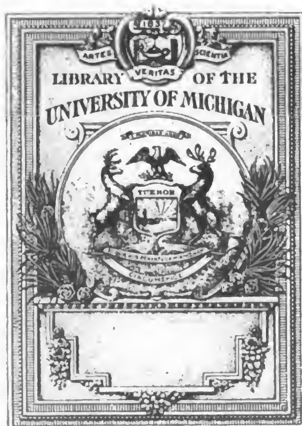
Vragen des tijds

ARTES
VERITAS
SCIENTIA
LIBRARY OF THE
UNIVERSITY OF MICHIGAN

VRAGEN DES TIJDS

VRAGEN DES TIJDS

ONDER REDACTIE VAN

H. J. BIEDERLACK — H. GOEMAN BORGESIUS
P. VAN GEER — J. A. VAN GILSE — A. KERDIJK
B. H. PEKELHARING — J. D. VEEGENS

EERSTE DEEL.

HAARLEM
H. D. TJEENK WILLINK
1894.

INHOUD.

HET KIESRECHTVRAAGSTUK IN ZIJNE TEGENWOORDIGE PHASE.

Er zijn in het nederlandsch enkele woorden en termen welke nooit anders gebezigd worden dan in de schriftelijke en mondelinge gedachtenwisselingen tusschen parlement en regeering, woorden en uitdrukkingen welke, indien het niet te oneerbiedig klonk, parlementair *jargon* genoemd zouden kunnen worden. Daartoe behoort de bekende term: iets met bekwamen spoed ondernemen of afdoen, en hoe honderden malen misschien reeds gebezigd, staat de beteekenis dezer uitdrukking toch nog maar altijd niet vast — buiten het parlement natuurlijk, want de heeren in het parlement, die er zich van bedienen of, als zij gebezigd wordt, er geen nadere uitlegging van vragen, geven daardoor voldoende te kennen zeer goed te weten wat er mede bedoeld is.

Door den loop, welken de behandeling der kiesrechtontwerpen genomen heeft, staat de beteekenis dezer woorden weder minder vast dan ooit. In de algemeene beraadslagingen over de begrooting voor 1892 werd tweemalen door den minister Tak het vertrouwen der regeering uitgesproken dat de kiesrechtregeling, eenmaal ingediend, „met bekwamen spoed" zou worden ter hand genomen en afgedaan, en door geen enkel lid der kamer werd ook maar iets gezegd waardoor dit vertrouwen zou kunnen geschokt worden. In September 1892 kwamen de ontwerpen bij de kamer in en ongeveer twee maanden later, den 15den November, werd in

de afdeelingen het onderzoek begonnen, hetwelk 3 à 4 dagen duurde. „Bekwame spoed" scheen dus ongeveer gelijkluidend met „gepasten spoed", zulk een spoed als overeen te brengen was met de lofwaardige gewoonte om belangrijke en in het staats- of volksleven diep ingrijpende wetsontwerpen niet in de afdeelingen te onderzoeken, vooraleer aan de periodieke pers een eenigszins ruime tijd gelaten is om er haar oordeel over uit te spreken. Den 18den November was het onderzoek in alle afdeelingen afgeloopen, en toen Januari reeds in het land was, nog zonder dat de commissie van rapporteurs ook maar bijeen was geweest om over de samenstelling van het voorloopig verslag te spreken, toen bleek „bekwame spoed" weder synoniem met „langzamen spoed", *alias* gewild talmen. Intusschen, aan die beteekenis scheen toch ook weer niet meer te kunnen worden vastgehouden, want nadat den 15den Mei de memorie van antwoord met de op enkele punten gewijzigde ontwerpen waren ingekomen en de commissie van rapporteurs de openbare behandeling der ontwerpen door de voorloopige gedachtenwisseling voldoende voorbereid verklaard had, besloot de kamer den 16den Juni, te midden van de beraadslagingen over de bedrijfsbelasting, reeds in Juli de kiesrechtontwerpen in de openbare zitting in behandeling te nemen. De voorzitter had voorgesteld den 12den dier maand, maar op voorstel van den heer Van Delden werd besloten dat het den 25sten zou wezen; voor dat uitstel intusschen werden zoodanige redenen aangevoerd, dat de „bekwame spoed", waarmede de kamer de ontwerpen aan de orde stelde, in alle billijkheid toch weder kon worden overgezet met „gepasten spoed". En des te duidelijker scheen hieruit de geneigdheid der kamer te spreken, om aan het vertrouwen der regeering te beantwoorden, nu immers aan de gewijzigde ontwerpen de bepaling was toegevoegd: „Deze wet treedt in werking op 1 Januari 1894".

Inderdaad werden de sluizen der welsprekendheid den 25en Juli opengezet en, overeenkomstig het reglement der kamer, golfde gedurende vier dagen per week de woordenstroom onafgebroken voort tot den namiddag van 11 Augustus. Trouwens, de ervaring heeft geleerd dat ons parlement lange redevoeringen

en gerekte beraadslagingen volkomen vereenigbaar acht met een „bekwamen spoed" bij het behandelen der aan haar oordeel onderworpen voorstellen, met eene welwillende samenwerking met de regeering. Bevreemding behoefde het dan ook geenszins te wekken, dat 50 redevoeringen door 40 sprekers werden gehouden, te minder waar het hier eene zaak geldt, welke de „noodzakelijke voorwaarde" is van „blijvende verbetering" in onze geheele wetgeving en in onze staatsinrichting, zoodat velen uiteraard zich genoopt konden gevoelen hun standpunt tegenover deze ingrijpende hervorming uiteen te zetten. Maar de algemeene beraadslagingen waren nauwelijks gesloten of de „bekwame spoed" kreeg weder de beteekenis van talmen en op de lange baan schuiven, — althans in de oogen van hen, die buiten het parlement staan. In de kamer zelve toch werd door de leden, die tot het onderzoeken der ingediende en aangekondigde amendementen, voor uitstel der verdere behandeling stemden, ten stelligste ontkend, dat op hunne keuze van het tempo van den „bekwamen spoed", de neiging om de kiesrechthervorming op de lange baan te schuiven van eenigen invloed was.

Als men hierbij ongeloovig het hoofd schudt, dan kan dit natuurlijk alleen zijn omdat men het parlementair *jargon* niet verstaat. Want om in het dubbel besluit der kamer van 16 Augustus, dat de reeds ingekomen en nog te verwachten amendementen naar de afdeelingen zouden verzonden worden en dat, voor het onderzoek daarvan, de afdeelingen niet meer in het zittingjaar 1892/93 zouden worden bijeengeroepen, een bewijs te zien dat de kamer met de afdoening der kiesrechtontwerpen spoed wil maken, — neen waarlijk, dat is van een gewoon burger te veel gevergd! Ik twijfel dan ook niet of het zal velen, die de gevoerde discussies hebben gelezen, evenals mij onmogelijk zijn de besluiten der kamer van den 16en Juni en van den 16en Augustus met elkaar in overeenstemming te brengen. Door de kiesrechtontwerpen, ondanks de langdurige beraadslagingen over de bedrijfsbelasting, nog in het midden van den zomer aan de orde te stellen, moest de kamer wel bereid geacht worden, overeenkomstig den wensch der regeering de kiesrechthervorming nog in dit ka-

lenderjaar tot eene beslissing te brengen, terwijl haar besluit om eerst in het nieuwe zittingjaar de zaak nog eens in de afdeelingen te behandelen, onmogelijk iets anders beteekenen kan dan dat de eindbeslissing ten vroegste tot het voorjaar van 1894 verschoven wordt. Waarom dan niet liever ridderlijk de behandeling der ontwerpen tot de nieuwe zitting verdaagd en daarvoor de maand October bestemd? Of misten de tegenstanders daartoe den moed, waar zij wisten dat het volk achter de tegenwoordige kiezers niet alleen, maar zelfs blijkens de verkiezingen in de districten Leeuwarden, Harlingen, Gouda en Beverwijk, ook zeer velen hunner eigen kiezers de kiesrechthervorming spoedig tot stand gebracht wenschen te zien? Ach, om de schermutselingen met woorden, waarin de kamer zich gedurende drie weken vermeid heeft, was het der natie niet te doen; de grondwettige en andere bezwaren, waarmede velen hun afkeer van- of hunne vrees voor eene uitbreiding van den kring der kiesbevoegden tot de uiterste grenzen der grondwet bedekken, boezemen haar waarlijk geen belangstelling in, althans oneindig minder dan vele leden der kamer schijnen te denken. Zij weet zeer goed, ook vóórdat nog de tegenstanders hunne bezwaren zoo breed hadden uitgemeten en, door de beslissing te verschuiven, misschien op de kans speculeerden om aan de door de regeering voorgedragen uitbreiding alsnog te kunnen ontkomen, dat de gekozenen der bezittende klassen alleen niet met blij gemoed en opgewekten zin het staketsel zouden wegruimen, hetwelk eene afscheiding maakt tusschen alleen wegens geldbezit staatkundig mondige en onmondige burgers; zij begrijpt zeer goed dat het hun moeite kost, zonder protest de volgende woorden te laten doorgaan, den 9en Augustus door den minister Tak gesproken: „Terwijl thans het kiesrecht slechts aan eene minderheid is toegekend en van die minderheid een voorrecht is, wordt het door de aanneming van deze ontwerpen het gemeene recht van alle mannelijke ingezetenen van den staat, dat slechts aan eene minderheid om duidelijk omschreven redenen wordt onthouden. Hierin ligt het verschil tusschen deze wetsontwerpen en de denkbeelden door verschillende leden in den loop der discussiën ontwik-

keld, dat dit wetsontwerp niet eenvondig een grooter of kleiner aantal kiezers aan het bestaande getal wil toevoegen, om, wanneer het niet voldoende mocht blijken, de dosis later nog wat te versterken; maar, van een rechtsbeginsel uitgaande, het kiesrecht uitbreidt zoover de grondwet het toelaat, en daardoor binnen hare grenzen wenscht te geven eene finale regeling van het kiesrecht, welke natuurlijk alleen het onderwerp omvat, dat in deze ontwerpen behandeld wordt, maar het dan ook, gedurende het tijdvak dat de tegenwoordige bepalingen der grondwet onveranderd gehandhaafd blijven, op afdoende wijze regelt."

Dat de tegenstanders van zulk eene regeling zouden tegenstribbelen, de natie heeft het zich niet anders voorgesteld, en zij kon daarom met kalm geduld in de uitvoerige beschouwingen berusten der tientallen van kamerleden, die, offerende aan den geest des tijds, verzekerden tot eene belangrijke uitbreiding der kiesbevoegdheid gaarne te willen medewerken, maar intusschen, in de stille hoop ze toch nog te kunnen tegenhouden, met klem van redenen betoogden dat er tegen de voorgedragene voor hen nu juist onoverkomelijke bezwaren bestaan. Maar als dan eenmaal de stof voor deze onvermijdelijke algemeene beschouwingen zou zijn uitgeput, verwachtte de natie daden, en had zij ook het recht die te verwachten, en niet weder uitstel tot een nader te bepalen tijdstip. Er valt dan ook, naar het mij voorkomt, niet aan te twijfelen, of de tegenstanders der voorgestelde kiesrechtregeling zouden zich gunstiger beoordeeling in den lande hebben verzekerd, indien zij terstond de openbare behandeling der kiesrechtontwerpen tot de nieuwe zitting hadden uitgesteld, dan hen nu wacht wegens de obstructionistische besluiten omtrent het afdeelingsonderzoek in de nieuwe zitting, waardoor op zijn vroegst de voortzetting der discussie in de laatste helft van het volgende zittingjaar zal kunnen plaats hebben.

Dat er obstructionisme in het spel was, althans zeker bij sommigen die tot de besluiten van 16 Augustus hebben medegewerkt, is gemakkelijk aan te toonen. Zoo bijv. verklaarde de heer Van Delden den 16en Juni „met eenigen schroom"

het aan de orde stellen der kiesrechtontwerpen reeds op den 12en Juli te moeten ontraden. „Niet dat ik het niet wenschelijk acht — zeide de heer Van Delden — de kiesregeling spoedig in behandeling te nemen, nog veel minder dat ik die achteraf wil schuiven", maar in verband vooral met de zomerzitting der provinciale staten docht hem de termijn te kort en stelde hij voor den 25en Juli te beginnen, zooals ook besloten werd. En dit uitstel werd nog als volgt door hem gemotiveerd: „Het is niet alleen de principieele kwestie over het toekennen van het kiesrecht, het eerste ontwerp, die tot beslissing zal moeten worden gebracht; maar ook de technische uitwerking van de uitoefening van het kiesrecht, waarover nog al wat verschil van gevoelen zal kunnen ontstaan, eischt nauwgezette overweging, en men heeft eenigen tijd noodig om zich behoorlijk op de hoogte daarvan te brengen." Aan 's heeren Van Delden's verlangen werd voldaan, de tijd tot „nauwgezette overweging" werd hem gegund, toch stemde hij den 16en Augustus vóór verdaging der discussie en, terwijl hij den 16en Juni om tot eene beslissing over het eerste ontwerp mede te werken zelfs de twee weken uitstel van behandeling niet noodig had, betoogde hij den 16en Augustus dat vijf weken van „ernstige overweging" noodig waren, niet om over de verschillende amendementen op het eerste ontwerp eene beslissing te nemen, neen, om ze in de afdeelingen te onderzoeken!

Den 16en Juni had de heer Van Alphen voorgesteld, de kiesrechtontwerpen eerst den 22en Augustus in behandeling te nemen. Voor dat voorstel, zeide de amsterdamsche afgevaardigde mr. De Beaufort, kan „geen redelijke grond worden aangevoerd", en hij liet volgen: „Wanneer men de behandeling van de kieswet wil uitstellen, dan moet men dit niet doen tot 22 Augustus, wanneer wij toch weten dat geen behandeling meer kan volgen, die de invoering in 1894 nog mogelijk maakt; het is dus beter om de behandeling dan maar in eens uit te stellen tot een meer geschikten tijd. Ik zal dus stemmen voor uw voorstel, mijnheer de voorzitter, en voor die voorstellen, door de aanneming waarvan het mogelijk zal zijn dat de kieswet, zoo zij aangenomen wordt,

nog worde ingevoerd in 1894." Toch stemde de heer De Beaufort den 16en Augustus vóór verzending der amendementen naar de afdeelingen en tegen het onderzoek daarvan in het nu gesloten zittingjaar, tengevolge waarvan de kieswet met 1894 niet alleen niet ingevoerd, maar zelfs nog niet in behandeling gekomen zal zijn.

Evenzoo bleef mr. Rutgers van Rozenburg zich gelijk! Den 16en Juni zeide hij, werd den 25en Juli de discussie begonnen: „dan kunnen wij de zaak genoeg bestudeerd hebben en genoeg gewapend zijn voor eene vruchtbare behandeling. Ik geef derhalve aan de vergadering den raad, overeenkomstig het voorstel van den afgevaardigde uit Deventer, te zorgen dat wij hier den 25en weer present zijn, en dan: „vooruit!" Toch werkte hij door zijne stem ertoe mede, dat twee maanden later de kamer een dubbel halt! uitsprak.

En de heer Van der Feltz, die door mr. Kerdijk op zijne inconsequentie gewezen, ontkende met zich zelven in tegenspraak te zijn? Wel geloofde hij dat mr. Kerdijk, het gezegde herlezende, hem „volkomen gerechtvaardigd" zou achten, maar het is al zeer onwaarschijnlijk dat velen in dat geloof zullen deelen. Want zelfs al wilde men het punt ter zijde laten, waarop de heer Kerdijk hem attaqueerde, dat hij, die den 16en Juni op spoedige afdoening aandrong, twee maanden later voor verzending der amendementen naar de afdeelingen pleitte, dan toch nog blijft het verwijt gerechtvaardigd dat mr. Van der Feltz zich zelven niet gelijk gebleven is. Den 16en Juni, immers, zeide hij o. a.: „Nu geloof ik, dat het in het belang der zaak is, dat het hoogst gewichtig onderwerp zoo spoedig mogelijk worde afgedaan als met eene ordelijke regeling der werkzaamheden is overeen te brengen", terwijl hij den 16en Augustus uitstel bepleitende, uitriep: „En dan het verwijl! Het is reeds opgemerkt dat het verwijl, meer of minder, zal afhangen van de centrale sectie, die te beslissen heeft wanneer het onderzoek, indien daartoe besloten werd, in de afdeelingen zal plaats hebben. Daarover zal ik mij dus niet uitlaten. Maar gesteld dat men tot eenig verwijl aanleiding gaf, wat

nood en welk bezwaar? Agitatie in het land? Neen, geen agitatie, maar een terugkeer tot rust. Wanneer er agitatie in het land is, is het juist gedurende deze drie weken van deze discussiën het meest opgewekt." Den 16en Juni was spoedige afdoening in het belang der zaak en den 16en Augustus deed wat meer of minder verwijl er hoegenaamd niets meer toe, en mr. Van der Feltz was zijne opinie van den 16en Juni zelfs zóó volkomen vergeten, dat hij ook tegen eene spoedige behandeling der amendementen in de afdeelingen stemde. Tot de verwerping van het voorstel van mr. Borgesius, om na verloop van ééne week, Dinsdag 22 Augustus, het onderzoek in de afdeelingen te doen plaats hebben, werkte de heer Van der Feltz mede, hoewel daardoor dat onderzoek tot het nieuwe zittingjaar, ten vroegste tot 20 September verdaagd werd, en daarin zou men nu eene uiting moeten zien der overtuiging dat spoedige afdoening in het belang der zaak is! Zelfs, nadat mr. Borgesius zeer duidelijk had aangetoond, dat het niet bij een uitstel van een paar maanden zal blijven, maar „waarschijnlijk het nieuwe kiesrecht een vol jaar later in werking zal komen"! Immers, zeide hij volkomen te recht, „men zal 20 September in de afdeelingen gaan, en dan zal er natuurlijk geruime tijd verloopen eer het afdeelingsverslag verschijnt. Intusschen zal de tijd voor de behandeling der indische en der staatsbegrooting zijn aangebroken, en dan zal het ongetwijfeld Februari of Maart worden vóórdat de artikelen der kieswet weer in openbare behandeling komen. Het zal dan veel te laat zijn geworden om nog in 1894 op den tijd, daarvoor aangewezen, nieuwe verkiezingen te doen plaats hebben; de regeering zal haar werkplan niet kunnen uitvoeren en het zal 1895 worden vóórdat het nieuwe kiesrecht in werking komt."

Deze toeleg is gelukt: met 53 tegen 42 stemmen werd het voorstel van den heer Borgesius verworpen. En al tracht men dien toeleg nu ook al te bemantelen door nu in den tusschentijd uitvoerige toelichtingen van de ingediende amendementen te doen drukken, alsof men daarmede wilde te kennen geven dat er inderdaad weken tijds noodig waren om zich, zooals mr. Van Delden zeide, „omtrent de verschillende voorstellen

behoorlijk op de hoogte te stellen, daarover niet alleen te spreken, maar ook te denken", — hoevelen in het land zullen daarvan de dupe zijn? Juist die amendementen, die het breedst zijn toegelicht, hebben volstrekt geen kans in de wet te worden opgenomen, omdat zij voor de regeering onaannemelijk zijn. Hieromtrent kunnen ook de voorstellers zelven zich onmogelijk illusies maken, en de meerderheid van 16 Augustus zal dan ook in de geschiedenis niet aan het verwijt kunnen ontkomen, dat zij de zaak op de lange baan heeft willen schuiven. Zij heeft, gelijk de *Amsterdammer* haar votum zoo juist kenschetste, het liedje van verlangen gezongen; hetzij de wet tot stand komt, hetzij zij verworpen wordt, de kamer heeft haar leven met eenige maanden gerekt.

Welken loop nu de zaken zullen nemen, is moeilijk te voorspellen. Geenszins onmogelijk is het dat mr. Borgesius blijken zal een goed profeet geweest te zijn, toen hij den 16den Augustus zeide: „Wij weten allen hoe het in de sectiën gaat. Al vertrouw ik dat, waar het zulk een gewichtig onderwerp geldt, de leden trouw zullen opkomen, ik neem niet aan dat in de afdeelingen meer dan 40 leden over de voornaamste amendementen hun gevoelen zullen ontwikkelen; reeds daarom zal het onmogelijk zijn een verslag te geven waaruit blijkt wat de meerderheid nu eigenlijk wil. Maar dit is ook dáárom onmogelijk, omdat bij dit onderwerp de politiek een zoo groote rol speelt. Verscheidene leden zullen zich niet positief willen uitlaten, omdat zij eerst wenschen te weten, welke de houding der regeering zal zijn ten aanzien van de verschillende amendementen, en van die houding voor een groot deel hunne stem zal afhangen." Dan verschijnt in October, of misschien later, een voorloopig verslag, waarin alleen geconstateerd wordt dat „vele", „enkele", „sommige" of „andere leden" zus of zoo gesproken hebben en — men zal nog even ver zijn als half Augustus. Laat de regeering zich dan, zonder zich aan deze nevelachtige beschouwingen te storen, met beslistheid over de amendementen uit, dan voorzeker zal men eene belangrijke schrede verder zijn, maar toch altijd niet zoover als men nu reeds lang zou hebben kunnen wezen, want zonder afdeelingsonderzoek zou, in de openbare zitting,

de regeering zich bij de behandeling der artikelen over de amendementen wel beslist hebben moeten uitlaten, terwijl zij thans, handelende in den geest der voorstanders van het sectie-onderzoek, zeer gereserveerd zou moeten antwoorden, zal deze schriftelijke gedachtenwisseling, zooals men hoopte, tot overleg tusschen kamer en regeering leiden. En dit overleg zal moeten plaats hebben door bemiddeling van de commissie van rapporteurs, maar deze, zelve verdeeld zijnde en niet minder dan vier leden tellende, die onderling afwijkende amendementen hebben voorgesteld, was, naar het eigen oordeel der voorstanders van het sectie-onderzoek, daartoe om die reden weinig geschikt. Hetzij dus haar overleg met de regeering slaagt, dan wel of het mislukt, in elk geval zal blijken dat het afdeelingsonderzoek wel had achterwege kunnen blijven. Het is dan ook maar te hopen dat de regeering, in haar antwoord op het voorloopig verslag, aanstonds vierkant zegt waar het op staat; dan is er althans aan het talmen een einde.

Welke hare houding tegenover de verschillende amendementen in al hunne onderdeelen zal zijn, is natuurlijk onmogelijk te voorspellen, maar wel mag verwacht worden dat zij stellig elke voorgestelde wijziging zal afwijzen, waardoor middellijk of onmiddellijk de census hersteld, opnieuw tusschen kiesrecht en belastingheffing een band gelegd wordt. Dit geschiedt in de amendementen, voorgesteld door de heeren Kolkman, Mees en Röell en door de heeren Van der Kaaij, Van Houten en De Beaufort, en wordt in hunne toelichting door de laatsten uitdrukkelijk erkend, al voeren zij ook vier redenen voor ééne aan, waarom in den grond der zaak het bezwaar, dat belastingcensus grondslag van kiesbevoegdheid zou blijven, toch eigenlijk niets beteekent. Zeer klemmend zijn die redenen juist niet. De eerste steunt op de stelling dat, als de bedrijfsbelasting ook door de eerste kamer aangenomen en de aangekondigde herziening der personeele belasting tot stand gekomen zal zijn, Nederland zich in het bezit zal mogen verheugen van een zoo al niet volmaakt, dan toch vrij wel onverbeterlijk samenstel van directe belastingen. „Het bij deze nieuwe rege-

ling aangenomen beginsel", zeggen de heeren Van der Kaaij *c.s.*, „aanslag in deze belastingen, zoodra er eenige draagkracht is, tot een gering bedrag, en geen aanslag waar geen draagkracht mag worden ondersteld, is ontegenzeggelijk even bruikbaar als grondslag voor het kiesrecht, als vermoeden dat door den aangeslagene wordt voorzien in eigen onderhoud en dat van zijn huisgezin." Dat de heeren ingenomen zijn met het door hen volbrachte werk op het gebied der belastingwetgeving, — wie zal het hun euvel duiden? Maar nu reeds overtuigd te zijn dat het billijke beginsel, belasting naar draagkracht, eene zuivere toepassing zal vinden in de herziene personeele belasting, waarvan zelfs het ontwerp nog niet is ingediend, terwijl nog geheel de zekerheid ontbreekt, dat die herziening tot stand zal komen vóórdat misschien de nieuwe kieswet wordt uitgevoerd, — zulk optimisme is toch waarlijk wat al te kras om het als grondslag voor het toekennen van kiesbevoegdheid aan te nemen. Al mogen nu ook de heeren Van der Kaaij *c. s.* voor zich met de beste bedoelingen bezield zijn, voor de plannen des ministers in alle onderdeelen en voor de gunstige stemming in de beide kamers kunnen zij toch niet borg staan! Dan zijn de heeren Kolkman *c. s.* bescheidener; als zij als kenteeken van geschiktheid en welstand den aanslag in eene rijks directe belasting aannemen, dan is het — zeggen zij in hunne toelichting — in „de veronderstelling, dat bij een goed geregeld belastingstelsel geen directe bijdragen worden gevorderd van hem, die niet in staat is in het onderhoud van zich zelf en van zijn gezin te voorzien." Zij onderstellen slechts, de heeren Van der Kaaij *c.s.* leeraren *ex cathedra*, dat het beginsel, belasting naar draagkracht, met onberispelijke juistheid is toegepast in de vermogens- en bedrijfsbelastingen en zal toegepast worden in het herziene personeel.

Maar wat nood, de handhaving van den census „verliest alle practisch belang" — dit is het vierde van de argumenten waarmede de heeren Van der Kaaij *c.s.* de bezwaren tegen den census meenen te kunnen ontzenuwen, — „wanneer, gelijk in de voorgestelde amendementen, nog andere grondslagen

voor de toekenning van het kiesrecht worden aangenomen." Hier leggen de heeren den vinger nu juist op een der zwakste zijden van hun amendement, en ook van dat der heeren Kolkman *c. s.* In beide worden kiezers 1e en 2e klasse, bezittende en niet-bezittende kiezers geschapen, en tusschen dezen het verschil gemaakt dat de eersten, om hun bezit, kiezers zijn *ipso jure*, en de anderen schriftelijk en in persoon om de gunst moeten komen vragen om op de kiezerslijsten te worden geplaatst, onder verklaring tevens dat zij werkelijk die gunst niet onwaardig zijn! Wat toch de oude zuurdesem, dat alleen gegoedheid op het volle burgerrecht aanspraak geeft, in verstand en gevoel der vertegenwoordigers van het geldbezit diep is doorgedrongen, dat zulk eene plutocratische onderscheiding tusschen burgers, wien ten slotte toch hetzelfde recht moet worden toegekend, wordt voorgesteld als de onschuldigste zaak ter wereld: de heeren Van der Kaaij *c. s.* zeggen daarvan alleen, dat de belastingbetalers uit de kohieren bekend zijn, maar voor de kiezers 2e klasse „een eigen aanvraag zal noodig zijn", terwijl de heeren Kolkman *c. s.* van de schending der „rechtsgelijkheid" wel iets gevoelen [1], maar hun geweten sussen met de onware uitvlucht: „onbillijk kan het niet geacht worden van deze categorie van kiezers jaarlijks een gang naar het gemeentehuis te vergen, terwijl zij, die tot de andere behooren, jaarlijks herhaaldelijk een gang naar den ontvanger der belastingen moeten doen." Hoevelen zijn er niet onder de heeren kiezers 1e klasse, die in hun gansche leven nog nooit in een der gewoonlijk bedompte en zeer onsmakelijke hokjes of toegangen van een ontvangerskantoor rustig hebben staan wachten tot hunne belastingpenningen werden aangenomen? Die het meest te betalen hebben, doen dit zelden persoonlijk; maar zelfs al deden zij het, zou dit iets wegnemen van wat er grievends en onbillijks zou liggen in een wettelijke bepaling, welke alleen het betalen van directe belasting als een uiterlijk waarneembaar

[1] Het zou ook onverklaarbaar zijn indien dit gevoel bij hen geheel verstompt ware: de heeren Kolkman, Mees en Röell waren toch alle drie voorstanders van de subsidieering van het bijzonder onderwijs, welke immers ter wille van de »rechtsgelijkheid" geëischt werd.

„kenteeken" aanneemt van het volle staatsburgerschap, dat den anderen burgers slechts wordt toegekend als zij er om vragen en bewijzen er aanspraak op te hebben?

Wie er ook maar iets van gevoelt, hoe zulk eene plutocratische splitsing der kiezers misplaatst zou zijn in eene democratische kieswet, zal onmiddellijk moeten erkennen dat de reeds vermelde redenen, waarom de heeren Van der Kaaij *c. s.* in handhaving van den census als grondslag van kiesbevoegdheid geen bezwaar zien, inderdaad niet klemmend zijn. Mocht in de toekomst b.v. blijken — in de ooren van de heeren, die zoo vast gelooven in de voortreffelijkheid der voor de helft reeds tot stand gebrachte en later te voltooien belastinghervorming, moet dit wel als eene ketterij klinken! — mocht niettemin later blijken dat het belastbaar minimum in de bedrijfsbelasting moest worden verhoogd, de wetgever zou daarvan stellig weerhouden, daarin althans belemmerd worden, zoo daardoor tegelijkertijd een aantal kiezers 1e klasse tot kiezers 2e klasse zouden worden gedegradeerd. Een band te leggen tusschen kiesrecht en belasting is dan ook nu evenzeer verwerpelijk als vroeger, toen de heeren, die er nu zoo licht over denken, zelven medewerkten aan de grondwetsherziening, welke vooral werd ondernomen om den census af te schaffen en het verband tusschen kiesrecht en belasting geheel te verbreken.

Bij de beide andere redenen, waarom de belastingcensus zoo kwaad nog niet zou zijn, behoef ik niet lang stil te staan. „Indien het belastingstelsel inderdaad een geschikt middel is om bij eene billijke kiesregeling de werklieden te scheiden van het proletariaat, zou het" — zeggen de heeren Van der Kaaij *c. s.* — „geen aanbeveling verdienen dit middel geheel ongebruikt te laten." Juist echter dat het zulk een geschikt middel is, was te bewijzen, maar is niet bewezen. En de laatste reden is een beroep op de toelichting van een verworpen amendement op de additioneele artikelen van 1887, waarvan men, zonder onbillijk te zijn, wel mag zeggen dat het is verjaard; wat de uitverkorenen der kiezers krachtens den hoogen census der wet van 1850 rechtvaardig en vrijzinnig noemden, kan toch inderdaad nu geen maatstaf van beoordeeling meer zijn.

Als er iets in zake kiesrechtregeling thans vaststaat, het is waarlijk wel dit, dat de belastingcensus uitgediend heeft en voor goed dood is. In eene wet, welke uitbreiding geeft aan de kiesbevoegdheid tot de uiterste grenzen door de grondwet gesteld, is hij stellig niet op zijne plaats en men moet er zich over verbazen, hoe liberale leden, op het programma van zulk eene kiesrechtuitbreiding gekozen, nog met dit anachronisme komen aandragen. Is er iets met zekerheid te voorspellen van de houding, welke de regeering tegenover de ingediende amendementen zal aannemen, dan is het wel dit dat zij behoud van den census, d. i. aanslag in de directe belastingen als kenteeken van welstand of van geschiktheid en welstand, zoo beslist mogelijk als voor haar onaannemelijk zal afwijzen. En, in het ondenkbare geval dat de regeering zich op dit principieele punt tot toegeven liet bewegen, dan — men behoeft er geen oogenblik aan te twijfelen — ware de val van de wet en van de regeering zelve bezegeld. Er is toch geen andere kiesrechtregeling meer mogelijk dan een finale, d. w. z. dan eene uitbreiding der kiesbevoegdheid, terstond tot de grenzen door de grondwet gesteld.

Maar, gelijk gezegd, dat geval is ondenkbaar; trouwens, de minister Tak heeft zich hieromtrent reeds ondubbelzinnig genoeg uitgelaten. In zijne eerste redevoering, bij de algemeene beraadslagingen op 9 Augustus, sprak de minister, de noodzakelijkheid van ruime uitbreiding der kiesbevoegdheid betoogende, o. a. deze woorden: „Het is dan ook geen toeval dat in alle ons omringende staten reeds sedert geruimen tijd een uitgebreid kiesrecht werd ingevoerd, dat in Engeland thans de laatste band wordt verbroken die kiesbevoegdheid nog aan belastingheffing verbindt. Maar het is de op ervaring rustende overtuiging, dat alleen daardoor op goede wijze het doel van den staat kan worden bereikt en de taak van den wetgever vervuld."[1] Deze woorden zouden omtrent 's ministers standpunt tegenover den belastingcensus stellig nog niet beslissend zijn, indien niet in de memorie van antwoord op zoo ondubbelzinnig mogelijke wijze de belastingcensus, vroeger

[1] Handelingen der tweede kamer, blz. 1789, 1e kolom in het midden.

als grondslag van kiesbevoegdheid vrij algemeen geschikt geacht, evenwel voor de behoeften van den tegenwoordigen tijd als onbruikbaar en, naar de daaraan te gronde liggende gedachte, als onjuist ware afgekeurd. In dat stuk wordt onder meer gevraagd, of er goede redenen bestaan of aangevoerd worden om tot den na zooveel strijd opgegeven census terug te keeren? Hierop antwoordt de minister: „Het voorloopig verslag geeft er geene. En van geschiktheid kan de aanslag in de belastingen nog altijd het bewijs niet geven; van welstand levert de belastingcensus evenmin het stellige bewijs. Hij laat het oordeel daaromtrent afhangen en maakt de toekenning van kiesbevoegdheid afhankelijk van de niet met het oog op die bevoegdheid nedergeschreven bepalingen der fiscale wetgeving en belemmert in groote mate elke wijziging in, en verbetering van het belastingstelsel, daar deze onmiddellijken invloed zoude uitoefenen op het kiesrecht."[1] En na deze stellige veroordeeling van den belastingcensus in het algemeen, volgt 's ministers oordeel over de denkbeelden die later tastbaren vorm hebben gekregen in de amendementen der heeren Van der Kaaij *c. s.* en Kolkman *c. s.* Het luidt als volgt:

„Sommige der in het voorloopig verslag ontwikkelde voorstellen willen kennelijk de bezwaren tegen den belastingcensus ondervangen, door het cijfer daarvan laag te stellen of wel te bepalen, dat elke betaling van belasting, hoe laag ook, kiesbevoegdheid zal schenken. Het is echter duidelijk, dat waar de principieele, tegen den belastingcensus geldende bezwaren daardoor niet worden verminderd, de practische bezwaren er in groote mate door toenemen. Men wil de betaling van eenig bedrag in eene der belastingen doen gelden als maatstaf van welstand. Hoe lager het betaalde bedrag zal wezen, zooveel te minder levert het een stellig bewijs van welstand. Bovendien wordt, naarmate het bedrag lager is gesteld, de kiesbevoegdheid in steeds toenemende mate afhankelijk van elke wijziging in het bedrag en in de heffing der verschillende belastingen. En bovenal wordt door zoodanige regeling eene deur geopend voor omkooping en kwade prak-

[1] Het geheele betoog is te vinden in de eerste twee kolommen van § 6 der memorie van antwoord, blz. 19—21.

tijken, als bij geen ander stelsel het geval zoude zijn. Ook hem toch, om een voorbeeld te noemen, die een kapitaalbezit aangeeft van *f* 13 000 en derhalve in de vermogensbelasting *f* 2 betaalt, zal het kiesrecht worden geschonken. Maar de wet dwingt dien aangever niet om het kapitaal te vertoonen. Dat hij zijn aanslag betaalt is voldoende. In de voorgedragene bedrijfsbelasting zal ieder die *f* 650 inkomen heeft, worden aangeslagen met een bedrag van *f* 1. Ook hier wordt het bewijs van het inkomen niet gevraagd. Volgens de gedane voorstellen zal derhalve feitelijk het kiesrecht verkrijgbaar zijn tegen *f* 2 of wellicht *f* 1 's jaars en kan ieder, die zich daarvoor die opoffering wil getroosten, voor *f* 2000 of wellicht *f* 1000 een duizendtal kiesbevoegden doen optreden."

Eene aanvaarding van den belastingcensus, zelfs den geringsten, als grondslag van kiesbevoegdheid door den minister, die er vóór weinige maanden zóó den staf over brak als in de bovenaangehaalde zinsneden geschiedt, is — men zal het erkennen — volmaakt ondenkbaar. Wellicht zal een lezer vragen, als de poging om den reeds sedert 1887 doodgewaanden census wederom nieuw leven in te blazen, werkelijk zoo hopeloos is, waarom dan zoo uitvoerig daarbij stil gestaan? Ik zou hierop wenschen te antwoorden met de zoo juiste kenschetsing, door den afgevaardigde voor Arnhem, mr. Rink, den 11den Augustus van „het resultaat van het drieweeksch debat" gegeven. Het verschil ligt dieper dan dat in het regeeringsontwerp het welstandskenteeken niet voldoende bewezen zou zijn, zeide hij; „meer en meer komt uit, zoo vervolgde hij woordelijk, „dat twee stelsels tegenover elkander staan, dat der regeering, waarbij het kiesrecht los wordt gemaakt van den aanslag in directe belastingen en van het roerend of onroerend kapitaal, en dat der oppositie, hetwelk het kiesrecht afhankelijk wil maken van dien aanslag of van zoodanig bezit. Tusschen die beide stelsels zal de kamer moeten kiezen; misschien zal tusschen die beiden het land hebben te beslissen." Inderdaad, afschaffing van elken census, hoe gering ook, is het hoofdbeginsel, waarmede de kieswet staat of valt, en mochten de voorstellers

der census-amendementen, ondanks hunne betuigingen van vriendschappelijke gezindheid door mr. Rink zoo volkomen juist als „oppositie" gekwalificeerd, in de kamer dezen strijd winnen — wat mij evenwel al zeer onwaarschijnlijk dunkt — dan zal aan de regeering de gelegenheid moeten worden gegeven om van deze uitspraak der kamer bij de kiezers in hooger beroep te komen, en ik heb goede verwachtingen dat dan de kiezers de woorden van den minister Tak zullen waar maken, welke hem door de „oppositie" zoo euvel werden geduid: „De regeering, die deze wetsontwerpen met volle overtuiging verdedigt en voor het tot stand komen van dezen maatregel meent te mogen rekenen op de medewerking der staten-generaal, weet tevens dat hare voorstellen instemming vinden en steun bij het land."[1]

Zal de beginselstrijd dus loopen over de al of niet herleving van den belastingcensus, ook nog afgescheiden daarvan zijn de amendementen-Van der Kaaij *c.s.* en Kolkman *c.s.* onaannemelijk. En zeker wel in de eerste plaats omdat ze, ter wegneming van grondwettige bezwaren voorgesteld, zelve in stelligen strijd met de grondwet zijn. Zoo beknopt mogelijk wil ik trachten dit aan te toonen. De overbekende 1ste alinea van art. 80 der grondwet zegt onder meer dat kiezers zijn zij, „die de door de kieswet te bepalen kenteekenen van geschiktheid en maatschappelijken welstand bezitten." In afwijking van de regeering, die èn een kenteeken van geschiktheid aanneemt èn een kenteeken van welstand, welke beide kenteekenen alle kiezers moeten bezitten, stellen de heeren Kolkman *c. s.* verschillende kenteekenen voor, tegelijk van geschiktheid en van welstand. „De wet houdt voor geschiktheid en maatschappelijken welstand het voorzien in eigen onderhoud en in dat van het huisgezin", zoo luidt de 1ste alinea van het voorgestelde nieuwe art. 3, waarna volgt, dat zij een kenteeken daarvan aanwezig acht bij hem, die in het laatst verloopen burgerlijk jaar geen bedeeling heeft genoten en bovendien òf in een directe belasting is aangeslagen òf, wat zijne woning betreft, in een der drie gevallen

[1] Zitting van 9 Augustus; blz. 1782 der *Handelingen.*

verkeert, in het voorstel genoemd.[1] De voorstellers hebben dus eenige kenteekenen aangenomen van geschiktheid en welstand beide, wat stellig in overeenstemming is met de grondwet, welke voorschrijft dat de kieswet de te eischen kenteekenen zal aanwijzen. Maar de grondwet schrijft tevens voor, dat de kiezers „DE door de kieswet te bepalen KENTEEKENEN bezitten" moeten, terwijl het amendement-Kolkman *c.s.* van hen slechts eischt EEN DER aangewezen kenteekenen.

---

[1] Ter verduidelijking van mijn betoog is het misschien wenschelijk, hier den tekst op te nemen van de amendementen, door de heeren Kolkman *c.s.* en Van der Kaaij *c.s.* op de artt. 3 en 4 (de veel besproken kenteekenen) voorgesteld:

Kolkman *c.s.*

Art. 3. Deze wet houdt voor geschiktheid en maatschappelijken welstand het voorzien in eigen onderhoud en in dat van het huisgezin.

Zij acht een kenteeken van het in eigen onderhoud en in dat van het huisgezin voorzien aanwezig bij hem, die in het laatst verloopen burgerlijk jaar geen onderstand heeft genoten van eene instelling van weldadigheid, of van een gemeentebestuur, en die bovendien:

a. in het laatstverloopen dienstjaar is aangeslagen geweest in eene Rijks directe belasting; wat de grondbelasting betreft, tot een bedrag van ten minste *f* 1.

b. niet behoorende tot de personen, onder litt. *a.* bedoeld, gedurende het laatst verloopen of wel het aan zijne laatste verhuizing voorafgegaan burgerlijk jaar, als hoofd van een huisgezin of als alleen levend persoon, als woning in gebruik heeft gehad;

of eenzelfde gebouwd eigendom, waarvan als zoodanig de grondbelasting ten minste *f* 1 bedraagt, of dat wegens zijne bestemming van die belasting is vrijgesteld;

dan wel een afgezonderd gedeelte van eenzelfde zoodanig gebouwd eigendom, waarvan de bedoelde grondbelasting, gedeeld door het getal der inwonende hoofden van gezinnen en alleen wonende personen, voor ieder hunner, bij splitsing, ten minste *f* 1 zou bedragen;

en blijkens een jaarlijks persoonlijk ten

Van der Kaaij *c.s.*

Art. 3. Deze wet houdt voor kenteeken van geschiktheid en maatschappelijken welstand het voorzien in eigen onderhoud en in dat van het huisgezin.

Art. 4. Deze wet acht het bezit van het in het vorig artikel genoemde kenteeken aanwezig bij hem die over het laatstverloopen dienstjaar in de grondbelasting tot een bedrag van ten minste één gulden of in eenige andere directe Rijksbelasting, uitgezonderd het recht van patent, is aangeslagen, met dien verstande, dat

de aanslag der getrouwde vrouw in de Rijks- directe belastingen geldt voor haar man,

die van minderjarige kinderen wegens goederen waarvan hun vader het vruchtgenot heeft, voor hun vader,

die eener weduwe, voor haar eenigen of oudsten bij haar inwonenden zoon,

en de aanslagen in de grondbelasting wegens onverdeelde onroerende goederen ook gelden voor den mede-eigenaar, wiens naam niet bij den aanslag in het kohier is vermeld, mits zijn aandeel in den aanslag ten minste één gulden bedraagt.

Art. 5. Ten aanzien van hen die niet vallen onder het vorige artikel, acht deze wet het bezit van het in art. 3 genoemde kenteeken aanwezig bij hem die vóór het opmaken der jaarlijks vast te stellen kiezerslijsten van zijn verlangen om daarop geplaatst te worden door eene door hem on-

De heeren stellen dan ook nog een amendement voor op art. 1 om den kiezersleeftijd op 25 jaar te bepalen, maar laten daarbij tevens ongemerkt, als geschiedde het zonder erg of opzet, inglijden dat in den kiezer vereischt wordt het bezit van „EEN DER kenteekenen..... in deze wet bepaald." In de memorie van toelichting wordt over deze afwijking van de duidelijke letter der grondwet zelfs geen woord gesproken! En toch als er iets in lijnrechten strijd is met de ondubbelzinnige woorden, dan zal het wel dit zijn dat „DE kenteekenen" synoniem zou wezen met „EEN DER kenteekenen".

Door het veelvuldig interpreteeren van het ongelukkige artikel 80 der grondwet is het nu waarlijk zelfs zoover ge-

gemeentehuize in te dienen en aldaar te onderteekenen aanvraag, zijn verlangen heeft te kennen gegeven, om op de lijst der kiezers te worden geplaatst.

derteekende aanvraag doet blijken, en

a. hetzij door het afleggen van een examen heeft voldaan aan de eischen door eene wet of een koninklijk besluit gesteld voor de benoembaarheid tot eenig ambt, voor de vervulling van eenige betrekking of voor de uitoefening van eenig beroep of bedrijf;

b. hetzij sedert een jaar den eigendom met het recht van vrije beschikking heeft van ten minste ƒ 100 (nominaal), ingeschreven in één van de Grootboeken der Nationale Schuld, of van ten minste ƒ 50, ingelegd in de Rijkspostspaarbank, die aan de door de wet te stellen eischen voldoet;

c. hetzij als hoofd van een gezin of als afzonderlijk levend persoon in den zin der krachtens wettelijk voorschrift aangelegde en bijgehouden bevolkingsregisters krachtens persoonlijk of zakelijk recht of ambtsbetrekking, sedert een jaar, zonder wegens wanbetaling van huurpenningen tot ontruiming te zijn veroordeeld, ter bewoning in gebruik heeft eene woning, waarvan de werkelijke huur, met of zonder bijbehoorenden grond, ten minste bedraagt:

in gemeenten van

200.000 zielen en daarboven...	ƒ 2.00	Per week.
75.000 tot bened. 200.000 zielen	1.75	
20.000 » » 75.000 »	1.50	
10.000 » » 20.000 »	1.25	
in de overige gemeenten.......	1.00	

of een vaartuig van minstens 40 ton.

komen, dat scherpzinnige afgevaardigden als de voorstellers der beide in de noot op blz. 18 medegedeelde amendementen daarin nu reeds juist het tegenovergestelde lezen van hetgeen er in staat. Het wordt inderdaad hoog tijd, dat die weg der inlegkunde worde verlaten en men terugkeere tot de gezonde uitlegkunde, welke als eersten regel stelt dat waar de woorden niet dubbelzinnig zijn, de tekst der wet naar de letter behoort te worden opgevat. [1]

De grief der ongrondwettigheid tegen het amendement-Kolkman *c. s.* ontwikkeld, geldt ook het amendement-Van der Kaaij *c. s.*, al ligt de fout daarin ook meer verscholen. Deze heeren laten door de kieswet slechts één kenteeken bepalen, van geschiktheid en welstand beide, terwijl de grondwet van „DE kenteekenEN" spreekt. Naar de letter is dit dus ongrondwettig; beroepen zij er zich misschien op verschillende bewijzen voor het aanwezig zijn van het kenteeken te vorderen, feitelijk dus verscheidene „kenteekenen" aan te wijzen, dan komen zij, gelijk de heeren Kolkman *c. s.* in strijd met de grondwet, omdat ook zij dan voor DE, EEN DER kenteekenen lezen.

En met deze grondwettelijke grief zijn de rechtmatige bezwaren tegen de meergenoemde amendementen nog niet uitgeput. Ze zijn zoovele dat werkelijk de heeren Kolkman *c. s.* en Van der Kaaij *c. s. ad oculos* en overtuigend hebben bewezen, hoe juist de minister zijn standpunt heeft gekozen en hoe volkomen te recht hij reeds in zijne memoriën van toelichting en van antwoord bij voorbaat betoogde, dat elke andere poging tot uitvoering van art. 80 der grondwet hopeloos zou blijken voor ieder die trachten mocht in geldbezit, belastingbetaling, woning, huisvaderschap, of wat ook de door de grondwet geeischte kenteekenen te zoeken. Slechts enkele bezwaren nog tegen de meergenoemde amendementen stip ik hier aan: afgescheiden nog van de zeer irrationeele criteria van „afzon-

[1] Uitvoerig behandelde ook de afgevaardigde voor Groningen, mr. Veegens, dit punt in zijne den 3en Augustus uitgesproken rede (*Handelingen* blz. 1728—1730) en in het verdere debat vond ik geen andere weerlegging dan van den heer Mees (*Handelingen* blz. 1813), dat ook in het voorloopig kiesrecht der additioneele artikelen met één kenteeken voor den kiezer volstaan wordt. Zou de heer Mees dan willen beweren, dat het voorloopig recht in overeenstemming is met de letter van art. 80 al. 1 der grondwet?

derlijke" woning, aan de wet op het personeel ontleend, weren de heeren Kolkman *c. s.* door hun art. 3*b* feitelijk de meerderjarige inwonende zoons en de commensalen. De heeren Van der Kaaij *c. s* halen de oude „plaatselijke gesteldheid" weder binnen door de schaal der te verwonen huur te regelen naar het bevolkingscijfer; [1] zij schenken een aan de bezitters van titels en ambten een in dit verband dwaas voorrecht, omdat art. 5*a*, naast den laagsten belasting-aanslag en den geringen huurcensus, feitelijk slechts ten goede zou kunnen komen aan verloopen sujetten, die zich vroeger een titel of bevoegdheid verwierven, maar nog alleen misschien door den steun van familie of vrienden voor gevangenis of bedelaarskolonie behoed worden; zij onthouden den meerderjarigen inwonenden zonen het kiesrecht, maar achten hen bevoegd als zij *f* 50 op de spaarbank hebben staan, ook al leven zij op den zak hunner ouders, maar onbevoegd als zij in eigen onderhoud voorzien!

Met de amendementen-Kolkman *c.s.* en Van der Kaaij *c.s.* mag ik, dunkt mij, nu wel aannemen voldoende te hebben afgerekend. Over één trek evenwel, welke zij ook met het amendement der heeren Mackay en Van Alphen gemeen hebben, moet nog een enkel woord worden gezegd, namelijk over het schrappen van de kennis van lezen en schrijven als kenteeken van geschiktheid. De voorstellers van alle drie amendementen maken met dit door den minister voorgestelde kenteeken zeer kort proces. De heeren Kolkman *c.s.* zeggen te deelen in het bezwaar, hetwelk bij velen gebleken zou zijn te bestaan tegen de schriftelijke aanvrage, en waar het mogelijk is, moet deze dus vervallen; daarom stellen zij voor, de belastingbetalers van de schrijfproef te ontheffen. Dit willen ook de heeren Van der Kaaij *c.s.*, wien het onverschillig is of

[1] Dat deze verhouding, om daarop de kiesbevoegdheid te bouwen, geen zin heeft, springt aanstonds in het oog, als men denkt aan de groote steden met buitenwijken: voor Scheveningen en Den Haag, voor Charlois en het Kralingsche Veer, waarschijnlijk welhaast bij Rotterdam gevoegd, zou dezelfde huurprijs kiesbevoegdheid geven! En welke grond zou er, ook nog afgescheiden hiervan, nu toch eigenlijk wel kunnen worden aangevoerd voor de billijkheid eener wet, welke den werkman die te Rotterdam *f* 2 weekhuur betaalt, wel een geschikt kiezer acht en zijn kameraad, die voor *f* 1.75 misschien een ruimer kwartier maar in een meer afgelegen wijk bewoont, niet?

hij, die het kenteeken bezit van in eigen onderhoud en in dat van het huisgezin te voorzien, „daartoe is gekomen met of zonder de kennis van lezen en schrijven", maar minder consequent blijven zij dan toch maar, evenals de heeren Kolkman *c.s.*, eene schrijfproef eischen van hen, die niet kiezer zijn als belastingbetaler, maar wier welstand blijken moet uit eene inschrijving op het grootboek, een spaarbankboekje of eene woning waarvoor zekere huur betaald wordt. Breedvoeriger is de toelichting, door de heeren Mackay en Van Alphen gegeven van hun voorstel om de kennis van lezen en schrijven als teeken van geschiktheid te schrappen.[1] Zij „achten het wenschelijk de kenteekenen" — men lette wel op dit meervoud! — „van geschiktheid en maatschappelijken welstand in één artikel te vereenigen"; de grondwettigheid daarvan wordt evenmin betwist als de mogelijkheid, en in het voorstellen van „goede, bruikbare kenteekenen voor ieder der gevorderde eigenschappen afzonderlijk, en allerminst voor dat der geschiktheid", is naar hunne meening de regeering niet geslaagd. Waar in de algemeene beraadslagingen bijna alle slagen der „oppositie" neerdaalden op het kenteeken van maatschappelijken welstand, is dit althans iets nieuws. Hooren wij daarom hun betoog. Daar de „schrijf-

[1] Het amendement der heeren Mackay en Van Alphen houdt in:

De art. 3 en 4 te vervangen door een artikel luidende:

Deze wet houdt voor kenteekenen van geschiktheid en maatschappelijken welstand, het als hoofd van een gezin voorzien in eigen onderhond en in dat van het gezin.

Zij acht het bezit van deze kenteekenen aanwezig bij hem die als hoofd van het gezin voorkomt op de krachtens wettelijk voorschrift gehouden bevolkingsregisters, en

1°. òf den door hem verschuldigden aanslag in de Rijksdirecte belastingen over elk der beide laatstverloopen dienstjaren heeft voldaan;

òf indien hij niet in elk der twee laatstverloopen dienstjaren aangeslagen geweest is in eenige Rijks directe belasting, gedurende het laatatverloopen burgerlijk jaar in eene zelfde woning is gehuisvest geweest, of hoogstens eenmaal van woning is veranderd;

2°. gedurende het laatstverloopen burgerlijk jaar geen onderstand heeft genoten, evenmin als zijne vrouw en minderjarige kinderen, van eene instelling van weldadigheid of van een gemeentebestuur;

3°. gedurende de twee laatstverloopen burgerlijke jaren:

a. niet onherroepelijk veroordeeld is, evenmin als zijne vrouw en minderjarige kinderen, wegens overtreding, strafbaar gesteld bij de artt. 432 en 433 Wetboek van Strafrecht;

b. niet onherroepelijk veroordeeld is wegens overtreding, strafbaar gesteld bij art. 426 en bij het tweede, derde en vierde lid van art. 453 Wetboek van Strafrecht;

c. niet, krachtens vonnis, verblijf heeft gehouden in eene Rijkswerkinrichting.

proef" in gewone omstandigheden slechts éénmaal behoeft afgelegd te worden, bewijst zij voor de „belangstelling" en „geschiktheid" in latere jaren niets, — wat ik echter nog geenszins zoo gaaf toegeven kan; — maar ook is het den heeren voorstellers niet duidelijk „hoe in het voldoen aan de schrijfproef een bewijs kan gevonden worden van geschiktheid om eene goede keuze te doen voor een volksvertegenwoordiger", en waarom bij zeer ruime kiesrechtuitbreiding een kenteeken aannemelijk zou mogen heeten, hetwelk een middel zou zijn „om ouderen van dagen te weren en het kiesrecht bij voorkeur toe te kennen aan personen van jeugdigen leeftijd". Bovendien blijkt de regeering weinig aan het voorgestelde kenteeken te hechten, daar zij het bezit daarvan niet van de tegenwoordige kiezers eischt.

Dezen laatsten *Seitenhieb* heeft de minister verdiend voor zijne inconsequentie, om in zijne memorie van antwoord te schrijven, dat „de kiesbevoegdheid nimmer als een verkregen recht beschouwd kan worden" en in zijn gewijzigd 2de wetsontwerp (art. 86) voor te stellen: „Zij die voorkomen op de sedert 25 April 1893 van kracht zijnde kiezerslijsten worden, bijaldien zij overigens aan de vereischten voor kiesbevoegdheid voldoen, door het gemeentebestuur in Januari 1894 op de kiezerslijst geplaatst, zonder dat daartoe hunnerzijds eene aanvraag wordt vereischt." Nu, ingevolge den „bekwamen spoed" der kamer, in Januari 1894 de kiezerslijsten toch niet overeenkomstig de nieuwe wet zullen worden samengesteld, verdient het overweging dat de minister maar weder tot het in zijne memorie van antwoord ingenomen standpunt terugkeere en deze afwijking van het beginsel zijner wet, — bijna zou ik zeggen dezen *lapsus memoriae* verbetere.

Maar voor het overige schijnt mij het betoog der heeren Mackay en Van Alphen niet afdoende, en de verbazing en de te verwachten verwijten van mr. Rutgers van Rozenburg trotseerende,[1] indien mij de eer te beurt valt dat ook deze

[1] Zeer vleiend voor mij, maar voor de regeering en de kamer, dunkt mij, juist niet overtuigend, beriep de amsterdamsche afgevaardigde zich op mij, om »het kenmerk van de schrijfproef bespottelijk" te noemen. »Ja, waarlijk, de heer Van Gilse heeft door zijne beschrijving het kenmerk al lang vermoord. En wanneer de

bladzijden door hem gelezen worden, waag ik het de „schrijfproef" tegen hen in bescherming te nemen, niet als het goede en juiste, maar wel als het minst onmogelijke en nog het meest rationeele kenteeken van geschiktheid, omdat er althans eenige ontwikkeling en een graadje van kennis uit blijkt.

Hoe de heeren Mackay en Van Alphen, gelijk trouwens alle bestrijders der door de regeering voorgestelde kenteekenen, door den onmogelijken eisch van art. 80 van de wijs raken, toonen zij op eigenaardige wijze in de boven aangehaalde zinsneden uit hunne toelichting. In de schrijfproef kunnen zij, zeggen zij, onmogelijk „een bewijs" zien van kiezersbevoegdheid. Maar is dan het betalen van directe belasting, het hoofd van een gezin zijn, het slechts eenmaal 's jaars verhuizen, enz. misschien „een bewijs" van geschiktheid? Tusschen de kennis van lezen en schrijven en geschiktheid als kiezer is er althans nog eenig verband, maar tusschen de door de heeren Mackay en Van Alphen voorgestelde „bewijzen" en de geschiktheid, welke deze zouden moeten aantoonen, ontbreekt zelfs alle verband. Als dus de schrijfproef geen „kenteeken" is — en etymologisch is dit volkomen juist, — dan zijn de vermoedens, op grond waarvan zij kiesbevoegdheid willen toekennen, dit nog veel minder. Bepaald vermakelijk is, in dit opzicht, de logica van den heer Van der Kaaij. Den 2den Augustus betoogde hij zeer uitvoerig dat een kenteeken uiterlijk waarneembaar moet zijn; dat hij die een kenteeken bezit van geschiktheid enz. uiterlijke blijken van geschiktheid enz. moet vertoonen; dat een kenteeken dus geen bewijs meer noodig heeft, omdat men het immers moet kunnen waarnemen; dat „het voorzien in eigen onderhoud en in dat van het gezin" wel als eene

minister het niet loslaat, blijft hij een lijkje omhelzen; en indien de kamer art. 3 in het wetsontwerp figureeren laat, het zal zijn om den minister den ophef der begrafenis te sparen."

Indien werkelijk mijne critiek moordend is geweest, dan is het jammer dat mr. Rutgers zich niet van de identiteit van het »lijkje" heeft verzekerd, want niet de »schrijfproef" was het, maar het onzinnige art. 80 der grondwet met zijne onmogelijke »kenteekenen", dat onder het staal mijner pen bezweken is.

nadere omschrijving van maatschappelijken welstand is te beschouwen, maar, als uiterlijk niet waarneembaar, geen „kenteeken" is in den zin der grondwet.[1] En hoe luidt nu het amendement op art, 3, hetwelk mr. Van der Kaaij tot eersten onderteekenaar heeft? „Deze wet houdt voor kenteeken van geschiktheid en maatschappelijken welstand het voorzien in eigen onderhoud en in dat van het huisgezin"! Mij dunkt, men kon na deze proeve nu wel voor goed het zoeken naar „kenteekenen" opgeven, waardoor burgers uiterlijk waarneembaar doen blijken, dat zij de geschiktheid en den maatschappelijken welstand bezitten, welke hen tot kiezers stempelen. Het lijkje, dat de heer Rutgers zou willen begraven, zijn de „kenteekenen" van art. 80 der grondwet, in zuiver etymologischen zin opgevat; die kenteekenen zijn onvindbaar, en zoo ik indertijd aanbeval den gordiaanschen knoop door te hakken, dan was daarmede natuurlijk niet bedoeld, de grondwet ter zijde te stellen, maar eenvoudig „kenteekenen" op te vatten in den zin van „vermoedens".[2] „Kenteekenen", naar de tekstverklaring van mr. Van der Kaaij, zijn er in geen der ingediende amendementen voorgesteld; trouwens, ze zijn niet te vinden. En stelt men zich, gelijk wel niet anders kan, met „vermoedens" van geschiktheid en welstand tevreden, dan is toch inderdaad de keuze der regeering nog wel de beste van al de voorgestelde.

Als vermoeden van geschiktheid als kiezer heeft toch stellig de schriftelijke aanvrage, waaruit èn belangstelling èn elementaire kennis blijkt, grooter waarde dan de hoedanigheid van gezinshoofd. Of komen er misschien, vooral in de onderste lagen der maatschappij, niet genoeg onberaden huwelijken voor om bijna te kunnen zeggen, dat het op zeer jeugdigen leeftijd huwen eerder een vermoeden van gemis van verstand en van welstand schept? Toch kennen de heeren Mackay en Van Alphen zulken „gezinshoofden" het bezit toe van de

[1] *Handelingen* van 2 Augustus, blz. 1710, 1e kolom.

[2] Deze verklaring zal, hoop ik, ook onder de oogen komen van mr. De Beaufort, afgevaardigde voor Wijk bij Duurstede, die den 27sten Juli l.l. mij verdacht van in vereeniging met hem een »grondwettigen knoop" te willen doorhakken. Zij zal hem kunnen gerust stellen, dat mijne bedoelingen waarlijk zoo zwart niet waren.

kenteekenen van geschiktheid en welstand, die aanspraak op kiesbevoegdheid geven, welke zij daarentegen onthouden aan oppassende commensalen en inwonende meerderjarige zoons. Mij dunkt, dat is den geest der grondwet toch wel wat geweld aandoen, ongeschikt en maatschappelijk afhankelijk te verklaren alle ongehuwde mannen, die geen eigen woning betrekken. Bij voorbaat zijn de „kenteekenen van geschiktheid en maatschappelijken welstand", door de heeren Mackay en van Alphen voorgesteld, door den minister Tak reeds als ongrondwettig afgewezen in de memorie van antwoord:[1] „Uit elk huisgezin slechts één persoon, hoofd van het gezin of als zoodanig aangemerkt, het kiesrecht te schenken, kan echter moeilijk worden overeengebracht met de bepalingen der grondwet. Deze wil kiesbevoegheid geven aan de mannelijke ingezetenen, die te stellen kenteekenen van geschiktheid en maatschappelijken welstand bezitten. Gaat het dan aan om de verdere leden van het gezin uit te sluiten, waar deze aan de gestelde eischen voldoen, alleenlijk omdat het hoofd van het gezin reeds als kiezer werd ingeschreven?"

Maar er is uit grondwettig oogpunt nog een bezwaar tegen het amendement der heeren Mackay en Van Alphen, hetwelk, hoe kunstig ook verborgen, ongeveer hetzelfde is als hetgeen tegen de amendementen Kolkman en Van der Kaaij boven werd aangevoerd. Men trachte maar eens zonder hokken de eerste twee alinea's te lezen; onwillekeurig stoot men op de zonderlinge zinsvorming: het voorzien in eigen onderhoud wordt gehouden voor kenteekenen enz. Dit meervoud, hoewel stylistisch door niets gerechtvaardigd, was echter noodig omdat ook de grondwet van „de kenteekenen" spreekt; maar het is zóó gewrongen en zulk een hinderlijke stijlfout, dat de voorstellers zelven reeds op de tweede bladzijde hunner toelichting tot „natuur en waarheid" terugkeeren en schrijven: „Zij stellen voor als kenteeken (enkelvoud) van geschiktheid en maatschappelijken welstand aan te merken het als hoofd van een gezin voorzien in eigen onderhoud en dat van het gezin." Er is dan echter werkelijk maar één kenteeken, en

[1] Blz. 22.

de grondwet eischt kenteekenen, aan welken eisch door een foutief meervoud natuurlijk niet wordt voldaan.

Onaannemelijk zijn, dunkt mij, ook alle amendementen, welke eene verhooging van den kiezersleeftijd ten doel hebben. Niet omdat het er in werkelijkheid iets toe afdoet of de nederlandsche burgers met 23, 25 of 28 jaren eerst bij de stembus worden toegelaten. Deze eisch geldt althans voor allen en schept niet, gelijk alle andere beperkende amendementen, ongerechtvaardigde ongelijkheden. En deze amendementen hebben ook op de andere nog voor, dat ze iets vermakelijks hebben; bijv. als de heer Van Kerkwijk, een celibatair, betoogt dat de gehuwde staat een waarborg is tegen lichtvaardige besluiten, niet omdat bij weldenkende mannen het huwelijk het besef zou wekken van verantwoordelijkheid voor anderen, maar omdat „de vrouw eene stem heeft in het kapittel". En daar nu in 1891, blijkens de statistiek, bij het sluiten van een huwelijk de meeste mannen tusschen 25 en 29 jaar oud waren, zegt de heer Van Kerkwijk „komt ons een leeftijd van 28 jaar goed voor." De heer Ferf is voorzeker niet de eenige, die door deze argumentatie niet overtuigd is, want door hem werd later als amendement voorgesteld, het kiesrecht toe te kennen op 23jarigen leeftijd aan hen die gehuwd zijn of waren, en op 25jarigen leeftijd aan ongehuwden. Eene schriftelijke toelichting heeft de heer Ferf niet gegeven, zoodat niet bekend is waarop deze premie op onberaden huwelijken berust. Men mag toch aannemen dat de jonge staatsburgers verlangend zijn het kiesrecht te verwerven, en hoe verlokkend zou het dan niet, in een jaar van periodieke aftreding der kamer, voor de 23jarigen zijn, om door een huwelijk zich het kiesrecht te verzekeren! Als men een onderscheiding wil maken tusschen ongehuwden en gehuwden, dan zou inderdaad, uit het oogpunt van maatschappelijk belang, eerder het omgekeerde van het amendement-Ferf in aanmerking kunnen komen. Zoowel door mr. Levy als door de heeren Kolkman *c.s.* wordt voor de kiezers een leeftijd van 25 jaar voorgesteld. Mr. Levy heeft bezwaar tegen eene verstoring der „trapsgewijze opklimming" van handlichting, meerderjarigverklaring en meerderjarigheid (18,

20 en 23 jaar), indien de kiesbevoegdheid met de meerderjarigheid samenviel; hij geeft daarom de voorkeur aan de zeer onregelmatige reeks 18, 20, 23 en 25 jaar. Maar het bezwaar is slechts verplaatst, want nu valt de kiesbevoegdheid samen met de verkiesbaarheid voor den gemeenteraad! Werkelijk, het kost eenige moeite hierbij ernstig te blijven. Naar de meening van de heeren Kolkman *c. s.* moet de vraag ontkennend worden beantwoord, of ook in het vervolg de kiesbevoegdheid niet met de burgerrechtelijke meerderjarigheid zou moeten samenvallen; want uit het toekennen der bevoegdheid op 23jarigen leeftijd „om in het algemeen zijn eigen zaken te regelen, kan bezwaarlijk reeds op zich zelf worden afgeleid, dat die leeftijd ook de meest aangewezene is om tot beslissing aangaande de algemeene belangen te worden geroepen". [1]

Maar wat „beslissen" de 23jarige kiezers dan? Hoegenaamd niets. Ja, als het gold niet een kiezer, maar een minister of een ander hoog ambtenaar aan te wijzen, dan zouden tot zulke verantwoordelijke ambten wel mannen van rijper ervaring dienen gekozen te worden; zelfs voor den afgevaardigde is een hoogere leeftijd gesteld. Maar de kiezer doet niets meer, dan door zijne stem voor het zooveel honderdste of duizendste gedeelte invloed te oefenen op de keuze van den gemachtigde, die in de vertegenwoordiging de algemeene belangen, welke ook de zijne zijn, behartigen zal. En van dezen geringen invloed van den 23-jarige zou men gevaar duchten, terwijl hij bevoegd is tot het sluiten van overeenkomsten, tot het uitoefenen van voogdij en tot alle burgerrechtelijke handelingen, waarbij de belangen van anderen ten nauwste betrokken kunnen zijn! Onder de bestaande kiesrechtregeling zijn er slechts weinige 23-jarigen kiezer, zeggen de heeren; maar met de voorgestelde ruime uitbreiding van kiesrecht zouden er tal van 23-jarige personen in het kiezerslichaam

[1] Zoo vraagt ook mr. Levy met schromelijke overdrijving: »Met welk recht zou de jongeling, pas mondig, aanspraak kunnen maken op rijpheid tot oordeelvorming over het beheer van den staat?" Rijpheid tot oordeelvorming over het beheer van den staat! — het is geen kleinigheid. Zou mr. Levy dien hoogen eisch dan waarlijk stellen aan de 25jarige kiezers?

worden opgenomen en schijnt dus een hoogere kiezersleeftijd „geraden". Maar komt dan die ruime uitbreiding, mag men vragen, alleen den 23-jarigen ten goede? Immers neen; er zullen tal van personen van allerlei leeftijd in het kiezerslichaam worden opgenomen, en wel zoovelen meer dat er voor een overwicht der 23-jarigen toch waarlijk geen vrees kan bestaan. Wil men werkelijk eene kiesrechtuitbreiding tot de uiterste grenzen der grondwet, dan, het werd reeds volkomen juist in de *Arnhemsche Courant* opgemerkt, moet de 23-jarige leeftijd behouden blijven. Er is dan ook geen enkele reden om voor hunnen invloed meer vrees te koesteren dan voor dien van de ouden van dagen, die misschien in angstige behoudzucht het liefst elke hervorming zouden wenschen tegen te houden; integendeel, daartegen zouden zij door hun jeugdigen ijver en hun geloof in idealen allicht een gelukkig tegenwicht kunnen vormen. Elke andere leeftijd dan de bij het burgerlijk wetboek voor de meerderjarigheid aangenomene, zou geheel willekeurig zijn, en waarom toch moet er eerst een hoogere leeftijd gesteld worden, nu het hoogste burgerrecht, tegen welks uitoefening door 23-jarigen geen enkel bezwaar ooit gemaakt is, toen het nog slechts het voorrecht der bezittende klassen was, onder het bereik gebracht wordt ook van de andere bevolkingsklassen? Toch niet, omdat de vaak vertroetelde zoontjes der rijken zoovéel meer levenservaring hebben dan de 23-jarige werkman, die veeltijds reeds een half dozijn jaren in eigen onderhoud voorzien heeft? Ach, het is ook hier weder de oude zuurdeesem, die in ons geheele maatschappelijk en staatsleven is doorgedrongen, dat er een verschillende maatstaf van beoordeeling moet worden aangelegd en er eene natuurlijke scheiding moet bestaan tusschen bezittende en niet-bezittende burgers.

Aan diezelfde gedachte dankt het amendement der heeren Vermeulen *c. s.* zijn oorsprong, om een meervoudig kiesrecht toe te passen, volgens hetwelk de burger, die in de directe belastingen bijdraagt, den dubbelen invoed zou oefenen van den kleinen man, en zelfs den drie- of viervoudigen als hij een staatsexamen heeft afgelegd en bovendien het een of ander openbaar ambt bekleedt. Dat er voor zulk eene

ongelijke rechtsbedeeling eene meerderheid in de kamer te vinden zou zijn, is gelukkig ondenkbaar, en door het te bestrijden, zou ik slechts doen wat de Franschen noemen *enfoncer une porte ouverte.* Ook het amendement, door den heer Vermeulen met vier andere partijgenooten voorgesteld: „De uitoefening van het kiesrecht is verplicht", heeft geen ernstige weerlegging van noode om niet te worden aangenomen, hoe wenschelijk het ook door iedereen geacht moge worden, dat alle kiezers hunnen burgerplicht vervullen. Maar hen daartoe met boete en zelfs met hechtenis te willen dwingen, — te recht zeide daarvan de *Telegraaf* dat van die zijde allerminst zulk een vorm van verplichten dienst verwacht kon worden.

Behalve de amendementen, gericht tegen de schorsing der uitoefening van het kiesrecht voor militairen beneden den officiersrang, bij welker uitgangspunt ik wel niet meer behoef te zeggen mij geheel aan te sluiten, nadat ik in mijne beide opstellen over de kiesrechtontwerpen in dit tijdschrift deze schorsing reeds met klem van redenen bestreden heb, — zijn er nog vijf ingediend, waarvan tot dusver door mij niet gesproken werd en die alle ten doel hebben de bezwaren weg te nemen, welke er in het voorloopig verslag en in de algemeene beraadslagingen zijn ingebracht tegen het kenteeken van maatschappelijken welstand, zooals het in art. 4 van het eerste wetsontwerp is omschreven. Stellig is er in enkele dezer amendementen wel iets goeds, en waarschijnlijk zal daaruit ten slotte wel het een of ander in de wet worden opgenomen, maar voorzoover het doel dezer voorstellen is om in de wet stelliger waarborgen te leggen, dat geen burgers tot de stembus toegang verkrijgen, die feitelijk elken welstand missen, zooals zwervers, bedelaars en soortgelijke weinig „honorabele" personen, komt het mij voor dat de beste, billijkste en eenvoudigste weg daartoe in geen enkel der ingediende amendementen is ingeslagen. Indien bij de wet eene inrichting der bevolkingsregisters werd voorgeschreven, waardoor alleen daarop voorkwamen de ingezetenen, die gedurende zes maanden werkelijk domicilie in de gemeente gehad hebben, daarnevens verblijfsregisters werden bijgehouden en bepalingen in de wet werden opgenomen, waardoor bij ver-

wisseling van woonplaats de overschrijving binnen een bepaalden termijn beter verzekerd werd dan thans het geval is, er zou dan, naast art. 5 van het eerste ontwerp, des noodig nog met enkele categorieën vermeerderd, op voldoende wijze, dunkt mij, tegen het opnemen van „onwaardigen" in het kiezerskorps gezorgd zijn. Ook dan nog, voorzeker, zouden er wel enkelen door de mazen kruipen, maar ook onder de voorgestelde amendementen is er geen, dat ze met volkomen zekerheid weert.

Dit doel wordt stellig niet bereikt met het amendement van den heer Tydeman, die in den ruimsten zin tegenbewijs wil toelaten tegen hen, die geacht worden het welstandskenteeken te bezitten. Ook al gold hiertegen niet het bezwaar dat dit een kolfje zou zijn naar de hand van liefhebbers van schandaaltjes, zou dit correctief toch alleen baten tegenover die enkele „onwaardigen", op wie bij toeval het oog valt van den een of ander die lust heeft om naar zulke „onwaardigen" te zoeken. Alle anderen loopen echter vrij, want er zullen waarschijnlijk niet veel personen zijn die er zich warm over maken of er op de kiezerslijst zijner gemeente met honderden of duizenden namen één meer of één minder voorkomt.

In de overige amendementen op art. 4 trachten de voorstellers het welstandskenteeken aan te vullen. Zoo de heer Van der Feltz, o. a. door dit niet aanwezig te achten bij hem „die niet dan eene verplaatsbare woning bewoont, schepen van 50 ton inhoud of meer daarvan uitgezonderd". Tegen deze uitsluiting van kermisreizigers zal wel niemand bezwaar hebben, maar een ander door hem voorgesteld middel om zwervers van de stembus te weren, komt mij al zeer bedenkelijk voor. Gelijk de heeren Mackay en Van Alphen acht de heer Van der Feltz het verwisselen van woning een vermoeden van gemis van welstand; achten de eersten éénmaal verhuizen in één jaar de uiterste grens van welstand, mr. Van der Feltz wil daarvoor wel twee verhuizingen gunnen, maar wie meer dan tweemaal van woning verandert, moet dan ook van de stembus geweerd worden! Blijkbaar vermoeden de heeren zelfs niet hoe, inzonderheid in de groote steden, hunne stelling faalt dat vaak te verhuizen gemis van welstand verraadt. Bij hoofden van gezinnen is dit misschien

voor een deel juist; in zoover zou bij aanneming van het amendement-Mackay het onrecht der uitsluiting van hen, die meer dan eenmaal verhuizen, een kleiner aantal treffen dan als, volgens het voorstel-Van der Feltz, alle vrijgezellen en commensalen, die meer dan tweemalen verhuisd zijn, alleen dáárom van het kiesrecht werden uitgesloten. En de houders van kostgangers en commensalen zouden bij zulk eene wettelijke bepaling kiezers kunnen telen en afmaken.

De heer Levy heeft vrede met „het aannemen van de laagste zelfstandigheidsgrens als kenteeken van welstand", maar om dezen regel „met de werkelijkheid" te doen „strooken", mag de burger „gedurende de laatstverloopen drie burgerlijke jaren" niet bedeeld geweest zijn. Het ware, dunkt mij, niet geheel overbodig geweest, zoo de heer Levy had kunnen goedvinden zijne redenen te onthullen, waarom hij meent dat „de regel met de werkelijkheid strookt" en de eens bedeelde burger zijne zelfstandigheid herwint na drie jaren, en niet na twee, twee en een half of eerst na zes.

Het naast bij het regeeringsvoorstel staat het amendement der heeren Goeman Borgesius *c.s.*, die echter in hunne poging om dit aan te vullen m. i. ook al niet zeer gelukkig geslaagd zijn. Dronkaards willen zij van de stembus weren, door het kenteeken van geschiktheid, d. i. de kennis van lezen en schrijven, niet aanwezig te achten bij hem die in het laatstverloopen jaar wegens openbare dronkenschap onherroepelijk is veroordeeld. Ik moet zeggen, het vermoeden is stout! Verder zoeken zij de onwaardigheid ook al in het te vaak verhuizen: vrijgezellen moeten „gedurende de laatstverloopen zes maanden tot hetzelfde gezin behoord of in dezelfde woning gehuisvest geweest zijn", willen zij op de kiezerslijst geplaatst kunnen worden, en zelfs de aanvrage van bedeeling, ook al is zij niet genoten, zouden de heeren Goeman Borgesius *c.s.* als een reden aangemerkt willen zien om den aanvrager de kiesbevoegdheid voor het volgende jaar te onthouden. Dat ik het voorrecht heb onder de onderteekenaars goede vrienden te tellen en hen allen waarschijnlijk wel mijne geestverwanten te mogen noemen, kan voor mij natuurlijk geen reden zijn mijne niet zeer gunstige meening

te verzwijgen over hunne welwillende, maar m. i. mislukte poging om art. 4 der regeeringsvoordracht voor sommigen meer aannemelijk te maken.

Door den heer Land is de inhoud der artikelen van de regeeringsvoordracht in een anderen vorm omgegoten, welke, al schijnt mij het voordeel niet groot, misschien aanbeveling zou kunnen verdienen, indien ook maar daarin niet de vrijgezellen, op straffe van verlies van kiesrecht, gedwongen werden gedurende ten minste zes maanden zich de nukken hunner kostvrouw te laten welgevallen, en bovendien niet de bepaling ware opgenomen, welke ook in verscheidene andere amendementen voorkomt, volgens welke niet-betaling van den aanslag in de directe belastingen als wettelijk vermoeden van gemis van welstand geldt. Het feit zelf, waar het uit onwil voortspruit, zal niemand verdedigen; maar is het wel de kieswet, die dit te keer moet gaan en die eene leemte moet aanvullen, waarin de belastingwetgever verzuimd heeft of, om welke reden dan ook, in gebreke gebleven is te voorzien? Mij dunkt, zeer stellig neen. Maar in de gevallen van onvermogen, misschien tengevolge van eene vergissing bij den aanslag, is het daar met de billijkheid overeen te brengen den een het kiesrecht te laten, omdat hij niet, en den ander, in gelijke omstandigheden verkeerende, het te onthouden, omdat hij wel aangeslagen werd? Hierbij mag waarlijk wel de zeer juiste opmerking in herinnering worden gebracht, door den minister Tak in de memorie van antwoord gemaakt, dat waar er zooveel mogelijk door de regeering naar gestreefd is om de toekenning der kiesbevoegdheid alleen van de bepalingen der wet te doen afhangen, de inmenging van ambtenaren behoort te worden vermeden.

Merkwaardig is het hoe de heer Zijlma, de uitsluiting wegens het niet betalen van belasting willende aanvullen, juist door zijn amendement de schromelijke onbillijkheid daarvan aantoont. Hij stelt namelijk voor van de uitoefening van het kiesrecht uit te sluiten niet slechts de belastingplichtigen, die hunnen aanslag niet betalen, maar ook „die wegens opzettelijke ontduiking der belasting zijn veroordeeld." In zijne toelichting schrijft de afgevaardigde van Zuidhorn, dat zonder

die toevoeging „de uitgesloten wanbetalers in eene onbillijke verhouding zouden worden gebracht tegenover hen, van wie bewijs is geleverd, dat zij tegenover den fiscus frauduleuse handelingen hebben gepleegd"; maar de voorsteller bereikt door die toevoeging zijn doel niet, daar zij die zich te laag aangeven, niet „veroordeeld" worden, door geen rechterlijk vonnis worden getroffen. Het is of de voorsteller dit zelf gevoeld heeft, want men kan zich althans zeer goed denken dat hem een zucht ontsnapt is bij het neerschrijven der volgende woorden: „Door toevoeging van bovenstaande bepaling wordt althans eene poging gedaan hieraan zoo ver mogelijk te gemoet te komen." Doch zelfs al slaagde de poging geheel, de onbillijke verhouding zou niet zijn opgeheven, waarin de uitgesloten wanbetalers gebracht worden tegenover degenen — en wie zal hun aantal schatten! — die, ook zonder dat dit bewezen wordt, door te lage aangifte willens en wetens den fiscus te kort doen en tegen wier kiesbevoegdheid niemand bezwaar oppert. Toch vervullen ook zij hunnen plicht niet tegenover den staat en zouden ook zij evenzeer in de uitoefening van het hoogste burgerrecht geschorst moeten worden. Deze „wanbetalers" echter, die den fiscus tien- en honderdtallen van guldens te kort doen en die tot de gegoede klasse behooren, laat men ongemoeid; zij blijven kiezer, ook al worden zij van de lage aangifte overtuigd en al wordt hun aanslag verhoogd. Maar den armen drommel, die in het betalen van een paar gulden nalatig blijft, wil men terstond straffen met het verlies van zijn kiesrecht. Het is weer het telkens zich openbarende euvel van met twee maten te meten, naar gelang het een bezittenden of een niet-bezittenden burger geldt!

Tot de hoofdpunten in de verschillende amendementen heb ik mij uit den aard bepaald, waar ik een schets heb willen geven van den stand van het kiesrechtvraagstuk, nadat onder de leden der kamer de welwillendheid en de vriendschappelijke gevoelens jegens de regeering en haar ontwerpen zich zoo veelvuldig en van zoo verschillende zijden hadden geopenbaard, dat de meerderheid een nieuw afdeelingsonderzoek wenschelijk achtte om in den stroom van amendementen den

weg niet bijster te worden. Wat dat onderzoek ook moge opleveren, vooralsnog verwacht ik niet dat het daarover uit te brengen verslag mijnen indruk zal wijzigen: dat de ingediende amendementen niets zoo duidelijk aan het licht hebben gebracht als dat het gewijzigd ontwerp van den minister Tak eene oplossing geeft van het raadsel, door art. 80 der grondwet gesteld, welke tot dusver nog door geen andere is overtroffen. Natuurlijk, wat de kern betreft; slechts daarover loopt de strijd. Over de onderdeelen zal er in de kamer gemakkelijk eene meerderheid worden verkregen, als maar eerst het hoofdbeginsel is aangenomen: uitbreiding der kiesbevoegdheid tot de uiterste grenzen der grondwet. En wien het ernst is met het bepalen dier grenzen, hij zal met den minister Tak zich houden aan de woorden van art. 80, welke den kieswetgever geheele vrijheid laten, alleen onder voorwaarde dat hij kenteekenen aanwijze, welke elke kiezer moet bezitten en waarop de wetgever het vermoeden grondt dat de kiezer voldoende geschiktheid en welstand bezit om het kiesrecht te kunnen uitoefenen. Dat met de bewoordingen der grondwet de in het gewijzigd ontwerp aangenomen kenteekenen niet in strijd zijn, kan onmogelijk betwist worden door hem, die met de regeering een finale kiesrechtuitbreiding, zoover de grondwet toelaat, een dringenden eisch des tijds en „de noodzakelijke voorwaarde voor blijvende verbetering" acht. Daarbij is het niet de vraag, of langs anderen weg misschien evenveel kiezers, althans slechts weinig minder te verkrijgen zouden zijn, maar wel of de kiesbevoegdheid op gelijke voorwaarden zal worden toegekend aan alle burgers, zonder onderscheid van stand of bezit, die de wet tot de uitoefening van het kiesrecht roept. Alleen zoo is de werkelijk finale kiesrechtuitbreiding binnen de grenzen der grondwet mogelijk. Of de voorstellers van de „groote" amendementen en hunne medestanders die eigenlijk wel wenschen? Naar niet uitgesproken noch neergeschreven motieven te raden, zou te gewaagd zijn. Maar zouden er onder hen, die met woorden getuigd hebben van hunne geneigdheid om tot eene ruime uitbreiding der kiesbevoegdheid mede te werken, niet ook velen zijn, die in hun hart volkomen instemmen met de

volgende woorden, dezer dagen door den leidschen hoogleeraar Fruin neergeschreven: [1]

„Zooals thans bij ons de kamers zijn samengesteld, schijnen zij juist te zijn gelijk het oogenblik ze vereischt. De invloed der lagere, hulpbehoevende klasse werkt krachtig genoeg op haar, om hare aandacht op de sociale vraagstukken te vestigen en maatregelen te doen nemen in het belang der minder bedeelden, maar is niet bij machte om haar de middelen, die tot dat doel dienen aangewend, voor te schrijven. Zoo behoort het. De drang tot verbetering der sociale toestanden moet komen van hen die lijden, maar de maatregelen tot verbetering moeten ontworpen, gewikt en gewogen en ten slotte gekozen worden door hen, die, omdat zij op eenen hoogeren trap van welstand en van wetenschap staan, eenen ruimeren blik hebben, en ook de meer verwijderde gevolgen overzien kunnen van maatregelen, die bij het eerste aanzien doelmatig schijnen en daarom door de begeerlijkheid van hen die naar verandering haken lichtvaardig aangegrepen zouden worden, tot blijvende en voortwoekerende schade der gemeenschap. Eene hervorming van ons belastingstelsel, zooals aangevangen is en, indien de omstandigheden gunstig blijven, eerlang voltooid zal zijn, behoefde om wel te slagen die drijfkracht van beneden zoowel als de wetenschap en vrijheid van handelen in hooger kring. Blijven die tweeërlei machten in ongeveer dezelfde verhouding samenwerken, dan mogen wij op voortdurende hervorming onzer staatkundige en maatschappelijke toestanden in denzelfden geest hopen. Verkiest men, om den voortgang te bespoedigen, den invloed der lagere

[1] »Nog eens over het algemeen stemrecht en de toepassing er van in de aanhangige wet", van prof. R. Fruin in de *Nieuwe Rotterd. Courant* van 21 dezer, 2e blad.

's Hoogleeraars conservatief standpunt eerbiedig en waardeer ik, ook al kan ik het niet deelen. Maar den man, die het eerst in Nederland op de groote gebreken van het stelsel der meerderheidskeuze in willekeurig begrensde districten de aandacht vestigde (in het October-nummer van de *Gids* van 1869), kan ik niet vergeven dat hij de verkiezing van onbeduidendheden en de uitwerping van leidende politici (Clemenceau, De Cassagnac, prof. Hänel, enz.) in Frankrijk en Duitschland op rekening schrijft van het algemeen kiesrecht. Want prof. Fruin wist reeds in 1869, dat dit het onvermijdelijk gevolg is van het stelsel van enkelvoudige districten, waardoor plaatselijke grootheden naar den voorgrond worden gedrongen. Dit gevolg is voor den opmerkzamen toeschouwer ook in Nederland sedert 1888, dunkt mij, reeds duidelijk waarneembaar.

klasse te versterken, het zij zoo, doch men doe het dan geleidelijk en omzichtig. De middelklasse, die thans in de richting van het algemeene volksbelang naar hervorming stuurt, houde voorloopig de leiding aan zich."

Dat is tenminste duidelijk en klaar het standpunt en de wenschen der *bourgeoisie satisfaite* aangeven. Wie in de kamer het hiermede eens is, volge evenwel niet het voorbeeld van den hoogleeraar Fruin, die eerst met dezen beweeggrond zijner bestrijding van het ontwerp-Tak voor den dag komt aan het slot van twee artikelen, hoofdzakelijk tegen de voorgestelde kenteekenen gericht. Alsof eenig ander kenteeken van geschiktheid of welstand, dan het thans geldende van de uit de woning blijkende gegoedheid, een conservatief van zijnen stempel zou hebben kunnen bevredigen! Neen, indien de conservatieven met open vizier durfden strijden in plaats van zich achter de opgeworpen grondwettige bezwaren en achter excepties te verschuilen, de politieke toestand zou zuiverder zijn. Maar ook al slaagden zij er in door hunne tactiek, tegen de thans aanhangige ontwerpen gevolgd, daarvan de aanneming te beletten, hunne zege zou van korten duur zijn. Want de ten onrechte staatkundig onmondig gehouden grootste helft der mannelijke burgers zou zonder twijfel spoedig op de ondubbelzinnigste wijze doen blijken, dat zij niet, gelijk prof. Fruin, de vertegenwoordiging alleen der bezittenden nu juist bij uitstek bekwaam en bevoegd achten om aan de sociale vraagstukken, waarbij bovenal de belangen „der lagere, hulpbehoevende klasse" betrokken zijn, eene bevredigende oplossing te geven.

De hoogleeraar Fruin eindigde zijn boven aangehaald opstel met eene historische herinnering, waaruit hij eene les trekt voor het heden. „Eene eeuw geleden", schrijft hij, „is de politieke hervorming, die men behoefde en wenschte, overgeslagen in eene woeste omwenteling, toen de ervaren staatslieden verdrongen werden en plaats maakten voor lieden, die ook wel het goede wilden, doch niet wisten hoe het te verwezenlijken. Laten wij met die duurgekochte ervaring ons voordeel doen, en de klippen mijden waarop het voorgeslacht schipbreuk heeft geleden."

Juist, laten onze hedendaagsche regeerders met die ervaring hun voordeel doen en zich wachten voor de fout hunner voorgangers, eene eeuw geleden, die het volk zijne rechten onthielden en, daartoe eindelijk gedwongen, ze met zulk een tegenzin en zoo schoorvoetend toekenden, dat het volk het geduld verloor en hen van hunne plaats verdrong. Willen zij „die klip mijden", dan hebben zij slechts de bakens te verzetten bij het verloopen getij.

ROTTERDAM, September 1893. J. A. VAN GILSE.

VERBETERING VAN DEN FINANCIEELEN TOESTAND DER GEMEENTEN.

I

De financiën in tal van nederlandsche gemeenten verkeeren in zulken slechten toestand, dat de wetgever gedwongen is op maatregelen ter verbetering bedacht te zijn. De regeering, op welke de taak rust deze maatregelen te beramen, acht het noodzakelijk de hervorming van de rijksbelastingen aan de herziening van het belastingstelsel der gemeenten te doen voorafgaan, hoewel de tegenwoordige ministers, evenals hunne voorgangers der tegenovergestelde staatkundige richting, de verbetering der gemeente-financiën een dringenden eisch der tijdsomstandigheden achten; over de meest geschikte maatregelen echter om haar tot stand te brengen, heerscht weinig eensgezindheid bij de deskundigen.

De Vereeniging voor de Staathuishoudkunde en de Statistiek heeft getracht, wat meer licht in deze gewichtige zaak te brengen en ze aan de orde gesteld voor hare algemeene vergadering in dit jaar. [1] Het onderwerp der gedachtenwisseling zal daar gevormd worden door de vraag: „Welke wijzigingen zijn wenschelijk in de wetgeving, met het oog op den tegenwoordigen toestand der gemeente-financiën?" Om de behandeling dezer vraag voor te bereiden, heeft zij de heeren jhr. mr. K. A. Godin de Beaufort, mr. E. Fokker, mr. F. S.

[1] Uit den aard der zaak moest dit in Augustus geschreven opstel de voorlichting der op 30 September gestelde vergadering ontberen.

van Nierop en mr. J. Sickenga uitgenoodigd, hun praeadvies te willen uitbrengen, hetzij over de vraag in 't algemeen, hetzij over een of meer der volgende onderdeelen:

a. Behoort de staat lasten, thans op de gemeenten drukkend, geheel of ten deele voor zijne rekening te nemen?

b. Behoort het belastinggebied der gemeenten te worden verruimd?

c. In hoeverre moet de uitkeering krachtens de wet van 26 Juli 1885 *Staatsblad* n°. 169, thans door de gemeenten genoten, worden herzien?

d. Behoort bij de regeling van het gemeentelijk belastingstelsel te worden onderscheiden naar de grootte der gemeenten?

Uit de praeadviezen, door de voornoemde heeren uitgebracht, blijkt dat er bij hen nog al verschil van meening aanwezig is, ook dan, als zij in beginsel zich met de rechtmatigheid van den een of anderen maatregel kunnen vereenigen. Dit komt reeds dadelijk te voorschijn bij de praeadviezen over de eerste vraag. Mr. Sickenga treedt krachtig op voor het goede recht der gemeenten, om van staatswege ontlast te worden van, of uit 's rijks schatkist schadeloos gesteld te worden voor hare uitgaven ten behoeve van de uitvoering der rijkswetten. Hij wil de niet *zuiver plaatselijke* wegen en vaarten met de schulden, daarvoor nog te betalen, ten laste van de provincie brengen. Het rijk is zijns inziens verplicht, de kosten van armenzorg en lager onderwijs *in hun geheel* aan de gemeenten te vergoeden. Geen anderen waarborg tegen misbruik van 's rijks geld acht hij hierbij noodzakelijk, dan dat de gemeenten, om op deze vergoeding van rijkswege aanspraak te kunnen maken, een minimum van eigen belastingen, in den vorm van opcenten op de grondbelasting en het personeel, moeten heffen. De ontlasting zou, indien zijn denkbeelden in een wet belichaamd werden, zoo groot zijn voor de uitgaven der gemeenten, dat hij een verruiming van haar belastinggebied niet meer noodzakelijk of zelfs gewenscht acht, terwijl volgens hem de geheele uitkeering, in de vraag sub *c* bedoeld, behoort te vervallen, omdat zij een absurditeit is en eigenlijk geen reden van bestaan heeft.

In mr. Sickenga's praeadvies is aan het beantwoorden van

de vraag sub *a* het leeuwendeel te beurt gevallen; wat hij over de vragen sub *b* en *c* — vraag *d* kan onbesproken blijven, ook wegens de praeadviezen daarover — ten beste geeft, zal er niet veel toe bijdragen om de taak van den toekomstigen wetgever in deze materie te vergemakkelijken.

Ook mr. Fokkér wenscht een gedeelte der gemeente-uitgaven ten laste van den staat te brengen. Bij hem komen daarvoor in aanmerking: 1° de kosten van de kieswet, burgerlijken stand, bevolkingsregisters, kadaster en bestuur der gemeenten; 2° de uitgaven voor de politie en in het belang der openbare gezondheid; 3° voor militie en schutterij en 4° van het armwezen. Het onderwijs blijft bij hem buiten beschouwing, wijl geen verandering in de bestaande regeling te verwachten is wegens het subsidiëeren van het bijzonder onderwijs.

Wel verre echter van te verlangen, dat het rijk onder zekere voorwaarden al de voornoemde uitgaven voor zijn rekening zal nemen, meent mr. Fokker het met *ten hoogste* $^1/_3$ der onkosten, uit de *netto-uitgaven* voor deze onderwerpen voortspruitend, te moeten bezwaren. Daarenboven wenscht hij als waarborg voor de schatkist van het rijk een uitkeering in dier voege, dat de gemeenten nooit meer ontvangen dan $^1/_3$ van hetgeen zij voor de onderwerpen, bij de wet aan te wijzen, uitgeven en tevens per ingezetene nooit meer dan $^1/_3$ der som, die *gemiddeld* per inwoner voor het geheele rijk in alle gemeenten te zamen voor elk dier onderwerpen is besteed. Wat zij *boven dat gemiddelde* voor een dier onderwerpen uitgeven, bekostigen de gemeenten geheel, waardoor zij *a priori* niet weten of vermeerdering van uitgaven voor een dier onderwerpen slechts voor $^2/_3$ te haren laste zal komen.

Met dit praeadvies zijn wij dus de bijdrage van het rijk reeds sterk aan 't besnoeien; met het volgende, dat van mr. Van Nierop, gaan wij in deze richting nog veel verder. Wel erkent hij, dat het stelsel om de gemeenten met uitgaven voor de uitvoering van rijkswetten te bezwaren, onbillijk werkt en ziet hij er volstrekt geen bezwaar in, de kosten van den burgerlijken stand, de kiesverrichtingen, de schutterijen en dergelijke aan het rijk te endosseeren, maar

wat geeft dit? Voor kleine gemeenten zijn deze kosten gering op zich zelf, voor groote zijn zij gering in verhouding tot het geheel harer lasten, zoodat ontheffing in het geheel van minder gewicht is voor den toestand der gemeente-financiën. Bemoeit zich de staat echter financieel met politie en armenzorg, dan loopt de regeervrijheid van de gemeenten gevaar en daarom waarschuwt hij deze, zich wel er voor te wachten, het paard van Troje binnen te halen, al bergt het zilverlingen. Een herziening van de wet op het lager onderwijs acht hij onwaarschijnlijk en ook om staatkundige redenen minder gewenscht.

Mr. Godin de Beaufort bewijst, dat *in 't algemeen* de kosten voor armenzorg, voor zoover zij ten laste van de gemeenten komen, in de laatste twintig jaren niet noemenswaard zijn gestegen en dat sedert 1878 de kosten van het lager onderwijs, wat de gemeenten betreft, ongeveer gelijken tred hielden met de vermeerdering der bevolking. Wel neemt dit niet weg, dat er gemeenten zijn, aan welke de uitgaven voor armenzorg en lager onderwijs te zwaar vallen, doch meermalen is dit haar eigen schuld, hetgeen hij met voorbeelden aantoont; in dat geval gaat het niet, te klagen over den druk, door de wet opgelegd.

Waar geen eigen schuld de uitgaven heeft opgedreven, moeten de te zwaar gedrukte gemeenten door buitengewone subsidiën gesteund worden. Zijns inziens dient daarbij het rijk naar vaste regelen te werk te gaan en bij armenzorg te letten op het feit, of de *ingezetenen in 't algemeen* daardoor gedrukt zijn dan wel of de gemeentekas *alleen* daarvoor veel heeft bij te passen. Het kan toch gebeuren, dat de ingezetenen eenvoudig verzuimen voor de armen te zorgen en daarop mag van regeeringswege door buitengewone subsidiën geen premie worden gesteld.

Om verlichting bij de kosten van het lager onderwijs aan te brengen, wordt heffing van schoolgeld van de niet onbemiddelden aanbevolen, waardoor deze praeadviseur toont, dat hij de beginselen van het ministerie, waarin hij zitting had, niet verzaakt. Hetzelfde kan gezegd worden van zijn voorstel, om de wet op het middelbaar onderwijs te herzien en

de rijks hoogere burgerscholen af te schaffen; voor deze instellingen toch hebben de kerkelijke partijen in ons land wel eens meer geen bijzondere toegenegenheid getoond. Voor de gemeenten, die bij de inrichting van haar onderwijs gewoon zijn, het bezit van een rijks hoogere burgerschool in rekening te brengen, kan dit voorstel niet bijzonder practisch genoemd worden; over zijn waarde ten opzichte van het middelbaar onderwijs hebben wij ons hier niet uit te laten. Verstandiger is, wat deze praeadviseur in 't midden brengt bij 't gymnasiaal onderwijs door er op te wijzen, hoe onrechtvaardig het is, dat de drie grootste gemeenten des rijks geen rijkssubsidie voor haar gymnasium krijgen. Bij de politiekosten toont hij aan, dat de plattelandsgemeenten van rijkswege begunstigd worden boven de groote centra, die daardoor gegronde rechten hebben op een rijksbijdrage in de kosten van dezen diensttak. Volgens zijn zienswijze kan deze het gevoeglijkst verleend worden door de hoogere politieambtenaren van staatswege te bezoldigen en te pensioneeren en er dus rijksambtenaren van te maken; ook de kosten van de schutterijen moeten ten laste van het rijk komen.

Hetzelfde gebrek aan overeenstemming tusschen de praeadviseurs onderling doet zich voor bij het beantwoorden der derde vraag, die eenige overeenkomst met de eerste heeft, wijl hier de financieele steun van het rijk in 't algemeen ter sprake komt. De fixeering, door de wet van 1885 tot stand gebracht, vindt geen verdediger meer; volgens mr. Van Nierop heeft zij in een onbewaakt oogenblik plaats gegrepen. Haar doel was, de rijksmiddelen te versterken op kosten van de inkomsten der gemeenten. Thans is het de vraag, of het rijk niet de geheele opbrengst van het personeel aan de gemeenten moet afstaan. Wijl de staat een directe belasting heft van het vermogen en eerlang ook van de inkomsten der ingezetenen, acht mr. Fokker het noodzakelijk, de invoering eener dergelijke belasting voor de gemeenten zooveel mogelijk te vermijden; hij wil door den afstand van het geheele personeel haar de gelegenheid openen, dit als een goede verteringsbelasting tot zijn recht te doen komen. Het moet deswege èn wat de *opbrengst* èn wat de *regeling* betreft aan

de gemeenten worden overgelaten. De provincie kan dan de heffing van opcenten op het personeel door een andere belasting vervangen, b.v. wegens de vrijstelling der landbouwers van de bedrijfsbelasting door een provinciale heffing van het inkomen uit het landbouwbedrijf, waarin hij een uitnemend correctief ziet van de vrijstelling door het rijk.

Mr. Van Nierop geeft toe, dat bij het verschil in plaatselijke toestanden het personeel juister door de gemeenten dan door het rijk kan worden geregeld, hetgeen voor den afstand van deze belasting aan de gemeenten pleit. Toch heeft hij hiertegen bezwaar, omdat de staat daarbij drie millioen gulden verliest, terwijl dit offer aan de gemeenten, die het meest in nood verkeeren, het minst ten goede komt. Dit is echter slechts gedeeltelijk waar; de groote gemeenten, welker financiën in de war zijn gebracht door de fixeering van 1885, in verband met de kosten, noodzakelijkerwijze aan de snelle vermeerdering harer bevolking verbonden, zouden er wel degelijk voordeel uit trekken. Zijns inziens ware het echter beter, zoo de staat de belasting op het personeel tot $^1/_5$ der tegenwoordige opbrengst verminderde en den gemeenten vrijheid gaf, van de aldus verminderde hoofdsom zooveel opcenten te heffen, als zij noodig hebben. Daar de noodlijdende gemeenten dan toch nog niet voldoende gebaat zijn en, naar hij te recht opmerkt, de bedeeling, die thans voor sommige van haar plaats heeft, slechts tijdelijk bestaanbaar is, wijl zij op den duur in ministeriëele willekeur of communale serviliteit moet ontaarden, komt hij er toe om het voortbestaan der rijksuitkeering te verdedigen. Op het voetspoor van mr. Sprenger van Eyk [1] acht hij een anderen maatstaf voor de uitkeering noodzakelijk, waarbij rekening wordt gehouden met het zielental en de behoeften der gemeenten, zoodat de welvarende minder, de gemeenten met zwakke draagkracht meer ontvangen. Te dien einde stelt hij de volgende regeling voor:

1°. Een zekere som per inwoner.

2°. Een tweede som per onvermogend ingezetene of onvermogend hoofd van een huisgezin. (Onvermogend zijn dan zij,

---

[1] Vgl. *De Rijks- en Gemeentebelastingen in Nederland*, bl. 251 en vlgg.

die noch in de vermogens- of bedrijfsbelasting, noch in 't personeel zijn aangeslagen.)

3°. De som, per hoofd der bevolking uitgekeerd, moet in groote gemeenten hooger zijn dan in kleine, omdat de staat aan de eerste meer verplichtingen oplegt, b.v. bij politie.

4°. Om te aanzienlijke uitkeeringen te voorkomen aan de gemeenten met betrekkelijk geringe uitgaven, dient bepaald te worden, dat de uitkeering een zekere percentage van het bedrag, door de gemeente volgens de laatst afgesloten rekening aan directe plaatselijke belasting en opcenten op de rijksbelastingen, met uitzondering der grondbelasting, ontvangen, niet mag overschrijden.

Met eenig voorbehoud, b.v. wat de begunstiging der grootere gemeenten betreft, verklaart ook mr. Godin de Beaufort zich met dit denkbeeld ingenomen. Dit is in zooverre te verwonderen, wijl het eenigszins in strijd is met een van zijn bezwaren, bij de kwestie van de armenzorg vermeld,[1] dat er namelijk op gelet moet worden, of de *ingezetenen in 't algemeen* daardoor gedrukt zijn, dan wel of zij de kosten daarvan eenvoudig ten laste van de gemeentekas hebben gebracht. Ditzelfde bezwaar komt, dunkt mij, bij tal van andere uitgaven in zwaar belaste gemeenten te pas. De bewoners kunnen er veel van de werkzaamheid van het gemeentebestuur verlangd hebben en daardoor van gemeentewege voordeelen genieten, die de ingezetenen van gemeenten, welker financiën in beteren toestand verkeeren, moeten missen of die zij door particulier initiatief hebben verworven. Moeten zij daarvoor boeten door een geringere uitkeering van rijkswege te genieten? Naar het mij voorkomt, springt de onrechtvaardigheid hiervan in 't oog; daaruit volgt, dat de toepassing van het hier ontwikkelde denkbeeld met de rechtvaardigheid in strijd is, indien niet aangetoond wordt, dat in de minder zwaar belaste gemeenten de inwoners van gemeentewege ongeveer dezelfde voordeelen genieten en ongeveer dezelfde eischen aan hun bestuur hebben gesteld, als dit in de zwaarder belaste het geval is. Met de mogelijkheid om dit uit te maken staat

[1] Vgl. *Praeadviezen*, bl. 121 en 122.

of valt mijns inziens de mogelijkheid om het denkbeeld toe te passen.

Van de overdracht van het personeel aan de gemeenten is mr. Godin de Beaufort geen voorstander. Door correctieven wenscht hij het bezwaar op te heffen, dat het als rijksbelasting niet genoeg rekening kan houden met plaatselijke omstandigheden. Het rijk moet vervolgens de belasting in hoofdsom tot een veel lager bedrag dan thans heffen en de gemeenten vrij laten in het heffen van opcenten; voor de uitkeering, zooals zij thans plaats heeft, is dan geen reden meer. In zijn oog heeft deze regeling het voordeel, van het personeel feitelijk vooral een gemeentebelasting te maken, waarvan echter het rijk de grondslagen in handen houdt. Naar hij beweert, schijnt ook de tegenwoordige regeering, zijns inziens te recht, er toe over te hellen om het personeel voor het rijk te behouden, althans voorloopig. Op die laatste twee woorden dient men vooral den nadruk te leggen, want de minister van financiën heeft in de tweede kamer, bij de behandeling van de bedrijfsbelasting, herhaaldelijk verklaard, „dat het *einddoel* bij het personeel moet zijn: afstand aan de gemeente, tot welk einddoel wij vroeg of laat moeten komen, omdat geen regeling van deze belasting, waarbij rekening wordt gehouden met plaatselijke omstandigheden, *op andere wijze* kan verkregen worden."

Wanneer de tegenwoordige regeering dus voorloopig het personeel als rijksbelasting behoudt, kan zij rekenen op de instemming van den minister van financiën in het vorig kabinet. Mocht de heer Pierson echter uitvoering geven aan het plan, dat hij bij de beraadslaging over de bedrijfsbelasting heeft laten doorschemeren, om van deze en ook van de vermogensbelasting opcenten te doen heffen door de gemeenten, zoo mogelijk ter vervanging van haar eigen inkomstenbelasting of hoofdelijken omslag, dan zal hij niet handelen naar den wensch van zijn voorganger. Deze is er tegen, omdat het landbouwbedrijf is vrijgesteld en omdat de beide belastingen progressief zijn. Bij 't opsommen van zijn bezwaren krijgt men den indruk, dat hij vooral de schaduwzijden wil doen uitkomen. Wie zich bij de bestaande hoofdelijke omslagen of gemeentelijke in-

komstenbelastingen, waarvan hij minder afkeerig is, daarop wil toeleggen, kan er ook een tafereeltje van ophangen, dat velen voor een verdediging daarvan zal doen terugdeinzen. Overigens is de opmerking in zijn praeadvies, dat het tot stand komen der jongste financiëele wetten en voorstellen een herziening van het gemeentelijk belastingstelsel nog meer noodzakelijk heeft gemaakt, volkomen gegrond, wijl 't meer dan waarschijnlijk is, dat volgens zijn zienswijze een aantal belastingschuldigen den nieuwen last gedeeltelijk zal zien uit te zuinigen door verhuizing uit de zwaarst gedrukte gemeenten, wat den toestand van deze nog zal verergeren. Volgt echter niet hieruit de noodzakelijkheid van maatregelen van rijkswege, om zooveel mogelijk de gemeentelijke inkomstenbelasting te doen verdwijnen?

Dit is blijkbaar het gevoelen van den heer Fokker, overigens ook geen voorstander er van, dat van de nieuwe rijksbelastingen gemeente-opcenten worden geheven, evenmin als mr. Van Nierop. Letten wij op het verschijnsel, dat hier de drie praeadviseurs, die de zaak besproken hebben, elkander de hand reiken. Het komt niet dikwijls voor en strekt zich in dit geval ongelukkig slechts uit tot een negatie. De heer Fokker wil zooveel mogelijk een *eigen belastingstelsel* voor de gemeente en oppert bij den afstand van het personeel het denkbeeld, het rijk daarvoor schadeloos te stellen met de gemeente-opcenten op de grondbelasting. De gemeenten heffen dan een eigen belasting van den grond, dien hij meer dan tot dusver te haren behoeve wil doen opbrengen, omdat de waarde der onroerende goederen het meest den invloed ondervindt van de werkzaamheid der gemeentebesturen. Die gemeentelijke grondbelasting moet dan zijn eene zakelijke belasting, waartoe zedelijke lichamen, naamlooze vennootschappen, firma's enz. evengoed bijdragen als natuurlijke personen. Ook dient zijns inziens meer getrokken te worden uit de vergoeding voor het gebruik van gemeente-inrichtingen. Artikel 254 gelde te dien einde slechts voor werkzaamheden van de gemeente, waaraan de ingezetenen *gedwongen* zijn zich te onderwerpen, niet voor diensten, door haar *vrijwillig* verstrekt en door haar bewoners *vrijwillig* gebruikt. Zoo de geldnood der stedelijke

schatkist dan nog offers vergt, acht hij een algemeene inkomstenbelasting, afdalend tot een laag minimum van belastbaarheid, met een zeer laag tarief in de lagere en een matig tarief zelfs nog in de allerhoogste klasse, de eenig mogelijke oplossing. Hij wenscht echter een „duidelijken wenk" van den wetgever, dat deze belasting slechts dan ingevoerd behoort te worden, wanneer gebleken is, dat *alle andere* inkomsten, tenzij onmatig opgevoerd, onvoldoende zijn tot dekking der uitgaven. Rechtspersonen wil hij er niet in betrekken en van forensen slechts hen, die een in de gemeente gevestigd bedrijf buiten hun woonplaats uitoefenen.

Mr. Van Nierop is eigenlijk meer voor de gemeentelijke inkomstenbelasting dan voor de gemeentelijke verteringsbelasting, maar acht het toch wenschelijk, dat aan de gemeente de vrijheid worde gegeven van beide gebruik te maken. Wil men echter geen opcenten op de bedrijfsbelasting, dan blijft het bezwaar, in de laatste jaren vooral door het amsterdamsch gemeentebestuur herhaaldelijk te berde gebracht, dat uitwonenden de voordeelen der gemeente genieten zonder bijdrage tot hare inkomsten. Daarom geeft mr. Van Nierop toe, dat het wenschelijk kan zijn, voor de forensen en voor de naamlooze vennootschappen, doch ook voor hen alleen, opcenten op de rijksbelasting in te voeren. Nochtans acht hij het voor de gemeente nog beter, beiden te treffen door een eigen gemeentelijke bedrijfsbelasting, wijl deze niet behoeft te beginnen met 4 pct. van de behaalde winst vrij te stellen. Ook mr. Godin de Beaufort is een voorstander van een gemeentelijke bedrijfsbelasting met een zuiver *zakelijk* karakter. In 't algemeen doet hij in zijn praeadvies de wenschelijkheid uitkomen, om de gemeentelasten zoo te regelen, dat ze verdeeld worden over de ingezetenen naar het voordeel, dat de gemeente en haar instellingen hun opleveren; daarom moet de *persoonlijke* belasting in de gemeente zooveel mogelijk plaats maken voor *zakelijke* belastingen. Voor dergelijke lasten komen in de eerste plaats de grondeigenaars in aanmerking, omdat zij in zoo menig opzicht van de werkzaamheid van het gemeentebestuur voordeel trekken. Dit rechtvaardigt in zijn oogen de verhooging van de grondlasten, zoowel voor gebouwden als

ongebouwden eigendom en is dan tevens een middel om uitwonende eigenaars in de gemeente-huishouding te doen bijdragen. Van de vervulling van zijn wensch om de percentage voor het rijk bij de grondbelasting te verlagen ten einde de gemeente meer belasting te doen heffen, kan geen sprake meer zijn na de beslissing omtrent het landbouwbedrijf in de toekomstige bedrijfsbelasting. Boven de opneming van dit bedrijf in een gemeentelijke bedrijfsbelasting verkiest hij de verhooging der grondbelasting in de gemeente.

Dit denkbeeld vindt minder steun bij mr. Van Nierop, omdat dan de grondbezitters, vooral nu zoo velen hunner elders wonen, allicht te zwaar zullen gedrukt worden, waarbij geen rekening wordt gehouden met de draagkracht van den belastingschuldige en de waarde van het vermogen van den grondbezitter wordt verminderd. Hij is echter niet blind voor het feit, dat het vaste goed zooveel voordeel heeft van de uitgaven der gemeente; voor Friesland bijv. toont hij aan, door een staat van de opbrengst der opcenten op de grondbelasting en van de kosten voor het onderhoud der wegen, dat in de meeste gemeenten de laatste vrij wat hooger zijn dan de opbrengst der opcenten; slechts op Ameland en in Aengwirden en Dantumadeel is dit niet het geval. Daarom is hij geen tegenstander van een geringe verhooging der gemeentelijke grondlasten, waaraan de bovengenoemde bezwaren in mindere mate verbonden zijn, maar die ook den toestand der geldmiddelen niet veel zou verbeteren. Zijns inziens verdient het de voorkeur, aan de gemeenten te vergunnen buitengewone opcenten te heffen voor bepaalde doeleinden of een afzonderlijke gemeentebelasting voor de kosten van wegen en vaarten over de aangelanden om te slaan en daarnaast een tweede belasting wegens de uitgaven voor straten en riolen, drukkende op de huizen en erven langs de straten, te heffen.

II

De aandachtige lezing en herlezing der praeadviezen maakte op den schrijver van dit opstel den indruk, dat het niet gemakkelijk zal zijn, voor de noodlijdende gemeenten nieuwe belas-

tingen in te voeren. Ook van ontheffing van lasten door endossement aan het rijk is niet veel te verwachten, wegens de bezwaren tegen een dergelijke overneming door den staat van die posten, die aan de gemeente aanzienlijke kosten opleggen. Onder deze omstandigheden is het geraden, middelen ter versterking van de geldmiddelen der gemeente op te sporen zonder tot het invoeren van nieuwe belastingen over te gaan of, zoo dit dan onvermijdelijk is, zonder al te groote veranderingen in de bestaande wetgeving te moeten brengen. In de praeadviezen toch treffen wij menig voorstel aan, welks verwezenlijking een grooten wetgevenden arbeid zou vorderen en daardoor hoogst moeielijk en in elk geval zeer tijdroovend zou zijn. Wij vinden daarnaast ook hier en daar aanduidingen, hoe aan de gemeenten reeds spoedig hulp zou kunnen verleend worden. Daaronder treft ons het feit, dat de praeadviseurs als óm strijd doen uitkomen, welke voordeelen de grondeigenaars van de werkzaamheid der gemeente hebben en dat zij, de een minder, de andere meer, in grootere mate dan thans die werkzaamheid ten bate van de gemeente willen doen komen, vooral wanneer daardoor een steeds toenemende waardevermeerdering van den grond wordt verkregen. Wij hebben gezien, dat te dien einde extra-belastingen, straatgeld of iets dergelijks of ook wel vermeerdering van opcenten op de grondbelasting worden voorgesteld. Maar het kan zijn, dat de gemeente gerechtigd is nog meer vruchten harer werkzaamheid te plukken; om haar daartoe in ons land in staat te stellen, zal de wetgever moeten beginnen met de hand te slaan aan onze onteigeningswet.

Door uitdrukkelijk de onteigening ten algemeenen nutte *par zône* toe te staan, kan hij goede diensten aan de gemeente bewijzen. Voor de lezers van dit tijdschrift is deze onteigeningskwestie stellig niet nieuw; herhaaldelijk is ze hier reeds ter sprake gebracht, voor een tiental jaren door den heer Van Houten, later door den heer Van IJsselstein. De eerstgenoemde heeft verleden jaar weer meer de aandacht op de zaak gevestigd door een wetsvoorstel om de onteigening van den grond in haar onmiddellijke omgeving voor de gemeente gemakkelijker en minder kostbaar te maken. In academische

proefschriften werd in 1892 de onteigening *par zône* behandeld door den heer H. de Stuers (Leiden, Somerwil) en den heer H. W. van Sandick (Groningen, Wolters). In hunne geschriften komt hoofdzakelijk de juridische zijde van de kwestie in aanmerking en wordt betoogd, dat de onteigening *par zône* niet in strijd is met onze bestaande wetgeving op dit gebied. Het vorig ministerie plaatste zich op dit standpunt in een wetsontwerp van Maart 1891 ter verbreeding van de Huiszittensteeg te Amsterdam. Daarbij verklaarden de ministers Havelaar en de Savornin Lohman: „Opdat de waardevermeerdering, die een direct gevolg zal zijn van den aanleg van den nieuwen verkeersweg, eenigermate in compensatie kan komen van de uitgaven, daarvoor door de gemeente te doen, is het tevens noodig, dat de gemeente kunne beschikken over *enkele achter de rooilijn der straat gelegen perceelen.*" De tegenwoordige regeering daarentegen trok het wetsontwerp in, wijl zij het in strijd achtte met onze wetgeving op dit gebied. Hieruit blijkt de noodzakelijkheid om deze te herzien, ten einde tot een *onbetwist* recht op de onteigening *par zône* te geraken. Men heeft dan daaronder te verstaan: het recht om *meer* grond te onteigenen, dan strikt noodzakelijk is om het beoogde werk in het publiek belang te ondernemen, met het doel om de grootere waarde, die de aanliggende perceelen tengevolge van dat werk verkrijgen, te doen komen ten bate van het lichaam, dat onteigent en zich kosten en inspanning voor het beoogde werk getroost, en niet van een klein aantal eigenaars, die toevallig aldaar grond bezitten. [1] De wetgever heeft elders, bijv. in Frankrijk en België, dit beginsel reeds lang gehuldigd. In 1850 stond de fransche wet „sur les logements insalubres" ter wille van de volksgezondheid de onteigening van geheele wijken toe. Het decreet van 1852 breidde de toepassing van het beginsel uit, het eerst te Parijs; in 1858 werd ook aan andere steden toegestaan om gebruik te maken van de bepalingen, aanvankelijk slechts ten behoeve van Frankrijks hoofdstad in het leven geroepen.

---

[1] Vgl. het boven vermelde proefschrift van den heer H. W. van Sandick.

De belgische wet van 1 Juli 1858 verklaarde: „*Pour l'assainissement d'un quartier* le gouvernement autorise l'expropriation de *tous* les terrains destinés à la voie publique et aux constructions comprises dans le plan général des travaux projetés." Voor de schadeloosstelling van de eigenaars geldt dan: „la valeur vénale des immeubles *avant* l'adoption du plan, de telle sorte que la plus value acquise aux immeubles contigus aux travaux décrétés pas la commune, devrait profiter à celle-ci et non pas aux expropriés." Volgens de memorie van toelichting moesten de hier aangehaalde bepalingen dienen om door den verkoop van de terreinen, gelegen buiten de geprojecteerde verbindingswegen, tegemoet te komen aan de groote uitgaven, uit de onderneming voortvloeiend en daardoor de uitvoering der werken, ondernomen in het belang der algemeene volksgezondheid, te vergemakkelijken.

De wet van 15 November 1867 breidde de bevoegdheid der belgische gemeenten uit door in artikel 1 te lezen: „Lorsqu'il s'agit d'un *ensemble de travaux* ayant pour objet *d'assainir ou d'améliorer* en totalité ou en partie un ancien quartier ou de construire un quartier nouveau, le gouvernement peut, à la demande du conseil communal, autoriser l'expropriation de *tous* les terrains destinés à la voie publique et aux constructions comprises dans le plan général des travaux projetés."[1] Bij de toelichting van haar ontwerp heeft de regeering nog doen uitkomen, dat het woord „améliorer" ook moest aanduiden het aanbrengen van verfraaiingen en dat met het oog hierop een uitdrukkelijke vermelding van dit laatste doel achterwege kon blijven.

Zonder deze onteigeningswetten zouden de belgische gemeenten de verfraaiingen en de verbeteringen, die de vreemdelingen er te recht bewonderen, niet hebben tot stand kunnen brengen. Nochtans zijn de gronden, die de belgische wetgever indertijd heeft aangehaald ter rechtvaardiging van de onteigening *par zône*, niet geheel en al in overeenstemming met het standpunt, waarop men zich thans in deze zaak mijns inziens dient te plaatsen. De *utiliteit* van den

[1] Vgl. het boven aangehaalde proefschrift van den heer H. de Stuers.

maatregel wordt door hem telkens op den voorgrond gesteld. Doch veel krachtiger dan deze moet zijn rechtvaardigheid betoogd worden. Als zijn doel dient te gelden: het voorkomen van een onrecht, dat de geheele maatschappij wordt aangedaan door een of meer grondeigenaars datgene te schenken, wat haar alleen naar recht en billijkheid toekomt. Door de toepassing van den maatregel moet de onteigening het middel worden om te verhinderen, dat het rechtsgevoel des volks in sommige gevallen gekrenkt kan worden bij de erkenning en de handhaving van het individueel bezit. Von Ihering heeft daaromtrent gezegd: „Die Expropriation enthält die Lösung der Aufgabe, die Interessen der Gesellschaft mit denen des Eigenthums zu vereinigen. Sie macht dasselbe erst zu einem praktisch lebensfähigen Institut; ohne sie würde das Eigenthum sich zu einem Fluch der Gesellschaft gestalten können." [1]

Wij denken anders over de handhaving van het individueele eigendomsrecht dan onze wetgevers van het jaar 1848, voor wie de onteigening ten algemeenen nutte een noodzakelijk kwaad was en die de rechten van den eigenaar niet krachtig genoeg naar hun zin konden waarborgen.

Wel is ook voor ons, althans voor verreweg de meesten onzer, het eigendomsrecht van den individu nog een noodzakelijke grondslag voor de samenleving, doch aan de belangen der gemeenschap kennen wij een grooteren invloed toe, wanneer zij moeten gehandhaafd worden tegen het eigenbelang van bijzondere personen. Op onze zienswijze, vooral indien er sprake is van de bezitters van den grond, zijn de geschriften van den jongsten tijd niet zonder invloed gebleven, waarbij het bekende werk van Henry George „*Vooruitgang en Armoede*" een hoofdrol heeft gespeeld. Men behoeft daarom nog niet alles aan te nemen, wat Henry George en zijn volgelingen ter verbetering van den toestand onzer samenleving aanbevelen; van den ondergeteekende hebben zij geen voorstander van landnationalisatie gemaakt, niettegenstaande hij in beginsel de bekende theorie van Ricardo over de grondrente aanneemt. Nu toch de verbetering der cultuur

[1] Vgl. het proefschrift van den heer H. W. van Sandick.

en der middelen van verkeer haar invloed op de pachtprijzen zoo krachtig heeft doen gelden, dat de inkomsten der eigenaars van bouw- en weiland aanzienlijk zijn verminderd, is de tijd niet gekomen ter verkondiging van de leer, in *Vooruitgang en Armoede* voorgedragen. Volgens haar is de hoofdreden van het voortwoekeren der ellende in de maatschappij, in weerwil van den vooruitgang die onze eeuw kenmerkt, te zoeken in het feit, dat de grondrente zulk een aanzienlijk gedeelte van het maatschappelijk inkomen in beslag neemt; dit veroorzaakt een vermindering van het inkomen der andere producenten, van loon, ondernemerswinst en interest. Wijl echter integendeel het inkomen der grondeigenaars doorgaans verminderd is, verdwijnt het hoofdargument voor de toepassing van de landnationalisatie ten algemeenen nutte. Mocht ook al de toestand in dit opzicht verbeteren, zoo blijft nog altijd het groote bezwaar, dat de vermeerdering van de waarde des bodems bij den landbouw voor geen klein gedeelte is toe te schrijven aan de verbeteringen, door toedoen van den eigenaar aan den grond besteed; op dat gedeelte der waardevermeerdering kan echter de maatschappij, zonder onbillijk te zijn, geen aanspraken doen gelden.

Doch zij staat op een geheel ander standpunt tegenover hen, die thans voordeel trekken uit de snelle vermeerdering der waarde van den grond in de steden. Deze heeft plaats zonder dat de grondeigenaar veel inspanning of veel kosten daaraan besteedt, door de opeenhooping van bevolking. Geven wij hier het woord aan Henry George zelven. Na aangetoond te hebben, hoe het grondbezit van een landverhuizer, die aanvankelijk alleen in de wildernis gevestigd was, in waarde toeneemt door de nederzetting van andere landverhuizers, die zijne naburen worden omdat hij er reeds gevestigd is en op die plaats een dorp, dan een vlek doen ontstaan, gaat hij aldus voort: „Het vlek is tot een stad aangegroeid — St. Louis, Chicago of San Francisco — en de stad breidt zich nog voortdurend uit. De voortbrenging heeft plaats op groote schaal met de beste werktuigen en hulpmiddelen; de verdeeling van den arbeid wordt uitgebreid tot in 't kleinste toe; de ruiling van goederen vindt zoo algemeen en met

zulke snelheid plaats, dat zij met een minimum van bezwaar en verlies volbracht wordt. Hier zijn het hart en de hersens van het groote maatschappelijk organisme, dat uit de kiem der eerste vestiging welig is opgeschoten; hier is een van de groote zenuwknoopen der menschenwereld tot ontwikkeling gekomen. Hierheen loopen alle wegen, stroomen alle rivieren uit al de ver omliggende streken. Heeft iemand iets te verkoopen, hier is de markt; wil hij koopen, hier is de grootste en meest uitgezochte voorraad. Hier is de intellectueele werkzaamheid in een brandpunt vereenigd en ontstaat het opgewekt geestesleven, dat voortgebracht wordt door den strijd der denkbeelden. Hier zijn de grootste bibliotheken, de pakhuizen en magazijnen der wetenschap, de geleerde professoren, de beroemde specialiteiten op medisch gebied. Hier zijn de museums, de zalen vol schilderstukken en andere kunstvoortbrengselen, de verzamelingen van instrumenten voor de wetenschap en van alle zeldzame, kostbare voorwerpen, de beste in hun soort. Hierheen komen de groote tooneelspelers, redenaars, zangers uit de geheele wereld. Kortom, hier is een middelpunt van het menschelijk leven in al zijn verschillende uitingen.

„Zoo groot zijn nu de voordeelen, die dit stuk gronds oplevert voor de aanwending van arbeid, dat men in plaats van één man, die met een koppel paarden den akker doorploegde, op eenige plaatsen duizenden arbeiders per acre kan tellen, die in dichte drommen aan 't werk gesteld zijn in woningen, waar vijf, zes, zeven of acht verdiepingen op elkander gestapeld zijn, terwijl onder den beganen grond de machines kreunend de kracht van duizenden paarden ontwikkelen.

„Alle deze voordeelen kleven aan grond en bodem; op deze plaats en geene andere kan men er van gebruik maken, wijl hier het middelpunt der bevolking, het brandpunt der ruilingen, de markt- en werkplaats van de zeer ontwikkelde industrie is. De voortbrengende krachten, door de opeenhooping der bevolking aan dezen bodem geschonken, zijn aan waarde gelijk aan een honderd- of duizendvoudige vermeerdering van zijn oorspronkelijke vruchtbaarheid en de

grondrente, die het verschil tusschen zijn vermeerderde voortbrengingskracht en het minst productieve land, welks cultuur nog mogelijk is, aanwijst, is dienovereenkomstig gestegen. Onze landverhuizer, of wie zijn recht op den grond verwierf, is thans een millionair. Gelijk een andere Ripp van Winkle,[1] heeft hij zich kunnen neervlijen en slapen en is toch schatrijk geworden, niet tengevolge van zijn eigen werkzaamheid, maar door de vermeerdering der bevolking. Daar zijn plaatsen, waarvan de eigenaar voor elken voet gevelbreedte langs de straat meer ontvangt, dan een handwerker kan verdienen, plaatsen, die voor meer geld kunnen verkocht worden, dan noodig ware om ze met goudstukken te plaveien. In de hoofdstraten rijzen gebouwen ten hemel van graniet, marmer, ijzer en spiegelglas, in den kostbaarsten stijl gebouwd en zoo weelderig mogelijk van alles voorzien. Toch hebben zij niet zooveel waarde als de grond, waarop zij zich verheffen, de grond, die geheel waardeloos was, toen onze landverhuizer hem in bezit nam."[2]

Ik geloof niet, dat duidelijker dan in dit citaat uit het bekende werk van Henry George kan aangetoond worden, hoe de vermeerdering van bevolking de waarde van den grond in de groote steden voortdurend doet toenemen, zonder dat de grondeigenaar eenige bepaalde werkzaamheid daarvoor verricht.

Ook wanneer men het in menig ander opzicht met den begaafden schrijver niet eens is, b. v. over zijn loontheorie en den invloed, dien de vermeerdering van bevolking op het arbeidsloon uitoefent, zoo kan men toch de oogen niet sluiten voor de waarheid van het hier aangehaalde; zij wordt overigens gestaafd door de uitkomsten der statistiek in de groote steden. Op de *wijze* van voorstelling van Henry George is echter mijns inziens wel nog al iets aan te merken.

Den landverhuizer, die als het ware slapend rijk is geworden, heeft hij misschien kunnen ontmoeten te San-Francisco en kan men thans misschien nog aantreffen in de Transvaal, te Johannesburg bij voorbeeld, maar in de oude wereld,

---

[1] Volgens het verhaal sliep Ripp van Winkle 20 jaren in de Katskill Mountains.

[2] Vgl. *Fortschritt und Armuth* von Henry George. Deutsch von Gutschow, Berlin, Elwin Staude, 1884, bladz. 211 en vlgd.

waar de groote steden niet in een paar lustra of een paar decenniën uit den grond verrijzen, is het type niet bestaanbaar. Hier komt het niet voor, dat de eerste kolonist, die den grond in cultuur bracht of zelfs zijn nakomelingen in de eerste geslachten, de vruchten van de waardevermeerdering des bodems ten gevolge van de groote opeenhooping der bewoners hebben genoten. Alvorens deze plaats greep, is het bezit van den grond doorgaans reeds meermalen in andere handen overgegaan. Door rechten van dien overgang te heffen, heeft de gemeenschap zich een gedeelte van de waardevermeerdering, welke de toeneming der bevolking deed ontstaan, kunnen toeëigenen; hetzelfde resultaat heeft zij kunnen bereiken met de grondbelasting en de gemeenten hebben door opcenten en andere heffingen zich eveneens kunnen schadeloos stellen voor het derven van een rechtstreeksch aandeel in de winst, die de eigenaar van den grond ook door haar toedoen heeft verkregen.[1] Dit alles maakt het in onze samenleving niet meer zoo onrechtvaardig, dat die winst hem ten deel valt, terwijl de zeer *geleidelijke* vermeerdering der waarde het voor de gemeenschap zeer moeielijk maakt, zich de vruchten er van toe te eigenen.

Kan zoodoende in onze steden het recht van den grondeigenaar, om de voordeelen van de vermeerdering der waarde van zijn bezit althans gedeeltelijk te blijven genieten, nog worden verdedigd, zonder dat daarbij de eischen van recht en billijkheid al te zeer uit het oog verloren worden, geheel anders wordt de toestand, zoo de waardevermeerdering wordt verkregen door den aanleg van publieke werken. Als nieuwe straten het verkeer moeten vergemakkelijken, den toegang tot havens en stations verbeteren of wegens uitlegging der gemeente bouw- of weideland in bouwterrein herscheppen, wordt een *plotselinge* groote vermeerdering van waarde in het leven geroepen, waartoe de eigenaars der nieuwe bouwterreinen niets bijdragen, of waarvoor zij ten minste

[1] In het jongste voorstel van den minister van financiën ter herziening van de grondbelasting wordt nog in 't bijzonder er naar gestreefd, de toekomstige waardevermeerdering von den grond ook ten bate van de schatkist, dus van de gemeenschap, te doen strekken.

niets meer geven dan de andere belastingschuldigen der gemeente, die het werk heeft bekostigd. Nochtans heeft deze geen voordeel van de vermeerderde waarde van een gedeelte van den grond, al is die vermeerdering door haar en op hare kosten tot stand gebracht. Zij is een geschenk voor hen, die toevallig of omdat zij beter dan hunne medeburgers de plannen van hun gemeentebestuur wisten te voorzien, waartoe hun ook gegevens kunnen verstrekt zijn, bepaalde perceelen bezitten, welker waarde tien- of twintigvoudig of nog meer stijgt, zonder dat zij zich daarvoor eenige moeite hebben te getroosten. In elke grootere gemeente van ons land, welker bevolking in den loop der jaren nog al is toegenomen en daardoor veranderingen in straten enz. noodzakelijk maakte, zijn voorbeelden van dezen loop van zaken ten gunste van sommige grondeigenaars aan te halen. Het individueele eigendomsrecht is daarbij met de meeste nauwgezetheid geëerbiedigd, de gemeente heeft tegen ruime schadeloosstelling slechts genomen wat haar onmisbaar was om het voorgenomen werk tot stand te brengen. Zij heeft de groote kosten daarvan gedragen, de gelukkige eigenaar heeft daarbij geen ander werk verricht dan de handen uitgestoken om de vruchten van haar werk te plukken, maar de eischen van de sociale rechtvaardigheid, zoo men zich plaatst op het standpunt, dat de belangen van de geheele maatschappij niet mogen opgeofferd worden aan de bevoorrechting van den individu, zijn uit het oog verloren en het rechtsgevoel van het volk is gekrenkt.

Als voorstanders van de handhaving der bestaande maatschappelijke ordening verdedigen wij het beginsel, dat het persoonlijk eigendomsrecht de meeste waarborgen oplevert voor de welvaart van onze samenleving. Van het communisme en socialisme vreezen wij achteruitgang in de voortbrenging van goederen en dientengevolge noodzakelijke vermindering van welvaart voor de maatschappij in 't algemeen. Bij landnationalisatie moeten wij onwillekeurig denken aan menige gemeenteweide of anderen communalen eigendom, die illustratiën leveren voor het spreekwoord: „gesammt Gut, verdammt Gut." Doch wij verminderen onze kracht om

onze begrippen omtrent het eigendomsrecht te verdedigen, door gemis aan bereidwilligheid om het verkeerde in den toestand, dien wij in beginsel zoeken te handhaven, aan het algemeen belang ten offer te brengen. Al zijn wij voor het behoud van de bestaande maatschappelijke ordening, zoo behoeven wij daarom onze oogen niet te sluiten voor hare hardheden en scherpe kanten, maar moeten integendeel ons best doen, deze te doen verdwijnen om de ordening, die wij verdedigen, niet in hare grondslagen te laten ondermijnen. Door rechtmatige grieven, die er tegen aangevoerd kunnen worden, uit de wereld te helpen, zorgen wij het meest voor de bevestiging van den persoonlijken eigendom. Wie zal echter durven ontkennen, dat de beperking van het onteigeningsrecht der gemeente bij den aanleg van straten een onrechtvaardige benadeeling is van de gemeenschap ten voordeele van den individu?

Misschien is de een of ander huiverig, het onteigeningsrecht ten behoeve der gemeenten in den hier voorgestelden zin uit te breiden wegens gevaar voor misbruik van macht van de zijde der gemeentebesturen. Doch hiertegen kan de wetgever waken, bij wien toch altijd de verklaring moet aangevraagd worden, dat het algemeen nut de onteigening vordert. Een groot voordeel zal daarentegen bij de onteigening *par zône* nog hierdoor verkregen worden, dat de gemeenten, omdat zij de voordeelen van het werk niet meer aan anderen behoeven af te staan, zich door de kosten niet meer zullen laten weerhouden verbeteringen aan te brengen, waarvan de noodzakelijkheid algemeen wordt ingezien.

Voor vele gemeenten vormen de *retributiën*, namelijk de vergoeding voor bijzondere diensten, door de gemeenten aan de ingezetenen bewezen, nog een aanzienlijke bron van inkomsten. Zij zouden dit nog meer kunnen worden, zoo art. 254 der gemeentewet niet voorschreef, ze tot geen hooger bedrag te heffen, „dan noodig is te achten, om den betaler, naar evenredigheid van het gebruik of genot, dat hij heeft, in de kosten van aanleg, onderhoud of verstrekking van het door hem gebruikte of genotene te doen dragen.”

Wij zagen reeds, welke onderscheiding door mr. Fokker gewenscht wordt in het belang van de geldmiddelen der gemeenten. De voorganger van den tegenwoordigen minister van financiën heeft indertijd voorgesteld, art. 254 te doen vervallen, om de tarieven voor de retributiën niet meer afhankelijk te maken van haar kosten. De gemeentebesturen zouden het daardoor in hun macht hebben, de opbrengst in overeenstemming te brengen met de waarde der dienstverrichtingen voor hen, die er van gebruik maken. Dat de wetgever voor een veertigtal jaren er geheel anders over dacht en het bedrag van de retributiën wilde doen bepalen door haar kosten, was geheel en al in overeenstemming met de heerschende doctrinaire leer, dat de overheid bij de behartiging van het stoffelijk welzijn der ingezetenen slechts dan zelf handelend moest optreden, als de bijzondere krachten tekort schoten. Haar tusschenkomst was dus een soort van *pis-aller* en mocht vooral niet tengevolge hebben, de ingezetenen meer te doen betalen dan strikt noodzakelijk was. De tegenwoordige minister van financiën staat niet meer op dit bekrompen standpunt, maar is eveneens de meening toegedaan, dat de tarieven voor de dienstverrichtingen van gemeentewege dienen vastgesteld te worden overeenkomstig hare waarde. [1]

In zijn praeadvies acht mr. Godin de Beaufort het tevens verkieslijk, waar het mogelijk is, hen, die van eenigen tak van dienst in 't bijzonder voordeel trekken, voor dat meerdere voordeel te doen betalen. Hem zou b. v. een bijzondere belasting tot dekking van de kosten der brandweer billijk toeschijnen en tevens uitvoerbaar, omdat men ze kon innen bij de assurantie-maatschappijen door de polis te belasten. De verzekerden zullen dan zeker bijdragen tot de kosten der brandweer; maar de maatschappijen, voor zoover haar tarief door de gewoonte en niet door onderlinge concurrentie is geregeld, gaan voort, van de werkzaamheid der gemeenten zonder eenige vergoeding voordeel te trekken. Wij hebben hier te doen met een zeer eigenaardig verschijnsel; de gemeenten ver-

[1] Vgl. mr. Pierson, *Leerboek der Staathuishoudkunde*, tweede deel, blz. 355 en vlgg.

richten met groote kosten bepaalde diensten zonder eenige vergoeding van de zijde der belangstellenden. Dezen worden des te meer gebaat, naarmate zij meer bij brand te verliezen hebben en naarmate de gemeenten zich grootere uitgaven getroosten voor haar voorzorgsmaatregelen tegen brandgevaar en voor de inrichtingen tot blussching van 't vuur. Dat hiermede aanzienlijke kosten gemoeid zijn, blijkt uit de gemeenterekeningen. Amsterdam gaf in 1891 voor zijn brandweer uit: aan personeel *f* 112 500, aan materieel *f* 85 000, 's Gravenhage betaalde over 1889 *f* 89 400, Rotterdam over 1890 *f* 45 991. Naarmate de bevolking toeneemt, is een stijging dezer uitgaven te verwachten. In plaats van door de polissen te belasten slechts een gedeeltelijke vergoeding dier uitgaven te verkrijgen, kunnen de groote gemeenten ten bate van haar belastingschuldige ingezetenen een stap verder gaan en zelven als verzekeringsmaatschappij optreden, gelijk zij dit thans doen als leveranciers van water en licht en tal van andere diensten. Zij plukken dan alleen de voordeelen van de goede organisatie harer brandweer en roepen een soort van onderlinge verzekering der ingezetenen tegen brandschade in het leven, waarbij het groot aantal verzekerden een krachtige waarborg is, dat het gezamenlijk bedrag der premiën grooter blijft dan het bedrag der geleden schade. De winst, hierdoor behaald, zou een einde maken aan de bevoordeeling van particulieren, ten koste van de gemeente-financiën; zij zou tevens voor de gemeenten een krachtige prikkel zijn ter verbetering harer brandweer, omdat zij de eersten zouden zijn om de vruchten daarvan te plukken.

Voor kleinere gemeenten kan de eigen verzekering gevaarlijk worden; buitengewone rampen of buitengewoon rampspoedige jaren zouden haar tot een ondragelijken lastpost maken. Voor haar komt daarom de belasting der polissen, door de verschillende assurantie-maatschappijen uitgegeven, eerder in aanmerking om van de onmiddellijk daarbij belangstellenden een belooning wegens bewezen diensten, tevens vergoeding voor daarbij gemaakte kosten, te verkrijgen.

In de vorige bladzijden heb ik getracht, door eenige voor-

beelden aan te toonen, dat voor de gemeenten nog nieuwe inkomsten kunnen gevonden worden zonder nieuwe lasten voor haar ingezetenen in het algemeen. Maar hiermede heb ik volstrekt niet willen betoogen, dat langs dien weg alleen de gemeenten in 't vervolg hare inkomsten gelijken tred kunnen doen houden met hare uitgaven. Om deze uitkomst voor goed te bereiken en den benarden toestand van hare geldmiddelen blijvend te verbeteren, zullen vele gemeenten gedwongen zijn ook nieuwe lasten aan haar bewoners op te leggen. Dit is echter niet wel mogelijk zonder tusschenkomst van den wetgever ter verruiming van haar belastinggebied.

De minister van financiën in het vorig kabinet had met dit doel een wetsontwerp ingediend, dat het niet zoover heeft kunnen brengen van in openbare beraadslaging te komen. Dit was maar goed ook òf voor het wetsontwerp òf voor ons belastingstelsel, wijl dit niet verbeterd ware zoo de voorstellen van mr. Godin de Beaufort door de wetgevende macht indertijd waren goedgekeurd. De rijks- en gemeentelasten zouden dan zoozeer ineengevlochten zijn, dat een ontwarring daarvan in lateren tijd haast eene onmogelijkheid ware geworden. Het heffen van gemeente-belastingen op de inkomsten uit ondernemingen van handel en nijverheid, door voornoemden minister aanbevolen, is zeer moeielijk, zoo niet onmogelijk geworden, nu het wetsontwerp van den tegenwoordigen minister van financiën tot heffing eener belasting op bedrijfs- en andere inkomsten door de tweede kamer reeds aangenomen is en blijkens de ontvangst in de afdeelingen ook in de eerste kamer een meerderheid zal vinden. Dit maakt, dat men in Nederland spoedig rijksbelasting zal moeten betalen wegens zijn vermogen, wegens zijn inkomen, wegens zijn uiterlijken staat volgens de grondslagen bij de belasting op het personeel als bewijzen van zekere gegoedheid aangenomen en daarenboven nog gemeentebelasting van zijn inkomen. Zelfs iemand, die dweept met inkomsten- en vermogensbelastingen zal moeten toegeven, dat het met het oog op dezen toestand zoo zachtjes aan tijd wordt, in deze richting niet verder te gaan, indien men er althans prijs op stelt, gegoede ingezetenen niet uit het land te verdrijven.

Dezelfde reden maakt het minder wenschelijk, aan de gemeenten het heffen van opcenten op de vermogensbelasting of de toekomstige rijksbelasting op bedrijfs- en andere inkomsten toe te staan, ten ware die toestemming gepaard ging met de opheffing van het recht, om tegelijkertijd de belastingschuldigen van deze twee categorieën nog door een gemeente-inkomstenbelasting te treffen. Het recht van de gemeente om deze te heffen kan dan beperkt worden tot hen, wier vermogen of inkomen te gering zijn om door de rijksbelastingen voornoemd getroffen te worden en tot de gelukkige landbouwers, wier bedrijf van de bedrijfsbelasting is vrijgesteld. Dat dit niet gemakkelijk zal gaan, valt bij 't lezen der praeadviezen dadelijk in 't oog. Daarin wordt ook niet ten onrechte aangemerkt, dat in vele gemeenten de belastingschroef reeds zoodanig aangezet is, dat er van de belastingschuldigen niet veel meer kan worden geëischt. Verruiming van het belastinggebied zal daar slechts kunnen baten, voor zoover hierdoor nieuwe cijnsplichtigen worden gemaakt.[1]

De gemeente moet deswege ter versterking van haar inkomsten haar toevlucht nemen tot *nieuwe* middelen en is daarbij verplicht, omdat bij directe belastingen het rijk door de jongste maatregelen op dit gebied haar het gras voor de voeten heeft weggemaaid, vooral haar heil te zoeken bij indirecte of verteringsbelastingen. Daarbij kan dan het vroegere voorstel van mr. Godin de Beaufort te pas komen, voor zoover het ten doel had, belasting te leggen op den verkoop in 't klein van tabak, sigaren en dranken. Deze maatregel ter verruiming van het gemeente-belastingstelsel is op goede gronden aan te bevelen en daarom verwondert het mij, dat de gewezen minister in zijn praeadvies hem slechts terloops vermeldt, door voor te stellen, aan de gemeenten te vergunnen, naar verkiezing hetzij een algemeene bedrijfsbelasting met een zuiver zakelijk karakter, hetzij een licentierecht van sommige bedrijven te heffen.

Buiten kijf is de afschaffing der gemeente-accijnzen in 1865 een zeer nuttige daad geweest en het is te hopen, dat geen

---

[1] Vgl. *Praeadviezen*, bl. 78.

nederlandsche wetgever in de toekomst zal voorstellen, op dien maatregel terug te komen. Doch het valt niet te ontkennen, dat zij voor de gemeente-financiën als zoodanig ook een minder goed resultaat heeft opgeleverd, namelijk van de groote menigte der ingezetenen weinig of niets te doen bijdragen in de kosten der gemeente-huishouding. De staat verkeert in dit opzicht in veel beteren toestand omdat de groote menigte van zijn bewoners, zelfs wanneer zij slechts tijdelijk hier vertoeven, ruimschoots tot stijving van zijn geldmiddelen bijdraagt door het verbruik van accijnsplichtige goederen. Maar de gemeenten, verstoken van het recht om dat verbruik te belasten en zoodoende *al* hare bewoners in meerdere of mindere mate tot de dekking van hare uitgaven te doen medewerken, zien zich gedwongen, aan een *beperkt* gedeelte van hare ingezetenen de verplichting op te leggen financieel voor haar instandhouding zorg te dragen. Hoe meer dat gedeelte beperkt wordt, des te zwaarder zijn zij, die er toe behooren, gedrukt; die beperking heeft echter plaats op groote schaal door het aannemen van een bestaansminimum, waarnaar de gemeentelijke belastingheffer zijne hand niet mag uitstrekken. Hoe grooter de kosten eener gemeentehuishouding worden, des te zwaarder worden de lasten voor de belastingschuldige inwoners der gemeente; maar het gemeentebestuur kan niet beletten, dat velen, en in den regel niet de minst welvarenden, zich aan die lasten onttrekken door hun tenten in de buurt op te slaan, waardoor de belastingdruk voor de overblijvenden toeneemt. Het kan evemin beletten, dat zij, die bestemd zijn om tot de niet betalende klasse van hare bewoners te behooren, er zich in grooten getale komen vestigen. Daardoor nemen de kosten der gemeentehuishouding toe, maar de nieuw aangekomenen, die de toeneming veroorzaken, dragen niets bij om de kosten te dekken en dit verzwaart weder de lasten van het bovenbedoelde beperkt gedeelte der ingezetenen.

Den lezer van het bovenstaande is het duidelijk geworden, welke de groote fout is van ons gemeentelijk belastingstelsel. Het onthoudt aan de gèmeente de gelegenheid, om de groote menigte van haar bewoners financieel te doen bijdragen in de kosten van haar huishouding, niettegenstaande die kosten voor

een groot gedeelte het gevolg zijn van diensten, hun bewezen. Aan dezen gebrekkigen toestand van ons gemeentelijk belastingstelsel kan echter, althans gedeeltelijk, een einde gemaakt worden door van *den verkoop in 't klein* van enkele voorwerpen een debietrecht te heffen. Waarom slechts gedeeltelijk? Volgens mr. Sprenger van Eyk leggen debietrechten een druk uitsluitend op minder gegoeden en niet op hen, die de betrokken artikelen van elders kunnen ontbieden of in groote hoeveelheid inslaan.[1] Ook mr. Fokker bestrijdt ze in zijn praeadvies op dezen grond, die ten gevolge heeft, dat de heffing neerkomt op de economisch zwakke verbruikers.[2] De gegrondheid van het bezwaar wegens den inslag in groote hoeveelheid is niet te ontkennen; doch het kan getemperd worden door voorschriften van den wetgever, bijv. door de hoeveelheid, waarvan de inslag niet meer als verkoop in het klein wordt beschouwd, niet al te gering te nemen en goed onderscheid te maken tusschen levering aan particulieren en levering aan wederverkoopers. Ook vergete men hierbij niet, dat de andere gemeentelasten vooral door de meer gegoeden gedragen worden, zoodat dit bezwaar, voor zoover het niet weg te nemen is, verdedigd kan worden als een soort van compensatie voor den zeer eenzijdigen druk van de andere belastingen der gemeente. Van het bezwaar, dat meer gegoeden de betrokken artikelen van elders kunnen ontbieden, geloof ik niet, dat het een hinderpaal voor den wetgever zal zijn. Het is immers gemakkelijk weg te nemen door het heffen van een debietrecht in de verschillende gemeenten niet facultatief te laten, maar verplichtend te stellen voor de gemeenten zoodra zij belastingen moeten heffen om hare uitgaven dekken; tegelijkertijd kan dan een minimum van dat recht worden aangenomen.

Het spreekt van zelf, dat het debietrecht, door de gemeenten te heffen, slechts op artikelen mag gelegd worden, waarvan het verbruik als weelde kan worden beschouwd; door het te doen gelden voor dranken, tabak en sigaren beantwoordt het aan dezen eisch. Daarenboven kan men het

[1] Vgl. *De Rijks- en Gemeentebelastingen in Nederland*, door mr. J. P. Sprenger van Eyk, blz. 251.

[2] Vgl. *Praeadviezen*, blz. 45.

dan beschouwen als een zeer geschikte aanvulling van ons belastingstelsel, voor zoover het verbruik van tabak, tot nu toe bijna geheel vrijgesteld, er door getroffen wordt. De belangen van onze wereldtabaksmarkt en van onze bloeiende sigarenindustrie zijn met die vrijstelling gemoeid, maar worden ook niet bedreigd, zoo in den vorm van debietrecht een belasting van tabak en sigaren wordt geheven, waardoor zij niet bij de productie of den verkoop in 't groot, maar eerst bij het werkelijk verbruik worden getroffen.

Bij de dranken doet zich echter dadelijk een moeielijkheid voor wegens het vergunningsrecht. Daarom luidde het wetsontwerp van den minister mr. Godin de Beaufort: „belasting op den verkoop in 't klein van tabak, sigaren en dranken, met uitzondering van sterke dranken, bedoeld in de wet tot regeling van den kleinhandel in sterken drank en tot beteugeling van de openbare dronkenschap". Zij, die uitsluitend sterke dranken verkoopen, betalen reeds een debietrecht en dienen dus van de nieuwe belasting te worden vrijgesteld. Maar hun getal is betrekkelijk gering; naast sterke dranken worden zoowel in drankwinkels en proeflokalen als in herbergen ook andere getapt. Zoo zullen de drankverkoopers, voor zooverre zij niet in strijd met de drankwet gedistilleerd zonder vergunningsrecht schenken, aan een dubbele belasting onderworpen worden.

Meermalen is echter de klacht vernomen, dat de drankwet thans op uitgebreide schaal ontdoken wordt, zoodat het den schijn heeft alsof de overheid machteloos is om de wettelijke bepalingen in dit opzicht op afdoende wijze te doen eerbiedigen. Het behoeft geen betoog, dat dit in hooge mate onaangenaam is voor hen, die het vergunningsrecht betalen.

Wanneer echter van overheidswege pogingen in 't werk worden gesteld, om de overtreders der drankwet bij het ongeoorloofd schenken van sterken drank op heeterdaad te betrappen, ontstaan onmiddellijk nieuwe bezwaren. Hare dienaren worden dan beschuldigd te werk te gaan als *agents provocateurs;* daarbij komen allerlei bijomstandigheden, zooals een broodwinning voor arme weduwen enz., die aan de verdedigers van de vervolgden wegens overtreding der drankwet soms gelegenheid

schonken, om de overheid, die de wet wilde doen eerbiedigen en haar dienaars in een hatelijk daglicht te plaatsen.

Het eene zoowel als het andere is niet geschikt om ons te overtuigen van het *doelmatige* onzer wettelijke bepalingen tot beperking van het aantal kroegen, waarin sterke drank wordt verkocht. Wij zijn geneigd, ze als een *failure* te beschouwen en moeten dan bekennen, dat de vrijheid van bedrijf hier noodeloos aan banden is gelegd. In die meening worden wij bevestigd door den belgischen wetgever, die door een wet van Augustus 1887 tegen het misbruik van sterken drank het door ons gegeven voorbeeld heeft gevolgd.[1] De belgische wet bevat in sommige opzichten veel strengere bepalingen dan de nederlandsche drankwet, die echter op de leest der nederlandsche wet zijn geschoeid; maar zij volgt deze niet op den door haar ingeslagen weg om de tapperijen te doen verminderen.

De vraag is hier gewettigd, of het niet beter ware, naar het bereiken van dit doel te streven door een hoog debietrecht te stellen op het tappen van drank in 't algemeen. Hiertegen kunnen althans de bovenvermelde bezwaren, wat de uitvoering der wet betreft, niet gelden. De maatregel zou tegenstand kunnen uitlokken van oogenblikkelijke bezitters van het vergunningsrecht, welks waarde door de vrijheid van bedrijf wordt vernietigd. Doch het verdwijnen van de clandestiene tapperij van sterken drank ware een niet te versmaden schadeloosstelling voor dat verlies. Overigens kan hun eigenbelang weinig gewicht in de schaal leggen als het geldt de belangen der gemeente te bevorderen; dat deze met de kwestie gemoeid zijn, kan moeielijk ontkend worden, omdat een regeling van het debietrecht op dranken er nauw mee samenhangt. Welke gewichtige rol het debietrecht echter in 't algemeen bij de toekomstige verruiming van het belastinggebied der gemeente kan vervullen, hoop ik voldoende te hebben aangetoond.

[1] Vgl. *Rechtsgeleerd Magazijn*, jaargang 1888, bl. 263 en vlgd.

UTRECHT, Augustus 1893. M. M. L. RUTTEN.

HET STRUIKELBLOK TUSSCHEN ENGELAND EN DE TRANSVAAL.

Nu de goudopbrengst van den Witwatersrand steeds stijgende is en het vooruitzicht bestaat, dat Barnato vóór eenige jaren niet te veel zeide, toen hij voorspelde dat de maandelijksche productie weldra tot 200.000 onsen zou klimmen, zijn in verscheidene landen van Europa weder meer dan ooit de blikken op het zuiden van Afrika gevestigd. De welvaart van het mijnwezen staat in nauw verband met den bloei van handel, nijverheid en verkeer. De transvaalsche schatkist, tegenwoordig ruim van geldmiddelen voorzien, stelt de volksraden in staat, zulke maatregelen goed te keuren als dienstig kunnen zijn tot ontwikkeling van land en volk: spoorwegen worden aangelegd, instellingen van onderwijs gesticht, en de wetenschap van Europa wordt te hulp geroepen om aan het land die weldaden der „beschaving" te schenken, zonder welke men het leven zich hier niet meer denken kan.

Van elders zijn talrijke kolonisten gekomen om een bestaan te zoeken in de rijke, maar dun bevolkte Transvaal. Vooral de Engelschen zijn naar de gouddistricten gestroomd en aan hunne krachtsinspanning is het zeker voor het grootste deel te danken, dat de dagen van voorspoed voor het land aan gene zijde van de Vaal zijn aangebroken. Zij zelven beseffen dit ook zeer goed en, vooropstellende dat de financiën der schatkist door hun toedoen tegenwoordig in zulk een uitmuntenden staat verkeeren, doen zij met telkens sterkeren aandrang hun stem hooren om gekend te worden bij de behandeling van 's lands belangen. De echte Transvalers kunnen

echter nog niet vergeten, wat zij eenmaal van Engeland hebben moeten ondervinden en zetten zich daarom schrap tegen de eischen en wenschen der Engelschen.

Weinig geschikt om tusschen deze beide partijen verzoening te brengen, is het feit, dat er op den weg tusschen de regeeringen te Londen en te Pretoria een struikelblok ligt, waarvan de opruiming vooreerst wel niet verwacht kan worden. Wij bedoelen Swaziland.

Dezer dagen, nu de conventie, in 1890 tusschen Engeland en de Transvaal omtrent dit gebied gesloten, ten einde is gekomen en een nieuwe overeenkomst moet worden getroffen, heeft Swaziland weder veel van zich doen spreken. Zoowel in Engeland als in Zuid-Afrika wordt namelijk in hooge mate de aandacht geschonken aan de lotsbeschikking over dit gebied. Niet zoozeer omdat Swaziland op zichzelf zulk een belangrijk bezit is, als wel omdat in beide landen zeer goed begrepen wordt, dat een nieuwe regeling van de grootste beteekenis is voor de toekomstige verhouding van Engeland tot de Transvaal. Daarom schijnt het ons niet onbelangrijk, de geschiedenis dezer zaak in korte trekken te schetsen.

Tot dit doel moeten wij terugkeeren tot het jaar 1881, toen de heldenmoed der Transvalers belooning vond in den vrede, welke den 23sten Maart op de plaats van O'Niell aan den Langnek werd gesloten. Daar werd overeengekomen, een koninklijke commissie te benoemen om de zaken tusschen het transvaalsche volk en de engelsche regeering te regelen.

Waar zulke tgenstrijdige belangen in het spel waren, kon het wel niet anders, of men moest op groote moeilijkheden stuiten. Dit bleek dan ook inderdaad het geval te zijn. Lord Kimberley's voorstel toch ging zoo ver, dat hij het gedeelte van de Transvaal ten oosten van den 30sten lengtegraad van het grondgebied der republiek wilde afsnijden en als britsche bezitting beschouwen. Daarvan wilden de Boeren echter niets weten: Lijdenburg, de bakermat van hun nationaal bestaan, wilden zij zich niet laten ontnemen, en Utrecht moest om strategische redenen tot de repubiek blijven behooren. Met uitzondering van sir Evelyn Wood besloot de commissie in dit opzicht aan het verlangen der Transvaal te voldoen, even-

wel onder beding, dat de Zuid-Afrikaansche Republiek zou afzien van Swaziland en een klein terrein aan de westelijke grenzen. In art. 23 der conventie, welke den 3den Aug. 1881 werd geteekend, werd deze bepaling opgenomen.

Zooals men weet, verzekerde Engeland zich bij deze conventie het recht om van tijd tot tijd een britschen resident te benoemen, die toezicht zou houden op de werking en naleving van de bepalingen der conventie, en de inboorlingen zou beschermen. Ook moest de Transvaal het toezicht van Engeland op hare buitenlandsche betrekkingen erkennen.

Deze voorwaarden waren voor de Transvaal zeer bezwarend. De stichting door de Boeren van de republiek Stellaland in het land der Batlapins en van de republiek Gozen in het land der Barolongs gaf Engeland aanleiding om in 1884 van deze inmenging in de transvaalsche zaken af te zien, waarvoor het gedaan wist te krijgen, dat de genoemde republieken werden opgeheven en aan de uitbreiding van de macht der transvaalsche boeren in westelijke richting paal en perk werd gesteld. Bij dit tractaat, te Londen den 27en Februari 1884 gesloten, werd ook de zelfstandigheid van Swaziland erkend. Aan de Boeren, de oorspronkelijke bezitters, werd het land alzoo niet teruggegeven.

Koning Umbandine, de Swazi-vorst, kon 't met de Boeren goed vinden. Hij gaf hun groote weiden in pacht en de orde bleef in het land steeds gehandhaafd. Umbandine had echter een groot gebrek: hij was in hooge mate aan sterken drank verslaafd, die zijne krachten sloopte. Ook bleek hij niet bestand te zijn tegen den aandrang der engelsche goudzoekers en stemde hij toe in de benoeming van den Engelschman Th. Shepstone tot goudcommissaris.

Het overmatig genot van spiritualiën had ten gevolge, dat Umbandine betrekkelijk nog jong stierf. Daardoor was een nieuwe regeling van zaken noodig. De Transvalers rekenden er op, dat Swaziland thans aan hun gebied zou worden toegevoegd. Zij kenden de Engelschen echter te goed om niet te beseffen, dat zij daarvoor van hun kant ook eenige concessiën zouden moeten doen. Van welken aard deze zouden zijn, was niet moeilijk te voorspellen.

In Engeland was namelijk de Britsche Zuid-Afrikaansche Maatschappij opgericht, die zich ten doel stelde, den engelschen invloed in de landen ten noorden en ten westen van de Zuid-Afrikaansche republiek uit te breiden. De aanzienlijkste en vermogendste Engelschen hadden daarin groote sommen gestoken. Zouden deze rentegevend worden, dan moest de Transvaal zich verbinden, van elke uitbreiding van haar gebied in het westen en het noorden af te zien en bovendien de maatschappij niet tegenwerken bij hare pogingen om geschikte kolonisten uit de Transvaal te verkrijgen. De heer Rhodes, die aan het hoofd dezer *Chartered Company* stond, had als eerste minister der Kaapkolonie en als deelhebber in de grootste zuid-afrikaansche ondernemingen overvloedig gelegenheid gehad om de verdiensten der Afrikaners als pioniers te leeren waardeeren en hij wist zeer goed dat de treklust onder de boeren, ontstaan door de sterke toestrooming van Engelschen, ten bate van zijne onderneming moest worden aangewend.

Bij de onderhandelingen over de nieuwe conventie bleek inderdaad, dat Engeland aan de Transvaal de boven beschreven verplichting tegenover de *Chartered Company* wilde opleggen. Ten andere werd door de regeering in Downingstreet voor eene nieuwe regeling de toetreding der Zuid-Afrikaansche republiek tot een algemeen Zuid-Afrikaansch tolverbond gewenscht. En werd aan deze beide eischen voldaan, dan zou daarvoor aan de Transvaal, de zoogenaamde kleine Vrijstaat, een republiek van drie of vier boerenplaatsen in Swaziland, alsmede een strook land naar de zee en de plaats voor een zeehaven aan de Kosi-baai worden afgestaan.

Deze voorwaarden verwekten in de Transvaal hevige ergernis. En niet ten onrechte. Of van Kosi-baai een goede haven was te maken, wist niemand te zeggen. De strook gronds ter breedte van drie mijlen tot het aanleggen van een spoorweg had voor de Transvaal slechts geringe waarde. Want die smalle strook was op het gebied der Amatonga's gelegen en door Swaziland van de Zuid-Afrikaansche Republiek gescheiden. Wel is waar schonk Engeland aan de republiek de vergunning om, tot het doortrekken van den spoorweg, ook in

Swaziland een strook lands ter breedte van drie mijlen aan te koopen, doch de souvereiniteit over dat terrein behielden de Britten zich voor.

President Kruger was in den beginne niet te bewegen, aan een dergelijke conventie zijn goedkeuring te hechten en haar in den volksraad te bepleiten. Een ernstige botsing dreigde, want het was te vreezen, dat de Engelschen evenmin zouden willen toegeven en 't liever tot een oorlog zouden laten komen. De openbare meening in Engeland was namelijk weinig op de hand der Boeren en bij menigen Engelschman ontwaakte weder de sluimerende lust om de nederlagen van Spitskop en Amajuba thans nog te wreken. En waar die drijfveeren nog niet voldoende waren, had men slechts te betoogen, dat toegeeflijkheid van de zijde der Engelschen gelijkstond met het overleveren der inboorlingen aan de wreede behandeling der Transvalers, om de aarzelenden tot een andere meening te brengen.

Met bezorgdheid werd daarom de afloop der onderhandelingen door een groot deel der afrikaansche partij in Zuid-Afrika afgewacht. Bij het uitbreken van een nieuwen strijd zou 't zeer de vraag zijn, of de overwinning ook thans weder den Boeren ten deel zou vallen, want het engelsche leger was veel talrijker en beter uitgerust dan in den eersten onafhankelijkheidsoorlog. Onder deze omstandigheden achtte de heer Hofmeyr, het invloedrijke hoofd der afrikaansche partij in de Kaapkolonie, zich geroepen, naar Pretoria te gaan om daar president Kruger te wijzen op de schromelijke gevolgen, welke een verzet tegen Engeland's wenschen na zich zou sleepen. Om oom Paul's eigen woorden te gebruiken: het pistool werd hem op de borst gezet en zoo was hij wel gedwongen, de bittere pil te slikken.

Toen de conventie aan den volksraad ter goedkeuring werd voorgelegd, werden er heftige debatten gevoerd. De leden zagen in de nieuwe bepalingen een smet voor de eer der Zuid-Afrikaansche Republiek en wenschten daarom niets liever dan de verwerping der conventie. Alleen president Kruger verdedigde haar en, zonder het in ronde woorden te uiten, liet hij toch niet onduidelijk doorschemeren, dat men van

Engeland het ergste te wachten had, als men deze mogendheid weerstreefde. Mokkende nam daarop de meerderheid een besluit, waarvan de voornaamste zinsneden de volgende zijn:

Met leedwezen ziende, dat harer majesteits gouvernement nog niet heeft willen toestemmen in bepalingen, waardoor de rechtvaardige aanspraken en rechten van deze republiek worden erkend, echter wenschende vriendschappelijke betrekkingen met harer majesteits gouvernement te onderhouden en te versterken;

Tevens lettende en vertrouwende op de belofte van harer majesteits gouvernement om, wanneer het gezamenlijk gouvernement in Swaziland zal zijn gevestigd en de concessie-aanvragen geregeld, zulke vraagstukken in overweging te nemen als het gouvernement der Zuid-Afrikaansche Republiek voor harer majesteits gouvernement zal brengen, met een streven om aan de wenschen der Zuid-Afrikaansche Republiek zoover als mogelijk tegemoet te komen;

De genoemde conventie om die reden als een overgangsmaatregel beschouwende;

Overwegende dat het wenschelijk is uit te doen komen, dat de goedkeuring der genoemde conventie niet moet worden opgevat als een afstand doen van rechten en aanspraken, die de republiek heeft op grondgebied ten oosten van dat der republiek gelegen, en zich die rechten en aanspraken uitdrukkelijk voorbehoudende;

Besluit de volksraad zijn goedkeuring te hechten aan de genoemde conventie.

Als voorwaarden werden daarbij bedongen, dat aan producten uit de Kaapkolonie en Natal slechts vrije invoer zou toegestaan gedurende den tijd, dien de Zuid-Afrikaansche Republiek zou deelnemen aan de tolverbond-conventie, en dat de regeering met harer majesteits gouvernement zou onderhandelen over de toevoeging van eenige stukken grond aan de noodwestelijke en noordelijke grenzen der republiek aan het grondgebied der Transvaal.

Zoo lang derhalve omtrent het lot van Swaziland geen definitieve beslissing was genomen, zou eene gemengde commissie het bestuur des lands voorloopig op zich nemen. Het

overgangstijdperk werd op drie jaren gesteld, zoodat daaraan op den 7den Augustus van dit jaar een einde kwam.

Aan president Kruger komt de lof toe, dat hij zich aan de voorwaarde betreffende de houding tot het gebied der *Chartered Company* strikt gehouden heeft. Niet altijd is hem dat even gemakkelijk gevallen. Want nauwelijks hadden de Engelschen zich in Mashonaland gevestigd, of zekere Adendorff kwam voor den dag met eene concessie, hem eenige jaren vroeger door enkele opperhoofden in Mashonaland geschonken, en naar het gebied, waarop deze concessie betrekking had, wilde hij een grooten trek van Transvalers leiden, die niet genegen waren, de engelsche vlag te erkennen. Stellig zou dit plan, hetwelk veel bijval vond, zijn doorgegaan, als niet juist te rechter tijd door president Kruger een proclamatie was uitgevaardigd, waarin het deelnemen aan dien trek werd verboden. De Engelschen hebben daardoor werkelijk veel te danken aan president Kruger, want anders was 't niet moeilijk te voorzien geweest, dat het rijke Mashonaland mettertijd een zelfstandige Boeren-republiek was geworden.

Wat het tolverbond betreft is eene bijeenkomst gehouden van de vertegenwoordigers der verschillende koloniën en staten van Zuid-Afrika, waarin deze zaak ter sprake werd gebracht. Men kon evenwel niet tot eenstemmigheid komen en ging zonder goeden uitslag uiteen. De volksraad der Zuid-Afrikaansche Republiek nam daarentegen voorstellen aan tot heffing van zeer verhoogde invoerrechten op producten, van over de grenzen afkomstig, waarbij alleen voor den Oranje-Vrijstaat een gunstige uitzondering werd gemaakt.

Om de beteekenis van een tolverbond goed te beseffen, moet voorop worden gesteld, dat tegenwoordig de Transvaal in Zuid-Afrika het toongevende land is. De schatkist der Kaapkolonie wordt voor een niet gering deel gevoed door de ontvangsten op de spoorlijn, welke Kaapstad met Johannesburg en Pretoria verbindt. Bovendien is de Transvaal voor de kolonie een uitmuntend debouché voor hare producten. Vandaar dan ook de ontevredenheid in de kaapsche pers, dat verleden jaar door de nieuwe invoertarieven aan den handel zulk een gevoelige afbreuk werd gedaan. Ook Natal's wel-

vaart is gebleken geheel afhankelijk te zijn van eene rechtstreeksche spoorwegverbinding met de Zuid-Afrikaansche Republiek. Toen Kaapstad nog niet door een ijzeren lijn met het hart der Transvaal verbonden was, bloeiden de financiën te Pietermaritzburg, want passagiers en goederen werden met den natalschen spoorweg tot Charlestown gebracht en verder per *coach* naar het binnenland vervoerd. Die dagen van voorspoed waren evenwel ten einde, toen de zuiderlijn voor het verkeer werd opengesteld. De spoorwegontvangsten zijn van week tot week afgenomen en de toestand der natalsche schatkist werd steeds ongunstiger. Gelukkig voor de *Garden Colony* was president Kruger van oordeel, dat de republiek, na de Kaapkolonie geholpen te hebben, Natal niet in den steek mocht laten. Dank zij den invloed van „Oom Paul" heeft de volksraad dan ook goedgekeurd, dat Natal zijn spoorweg mag verlengen, zoodat rechtstreeksche gemeenschap met den nijveren Witwatersrand zal worden verkregen.

Waar de omstandigheden van dien aard zijn, ligt het voor de hand, dat een tolverbond wel voordeel zou opleveren voor de Kaapkolonie en Natal, maar tevens, dat dit voordeel nadeelig voor de Transvaal zou zijn. Er zijn bijna geen transvaalsche producten, die een markt vinden in de beide engelsche koloniën en dat het omgekeerde wèl het geval is, moge hieruit hieruit blijken, dat gedurende 1892 op goederen uit die koloniën in de Transvaal £ 70.000 invoerrechten werden geheven. Deze zouden derhalve prijs gegeven worden en bovendien zou nog een vierde deel der invoerrechten op buitenlandsche, niet Zuid-Afrikaansche goederen, ten bedrage van £ 100.000, moeten worden afgestaan aan de staten, die havens bezitten. Deze havens zijn ten overvloede meerendeels engelsch, zoodat — gelijk *de Volksstem* onlangs niet ten onrechte opmerkte — een soort van engelsche voogdijschap zou worden uitgeoefend over den transvaalschen handel.

Alleen deze bezwaren, waaraan nog andere gemakkelijk zouden kunnen toegevoegd worden, rechtvaardigen zeker ten volle den afkeer der transvaalsche regeering van een tolverbond en niet licht zal daartoe worden overgegaan.

Na de sluiting der Swaziland-conventie deed Engeland weinig

om tot eene betere regeling, hoewel zij beloofd was, te komen. Deze gedragslijn wekte des te meer ergernis, omdat zelfs de door de engelsche regeering uitgezonden commissarissen de annexatie van het bewuste gebied in hunne rapporten als raadzaam, billijk en rechtvaardig aanbevolen.

Het was duidelijk, dat Engeland het einde van den driejarigen termijn wilde afwachten om dan aan een afstand van Swaziland voorwaarden ter bevordering van zijn eigen belangen te verbinden. Dat deze van ingrijpenden aard waren, bleek reeds in de conferentie te Colesberg, die tusschen sir Henry Loch, den gouverneur der Kaapkolonie, en president Kruger over de toekomst van Swaziland werd gehouden.

Sir Henry Loch was kort te voren naar Engeland geweest en had daar zijne instructies ontvangen. Wat er te Colesberg tusschen de beide hooge waardigheidsbekleeders is behandeld, is steeds streng geheim gehouden, maar zooveel werd toch voor de buitenwereld merkbaar, dat er geen overeenstemming werd verkregen. Eene voortzetting der conferentie te Pretoria was dan ook noodig. Hier kon men evenmin tot eene schikking komen, zoodat een oogenblik de onderhandelingen zelfs werden afgebroken. Zij werden echter weder opgevat, nadat de kaapsche gouverneur naar Londen had geseind en gemachtigd was, op zekere punten toe te geven.

De juiste inhoud der nieuwe conventie, zooals zij door Engeland wordt gewenscht, is nog niet ruchtbaar geworden, maar toch zijn de voornaamste bepalingen daarvan uitgelekt. De *Cape Argus* heeft ze ons meegedeeld. Elk denkbeeld van annexatie van Swaziland door de Transvaal zou zijn buitengesloten. De gemengde commissie zou drie maanden na de ratificatie der conventie worden ontbonden. Aan de rechten, die de Swazies op het oogenblik bezitten, zou geen afbreuk worden gedaan. De verkoop van alcoholische dranken aan de inboorlingen zou worden verboden. De eigendomsrechten van de Transvaal op den zoogenaamden „Kleinen Vrijstaat" zouden worden erkend, doch het aanleggen van een spoorweg worden verboden. De Europeanen, den 30en April in Swaziland wonende, zouden geheel dezelfde rechten als de transvaalsche burgers krijgen. Bovendien zouden de beperkende

bepalingen op den invoer van producten uit de engelsche koloniën in Zuid-Afrika worden opgeheven.

In enkele woorden uitgedrukt: bij eene nieuwe Swazilandconventie, in het vooruitzicht gesteld om de bezwarende bepalingen der oude te verzachten, zou Engeland nog veel grooter concessiën wenschen dan bij de eerste. Willens en wetens verkoos Engeland alzoo geen rekening te houden met hetgeen door het gansche Afrikanerdom als billijk en wenschelijk werd beschouwd.

Is het wonder, dat er in de volksraden der Zuid-Afrikaansche republiek, in geheime zitting bijeengekomen, hevige verontwaardiging heerschte, toen president Kruger mededeeling deed van den uitslag zijner onderhandelingen met sir Henry Loch? Drie jaren te voren had Kruger zijn uiterste krachten ingespannen om den volksraad te bewegen, ter wille van den vrede, aan Engeland's eischen gehoor te verleenen — thans zag hij in, dat deze inschikkelijkheid leidde tot het stellen van eischen, waaraan onmogelijk kan worden voldaan. Hij verzette zich dan ook niet tegen den wil van den volksraad om de nieuwe conventie onaannemelijk te verklaren.

Volgens de laatste berichten uit Pretoria heeft de houding van Engeland in deze zaak groote verbittering onder de burgers gewekt. Hoewel in de openbare zittingen van den eersten volksraad de naam Swaziland niet werd genoemd, kon men bij de beraadslagingen toch duidelijk een anti-engelsche gezindheid bespeuren. Deze was het dan ook voor een niet gering deel, welke het besluit deed nemen om den wensch der johannesburgsche kamer van mijnwezen tot het invoeren van vrijen handel in dynamiet niet in te willigen, want die zoogenaamde „vrije handel” zou in de werkelijkheid bijna uitsluitend aan de engelsche firma Nobel & Co. ten goede zijn gekomen. De ergernis over de houding van Engeland heeft mede ten gevolge gehad, dat met groote meerderheid werd beslist de invoertarieven voor goederen uit de Kaapkolonie eerst in de zitting van het volgende jaar in behandeling te nemen. Alleen voor vruchten verminderde men de invoerrechten, maar tegenover dit voordeel voor de kolonie staat, dat een nieuwe veebelasting werd ingesteld. Al die

besluiten ademen den geest: wij laten ons in onze rechten niet straffeloos krenken.

Wij, Nederlanders, die tot de Transvaal in zoo menig opzicht in nauwe betrekking staan, kunnen niet anders wenschen dan dat een weg gevonden wordt om tot een vredelievende schikking te komen. Zal het onvermijdelijk zijn, dat de Transvaal eenige toegeeflijkheid betoont, bijv. in zake den handel met de Kaapkolonie, daarvoor behoort de republiek dan ook in het onvoorwaardelijk bezit van Swaziland te worden gesteld. Om dit besef in Downing-street veld te doen winnen, zou 't zeker aanbeveling verdienen, dat de velen, die aan de Kaap zich over Engeland's houding ergeren, hunne naamteekeningen op een adres plaatsten en dit aan de koningin van Engeland zonden. Wellicht zou daardoor de publieke opinie in Groot-Brittannië, die nu dikwijls door de eenzijdige voorlichting op een dwaalspoor verkeert, in dien zin gewijzigd worden, dat de regeering van dezen kant geen verzet zou ondervinden, als zij in Zuid-Afrika de rechtvaardigheid betrachtte en in den geest der Afrikaners handelde.

AMSTERDAM,
September 1893.

W. F. ANDRIESSEN.

NASCHRIFT. — Het laatste nieuws in zake de Swaziland-aangelegenheden is de zending van generaal Joubert naar Londen met de opdracht, de engelsche regeering tot inschikkelijkheid te bewegen door het goed recht van de Zuid-Afrikaansche Republiek mondeling uiteen te zetten. Dat deze taak aan generaal Joubert werd toevertrouwd is zeker geen ongelukkige keuze, omdat het bekend is, dat de Engelschen in de Transvaal meerendeels Joubert boven Kruger verkiezen.

Wat de Swazi's zelf betreft — deze geven natuurlijk de voorkeur aan Engeland's bescherming boven de transvaalsche inboorlingen-politiek. De Swazi-deputatie te Pietermaritzburg, die daarheen gezonden was tot het aanbieden van rouwbeklag aan de familie van den onlangs overleden sir Theophilus Shepstone, heeft dan ook verklaard, dat zij weinig heil zag in eene inlijving van haar land bij de Transvaal.

W. F. A.

KOSTELOOZE GENEESKUNDIGE HULP EN HET KIESRECHT.

Bij de algemeene beraadslaging in de Tweede Kamer over de aanhangige kiesrecht-voordracht, welker afdoening even noodeloos als langdurig is vertraagd, veroorloofde ik mij te spreken van dezulken, die „in hoofdzaak met de regeering willen medegaan, maar die, de een op dit en de ander op dat punt, de voordracht een kleine aderlating wenschen te doen ondergaan". Tevens veroorloofde ik mij hun in overweging te geven, „of zij niet zichzelven onrecht zouden doen — bovenal, of zij niet afbreuk zouden doen aan de herwinning van het vertrouwen des volks, welke met deze hervorming moet worden verkregen —, indien zij aanleiding gaven tot het oordeel: klein tegenover het groote werk, dat moest worden verricht".

Tot die aderlatingen, waarop ik het oog had, behoort het schrappen van de bepaling, luidens welke genees- en heelkundige hulp en geneesmiddelen[1] zullen vallen buiten het begrip van „onderstand", waarvan het genot in het laatst-

[1] Aldus art. 4 van het tweede der drie wetsontwerpen, waarin te zamen de geheele materie van het kiesrecht voor de Tweede Kamer der Staten-Generaal en voor de Provinciale Staten geregeld wordt. Zoo is het ook in Groot-Brittannië, waar in art. 2 der wet van 6 Aug. 1885 is bepaald: »Where a person has in any part of the United Kingdom received for himself, or for any member of his family, any medical or surgical assistance, or any medicine, at the expense of any poor-rate, such person shall not by reason thereof be deprived of any right to be registered as a voter."

Behoort echter — in verband met een andere bepaling, volgens welke onderstand, aan de vrouw verleend, geacht wordt genoten te zijn door den man — niet ook verloskundige hulp vermeld te worden?

verstreken burgerlijk jaar zal gelden als bewijs, dat het vereischte kenteeken van maatschappelijken welstand niet aanwezig is. Gaat men af op het Voorloopig Verslag [1], dan dient er op te worden gerekend, dat niet zal uitblijven een poging om die bepaling uit het wetsontwerp te lichten, opdat òòk geneeskundige en daarmede gelijkgestelde hulp [2], ontvangen van een gemeentebestuur of een instelling van weldadigheid, de kiesbevoegdheid doe verbeuren. Een poging, die verhoogde kans van slagen hebben zal gelijk elke andere, om de voorgestelde kiesrecht-uitbreiding te besnoeien, zoovaak de minister, wegens den aard van het onderwerp, tot bestrijding ervan zich bepalen moet, zonder het zware gewicht van zijn „onaannemelijk" in de schaal te kunnen werpen.

Mijnerzijds nu overtuigd, dat door het gelukken van de aangeduide poging velen, die in het kader van het regeeringsvoorstel het kiesrecht behooren te erlangen, daarvan verstoken zouden blijven, geloof ik geen onnut werk te doen door de toelichting dier overtuiging te dezer plaatse. Ik geloof het te meer, omdat, ook geheel afgezien van het kiesrecht zelf, de bedoelde beperking ervan betreurenswaardige gevolgen zou hebben en invloed oefenen zou in een richting, tegenovergesteld aan die, welke in meer dan één opzicht wenschelijk is te achten.

Alvorens intusschen te komen tot de zaak zelve, heb ik uit den weg te ruimen een bedenking, die allicht naar sommiger schatting reeds voldoende is om het vonnis te doen vellen over hetgeen de regeering voorstelt: de tegenwerping, dat het niet te rijmen valt met het gebiedende voorschrift van art. 80 der grondwet, noch met zijn geschiedenis. Genoemd artikel toch gewaagt, ganschelijk algemeen en zonder eenig voorbehoud, van „onderstand". Moet dan niet, zoo vraagt men, kostelooze hulp door gemeentelijken of kerkelijken geneeskundigen dienst evengoed daaronder begrepen zijn als

[1] »Sommige leden achtten dit niet in overeenstemming met art. 80 der grondwet"; terwijl bij die sommigen »verscheidenen" zich voegden met de meening, dat ook »de aard der zaak" de voorgestelde bepaling veroordeelt.

[2] Kortheidshalve zal verder in den regel slechts van geneeskundige hulp worden gesproken, ofschoon ook heel- en verloskundige hulp, alsmede medicijnen, zijn bedoeld.

geld of benoodigdheden voor voeding, dekking of verwarming? Ten overvloede, aldus voegt men er bij, wordt dit bewezen door verklaringen, die bij het tot-stand-komen van de grondwetsherziening zijn afgelegd door de toenmalige regeering en voor twijfel geen ruimte overlaten.

Dit laatste al dadelijk kan niet worden toegegeven. Waar is het, dat de minister Heemskerk in de Tweede Kamer, op 27 Maart 1887, verklaarde: „In de stukken staat reeds, dat, wanneer aan een behoeftigen zieke door een burgerlijk armbestuur of een instelling van weldadigheid geneeskundige hulp wordt verstrekt, dit bedeeling is." Waar is het echter òòk, dat hij daarop liet volgen: „Maar het kan zich voordoen, dat iemand, die aan een langdurige ziekte lijdend is of een moeilijke operatie moet ondergaan, in de gelegenheid gesteld wordt om gratis, in het belang der kunst bij voorbeeld [let wel: slechts „bij voorbeeld"], in het academisch ziekenhuis verpleegd te worden, of wel dat verpleging als liefdedienst wordt verstrekt; dan kan dit niet als bedeeling worden beschouwd." [1] Zoo heeft dus de ontwerper van het huidige grondwetsartikel niet kortweg al de bedoelde hulp als bedeeling of onderstand willen zien aangemerkt. Veeleer heeft hij, juist met betrekking tot die hulp, betuigd, dat de kieswet „omtrent de vraag, wat als onderstand te beschouwen is, zoo noodig, nadere voorschriften geven kan". [2] Doch een maatstaf, een betrouwbaren leiddraad voor die voorschriften deed hij niet aan de hand. Zou hij het dan mogen wraken, indien hier in plaats van daar, zeer ruim in plaats van zeer eng, de grens getrokken werd? indien het zoeken naar een rationeele grensafbakening de ondoenlijkheid [3] aantoonde om haar te vinden, en daarom het zoeken werd opgegeven?

---

[1] Arntzenius: „*Handelingen over de herziening der grondwet*", VI bl. 391.

[2] T. a. p., IV bl. 386.

[3] 't Komt mij voor, dat deze ondoenlijkheid reeds zich openbaart in des heeren Heemskerk's eigen woorden. Wanneer verpleging in een gasthuis als liefdedienst wordt verstrekt, zou zulks niet als bedeeling kunnen worden beschouwd. Hoe echter uit te maken, of in een ziekenhuis, niet uitgaande van de burgerlijke gemeente, aan de verpleging dat karakter van liefdedienst behoort te worden toegekend? Zouden misschien de daarin verpleegden hun kiesrecht niet verbeuren moeten, de in een gemeentelijk gasthuis geholpenen daarentegen wèl?

Daargelaten derhalve de oude strijd, of en inhoever het opsporen van den wil des wetgevers buiten de wet zelve geoorloofd is, komt het vooral in een geval als dit aan op een gezonde uitlegging van den tekst van het grondwettelijke voorschrift. Nu zal wel niemand loochenen, dat aan het oordeel van den Hoogen Raad bijzonder groote waarde is te hechten. Natuurlijk niet zóó, dat zijn uitspraken als onfeilbaar gelden kunnen, of steeds richtsnoer moeten zijn voor den wetgever. Maar in dezen zin, dat ons grondwettig geweten waarlijk niet onrustig behoeft te kloppen, wanneer het stelligen steun vindt in het standpunt, hetwelk wordt ingenomen door het hoogste rechtscollege des lands. En dat standpunt is ten deze niet twijfelachtig. Het werd omschreven in zijn arrest van 8 Mei 1891, dat weliswaar gewezen werd naar aanleiding van een ander onderwerp, maar dat toch hier ter zake dienend is; een arrest, waarin men leest, „dat onder onderstand in art. 80 der grondwet, in overeenstemming met het gemeene spraakgebruik, moet worden verstaan, *niet elke kosteloos verstrekte hulp, maar in het algemeen alleen ondersteuning, aan armen ter leniging van hun nood verleend*" [1].

Met andere woorden: het grondwettige begrip van onderstand omvat *niet* geneeskundige hulp, voorzoover deze een ander karakter draagt dan dat van ondersteuning der „armen ter leniging van hun nood". Welnu, ik vlei mij in het onderstaande genoeg gegevens [2] te kunnen aandragen voor de slotsom, dat de hulp in kwestie nog iets anders beoogt dan leniging van nood, en beschikbaar is voor anderen dan armen; waardoor zal zijn aangetoond, dat op de exceptie van ongrondwettigheid, tegen dit onderdeel der regeeringsvoordracht aangevoerd, door den Hoogen Raad is gedrukt de stempel van niet-ontvankelijkheid.

[1] *Weekblad van het Recht* n°. 6036. Overeenkomstig dit arrest heeft de rechtbank te Amsterdam, op 30 Juni ll., een besluit vernietigd van den gemeenteraad der hoofdstad, waarbij iemand van de kiezerslijst was geschrapt, omdat diens minderjarige zoon in een der gemeentelijke ziekenhuizen kosteloos was verpleegd.

[2] Zij zullen uitsluitend betrekking hebben op hetgeen vanwege de burgerlijke gemeente geschiedt, omdat mijn onderzoek zich daartoe heeft beperkt. Doch ook ten aanzien van wat door kerkelijke besturen wordt gedaan, zouden wel soortgelijke gegevens te verkrijgen zijn.

Het sterkst zeker komt het, van werkelijke[1] armenzorg onderscheiden karakter van geneeskundige hulp uit bij de verpleging in ziekenhuizen. Deze bieden meestal ook gelegenheid om opgenomen te worden tegen betaling. Doch hoeveel werklieden, zelfs betrekkelijk bevoorrechte, vermogen, zonder hoogst bedenkelijke gevolgen voor den economischen toestand van hun gezin, de verpleegkosten te offeren — in de gemeentelijke ziekenhuizen te Amsterdam, in de laagste klasse der betalenden, ƒ 1.25 daags —, indien noodig is een verblijf in een gasthuis van ietwat beteekenenden duur? Hoe menigeen uit anderen maatschappelijken kring is daartoe evenmin bij machte? Hoeveel minder bevolkt zouden niet de gasthuizen zijn, indien voor kostelooze verpleging aldaar dezelfde maatstaf werd aangelegd als voor het verstrekken van brood of turf? Het antwoord op deze vragen ligt dermate voor de hand, dat het schier onnoodig heeten mag, het verschil tusschen het een en het ander nader in het licht te stellen aan de hand van feiten en van cijfers. Toch worde aan enkele gegevens betreffend de hoofdstad — waarbij ik gemakshalve tot het Binnengasthuis mij bepaal — hier een plaats gegund.

Wel is voor kostelooze toelating in die inrichting de regel, dat men voorzien moet zijn van een bewijs, afgegeven vanwege het burgerlijk armbestuur; maar toch kunnen door den directeur-geneeskundige, behoudens zekere bepalingen van contrôle, zonder eenig bewijs worden opgenomen zoowel „personen, wien een ongeval of plotselinge ongesteldheid overkomt", als

[1] »Werkelijke" armenzorg — met opzet bezig ik deze uitdrukking, dewijl vaak armenbedeeling en geneeskundige hulp in één verordening geregeld zijn. Aan deze omstandigheid een argument te willen ontleenen tegen het voorstel der regeering, ware even ijdel als wanneer men onderwijs voor armenzorg wilde doen doorgaan, omdat men deze beide onderwerpen bijeen vindt in hetzelfde hoofdstuk der grondwet.

Even weinig afdoende ware de verwijzing naar uitdrukkingen als »geneeskundige armenverzorging" en dergelijke, welke in verordeningen en verslagen worden aangetroffen. Het is daarmede nog, zooals het vroeger algemeen was op het gebied van het volksonderwijs. Voorheen schilderde men het woord »Armenschool" op den gevel der gebouwen, waar thans »School der 1e klasse" of iets van dien aard te lezen staat.

Of zou men een argument willen putten uit het feit, dat dan toch de armbesturen mede met de geneeskundige verzorging zijn belast? Dan antwoord ik: de zaak is eenvoudig, dat op het eene terrein met een wanbegrip sneller gebroken wordt dan op het andere. Ik kom intusschen op dit punt later terug.

„andere patiënten in het belang van het geneeskundig onderwijs" [1]. Het getal van dezen is gering en bedroeg in 1892 slechts 89; geenszins onbeteekenend echter dat der eerstbedoelden, aangezien het in voormeld jaar 805 beliep [2]. Hier reeds ziet men, hoe ongemotiveerd de uitsluiting van het kiesrecht op grond van geneeskundige hulp een deel der burgers treffen zou. Doch er is meer. Ten opzichte van bedeeling gewaagt de verordening van „de armen" [3]; daarentegen is het bewijs, dat in den regel voor de opneming in een der ziekenhuizen gevorderd wordt — behalve de bovenbedoelden en de doortrekkenden of tijdelijk in de gemeente verblijvenden, zijn te vorigen jare in het Binnengasthuis alléén 3986 personen verpleegd [2] —, verkrijgbaar voor hen, „wier maatschappelijke toestand een behoorlijke genees-, heel- en verloskundige behandeling daarbuiten niet toelaat" [1]. Het verschil is even duidelijk als de vingerwijzing. En dat deze laatste in de practijk wordt opgevolgd, leert het jaarverslag over 1892, houdend deze mededeeling: „Hoogst zelden komt het voor, dat een aanvraag voor zulk een boekje [4] geweigerd wordt. Tot de betaling van ƒ 1.25 verpleegkosten per dag zijn de aanvragenden meestal niet in staat." [5] Dat wil zeggen: hier wordt een gansch

---

[1] Art. 75 der »Verordening op het bestuur der instellingen van weldadigheid".

[2] Deze cijfers gewerden mij van den waarnemenden directeur-geneeskundige. Bovendien werden in het israëlietisch ziekenhuis in 1890 966 personen chirurgisch behandeld »wegens plotseling ongeluk". (Zie »*Armenzorg in Nederland. Gemeente Amsterdam*", bl. 124. Dit pas verschenen boekdeel is, in opdracht der Vereeniging voor de staathuishoudkunde en de statistiek, bewerkt door mr. Ph. Falkenburg.)

[3] Zie art. 20.

[4] Hier wordt bedoeld het zoogenaamde boekje B, uitsluitend aanspraak gevend op hulp in de gasthuizen. Daarnaast staat het boekje A, hetwelk bovendien geldt voor hulp tehuis en op de spreekuren der gemeente-geneesheeren. En eindelijk worden nog tijdelijke bewijzen uitgereikt aan hen, die verzuimden een boekje aan te vragen, of aan wie dit aanvankelijk geweigerd werd.

[5] »*Verslag omtrent de inrichtingen onder het beheer van het burgerlijk armbestuur te Amsterdam en van den toestand van het armwezen in die gemeente over het jaar 1892*", bl. 15.

Ten voorbeeld, hoever de bovenaangeduide practijk gaat, strekke een geval, door mij vernomen uit vertrouwde bron. De oudste dochter van iemand, die ƒ 1200 inkomen en verscheiden niet-verdienende kinderen heeft, krijgt een zenuwziekte, welke haar opneming in het Buitengasthuis noodig maakt; waarvoor de vader, bij vooruitbetaling van een maand, ƒ 40 stort. Het meisje blijkt te moeten worden overgebracht naar een krankzinnigengesticht, maar er is nergens plaats; daarom blijft zij voorloopig waar zij is. De tweede maand stort de vader wederom ƒ 40, die hij ditmaal ter leen heeft

andere maatstaf aangelegd dan bij het toestaan of weigeren van bedeeling.

En met de gasthuis-verpleging hangt nauw samen de kostelooze behandeling van loopende patiënten, voor wie te Amsterdam van gemeentewege onderscheiden speciale polikliniekeken (buiten de gewone) in het leven zijn geroepen: voor oogziekten, huid- en venerische ziekten, keelziekten, oorziekten, tandheelkunde, orthopaedie en electro-therapie. Terwijl in 1891 door niet minder dan 9384, in 1892 zelfs door 10120 personen van die gelegenheden werd gebruik gemaakt [1], behoeft het geen betoog, dat het zeer velen van hen niet in den zin zou komen, aanvraag te doen voor bedeeling. Men denke slechts aan leden van een ziekenfonds: in gewone ziekte-gevallen worden zij behandeld door hun bus-dokter, doch deze verwijst hen naar een polikliniek, wanneer de ziekte bijzondere kennis of behandeling eischt, welke buiten zijn bereik ligt, of wanneer hij althans zichzelven minder vertrouwt dan een specialiteit. Gaat het dan aan, de daarheen verwezenen op dezen grond van het kiesrecht te versteken?

Dat trouwens bij de regeling dier poliklinieken allerminst uitsluitend is gedacht aan de categorie dergenen, die voor bedeeling in aanmerking komen, bewijst ten overvloede een bepaling, welke de zorg voor de algemeene gezondheid, bij allen gemeentelijken geneeskundigen dienst een voorname factor, scherp in het licht doet treden. Deze bepaling, dat, kinderen, aan tinea capitis [het in de schoolwereld beruchte „hoofdzeer"] lijdend en op scholen kosteloos onderwijs ont-

moeten opnemen. Bij den aanvang der derde maand echter komt hij verzekeren, dat hij wel een of twee gulden per week zou kunnen storten, maar niet maandelijks het genoemde bedrag. Het eind is, dat de commissie, die met de afdoening van dergelijke zaken is belast, voor die derde maand kostelooze verpleging toestaat. Zou nu deze man, met een inkomen van ƒ 1200, van de kiezerslijst moeten worden geschrapt, omdat... zijn dochter langer dan twee maanden krankzinnig was?

»Overigens", zoo schreef mijn berichtgever, »komen soortgelijke, zij het ook minder scherp geteekende, gevallen betrekkelijk dikwerf voor. Het opnemen tegen betaling en het later, bij een langdurig verloop der ziekte, toch toestaan van kosteloos verblijf is allesbehalve een zeldzame uitzondering."

[1] Volgens mededeeling van den secretaris der commissie van toezicht op den gemeentelijken geneeskundigen dienst.

vangend [1], al zijn hun ouders niet voorzien van een bewijs van het burgerlijk armbestuur, door de bestuurders der scholen, die zij bezoeken, naar de polikliniek voor huidziekten en tinea capitis verwezen kunnen worden" [2]. Derhalve zouden de hoofden van scholen — in 1892 werden in de uren, voor genoemde ziekte bestemd, 2043 consulten verleend —, zich beijverend om het voortwoekeren dier ziekte tegen te gaan, de vaders der betrokken kinderen [3] berooven van hun kiesrecht!

Wellicht meent men dit deel van mijn betoog te kunnen ontzenuwen met de opmerking, dat, al werd in het algemeen geneeskundige hulp als onderstand beschouwd, niettemin een uitzondering zou te maken zijn voor gasthuis- en poliklinische behandeling, aangezien hierbij zelden doorloopende hulp wordt verleend, integendeel gewoonlijk slechts een zeer tijdelijke, soms niet meer dan één enkelen keer onder gansch bijzondere omstandigheden.

Het argument ware niet steekhoudend, zelfs zonderling te noemen bij het stelsel, hetwelk, in zake uitsluiting van het kiesrecht wegens onderstand, door den wetgever *moet* worden toegepast ter voldoening aan het grondwettelijke gebod. Dit toch maakt geen onderscheid tusschen bijzondere en gewone omstandigheden, tusschen hetgeen doorloopend en hetgeen als zeldzame uitzondering geschiedt. Dientengevolge zal dan ook degeen, die in een barren winter ééns een partijtje turf heeft ontvangen, voor het daaropvolgende jaar evenzeer buiten het kiezerscorps worden gehouden, als wie week in week uit, van 1 Januari tot 31 December, zijn toelage gaat halen bij het armbestuur. *Lex dura, sed lex.* Hoe zou het dan uit wettelijk en grondwettelijk oogpunt zijn goed te praten, dat ten opzichte van geneeskundige hulp, nadat deze eenmaal tot onderstand gestempeld is, die ongeoorloofde onderscheiding wèl werd gemaakt?

---

[1] Een grens hieromtrent vermag, voorzoover bijzondere scholen betreft, de overheid natuurlijk niet te stellen. Voor het openbaar lager onderwijs was die grens te Amsterdam totdusver een week-inkomen des vaders van ƒ 15, welk bedrag nu onlangs tot ƒ 12 is verminderd.

[2] Art. 21 der »Verordening op de gemeentelijke geneeskundige armenzorg".

[3] Volgens het regeeringsvoorstel verbeurt iemand het kiesrecht ook dàn, als niet hijzelf, maar zijn minderjarig kind onderstand genoten heeft.

Doch al kon de gasthuis- en poliklinische behandeling geheel buiten het geding worden geplaatst, en al liep dit enkel over den geneeskundigen dienst in zijn gewonen vorm, dan toch zou het gebied daarvan geenszins worden gedekt door de formule: leniging van den nood der armen. Vanzelf spreekt het, dat er onder de geneeskundig verzorgden velen zijn, door wie òòk ligging of kleeding, geld of brandstoffen worden ontvangen. Maar dàt is de vraag niet: de zoodanigen zullen reeds uit hoofde van bedeeling niet op de kiezerslijsten komen. De vraag is, of er onder de eersten niet eveneens velen zijn, met wie het laatste niet het geval is. En dààrop antwoorden de feiten in stellig bevestigenden zin.

In het voorbijgaan zij opgemerkt, dat de door mij gewraakte wijziging der regeeringsvoordracht heel wat administratieve bemoeiing zou leggen op schouders, die verre van bij uitstek geschikt zijn om haar te dragen. Men stelle zich voor den geest, hoe het, in de groote steden ten minste, met den gemeentelijken geneeskundigen dienst gaat. De boekjes of kaarten, welke de patiënten bij den stadsdokter te vertoonen hebben, worden in den regel niet aangevraagd of uitgereikt wanneer een lid van het gezin door ziekte aangetast *is*; zij worden afgegeven bij voorbaat en ten gebruike bij voorkomende gelegenheid[1]. Daarom zou, indien overigens gehandhaafd blijft het beginsel van werkelijk genoten onderstand, moeten worden geconstateerd, wie in den loop des jaars feitelijk hulp hadden ingeroepen. Dit zou natuurlijk slechts kunnen geschieden door de geneesheeren. En afgezien van den twijfel, of zij den wetgever erkentelijk zouden zijn voor den hun opgelegden last, rijst deze veel gewichtigere, of het oirbaar wezen zou, de erlanging of het verlies der kiesbe-

[1] Volgens het reeds aangehaalde jaarverslag, bl. 15, werden in 1892 te Amsterdam vanwege het burgerlijk armbestuur afgeteekend of nieuw uitgereikt:
15150 boekjes A, recht gevend zoowel op hulp in de gasthuizen als op hulp tehuis en op de spreekuren der geneesheeren;
2174 boekjes B, aanspraak gevend op de eerstbedoelde hulp alléén;
8376 tijdelijke bewijzen aan hen, die verzuimden een boekje aan te vragen, of wien het aanvankelijk geweigerd werd; dus

25700 in het geheel.

voegdheid afhankelijk te stellen van hun meerdere of mindere nauwgezetheid in het houden van statistische aanteekeningen — een nauwgezetheid, die, naar ik wel eens heb hooren verluiden, nu juist niet behoort tot de grootste deugden van hun achtbaren stand.

Een tweede opmerking is, dat veelal niet, zelfs niet bij benadering, met cijfers kan worden aangetoond, of de van gemeentewege geneeskundig geholpenen al dan niet ook onderstand genieten in den beperkten zin, welken de regeeringsvoordracht daaraan hecht. Want die onderstand kan door een kerkelijk armbestuur zijn verstrekt, zonderdat het burgerlijke er iets van weet, of zonderdat de aanteekeningen daaromtrent zijn verwerkt tot een bruikbaar overzicht. Dit laatste ontbreekt onder andere te Rotterdam, waar de kerkelijke armbesturen, op enkele uitzonderingen na, de geneeskundige verzorging geheel overlaten aan de gemeente. Deze liet haar dan ook in 1891 ten deel vallen aan 5879 gezinnen met een mannelijk hoofd; terwijl slechts aan 174 zoodanige gezinnen van harentwege geld of benoodigdheden werden verstrekt, en op 31 December van dat jaar 165 mannen verpleegd werden in het armhuis. Uit het eerstvermelde cijfer valt mitsdien geen leering te trekken voor ons doel.

Soortgelijk is de toestand te Arnhem, waar slechts een bescheiden deel van den bedeelingslast voor rekening van de gemeente komt, doch waar ten jare 1892 2064 kaarten voor doorloopende of tijdelijke geneeskundige hulp werden uitgereikt aan gezinshoofden of éénloopende personen. Toch kreeg ik van daar eenig licht. Of er, zoo had ik gevraagd, onder de aldus geholpenen ook werklieden en vaste arbeiders waren met geregelde verdiensten? Ja, zeer zeker, was het antwoord. En verder: „Op grond mijner langdurige ondervinding kan ik met zekerheid verklaren, dat onder bovengenoemd getal zeer velen worden aangetroffen, die anders geen bedeeling genieten. Ik zou hun aantal gerust op eenige honderden durven schatten."[1]

Hiermede niet in tegenspraak was de uitlating van mijn

[1] Voor wie het booze vermoeden mocht koesteren, dat die schatting wellicht geschiedde onder den invloed van ingenomenheid met het regeeringsvoorstel op dit punt, kan worden aangestipt, dat het door mijn zegsman juist met klem werd afgekeurd.

berichtgever uit Utrecht. Hij vermoedde, dat van de 3021 gezinnen met een mannelijk hoofd, in wier geneeskundige behoefte verleden jaar door de burgerlijke gemeente werd voorzien, „velen, men zou kunnen aannemen de meesten", des winters door het een of ander armbestuur met levensmiddelen en brandstoffen worden ondersteund. De meesten, zou men kunnen aannemen. Waaruit volgt, dat het tegendeel moet worden aangenomen ten opzichte van velen; hetgeen niemand kan verwonderen, die verneemt, dat *f* 10 verdienste per week geldt als grens om voor geneeskundige hulp in aanmerking te komen, en dat die grens nog wel wordt overschreden voor zeer talrijke gezinnen, waar de weekverdienste tot *f* 12 of *f* 13 stijgt.

Ook uit Dordrecht konden geen bepaalde cijfers worden medegedeeld. Doch uitdrukkelijk werd mij gemeld, dat aldaar, behalve aan bedeelden der verschillende armbesturen en diaconieën, geneeskundige hulp wordt verleend aan twee categorieën: aan hen, „die geen onderstand genieten, maar niet in staat zijn die hulp zelven te bekostigen", en aan personen, „die verder geen hulp verlangen dan in geval er een of ander instrument of orthopaedische behandeling noodig is". Deze laatsten „zijn doorgaans werklieden, die een goed weekgeld verdienen, maar niet in staat zijn om de hooge kosten van een instrument of van heilgymnastiek te bestrijden". Wat de eersten betreft: „het zijn meest werklieden met groote huisgezinnen en kleine weekgelden, en losse arbeiders. Een vaste maatstaf kan hier niet gelden; elk geval wordt beslist naar de omstandigheden. Van deze categorie worden in den winter verscheidenen door de diaconieën enz. op nood [1] geholpen (vooral los werkvolk), maar er zijn velen onder, die verder geen steun van liefdadige instellingen genieten."

Anders blijkt het te zijn in de gemeente Leeuwarden, waar de van harentwege geneeskundig verzorgden — in 1892 1314 hoofden van gezinnen en 84 éénloopenden — „voor een zèer

[1] »Op nood": men lette op de teekenende uitdrukking, waarmede deze briefschrijver zijnerzijds deed uitkomen de tegenstelling, die in het voorafgaande op den voorgrond is geplaatst.

groot deel" worden teruggevonden onder de bedeelden, zoodat „het getal van hen, die uitsluitend de bedoelde hulp ontvangen, dus zeer klein is". Wat aldus werd verklaard: „voornamelijk vindt dit zijn oorzaak in de bedeeling van de zoogenaamde werkloozen in den winter"; maar wat overigens bewijst, dat de toestanden op verschillende plaatsen verschillend zijn.

Te Middelburg toch is wederom de ervaring — en gedrukt dient er op te worden, dat aldaar door kerkelijke armbesturen voor hun deel òòk in de behoefte aan geneeskundige behandeling wordt voorzien —, dat „de kring dergenen, die vanwege de burgerlijke gemeente deze hulp ontvangen, steeds aanmerkelijk grooter is onder de niet-bedeelden, dan onder hen, die waarlijk bedeeld worden". Dit blijkt uit het staatje [1], hetwelk ik hier laat volgen, en luidens hetwelk het voorrecht van den gemeentelijken geneeskundigen dienst genoten:

	in 1888:	in 1889:	in 1890:	in 1891:	in 1892:
bedeelde personen..	65	63	81	90	95
niet-bedeelden.....	308	320	354	345	351
totaal.....	373	383	435	435	446

Cijfers, die hun volle waarde eerst verkrijgen door de daarbij gegeven toelichting: „Met niet-bedeelden zijn bedoeld degenen, die noch door ons burgerlijk noch door eenig kerkelijk armbestuur worden ondersteund. Zoo telde ik onder de „bedeelden" mee dezulken, van wie het bij ons wel niet officieel bekend staat, maar van wie ik weet, dat zij door deze of gene diaconie bedeeld worden. Zeer goed mogelijk is het, dat er van de als „niet-bedeelden" vermelden *enkelen* toch bedeeld zijn, van wie ik zulks niet wist; doch ik durf gerust verzekeren, dat hun getal zeer gering is, omdat bij elke nieuwe aanvraag om geneeskundige hulp eerst onderzocht wordt, of de aanvrager van eenig kerkelijk bestuur onder-

[1] Geteld zijn uitsluitend éénloopende personen en hoofden van gezinnen, zonder ommezien naar de getalsterkte dezer laatste, omdat vrouwen en minderjarige kinderen de hulp genieten op naam van hun man of vader.

steuning geniet, in welk geval hij ook voor geneeskundige hulp naar dat bestuur verwezen wordt." [1]

Niet minder opmerkelijk is het getuigenis uit Groningen. Daar betracht het burgerlijk armbestuur den regel, dat geneeskundige hulp wordt verstrekt aan gezinnen van kleinen omvang, welker hoofd ongeveer *f* 8 à *f* 9 's weeks verdient, maar aan gezinnen met een groot ledental ook bij een inkomen van *f* 10, *f* 12 en meer. Met dit gevolg, dat, terwijl in het afgeloopen jaar omstreeks 2000 gezinnen met een mannelijk hoofd die hulp ontvingen, „volgens raming daaronder 400 gezinnen voorkomen, welke òòk onderstand in geld, brood, enz. genoten hebben". Viel echter op die raming te bouwen? Hield zij wel rekening met hetgeen door andere instellingen van weldadigheid wordt gedaan? Deze vragen drongen zich vanzelf op. Ziehier het daarop mij geworden bescheid: „Onder de overige 1600 zullen weinigen gevonden worden — althans niet zóóvelen, dat de verhouding belangrijk verandert —, die door andere besturen dan het burgerlijke worden ondersteund. Naar mijn meening is de raming hoog, indien men bij de bovenbedoelde 400 gezinnen nog een honderdtal voegt, die alléén van kerkelijke of bijzondere besturen onderstand genieten [2]. Maar dan blijven er nog 1500 over."

Bijkans even groot eindelijk is te Haarlem het getal dergenen, over wie het geschil loopt. In die richting wijst reeds de gedragslijn, welke daar ter stede door het burgerlijk armbestuur wordt gevolgd. Want voor bedeeling in brood, geld, turf, hemden en bedstroo komen uitsluitend in aanmerking

[1] Ook ten aanzien van dezen berichtgever kan worden aangeteekend, dat hij over de zaak zelve anders oordeelt dan de regeering.

[2] Verder werd dit toegelicht als volgt: »De werkkring der kerkelijke armbesturen bepaalt zich hoofdzakelijk tot verpleging in gestichten; huiszittende armen worden nagenoeg alléén door het burgerlijk armbestuur bedeeld. Enkele kerkgenootschappen doen iets; maar hetgeen zij geven, strekt meestal tot aanvulling der van het burgerlijk armbestuur genoten bedeeling. Diaconieën van kleine gemeenten (bij voorbeeld van de Doopsgezinden en van de Christelijk Gereformeerden) treden zelfstandig op; doch het aantal harer bedeelden is gering, en daaronder zijn dan nog begrepen de weduwen en verlaten vrouwen. Voorts worden hier des winters door een commissie van onderstand, met bijdragen van de ingezetenen, eetwaren en brandstoffen uitgereikt. De overgroote meerderheid echter van hen, die daarin deelen, behoort tot de onderstand-genietenden van het burgerlijk armbestuur."

„de armen, die van geen kerkelijk armbestuur onderstand ontvangen, en alléén dàn, wanneer gebleken is, dat *daarvoor onvermijdelijkheid bestaat*"; voor geneeskundige verzorging daarentegen „de personen, die haar niet kunnen verkrijgen van eenige kerkelijke instelling van weldadigheid, en *die beschouwd worden als te weinig verdiensten te hebben om haar zelf te kunnen bekostigen*". Met het oog hierop nu is vastgesteld een tarief, hetwelk genoegzaam de aandacht verdient om het opnemen ervan te rechtvaardigen. Het luidt[1]:

voor éénloopende personen	in het genot eener week-verdienste van	*f* 6.50
» man en vrouw	» » » » »	» » 8.—
» » » » met 1 of 2 kinderen	» » » » »	» » 10.—
» » » » » 3 » 4 »	» » » » »	» » 11.—
» » » » » 5 » 6 »	» » » » »	» » 12.—
» » » » » 7 » 8 »	» » » » »	» » 13.—
» » » » » meer »	» » » » »	» » 14.—

Geen wonder, dat mijn berichtgever te melden had: „Wij hebben de registers over 1892 en over de eerste zes maanden van 1893 nagegaan, en daardoor is ons, na onderzoek, gebleken:

a. dat in het jaar 1892 — na aftrek van die personen, wien ook brood, enz. is verstrekt — geneeskundige hulp voor zich en hun huisgenooten hebben ontvangen 1267 personen, die het kiesrecht zullen kunnen erlangen, indien de bepaling van het regeeringsvoorstel op dit stuk behouden blijft;

b. dat dit getal in de eerste helft van 1893 1037 bedroeg, terwijl er in den loop des jaars nog een paar honderd aanvragen zullen bijkomen; zoodat

het aantal der betrokkenen veilig op omstreeks 1300 's jaars kan worden geschat."[2]

Mag niet uit al het voorengaande zonder aarzeling de gevolgtrekking worden afgeleid, dat op tal van plaatsen de gemeentelijke geneeskundige dienst inderdaad een geheel ander karakter draagt dan dat van onderstand, van leniging van den nood der armen? Niet worden geconcludeerd, dat te-

---

[1] Naar omstandigheden wordt hiervan echter afgeweken, wanneer het gezin kinderen telt, die eigen verdiensten hebben en deze geheel of ten deele afstaan aan de ouders.

[2] »Bedoeld", zoo luidde een nadere opheldering, »zijn personen, die geen onderstand genieten van eenig armbestuur, slechts geneeskundige hulp van het burgerlijke. De be-

recht de regeering aan de door mij toegejuichte bepaling een plaats heeft gegeven in de voorgedragen regeling?

Wie bereid is het eerste te erkennen, weigert wellicht nog het laatste eveneens te beamen. Hij kan aanvoeren, dat juist de vrijgevigheid met geneeskundige hulp door hem te meer wordt afgekeurd, dewijl de weg tot verzekering van die hulp bij ziekte, in onderlinge en andere fondsen, open staat voor allen, ook voor lieden met slechtgevulde beurs.

Vooreerst echter is het verre van waar, dat overal en voor allen de weg dier verzekering openstaat. Een volledige statistiek van ziekenbussen is mij onbekend [1]; doch van algemeene bekendheid is het, dat zij in een overgroot aantal gemeenten ontbreken. Ook waar zij bestaan, zijn zij daarom nog niet toegankelijk voor een ieder. Te Zaandam bij voorbeeld strekt het éénige ziekenfonds, dat aldaar geneeskundige hulp waarborgt aan zijn leden, zijn werkkring uit tot hen, „die binnen de gemeente wonen, doch niet buiten de tweede valdeur", aan het zoogenaamde „Kalf". Zoo ook is er te Apeldoorn wel zulk een fonds; doch in het reglement is nauwkeurig omschreven de kring, binnen welken de deelnemers wonen moeten. Vóór mij liggen de reglementen van een vijftal te Dordrecht gevestigde ziekenbussen: alle behelzen een, in strekking overeenkomend voorbehoud, dat men, om lid te kunnen worden, moet zijn „vrij van lichamelijke kwalen en gebreken", of „van een gezond lichaamsgestel", of „niet lijdend aan slepende ziekten". Ik geef hier slechts enkele voorbeelden uit vele. Wat baten nu de ziekenbussen aan degenen, die er geen gebruik van kunnen maken, 'tzij omdat zij uitgesloten worden wegens ziekelijkheid of lichaamsgebreken, 'tzij omdat zij wonen op te grooten afstand buiten de kom der

deelden bij de Nederlandsch-Hervormden, Evangelisch-Lutherschen en Katholieken krijgen van hun kerkgenootschap óók geneeskundige verzorging. Nu zou het mogelijk kunnen zijn, dat een enkele, die bij een der kleinere kerkgenootschappen bedeeld werd, geneeskundig door ons werd geholpen; maar dit getal zal toch zeer gering zijn, zoodat de door mij opgegeven cijfers als juist kunnen worden aangemerkt, ten minste zóó juist als hier mogelijk is."

[1] Belangrijke gegevens vindt men intusschen in den staat, gevoegd bij het »*Verslag van de eerste afdeeling der Staatscommissie van arbeids-enquête aangaande de verzekering of andere voorzorgen bij ongevallen, ziekte, overlijden of ouderdom van werklieden, voorzoover die maatregelen niet in verband staan met eenige bepaalde inrichting van nijverheid*".

gemeente, 'tzij omdat hun gemeente er geheel van verstoken is? Mogen zij allen gesteld worden voor de keus, òf gewone dokters-visites te betalen, hetgeen hun finantieele krachten ver te boven gaat, òf geneeskundige hulp te zoeken, welke hun te staan komt op verlies hunner kiesbevoegdheid? Mag ditzelfde geschieden in de tallooze gevallen, waarin er behoefte is aan een min of meer kostbaar chirurgisch instrument, hetwelk door de ziekenbus niet wordt verstrekt?

Bovendien vergeet men, dat, voorzoover de weg der verzekering openstaat, het voor velen te bezwarend is, dien te bewandelen. Wat een overdrijving — hoor ik mij toeroepen —, waar het slechts de weinige centen geldt, die wekelijks aan den bode van een ziekenfonds behoeven te worden ter hand gesteld! Ik vermeet mij te antwoorden: hoed u uwerzijds voor geringschatting van de beteekenis, welke in arbeidersgezinnen zonder tal aan centen moet worden gehecht. Gij, die gewoon zijt te rekenen naar guldens, zet u maar eens aan het samenstellen van een sluitend budget (waarbij ook aan buitengewone uitgaven voor onderhoud van kleeding, schoeisel en huisraad wordt gedacht) voor zulk een gezin met een tamelijk talrijk, niet mee-verdienend kroost en met betrekkelijk geringe verdiensten. Wanneer gij dan bedenkt, dat, naar gelang van het aantal zijner leden, de overige levenskosten stijgen gelijk de contributie voor de ziekenbus — ja, dan durft gij meer dan ik, zoo gij over de hiervoor noodige 15 tot 25 cent elke week tot glimlachend schouderophalen u gerechtigd acht [1].

Zeer goed weet ik, dat er zijn, wien zulk schouderophalen en zulk glimlachen vreemd is, en wien slechts op de lippen komt het ernstige wederwoord: het aangevoerde

---

[1] De burgemeester eener kleine gemeente, waar een ziekenbus is opgericht, noemde mij als een der redenen, waarom de deelneming daarin ver van algemeen is, »dat voor velen, wegens de aller-bedroevendste loonen, die hier, althans aan de groote menigte der boeren-arbeiders, worden uitbetaald, de uitgave voor het lidmaatschap nog bezwarend is."

Waarom dan echter wèl vindt men schier een ieder verzekerd in een begrafenisfonds, dat boven alles schijnt te gaan? Waarom? Om een reden, die mij veeleer te prijzen dan te laken schijnt. Of is het sentimentaliteit, dat ik niet zonder aandoening kan waarnemen, hoe zelfs in de laagste kringen der bevolking hooge prijs wordt gesteld op een »fatsoenlijk" uitgeleide naar den doodenakker, en hoe een begrafenis »van den arme" wordt geschuwd?

moge bedroevend waar wezen, maar het bewijst juist, dat degenen, wie het geldt, niet kunnen voorzien in hun en der hunnen onderhoud, waartoe de geneesheer aan het ziekbed behoort zoogoed als voedsel en kleeding; dus voldoen zij niet aan het kenteeken van welstand, door de regeering zelve op den voorgrond gesteld.

Voor een oogenbik toegegeven, dat het zoo is. Mits dan ook de redeneering op een ander gebied worde overgebracht en toegepast — met belachelijke consequentiën weliswaar, doch hierdoor te duidelijker aantoonend, dat er aan de redeneering zelve iets hapert. Ik bedoel het gebied van het onderwijs. Als geneeskundige hulp op één lijn moet staan met brandstof en dergelijke, waarom dan niet op zijn beurt onderwijs met geneeskundige hulp? Zoo zou het aanmerken van deze als onderstand onontwijkbaar, tenzij men om de logica zich niet bekreunde, er toe dienen te voeren, dat buiten het kiezerscorps werden gesloten allen, wier kinderen kosteloos onderwijs genieten. En niet zij alléén. Ook degenen, die een schoolgeld betalen, hetwelk op min of meer grooten afstand blijft van de kosten[1] — een afstand, die, zooals men weet, bij het middelbaar onderwijs grooter is dan bij het lager, en grooter nog bij het universitair onderwijs. Nogmaals: een consequentie met een belachelijk resultaat. Doch waar in datgene, wat toch stellig niet minder dan deskundige hulp bij ziekte tot de eischen van het leven te rekenen is, voor een deel slechts door de betrokkenen zelven, voor een belangrijk gedeelte door de gemeenschap der belastingschuldigen wordt voorzien, daar vat ik niet, hoe men er aan kan ontkomen.... tenzij op grond eener overweging, die toepasselijk is op onderwijs èn geneeskundige hulp beide.

De waarheid is, dat de gelijkstelling dezer laatste met dagelijksche nooddruft evenmin — minder nog, dewijl het daarbij onvoorziene en onberekenbare slagen betreft, welke, als zij neerkomen met volle kracht, het gros der menschen niet zelfstandig dragen kan; maar in allen gevalle evenmin — opgaat als die van onderwijs. Bij beide speelt de factor

[1] In het voorstel der regeering, die zoowel onderwijs als geneeskundige hulp buiten het begrip van onderstand wil doen vallen, leest men dan ook: »het ontvangen van geheel *of ten deele* kosteloos onderwijs."

van het algemeen belang een grootere en meer rechtstreeksche rol. Te recht schreef de minister van binnenlandsche zaken in zijn memorie van toelichting, dat „de geneeskundige hulp veel verder reikende doeleinden dient dan die, welke bij armenverzorging op den voorgrond staan"; en te recht ook werd bij het sectie-onderzoek door een deel der Kamer-leden op „het belang der volksgezondheid" klem gelegd. Het verschil met het volksonderwijs — voorheen eveneens als onderdeel der armenzorg beschouwd en als zoodanig behandeld — is hoofdzakelijk hierin te zoeken, dat ter zake daarvan het inzicht in het belang der gemeenschap eerder, ofschoon ook eerst sedert betrekkelijk korten tijd, zich heeft baan gebroken; terwijl dit inzicht aangaande de volksgezondheid nog verre van gemeengoed is. Toch begint het ook op dit gebied toenemend zich te doen gelden: wat in deze bladzijden omtrent de practijk van den geneeskundigen dienst is medegedeeld, bewijst het. Zóóver trouwens zijn wij reeds, dat één soort van geneeskundige hulp allerwege kosteloos beschikbaar is voor een iegelijk: de inenting en herinenting der koepokken, waarvoor door elk gemeentebestuur eenmaal in de drie maanden de gelegenheid moet geschonken worden. Ik zeg niet, dat dit beginsel bestemd is om op het geheele veld der volksgezondheid onvoorwaardelijke toepassing te erlangen. Maar zeker dunkt het mij, dat in het verschiet ligt een geneeskundige organisatie, waarin voor de enge opvatting van uitsluitende armenzorg geen plaats meer wezen zal, en waarin het element van het algemeen belang beter dan totnutoe tot zijn recht zal komen. Zoowel door deskundigen als in ruimeren kring wordt de weg daarheen gezocht [1]. Vooral de toestanden op het platteland drijven er toe. En dan zou thans het kiesrecht zóó worden geregeld, dat het vinden eener oplossing van het netelige vraagstuk, in stede van bevorderd, niet weinig bemoeilijkt werd?

Vooral de toestanden ten plattelande, zeide ik, drijven

[1] Men leze het »*Verslag der werkzaamheden van het congres van nijverheids-hygiëne en reddingswezen*", II bl. 322 vlg.; welk congres ten jare 1890, op het initiatief der Vereeniging tot bevordering van fabrieks- en handwerksnijverheid, te Amsterdam vergaderd heeft. Ben ik goed ingelicht, dan houdt ook het geneeskundig staatstoezicht met het onderwerp zich bezig.

naar een verbeterde organisatie van den openbaren geneeskundigen dienst. Dit brengt mij vanzelf tot een kant der kwestie, waarover ik totdusver zweeg. De voorbeelden ter toelichting van mijn betoog ontleende ik aan steden: hoe echter is het met de zaak gesteld op het platteland?

Dikwerf evenals in tal van steden. In een der door mij ontvangen berichten werd nadrukkelijk onderscheiden tusschen „armen" en „onvermogenden", met de verzekering dat ook ten opzichte van dezen voor geneeskundige hulp van gemeentewege „vrijwel gezorgd" wordt. Uit een andere gemeente heette het, dat „zij een geneesheer heeft aangesteld voor on- *en min*-vermogenden", terwijl de burgemeester beslist, wie minvermogend zijn. Uit een derde, dat in de behoefte aan geneeskundige verzorging „zonder veel zwarigheid" door het armbestuur wordt voorzien. Uit een vierde, dat „gratis geneeskundige hulp ruim wordt verstrekt, ook aan anderen dan bedeelden". Uit een vijfde, waar hoofdzakelijk op kerkelijke besturen ook de geneeskundige verzorging rust, dat daarnaast „op tamelijk milde wijze" de gemeente optreedt: „de geneesheer beoordeelt, of de menschen eventueel betalen kunnen, wanneer zijn hulp gevraagd wordt bij de zoodanigen, die niet voor rekening van de kerkelijke instellingen worden geholpen". Uit een zesde: „daar de gemeente-geneesheer ruim bezoldigd wordt, behoeft de burgemeester niet angstvallig te zijn met zijn lastgeving om een zieke te bezoeken." Uit een zevende: „Het burgerlijk armbestuur houdt er geenszins rekening mede, of de menschen al dan niet bedeeld worden; de hulp wordt verleend aan hen, van wie het bekend is, dat zijzelven daarin niet genoegzaam kunnen voorzien." Uit een achtste: „de instructie van den geneesheer is zóó gesteld, dat deze op verzoek van burgemeester en wethouders ook diegenen moet behandelen, die, hoewel niet in de termen vallend voor bedeeling, toch bezwaarlijk door betaling per visite zich geneeskundige hulp kunnen verschaffen." Uit een negende: „Al wie genees- heel- of verloskundige hulp of geneesmiddelen verlangt, en zich tot betaling der kosten ervan onvermogend verklaart, verkrijgt deze òf van de kerkelijke armbesturen òf van de gemeente."

Hoe zonderling en onbillijk overigens, ook buiten de steden,

het weren uit het kiezerscorps op grond van geneeskundige hulp somtijds werken zou, zie men aan een mededeeling uit een noordelijke plattelandsstreek. „Naast elke honderd personen"— zoo schreef mij een terreinkundige — „zouden tientallen van anderen staan, die evenzeer kosteloos door den geneesheer behandeld worden, dewijl hij geen orderbriefje van het armbestuur afwacht, maar hen zonder dat als onvermogend aanmerkt. Dit hangt hiermede samen, dat in den regel zulk een geneesheer voor deze praktijk, met bijlevering van geneesmiddelen, een vaste bezoldiging geniet. Waar hij op zijn minst evengoed als de armvoogd weet, dat A. of B. in de termen valt, daar bestaat er voor hem, indien hij zijn taak roijaal opvat, geen enkele reden om de constateering van dit feit door den armvoogd af te wachten: hij neemt den zieke in behandeling, zonderdat iemand dit ooit officieel verneemt. Aldus zou de geneesheer feitelijk kunnen beslissen omtrent de kiesbevoegdheid van deze categorie zijner patiënten."

Anderzijds zeker zal van nog wel meer gemeenten hetzelfde te getuigen vallen als van Opsterland en Schoterland, waar het geschilpunt voor het oogenblik van gering practisch belang werd genoemd, omdat „de bedeeling er in den winter zóó algemeen en ook zóó noodzakelijk is, dat er maar weinigen zijn, die „den armendokter" hebben, doch buiten eigenlijke bedeeling blijven". Men legge echter klem op de woorden „voor het oogenblik", dat is: wegens den treurigen economischen toestand, die er heerscht. Want, zoo luidde de bijvoeging, „laten de omstandigheden en de tijden gunstiger worden, en velen alhier zullen op het armbestuur geen beroep behoeven te doen, behalve voor geneeskundige hulp alléén".

Ook in een schrijven uit het zuiden des lands werd dat practische belang geloochend, maar om een andere reden. Wegens de wijze namelijk, waarop ten plattelande gewoonlijk de gemeente-geneesheer wordt bezoldigd, en de grenzen zijner praktijk als zoodanig zijn afgebakend. De bevoegdheid van den burgemeester of van het gemeente- of armbestuur, om ziekenbriefjes af te geven aan anderen dan bedeelden, alsmede extra-belooning van den geneesheer voor patiënten boven zeker maximum, is — aldus mijn berichtgever betreffend de streek zijner inwoning — uitzondering; regel is, dat hij be-

zoldigd wordt met een vaste som, waarvoor hij slechts die gezinnen te behandelen heeft, die tot de bedeelden van burgerlijk en kerkelijk armbestuur, of enkel van het eerste, behooren.

De vraag is, of de uitzonderingen op dezen regel, in den zin als waarvan ik hierboven eenige voorbeelden aanvoerde, bij volledig onderzoek niet talrijk zouden blijken. Doch gesteld zij bestonden in het geheel niet, en op het gansche platteland bleef de geneeskundige hulp vanwege gemeente- of armbestuur beperkt tot de bedeelden, zou men dan daarom meenen, dat er niet een zoom van ingezetenen was, die, voor het overige het kunnende stellen zonder den steun van het armbestuur, enkel behoefte hebben aan bijstand van een geneesheer, dien zij niet zelf vermogen te bekostigen? Zoodanige meening, ik ben er van overtuigd, zou een grove dwaling wezen. Veeleer moet zich aan dengene, die van de verdiensten der landelijke arbeidersbevolking eenigermate op de hoogte is, de onderstelling opdringen, dat ten aanzien van heel wat plattelandsstreken waar moet zijn van drieëen één: òf ook daar, zoogoed als in steden, strekt de gemeentelijke geneeskundige dienst zich verder uit dan den kring der bedeelden; òf de geneesheer behandelt in zijn particuliere praktijk menigeen, van wien hij geen betaling ontvangt; òf velen, die noch bedeeling nóch geneeskundige hulp genieten van gemeente- of armbestuur, komen op ziek- en sterfbed te liggen, zonderdat een geneesheer hun ter zijde staat.

Helaas, dat dit laatste maar al te vaak, en niet uitsluitend bij eigenlijke plattelandsbewoners, het geval is. Het dunkt mij de moeite waard, daaromtrent cijfers bij te brengen, al is hiertoe eenige uitweiding noodig, voor welke ik misschien verschooning heb te vragen. Zij ligt echter binnen het bestek van mijn onderwerp inzóóver, als zij den lezer het inzicht schenken kan, dat het waarlijk niet geraden is, door voortaan kostelooze geneeskundige hulp slechts verkrijgbaar te stellen op straffe van verlies der kiesbevoegdheid, nog te verergeren een bestaand euvel, hetwelk juist met kracht behoort te worden bestreden.

Een bedroevend feit toch is het — waarvan men de bewijzen vinden kan zoowel in de jaarverslagen van het geneeskundig staatstoezicht als in de overzichten, welke om de vijf

jaren door het departement van binnenlandsche zaken worden in het licht gegeven betreffend de sterfte naar leeftijd en doodsoorzaken —, dat meer dan vijf ten honderd van de jaarlijks in ons land stervenden aan hun ziekbed geneeskundigen bijstand missen. In 1890 bij voorbeeld (het laatste jaar, waarover tot heden een verslag van het staatstoezicht verschenen is) beliep hun aantal 5294, dat is 5.67 pct. van het totaal der overledenen.

Dat de verhouding uiteenloopt in de verschillende gemeenten, begrijpt een ieder. Waarschijnlijk echter vermoeden de meesten niet, hoe hoog dikwerf de percentage stijgt. Leerrijk is in dit opzicht een percent-berekening en groepeering van de opgaven in bovenbedoeld overzicht van het tijdperk 1885-90 [1], gedurende hetwelk in 249 gemeenten meer dan 10 pct. der overledenen — en niet zelden vèèl meer — zonder den bijstand van een geneeskundige gestorven zijn. Gelijk men nader zien kan in het hiervolgende staatje:

	tusschen 10 en 20 pct. der overledenen:	tusschen 20 en 30 pct. der overledenen:	30 pct. en meer der overledenen:	in totaal meer dan 10 pct. der overledenen:
Noordbrabant	in 25 gemeenten	in 12 gemeenten	in 8 gemeenten	in 45 gemeenten
Gelderland...	» 23 »	» 11 »	» 5 »	» 39 »
Zuidholland..	» 7 »	» — »	» — »	» 7 »
Noordholland.	» 1 »	» 1 »	» — »	» 2 »
Zeeland......	» 30 »	» 12 »	» 6 »	» 48 »
Utrecht.....	» 14 »	» 8 »	» 1 »	» 23 »
Friesland....	» 7 »	» 2 »	» — »	» 9 »
Overijsel [2]...	» 12 »	» 11 »	» 6 »	» 29 »
Groningen...	» 4 »	» — »	» — »	» 4 »
Drente [3].....	» 9 »	» 11 »	» 6 »	» 26 »
Limburg.....	» 12 »	» 4 »	» 1 »	» 17 »
Nederland....	in 144 gemeenten	in 72 gemeenten	in 33 gemeenten [4]	in 249 gemeenten.

Voor de hand ligt de opmerking, dat deze schrikwekkende cijfers wel grootendeels zullen te verklaren zijn uit de om-

[1] »*Vijfjarig overzicht van de sterfte naar den leeftijd en de oorzaken van den dood in elke gemeente van Nederland gedurende 1885-1890*".

[2] Voor de geheele provincie Overijsel beliep de percentage 12.05.

[3] » » » » Drente » » » 15.86.

[4] Daaronder Halsteren (in Noordbrabant) met 42.2 pct., Horst (in Limburg) met 45.8 pct., Holten (in Overijsel) met 46 pct., Groesbeek (in Gelderland) met 47.7 pct. In geen dezer gemeenten ontbrak een geneeskundige.

standigheid, dat die 249 gemeenten veelal een zeer gering zielental hebben, dus de minste aantrekkelijkheid voor een geneesheer, en dat er ook onder die met talrijker bevolking zijn, welke niet in het bezit van een geneeskundige zich verheugen mogen. Inderdaad had, volgens de jongste volkstelling, een 89tal een bevolking van 1500 of minder zielen. Doch in twaalf van deze was niettemin op 1 Jannari 1889 een geneesheer gevestigd [1]. Daarentegen moesten van de gemeenten met een zielental boven 1500 41 dat voorrecht derven [2]. Zoodat er dan toch 131 blijven, waar in de jaren 1885-1890, ofschoon een of meer geneeskundigen er gevestigd waren [3], zonder bijstand van dezen zijn gestorven:

	tusschen 10 en 20 pct. der overledenen:	tusschen 20 en 30 pct. der overledenen:	30 pct. of meer der overledenen:	in totaal meer dan 10 pct. der overledenen:
Noordbrabant	in 10 gemeenten	in 5 gemeenten	in — gemeenten	in 15 gemeenten
Gelderland...	» 17 »	» 6 »	» 3 »	» 26 »
Zuidholland..	» 5 »	» — »	» — »	» 5 »
Noordholland.	» 1 »	» 1 »	» — »	» 2 »
Zeeland.....	» 15 »	» 4 »	» 2 »	» 21 »
Utrecht.....	» 8 »	» 5 »	» — »	» 13 »
Friesland....	» 5 »	» 2 »	» — »	» 7 »
Overijsel....	» 10 »	» 7 »	» 2 »	» 19 »
Groningen...	» 4 »	» — »	» — »	» 4 »
Drente......	» 7 »	» 6 »	» 3 »	» 16 »
Limburg.....	» 1 »	» 2 »	» — »	» 3 »
Nederland....	in 83 gemeenten	in 38 gemeenten	in 10 gemeenten	in 131 gemeenten[3].

't Is waar, dat een en ander kan worden aangevoerd om af te dingen op de beteekenis dezer cijfers, of om ze althans in het juiste licht te plaatsen; en ik wil niet in gebreke blijven, zelf daarop te wijzen.

Zoo moeten de opgaven, waaruit de percentages zijn afgeleid, in technisch-statistischen zin maxima heeten. Dat wil

[1] Volgens de officieele lijsten, welke om de twee jaren aan het departement van binnenlandsche zaken worden opgemaakt.

[2] Intusschen vergete men niet, dat in streken met kleine gemeenten de praktijk van een-en-denzelfden geneesheer zich uitstrekt over verscheidene. Ook vindt de ontstentenis van een geneeskundige soms waarschijnlijk zijn grond in de onmiddellijke aangrenzing van een stedelijke gemeente, bij voorbeeld te Lonneker met betrekking tot Enschede. Had ik met het een en ander rekening kunnen houden, dan zouden in dit tweede staatje meer dan 131 gemeenten moeten zijn opgenomen.

[3] Onder deze telden 35 meer dan 5000 zielen.

zeggen: daarin schuilen gevallen — van verdrinking, beroerte, zelfmoord of anderen gewelddadigen dood —, bij welke een geneesheer toch slechts het afsterven te constateeren zou hebben gehad. Schifting was hier ondoenlijk, dewijl de statistische tabellen geen onderscheid maken tusschen gevallen met onmiddellijk doodelijken afloop en dezulke, waarin een ziekbed volgde op de daad.

Zoo hebben niet weinige van de 131 gemeenten in kwestie een uitgestrekt grondgebied met verspreid wonende bevolking. Waartegenover echter tweeërlei staat. Niet alleen, dat vrijwat andere òf voor een overwegend deel een bebouwde kom vormen, òf zelfs een zuiver kleinstedelijk karakter dragen — als voorbeelden noem ik Wageningen, Vianen, Aardenburg, IJsselstein, Montfoort, Zwartsluis, Coevorden. Maar ook hetgeen ik hierboven aanteekende omtrent streken met aaneengrenzende kleine gemeenten, waar de geneeskundige zonder bezwaar over verschillende zijn praktijk vermag uit te strekken.

Zoo eindelijk leveren zéér jeugdige kinderen hier een hoogst aanzienlijk contingent: het gegeven overzicht ondergaat een ingrijpende verandering, wanneer men voor elke der betrokken gemeenten in mindering brengt het getal dergenen, die zonder geneeskundige hulp stierven vóór hun eersten verjaardag. Ook dan intusschen houdt men nog 57 gemeenten over, waar een geneeskundige gevestigd was, en waar nochtans meer dan 10 pct. der overledenen boven het jaar diens bijstand misten. Bovendien: mag men, bij de overweging van het vraagstuk der geneeskundige verzorging, zich plaatsen op het standpunt, dat het voor zeer jeugdigen van geen belang is?

Wat hiervan wezen moge, dìt dient gelukkig te worden erkend, dat, met het oog op verschillende omstandigheden, de toestand niet zóó verbazingwekkend is, als hij luidens de bloote cijfers schijnt te zijn. Doch anderzijds moet er dan ook volle nadruk op worden gelegd, dat die cijfers uitsluitend betrekking hebben op gestorvenen. Zij vertolken in het minst niet, zij laten slechts gissen, hoeveel grooter nog het aantal ziektegevallen is, die, niet eindigend met den dood, 'tzij korter zouden duren, 'tzij geen blijvend nadeelige gevolgen zouden na zich slepen, indien tijdig geneeskundige hulp werd ingeroepen.

Trouwens verdenke men mij niet van de neiging, te veel te willen bewijzen. Geenszins voert deze uitweiding mij tot de slotsom, dat, bij ruimer opvatting van haar taak op dit gebied, in de meeste plattelandsgemeenten een toestand zou verkregen worden, welke weinig meer te wenschen overliet. Want de bestaande toestand wordt ongetwijfeld beheerscht door onderscheiden oorzaken te zamen. Slechts de waarschijnlijkheid wilde ik aantoonen, dat tot deze oorzaken mede behoort het geldelijke onvermogen van velen om zelven te bekostigen de hulp, welke hun niet van gemeentewege wordt verleend. Die waarschijnlijkheid schijnt mij werkelijk uit het voorafgaande te moeten worden afgeleid. Zij wordt te aannemelijker voor wie weet, dat groote sterfte zonder geneeskundigen bijstand, trots aanwezigheid van een geneesheer, gewoonlijk gepaard gaat met ontstentenis van ziekenbussen. Niet uit al de 131 bovenbedoelde gemeenten gewerd mij dienaangaande bericht: ten aanzien van 31 bleef mijn verzoek om voorlichting onbeantwoord. Doch van de overige 100 waren er slechts 12, waar in het bovenvermelde tijdperk een ziekenbus gevonden werd.

Welnu, waar het aldus is, kan kwalijk worden betwist, dat, indien tegenover de kiesrecht-voordracht der regeering slaagde de poging, welke ik bestrijd, de weg ter verbetering eerder versperd dan geëffend worden zou. Tusschen het vraagstuk der geneeskundige verzorging en het kiesrecht zou een band worden gelegd, die voor de oplossing van dat vraagstuk knellend wezen zou. Zelfs zou het streven, om kostelooze geneeskundige hulp te brengen onder het bereik ook van minvermogenden, die daaraan behoefte hebben, ijdel blijken bij dezulken, door wie aan hun kiesbevoegdheid waarde wordt gehecht; ja, niet denkbeeldig zou het gevaar zijn, dat om deze zelfde reden menigeen, door wien thans zoodanige hulp wordt genoten, daarvan niet langer gediend zich betoonen zou, zonder daarom zijnerzijds tot bestrijding der kosten bij machte te zijn. Mocht ik dan niet terecht in den aanhef dezer beschouwingen er op wijzen, dat, ook geheel afgezien van het kiesrecht zelf, de in strijd met het regeeringsvoorstel beoogde beperking ervan invloed zou oefenen in een richting, tegenovergesteld aan die, welke wenschelijk is te achten?

Een invloed, welke nog in een ander opzicht zich zou doen gelden. Hierover zullen wel allen het eens zijn, dat het zich gevoelen als armlastige ongunstig werkt op den individu en zijn gezin, zijdelings ook nadeelige gevolgen heeft voor gansch de samenleving. Dit gevoel nu heeft totdusver niet degeen, die, behalve op het stuk van geneeskundige verzorging, zelfstandig zich heenslaat door de stoffelijke moeilijkheden des levens. Het is daarmede alweder, zij het nog niet in gelijke mate, als met kosteloos onderwijs. Gelijk ten opzichte hiervan, zoo ook ten aanzien van geneeskundige hulp oordeelt men in de betrokken kringen zelve anders dan over bedeeling. Zou het goed zijn, de uitwissching van dit verschil in de hand te werken? Toch zou het verbeuren van het kiesrecht op den besproken grond buiten kijf deze strekking hebben. Het volle staatsburgerschap onwaardig gekeurd, daaromtrent met den bedeelde over dezelfde kam geschoren, zou de geneeskundig geholpene allicht in menig geval eerder ter zijde leeren stellen den schroom en de fierheid, welke thans hem weerhouden van den gang, waardoor hij een plaats inneemt in de rij der eigenlijke armlastigen. De wetgever zou tegenover hem doen, wat maatschappelijke opvoeding heeten moet in averechtschen zin.

Verdient niet ook deze overweging de aandacht van hen, die geneigd zijn de uitzondering in het regeeringsvoorstel ter zake van geneeskundige hulp af te keuren? Moet zij er niet toe bijdragen om ten gunste van deze uitzondering de schaal te doen overhellen? Is zij, gevoegd bij al het overige, niet een reden te meer om te hopen, dat in dit opzicht het voorstel onveranderd zal blijven?

Zóóveel dunkt mij zeker, dat het in zeer ruimen kring levendig zou worden betreurd, indien deze hoop niet mocht worden verwezenlijkt.

A. KERDIJK.

HERVORMING VAN HET WEST-INDISCH BESTUUR.

De belangstelling in den strijd over het kiesrecht is waarschijnlijk oorzaak dat aan twee belangrijke wetsontwerpen, door den minister van koloniën ingediend, niet die aandacht is geschonken, welke zij naar het mij voorkomt verdienen; ik bedoel de ontwerpen tot regeling van de wijze van beheer en verantwoording der koloniale geldmiddelen van Suriname en Curaçao, en tot wijziging van de regeeringsreglementen voor de West-indische bezittingen.

Ik doel hiermede evenwel niet op een zeldzaam voorkomend gemis aan belangstelling van de zijde van het publiek; deze is toch, als regel, ten opzichte van alle maatregelen welke op ons koloniaal bestuur betrekking hebben, bovenal waar het de West-indische koloniën geldt, vrijwel gelijk nul.

Doch ook de pers, die zich in de laatste jaren meer dan voorheen aan Suriname gelegen liet liggen, bleef, althans voorzoover mij bekend is, het stilzwijgen bewaren over deze wetsvoordrachten, en bepaalde zich tot eene mededeeling van den inhoud zonder er eene nadere bespreking aan te wijden.

Toch is het onderwerp belangrijk genoeg, om zoowel hier te lande als in de kolonie, aan een nauwgezet en ernstig onderzoek te worden onderworpen.

Immers, het geldt nu te beslissen in welke richting ons koloniaal beleid zal worden gevoerd; of men het tweeslachtig stelsel, sedert 1865 gevolgd, zal laten varen, den schijn van

zelfbestuur zal doen plaats maken voor het wezen, dan wel, terugkeerend van den zij het ook weifelend ingeslagen weg, eene voortdurende en toenemende afhankelijkheid van het opperbestuur in het moederland zal vestigen.

Ik stel mij voor de vraag te beantwoorden of de voorgestelde herziening de meest gewenschte is, en of niet het belang der kolonie eene meer ingrijpende wijziging van het regeeringsreglement vordert. De door de regeering ingediende ontwerpen moeten er toe leiden eene definitieve keuze te doen; òf zelfbestuur, maar dan ook behooren de beletselen, die thans nog de vrije, zelfstandige ontwikkeling der kolonie tegenhouden, te vervallen en de toekomstige algeheele autonomie te worden voorbereid; òf vermeerdering der inmenging van het opperbestuur in het beleid der kolonie, maar dan ook het wezen niet langer aan den schijn opgeofferd, geen tweeslachtigheid meer, maar met krachtige hand het bestuur gevoerd van Nederland uit, zonder een zoogenaamde vertegenwoordiging door de ingezetenen, met al den nasleep van dien, remmend en belemmerend voor elke krachtige actie van de zijde van het uitvoerend gezag, zonder eenig practisch nut.

I

Het bestuur van Suriname wordt, zooals bekend is, gevoerd overeenkomstig de bepalingen van het regeeringsreglement van den 31sten Mei 1865, den 1sten Januari 1866 in werking getreden, waarbij aan de kolonie eene zekere mate van zelfstandigheid werd toegekend. Aan het hoofd van het uitvoerend gezag staat een gouverneur, die door den koning wordt benoemd en ontslagen; naast den gouverneur staat een raad van bestuur, bestaande uit vier leden; de procureur-generaal is onder-voorzitter van dien raad, welks leden eveneens door den koning worden benoemd, geschorst en ontslagen; hij wordt door den gouverneur gehoord nopens alle koloniale verordeningen, die deze aan de goedkeuring van de koloniale staten wil onderwerpen, of door dezen aan den gouverneur ter vaststelling worden aangeboden; over alle besluiten tot uitvoering van algemeene verordeningen, die de gouverneur

wil nemen en voorts over alle aangelegenheden, waaromtrent dit is voorgeschreven, of waaromtrent de gouverneur het gevoelen van den raad wenscht te kennen.

Het vertegenwoordigend lichaam der kolonie zijn de koloniale staten, bestaande uit ten minste dertien leden, *waarvan vier door den gouverneur worden benoemd* en de overige negen leden door de kiezers rechtstreeks worden gekozen. De staten onderzoeken de verordeningen, door den gouverneur ter goedkeuring aangeboden, en hebben het recht deze te wijzigen, of zelf verordeningen voor te stellen.

De koloniale huishoudelijke begrooting wordt jaarlijks door den gouverneur, den raad van bestuur gehoord, ontworpen en aan de koloniale staten aangeboden en zooals zij door deze is goedgekeurd, aan den koning toegezonden, na *voorloopig* te zijn vastgesteld.

Deze voorloopige vaststelling geldt als definitieve, *wanneer geene bijdrage uit 's rijks schatkist wordt gevorderd;* is dat wel het geval, of keurt de koning de begrooting niet goed, of wel hebben de koloniale staten haar niet vóór den 15en Juli vastgesteld, dan wordt zij door *de wet* definitief vastgesteld, d. i. door de staten-generaal.

Om kiezer van leden der staten te zijn, moet men ingezetene der kolonie wezen, den ouderdom van 25 jaren bereikt hebben, in het volle genot der burgerlijke rechten verkeeren en in de directe belastingen eene som betalen, waarvan het juist bedrag, mits niet beneden dat van *f* 20, noch boven dat van *f* 100, bij verordening van den 15en Februari 1868 is bepaald op *f* 40.

Schijnbaar bezit de kolonie dus alles wat voor een zelfstandig bestuur wordt vereischt en geen wonder dan ook, dat, toen de toenmalige minister Fransen van de Putte in 1864 besloot een einde te maken aan de lange lijdensgeschiedenis ten opzichte van Suriname, wat de tenuitvoerlegging van art. 59 der grondwet betrof, door aanbieding van een nieuw ontwerp-reglement, er van alle zijden waarschuwende stemmen werden vernomen. Men achtte de kolonie niet rijp voor het in deze voordracht gehuldigde beginsel van vertegenwoordiging en zelfbestuur en de heer Wintgens drukte veler

zienswijze uit, toen hij daarop het volgende rijmpje van Vader Cats van toepassing oordeelde:

»dat al wat na den eÿsch niet aan de leden past,
en is maer ongemack en niet als enckel last."

De heer W. van Goltstein verklaarde dat „een van beiden het gevolg zoude zijn van toepassing van dit stelsel, òf de gouverneur wordt de slaafsche dienaar van de staten, òf wel de geheele vertegenwoordiging wordt eene ijdele vertooning."

Zijn de ongunstige voorspellingen bewaarheid? Nog altijd zijn velen geneigd deze vraag toestemmend te beantwoorden: den tegenwoordigen toestand vergelijkend met het verleden, gewagen zij van een vroeger tijdperk, waarin Suriname zou zijn geweest „de bloeiendste en meest welvarende, de rijkste kolonie van Nederland" en zien zij in het tegenwoordig stelsel van bestuur een der voornaamste oorzaken van verval. De geschiedenis weerspreekt evenwel deze beweringen; wel werden in het tijdperk waarop men doelt, door eenige weinigen schatten verworven, door slavenarbeid verkregen, doch reeds in de helft der vorige eeuw waren de klachten over het verval der kolonie algemeen; de groote rijkdommen, door enkelen verkregen, kwamen niet de kolonie ten goede, maar aan de elders wonende eigenaren, zoodat, toen ten gevolge van dit absenteïsme, de bronnen minder mild begonnen te vloeien, nadat vooral de afschaffing van den slavenhandel, bij traktaat van den 13en Augustus 1814, gebrek aan arbeidskrachten had doen ontstaan, de kolonie verarmd achterbleef, met eene door harde bejegening verbitterde, onwetende en onwillige bevolking.

Wil men de werking van het bestaand regeeringsreglement beoordeelen, zoo dient een andere maatstaf aangelegd en de tegenwoordige toestand vergeleken met dien vóór 1866; daartoe behoeft men niet terug te tasten tot de jaren vóór 1845, toen door de adressen van de heeren Bosch Reitz c.s. bij vernieuwing licht werd geworpen op de vele en groote misbruiken in Suriname bestaande, misbruiken van zoo ergerlijken aard, dat vier leden der tweede kamer daarin aanleiding vonden tot de verklaring: „dat de regeering der kolonie

in de eerste plaats op *wettelijke* voorschriften dient te worden gevestigd; dat onder de werking der bestaande reglementen de vereischte waarborgen voor de veiligheid van personen en eigendommen, voor onafhankelijkheid van rechtsbedeeling verloren gingen" en daardoor „aan de zijde des bewinds handelingen van willekeur mogelijk werden, waarbij geene maatschappij kan bloeien." (Adres aan den koning, van W. van Goltstein, Luzac, Thorbecke en De Kempenaer.)

Immers niet minder ongunstig luidde het oordeel in 1865 geveld; in de zitting van 9 Mei verklaarde de heer Dirks: „wanneer wij de laatste vijftig jaren nagaan, dan zeg ik met vol vertrouwen, dat (de jaren) van 1816 tot 1865, een tijdperk zijn geweest van verwaarloozing en dwang, van schreeuwende willekeur, onbillijkheid, ja, gepleegd onrecht", en de heer Wintgens: „de West-indische koloniën verkeeren in een toestand van .... maatschappelijke crisis, die met bezorgdheid moet worden gadegeslagen, en waarvan niemand nog met zekerheid den uitslag voorspellen kan."

Wanneer men thans, na ongeveer 27 jaren, den toestand onbevoordeeld gadeslaat; daarbij niet voorbijziet dat dit tijdvak was een tijdperk van overgang voor de voormalige slavenbevolking, van ingroeien in het nieuwe stelsel, en rekening houdt zoowel met de vroegere geschiedenis der kolonie, als met den aard en de ontwikkeling van het meerendeel der ingezetenen, dan valt het bezwaarlijk te ontkennen dat veel, zeer veel zelfs, ten goede is veranderd, en Suriname, dank zij den arbeid van den wetgever van 1865, in dit tijdvak eene belangrijke schrede op den weg der ontwikkeling heeft gedaan. Daartoe behoeft men slechts de koloniale verslagen der laatste jaren te vergelijken met het verslag der commissie van 1845 ter zake van het adres van Bosch Reitz c.s., waarin men o. a. leest: „Er is nog eene andere gewigtige oorzaak van achteruitgang, van verminderde welvaart en van onvergenoegdheid in de kolonie, nl. de willekeurige handelingen van verschillende Gouverneurs, die sedert 1816 in Suriname het gezag hebben uitgeoefend. Door die handelingen werd de zekerheid van bezittingen verminderd, werd de geest van onderneming uitgedoofd en werd alzoo mede daardoor het welzijn der kolonie

in den hartader aangetast." Al zijn ook nà 1866 sommige gouverneurs in gebreke gebleven datgene te doen of voor te bereiden wat in het belang der kolonie wenschelijk ware geweest; al kan niet worden ontkend dat sommige daden geenszins vrij waren van willekeur en staat ook thans nog, indien men sommiger klachten gehoor mag schenken, de rechtszekerheid niet boven alle bedenking verheven, toch gelden vele, zij het dan niet alle klachten, welke nog van tijd tot tijd worden vernomen, meer personen, dan wel dat zij een rechtstreeksch uitvloeisel zouden zijn gebleken van het sedert 1865 toegepaste stelsel.

Evenmin echter kan worden ontkend, dat aan het in 1865 ingevoerd stelsel gebreken inherent zijn, welke zich bij de toepassing steeds sterker openbaarden, een gevolg van de tweeslachtigheid waarvan de wetgever zich niet heeft kunnen losmaken en waarop de heer W. van Goltstein nadrukkelijk wees met de volgende woorden: ... „dat in de toepassing van een vrijgevig denkbeeld zoo weinig zamenhang, zooveel inconsequentie te vinden is. Vandaar dat groote, gewigtige politieke regten worden toegekend en tevens aan den anderen kant de *bevoegdheid in het regelen van huishoudelijke belangen wordt beperkt.* Vandaar dat de koloniale staten op eene zeer weinig liberale wijze worden zamengesteld, zoodat zij geene zuivere uitdrukking kunnen genoemd worden van den wensch, van het verlangen der ingezetenen." Rede 9 Mei 1865.

In weerwil hiervan, van vele teleurstellingen en niet bevredigde verwachtingen, mogen evenwel zij, die een werkzaam aandeel namen aan het tot stand komen van het nieuwe regeeringsreglement, met voldoening op hun werk terugzien, ondanks de leemten welke na verloop van tijd aan dien arbeid verbonden zijn gebleken.

Tot die teleurstellingen behoort de niet vervulde verwachting dat door de nieuwe regeling de bloei der kolonie op krachtige wijze zoude worden bevorderd; immers, evenals vóór 1865, klaagt men ook thans over verval, achteruitgang, en al is in de allerlaatste jaren eenige vooruitgang niet te miskennen, toch is de klacht gegrond, en onderscheidt de toestand in Suriname zich zeer ongunstig van dien van het

naburige Britsch-Guyana, waar dezelfde oorzaken welke de ontwikkeling onzer kolonie thans nog tegenhouden, aanvankelijk ook gevonden werden, doch door de samenwerking van bestuur en ingezetenen werden weggenomen, terwijl zij hier haar remmenden invloed bleven behouden.

Gewoonlijk wijt men het een en ander aan gemis aan energie bij de bevolking; doch dit niet te loochenen gemis wordt, naar mijne meening, in de hand gewerkt door het in 1865 ingevoerde stelsel van bestuur, dat weliswaar beoogde „aan de regeling bij koloniale verordening een breeden omvang te laten en de inmenging van het opperbestuur binnen zoo enge grenzen te beperken als de grondwet toelaat", zooals de minister verklaarde, maar in de toepassing van „dit vrijgevig denkbeeld inconsequent bleek."

Zooals ik boven zeide, bezit Suriname *schijnbaar* alle rechten welke voor volkomen zelfbestuur noodig zijn en werd tot 1891 zelfs grootere politieke zelfstandigheid genoten dan in Britsch-Guyana; in beide koloniën wordt het uitvoerend en administratief gezag uitgeoefend door den gouverneur, bijgestaan door een raad van bestuur hier, een executive council dáár; de wetgevende macht is hier in handen van de koloniale staten, dáár van the court of policy, bestaande uit den gouverneur en 15 leden, waarvan zeven door het bestuur worden benoemd en de overigen worden gekozen door de kiezers. De verkiesbaarheid is afhankelijk van het bezit van vast goed, ter waarde van ten minste 1562 £ 10 s., of van een huis, met of zonder land, waarvan de jaarlijksche opbrengst niet beneden 250 £ bedraagt. De invloed der bevolking op de keuze der staten was dus in Suriname grooter dan in Demerary.

Het groote verschil springt evenwel in het oog waar het de regeling van het financiëel beheer betreft. In Britsch-Guyana wordt dit gevoerd door the combined court, bestaande uit the court of policy, en zes door de kiezers aaangewezen leden: the financial representatives. De vereischten voor de verkiesbaarheid dier financiëele leden zijn dezelfde als bovengenoemd, doch het zuiver jaarlijksch inkomen der leden moet minstens 300 £ bedragen. Dit college heeft het recht belastingen te heffen, onderzoekt de begrootingen, en is be-

last met de contrôle over het financieele bestuur; het heeft dus het geheele financieele bestier der kolonie in handen, terwijl de inmenging van het opperbestuur en van de wetgevende macht tot zeer buitengewone gevallen wordt beperkt en zooveel mogelijk wordt vermeden.

In Suriname daarentegen wordt de begrooting, door den gouverneur, den raad van bestuur gehoord, ontworpen, weliswaar aan de koloniale staten ter goedkeuring aangeboden en kan zij door dit college worden gewijzigd, doch de definitieve vaststelling, eveneens met recht van wijziging, *geschiedt door de wetgevende macht* in het moederland, in de gevallen boven vermeld, die wel als *uitzondering* zijn bedoeld, doch door de practijk regel zijn geworden. Onder de werking van het bestaande reglement, dus gedurende 28 jaren, werd de begrooting *steeds* door de staten-generaal vastgesteld. De gouverneur ontwerpt de begrooting; deze kan door de koloniale staten gewijzigd worden, wat in den regel geschiedt; de regeering wijzigt deze op hare beurt en daarop kan zij door de tweede kamer nogmaals gewijzigd worden; en welke beteekenis al die veranderingen kunnen hebben, blijkt hieruit dat de voorloopig vastgestelde begrooting voor 1893 door den minister met *f* 283.386.14 werd verminderd en met *f* 6.500 werd verhoogd.

De regeering wenscht dezen *buitengewonen maatregel* thans te *bestendigen* en de definitieve vaststelling der begrooting voortaan steeds *door de wet* te doen geschieden, ook voor het geval dat de eigen middelen der kolonie voldoende zijn om in alle uitgaven te voorzien, zoodat subsidie van het moederland onnoodig is.

De zelfstandigheid der kolonie bepaalde er zich tot heden eigenlijk toe en zal er zich dus in de toekomst toe *blijven* bepalen, dat de staten over alles mogen meepraten, besluiten nemen, en dienovereenkomstig de begrooting mogen inrichten, doch dat de *eindbeslissing* ten allen tijde verblijft bij het opperbestuur en de wetgevende macht in het moederland.

Welnu, is het te bevreemden dat deze regeling, waardoor de feitelijke macht geheel aan de kolonie onttrokken en over-

gebracht wordt bij een regeeringslichaam, dat wel niet geacht kan worden met voldoende kennis van plaatselijke belangen en toestanden te zijn toegerust, verlammend werkt, ook op den publieken geest en het streven om geheel op eigen krachten te steunen, tegenhoudt? Zoolang de koorden der beurs in handen van het opperbestuur en de staten-generaal verblijven en deze de macht behouden elke begrooting geheel naar goeddunken te wijzigen, kan er van eene wezenlijke zelfstandigheid der kolonie geen sprake zijn.

Dat deze bepaling wordt gehandhaafd zoolang de financieele afhankelijkheid blijft bestaan en het nadeelig verschil tusschen uitgaven en eigen inkomsten door subsidiëering moet worden gedekt, is verklaarbaar; men kan de kolonie niet het recht toekennen naar willekeur te beschikken over de beurs van de ingezetenen in het moederland. Maar het komt mij voor geene aanbeveling te verdienen, deze voogdijschap tot eene voortdurende te maken, zooals door de regeering wordt beoogd. Het recht, in Nederland zelfs aan de onbeduidendste gemeente verzekerd, om zelve hare begrooting vast te stellen, behoudens goedkeuring van hooger gezag, behoort naar het mij voorkomt ook aan Suriname toegekend te worden en in stede van dit recht te verkorten, zou het veeleer aanbeveling verdienen naar middelen te zoeken, om in werkelijkheid aan „de regeling bij koloniale verordening dien breeden omvang te geven, welke de inmenging van het opperbestuur tot het volstrekt onmisbare beperkt."

Suriname moet financieel onafhankelijk worden gemaakt van het moederland.

Zoolang het stelsel van subsidiëering blijft bestaan, is eenerzijds de voortdurende inmenging van het opperbestuur in de aangelegenheden der kolonie noodig, terwijl anderszijds deze maatregel in hooge mate noodlottig werkt, wijl de zekerheid dat het eventueel tekort niet zal komen ten laste van eigen ingezetenen, maar Nederland de gevolgen zal dragen van verkeerd beleid, gepaste zuinigheid tegenhoudt en elk ernstig streven naar verbetering en hervorming belemmert.

Velen zien in de vaststelling der begrooting door de wetgevende macht een middel om de kolonie van roekelooze

uitgaven terug te houden en duchten dat hare geheele financieele zelfstandigheid oorzaak zoude kunnen worden van voortdurende botsingen tusschen het uitvoerend gezag, den gouverneur, en de koloniale staten, die verwerping der begrooting als middel zouden kunnen gebruiken om den gouverneur te dwingen.

Dit gevaar komt mij overdreven, zoo niet geheel ongegrond voor.

Door het handhaven der bepaling dat de begrooting steeds de koninklijke goedkeuring behoeft en definitief bij de wet moet worden vastgesteld, ingeval de staten haar niet vóór den 15en Juli hebben aangenomen, zal een opzettelijke tegenwerking, naar het mij voorkomt, voldoende kunnen worden verijdeld, te meer daar de gouverneur de staten kan schorsen en ontbinden. Maar dit bezwaar schijnt geheel te zullen vervallen indien, ingevolge het voorstel der regeering, de kroon de bevoegdheid verkrijgt om, wanneer eene regeling bij koloniale verordening achterwege mocht blijven, deze bij koninklijk besluit tot stand te doen komen, zoodat ook de door de staten verworpen begrooting bij koninklijk besluit zou kunnen worden ingevoerd, evenals belastingen op die wijze zouden kunnen worden geheven.

De macht, hierdoor aan de kroon verleend, komt mij bedenkelijk voor, en alleen goed te keuren voor zoover zij moet dienen als correctief tegen obstructionisme of onwil van de zijde der staten, in gevallen als boven bedoeld. Bij het bestaande stelsel, dat de regeering wenscht te bestendigen, zal door deze bepaling de zelfstandigheid der kolonie geheel tot een *schijn*, een *fictie* worden gemaakt. Immers, wanneer de wetgevende macht in het moederland de begrooting definitief vaststelt en daarin alle gewenschte veranderingen kan maken, de kroon belastingen kan heffen naar eigen goedvinden, wat blijft er dan ten slotte over van het zelfbestuur der kolonie?

Het zou zeker getuigen van een verkeerd beleid, het verleenen van subsidie *eensklaps* te staken en te willen trachten hetzij door overdreven bezuiniging, of door het opleggen van nieuwe en zware lasten, het evenwicht op de begrooting te verzekeren.

Doch geheel iets anders zou het zijn dit doel *geleidelijk* te willen bereiken, door voor het eerstvolgend jaar een bedrag uit te trekken, dat als maximum wordt vastgesteld en elk volgend jaar *met een bepaald bedrag wordt verminderd*, zoodat na verloop van eenige jaren de subsidie geheel zou komen te vervallen, terwijl het koloniaal bestuur, daarop langzaam voorbereid, alsdan geheel op eigen middelen zou zijn aangewezen.

Voor de uitvoering van dezen maatregel schijnt de tegenwoordige financieele toestand der kolonie niet ongunstig. Gedurende de laatste 28 jaren bedroeg de jaarlijksche subsidie, ongerekend de uitgaven komend voor rekening van de begrooting voor koloniën, gemiddeld ƒ 280.000, terwijl daarentegen de eigen middelen gedurende datzelfde tijdvak van ruim ƒ 700.000 stegen tot ruim 1½ millioen, of gemiddeld met ƒ 30.000 's jaars. Bovendien bestaat er grond voor de verwachting dat de draagkracht der bevolking in de naaste toekomst zal blijven toenemen. De vooruitzichten schijnen niet ongunstig: „wij gaan", zoo schreef men van daar in 1892, „dan ook vol vertrouwen de toekomst tegemoet. Bedriegen wij ons niet in de teekenen des tijds, dan zal voor Suriname het aanstaande jaar geen jaar van achteruitgang, maar van vooruitgang zijn", en deze goede verwachting is door de uitkomsten van het eerste halfjaar reeds volkomen bevestigd; de opbrengst der middelen over de eerste zes maanden van 1893 overtrof die van 1892 met ƒ 116 271 en de raming met bijna ƒ 90 000.

Zeker, één zwaluw maakt nog geen zomer, maar de goede uitkomsten, dit jaar verkregen, benevens de meerdere aanvoer van arbeidskrachten, zullen ongetwijfeld leiden tot uitbreiding van de cultuur van stapelproducten en ook den moed van den kleinen landbouw verlevendigen. Van de verbeterde regeling van de controle en recherche, als gevolg van de uitzending van een bekwaam en eerlijk controleur, is bovendien eene blijvende verhooging der inkomsten te verwachten, zoodat het vertrouwen op verbetering van den financieelen toestand alleszins gerechtvaardigd schijnt, en eene geleidelijke vermindering der subsidie zonder gevaar kan worden toegepast.

Dat deze maatregel belemmerend zou kunnen werken op de voorziening in de *gewone* uitgaven, is niet waarschijnlijk; eene hoogere opbrengst der middelen van *f* 100.000 zou reeds voldoende zijn om alle *gewone* uitgaven te bestrijden; en wat de *buitengewone* uitgaven betreft, noodig ter ontwikkeling van de hulpbronnen der kolonie, daarin zou door een leening ten laste van Suriname kunnen worden voorzien, ingevolge art. 151 van het regeeringsreglement, goedgekeurd bij de wet.

Instede van dus weder voor het volgende jaar eene subsidie toe te kennen ten bedrage van het geraamd tekort der begrooting, volgens de voorloopig vastgestelde voor 1894 ruim *f* 400.000 bedragend, zou het mij raadzaam voorkomen hiervoor een vast cijfer te stellen b.v. van *f* 250.000 à *f* 300.000, met bepaling dat dit bedrag elk jaar zal worden verminderd met b.v. één tiende deel, zoodat na verloop van tien jaren de geheele subsidie zal komen te vervallen.

Dus handelend zal de kolonie telken jare meer leeren steunen op eigen kracht, en in de ontwikkeling harer rijke hulpbronnen, de vermeerdering van de welvaart der bevolking en de verbetering harer instellingen, de middelen zoeken om geheel en ten allen tijde, zonder hulp van het moederland, in eigen behoeften te voorzien.

Doch daarmede behoort dan ook gepaard te gaan de vrijheid om *met* en *door* de koloniale vertegenwoordiging hare begrooting dienovereenkomstig in te richten en vast te stellen, behoudens de vereischte goedkeuring en brenge men daarmede de verantwoordelijkheid over daar waar zij behoort gedragen te worden.

Deze maatregel zal bovendien tengevolge hebben dat de belangstelling in de publieke zaak, thans luttel, wordt opgewekt en verhoogd.

Opmerking toch verdient het, dat terwijl het aantal kiesgerechtigden in 1890 575 bedroeg, daarvan slechts 254 op de kiezerslijst voorkwamen, omdat 140 hunner de verschuldigde belasting niet op tijd hadden voldaan, en 181 zich niet de moeite hadden getroost inschrijving te vragen op het burgerregister, welke formaliteit nog altijd, geheel ten on-

rechte *en in strijd met de wet*, als vereischte wordt gesteld.

Hoezeer ook de poging des ministers toejuichend om eene betere regeling van de wijze van beheer en verantwoording der koloniale geldmiddelen in het leven te roepen en daardoor uitvoering te geven aan art. 153 van het regeeringsreglement, komt de voorgestelde wijziging, welke vaststelling van de begrooting bij de wet ook voor de toekomst verplichtend stelt, mij op de aangevoerde gronden niet alleen niet gewenscht, maar beslist onraadzaam voor, en zou ik daarentegen eene wijziging in den aangeduiden geest meer in het belang achten èn van Nederland èn van Suriname.

II

Hetgeen ten aanzien van Suriname is aangevoerd, geldt in nog hoogere mate ten opzichte van Curaçao, dat in de laatste jaren steeds in staat is gebleken met eigen middelen in eigen behoeften te voorzien. Er schijnt geen enkele ernstige reden te bestaan waarom aan deze kolonie de financieele autonomie moet worden ontnomen, welke zij tot dusver genoot; wel bestaat er daarentegen aanleiding te overwegen, of niet aan de ingezetenen van het eiland Curaçao het recht behoort te worden toegekend de leden van den kolonialen raad te kiezen, hun dezelfde bevoegdheid te verleenen, welke aan de bewoners der onderhoorige eilanden, door de benoeming van landraden, is toegekend.

Het bestuur van het gouvernement Curaçao is op dezelfde leest geschoeid als dat van Suriname, met dit onderscheid, dat de koloniale raad voor het eiland is samengesteld uit de leden van den raad van bestuur, als vaste leden, en uit acht leden, door den koning te benoemen. De bepalingen ten opzichte van de begrooting en het beheer der geldmiddelen zijn eveneens gelijkluidend.

De ingezetenen van Curaçao dringen er thans op aan dat de voorgestelde wijziging van het regeeringsreglement worde benuttigd om in dat van Curaçao bepalingen omtrent het kiesrecht op te nemen en aan de bevolking het recht te schenken om zelve volgens zekeren census en rekening houdende

met de capaciteiten, de leden van den kolonialen raad te kiezen.

Zij achten de tegenwoordige regeling „een schandmerk" hetwelk op hen drukt en den vooruitgang der kolonie tegenhoudt; „wetten waaronder wij leven moeten", zoo klagen zij, „worden buiten ons om ingevoerd; belastingen, die wij opbrengen moeten, worden zonder onze medewerking in het leven geroepen; uitgaven, die wij bekostigen moeten, worden zonder dat wij er iets tegen doen kunnen, al hooger en hooger opgevoerd. De koloniale inkomsten worden besteed aan veel dat nutteloos is, terwijl het noodige achterwege blijft."

„De bevolking is niet in den raad vertegenwoordigd, slechts de belangen van een gering gedeelte worden verdedigd en de meest belangrijke en ingrijpende wetsontwerpen bij eenvoudigen hamerslag aangenomen of verworpen. Slechts ééne zaak valt een ieder dadelijk in het oog: de uitgaven zijn op onrustbarende wijze toegenomen, en daartegenover staan geene voordeelen, waardoor die uitgaven gebillijkt worden; op dezen weg voortgaande zal Curaçao spoedig voor een tekort staan, dat òf door Nederland zal moeten worden aangevuld, òf verhooging van belasting ten gevolge zal hebben."

Deze vrees komt mij voor niet ongegrond te zijn; immers reeds nu sluit de begrooting over 1893 voor het eiland Curaçao met een nadeelig verschil van ruim *f* 35 000 00 en wordt het evenwicht op de begrooting van het geheele gouvernement enkel verkregen door de batige saldo's van vroegere jaren en de rechten op de ontginning van phosphorzure kalk op het eiland Aruba, welke opbrengst echter sterk dalende is. In 1889 bedroeg deze toch *f* 326 046 24; in 1890 *f* 393 838 96; in 1891 reeds *f* 179 175 52, terwijl voor 1893 op stellig niet meer dan *f* 150 000 schijnt gerekend te kunnen worden. Intusschen blijven de gewone uitgaven stijgen; voor 1893 bedraagt die vermeerdering *f* 10 000, terwijl daarentegen de opbrengst der middelen vermindert, bedragende in 1889 *f* 779 041, in 1890 *f* 838 193, en in 1891 *f* 701 520.

Er is dus werkelijk reden om de toekomst met ernst onder de oogen te zien, al bestaat er nog geen grond voor overdreven bezorgdheid. Ook al moge men niet geneigd zijn van de rechtstreeksche vertegenwoordiging der bevolking in den raad

eene onmiddellijke verbetering van den toestand te verwachten en zal het raadzaam zijn de verwachtingen niet te hoog te spannen, toch komt het mij aannemelijk voor dat ook dáár van toepassing zal zijn, wat professor De Louter schreef naar aanleiding van het plaatselijk bestuur in Calcutta: „De inkomsten zijn snel toegenomen, onafhankelijk van eenige nieuwe belasting; nuttelooze uitgaven zijn besnoeid en fondsen zijn tot verbetering aangewend onder alle takken van beheer. Alle rangen van den dienst hebben de meeste belangstelling getoond in de vermeerdering van de hulpmiddelen van den Staat, in het vertrouwen dat het saldo zou worden aangewend ten bate van de provincie."

Rechtstreeksche inmenging van het moederland in het bestuur der kolonie, zooals de minister voorstelt, zal zeker allerminst eene verbetering worden geacht door hen die kennis hebben genomen van het belangrijk geschrift van dr. G. A. F. Molengraaff: *„Nationale belangen in West-Indië verwaarloosd." Indien* deze inmenging kon leiden tot meerdere behartiging der wederzijdsche belangen en de schatten, welke de natuur daar met zoo milde hand heeft verborgen, na deskundig onderzoek, op voldoende wijze werden geëxploiteerd ten bate van de inwoners dier koloniën en van het moederland, dan, ja, *dan* zou men ter wille van het algemeen belang vrede kunnen hebben met een maatregel, welke overigens geene aanbeveling verdient. Maar het genoemde geschrift geeft een te treurig beeld van de schandelijke verwaarloozing, waaraan wij ons ook ten opzichte dier West-indische eilanden hebben schuldig gemaakt, om eenigen grond te geven voor de meening dat de bevordering dier belangen bij voorkeur aan het moederland moet worden toevertrouwd. Al wat omtrent de bodemgesteldheid dier eilanden bekend is geworden, dankt men aan vreemdelingen, die daar schatten verzamelden, en aan het particulier initiatief. Nog altijd laat een deskundig onderzoek, van wege de nederlandsche regeering ingesteld, op zich wachten.

„Op Bonaire bestaat kans op het vinden van rijke phosphaatbeddingen", schrijft dr. Molengraaff; „op Saba beproefde men herhaalde malen de rijke zwavelbeddingen te exploiteeren, doch steeds zonder gunstig gevolg; bij kundig be-

stuur is hier echter de kans op een winstgevende ontginning wellicht niet geheel uitgesloten. St. Martin bezit rijke mangaanertsen en nog vele andere ertsgangen, die lood en koper bevatten, welke echter nog nimmer behoorlijk zijn onderzocht en omtrent wier werkelijke waarde dus niets te voorspellen valt."

Zullen wij wederom wachten met het instellen van een nauwkeurig onderzoek, tot een andere John Godden[1] zich komt verrijken met millioenen, die bij eigen exploitatie ten bate van het moederland zouden zijn gekomen?

III

In nauw verband tot hetgeen boven werd aangevoerd ten opzichte van de wenschelijkheid eener verhooging van het politieke leven in Suriname, staat de regeling van de kiesbevoegdheid; want evenals Nederland heeft ook de kolonie hare kiesrechtkwestie.

De regeering wenscht een einde te maken aan het tweeslachtig stelsel, waarbij een deel der koloniale staten door den gouverneur wordt benoemd; zij stelt dientengevolge voor *alle* leden voortaan door de kiezers rechtstreeks te doen verkiezen en zoo de koloniale staten werkelijk te maken tot de vertegenwoordiging der kolonie. „Keuze van een deel door de kiezers, benoeming van een ander deel door den gouver-

---

[1] John Godden was een jong Engelschman, die in 1871 concessie verkreeg voor het ontginnen en uitvoeren van phosphaat van het nederlandsche eiland Klein-Curaçao; de gemiddelde opbrengst daarvan bedroeg in de jaren 1871—1879 ongeveer *ƒ* 7.200.000, waarvan het gouvernement voor invoerrecht en scheepsgelden *ƒ* 84250 ontving; in 1875 werd denzelfden Godden concessie verleend voor de exploitatie van phosphaat op het eiland Curaçao, waarvan in de jaren 1875—1889 voor een bedrag van ongeveer *ƒ* 7.000.000 werd uitgevoerd, waarvan het gouvernement de som van ongeveer *ƒ* 300.000 aan uitvoerrecht genoot. »De vraag ligt voor de hand, hoe het mogelijk was, dat het gouvernement zich dit alles zonder eenig nader onderzoek liet ontglippen?" schrijft dr. Molengraaf. »Het antwoord moet luiden: de regeering der kolonie kende haren bodem niet; geen enkel vertrouwbaar gegeven omtrent dezen bodem stond haar ten dienste, en geen bevoegd adviseur kon haar inlichten. Het moederland had haar daartoe de gelegenheid onthouden, door bijna nimmer eenig geld beschikbaar te stellen, om den bodem, het meest waardevolle deel der koloniën, door wetenschappelijk onderzoek te leeren kennen."

En wat hebben wij, door deze ervaring geleerd, na 1889 gedaan? De geschiedenis der balata-exploitatie in Suriname, en de concessie daarvoor verleend aan de engelsche firma Garnett & Winter, geeft het antwoord op die vraag.

neur, is een stelsel, van tweeslachtigheid niet vrij te pleiten, en alleen te rechtvaardigen door overwegende practische voordeelen. Deze heeft men van die wijze van samenstelling verwacht, maar de ondervinding heeft ze niet aan het licht doen treden," schrijft de minister in zijne Memorie van Toelichting en wie de geschiedenis van Suriname in de laatste jaren heeft gevolgd, zal zich bij deze beschouwing gaarne aansluiten. Bij den strijd, door den vorigen gouverneur tegen de staten gevoerd, stonden ook de gouvernementsleden aan de zijde der staten, tegenover den gouverneur, en gaf dientengevolge hunne houding aanleiding tot verscherping van den strijd. Aan een orgaan heeft het bestuur geene behoefte, daar de gouverneur het recht heeft zoowel zelf de vergaderingen der staten bij te wonen, — eene bevoegdheid waarvan nimmer gebruik wordt gemaakt, — als zich door een of meer gemachtigden te doen vertegenwoordigen, wat geregeld geschiedt.

De voorgestelde wijziging, strekkende om de zelfstandigheid der staten te verhoogen, verdient naar mijne bescheiden meening goedkeuring, maar het baart bevreemding dat deze belangrijke verandering in de samenstelling der staten niet gepaard gaat met eene wijziging van het stelsel van verkiezing.

Men klaagt: „dat de invloed der Staten geenszins altijd aan de behartiging van het algemeen belang ten goede kwam; dat loutere persoonsconsideratiën vaak den boventoon hadden", doch wie kan zich daarover verwonderen, wanneer men bedenkt dat de keuze nagenoeg geheel geschiedt door en uit denzelfden beperkten kring van ingezetenen? In elke kleine kolonie zullen persoonlijke invloeden zich sterk doen gelden, maar dit geldt bovenal voor Suriname, waar eenige weinige familiën van ouder tot ouder gevestigd zijn geweest en uithoofde van grooteren rijkdom, meerdere kennis en tal van andere oorzaken, een overwegenden invloed uitoefenen. Nederland, dat zijne regentenfamilies, zijne regentencontracten enz. heeft gekend, weet bij ervaring wat dergelijke familieregeering in zich sluit. De gevaren te neutraliseeren, welke het uitvloeisel zijn der bestaande toestanden, kan alleen geschieden door aan het meerendeel der bevolking invloed te verzekeren

op de samenstelling der Staten, wat evenwel bij de bestaande regeling niet voldoende het geval is.

Daarbij moet echter tevens rekening gehouden worden met den aard en den ontwikkelingstoestand der bevolking, welke voor een zeer groot deel bestaat uit afstammelingen der vroegere negerslaven, die de eigenschappen, voor zelfbestuur noodig, niet met de moedermelk hebben ingezogen; vele andere zijn Chineezen, gewezen koelies, of vreemdelingen, aan wie geen overwegende invloed op het bestuur behoort te worden toegekend. Kan er dus van invoering van algemeen stemrecht allerminst sprake zijn, de wetgever behoort er m. i. integendeel voor te waken, dat aan hen, wier belangen bij de toekomst der kolonie niet betrokken zijn, of die niet in staat zijn daarover naar behooren te oordeelen, niet door middel van uitbreiding van het kiesrecht, de feitelijke overmacht worde geschonken.

De bepalingen van het reglement leveren daartegen, naar ik meen, geene voldoende waarborgen op, terwijl daarentegen, zelfs bij verlaging van den census tot het minimum, tal van geschikte personen van het kiesrecht zullen blijven uitgesloten.

Zooals boven werd opgemerkt, bedraagt het maximum van den census *f* 100, en het minimum *f* 20, terwijl art. 1 van het kiesreglement bepaalt, dat de som in de directe belastingen te betalen, welke aanspraak geeft op het kiesrecht, *f* 40 moet bedragen, en volgens art. 2 voor directe belastingen worden gehouden: personeel, huurwaarde, patentrecht, paardengelden en akkergelden.

De personeele belasting is, ingevolge de verordening van 9 Februari 1886, verschuldigd naar gelang van de bekende of vermoedelijke *inkomsten* der belastingschuldigen en wel naar den volgenden maatstaf: beneden een inkomen van *f* 1400 1 pct., doch niet minder dan *f* 6 voor mannen en *f* 3 voor vrouwen:

van *f*	1400	tot	beneden *f*	2100......	1.1	pct.
»	2100	»	»	2800......	1.2	»
»	2800	»	»	3600......	1.3	»
»	3600	»	»	4400......	1.4	»
»	4400	»	»	5200......	1.5	»
»	5200	»	»	6100......	1.6	» enz.

Hieruit blijkt dus reeds dat iemand, die een inkomen geniet van *f* 3000 en daarvoor *f* 39 belasting betaalt, bij den tegenwoordigen census van het kiesrecht is *uitgesloten*, wanneer hij niet tevens in eene andere belasting is aangeslagen.

Ook al erkent men ten volle dat voor de beoordeeling van de kenteekenen van geschiktheid en welstand een andere maatstaf behoort te gelden dan in het moederland, toch kan bezwaarlijk worden ontkend dat door dezen census de eisch der gegoedheid te hoog wordt gesteld.

Dit verklaart dan ook voor een deel de omstandigheid dat op eene bevolking van ruim 59 000 zielen, slechts 262 kiezers voorkomen en er onder de niet-kiezers, overigens aan de eischen voldoende, voorkomen o. a.:
3 onderwijzers, 38 ambtenaren, waaronder 2 districts-commissarissen, 48 planters en landbouwers, 4 goudontginners, 59 kooplieden, 6 officieren, 32 zendelingen, 2 geneeskundigen, 1 consul, 1 meester in de rechten, en voorts 65 personen, waaronder eigenaren van bebouwde perceelen enz. (*Handelingen der Koloniale Staten* 1890/91, bl. 87.)

Door den vorigen gouverneur werd eene verlaging van den census tot het minimum van *f* 20 voorgesteld, doch dit ontwerp door de staten met 11 stemmen tegen 1 verworpen en tot heden de bestaande toestand gehandhaafd, ondanks den aandrang welke in den laatsten tijd door enkele organen van de koloniale pers wordt uitgeoefend. In hoeverre alléén de vrees dat daardoor het kiesrecht zou worden uitgebreid tot binnen den kring der ongeschikten en afhankelijken, op deze beslissing van invloed is geweest, wil ik niet beslissen, maar wel komt het mij geraden voor een anderen maatstaf te zoeken, waardoor niet aan koelies, negers, Chineezen enz. een te groote, in de toekomst wellicht overwegende invloed wordt toegekend. In het personeel aangeslagen voor *f* 6 tot *f* 8, betalen zij, hetzij als neringdoenden, hetzij als landbouwers, aan patent en akkergelden al zeer spoedig het bedrag als minimum vastgesteld, terwijl zij toch in zeer vele gevallen de zelfstandigheid en onafhankelijkheid missen, voor de uitoefening van het kiesrecht gewenscht, daar velen hunner voor de uitoefening van hun bedrijf in meerdere of min-

dere mate afhankelijk zijn van den goeden wil van plantagebestuurders enz.

Daarentegen blijkt uit de bovenvermelde cijfers van den aanslag in het personeel, dat zelfs bij eene verlaging van den census tot *f* 20, alle personen die een inkomen genieten van *f* 1800 (aanslag *f* 19.80) en daarbeneden, van het kiesrecht blijven uitgesloten, indien zij niet tevens in andere directe belastingen bijdragen. Daaronder vallen onder meer, commiezen ter secretarie en bij de administratie der financiën, districts-secretarissen, griffiers, tal van andere ambtenaren enz.

Uit een „staat aantoonende het aantal personen die in 1892 de personeele belasting hebben betaald, gerekend van af een jaarlijksch inkomen van *f* 950 tot en met *f* 3250 en daarboven", blijkt dat het getal aangeslagenen bedroeg 889 personen, waaronder 762 naar een inkomen van *f* 1200 en daarboven. Daar het aantal der tegenwoordige kiezers bedraagt ± 262 en dat der nieuwe kiezers bij een census van *f* 20 door het bestuur in 1890 werd geraamd op 345, zouden er dus nog 762 — 607 = 155 personen overblijven, wier inkomen *f* 1200 en meer bedraagt, die toch van het kiesrecht zouden zijn uitgesloten.

Daarom zou het m. i. ernstige overweging verdienen het regeerings-reglement in dien zin te wijzigen, dat reeds *thans* het kiesrecht zou kunnen worden verleend aan hen, die in de personeele belasting zijn aangeslagen naar een inkomen van *f* 1200.[1]

[1] Ook in Suriname vindt dit denkbeeld instemming, zooals blijkt uit het Voorloopig Verslag omtrent de begrooting voor 1894. Daarin leest men o. a. het volgende: »Het valt niet te ontkennen dat onder de werking van den tegenwoordigen census van *f* 40 een aantal ingezetenen, die als geschikte kiezers zijn aan te merken, van het kiesrecht verstoken zijn. Het kwam daarom noodzakelijk voor dat getracht werd het daarheen te leiden dat, zonder den waarborg van een voldoende mate van ontwikkeling en zelfstandigheid, door het regeeringsreglement in den kiezer gewild, prijs te geven, ook aan die ingezetenen invloed worde toegekend op de samenstelling der koloniale staten.

»Om dat tweeledig doel te bereiken, kon, meende men, niet worden volstaan met verlaging van den census alleen. Want terwijl in dat geval, tengevolge van de bepaling van art. 69, 4° van het regeeringsreglement: dat het gezamenlijk bedrag hetwelk men betaalt, in al de directe belastingen in aanmerking moet komen bij de vaststelling van den kiescensus, het kiesrecht zou worden verkregen door categorieën van ingezetenen van wie niet kan worden aangenomen dat zij geschikte kiezers zullen zijn, zouden

Ook in Britsch Guyana is deze bepaling onder de vereischten opgenomen. In het kort komen de daar geldende voorschriften neer op het volgende:

Voor een kiezer ten plattelande zijn de vereischten:

1°. het bezit van drie acres in cultuur gebrachten grond; of

2°. dat van een huis met of zonder erf, ter huurwaarde van *f* 240; of

3°. het in pacht of huur hebben van ten minste 6 acres in cultuur gebrachten grond; of

4°. dat van een huis, met of zonder erf, ter huurwaarde van *f* 480; of

5°. het genot van een inkomen van ten minste *f* 1200; of

6°. het betalen in de directe belastingen van eene som ten bedrage van ten minste *f* 50, vergunningsrechten daaronder niet begrepen.

Voor de kiezers in de steden moet het huis eene waarde vertegenwoordigen van *f* 1250 en is de huurwaarde op *f* 300 gesteld.

Ook op andere gronden komt het mij voor dat de bepaling betreffende den census wijziging behoeft.

---

daarentegen zelfs bij eene verlaging tot het minimum van *f* 20 in dat artikel bepaald, nog zeer velen die daarop ten volle aanspraak mogen maken, niet kiesgerechtigd worden, doordien zij slechts in eene der directe belastingen, de personeele of inkomstenbelasting, zijn aangeslagen.

»En juist de personeele belasting, welke boven het bedrag van *f* 6 eene inkomstenbelasting is, moet bij een kiescensus geacht worden meer dan eenige andere in de kolonie geheven wordende directe belasting een goeden maatstaf op te leveren, waarnaar gegoedheid en beschaving kunnen worden afgemeten.

»Bij een inkomen nu van *f* 1800 is het in de personeele belasting te betalen bedrag *f* 19.80, derhalve nog geen *f* 20, terwijl veilig mag worden gesteld dat bij dit inkomen de ingezetene genoegzaam belang heeft bij den goeden-gang van zaken in den staat om van hem eene goede keuze van vertegenwoordigers te verwachten.

»Het oog vestigend op onze gemengde bevolking, uit zoo verschillende elementen bestaande, was het eenparig gevoelen dat op den bestaanden grondslag, verlaging van den census tot *f* 20, het kiesrecht zou geven aan eene onbekwame massa, niet dan ten nadeele van de algemeene zaak.

»Het voorgaande leidde in beide afdeelingen er toe aan het bestuur in overweging te geven, nu er voorstellen tot wijziging van het regeeringsreglement bij de tweede kamer der staten-generaal aanhangig zijn, aan de regeering aan te bevelen een aanvulling van art. 69, 4° van het regeeringsreglement in dezen zin, dat met behoud van het bestaande voorschrift, de gewone wetgever tevens bevoegdheid verkreeg het kiesrecht toe te kennen aan allen, die in de personeele of inkomstenbelasting alleen een bedrag van ten minste *f* 15 betalen."

Komt eene uitbreiding van het kiesrecht tot het minimum van den census tot stand, dan is elke *latere* uitbreiding der kiesbevoegdheid onmogelijk zonder voorafgaande nieuwe verandering van het regeeringsreglement, hetwelk in zekeren zin mag beschouwd worden als de grondwet der kolonie.[1] Toch zou het niet van goed beleid getuigen, het kiesrecht voor een onbepaalde, in ieder geval lange reeks van jaren vast te leggen aan een census, die nu reeds blijkt te hoog te zijn. De voorschriften van het reglement behooren m. i. de noodige rekbaarheid te bezitten om den kolonialen wetgever der toekomst niet aan te knellende banden te leggen.

Daarom zou het overweging verdienen reeds nu een lager, of althans een ander minimum vast te stellen, waartoe dan in de eerste plaats aanbeveling zou verdienen de aanslag in de personeele belasting, waarbij als minimum veilig zou kunnen worden gesteld de betaling naar een inkomen van *f* 1000.

Als tweede kenmerk zou kunnen worden gesteld de aanslag in de huurwaarde en akkergelden, overeenkomende met onze grondbelasting op de gebouwde en ongebouwde eigendommen, — tot een bedrag, hetwelk een vermoedelijk inkomen van b. v. *f* 900 doet veronderstellen. De in Britsch-Guyana geldende bepalingen zouden wellicht toepasselijk kunnen worden gemaakt.

Eindelijk het betalen van een zeker bedrag in het complex der belastingen. Ter voorkoming van te grooten invloed, door de kleine neringdoenden en landbouwers uit te oefenen, zou het raadzaam zijn dit minimum eer hooger dan lager te stellen dan *f* 20; velen hunner betalen meer dan *f* 20 pacht aan het gouvernement voor hunne gronden, doch nagenoeg geen hunner is voor meer dan *f* 6 in de personeele belasting aangeslagen. In ieder geval zou het m. i. overweging verdienen de patentrechten voor den verkoop van sterken drank bij de berekening geheel uit te sluiten.

Deze beginselen huldigend, zal het koloniaal bestuur de gelegenheid behouden na verloop van eenige jaren, bij toe-

[1] »Een regeeringsreglement is in den aard der zaak eene grondwet voor die koloniën, waarin men niet zoo spoedig wijzigingen kan verwachten, en ook niet wenschen." Rochussen. Rede van 10 Mei 1865.

nemende ontwikkeling en welvaart der bevolking, een grooter deel der ingezetenen binnen den kring der kiesbevoegden te trekken, zonder dat voorafgaande wijziging van het regeeringsreglement daartoe noodig is, terwijl toch de mogelijkheid van een overheerschenden invloed van ongeschikte elementen op het bestuur voorkomen wordt.

IV

Bij de behandeling der begrooting voor 1893 werd in eene der afdeelingen de vraag gesteld: of het niet wenschelijk en mogelijk ware aan enkele districten, waar de bevolking het toeliet, een *eigen plaatselijk bestuur* toe te kennen met eene zelfstandige begrooting?

De minister antwoordde daarop als volgt: „Voorshands vindt de ondergeteekende geen reden om die vraag bevestigend te beantwoorden. De kolonie is buiten Paramaribo zóó weinig bevolkt, dat veilig gezegd kan worden dat de elementen voor instellingen als boven bedoeld daar niet aanwezig zijn. En de financieele administratie van de geheele kolonie is zóó weinig omvangrijk, dat bezwaarlijk eenige behoefte gevoeld of eenig nut er in gezien kan worden om de financieele administratie van Paramaribo daarvan af te scheiden. Uitgaven van plaatselijken aard, uitsluitend Paramaribo betreffende, komen bijna op de koloniale begrooting niet voor en zouden den omslag van eene afzonderlijke huishouding niet wettigen."

De juistheid van de voorstelling des ministers kan niet worden weêrsproken. Van de ongeveer 59 000 inwoners, waaronder begrepen zijn omstreeks 6000 koelie-immigranten, wonen er 28 000 in Paramaribo alleen, zoodat de rest verspreid is over een onmetelijk gebied, in tal van districten verdeeld, welker bevolking uit der aard geene groote keuze van bekwame personen oplevert. Doch de mogelijkheid dat deze gaandeweg zal toenemen, is niet buitengesloten en reeds thans zouden er, zooals ik nader zal trachten aan te toonen, in enkele districten voldoende elementen gevonden worden, geschikt om op te treden als vertegenwoordigers der bevolking ter bevordering van zuiver plaatselijke belangen.

In den tegenwoordigen toestand is, naar het mij voorkomt, geen afdoende reden gelegen om de aanhangig gemaakte wijziging van het regeeringsreglement niet mede dienstbaar te maken aan eene regeling, waardoor, zooal niet *terstond*, dan toch *ter geschikter tijd* instelling van gewestelijk of plaatselijk bestuur mogelijk wordt.

Zou bovendien ten opzichte van den tegenwoordigen toestand niet toepasselijk zijn, wat Thorbecke in 1843 schreef betreffende „de landelijke gemeenten", ook „van te kleine bevolking, om genoeg verscheidenheid van bekwame personen voor de vertegenwoordiging in het bestuur doorgaans aan te bieden," waarop hij evenwel laat volgen: „Het is zeker geen gezonde staatkunde, zelfbestuur te eischen van eene maatschappij, die er nog niet rijp voor mocht zijn. Maar met haar altoos aan den band te leiden, bevordert men ook de ontwikkeling niet. Een goed plan van regeering richt zich niet enkel naar 'tgeen men heden met oogen ziet, maar voedt op voor de toekomst."

Moge eene samenstelling en inrichting van plaatselijk of gewestelijk bestuur, in elk opzicht overeenkomende met dat onzer gemeentebesturen, voorshands en in de naaste toekomst, in Suriname misplaatst zijn, iets anders ware het om naast den door den Gouverneur aangestelden districtscommissaris een college te plaatsen, hetzij geheel of ten deele door den Gouverneur benoemd, hetwelk de ingezetenen vertegenwoordigt, den ambtenaar terzijde staat, door hem moet worden geraadpleegd over alle maatregelen, die de plaatselijke belangen raken, dat de door hem opgemaakte begrooting onderzoekt en, behoudens goedkeuring van het koloniaal bestuur, deze vaststelt en voorts met hem de middelen aanwijst, waaruit de plaatselijke uitgaven kunnen worden bestreden.

Dat op de begrooting bijna geene uitgaven van plaatselijken aard voorkomen, bewijst niet dat zij niet bestaan, maar veeleer dat zij worden voorbijgezien, veronachtzaamd, wellicht uit onbekendheid met plaatselijke behoeften en toestanden. Dat zij niet noodig zouden zijn, is bezwaarlijk aan te nemen. [1]

[1] Men leze wat door het lid der staten den heer Muller in de zitting van den 10en Juli j.l. is gesproken over de toestanden in de districten Coronie en Boven-Para.

Veel wat nu ongedaan blijft, of telkens wordt verschoven, zal dan tot uitvoering komen: nieuwe behoeften zullen zich openbaren, wanneer men aan de ingezetenen in die districten, waar voldoende elementen voor de vertegenwoordiging aanwezig zijn, de bevoegdheid verleent te zorgen voor de behartiging hunner eigene belangen, te voorzien in eigen plaatselijke behoeften.

Het tegenwoordig gevolgde stelsel van centralisatie — en dit geldt niet alleen van het inwendig, maar van het geheele koloniaal bestuur — waarbij men voor de geringste uitgaven van plaatselijken aard de inmenging van het opperbestuur heeft te duchten, waarbij zelfs de verhooging van het loon eener schoonmaakster, dat van den concierge eener school, een onderwerp van beraadslaging uitmaakt voor de wetgevende macht in het moederland, — zie begrooting van Suriname voor 1893 — een dergelijk stelsel *moet* verlammend werken.

„Want zal de hand krachtig aan de spade worden geslagen", zoo schrijft prof. van der Lith (*het Britsch-Indisch beheer*) „om de ontwikkeling van een gewest te bevorderen en nieuwe bronnen van welvaart te openen, dan is daartoe noodig plaatselijke kennis, mogelijkheid om spoedig en energiek op te treden", en het een en ander ontbreekt aan de staten-generaal geheel. Dit kan alleen geschieden wanneer aan een plaatselijk of gewestelijk bestuur de noodige vrijheid van handelen wordt toegekend.

Dat de tegenwoordige stand der bevolking daartegen een onoverkomelijk bezwaar zou zijn, kan niet worden toegegeven. Paramaribo telt eene *mannelijke* bevolking van bijna 13 000 zielen, dus aanmerkelijk meer dan vele steden van Nederland; de districten Beneden-Cottica, Beneden-Commewijn, Boven- en Beneden-Suriname, Boven- en Beneden-Para, Beneden-Saramacca, Nickéry, Coronie en Marowijne, tellen er respectievelijk 631, 743, 1528, 625, 1298, 670, 1175, 1789, 1182 en 476, alles ongerekend de immigranten.

Zelfs aannemend, wat evenwel geenszins bewezen kan worden geacht, dat een overgroot deel dezer mannelijke bevolking vooralsnog ongeschikt is voor zelfbestuur; dat het ver-

spreid wonen en de uitgestrektheid der districten tal van bezwaren zullen opleveren, dan nog mag men vertrouwen dat in elk district een kern gevonden zal worden, voldoende om eene proefneming, op primitieve wijze desnoods, uitvoerbaar te maken.

Eigen zienswijze, niet door plaatselijke kennis verkregen, mistrouwend, veroorloofde ik mij omtrent de hier ontwikkelde denkbeelden, de voorlichting te vragen van een door zijne ambtelijke betrekking bevoegd persoon, in Suriname woonachtig. Het ontvangen antwoord luidt als volgt:

„Uwe opmerkingen aangaande art. 115, [1] vinden mijnerzijds algeheele instemming.... Ik was in de gelegenheid enkele personen, tot oordeelen bevoegd, over de verschillende punten te raadplegen en allen waren het er mede eens dat, zoo mogelijk, de door u aangegeven wijzigingen mede dienden opgenomen te worden.... Wat daaromtrent is vermeld, is zoo aanbevelenswaardig, dat het werkelijk te hopen is, dat art. 115 in dien geest gewijzigd zal worden. Slechts schijnbaar komen er geen uitgaven van plaatselijken aard op de begrooting voor; in werkelijkheid bestaan ze, al worden ze ook tot een minimum teruggebracht. Het gewone onderhoud voor landwegen, voetpaden, bruggen, bedroeg o. a. in 1892 alleen voor het district Beneden-Para circa *f* 5000.

„Nickéry en Coronie zouden in de eerste plaats door hunne geheel afgezonderde ligging in aanmerking kunnen komen voor een verantwoordelijk plaatselijk bestuur, aan hetwelk de behartiging van de plaatselijke belangen en behoeften kan worden opgedragen. Nog onlangs in Nickéry zijnde, bleek mij zoo duidelijk dat aldaar thans zeker uitstekende elementen aanwezig zijn om een dergelijk bestuur samen te stellen. Dit was ook het gevoelen van mijn ambgenoot. Het eenige wat in die districten bestaat is een raad van hoofdingelanden, uit drie leden bestaande, door den Gouverneur benoemd; een dezer vervangt bij afwezigheid den commissaris; voor het overige hebben zij niet de minste bevoegdheid en wordt

[1] Dit artikel luidt: »De verdeeling der kolonie in districten en gemeenten, de samenstelling, inrichting en bevoegdheid der districts- en plaatselijke besturen, mitsgaders al hetgeen betreft de politie van land en stad, wordt geregeld bij koloniale verordening."

uit Paramaribo alles wat het district betreft, al of niet met goedkeuring van den commissaris geregeld.

„Een bewijs dat in de districten zich de planters gaarne opofferingen willen getroosten, is dat dezer dagen in eene bijeenkomst van planters uit het district Beneden-Commewijne, door hen eene som van *f* 15 000 is bijgedragen tot verbetering van den landscommunicatieweg, terwijl het geheele werk op circa *f* 45 000 werd begroot. Ook dáár zijn geschikte elementen voor het samenstellen van plaatselijk bestuur aanwezig, aan wie de belangen zeker wel kunnen worden toevertrouwd..."

Waar iemand, met de plaatselijke toestanden in allen deele bekend, over de voorgestane wijziging oordeelt als deze correspondent, meen ik geen te groote waarde te hechten aan eigen oordeel, wanneer ik de wenschelijkheid daarvan blijf betoogen.

En waarom zou in Suriname niet uitvoerbaar blijken, wat in Britsch-Guyana niet alleen uitvoerbaar bleek, maar goed werkt?

De vergelijking tusschen beide landen gaat niet op, zoo beweert men; Demerary bezit eene aanzienlijke, energieke bevolking, waaronder velen van europeesche afkomst; het beginsel van zelfbestuur is het engelsche volk aangeboren, de kolonie heeft dit beginsel reeds sedert tal van jaren toegepast, enz.

Maar wat bewijst dit alles, zoo niet dit, dat men in Suriname verzuimd heeft voort te bouwen op de grondslagen, welke dáár zoowel als in Demerary aanwezig waren en nog zijn? Had het laatste zijn door den gouverneur Beaujon in 1796 ingestelde staatsregeling met eigen vertegenwoordiging, Suriname had zijn *Octrooi* van 1682, met een kolonialen raad uit ingezetenen der kolonie bestaande.

Tegenover de grootere bevolking van Britsch-Guyana, 284 000, staat de groote britsch-indische immigranten-bevolking, 107 000 bedragende, terwijl Suriname er slechts ruim 5000 telt; heeft Georgetown 50 000 inwoners, Paramaribo telt er 28 000, terwijl Nieuw-Amsterdam er niet meer dan 10 000 heeft, en toch bezit ook deze laatste plaats haar eigen gemeentebestuur, met een budget van *f* 100 000. Negentien

bij de wet erkende dorpen, zoogenaamde *incorporated villages*, heffen ter voorziening in hunne plaatselijke uitgaven 2 pct. op de belasting der gebouwde en ongebouwde eigendommen, tot een bedrag van *f* 45 000, en daarvan werd *f* 28 000 aangewend voor verbetering der waterloozing, het maken van wegen, dammen, bruggen enz.

Hebben de surinaamsche districten dan niet evenzeer hunne eigene plaatselijke behoeften; zijn ook daar niet land- en waterwegen eene dringende behoefte; hebben zij geene voetpaden, landingsplaatsen, sanitaire maatregelen en zooveel meer noodig, waarin door het algemeen bestuur niet, of niet voldoende kan worden voorzien en dan nog dikwijls op eene wijze, welke in weerwil van de hooge kosten, niet aan het doel beantwoordt?

Wat die zorg van het algemeen bestuur beteekent, blijkt uit het volgende staaltje:

In November 1884 wendden 25 planters en landbouwers zich met een adres tot het bestuur, waarin zij de voorkeur vroegen voor 3175 hectaren grond nabij hunne woonplaats gelegen, indien het bestuur wilde zorg dragen voor voldoende afwatering, hetgeen volgens hen voor betrekkelijk geringe kosten kon geschieden, en voor het maken van een weg.

Welnu, op dit oogenblik is de toestand aldaar nog geheel dezelfde als hij was vóór en in 1884; „de goede, vruchtbare kleigronden" zijn nog altijd niet op loozing gebracht, de weg ontbreekt; integendeel is de toestand nog verergerd, zooals blijkt uit klachten dierzelfde landbouwers, die hunne vroegere weigronden zien verloren gaan, tengevolge van gemis aan waterloozing, en hun vee zien verkwijnen.

Hier geldt het niet een afgelegen district, maar een terrein *onmiddellijk* grenzend aan Paramaribo; men kan hieruit besluiten wat de zorg voor meer verwijderde districten, zooals Nickéry, Coronie e. a. te beduiden heeft. Trouwens, de klachten jaren achtereen uit Nickéry vernomen over de toestanden aldaar en het gemis aan alle, zelfs de eenvoudigste gezondheidsmaatregelen, welke eindelijk in 1892 oorzaak werden van buitengewone sterfte, leggen voldoende getuigenis af van de gebreken, welke het stelsel van centralisatie aankleven. De

lijdensgeschiedenis van het Saramacca-kanaal kan mede tot voorbeeld strekken.[1]

Zou, door ook in Suriname de zorg voor de plaatselijke

[1] Naar aanleiding van het boven aangehaalde adres, veroorloof ik mij te wijzen op het opmerkelijke feit, dat onder die 25 onderteekenaren voorkomen *tien* gewezen kolonisten van de vroegere, in 1845 beproefde hollandsche nederzetting aan de Saramacca (zie mijn brochure: *Door een rooden draad verbonden. Armverzorging. Emigratie. Suriname.*) en *dertien* afstammelingen dier kolonisten.

Nadat het jaren achtereen officieel heeft geheeten dat die kolonisatie was mislukt, omdat de hollandsche boeren niet bestand waren tegen het moordend klimaat, dat elken arbeid in de open lucht voor Europeërs onmogelijk maakt, en de wetenschap nog voortdurend hetzelfde blijft beweren, verdient dit feit wel eene opzettelijke vermelding.

Hieraan wil ik nog toevoegen de volgende verklaring, gedagteekend 21 November 1884:

»Als een vervolg op hetgeen ik met andere kolonisten omtrent de vruchtbaarheid van het terrein, gelegen ten westen van de gronden Matonshoop, Kwatta, en Uitvlugt heb verklaard, (zie bovenstaand adres) kan ik u nog mededeelen, dat ik ruim 25 jaar geleden den grond Uitvlugt, groot 500 akkers, heb gekocht voor *f* 1200.

»Dat zich toen daarop hebben gevestigd drie gezinnen, afkomstig van de europeesche kolonie in Saramacca, die thans samen in bewerking hebben 200 akkers, beplant met bananen en aardvruchten en waarop 100 stuks koeien weiden.

»Niettegenstaande de overige 300 akkers land voortdurend zijn bebouwd, zonder dat zij ooit bemest werden, of omgezet, werden zij in 1883 voor de som van *f* 3500 verkocht aan vijf afstammelingen van europeesche kolonisten.

»Ten westen van Uitvlugt liggen nog 150 hectaren land, die twee jaren geleden in bebouwing zijn genomen door mijnen zoon. Het daarop staande bosch is rijk aan ceder groenhout en ander bouwhout, dat successievelijk tot planken wordt verzaagd, omdat het transport van zware blokken bij gebrek aan een goeden weg, te kostbaar zou zijn. De grond heeft reeds voor *f* 1200 à *f* 1500 bananen opgeleverd en wordt met cacao beplant.

J. C. van Brussel.

»Niettegenstaande de onderteekenaar van bovenstaand schrijven 36 jaar in de kolonie is en thans den leeftijd van 70 jaar heeft bereikt, is hij nog dagelijks in het veld werkzaam."

»Het origineel van dezen brief is gericht aan den ondergeteekende.

W. L. Loth, *Gouvernements-landmeter.*

Voor afschrift conform.

Schimmelpenninck van der Oye, *Administrateur van financiën.*

Deze zelfde J. C. van Brussel is thans, in 1893, met zijn mede-kolonist G. Rijsdijk, die in 1843 ds. Betting op zijn reis naar en door Suriname vergezelde en hij diens vertrek aldaar achterbleef, lid der commissie, door den gouverneur benoemd, om een onderzoek in te stellen naar de uitvoerbaarheid eener kolonisatie door hollandsche landbouwers. De eerste is nu 45, de laatste 50 jaar in de kolonie gevestigd.

O, savantissimi doctores, hoort gij niet den onsterfelijken lach van zekeren J. B. Poquelin de Molière! Doch »*Il vaut mieux mourir selon les règles, que de réchapper contre les règles*," nietwaar?

belangen toe te vertrouwen aan gewestelijke besturen, uit belanghebbende ingezetenen bestaande, niet een uitkomst kunnen worden verkregen gelijk aan die in Britsch-Indië, waaromtrent prof. van der Lith mededeelt: „dat het de plaatselijke besturen meer belang heeft doen stellen in den uitslag van hun werk en groote bezuiniging ten gevolge had"?

Het voorafgaande resumeerende, zou hoofdstuk V van het regeeringsreglement kunnen worden aangevuld in dezen zin:

Van de inwendige verdeeling van het grondgebied der kolonie en van de samenstelling, inrichting en bevoegdheid der plaatselijke besturen.

De verdeeling der kolonie in districten en gemeenten, de samenstelling, inrichting en bevoegdheid der plaatselijke besturen en de algemeene regelen ten opzichte van de plaatselijke geldmiddelen worden vastgesteld bij koloniale verordening.

Aan het hoofd van het plaatselijk bestuur staat een ambtenaar, die door den gouverneur wordt benoemd, geschorst en ontslagen.

Hij kan in de regeling en het bestuur der plaatselijke huishouding worden bijgestaan door een Raad, bestaande uit ingezetenen van het district, daartoe door den gouverneur benoemd of door de kiezers gekozen.

De bepalingen betreffende de verkiesbaarheid, de kiesbevoegdheid, de wijze van verkiezing en de benoeming der leden worden geregeld bij koloniale verordening.

Het hoofd van het plaatselijk bestuur is tevens voorzitter van den raad.

Aan den raad wordt met betrekking tot de regeling en het bestuur der plaatselijke huishouding en de zorg voor de plaatselijke belangen de vereischte bevoegdheid toegekend, voorzoover deze niet bij dit reglement, of bij eene koloniale verordening aan anderen is of wordt opgedragen. Hij maakt de verordeningen welke hij in het plaatselijk belang noodig oordeelt.

De besluiten van den raad, de verordeningen door dezen gemaakt en de begrooting van de inkomsten en uitgaven van het plaatselijk bestuur, behoeven de goedkeuring van den gouverneur, den raad van bestuur gehoord. Zij kunnen door hem worden geschorst en vernietigd wanneer zij strijdig ge-

acht worden met dit reglement, of het algemeen belang zulks vereischt.

Ter bestrijding der uitgaven wordt aan de plaatselijke besturen toegestaan:

a. de beschikking over de tot dat doel aan te wijzen dominiale gronden en bosschen; [1]

b. de bevoegdheid tot het heffen van opcenten op eene of meer der koloniale belastingen;

c. het recht om plaatselijke belastingen te heffen.

Geene plaatselijke belastingen zijn wettig dan die geheven worden uit kracht eener verordening door den gouverneur goedgekeurd.

Door het regeeringsreglement in dezen zin te wijzigen, zal gaandeweg kunnen worden bereikt, wat naar mijne overtuiging de noodzakelijke voorwaarde is zoowel voor de zedelijke als de stoffelijke ontwikkeling van Suriname: de zelfstandigheid van bepaalde kringen, hetzij grootere (districten) of kleinere (gemeenten); de behartiging van hetgeen tot de plaatselijke belangen kan geacht worden te behooren, door de ingezetenen zelven, door middel van een eigen vertegenwoordiging, onder voldoende contrôle van het koloniaal bestuur, waardoor de band met het geheel blijft bestaan en dit niet ten slotte zich oplost in tal van kleine, onafhankelijk optredende onderdeelen.

V

In 1865 werd door het toenmalig kamerlid Dirks de volgende vrome wensch geuit: „Een derde punt dat ik aan de

[1] Eigenbelang zal medebrengen deze zooveel doenlijk te exploiteeren en te ontginnen, wat de algemeene welvaart zal bevorderen. Vermeerderde plaatselijke kennis omtrent den aard en de waarde van den grond, benevens de mogelijkheid om met meer spoed en onder beter toezicht het vereischte tot stand te brengen en uit te voeren, zullen daarop zeker van gunstigen invloed zijn.

Zoolang deze bron van inkomsten evenwel niet of onvoldoende vloeit, dient op andere wijze in de behoefte aan eigen middelen te worden voorzien. Dit zou kunnen geschieden hetzij door het heffen van opcenten, hetzij door afstand van een deel der belastingen, of wel door het heffen van eigen plaatselijke belastingen. Het een en ander bij koloniale verordeningen nader te regelen.

regeering wensch aan te bevelen, is een wetenschappelijk onderzoek van het binnenland. Daartoe zijn slechts enkele flauwe, bijna altijd mislukte pogingen gedaan."

Vrome wensch, want na bijna dertig jaar zou nagenoeg hetzelfde kunnen worden gezegd, althans voorzoover het de bemoeiïngen van het koloniaal bestuur en van de regeering betreft. Weliswaar heeft de uitnemende kaart door Cateau van Rosevelt vervaardigd, de kennis omtrent het binnenland belangrijk verrijkt, en heeft de heer Loth op zijn jongsten tocht van Januari tot Mei 1892 een gedeelte van het terrein tusschen de Lawa en de Tapanahony verkend, maar nog immer is nagenoeg het geheele gebied, gelegen tusschen den 2den en den 5den breedtegraad, „onbekende wildernis" en is al wat omtrent de geologische gesteldheid van Suriname bekend is, bijna uitsluitend te danken aan den leidschen hoogleeraar K. Martin. Toch zou het met het oog op den mineralogischen rijkdom der kolonie van het hoogste gewicht zijn over meer betrouwbare gegevens te beschikken. Is het ter verkrijging dier vermeerdering van kennis noodig over een staf van ambtenaren te beschikken, zooals de minister in zijn antwoord op het voorloopig verslag over de begrooting voor 1893 schrijft? Voor een onderzoek op *ruime* schaal zouden ongetwijfeld talrijke krachten van noode zijn, doch kan dit als een reden gelden dat er thans geen enkele deskundige aanwezig is, die in bijzondere gevallen als geoloog van advies zou kunnen dienen; is daartusschen geen middenweg te vinden? In het *Annual Report* over 1890, leest men omtrent Britsch-Guyana: „The services of a gentleman of experience in mining affairs have been obtained as goldcommissioner;" zou de aanstelling van een dergelijken practischen deskundige als adviseur van het bestuur ook in Suriname geen goede vruchten kunnen dragen, zoowel ter voorlichting bij het uitgeven van concessiën, als bij het ontginnen van geschikt gebleken terreinen voor rekening van de kolonie?

Want waarom zou het denkbeeld om de exploitatie van veelbelovende terreinen zelf terhand te nemen, door middel van staatsexploitatie belangrijke winsten te behalen, geheel moeten worden terzijde gesteld? Doch ook al wil men dit

laatste niet, dan blijft het toch aanbeveling verdienen, door een deskundige te worden voorgelicht omtrent den vermoedelijken rijkdom van aangevraagde terreinen, of om door het geven van betrouwbare inlichtingen tot het aanvragen van concessiën aan te sporen.

Vooral thans komt mij een dergelijke maatregel hoogst gewenscht, dringend noodig zelfs voor, nu de aandacht van den vreemdeling steeds meer op den goudrijkdom onzer kolonie gevestigd wordt. Ten vorigen jare geschiedde dit door den britschen consul te Paramaribo; dit jaar werd in het Mei-nummer van het *Engineering-Magazine* een artikel daaraan gewijd, en de uitkomsten, door verschillende ondernemingen verkregen, bewijzen voldoende dat de verwachtingen niet te hoog gespannen zijn. [1]

Zoo werd in 1892 op een placer aan de Mindrinesikreek, in Boven-Saramacca, een stuk kwartz gevonden, wegende ongeveer 31 kilogram, hetwelk geschat werd ongeveer 15 à 18 kilogram goud te bevatten; een andere placer aan de Boven-Saramacca, welke gedurende tien à elf jaar bruto *f* 2 250 000 aan goud had opgebracht, werd aan een amerikaansch syndicaat verkocht en leverde in één jaar eene winst op van 85 000 dollars. De vorige eigenaar maakte *maandelijks* 3000 dollars. Op de placer E. le Blond bedroeg de hoeveelheid goud, gedurende het tweede kwartaal van 1893 gevonden, 50.265 kilogram en met het oog op deze belangrijke opbrengst verdient de volgende opmerking in het verslag van den tocht des heeren Loth, zeker de aandacht: „Tusschen de Lawa en de Goninikreek zijn vele bergen met steile hellingen en tusschenliggende kreekjes, die hetzelfde voorkomen hebben als de bergen op het terrein E. le Blond, waaruit veel goud verkregen is."

Zou niet een deskundig onderzoek naar de gesteldheid en den vermoedelijken goudrijkdom van dit terrein, van staatswege, gewenscht zijn?

---

[1] Eene vertaling van dit artikel komt voor in de *Vragen van den Dag*, Nov. 1893. »Naar de meening van meer dan één deskundige", zoo leest men daarin, is Guyana bestemd het rijkste goudveld ter wereld te worden." »Maar zonder amerikaansche stuwkracht en kapitaal valt er op geen goeden uitslag te rekenen", voegt de schrijver er bij!

De bekende goudproductie over 1892 was 793.116.5 gram, vertegenwoordigende eene waarde van ongeveer ƒ 1 086 500; hoe aanzienlijk dit bedrag ook moge zijn, het wordt met meer dan het dubbele overtroffen door de resultaten in Britsch-Guyana verkregen, waar het cijfer der goudproductie, dank zij de goede maatregelen van het bestuur, steeg van 23 342 £ in 1886, tot 44 427 £ in 1887, tot 55 566 £ in 1888, tot 109 234 £ in 1889; in 1890 bedroeg zij 234 324 £, in 1891 375 289 £ en is in 1892 nog aanzienlijk hooger; hiervan zijn mij echter geene officieele gegevens bekend.[1]

Zouden de diensten van den tot goldcommissioner aangestelden deskundige ook van invloed kunnen zijn op de in en nà 1890 verkregen uitkomsten?

Wat van de goudindustrie is gezegd, geldt evenzeer van de balata-exploitatie, de houtkap enz.; meer nauwkeurige kennis van de natuurlijke gesteldheid der kolonie is een noodzakelijk vereischte om de ontwikkeling dier industrieën met kracht te bevorderen.

Al is het nu buiten alle kijf dat een voorschrift in een reglement niet voldoende is om de gewenschte uitkomsten te verkrijgen, toch zou het m. i. aanbeveling verdienen in het regeerings-reglement eene bepaling op te nemen, waarbij der regeering als hare taak wordt aangewezen met alle haar ten dienste staande middelen een onderzoek in te stellen naar de natuurlijke gesteldheid der kolonie, daarbij tevens de mogelijkheid eener exploitatie van staatswege niet uitsluitend, door voor te schrijven dat deze eventueel bij koloniale verordening moet worden geregeld.

---

[1] Het volgende, ontleend aan het *Annual Report* van den Gouverneur van Britsch-Guyana over 1891, is meldenswaard. Een jaar of twee geleden keerde een prospector van de goudvelden terug; hij beweerde een rijk placer gevonden te hebben, maar het ontbrak hem aan de noodige middelen om dit te ontginnen. Twee heeren schoten hem 50 £ voor, onder voorwaarde dat ieder hunner een derde zou genieten van de opbrengst. De prospector keerde naar het binnenland terug en begon de ontginning op zeer eenvoudige wijze. Thans geniet elk der drie vennooten een jaarlijksch inkomen van 10.000 £ (ƒ 120.000)!

VI

What will we do with it? Telken jare treedt ten opzichte van Suriname deze vraag opnieuw op den voorgrond; bij elke behandeling der begrooting geldt het wederom: zal Nederland dan jaar in jaar uit voortgaan voor die kolonie hooge subsidiën te voteeren, zonder dat uit de resultaten blijkt dat deze aanzienlijke sommen werkelijk strekken tot verbetering van den toestand, tot verhooging van de welvaart, tot bevordering van den bloei of de ontwikkeling der bronnen van bestaan?

Toegegeven dat ook voor Nederland geldt wat de fransche letterkundige John Lemoinne — en niet Guizot, wien deze woorden ten onrechte worden toegeschreven, — beweerde: „*que la France est assez riche pour payer sa gloire!*" dat de eer eene der grootste koloniale mogendheden te zijn, met eenige millioenen niet te duur wordt betaald, toch rijst er gegronde twijfel of deze eer ten slotte niet *te* duur kan worden gekocht, en Laveleye niet gelijk had toen hij schreef: „*Les états qui n'ont pas de colonies, peuvent s'en consoler et ceux qui en ont doivent s'apprêter à les perdre, et cette perte sera encore un gain*", wat den heer Wintgens in 1883 deed zeggen: „Nederland heeft geene indische bezittingen meer, maar die bezittingen hebben Nederland!"

Zeker, Nederland staat, wat zijn financiëelen toestand betreft, niet op ééne lijn met rijken als Portugal, Griekenland, Spanje en Italië, maar toch is die toestand waarlijk niet zóó rooskleurig, dat het der natie onverschillig zijn kan of er jaarlijks tonnen gouds worden uitgegeven ter subsidiëering eener kolonie, aan welker bezit men zich overigens zoo weinig laat gelegen liggen; het gaat niet aan eene zwaar gedrukte bevolking jaarlijks ongeveer één millioen te laten betalen, om daarmede de uitgaven te bestrijden eener kolonie, die nog geen zestigduizend inwoners telt en daarbij, zij 't dan ook niet door eigen schuld alleen, zoo weinig bijdraagt tot de algemeene welvaart van het moederland.

Nederland heeft millioenen voor Suriname ten offer ge-

bracht; in de laatste acht en twintig jaren alleen bedroegen de uitgaven uit 's rijks kas ongeveer *zeven en twintig* millioen; en welke directe of indirecte voordeelen staan daar tegenover?

Kan worden gezegd dat haar bezit de geestkracht der natie heeft verhoogd; dat zij aan onze jongelieden een nieuw veld van nuttige, vruchtdragende werkzaamheid heeft geopend; dat zij heeft gediend om ons te ontdoen van het *trop plein* onzer bevolking? Het antwoord moet helaas ontkennend luiden. Het aantal Europeanen, in Suriname gevestigd, ongerekend de bij het garnizoen, de zeemacht en de koopvaardijvloot dienende personen, bedraagt nog geen 700, en daarvan zijn zeer velen van vreemde afkomst. De bronnen van welvaart en rijkdom, waarmede de natuur dit schoone land heeft gezegend, zij blijven onontgonnen, of worden voor een zeer groot deel geëxploiteerd door vreemdelingen en de verkregen winsten strekken om den rijkdom van andere natiën te verhoogen.

In 1891 bedroeg de invoer uit Nederland *f* 2 690 662 en de uitvoer met bestemming naar het moederland *f* 1 372 669; cijfers van eenige beteekenis ongetwijfeld, maar het voorbeeld van Noord-Amerika, welks invoer *f* 1 879 569, en waarheen de uitvoer *f* 1 764 420 bedroeg, bewijst dat dergelijke handelsbeweging niet afhankelijk is van het bezit der kolonie.

Evenmin kunnen wij ons vleien door deze jaarlijksche opoffering den dank der inwoners te verwerven; velen beschouwen de subsidie niet alleen als overbodig, maar zelfs als schadelijk, daar zij een verstandig en zuinig beheer tegenhoudt, en instede van het verval der kolonie te voorkomen, deze veeleer in de hand werkt en ten slotte slechts dient om enkele personen te verrijken; anderen blijven haar steeds als onvoldoende beschouwen; weder anderen wenden het oog met voorliefde naar Britsch-Guyana, dat ondanks gemis aan subsidie, steeds in welvaart toeneemt. De minder gunstige uitkomsten in Suriname verkregen, worden door hen alleen geweten aan het bestuur, dat verantwoordelijk wordt gesteld voor alle fouten en misslagen, ook voor die welke een gevolg zijn van eigen schuld.

Het komt mij voor dat men zich hier te lande ernstig be-

hoort te gaan bezig houden met de vraag: wat zullen wij met Suriname doen? Het antwoord op deze vraag, zooals het naar mijne meening behoort te luiden, heb ik getracht in de voorafgaande bladzijden te geven. Financieele zelfstandigheid der kolonie door gestadige, *stelselmatige* inkrimping der subsidie; niet door deze nu eens tot een minimum te verlagen, om haar daarna weder met twee en meer tonnen gouds te verhoogen, maar eene vaste, consequent toegepaste vermindering, waarmede rekening *kan* en *moet* worden gehouden. Doch daarmede tevens gepaard gaande toepassing van het stelsel van zelfbestuur; het recht der kolonie om hare koloniale huishouding naar eigen goedvinden te regelen, met versterking voor zoover noodig, van de bevoegdheden van het uitvoerend gezag en betere contrôle van de zijde van het opperbestuur, op de wijze als door den minister is voorgesteld.

Daarnevens uitbreiding der kiesbevoegdheid, niet door verlaging van den census alleen, maar door wijziging van het reglement in den boven aangegeven geest, alsmede voorbereiding der invoering van het stelsel van plaatselijk bestuur, waardoor de behartiging van plaatselijke belangen wordt opgedragen aan de ingezetenen.

Zal de regeering genegen blijken in deze richting werkzaam te zijn?

Aan den goeden wil om de belangen der kolonie te bevorderen, ontbreekt het den tegenwoordigen minister van koloniën zeer zeker niet; veel werd reeds door den heer Van Dedem tot stand gebracht, veel voorbereid dat in de naaste toekomst goede vruchten zal dragen. De uitnoodiging tot den gouverneur gericht, om zijne zienswijze over eene kolonisatie van hollandsche boeren kenbaar te maken, welke de instelling eener commissie tot voorlichting en onderzoek tengevolge had; de uitzending van den ingenieur Havelaar, met opdracht een onderzoek in te stellen naar de uitvoerbaarheid van verschillende openbare werken; tal van maatregelen welke kunnen strekken om aan de behoefte aan voldoende werkkrachten te voorzien, leveren de bewijzen van zijn ernstige zucht om den bloei der kolonie te bevorderen, daarbij gesteund door den

gouverneur, die zijnerzijds niet in gebreke blijft datgene te doen en voor te stellen wat in het algemeen belang noodig is.

De vruchten van dit optreden openbaren zich dan ook reeds in toenemend vertrouwen op de toekomst van de zijde der ingezetenen; het particuliere initiatief zich gesteund voelend, herleeft en toont zich zijnerzijds tot medewerking, ook ten koste van opofferingen bereid.

Geen tijdstip kon gunstiger zijn dan het tegenwoordige om den rechtstreekschen invloed der ingezetenen op het bestuur te vergrooten; en terwijl het daardoor verhoogd gevoel van verantwoordelijkheid een machtigen steun zal verleenen aan de pogingen van het opperbestuur om de algemeene welvaart te bevorderen, zal dit bewijs van vertrouwen op den goeden zin der bevolking den band met het moederland nauwer toehalen en de liefde voor onze jeugdige Koningin doen klimmen.

De immigratie van Javanen, waardoor de uitbreiding der groote cultuur mogelijk wordt gemaakt; de ontwikkeling van den kleinen landbouw door bevordering van kolonisatie; de ontginning van den rijken bodem en van de schatten daarin verborgen, tal van maatregelen meer zijn noodig voor den toekomstigen bloei der kolonie, maar de groote hervorming, die voor het welslagen daarvan noodig, een dringende eisch is voor blijvende verbetering, is naar mijne meening het breken met het bestaande tweeslachtige stelsel; het vrijmaken van de kolonie van de inmenging van opperbestuur en wetgevende macht in hare huishoudelijke aangelegenheden.

Daardoor zal kunnen worden bereikt, wat met het voorbeeld van andere landen voor oogen, geen droombeeld behoeft te blijven, dat daar ginder aan de oevers van den Atlantischen Oceaan, tusschen Corantijn en Marowijne, de grondslagen worden gelegd van een nieuw rijk, een *greater Holland*, van een Nieuw-Nederland, rijk, welvarend, bloeiend door de geestkracht zijner bevolking.

DEN HAAG, Aug. '93. H. PYTTERSEN Tz.

DE VERBETERING DER VOLKSVOEDING.

Geen maatschappelijk vraagstuk treedt in onzen tijd zoo zeer op den voorgrond en vindt in alle klassen der samenleving zooveel belangstelling, als de pogingen, die worden aangewend tot verbetering van de geestelijke en lichamelijke welvaart des volks.

Die belangstelling is dan ook werkelijk niet ontijdig of voorbarig te achten. Reeds sedert tal van jaren toch heeft de verbazende ontwikkeling der industrie en van het fabriekswezen eene groote omwenteling teweeg gebracht in de sociale toestanden, waarvan aanzienlijke vermeerdering en opeenhooping der bevolking in de groote steden, eenzijdigheid in de beroepsbezigheden, opheffing van het huiselijk verkeer en het familieleven en ten slotte ontevredenheid en afgunst ten aanzien der meer bevoorrechten de naaste gevolgen waren.

De oorzaken dier toestanden op te sporen en de middelen tot verbetering daarvan aan te geven, ligt op het gebied der sociale politiek en valt buiten den kring onzer beschouwingen.

Doch er is nog een andere, hoogst gewichtige factor, waarmede men bij de verbeteriug der sociale toestanden dient rekening te houden en waarvan de bespreking meer op onzen weg ligt, nl. de zorg voor het lichamelijk welzijn der arbeiders en het wegnemen van de invloeden, die daarop ongunstig werken, waartoe in de eerste plaats de zorg voor eene voldoende en doeltreffende voeding moet gerekend worden.

Bij den scherpen strijd om het bestaan, dien de minder bevoorrechte klassen in allerlei opzichten moeten voeren, speelt de voedingskwestie noodzakelijkerwijze de hoofdrol en het lijdt geen twijfel, dat de geringe energie en het gemis aan

weerstandsvermogen, welke bij sommige klassen van het volk zijn waar te nemen, grootendeels het gevolg zijn van eene onvoldoende — en vooral van eene ondoeltreffende voeding.

De groote beteekenis der voeding voor dit weerstandsvermogen springt zelfs voor den leek zoozeer in het oog, dat reeds vóór anderhalve eeuw Frederik de Groote, met het oog op zijne soldaten, te recht kon zeggen: „Als men eene armee wil opbouwen, moet men met den buik beginnen, want deze is het fundament ervan."

En thans is het, na zoovele jaren, met de voedingswijze van het volk voor een groot deel veel treuriger gesteld dan destijds. Die voeding is nog steeds zoo weinig in overeenstemming met alle eischen der wetenschap — of juister: zoo volkomen in strijd daarmede — dat verbetering een dringende eisch moet genoemd worden.

De prijzen onzer eerste en krachtigste voedingsmiddelen, zooals vleesch, eieren, enz., zijn in de laatste halve eeuw, vooral in de steden, zoo aanzienlijk gestegen, dat zij minder dan ooit bereikbaar zijn voor den weinig bemiddelde. En dit is eene kwaal, die eerder zal toenemen dan verbeteren.

De stijging in de prijzen der levensmiddelen toch is niet slechts een gevolg van het grooter verbruik per hoofd, doch in de eerste en voornaamste plaats van de vermeerdering der bevolking. De zoogenaamde wet van Malthus gaat uit van de stelling, dat de bevolking van een land toeneemt volgens eene *meetkundige* reeks, terwijl de beschikbare voedingsmiddelen slechts vermeerderen volgens eene *rekenkundige* reeks. De eerste toeneming geschiedt volgens eene veel grootere progressie dan de laatste en daaruit zal ten slotte gebrek aan voedsel geboren worden.

Men heeft zich in dit opzicht aan zeer pessimistische voorspellingen aangaande de toekomst gewaagd en een zeer troosteloos vooruitzicht is ons onlangs o. a. geopend door eene profetie van prof. Ravenstein. Deze heeft berekend, dat de gemiddelde aanwas der bevolking van de aarde 8 procent in de 10 jaar bedraagt en dat onder deze omstandigheden reeds binnen 182 jaren het noodlottige tijdstip moet aanbreken, waarbij algemeen gebrek aan voedsel zal optreden.

Wij mogen hoop koesteren, dat deze fatale termijn nog wel eenigen tijd zal verschoven worden. Want, afgezien van het weinig betrouwbare van dergelijke berekeningen en in aanmerking nemende, dat de vermeerdering der bevolking zeker niet altijd in de genoemde verhouding voortgaat, mag men toch ook op goede gronden verwachten, dat de productie van den bodem nog aanzienlijk zal toenemen door verbeteringen in den landbouw, opsporing van nieuwe hulpmiddelen, die de natuur aanbiedt en vooral door de voedingswijze van het volk op rationeelere grondslagen te vestigen.

Want de treurige toestanden, die thans bij de arbeidersbevolking dikwijls worden waargenomen, zijn wel voor een groot deel, doch niet uitsluitend en niet overal, het gevolg van geringe verdiensten. Bij een gedeelte althans van deze minimumlijders zou, zelfs bij een betrekkelijk laag loon, in de voeding nog groote verbetering te brengen zijn door deze, meer dan tot nog toe het geval is, te doen beantwoorden aan de eischen der voedingsleer, iets, wat thans veelal nog zeer veel te wenschen overlaat.

Vermindering van arbeidsduur en verhooging van loon zijn inderdaad voor den werkman zeer wenschelijke zaken, doch zij zijn uit den aard der zaak aan zekere grenzen gebonden en bovendien is de loonsverhooging op zich zelve nog geen afdoend geneesmiddel tegen de gebreken, die de volksvoeding aankleven.

Want zelfs eene aanzienlijke loonsverhooging zal niets baten, als niet tevens gebroken wordt met het ingewortelde wanbegrip, dat het niet de kwaliteit, doch de kwantiteit der voedingsmiddelen is, waarop het aankomt en waardoor een groot deel van het loon dikwijls aan onnutte, of althans minder nuttige, zaken besteed wordt. Men hecht nog steeds te veel waarde aan een aanzienlijk gewicht en een groot volumen, zonder de eigenlijke voedingskracht in aanmerking te nemen en menigeen vult zich de maag op met aanzienlijke massa's aardappelen, knollen, enz. zonder te bedenken, dat hij dikwijls tegen denzelfden prijs zich een veel beteren en voedzameren kost kan verschaffen.

In afwachting van de verbetering der sociale toestanden,

die wellicht nog ver in het verschiet ligt, beginne men reeds thans met meer de aandacht te wijden aan de voeding van den werkman, waarin, ook bij de tegenwoordige loonen, dikwijls nog veel verbetering is aan te brengen.

Behalve door eene betere keuze der voedingsmiddelen, waartoe de arbeider dus meer bekend dient gemaakt te worden met de waarde der voedingsmiddelen en met de eischen der voeding, zal daartoe ook vooral in aanmerking komen het verschaffen van goedkoopere voedingsmiddelen door het bevorderen van sommige nijverheidstakken, het verlagen der transportkosten, enz. Medewerking van de overheid en van bijzondere instellingen ten behoeve des volks is daarbij natuurlijk een onmisbare voorwaarde.

Op enkele voorname punten, die daarbij in aanmerking komen, de aandacht te vestigen, is het doel van de volgende bladzijden.

Hoewel bij de tegenwoordige prijzen der levensmiddelen, in verband met den dikwijls lagen stand der loonen, eene voldoende regeling der kostrantsoenen met groote moeielijkheden gepaard gaat, zoo is toch in dit opzicht nog groote verbetering mogelijk en kan, behalve in de ongunstigste gevallen, waarbij een zeer laag loon met een talrijk kroost gepaard gaat, bij eene doeltreffende keuze der spijzen zelfs in tamelijk ongunstige omstandigheden nog in de behoeften van den arbeider en zijn gezin worden voorzien.

Daarbij wordt natuurlijk verondersteld, dat de arbeider in den gunstigen tijd van zijne grootere verdiensten bespaart voor tijden van gebrek. In die veronderstelling nemen wij b. v. als gemiddelde verdienste eene som aan van *f* 8 per week, dus *f* 416 per jaar, van welke som een huisgezin, bestaande uit man, vrouw en 3 kinderen, voldoende gevoed kan worden.

Bij de berekening der voedingsrantsoenen stelt men gewoonlijk eene vrouw gelijk met $^{4}/_{5}$ man en 3 kinderen met 2 mannen, zoodat het geheele gezin kan gerekend worden te bestaan uit $3^{4}/_{5}$ volwassen mannen. Na aftrek van het benoodigde voor andere uitgaven kan men bij den arbeidersstand ongeveer 70 procent van het inkomen voor de voeding

rekenen, zoodat in het onderstelde geval daarvoor beschikbaar is: *f* 291 in het jaar of 79.5 cents per dag voor 3⁴/₅ persoon, d. i. per volwassen man ongeveer 21 cents. Voor deze som kan men, ook bij de tegenwoordige prijzen der levensmiddelen, met eenig overleg bij de keuze, een rantsoen samenstellen, dat voldoende aan de behoeften der voeding beantwoordt.

Door Voit is indertijd berekend, dat een volwassen man bij gemiddelden arbeid dagelijks noodig heeft: 118 gram eiwit, 56 gram vet en 500 gram koolhydraten. Volgens de tegenwoordige beschouwing kan men, bij eene kleine vermeerdering van het vetgehalte, het eiwitgehalte eenigszins lager stellen en neemt men thans gewoonlijk als minimum aan:

105 gram eiwit, 50—90 gram vet, 500 gram koolhydraten.

Ten einde deze hoeveelheden zoodanig te kiezen, dat de prijzen in overeenstemming zijn met bovenstaande verdiensten, moet men bekend zijn met de *voedingswaarde* der levensmiddelen, d. i. men dient niet slechts te weten, hoeveel procent eiwit, vet en koolhydraten zij werkelijk bevatten, doch ook tegen welke gemiddelde prijzen deze hoeveelheden te verkrijgen zijn.

Deze berekening, die met het oog op de prijzen in Nederland, voor eenigen tijd door den schrijver van dit opstel in het werkje *Onze voedingsmiddelen* werd gepubliceerd, leert ons, hoeveel grammen eiwit, vet en koolhydraten men in een zeker voedingsmiddel voor eene bepaalde som kan koopen en men kan daardoor dus bepalen, welke voedingsmiddelen ons, tegen denzelfden prijs, het grootste bedrag aan noodzakelijke voedingsstoffen verschaffen.

Door nu, met behulp van deze gegevens, voor den werkman de prijswaardigste voedingsmiddelen uit te kiezen en vooral door gebruik te maken van sommige dierlijke voedingsmiddelen, zooals karnemelk, vlotemelk, magere kaas, stokvisch, haring, enz., die bij een veel grooter eiwitgehalte niet hooger in prijs zijn dan vele plantaardige spijzen, kan men, ook als per persoon slechts eene som van 21 cents per dag beschikbaar is, zeer goede rantsoenen samenstellen,

die aan de eischen der voeding voldoen en waarvan wij hier slechts een paar voorbeelden geven, die natuurlijk op velerlei wijzen kunnen worden afgewisseld.

De beide volgende dagrantsoenen liggen b. v., gemiddeld genomen, binnen de bedoelde grenzen van voedingswaarde en prijs.

I.

	gram eiwit,	gr. vet,	gr. koolhydraten,	prijs.
500 gram roggebrood	30.5	2.2	245.2	4.2 cts.
200 » tarwebrood	12.2	0.9	102.2	2.4 »
koffie, zout, 50 gram melk enz.	2.6	2.2	3.4	1.5 »
80 gram vet varkensvleesch	12.5	30.0	—	6.4 »
350 » aardappelen	6.5	0.5	75.5	1.3 »
150 » erwten	34.2	2.7	78.5	2.7 »
1/4 liter karnemelk	9.4	3.0	8.0	1.0 »
20 gram boter of vet	—	19.8	—	1.8 »
	107.9	61.3	512.8	21.3 cts.

II.

	gram eiwit,	gr. vet,	gr. koolhydraten,	prijs.
brood als in I	42.7	3.1	347.4	6·6 cts.
melk, enz.	2.6	2.2	3.4	1.5 »
500 gram aardappelen	10.0	0.7	103.6	1.8 »
1 haring, 110 gram	20.8	18.5	—	4.8 »
1/2 liter karnemelk	18.9	6.0	16.1	2.0 »
70 gram meel	8.4	1.0	50.4	1.2 »
10 » stroop	—	—	7.0	0.1 »
30 » boter of vet	—	29.7	—	2.7 »
	103.4	61.2	527.9	20.7 cts.

Wij hebben hierbij voor een arbeidersgezin van 5 personen eene gemiddelde verdienste aangenomen van *f* 8 per week of *f* 1.33 per werkdag. Somtijds zal het geval gunstiger zijn en dus nog eene ruimere keuze, ook van duurdere rantsoenen, toelaten. Doch nog veelvuldiger zal het omgekeerde geval zich voordoen, waarbij grootere talrijkheid van het gezin en geringere verdienste hand aan hand gaan.

Bovengenoemde rantsoenen zijn dan nog veel te hoog in prijs en hoewel men nog vele combinaties kan maken met goedkoopere voedingsmiddelen tot prijzen van 18—20 cents per dag, zoo is ook dit laatste in sommige tijden van het jaar voor vele gezinnen een onbereikbaar ideaal.

Al komt eene verdienste van *f* 1.33 per werkdag betrekkelijk dikwijls voor, in verreweg de meeste gevallen moet

toch het inkomen van den werkman veel lager gesteld worden en in het bijzonder geldt dit voor de veldarbeiders in Friesland, waar, volgens het opstel van den heer Rauwerda in dit tijdschrift[1], de toestanden allerbedroevendst zijn. Wel is waar, komen in Friesland, volgens den heer Rauwerda, vele gezinnen voor, die per jaar eene verdienste maken van ƒ 400 à ƒ 425 en die dus, volgens onze berekening, zeer goed in hunne voeding kunnen voorzien, doch in dat geval moeten dan ook de vrouw en één of meer der kinderen een deel der verdiensten in huis brengen, hetgeen niet anders dan hoogst nadeelig op het huiselijk leven kan werken.

Doch in den regel moet alleen de man in de behoeften van het gezin voorzien en bedraagt, bij eene verdienste van 10 cents per uur, het jaarlijksch inkomen niet meer dan ƒ 300 à ƒ 325, dikwijls nog minder.

Nu moge het waar zijn, dat men ten plattelande vele levensmiddelen tegen lagere prijzen kan bekomen dan in de steden, doch dit verschil is niet groot genoeg om bij dergelijke ongunstige toestanden op de gewone wijze voldoende in de behoeften van het gezin te voorzien. Loonsverhooging zou daarin slechts ten deele verbetering kunnen brengen en men zal dus bovendien moeten trachten den arbeider voedzame spijzen tegen lagere prijzen te verschaffen.

Eenigermate zou daartoe reeds de coöperatie een doeltreffend middel blijken te zijn, zooals dit dan ook reeds op vele plaatsen met gunstig gevolg is toegepast. De uitgaven voor de voeding worden aanzienlijk lager, als men voor de levensmiddelen niet den gewonen marktprijs, doch de en-gros-prijzen betaalt. Uit het budget van gestichten, gevangenissen, militaire inrichtingen, enz., waar de levensmiddelen zooveel mogelijk in het groot worden aangekocht, eigen vee wordt geslacht, enz. blijkt duidelijk, welke groote voordeelen daaraan verbonden zijn. De oprichting van coöperatieve vereenigingen, welke zich ten doel stellen om aan het volk de levensmiddelen tegen en-gros-prijzen te verschaffen, zou dus ongetwijfeld een zeer gunstigen invloed op de volksvoeding uitoefenen.

---

[1] *Vragen des Tijds*, Mei 1892, blz. 67.

Doch deze maatregel is volstrekt niet altijd en overal uitvoerbaar en in den regel zal men dus tot andere hulpmiddelen zijne toevlucht moeten nemen.

Men heeft tot dit doel reeds meermalen gewezen op het wenschelijke van eene algemeene toepassing der vegetarische levenswijze en deze niet slechts als veel doeltreffender, doch ook als goedkooper afgeschilderd dan de voeding met gemengden kost.

In het eerste punt: de hygiënische waarde van den uitsluitenden plantenkost, wenschen wij ons niet verder te verdiepen, daar dit reeds in een vorig artikel in dit tijdschrift uitvoerig door ons werd besproken. Doch ook, wat de kosten betreft, hebben wij toen reeds erop gewezen, dat de plantenkost in den regel volstrekt niet goedkooper en bovendien veel minder verteerbaar is dan de gemengde.

Terwijl het zuivere plantendiëet zich onderscheidt door belangrijke physiologische nadeelen en door practische onnitvoerbaarheid, moet het dus, ook ten opzichte van den prijs, voor ons onderwerp buiten beschouwing blijven, daar het juist ons streven moet zijn, aan het volk, tegen zoo laag mogelijken prijs, een *voldoend* en *voedzaam* diëet te verschaffen.

De vraag is thans, of men aan dezen eisch niet zou kunnen voldoen, door gebruik te maken van goedkoopere dierlijke voedingsmiddelen dan de gewone vleeschsoorten. Want daar de koolhydraten, waartoe de verschillende meelsoorten, aardappelen, suiker, enz. behooren, reeds voldoende in de tegenwoordige voedingsrantsoenen voorhanden zijn en de lagere prijzen daarvan gewoonlijk geen bezwaar opleveren, moet het doel vooral zijn: verbetering van het eiwit- en vetrantsoen door vermeerderde opneming van dierlijke voedingsmiddelen.

Behalve vele geconserveerde levensmiddelen, zooals stokvisch, haring, bokking, zoutevisch, enz. welke op verre na niet die algemeene toepassing vinden, waarop zij door hunne voedingswaarde aanspraak kunnen maken, zijn er nog verschillende andere dierlijke stoffen, die daartoe warme aanbeveling verdienen.

Vooreerst mag men in de kostrantsoenen eene ruimere plaats toekennen aan karnemelk en tapte- of vlotemelk. Deze voedingsmiddelen zijn niet slechts uitstekend verteerbaar, doch leveren ook, tegen lagen prijs, een aanzienlijk bedrag aan voedingswaarde.

Eén liter of ruim 1 kilogram karnemelk bevat 37.7 gram eiwit, 12 gram vet en 32.2 gram suiker, dus ongeveer evenveel eiwit en vet, als bevat zijn in 200 gram halfvet rundvleesch. De gemiddelde prijs van deze hoeveelheid vleesch bedraagt 18.7 cents, terwijl 1 liter karnemelk slechts 4 cents kost en men daarin bovendien nog 32.2 gram koolhydraten op den koop toe verkrijgt.

Dat de boerenarbeiders op het platteland, bij gelijke verdiensten, in veel gunstiger conditie verkeeren dan de werklieden in de steden, is dan ook, behalve in de gezondere omgeving en den arbeid in de vrije lucht, vooral gelegen in de voedzame en prijswaardige melkspijzen, waarvan op het land veel meer gebruik gemaakt wordt.

Hoofdzakelijke voeding met melk zou echter het hongergevoel niet voldoende bevredigen, daar de maag ook vaste spijzen verlangt en ook behoefte heeft aan meer stevigen kost. Door echter per dag 1 liter karnemelk of taptemelk te nuttigen, die voor een deel met meel tot allerlei spijzen kan toebereid worden, kan men voor den prijs van 4 cents reeds in ongeveer $^1/_3$ van het dagelijksche eiwitrantsoen voorzien.

Verder wordt voor de voeding van den onbemiddelde nog al te weinig gebruik gemaakt van vele goedkoope, en daarbij toch zeer voedzame, dierlijke voedingsstoffen, die veel beter in staat zijn om de dure vleeschsoorten te vervangen, dan de verbazende massa's plantaardige spijzen, welke gewoonlijk op de tafel van den werkman verschijnen. Wij hebben daarbij in de eerste plaats het oog op het slachtafval, zooals lever, hart, nier, tong, enz. en verder het paarde- en konijnevleesch.

Tegen dergelijke voedingsmiddelen bestaat bij velen een zeker vooroordeel, dat volkomen zonder grond is. Runderen varkenslever, hart, nier, enz. die zeer smakelijk kunnen toebereid worden en zelfs door meergegoeden als lekkernij worden genuttigd, bevatten evenveel eiwit als vleesch en

zijn zeer goed verteerbaar, terwijl de prijs veel geringer is. Vervangt men in het rantsoen I van blz. 148 de 80 gram varkensvleesch door 100 gram lever, dan verschaft men zich, tegen bijna de helft van den prijs (8.5 cents) eene hoeveelheid eiwit, die de helft *meer* bedraagt (19.6 gram).

De vooroordeelen tegen het paardevleesch dagteekenen nog van eeuwen geleden, toen men dit vleesch als onrein beschouwde en het gebruik daarvan zelfs door de overheid en de geestelijkheid verboden werd. Het behoeft echter geen betoog, dat het paard, wat zindelijkheid en reinheid betreft, ver boven het varken en zelfs boven het rund moet gesteld worden en moge het ook waar zijn, dat tegenwoordig nog hoofdzakelijk oudere paarden naar de slachtbank gevoerd worden, zoo bedenke men, dat ook tal van runderen, vóór zij geslacht worden, reeds een vrij eerbiedwaardigen leeftijd bereikt hebben.

Vleesch van gezonde paarden laat, ook wat den smaak betreft, niets te wenschen over en heeft veel overeenkomst met rundvleesch. Het bevat zelfs meer eiwit dan eenige andere vleeschsoort en is zeer gemakkelijk verteerbaar, terwijl het, op dezelfde voedingswaarde berekend, ongeveer $2^1/_2$ malen goedkooper is. Het verdient dus dringend aanbeveling, het paardevleesch meer ingang te doen vinden en de oprichting van solide paardenslachterijen te bevorderen, terwijl men den werkman meer en meer vertrouwd make met het denkbeeld, dat het voor de werkkracht en de gezondheid van hem en zijn gezin veel voordeeliger is van dit uitstekende voedingsmiddel gebruik te maken, dan zijne maag op te vullen met kool en aardappelen.

Van lieverlede begint het vooroordeel tegen het paardevleesch eenigermate te verminderen en het gebruik neemt langzamerhand toe, in sommige steden van Europa zelfs vrij aanzienlijk. In Berlijn werden in 1889 nog slechts 5905 paarden voor de slachtbank verkocht en in 1892 bedroeg dit aantal reeds ongeveer 10 000; in het veel kleinere Weenen was dit cijfer reeds in 1889 gestegen tot bijna 15 000 per jaar.

Volgens de statistiek van het vorige jaar[1] waren er in

[1] *Hygiënische Rundschau.* 1893. III. blz. 265.

Pruisen 431 paardenslachterijen en van 1 April 1891 tot 1 April 1892 werden aldaar geslacht: in de openbare slachthuizen 19 230 en in de bijzondere slachterijen 53 245 paarden. Alleen in de provincie Brandenburg werden gedurende dien tijd 11 709 paarden verbruikt. Een groot voordeel levert dit vleesch ook nog daardoor op, dat het paard minder aan, ook voor den mensch gevaarlijke, ziekten onderhevig is dan het rund. Uit de bovengenoemde statistiek blijkt, dat in de openbare slachthuizen van de runderen moest afgekeurd worden 0.72 pct., van de paarden slechts 0.33 pct. Aan tuberculose leden slechts 21 paarden of 0.11 pct., tegen 43 425 runderen of 8.2 pct.

In Frankrijk is het gebruik van paardevleesch nog algemeener en zelfs in Parijs, de stad der fijnproevers, is het tamelijk verbreid. De eerste paardenslachterij werd in Frankrijk opgericht te Parijs in 1866. In 1867 werden in die stad verbruikt 2069 paarden, 59 ezels en 24 muilezels; in 1878 waren deze cijfers reeds gestegen tot 10 800 paarden, 488 ezels en 31 muilezels en in 1889 verbruikten de Parijzenaars niet minder dan 4 millioen kilogrammen paardevleesch en bevonden zich in die stad 132 paardeslachterijen.

Hoewel het verbruik van paardevleesch in ons land nog slechts van zeer bescheidene afmetingen is, vormt het toch in sommige steden reeds een niet onaanzienlijk bedrag. Te Rotterdam o. a. werden in Mei 1892 in het openbaar slachthuis 1239 runderen en 126 paarden, in November 1892 zelfs 141 paarden op 1807 runderen geslacht. Te Antwerpen bedroeg het aantal geslachte paarden in het abattoir over een geheel jaar in 1891 nog slechts 1017.

Ook het vleesch der tamme konijnen zou van groote beteekenis voor de volksvoeding kunnen worden, indien het, ook daartegen bestaande, trouwens door niets gerechtvaardigde, vooroordeel kon worden weggenomen. Deze dieren, die zich verbazend snel vermenigvuldigen en met geringere soorten van voedsel tevreden zijn, zoodat het fokken daarvan zeer winstgevend kan worden, leveren eene zeer smakelijke, zachte, licht verteerbare en daarbij zeer voedzame vleeschspijs.

Ten onzent is het gebruik van konijnevleesch nog slechts zeer weinig in zwang. Legde men zich in het groot toe op de fokkerij van tamme konijnen, dan zou dit niet slechts groote voordeelen opleveren voor den producent zelven, doch men zou ook in staat zijn om den onbemiddelde een uitstekend voedingsmiddel tegen zeer lagen prijs te verschaffen en alzoo aan de volksvoeding een belangrijken dienst bewijzen.

In sommige landen, vooral in Engeland en Frankrijk, heeft het verbruik van konijnevleesch reeds groote vorderingen gemaakt en wordt het hoog geschat. Reeds in het jaar 1874 werden in Engeland 40.5 millioen tamme konijnen verbruikt en in het bijzonder wordt daarbij Nottingham vermeld, als verbruikende alleen 3000 stuks per week.

Frankrijk fokt tegenwoordig ongeveer 85 millioen konijnen per jaar en daarvan worden er alleen te Parijs meer dan 3 millioen per jaar genuttigd. Op vele grootere landgoederen in Frankrijk wordt de konijnenteelt op groote schaal in practijk gebracht en levert daar eene zuivere winst op van 10.000 à 15.000 francs per jaar. Kleinere pachthoeven maken, behalve de gewone verdienste, door die teelt nog eene extra winst van 1000 à 2000 francs per jaar.

Het is hier ongetwijfeld de plaats om onze landgenooten, de bewoners van het water- en vischrijke Nederland, nog eens met nadruk te wijzen op de groote beteekenis van de *visch* als volksvoedsel, een punt, waarop reeds tijdens de tentoonstelling van voedingsmiddelen te Amsterdam in 1887 door den heer R. F. Maitland in den officieelen catalogus de aandacht is gevestigd.

Het moet zeker bevreemding wekken, dat een uitstekend voedingsmiddel, als visch, dat op zoo ruime schaal aanwezig is en zoo gemakkelijk kan verkregen en toebereid worden, niet veel meer als volksvoedsel wordt aangewend, vooral daar juist ons land zulk een overvloed van deze voedzame spijs oplevert.

De verklaring van dit zonderlinge verschijnsel is weder gelegen in onbekendheid met de eischen der voeding. Tegen

alle regels der wetenschap en der ervaring in, bestaat bij het volk nog steeds een onbegrijpelijk vooroordeel tegen het gebruik van visch als eigenlijk voedsel. Sommige vischsoorten worden, wel is waar, van tijd tot tijd gegeten, doch men beschouwt ze dan meer als lekkernij of als toegift, dan als essentieel bestanddeel van het voedsel.

En toch is niets minder juist dan dit oordeel. Visch bevat een weinig meer water, doch komt, wat het gehalte aan voedende bestanddeelen betreft, met vleesch overeen en dikwijls zelfs is het eiwitgehalte nog hooger, daar dit afwisselt tusschen 10 à 11 procent bij haring, bot, enz. tot 24 procent bij rog. Bovendien is visch, die niet te vet is, zeer gemakkelijk verteerbaar en staat daarin volstrekt niet bij vleesch ten achter. Vele volken van het noorden of eilandbewoners vinden dan ook, zooals bekend is, in visch hun hoofdvoedsel.

Ons volk maakt nog lang niet genoeg van de goedkoope vischsoorten gebruik en het is opmerkelijk, dat juist die soorten het minst in tel zijn, welke het overvloedigst voorkomen en dus het laagst in prijs zijn.

Als volksvoedsel verdienen bijv. de volgende vischsoorten vooral de aandacht: *rog*, die bij ons veel te weinig gebruikt wordt, en toch een hoog eiwitgehalte heeft en smakelijk kan toebereid worden, zoodat het een geliefkoosd gerecht is bij de Belgen, Franschen en Engelschen; *spiering*, *voorn* en *blei*, die in sommige tijden des jaars in verbazende hoeveelheid gevangen worden; *bliek* of *zeebliek*, waaronder men jonge haring of jonge sprot verstaat, wordt insgelijks in het begin van den zomer in zeer groote hoeveelheid gevangen en dan letterlijk weggeworpen of als varkensvoer gebezigd. In Engeland weet men van die visch smakelijke gerechten te bereiden en slechts de onbekendheid met die toebereiding is oorzaak, dat ook ten onzent die visch niet de aandacht heeft gevonden, welke zij verdient. Door er vooral aan de zeesluizen, waar zij in talrijke massa's aankomen, met schepnetten jacht op te maken, zou men, bij eene smakelijke toebereiding, eene goedkoope en voedzame spijs aan het volk kunnen verschaffen.

Ook *schelvisch* en *haring* kunnen in den tijd, dat zij rij-

kelijk aangevoerd worden, eene belangrijke rol als volksvoedsel vervullen, daar zij alsdan veel lager in prijs zijn dan vleesch en een even smakelijk als voedzaam gerecht opleveren.

Van *zuiderzeeharing* of *panharing*, die ook op de zeeuwsche stroomen veel gevangen wordt, trekt men insgelijks bij ons te lande veel te weinig partij. Panharing wordt in zulke massa's gevangen, dat men dikwijls genoodzaakt is ze tot bemesting van het land te bezigen. In de Zuiderzee worden jaarlijks ongeveer 50 millioen stuks gevangen en dit uitstekende voedsel wordt grootendeels tegen uiterst lage prijzen, meestal in gerookten toestand, als bokking, naar Duitschland uitgevoerd, ten einde als een gezond en goedkoop voedingsmiddel voor het leger te dienen. Het ware zeer wenschelijk deze industrie meer ten bate van onze eigene landgenooten aan te wenden en het gebruik daarvan als goedkoope en en voedzame spijs voor huisgezinnen, die beperkt zijn in hunne middelen, te bevorderen.

Een dergelijk vooroordeel als tegen sommige vischsoorten bestaat ook tegen enkele schaal- en schelpdieren, die veel in onze wateren voorkomen. In Zeeland zijn o. a. zeer bekend de *alikruiken*, eene soort van zeeslak, die, bij toebereiding met een weinig zout en peper, zeer smakelijk en voedzaam is; evenzoo de *kokkels* of *kokhanen*, die aan de kusten van Zeeland, Noord- en Zuid-Holland, Friesland en Groningen in tallooze exemplaren voorkomen, doch waarvan in ons land zoo goed als geen gebruik wordt gemaakt, terwijl zij, evenals de *slijkmosselen*, in groote hoeveelheden naar Engeland uitgevoerd worden, waar zij als delicatesse gelden. Alleen uit Bergen-op-Zoom werden, volgens den heer Maitland, in het jaar 1885 niet minder dan 6000 balen kokhanen, ter waarde van *f* 9000 en 150 hectoliters alikruiken ter waarde van *f* 1500, naar België en Engeland uitgevoerd, terwijl zij in ons land als oneetbaar worden beschouwd.

Behalve de thans genoemde goedkoope voedingsmiddelen, die wij in ons eigen land in sommige tijden van het jaar, om zoo te zeggen voor het grijpen hebben, zijn ook in andere

werelddeelen nog rijke hulpmiddelen voorhanden, die ook tot verbetering der volksvoeding in Europa kunnen toegepast worden, als de exploitatie op rationeele wijze plaats heeft en bij regeering en bijzondere maatschappijen den noodigen steun vindt. Vooral in Australië en Amerika worden, hoofdzakelijk ten behoeve van de wol- en lederindustrie, zulke verbazende kudden vee gefokt of deze worden in zulke massa's in het wild aangetroffen, dat jaarlijks ontzaglijke hoeveelheden vleesch, voldoende om eene aanzienlijke bevolking te voeden, renteloos verloren gaan.

De vraag is slechts, op welke wijze dit vee, zonder groote kosten van vervoer en onderhoud, naar Europa kan worden overgebracht. Tegen het vervoer van het levende vee, zooals dit o. a. op eenigszins grootere schaal uit de Vereenigde Staten en Canada naar Engeland geschiedt, bestaan zeer groote bezwaren, daar het vee, door de langdurige zeereis en minder goede verzorging aan boord, zeer in waarde verliest en de sterfte aanzienlijk is. Hetzelfde is in meerdere of mindere mate het geval bij het vervoer per spoor in volgeladen wagens.

Men begint er dus meer en meer de voorkeur aan te geven het vee in de havens van uitvoer te slachten en dit slachtvleesch gedurende het vervoer in bevroren toestand te conserveeren. Van de toepassing der koude tot het conserveeren en vervoeren van vleesch en visch in bevroren toestand wordt in vele landen reeds een ruim gebruik gemaakt en, door gebruik te maken van de reusachtige voorraden slachtvleesch, welke de fokkerijen in Amerika en Australië opleveren, zou deze methode ook voor de volksvoeding ten onzent van groote beteekenis kunnen worden, indien het vervoer, door verlaging der transportkosten, enz. meer dan tot nog toe bevorderd werd. Niet slechts zou men daardoor zeer goedkoop en uitstekend vleesch van elders kunnen uitvoeren, doch de maatregel zou ook een gunstigen invloed uitoefenen op de nog steeds zoo buitensporige vleeschprijzen in het algemeen en de werkman zou althans iets meer afwisseling in zijne voeding kunnen brengen en van tijd tot tijd van rundvleesch gebruik kunnen maken.

Het vooroordeel tegen het bevroren vleesch begint thans in Londen en elders, waar de invoer geregeld plaats heeft, meer en meer te verdwijnen. Door toepassing der nieuwste methoden van bevriezen en de verbeteringen in het vervoer per stoomschip, is niet slechts de hoedanigheid van het bevroren vleesch veel beter dan vroeger, doch ook de duurzaamheid is aanmerkelijk gestegen. Het verbruik van bevroren schapevleesch te Londen is in de laatste jaren aanzienlijk toegenomen en ten gevolge van den grooten aanvoer is het tegen zeer lage prijzen te verkrijgen. De prijs van het bevroren schapevleesch is ongeveer de helft van het gewone en te Londen verkoopt men het reeds voor 35 cents het kilogram.

In Nederland heeft men tot nog toe slechts zeer weinig genoten van deze groote voordeelen, die de veestapel der overzeesche gewesten aanbiedt, daar de invoer van bevroren vleesch bij ons nog niet bestaat.

Dit is zeer te betreuren met het oog op de volksvoeding, daar de onbemiddelde er door in staat zou gesteld worden zijn eiwitrantsoen, bij lageren prijs, aanzienlijk te verbeteren. Bij een prijs van 35 cents per kilogram voor het bevroren schapevleesch, zou men in het rantsoen I van blz. 148 de 80 gram varkensvleesch kunnen vervangen door 100 gram bevroren vleesch, waardoor het eiwitrantsoen zou stijgen tot 111.4 gram, terwijl de prijs van het dagrantsoen zou dalen tot 18.4 cents.

Men kan met vrij groote zekerheid aannemen, dat ook bij ons te lande zulk eene onderneming levensvatbaarheid zou blijken te bezitten en ook voor de ondernemers eene winstgevende industrie zou worden.

Op kleinere schaal werd in den aanvang van het jaar 1892 eene proef genomen met den invoer van bevroren schelvisch uit Noorwegen naar Amsterdam. Aanvankelijk bestond tegen het gebruik eene zeker vooroordeel, doch toen verschillende verbruikers verklaard hadden, dat de bevroren visch van uitstekende hoedanigheid was, werd de voorraad met graagte verkocht. Groote exemplaren schelvisch werden verkocht voor 20 cents.

Het zou dus van zeer groote beteekenis voor de volks-

voeding zijn, als deze industrie met alle mogelijke middelen gesteund en bevorderd werd en zij zou des te meer kans op levensvatbaarheid hebben, daar zulk eene onderneming, op grootere schaal uitgevoerd, zeer winstgevend blijkt te zijn.

Zooals van zelf spreekt, kunnen tot dit doel de gewone visschersvaartuigen niet dienen, daar de reizen zoo kort mogelijk moeten duren. In Duitschland en Engeland bestaan reeds sedert verscheidene jaren ondernemingen, die de visscherij op de Doggersbank uitoefenen met opzettelijk daartoe ingerichte stoombooten, „steamtrawlers" genaamd.

Deze booten blijven 6 à 7 dagen op reis en brengen dan 150, 200, somtijds zelfs 250 manden, d. i. 7.500 à 12.500 kilogrammen prachtige, door koude geconserveerde zeevisch mede. De stoombooten doen de reis in veel korteren tijd dan de visschersvaartuigen, hetgeen een tweeledig voordeel oplevert, namelijk vooreerst, dat de visch korter onderweg is en ten tweede, dat meer reizen kunnen gemaakt worden. De steamtrawlers zijn bovendien van electrisch licht voorzien, ten einde de vischvangst ook bij kunstlicht te kunnen uitvoeren.

Het conserveeren der visch in ijs is thans bij deze ondernemingen geheel opgegeven. Bij het bewaren in gewoon ijs wordt het bederf niet voldoende belet, daar de afkoeling niet genoeg in het inwendige doordringt en bovendien de bacteriën slechts met zekerheid gedood worden in eene ruimte, waarin *droge* lucht tot eenige graden *beneden* het vriespunt wordt afgekoeld. Men vervangt daarom tegenwoordig het ijs meer en meer door koelkamers, waar de afkoeling der lucht plaats heeft door luchtexpansiemachines.

Hoewel de inrichting der stoombooten groote uitgaven vordert, kan de onderneming toch op zeer voldoende winstcijfers wijzen, zooals uit de volgende, ons van bevriende zijde medegedeelde, gegevens blijkt.

In weerwil van de tamelijk groote kosten voor de inrichting der booten, maakt men te Bremen, wegens de snelle reizen en de grootere opbrengst, eene netto-winst van 30 à 40 procent, niettegenstaande de verkoopsprijzen der bevroren visch laag zijn.

Voor aankoop en bedrijfskapitaal van een steamtrawler wordt gerekend eene som van *f* 100.000. De stoombooten doen 46 reizen per jaar en brengen bij elke reis gemiddeld aan: 200 manden of 10.000 kilogram visch, welke in 60 uren gevangen wordt. Elke mand brengt gemiddeld *f* 9 op,

zoodat de opbrengst per jaar is...	*f* 82,800
daarvan af de onkosten per jaar...	*f* 45.000
blijft zuivere winst.............	*f* 37.800

alzoo bijna 38 procent.

Zelfs bij zulk een aanzienlijk winstijfer zou de volksvoeding door deze industrie nog in hooge mate gebaat zijn. De visch behoeft, volgens het bovenstaande, slechts *f* 9 per mand van 50 kilogram op te brengen, d. i. 18 cents per kilogram. Vergeleken met de prijswaardigste vleeschsoort, bijv. vet varkensvleesch, levert dus de bevroren visch een uiterst goedkoop eiwitvoedsel.

De middenprijs voor vet varkensvleesch is 81.5 cents per kilogram, waarvoor men dus verkrijgt: 145.4 gram eiwit en 373 gram vet. Schelvisch bevat 17.09 procent eiwit en voor 145.4 gram eiwit wordt dus vereischt 850 gram schelvisch, kostende 15.3 cents, doch waarin slechts 3 gram vet is bevat. Daar 1 kilogram vet varkensvleesch 373 gram vet bevat, moet dus in de overblijvende 370 gram vet nog op andere wijze voorzien worden, bijv. deels in den vorm van boter, deels als varkensvet, enz. Rekent men voor dit vet gemiddeld 90 cents per kilogram, dan zijn de kosten voor 370 gram vet: 33 cents en dus die van visch en vet gezamenlijk: 48.3 cents. Hetzelfde eiwit- en vetrantsoen, waarvoor men in den vorm van varkensvleesch 81.5 cents betaalt, kost dus bij het gebruik der bevroren visch van Bremen slechts 48.3 cents of iets meer dan de helft, terwijl uit het bovengenoemde winstcijfer blijkt, dat die kosten nog voor aanzienlijke verlaging vatbaar zijn.

Zonder eenigszins te kort te doen aan de groote beteekenis van eene zekere hoeveelheid dierlijk eiwit in de dagelijksche kostrantsoenen, mag men toch volle adhesie schenken aan

de pogingen, welke in den laatsten tijd worden aangewend om ook het eiwit uit de plantenspijzen beter voor de spijsvertering geschikt te maken.

Als middel tot verbetering der volksvoeding hebben verschillende geleerden en fabrikanten tegenwoordig eene beweging op het getouw gezet, ten einde eiwitrijkere broodsoorten samen te stellen, en bij het volk meer ingang te doen verschaffen.

In het vorige jaar verscheen over dit ontwerp eene brochure van prof. Ebstein te Göttingen [1], waarin de voordeelen dezer nieuwe voedingsmiddelen in het licht worden gesteld en wij achten het in het belang van de volksvoeding, ook ten onzent, die voedingsmiddelen in eenigszins ruimeren kring bekend te maken.

In ons gewone tarwe- en roggebrood is de onderlinge verhouding tusschen de verschillende voedingsbestanddeelen volstrekt niet in overeenstemming met de eischen eener rationeele voeding, want terwijl in het dagelijksch rantsoen de verhouding tusschen eiwit en koolhydraten ongeveer moet zijn als 105 : 500, dus als 1 : 5, vindt men in het brood ongeveer 6 à 7 procent eiwit op 49 à 55 procent koolhydraten en bedraagt die verhouding dus ongeveer 1 : 7 à 8. Doch bovendien laat ook de verteerbaarheid der eiwitbestanddeelen in ons gewone brood veel te wenschen over, waardoor dit eiwit voor de voeding eene veel geringere waarde heeft dan dat uit de dierlijke voedingsmiddelen. Terwijl van 100 deelen eiwit uit rundvleesch, ham, enz. 97—99 deelen volkomen verteerd worden, bedraagt dit bij fijn tarwe- of roggebrood slechts 77—81 en daalt bij grof roggebrood zelfs tot 58 procent.

Het geringe gehalte aan eiwitstoffen in het brood is voor een deel het gevolg van de bereidingswijze. Rogge- en tarwemeel bevatten 10—12 procent eiwit en het daaruit gebakken brood slechts 6—7 procent. De oorzaak van dit verlies is grootendeels daarin gelegen, dat men bij het bakken de zemelen en de onmiddellijk daaraan grenzende buitenste

[1] Prof. dr. W. Ebstein. *Ueber eiweissreiches Mehl und Brot als Mittel zur Aufbesserung der Volksernährung.* Wiesbaden 1892.

lagen der zaadkern verwijdert en juist die lagen het rijkst zijn aan eiwitstoffen, voornamelijk aan gluten of kleefstof.

Men heeft beproefd aan dit bezwaar tegemoet te komen door brood te bakken uit meel, waaruit de zemelen niet vooraf verwijderd zijn. Vooral bekend is o. a. het, naar den engelschen uitvinder Sylvester Graham, genoemde *Graham-brood*, dat gebakken wordt uit de gansche, grof gemalen graankorrels en wegens het groote eiwitgehalte bij de vegetariërs hoog aangeschreven staat.

Dit preparaat heeft echter niet aan de verwachtingen beantwoord, die men ervan koesterde. Niettegenstaande het grootere eiwitgehalte, bleek de hoogere voedingswaarde van dit brood slechts schijnbaar te zijn, daar het veel minder verteerbaar is dan het gewone en bovendien het zemelengehalte eene nadeelige prikkeling op het darmkanaal uitoefent.

Men heeft daarom getracht op andere wijze het eiwitgehalte van het brood te vermeerderen, nl. door er plantaardig eiwit aan toe te voegen, waartoe de kleefstof uit de tarwe gebezigd werd, daar deze betrekkelijk goedkoop is en op tamelijk eenvoudige wijze kan afgescheiden worden.

Het voorstel om deze kleefstof of gluten voor de voeding aan te wenden is niet nieuw, daar het denkbeeld reeds vóór bijna eene halve eeuw in de geneeskunde aanbevolen werd, voornamelijk voor lijders aan suikerziekte. De fransche geneeskundige Bouchardat heeft nl. in 1841 voor het eerst het zoogenaamde *glutenbrood* voor genoemde lijders doen samenstellen uit $^1/_5$ meel en $^4/_5$ tarwekleefstof.

Doch dit brood heeft zich, wegens den weinig aangenamen smaak, nooit ingang kunnen verschaffen, zelfs niet bij de lijders zelven, daar het bepaald oneetbaar en daarbij zeer hoog in prijs is.

Thans schijnt echter dit vraagstuk op andere wijze eene bevredigende oplossing te hebben gevonden, zooals in het boven vermelde geschrift van Ebstein nitvoerig besproken wordt.

Reeds sedert tal van jaren wordt, bij de bereiding van stijfsel uit tarwe, de daarin aanwezige kleefstof in groote hoeveelheden als afvalproduct verkregen. Men kende daaraan

vroeger slechts weinig waarde toe, daar het in den vorm, waarin het in de fabrieken geproduceerd werd, voor de voeding ongeschikt was en niet bewaard of verzonden kon worden wegens de geringe bestendigheid en het snelle bederf. Men bezigde het product dus slechts voor enkele technische toepassingen, o. a. voor de toebereiding van leder.

Sedert een paar jaren wordt nu door dr. Hundhausen in zijne fabriek te Hamm in Westphalen het planteneiwit uit tarwe volgens eene nieuwe methode afgescheiden en onder den naam van *„aleuronaat"* (van aleuron = meel) in het groot in den handel gebracht. Dit preparaat heeft den vorm van een droog, geelachtig poeder, bevat ongeveer 80 procent eiwit, is goed van smaak en kan, in volkomen drogen toestand, gedurende jaren zonder eenige verandering bewaard worden.

Door opzettelijke proeven met honden en menschen in het laboratorium van Voit te München is gebleken, dat de eiwitstoffen uit het aleuronaat zeer goed verteerbaar zijn.

Het aleuronaat kan op zeer verschillende wijzen voor de voeding toepassing vinden. Men kan er, onder toevoeging van eene voldoende hoeveelheid meel, zeer smakelijk en voedzaam brood van bakken of, met melk en rijst of meel, er verschillende melkspijzen uit bereiden of ook, door toevoeging aan bouillon, eene krachtige soep verkrijgen. Door toevoeging van een eetlepel aleuronaat aan een bord soep kan het eiwitgehalte van deze gemakkelijk en met weinig kosten aanzienlijk verhoogd worden.

Hoewel het aleuronaat 4 maal hooger in prijs is dan gewoon meel, bezit het een 8 maal hooger eiwitgehalte. De prijs is op dit oogenblik 7 à 8 cents per 100 gram, zoodat voor eene som van 4 cents kan voorzien worden in 40 gram eiwit in het voedsel en men dus in het aleuronaat een zeer goedkoop eiwitvoedsel bezit, dat tot verbetering der volksvoeding alle aandacht verdient, ten einde voor een deel aan het geringe eiwitgehalte van de gewone rantsoenen der onbemiddelden tegemoet te komen. Toch kan het daartoe slechts voor een gedeelte in aanmerking komen, daar, wegens reeds vermelde redenen, een deel van het eiwit moet

ontleend worden aan dierlijke voedingsmiddelen: vleesch, visch, melk, enz., die daartoe tegen lagere prijzen verkrijgbaar zullen zijn, als sommige der boven besproken maatregelen toepassing zullen vinden.

Als goedkoop eiwitvoedsel zal het aleuronaat waarschijnlijk eenmaal nog eene groote rol spelen, daar het langzamerhand, bij toepassing als voedingsmiddel, bij de verwerking van het tarwemeel het hoofdproduct zal worden, terwijl de stijfselbereiding dan een neventak van deze belangrijke industrie zal vormen.

Volgens prof. Lehmann te Würzburg, een bekend physioloog, levert de voeding met aleuronaatmeel zeer gunstige uitkomsten op en bevat 1 kilogram van die stof evenveel eiwit als 6.6 kilogram tarwe, terwijl de verteerbaarheid veel grooter is. Practische proeven in het groot werden reeds genomen met de zwitsersche soldaten. In plaats van 750 gram gewoon brood gaf men dezen 650 gram van dàt brood, onder toevoeging van $^1/_8$ aleuronaat. Terwijl daarbij de kosten ongeveer dezelfde bleven, werd het eiwitrantsoen met 24 gram per dag, alzoo met ongeveer $^1/_5$ van de benoodigde hoeveelheid, vermeerderd.

Hoewel voor de volksvoeding weinig behoefte bestaat aan vermeerdering van het gehalte aan koolhydraten in het dagelijksche kostrantsoen, zoo willen wij toch een oogenblik stilstaan bij de beweging, welke in de laatste jaren door sommigen op touw gezet is tot afschaffing van den suikeraccijns, met het oog op de waarde, welke de suiker als voedingsmiddel zou bezitten, welke theorie o. a. een verdediger heeft gevonden in den heer G. Birnie te Deventer.[1] De suiker, d. i. de gewone riet- of beetwortelsuiker, wordt daarbij voorgesteld als een hoogst belangrijk voedingsmiddel voor het volk, daar zij, als koolhydraat, vooral daar van beteekenis is, waar zware arbeid moet verricht worden. Op dien grond wordt de suiker als een belangrijk voedingsmiddel voor het volk beschouwd en de afschaffing van den accijns voorgesteld als een, door de wetenschap gevorderde, eisch en als een ge-

[1] Zie de brochure: *Suiker als voedingsmiddel*, door G. Birnie. 1892.

wichtige factor om de voeding, en dus ook den maatschappelijken welstand, van den arbeider te verbeteren.

Zonder het wenschelijke dier afschaffing uit een fiscaal oogpunt te beoordeelen, moeten wij verklaren, dat, van een physiologisch standpunt voor de toepassing als voedingsmiddel, weinig ten gunste van den voorgestelden maatregel kan aangevoerd worden.

Dat suiker een koolhydraat voorstelt in den zuiversten vorm, zonder waardelooze bijmengselen en gemakkelijk oplosbaar is in de spijsverteringsvochten, is volkomen juist, maar toch zou de afschaffing van den accijns niet beantwoorden aan het doel, waarmede deze maatregel wordt voorgesteld.

Vooreerst bestaat er al zeer weinig aanleiding om den werkman in staat te stellen, zich op goedkoope wijze koolhydraten te verschaffen. De moeielijkheid bestaat veeleer daarin, dat juist de koolhydraten in de gewone voedingsrantsoenen in veel te groote hoeveelheden vertegenwoordigd zijn, ten opzichte van het eiwit. Aan koolhydraten is in de voedingsrantsoenen van den werkman waarlijk geen gebrek en de groote vraag is dan ook, hoe men den arbeider tegen geringen prijs een voldoend eiwitrantsoen zal verschaffen.

Bovendien is de suiker wel is waar goed oplosbaar en wordt zij dus gemakkelijk in het bloed opgenomen, doch men vergeet daarbij, dat de suiker, die wij tot de vorming der spierkracht noodig hebben, niet is de gewone rietsuiker, doch dat zij in ons lichaam, als glucose, uit geheel andere stoffen, namelijk de meelspijzen, gevormd wordt. Onze spijsverteringsorganen zijn er op ingericht, om uit zetmeel suiker te vormen en men kan die rol niet straffeloos verzaken of omkeeren, terwijl de rietsuiker in ons lichaam geheel andere ontledingen ondergaat dan de zetmeelstoffen.

Men bedenke ook, dat de suiker, juist door haar zoeten smaak en gemakkelijke oplosbaarheid, eene sterke prikkeling uitoefent op het smaakorgaan. Daardoor heeft de rietsuiker juist als genotmiddel eene groote waarde, doch in grootere hoeveelheden, als voedingsmiddel, genuttigd, worden zulke stoffen ten slotte niet meer met smaak genoten, welk bezwaar bij de koolhydraten, die in den vorm van brood,

meelspijs, aardappelen, enz. worden opgenomen, niet bestaat. De suiker zal dus bij de voeding zich moeten bepalen tot de rol van genotmiddel en, hoe gewichtig ook als zoodanig, zich niet kunnen verheffen tot den rang van voedingsmiddel.

Bovendien zou echter de suiker, zelfs bij afschaffing van den accijns, geenszins zulk een goedkoop voedingsmiddel zijn, als men zich voorstelt. Door andere koolhydraten kan men veel voordeeliger in de behoefte voorzien, terwijl dan de weg wordt gevolgd, die ons door de natuur is aangewezen, namelijk de vorming van suiker uit zetmeel.

Bij afschaffing van den suikeraccijns zou de prijs van dit artikel dalen met 27 cents per kilogram en dus ongeveer 29.5 cents per kilogram bedragen. Neemt men nu aan, dat de suiker in ons lichaam inderdaad volkomen verteerd en tot vorming van spierkracht aangewend wordt, dan zou zij ons 1000 gram volkomen verteerbaar koolhydraat leveren voor eene som van 29.5 cents.

Maken wij daarentegen gebruik van de koolhydraten uit het brood, zooals de aangewezen weg is, dan is dit veel voordeeliger, zelfs bij gebruik van tarwebrood. Ongebuild tarwebrood bevat 51.12 pct. zetmeel en de middenprijs voor Nederland is ongeveer 12 cents per kilogram. Van de koolhydraten uit dit brood wordt in ons lichaam 89—99 pct. volkomen verteerd. Nemen wij een ongunstig cijfer, bijv. 90 pct., dan levert ons 1 kilogram tarwebrood $\frac{10 \times 51.12 \times 90}{100}$ d. i. 460 gram volkomen verteerbaar koolhydraat voor eene som van 12 cents. Voor 1000 gram verteerbaar koolhydraat is dus noodig $\frac{1000}{460} \times$ 1 kilogram, d. i. 2.174 kilogram brood, waarvan de prijs bedraagt $2.174 \times 12 = 26.1$ cents, terwijl dezelfde hoeveelheid koolhydraat in den vorm van accijnsvrije suiker ons 29.5 cents, dus 3.4 cents *meer* kost. Bij gebruik van roggebrood, aardappelen, enz., die veel goedkooper zijn dan tarwebrood, wordt het nadeelig verschil voor de suiker natuurlijk nog grooter.

Daarbij komt nog eene andere omstandigheid. Terwijl wij in den vorm van accijnsvrije suiker voor onze 29,5 cents niets meer en niets minder bekomen dan 1000 grammen koolhydraat, leveren ons de daarmede gelijkstaande 2,174 kilogram brood, voor eene som van slechts 26,1 cents niet slechts *dezelfde*

hoeveelheid verteerbaar koolhydraat, doch *bovendien* nog eene aanzienlijke hoeveelheid eiwit.

Ongebuild tarwebrood bevat 6,15 pct. eiwit, waarvan 60—80 pct., stel gemiddeld 70 pct. verteerd wordt. 1 Kilogram brood levert dus $\frac{61,5 \times 70}{100} = 43$ gram en 2,174 kilogram brood: 2,174 × 43 = 93,5 gram verteerbaar eiwit, overeenkomende met het eiwitgehalte van ongeveer $^{1}/_{2}$ kilogram vleesch, waarvoor men anders 40 à 50 cents betaalt, doch dat men, bij vergelijking met suiker, op den koop toe verkrijgt.

Het zou dus dwaasheid zijn, den werkman, voor zoover de koolhydraten betreft, met suiker te voeden. Ook bij afschaffing van den accijns kan hij, in den vorm van brood, zich niet slechts dezelfde hoeveelheid koolhydraten tegen lageren prijs verschaffen, doch ontvangt daarbij nog op den koop toe een belangrijk bedrag aan eiwitstoffen. Daar de werkman in de tegenwoordige rantsoenen reeds ruimschoots zijn deel aan koolhydraten ontvangt, terwijl er daarentegen in den regel een aanzienlijk te kort is aan eiwit, zoo zou het in lijnrechten strijd met de eischen der voeding zijn, gesteld zelfs, dat dit mogelijk was, een belangrijk deel der koolhydraten in den vorm van suiker op te nemen.

Voor de verbetering der volksvoeding is dus van de afschaffing van den suikeraccijns geen heil te verwachten. Daarentegen zouden verschillende der, door ons boven in het licht gestelde, maatregelen in aanzienlijke mate daartoe kunnen bijdragen.

Het is echter niet voldoende, dat de hier aanbevolen maatregelen en uiteengezette beginselen slechts bekend worden aan het meer ontwikkelde deel der natie, waartoe de lezers van dit tijdschrift moeten gerekend worden. Integendeel: de kennis van de beginselen der voedingsleer moet zich meer en meer uitstrekken over een veel wijderen kring, want zij vormt eene levensvraag voor den breeden zoom der arbeidersbevolking.

Daarom ligt het op den weg der overheid of van bijzondere vereenigingen, niet slechts, om aan de toepassing dier middelen zooveel mogelijk bevorderlijk te zijn, doch ook om het volk, meer dan tot nu toe, bekend te maken met de betrekkelijke

voedingswaarde en met de grondbeginselen der voedingsleer.

Een uitmuntend middel tot het bereiken van dit doel is de oprichting van volksscholen voor het onderricht in de huishoudleer of het verstrekken van dit onderwijs als aansluiting aan de volksschool, dus in den vorm van „kosteloos herhalingsonderwijs", waar de dochters uit de volksklasse bekend gemaakt worden met de voornaamste zaken, die op de huishouding betrekking hebben en dus ook met de keuze en de toebereiding der spijzen.

Want de graagte, waarmede de spijzen genuttigd worden, hangt niet alleen af van den aard der spijzen zelf, doch ook zeer veel van de wijze, waarop zij toebereid worden. Dikwijls kan eene spijs, die, hoe voedzaam ook, niet in den smaak valt, door eene andere wijze van toebereiding in een aangenaam gerecht veranderd worden.

Eerst door nadere bekendheid met de eischen der voeding en door eene nauwkeurige berekening van hare kosten, kan de vrouw uit de volksklasse in staat gesteld worden om, althans zooveel mogelijk, te woekeren met de geringe middelen, die haar gegeven zijn.

In Duitschland zijn dergelijke avondhuishoudscholen reeds in vele steden opgericht ten behoeve van den werkmansstand en zij vinden aldaar groote waardeering.

De groote beteekenis van deze scholen werd vóór eenigen tijd in het licht gesteld in een belangrijk opstel van den bekenden hygiënist, dr. Prausnitz [1], naar aanleiding van door hem ingestelde onderzoekingen naar de inrichting en samenstelling der kostrantsoenen in de huishoudschool, welke verbonden is aan de staalfabriek van Friedrich Krupp te Essen.

Behalve de vele andere nuttige inrichtingen, welke deze firma voor de gezondheid en den welstand harer werklieden heeft tot stand gebracht, richtte zij ook eene huishoudschool op, waar de dochters van de arbeiders en van de bedienden na haar veertiende jaar kosteloos eene practische opleiding in de huishouding ontvangen.

---

[1] *Archiv für Hygiène.* 1892, blz. 387—408.

Dit onderwijs strekt zich uit over: toebereiding der spijzen, inmaken van groenten en vruchten, bewaren van levensmiddelen in voorraad, inkoop van levensmiddelen, tuinbouw met betrekking tot de groententeelt en verder: wasschen, mangelen, strijken, herstellen van kleederen en ondergoed en allerlei huishoudelijke bezigheden.

Hierbij wordt vooral gelet op toebereiding van een eenvoudigen, doch voedzamen kost. Niet slechts de toebereiding zelve echter wordt hierbij in aanmerking genomen, doch de leerlingen worden ook nauwkeurig bekend gemaakt met de hoeveelheden der afzonderlijke voedingsmiddelen, benoodigd voor een bepaald aantal personen, de hoeveelheden, die voor elken maaltijd vereischt worden, enz. De leerlingen moeten geregeld boekhouden over hetgeen voor elken maaltijd gebruikt wordt, over de som, die daarvoor betaald wordt, enz. Dit alles wordt opgeteekend in een dagboek, dat de leerlingen na afloop van den cursus behouden en waarin zij later als huisvrouwen steeds eene nuttige handleiding hebben, die haar de inlichtingen verschaft, wat en hoe zij moeten koken.

Het onderzoek van dr. Prausnitz had voornamelijk ten doel om, uit een hygiënisch oogpunt, de waarde van deze inrichtingen te beoordeelen en als uitkomst daarvan bleek, dat de kostrantsoenen niet slechts smakelijk werden toebereid en de noodige afwisseling aanboden, doch ook ruimschoots beantwoordden aan de eischen der voedingswaarde.

Nog belangrijker echter is het resultaat dezer onderzoekingen uit een maatschappelijk oogpunt. De voordeelen der volkshuïshoudscholen, zooals die van Krupp, kunnen niet hoog genoeg gewaardeerd worden. Dit onderwijs toch verschaft aan de leerlingen eene groote mate van toewijding aan en begrip van de huishouding en zij zullen later veel beter hare roeping kunnen vervullen om te woekeren met geringe inkomsten, dan zij, die, zonder eenige kennis van zaken, hare intrede in de huishouding doen. Zij leeren op die wijze niet slechts, hoe zij, ook met betrekkelijk geringe middelen, een degelijken, voedzamen en smakelijken kost kunnen toebereiden, doch ook, hoe zij de overige huishouding zoo voordeelig mogelijk kunnen inrichten.

Oprichting van dergelijke huishoudscholen voor den werkliedenstand op ruime schaal en in verschillende streken des lands is ook ten onzent een eisch van den tegenwoordigen tijd. Reeds thans bezitten wij in ons land een drietal uitstekend ingerichte kook- of huishoudscholen, welke, uit hare leerlingen, reeds een aantal, theoretisch en practisch gevormde, kookschool-leeraressen hebben geleverd. Tot nogtoe echter wacht het meerendeel daarvan op plaatsing... wegens gemis aan de noodige scholen, waar zij met de verworven kundigheden zulk een groot nut zouden kunnen stichten, ook onder het volk.

Waar in andere landen op dit gebied reeds zooveel is verricht, wordt in ons land blijkbaar de groote beteekenis nog niet begrepen van dit uitnemende middel om de volkswelvaart te verbeteren. Het groote gewicht van deze zaak en de noodzakelijkheid om haar te steunen, ook van de zijde van vereenigingen, die ook overigens het welzijn des volks beoogen, is nog zoo weinig, zelfs tot het beschaafde publiek, doorgedrongen, dat nog onlangs een voorstel van het hoofdbestuur der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen om tot de oprichting van dergelijke scholen mede te werken, door de algemeene vergadering dier maatschappij met eene vrij groote meerderheid werd verworpen.

Ook hier dient echter het particulier initiatief den steun te ondervinden van de gemeenten en van het rijk, daar het hier eigenlijk het belang van den staat in zijn geheel geldt.

Evenals de regeering tegenwoordig een open oog heeft voor het ambachtsonderwijs, dat aan de mannelijke arbeidersbevolking ten goede komt, zoo zal zij ook zonder twijfel hare medewerking verleenen, waar het geldt de vrouwelijke opleiding der jeugd voor alle huishoudelijke bezigheden, waarvan de kennis zoozeer tot den voorspoed van het arbeidersgezin kan bijdragen.

Want wij herhalen hier nogmaals, dat de positie van den werkman niet uitsluitend afhankelijk is van de grootte van zijn loon, doch ook in hooge mate van de wijze, waarop het besteed wordt. Te recht zegt dr. Prausnitz in zijn bovengemeld opstel, dat eene degelijke huisvrouw, ook bij geringe ver-

diensten, aan haar man en kinderen nog een betrekkelijk aangenaam tehuis en voldoende voeding weet te verschaffen, terwijl voor eene huishoudster, die geene voldoende kennis van de huiselijke bezigheden bezit, dikwijls zelfs de hoogste loonen ontoereikend zijn.

Naar aanleiding van het bovenstaande, kunnen wij ons geheel vereenigen met de rede, welke onlangs door dr. Kalle te Wiesbaden, den bekenden kampioen voor de verbetering der volksvoeding, werd gehouden en waarin hij betoogde, dat de staat of de gemeente op drieërlei wijzen in dit opzicht handelend moeten optreden.

Vooreerst moeten vooral de kostgevers van grootere volksmassa's, zooals soldaten, gevangenen, fabrieksarbeiders, aan de voedingswaarde der kostrantsoenen de noodige aandacht wijden en dit geldt voornamelijk den staat, als grootsten kostgever in de kazernes. Wat de soldaat in de kazerne leert, brengt hij later in de huishouding over. In de tweede plaats moet het aanschaffen van gezonde en voedzame spijzen tegen lage prijzen gemakkelijker gemaakt worden, waarbij insgelijks de staat weer eene groote rol speelt door de regeling der vrachttarieven op de spoorwegen. Levende dieren, zeevisch, melk, enz. moeten door sneller en goedkooper vervoer beter toegankelijk gemaakt worden voor de kleinere beurzen. Ook moeten staat en gemeente waken tegen vervalsching en bedrog in de levensmiddelen. Eindelijk kan de overheid in de derde plaats hare medewerking verleenen door bevordering van de kennis der voedingsleer en der huishoudelijke bezigheden, op de wijze, zooals reeds boven werd aangegeven.

Dit laatste punt is van niet minder belang dan de overige voorgestelde maatregelen. Verbetering van het volksonderwijs, ook op huishoudelijk gebied, zal in hooge mate er toe medewerken om den arbeidersstand eenigermate op te heffen uit den, veelal treurigen toestand, waarin hij thans verkeert.

Moge de toepassing dezer maatregelen niet lang meer op zich laten .wachten, zoo zal ongetwijfeld de gansche maatschappij er wel bij varen!

ZUTPEN, Juli 1893. A. J. C. SNIJDERS.

NASCHRIFT.

Nadat dit opstel geschreven was, verscheen eene tweede brochure van den heer Birnie, getiteld: *De voedingswaarde van rietsuiker.* Het is hier niet de plaats om in eene beoordeeling te treden over de wijze, waarop de schrijver, als leek, zich verdiept in physiologische vraagstukken, zich daarbij zelfs partij stelt tegen een onzer eerste physiologen en tevens met enkele woorden den staf breekt over het werkje: *Onze voedingsmiddelen* van den schrijver van dit opstel.

Slechts eene enkele opmerking wenschen wij hieraan toe te voegen, in verband met ons onderwerp, nl. deze, dat de heer Birnie, zoo hij slechts eenigermate vertrouwd ware geweest met dit vraagstuk, het door hem geschrevene over de noodzakelijkheid der afschaffing van den suikeraccijns *in verband met de voedingswaarde* zou achterwege hebben gelaten. Want had de schrijver de berekeningen gemaakt, die in dergelijke gevallen onmisbaar zijn, dan zou de geheele strijd hem overbodig gebleken zijn.

Immers uit onze berekeningen op bl. 164—167 van dit opstel blijkt, dat — aangenomen zelfs, dat de rietsuiker uitsluitend en volledig als *voedingsmiddel* dienst doet — de werkman toch *veel goedkooper* tarwebrood — en dus nog voordeeliger roggebrood — kan nuttigen om aan zijne behoefte aan koolhydraten te voldoen, dan *accijnsvrije* suiker. En daar nu — ook volgens professor Pekelharing te Utrecht — in elk geval, den prijs buiten beschouwing latende, zetmeel, met het oog op onze spijsverteringsorganen, als koolhydraat de voorkeur verdient, zoo is de strijd tegen den accijns, met het oog op de *voedingswaarde* der suiker, een strijd tegen windmolens.

Verder moeten wij opkomen tegen de hoogst willekeurige wijze, waarop de schrijver omspringt met de prijzen der voedingsmiddelen, die hij als bewijzen voor zijne hypothesen bezigt, o. a. op bl. 53 zijner laatste brochure, waar hij voor den werkman, reeds bij de tegenwoordige prijzen, een deel der boter door suiker wil vervangen. De prijs van 1 kilo suiker wordt door hem gesteld op slechts 52 cents, terwijl de prijzen voor zuivere witte suiker — en slechts deze komt hier in aanmerking — sedert het vorige jaar afwisselden tusschen 55 en 59 cents per kilo. Daarentegen stelt hij den prijs voor een kilogram boter op *ƒ* 1,50, terwijl goede boter in den regel verkrijgbaar is voor prijzen van *ƒ* 1 à *ƒ* 1,30 per kilo en de middenprijs voor geheel Nederland in de laatste jaren slechts *ƒ* 1,11 bedroeg. Bovendien kan de

werkman zeer goed gebruik maken van margarineboter, die in voedingswaarde met gewone boter gelijk staat, zelfs door de meergegoeden reeds veel gebruikt wordt en waarvan de prijs slechts *f* 0,80 à *f* 1 per kilo bedraagt.

Overigens behoeft nauwelijks te worden opgemerkt, dat de wenschelijkheid om den prijs van de suiker te verlagen met het oog op hare gewichtige beteekenis als *genotmiddel* voor het volk, met onverminderde kracht blijft bestaan.

A. J. C. S.

COSMOPOLITISME EN VOLKSONTWIKKELING.

Het hedendaagsche cosmopolitisme sprak meer dan eens de zienswijze uit, dat kleine nationaliteiten wèl zouden doen van de kaart te verdwijnen, of, als men 't verkiest, zich in grootere op te lossen. Aan Nederland ook werd reeds vroeger de raad gegeven, zijne taal maar zonder gerucht tot den rang van dialect te laten dalen, en onze jeugd liever een wereldtaal te leeren, duitsch of engelsch of fransch.[1]

In den vreemde geven Nederlanders zeer dikwijls zonder veel tegenstribbelen hunne taal prijs; en, al wordt in het land zelf zoo ver niet gegaan, toch houdt men op enkele plaatsen voornamelijk het fransch en al wat naar Frankrijk riekt, meer in eere dan het vaderlandsche. Nederlands hofstad heeft over de grens den naam, dat iedereen er fransch kent, en ook in den mond van geboren Nederlanders komt met betrekking tot Den Haag de verklaring voor, dat velen er in de opvoeding een bijzonder gewicht leggen op de kennis van het fransch, en vooral een vernis van fransche beschaving zoeken te verkrijgen.

Gereedelijk nemen wij aan, dat beide uitspraken aan overdrijving mank gaan. Juist voor overdrijving van het cosmopolitisme te waarschuwen, als onvereenigbaar met gezonde volksontwikkeling, is het doel der volgende bladzijden.

---

[1] (Dr. Vitringa.) Jochem van Ondere. *Mijn bezoek aan Bismarck*, blz. 67, om van Busken Huets bekende boutade in het maandblad *Nederland* niet te gewagen.

In onzen tijd, nu de wrijving der nationaliteiten zich zoo krachtig uit, dat al het karakteristieke in de verschillende gewesten onder dien invloed gelijk wordt, laat het zich volkomen begrijpen, dat men steeds meer de noodzakelijkheid is gaan gevoelen, nieuwe gezichteinders te openen. De kring waartoe de taal eener kleine nationaliteit toegang geeft, wordt te klein bevonden, en meer en meer wenscht men zich een weg te banen tot een hoogere en ruimere beschaving. De vreemde talen hebben heden haar plaats in het onderwijs en hare kennis behoort tot de hoedanigheden van al wie op een goede opvoeding aanspraak wil maken. Mits de moedertaal aan deze behoefte niet opgeofferd worde, kan men vrede hebben met de eischen des tijds. Het voorgeslacht, op welks kapitaal wij teren, heeft recht op al onzen eerbied; en deze schuld betalen wij slechts in de mate van de liefde, waarmede wij het voertuig hunner gedachten, de moedertaal, dat legaat uit vroeger eeuwen, omringen.

De vraag, of het tegenwoordige geslacht in dit opzicht al dan niet reden tot klagen geeft, moge hier gansch ter zijde blijven. Het verschijnen van voortreffelijke geschriften als dat van dr. Kalff over het onderwijs in de moedertaal, bewijst gelukkig dat men steeds op vooruitgang bedacht is. Men zoeke aldus de plaats, aan de moedertaal in de opvoeding ingeruimd, steeds te verruimen, ja, deze meer en meer als doel op den voorgrond te dringen: zulk pogen verdient lof en is geruststellend voor de toekomst der nationaliteit.

Hiermede schijnt tevens de zienswijze te zijn weerlegd van hen, die de vreemde talen op het programma der lagere school willen brengen. Het *uitgebreid lager onderwijs* in Nederland doet het, en volgens de meening van sommigen, tot nadeel der volksontwikkeling. Het *uitgebreid lager onderwijs*, die overgang tot de *hoogere burgerschool*, wordt door dezen nutteloos geacht; zij achten integendeel raadzaam, dat het kind wat langer op de volkschool blijve.

In het uitgebreid lager onderwijs is de vreemde taal, meestal het fransch, het hoofddoel. Wordt nu reeds daar het overwicht der vreemde taal als een gevaar beschouwd,

en wel wegens de achterstelling der moedertaal, welke er een onvermijdelijk gevolg van is, een veel grovere fout zou het zijn, als men ook aan de studie van het fransch of welke andere vreemde taal ook, in het lager onderwijs een plaats moest geven. De harde ervaringen, door andere volkeren in dit opzicht verkregen, mogen Nederland ten voorbeeld dienen.

Wanneer men bedenkt dat de lagere school de eenige is welke door de groote meerderheid bezocht wordt, ziet men al spoedig in dat versterking van het lager onderwijs niet anders dan ten nutte van de verstandelijke ontwikkeling der natie zal werken.

De volksbeschaving is des wetgevers hoogste en heiligste plicht. Juist daarom kan er nooit te veel gewicht op gelegd worden, dat het lager onderwijs, het ware *volks*-onderwijs, geheel en al moet geschieden door en voor de moedertaal; in geen geval mag deze hare rechten zien inkrimpen tengevolge van het steeds meer om zich grijpend cosmopolitisme. Het minst van al is het cosmopolitisme op zijne plaats in de volksschool. Houdt de wetgever dezen grondregel niet in 't oog, zoo wordt de natie geleid op een weg, die haar opslorping bij machtiger nationaliteiten in de hand moet werken, althans de banden verzwakken, welke haar aan den geboortegrond hechten: men begaat, in één woord, een misdaad tegen het vaderland.

De geschiedenis van Europa levert voorbeelden, welke aantoonen dat deze bewering niet ongegrond is, omdat het gevaar waarop wij wezen, geen hersenschim maar werkelijkheid is. Volgt mij dan, Nederlanders die tot heden zoo gelukkig zijt, eentalig volksonderwijs te bezitten, naar België.

Er zijn meer staten in Europa, waar verschillende talen naast elkander bestaan: Zwitserland, met duitsch, fransch en italiaansch; Frankrijk, met fransch, bretonsch en vlaamsch; Rusland, met russisch en finsch; Oostenrijk, met duitsch en, benevens magyaarsch en rumeensch, verscheidene slavische dialecten.

Zoolang de volksschool streng nationaal blijft, worden de rechten van het volk geëerbiedigd; in Zwitserland is het kantonsbestuur tevens schooloverheid. Elk kanton richt zich zich in zooals 't verkiest, en het zou niemand invallen, een andere taal aan de volksschool ten grondslag te leggen dan die des volks. Deze regel is in overeenstemming met de natuur, en zoo draagt het onderwijs goede vruchten.

In België gaat men anders te werk. Ten zuiden eener lijn welke ongeveer van Aken tot Calais loopt, heerscht het fransch; daarboven begint het nederlandsch taalgebied. Als een gevolg der reactie tegen het nederlandsch bestuur van 1815 tot 1830, werd in België het fransch de eenige „officieële taal", de taal der bestuurszaken dus, en daar de kennis van het fransch noodig was om tot de openbare ambten toegelaten te worden, werd deze taal weldra algemeen onder de beschaafdere standen verbreid. Eerst sedert eenige jaren heeft het nederlandsch zich weer een plaats in de openbare zaken en in het onderwijs weten te veroveren.

Zoo drong zich meer en meer de gedachte op, dat men in Vlaanderen fransch moest kennen, „om door de wereld te geraken"; en nog heden is fransch in België het kenmerk van een beschaafd man. Dat niet alleen het geheele middelbaar onderwijs tot vóór luttel jaren in het fransch werd gegeven, ook in de nederlandsch sprekende provinciën, is slechts een der talrijke gevolgen waartoe zulk een ideaal moest leiden. Het stelsel werd overigens in de hand gewerkt door de Walen, die in het bestuur steeds den toon aangeven. Tot vóór een twintig jaar kenmerkte Vlaanderen in het onderwijs zich door verschijnselen, welke menige lezer in twijfel zou trekken: de les van het nederlandsch werd aan de Vlamingen, dus geboren Nederlanders, gegeven in het fransch! Tot vóór een tiental jaren werd van hoogerhand den leeraar van het nederlandsch in de vlaamsche gewesten aanbevolen, de nederlandsche teksten in 't fransch te laten overzetten, „om ze den jongens beter te doen begrijpen". Het geval behoort tot mijn eigen ervaring.

Het is klaar, dat èn door officieelen drang, èn door eigen sympathie, althans van een gedeelte zijner bevolking, Vlaanderen den weg naar Frankrijk opgaat. Deze sympathie heerscht

vooral bij de hoogere klassen. De adel en de gegoede burgerij zijn heelemaal verfranscht; meestal kennen zij zelfs geen „vlaamsch" meer, en zij denken in het fransch.

De invloed der hoogere standen op de lagere is een factor van ongemeen gewicht in de geschiedenis der natiën. *Zij* zijn het, die vaak hun stempel drukken op de geestesrichting van het geheel, op het streven van een volk als individu. Wanneer nu de mindere klasse eenmaal de oogen gevestigd houdt op een hoogeren stand, die de volkstaal niet kent of minacht, zoo treedt de natie reeds in een overgangstijdperk, waarin zij zich langzamerhand losscheurt van alles wat haar eigen karakter uitmaakte. De bewondering voor de vreemde taal deelt zich ook aan den geringeren stand mede, en de kennis van de vaderlandsche spraak, geschiedenis en letterkunde geraakt op den achtergrond. Belangstelling heeft zulk een natie over voor alles wat uit den vreemde stamt, en de verdiensten harer eigen groote mannen, of dezen behooren tot den tegenwoordigen tijd of tot vroegere eeuwen, worden niet meer geacht.

Ook zij, die in zulk gewild verzaken van eigen aard en zeden een gevaar zien en ertegen reageeren, hebben onder die anti-nationale invloeden te lijden. De „vlaamsche beweging", in Nederland al te weinig gekend, is namelijk de reactie tegen het streven, dat, moest het ooit de overhand behalen, Vlaanderen en dientengevolge gansch België rijp voor inlijving bij Frankrijk zou maken. Beide elementen zijn thans in vollen strijd. De veroverde taalwetten zijn evenwel zegenpralen, waarop de vlaamsche beweging mag bogen.

Maar dat overgangstijdperk gaat gepaard met zekere verschijnselen, waaruit de cosmopolieten een leering mogen trekken ten voordeele van hun eigen land.

Wij laten hierbij buiten beschouwing dat gedeelte der maatmaatschappij waarbij het overgaan tot de vreemde beschaving reeds een voldongen feit is. Voor hunne natie zijn dezen onherroepelijk verloren, en met geestelijke banden feitelijk aan de vreemde nationaliteit gehecht.

De ware en goede vaderlanders in elk land zijn die, welke

de beschaving van het volk zoeken in zijne ontwikkeling langs den natuurlijken weg, door zijn eigen taal. Vat op de menigte hebben wij, die tot de beter bedeelde standen behooren, alleen door middel van de taal die haar gemeenzaam is; en dit, bij uitsluiting van elke andere. In het volksonderricht heeft daarom de nationale taal recht op het leeuwenaandeel.

Het niet-toepassen van dezen regel, die gelukkig aan de volksopvoeding in elk beschaafd land ten grondslag ligt, heeft in het nederlandsch gedeelte van België tot beklagenswaardige gevolgen geleid. In de volksscholen wordt van de eerste klasse af, naast het nederlandsch, het fransch aangeleerd: dus, met kinderen van 5, 6 jaar, die nog niets van hun eigen taal kennen, vangt reeds de studie aan van een vreemd idioom.

De scholen zijn er dus half nederlandsch, half fransch, maar de geest is zonder twijfel fransch. De uitkomst? — In de wedstrijden tusschen de lagere scholen des lands behaalt Vlaanderen slechts half zooveel diploma's als de waalsche gewesten, welke verstandig de eentalige volksschool bewaard hebben, hoewel ook hier nu en dan een stem opging ten gunste der tweetalige school. De Walen zijn dan ook het meer ontwikkelde gedeelte der natie; de waalsche volksschool brengt het volk een genoegzame hoeveelheid wezenlijke kennis aan, om het in staat te stellen, zich in de rij der beschaafde volken te handhaven. Alleen dàn heerscht een gezonde toestand; waar het anders gaat, is de school het middel tot een zedelijken moord, gepleegd op een gansch volk, en niets minder dan dit geschiedt nog dagelijks in Vlaanderen.

Want, waar het lager onderwijs zich bedient van een vreemd idioom, bestaat de kennis, door de school aan het kind toegevoerd, meer in woorden dan in gedachten. „Wat fransch-spreken", is vaak het ideaal der volksschool in Vlaanderen. De ouders — wien de wet overigens volledige vrijheid laat hun kinderen naar school te zenden of niet — verlangen niets meer, dan dat dezen een weinig fransch zullen leeren, en wanneer zelfs door gemeentebesturen aan zulken wensch wordt tegemoet gekomen, zoo kan het wel niet anders of het verstandelijk peil des volks moet heel laag blijven. Dat

dit verschijnsel, helaas! een feit is voor Vlaanderen, is genoeg bekend.

Het wordt verder bevestigd door de ontwikkeling, zelfs bij de hoogere standen aanwezig; want, aan zulke ontzenuwende invloeden ontsnapt niemand, die in een dergelijken kring leeft; ook niet de besten.

Een volk dat de knieën buigt voor een vreemde taal en een vreemde beschaving, brengt vooreerst zijn eigen taal ten offer. Het geeft ze niet in eens op, maar er vangt een tijdperk van verbastering aan; de zuiverheid der taal gaat te loor en langs de wijd geopende deur der goedkoope bewondering sluipen de vreemde woorden in menigte binnen, natuurlijk ten koste der inheemsche termen, welke aldus verdrongen worden en allengs uit het volksgeheugen verdwijnen.

In landen waar gezonde toestanden heerschen, is de grenslijn, tusschen dialect en beschaafde spreektaal getrokken, eenigszins in overeenstemming met de klassen in de maatschappij. Aan den tongval hecht steeds de laagste stand; hoe meer men de sporten der samenleving opstijgt, hoe meer de beschaafde taalvormen de bovenhand nemen. Deze zijn de echte levende taal; waar een beschaafde spreektaal voorhanden is, mag verklaard worden dat de landstaal in eere wordt gehouden; want, al wie aanspraak wil maken op beschaving, zal haar kennen en er zich op toeleggen.

Van het al of niet bestaan eener beschaafde spreektaal in een land mogen wij besluiten tot den geest, welke de natie ten opzichte van het ideaal der volksontwikkeling bezielt. Zijn de beschaafde taalvormen niet onder de middenstanden in gebruik, zoo mag aangenomen worden dat zij den blik op een ander land gericht houden.

Juist zooals het in Vlaanderen voorkomt.

De lagere stand kent niets dan zijn tongval. Wie de school bezoeken, komen er, doch slechts voor een zekeren tijd, in aanraking met het beschaafdere nederlandsch en niet zonder dat dit nederlandsch eene scherp uitkomende plaatselijke kleur vertoont. Eenmaal buiten de tegenwoordigheid van den onderwijzer, op straat en in het gezin, komen de volkskinderen weer geheel onder den invloed van het dialect.

De beschaafde spreektaal zal men evenmin bij de burgerij aantreffen; gewoonte en ongenoegzame kennis hebben haar buiten den familiekring gesloten, en wie haar in het openbaar zou aanwenden, zou den schijn aannemen den pedanten schoolvos te willen uithangen. Weinigen zijn derhalve de personen, die den moed hebben zich om hunne overtuiging op dit punt aan spot en gelach bloot te stellen. Feitelijk spreekt dus nagenoeg niemand de beschaafde spreektaal, en heerscht het dialect als onbeperkte meester.

Zich de zuiverder taalvormen eigen te maken behoort, zooals men ziet, in Vlaanderen tot de onmogelijkheden.

Vandaar ook de beperktheid van den gezichtseinder bij velen, die zich de moeite gegeven hebben nederlandsch te leeren. Zij kunnen zich niet voorstellen, dat het brandpunt van het geestesleven van een volk zich onder den drang der politieke omstandigheden kan verplaatsen. Het is hun onmogelijk aan te nemen, dat Vlaanderen in het nederlandsch taalgebied niet meer gelijk in de middeleeuwen den boventoon zou geven. Daarom spreken zij nog steeds van „vlaamsch", waar „nederlandsch" bedoeld wordt, een achterlijk begrip, dat in België officieel bekrachtigd wordt. Aan deze hegemonie van vroeger wordt nog door velen gehecht; zij schrijven er braaf op los, als grondregel verkondigende: „Elk vogeltje zinge zooals 't gebekt is!" Het is de leer der west-vlaamsche *particularisten.*

Het heeft althans den schijn een op beginselen gegronde aanhankelijkheid te wezen aan weleer gangbare vormen en termen. Op de keper beschouwd, is die gehechtheid evenwel slechts gedwongen. De meesten van hen, die zulk particularisme in hun geschriften toepassen, schermen voor eigen ongenoegzame taalkennis. Wanneer men ziet, hoeveel gebrekkig proza nog dagelijks in Vlaanderen geschreven wordt, kan men tot geen andere gevolgtrekking komen. Immers,, bij intuitie hebben de taalparticularisten toch niet de beschaafde taal leeren kennen; en is de toestand eenmaal zoo, dan schijnt het gemakkelijker, zich maar in de armen der school te werpen, die de meeste vrijheid gunt.

In 't noorden heeft men vaak de tegenstanders dezer taal-

particularisten beschuldigd, in een kwestie die alleen van wetenschappelijken aard is, de politiek te mengen. „In Zuid-Nederland, schreef nog onlangs de heer J. W. Muller, wordt de taalparticularistische school vooral om kerkelijk-staatkundige redenen bestreden." [1]

De aanhangers van de school der tongvallen zijn grootendeels west-vlaamsche geestelijken. De heer Johan Winkler trad in Nederland als hun trouwe bondgenoot op. De staatkunde mengt zich in België, helaas! slechts al te vaak in zaken, waar zij inderdaad niets mede te maken heeft. Doch, in dezen is het verwijt geheel onverdiend, want de hevigste tegenstanders der taalparticularisten treft men niet altijd aan in de gelederen hunner staatkundige vijanden — men herinnere zich slechts den geestigen dr. Nolet de Brauwere van Steelandt. Velen onder hunne geloofsgenooten zijn van oordeel, dat men het gemeenschappelijk rijk idioom niet moedwillig mag prijsgeven voor een altijd armer dialect. En — waar ligt ten slotte de ongepaste inmenging der staatkundige en kerkelijke kwestiën, bij de tegenstanders van zulk een taalverknoeierij, die de noodzakelijkheid handhaven van een geestelijk verband tusschen de onderscheidene gedeelten van Nederland, of bij hare aanhangers, die „het nederlandsch weren als besmet met protestantisme?"

Achterblijvers, anders niet! — Dat de taal zich ontwikkelt, is een feit; dat de taalvormen zich wijzigen, weet iedereen; en dat men ten slotte zich te voegen heeft naar het beschaafd gebruik, dat zich wèl laat vaststellen doch niet willekeurig iedereen vrij laat, vormen en woorden te bezigen welke nog in zijn enger vaderland zouden zijn blijven bestaan, dat er in één woord een grensscheiding noodig is tusschen dialect en beschaafde taal, is een regel waarin men slechts heeft te berusten.

Welke beteekenis hebben nu zulke achterblijvers in 't gemeenebest der letteren of uit het oogpunt der taalkundige nasporingen?

---

[1] *Taal en Letteren*, 1891, blz. 197.

Veel minder, meen ik, dan gewoonlijk aangenomen wordt. Het nut der tongvallen voor de studie der taal zal gewis niemand loochenen; maar al wie met de toestanden in Vlaanderen bekend is, weet dat daar *het dialect niet zuiver is gebleven.* Onder den invloed van het fransch is die kern van het middel-nederlandsch niet alleen verbasterd, maar ook verwilderd.

De juistheid van den term is teloor gegaan, het taalgevoel verzwakt, en het eigen en nauwkeuriger woord heeft vaak voor het uitheemsche moeten wijken. Een dialect leeft altijd van een zeer beperkt aantal woorden, dat niet meer toereikend is, zoodra onderwerpen van hoogere orde ter sprake komen. Zelfs voor alledaagsche begrippen evenwel, is het niet zeker of de beteekenis van aloude woorden onder den vreemden invloed geen afwijking heeft ondergaan. Op zulke gronden is het oorspronkelijk nederlandsch gedeelte van den vlaamschen tongval, dat ons terugvoert tot het middel-nederlandsch, steeds met de grootste omzichtigheid te gebruiken, en heeft het slechts een zeer verminderde philologische waarde.

Boven die begrippen waarvoor de volksterm in gebruik is gebleven, stuit men in de vlaamsche spreektaal op fransche indringers. Wie schrijft, zal zulke vreemde woorden vermijden, ja met overdrijving. Zulk een tot de uiterste kleingeestigheid gedreven purisme is volstrekt niet ongewoon in Vlaanderen, en werkt vaak opwekkend. Zelfs van staatswege gaat die afschrik voor het vreemde woord uit, en niet zelden treft men alsdan koddige vertalingen aan voor vreemde termen welke tegenwoordig burgerrecht hebben verkregen: *tusschengeval* voor *incident*, en meer dergelijke.

Men verlieze nu niet uit het oog, dat, telkens als de zuidnederlandsche schrijver een in zijn dialect, den eenigen taalvorm die hem gemeenzaam is, ingedrongen franschen term vermijdt, en vervangt door een nederlandsch woord, dit laatste *aangeleerd* is. De beteekenis, welke onder zulke omstandigheden, volgens de persoonlijke voorstelling van den schrijver en zonder waarborg dat hem niet de kennis van het levende taalgebruik ontbreekt, aan dat aangeleerde woord gegeven

wordt, kan onmogelijk gezag oefenen. Het is mij uit persoonlijke ervaring bekend, dat docenten welke in hun onderwijs aan nederlandsche gymnasia stukken willen lezen van vlaamsche schrijvers, met zoodanigen oorsprong in vele woorden geen rekening houden. In zake taalgebruik van zuidnederlandsche schrijvers dient men zich eerst en vooral af te vragen, of een woord niet eerst in 't fransch gedacht werd, en daarna door den schrijver volgens goeddunken in het nederlandsch vertaald. Het ware verkeerd — en in deze dwaling vervalt men wèl in 't noorden — al dadelijk te besluiten, dat het woord in het *levend* vlaamsch taalgebruik zou bestaan in de beteekenis, welke de samenhang ons toelaat eraan te geven.

De wijze, waarop de zuid-nederlandsche schrijver aan zijn woord kwam, beslist ook over de philologische waarde, die men er aan mag toekennen. Dit is vooral van gewicht voor de schrijvers die dagteekenen uit het eerste tijdperk der letterkundige herleving in Vlaanderen: Conscience, Van Kerkhoven, Zetternam, Snieders, Ecrevisse e. m. a. Zeker is 't, dat zij meer dan eens met het fransch-nederlandsch woordenboek te rade zijn gegaan, en gekozen hebben uit de lijst der woorden, welke daarin voorkwamen.[1] Zijn zij in die keus gelukkig geweest? Of hebben zij zelfs op den juisten term de hand weten te leggen? Dat is een andere zaak. In elk geval, omzichtigheid is, bij de beoordeeling van de philologische waarde zulker termen, een eerste vereischte.

Een tweetalig onderwijsstelsel, in werkelijkheid een achterstelling van de moedertaal, kan niet anders dan tot zulke betreurenswaardige uitkomsten leiden. Het hoogere gedeelte der natie in Vlaanderen kent eenigermate de beide landstalen, doch deze kennis blijft oppervlakkig: het nederlandsch is er gebrekkig, het fransch is er slecht. De Franschman lacht om de producten der belgisch-fransche letterkundigen, met uitzondering van enkele tot de fransche beschaving geheel overgegane schrijvers. De belgische couranten bieden op

[1] Vooral Conscience. Men vergete niet dat zijn vader een Franschman was, en dat hij zelf zijn letterkundige loopbaan begon met fransch te schrijven. Ook Van Beers.

elke bladzijde staaltjes aan van zulke taal. *Style Etoile Belge!*[1] zegt men in België. *C'est du Belge!* heet het in Frankrijk, met betrekking tot zulk met flandricismen en taalfouten doorspekt fransch. Van zijnen kant haalt de beschaafde Nederlander wellicht de schouders op over het gebrekkige van den vorm, dat de meeste zuid-nederlandsche schrijvers blijft aankleven. Ook al doen zij ernstige pogingen, zij slagen er niet in zich een gansch zuiveren stijl te vormen. Steeds zal de Noord-Nederlander den Vlaming onderscheiden, 't zij aan zekere buiten gebruik geraakte woorden, welke evenwel dáárom niet altijd afkeuring verdienen, 't zij aan zekere minder gepaste termen — vaak de aangeleerde taal —, 't zij aan wezenlijke taalfouten. Het is treurig, maar het blijft een feit. Ook de besten zijn er niet geheel vrij van. Men zal mij mogelijk dit harde oordeel niet vergeven: *Amicus Plato sed*... Ik meen intusschen nuttig werk te verrichten, met voor de waarheid rond uit te komen, zooals ze in mijn overtuiging bestaat, al merkt wellicht de taalvastere lezer de sporen van den gelaakten toestand in deze beschouwingen zelve op.

Halfslachtigheid, dat is de naam van zulk een, deels gedwongen, deels gewilde verbastering. Aanlokken zal het tafereel niemand; en toch meenen sommigen, ook in Nederland, dat de menging met vreemd sap den boom der nederlandsche nationaliteit kan doen gedijen.

Moet de geschetste toestand een waarschuwing wezen tegen het cosmopolitisme, hij zal tevens al wie de zaak der gezonde volksontwikkeling aan het hart ligt, aansporen tot het steeds hardnekkiger verdedigen van de eentaligheid in het elementair onderwijs. Tot elken prijs moet verhoed worden, dat het jongere geslacht in de verkeerde richting worde opgeleid.

LUIK. AUG. GITTÉE.

[1] Een veel gelezen brusselsche courant.

HET BEHEER DER ZEEMACHT.

WET OF BEGROOTING?

Na al hetgeen over de zeemacht in de laatste jaren geschreven en gesproken is, zal het geen nader betoog behoeven, dat deze krijgsmacht, wat haar materieel aangaat, vrij algemeen geacht wordt, niet voor hare taak berekend te zijn, hoedanig men dan ook deze taak opgevat wenscht te zien.

Door velen wordt deze toestand geweten aan stelselloosheid bij de aanschaffing van het materieel, tengevolge van herhaalde wisseling van inzichten omtrent dit punt bij regeering en volksvertegenwoordiging; en weder velen wenschen op grond daarvan de taak, de inrichting en de sterkte der zeemacht bij afzonderlijke wet voor onbepaalden tijd geregeld te zien, in stede de vaststelling van het een en ander bij de jaarlijksche begrooting, zooals tot dusver geschiedde.

De mogelijkheid en de wenschelijkheid van het tot stand komen eener dergelijke wettelijke regeling eenigszins nader te beschouwen, is het doel van dit opstel. Vooraf worde een blik geworpen op hetgeen in het laatste tiental jaren ten aanzien van de aanschaffing van materieel voor de zeemacht is verricht.

De klacht over onvoldoende sterkte der zeemacht werd van de zijde der marine zelve vooral met klem uitgesproken, sedert de kapitein ter zee J. W. Binkes, later als gepensionneerd vice-admiraal overleden, einde 1882 en begin '83 in een paar dagbladartikelen, daarna in eene brochure [1] nader uitgewerkt,

---

[1] *De Koninklijke Nederlandsche Marine*, eene studie over de verdediging van Nederland te water en de inrichting der vloot.

zijne denkbeelden heeft uiteengezet over de bestaande en over de noodzakelijke sterkte der vloot.

Treurig als de slotsom was, waartoe deze zeer bevoegde beoordeelaar kwam ten aanzien van de waarde van het bestaande, werd zijne meening in hoofdzaak beaamd door de vele deelnemers aan de discussiën, welke, met bovengenoemde brochure als uitgangspunt, in de destijds opgerichte vereeniging van zeeofficieren [1] werden gevoerd.

Sedert de verschijning der brochure Binkes zijn tien jaren verloopen, en tot afdoende verbetering van den toestand werd nauwelijks de eerste schrede gedaan.

Aanbouw van nieuw materieel ten behoeve der eigenlijke landsdefensie had tusschen de jaren 1882 en 1889 niet plaats, behalve eenige uitbreiding der torpedovloot; mag hierbij niet worden over het hoofd gezien, dat de ramschepen, monitors en kanonneerbooten door bewapening met krachtiger geschut en andere wijzigingen, ongetwijfeld in strijdwaarde wonnen, toch was dit geenszins voldoende om op te wegen tegen den afstand, die, door den snellen voortgang der techniek, ontstond tusschen hunne eigenschappen en die, welke men heden ten dage aan zulk materieel als eisch stelt.

In dezen toestand kwam eerst eenigermate verbetering, toen de minister Dyserinck den aanbouw wist te verkrijgen van een ramschip, beter gezegd, een verbeterden monitor, de „Reinier Claessen"; voortgang op dezen weg werd gestuit door bijzondere omstandigheden, waarover later meer.

Wat aangaat de scheepsmacht voor algemeenen dienst, waaronder begrepen is de verdediging der koloniën tegen aanvallen van buiten, had na 1882 tot 1889 niet anders plaats dan de geleidelijke afwerking van het programma van den minister Taalman Kip, behelzende een zevental schroefstoomschepen 1e klasse (type „Atjeh") waarvan er aan het einde van 1882 reeds vijf voltooid waren, althans zich te water bevonden, terwijl het zesde in 1883 op stapel werd gezet, en het zevende, door brand op de werf, op stapel staande, vernield, later niet werd aangevuld.

[1] De »Vereeniging tot behandeling van op de zeemacht betrekking hebbende onderwerpen", later verdoopt in »Marine-Vereeniging", gevestigd te Helder.

Bij de begrooting voor 1884 deed de toenmalige minister Geerling eene poging, om, in de plaats van dit uitgevallen zevende schip, een snellen kruiser te verkrijgen, meer beantwoordende aan de eischen des tijds, doch de vertegenwoordiging stond de gelden daarvoor niet toe.

Drie jaar later stelde de minister Gericke een ramtorenschip voor algemeenen dienst voor; ook dit voorstel stuitte op een kamervotum af, even als dat, door den minister Tromp bij de begrooting voor 1888 gedaan, om een groot pantserdekschip voor ongeveer hetzelfde doel te bouwen.

Uit dit beknopt overzicht blijkt, dat het tijdvak van 1882 tot 1889 zich kenmerkte door stilstand in den aanbouw, zoowel voor de vloot tot binnenlandsche defensie als ten aanzien van het materieel voor algemeenen dienst. Nog valt in dit verband op te merken dat verzuimd werd, de beide ramtorenschepen in Nederlandsch-Indië, de „Prins Hendrik", dateerende van 1866, en de „Koning der Nederlanden", van 1874, door verwapening en andere wijzigingen eene zeer gewenschte verhooging van strijdwaarde te doen verkrijgen.

Het zoude ons te ver voeren, in bijzonderheden de beraadslagingen na te gaan, welke in de vertegenwoordiging werden gehouden over de boven aangestipte pogingen der opvolgende ministers van marine tot versterking van het materieel; genoeg zij het te constateeren, dat het in het algemeen niet ontkenning der *behoefte* aan versterking was, die deze pogingen deed schipbreuk lijden; het besef aan het gebrek was levendig, maar over de wijze, hoe er in te voorzien, werd geene overeenstemming verkregen.

Met 1889, zooals boven reeds ten deele is gezegd, kwam in dezen toestand eene verandering. De vloot voor de eigenlijke landsverdediging kreeg een monster, maar ook de scheepsmacht voor algemeenen dienst werd versterkt, en wel door een betrekkelijk groot schip, „Koningin Wilhelmina der Nederlanden"; eindelijk kreeg het materieel der indische militaire marine, welke overigens, als speciaal voor den dienst in de overzeesche bezittingen en tegen den inlandschen vijand bestemd, buiten het bestek dezer beschouwingen valt, ongeveer terzelfder tijd versterking door de „Sumatra", een schip

dat, eenige strijdwaarde tegen den europeeschen vijand bezittende, indirect de vloot voor algemeenen dienst kan steunen.

De aanbouw van deze drie schepen vormde dus, na het boven beschreven tijdperk van stilstand, de eerste schrede op den weg der zoo noodige versterking van de zeemacht.

Ware op dezen weg, langs rationeele wijze, voortgegaan, dan zoude ongetwijfeld de toestand der zeemacht geene aanleiding hebben gegeven, om te spreken van „diep verval", eene uitdrukking, die in de laatste jaren menigmaal, zoowel in als buiten het corps zeeofficieren, werd vernomen.

In stede van voortgang is echter opnieuw een tijdperk van stilstand aangebroken. Toen de minister Dyserinck bij de begrooting voor 1890 gelden vroeg voor den aanbouw van eenen torpedojager, en sommige afgevaardigden hem deswege afwijking van zijne beginselen verweten, vond deze bewindsman aanleiding om over te gaan tot een nader onderzoek naar de behoefte aan nieuw materieel.

Het gevolg was de benoeming, bij koninklijk besluit van 23 Maart 1890 n°. 28, van eene commissie, bestaande uit een achttal opper- en hoofdofficieren van de zee- en landmacht; de considerans van het genoemde besluit luidde als volgt:

„Zijne majesteit, het wenschelijk achtende, dat door eene commissie van deskundigen, bestaande uit officieren van zee- en landmacht, in een aan hoogstdenzelve in te dienen rapport, advies worde uitgebracht omtrent de taak, die de zee- en landmacht, elk in het bijzonder, doch in onderlinge samenwerking zullen te vervullen hebben, bij de verdediging van het vaderland aan de zeezijde, op de binnenwateren en op de rivieren, in verband met de bij de wet van 18 April 1874 (*Staatsblad* n°. 64) vastgestelde regeling en voltooiing van het vestingstelsel; en door haar worde aangewezen, welk materieel van zee- en landmacht, in aansluiting met het bestaande, zal noodig zijn tot verkrijging eener voldoende weerbaarheid, daarbij rekening houdende met de krachten der natie;

heeft, ingevolge enz."

Het onderzoek der commissie vorderde uit den aard der zaak een geruimen tijd. Haar eindverslag was dan ook nauwe-

lijks uitgebracht, toen opnieuw wisseling in het bestuur van het departement van marine had plaats gegrepen. Bij de begrooting voor 1892 kon de minister Jansen, eerst kort geleden opgetreden, nog geen op eigen inzicht steunend programma ontwikkelen, en zoo werd het September 1892, eerdat de begrooting van marine weder aanvrage om gelden tot nieuwe aanbouw bevatte. Wij zien dus na het zesjarig tijdvak van stilstand (1883—89), gevolg grootendeels van gebrek aan overeenstemming tusschen de opvolgende regeeringen en de vertegenwoordiging, een nieuw dergelijk tijdperk van drie jaren, grootendeels besteed aan het afwachten der uitwerking van een middel, tot het vinden der verlangde overeenstemming in het leven geroepen.

Niettegenstaande de beteekenis van den arbeid der commissie, bleek intusschen bij de debatten over de begrooting voor 1893 weinig van overeenstemming van meeningen; en dat de vertegenwoordiging zich ten slotte vereenigde met de aanvrage van gelden voor het in aanbouw brengen van een drietal schepen, scheen wel meer te geschieden onder den drang der algemeen erkende behoefte aan versterking, dan voort te komen uit de overtuiging, dat de door de regeering voorgestelde weg en geen andere, bij de reconstructie der zeemacht diende te worden gevolgd.

Uitdrukkelijk werd door sommige voorstemmers verklaard, dat het steunen der bedoelde aanvrage van drie schepen geenszins insloot het goedkeuren van het geheele programma van aanbouw, dat de regeering bij de memorie van toelichting ontwikkeld had; daarentegen werd de wensch naar wettelijke regeling van de taak en de inrichting der zeemacht, ook op grond van den pas voltooiden arbeid der staatscommissie, van verschillende zijden met aandrang uitgesproken. Het komt ons daarom niet te onpas voor, de billijkheid en de uitvoerbaarheid van dezen wensch eenigszins nader te beschouwen.

Dat voortdurende wisseling van inzichten bij de beheerders schadelijk moet werken op de waarde eener instelling als de zeemacht van den staat, behoeft zeker geen betoog.

Wisseling immers, in den zin van verandering, een telkens inslaan van geheel nieuwe richtingen, zonder geleidelijken overgang, met tijdverspillend weifelen, met beginselloos omkeeren misschien, zou van het materieel der vloot eene onsamenhangende massa, in stede van een harmonisch geheel, maken, verwarring en ontmoediging in het personeel brengen, en dus op meer dan ééne wijze de sterkte der zeemacht ondermijnen.

Wel zal wisseling noodig zijn, in den zin van ontwikkeling, omdat bij de inrichting eener zeemacht, meer wellicht dan ergens anders, door den voortgang der techniek, stilstand achteruitgang is; maar ook bij deze ontwikkeling, bij het steeds verzetten der bakens, naarmate het getijde verloopt, moet eene leidende gedachte aanwezig zijn.

Zal echter de wet, die schadelijke wisseling van inzichten buiten sluit, der zeemacht ten goede komen, dan dient men de zekerheid te hebben, dat men in de wet de goede inzichten belichaamt, en de slechte weert. Het is duidelijk dat eene onvolkomen wet, door minder goede beginselen vast te leggen, schaadt, en wel meer schaadt, dan een min gebrekkige tijdelijke maatregel. De mogelijkheid, om ook eene wet te wijzigen, welke natuurlijk door ieder stelsel van wetgeving gewaarborgd wordt, is tegen deze schade geen voldoend preventief, want de practijk leert, dat eene regeling bij de wet, eenmaal afgekondigd, niet lichtelijk, en vooral niet spoedig gewijzigd kan worden, zelfs al vindt zij geduchten tegenstand; bovendien komt door het terugkomen op den eenmaal genomen maatregel het gevreesde euvel, dat de wet bestemd was te verijdelen, namelijk wisseling in het beheer, opnieuw te voorschijn.

Alles komt er dus op aan, bij de voorbereiding en het ontwerpen eener „wet op de zeemacht" zoodanig te werk te gaan, dat kans op mistasten ten eenenmale buitengesloten wordt.

Een voorbeeld van de wijze, waarop eene dergelijke wet tot stand zou kunnen komen, is niet te vinden, want tot dusver bestaat nergens eene zeemacht, waarvan de sterkte en inrichting voor onbepaalden tijd bij de wet zijn geregeld.

Daarentegen bezit onze vakliteratuur sedert korten tijd eene proeve van het ontwerp eener dergelijke wet voor de nederlandsche zeemacht, aan het slot van het werk *Onze zeemacht in Nederland en de Koloniën*, van de hand van den heer W. M. Visser, oud kapitein-luitenant ter zee, en oud directeur van Fijenoord. In hetzelfde werk geeft de schrijver aan, hoe naar zijne meening naar het definitieve ontwerp der wet dient te worden gestreefd, namelijk door:

„Arbeid en samenwerking van alle bevoegde deskundigen, in bijeenkomsten, in de pers, in commissiën en in het parlement" [1].

Wanneer een voorstander van wettelijke regeling zich op deze wijze over de voorbereiding uitlaat, dan behoeven wij niet te vragen naar het gevaar, aan onvoldoende voorbereiding verbonden, maar moet veeleer twijfel rijzen, of eene zoo volledige voorbereiding ooit bereikt zal worden.

Zal men er op mogen rekenen, dat alle „bevoegde deskundigen" [2] zich doen hooren? Het is toch genoeg bekend, dat op elk, maar vooral op militair gebied, velen, en daaronder van de bekwaamsten, zich door verschillende overwegingen laten weerhouden van het kenbaar maken hunner meening.

Ook trekken wij den ernstigen wil tot samenwerking van al de schrijvers en sprekers, die hunne meening te kennen geven, niet in twijfel, en toch durven wij vragen, of men in ernst als resultaat van al die samenwerking, voldoende overeenstemming, zelfs in de hoofdpunten der regeling, kan verwachten.

Meeningsverschil zal toch altoos blijven bestaan, en het resultaat der gedachtenwisseling zal dus ten hoogste een dragelijk compromis tusschen tal van meeningen kunnen zijn, dat de kiem van nieuwen strijd in zich omdraagt.

Het is bepaaldelijk in het tegenwoordig tijdsgewricht, dat overeenstemming omtrent de inrichting der zeemacht onbereikbaar, en de kans op mistasten in de te treffen regeling

---

[1] 4e Stuk, blz. 555.

[2] Om niet ondeugend te zijn, vragen wij geene nadere bepaling der categorie van »onbevoegde deskundigen", die de heer Visser schijnt te kennen.

groot is. De maritieme krijgswetenschap geeft in de laatste jaren in hooge mate den indruk van zich op den tast te bewegen; en daarvoor is gegronde reden. Geheele catagorieën van oorlogswapenen ter zee hebben elkander opgevolgd, zonder op de eenige afdoende wijze, d. i. in den oorlog zelven, te zijn beproefd. Tal van vraagstukken op maritiem-krijgskundig gebied wachten — gelukkig, mag gezegd worden — op eenen oorlog tusschen toongevende zeemogendheden, voor hunne oplossing. Het is niet onmogelijk, dat zulk een oorlog zooveel theorieën zou omverwerpen, dat men daarna menig bestaand of geprojecteerd stelsel van oorlogstoerustingen radicaal zou moeten veranderen.

Maar ook zelfs, wanneer door een oorlog licht verspreid was, en men met zekerheid konde zeggen welke strijdmiddelen voor een bepaald doel de meest geschikte zouden zijn, ook dàn zou het gevaarlijk wezen, voor langen tijd tot het aanschaffen van deze strijdmiddelen te besluiten. Immers de vooruitgang der techniek brengt voortdurend verandering in de betrekkelijke waarde der wapenen teweeg. Rusteloos streeft zij voort en er is geen enkele reden om te vermoeden, dat zij haren gang zal vertragen en in de toekomst minder verrassingen zal brengen dan in het jongste verleden.

„La vérité d'aujourd'hui, c'est l'erreur de demain", heeft de fransche minister, admiraal Gonflard, sprekende over de krijgswetenschap ter zee, gezegd. Omtent de deugdelijkheid van eenig strijdmiddel ter zee kan men zich geene zekerheid verschaffen, dan voor zoover de stand der wetenschap op het oogenblik zelf dit toelaat. Bindt men zich tot het aanschaffen van een bepaald wapen in de toekomst, dan heeft men alle kans zich te binden aan hetgeen later ondoelmatig blijkt.

Tracht men dit gevaar te ontgaan door ruimte te laten in de omschrijving van het materieel, waarvan men de aanschaffing wil vaststellen, dan opent men tegelijkertijd de deur voor alle nadeelen, aan wisseling van inzichten verbonden; immers bij de uitvoering zal de eene beheerder geheel anders te werk kunnen gaan dan de andere.

Alleen aan groot optimisme schijnt ons de wensch naar wettelijke regeling der zeemacht te kunnen worden toege-

schreven; ten eerste, waar men hoopt, van alle deskundigen de meening te zullen hooren; ten tweede, waar men van de gedachtenwisseling dezer deskundigen volkomen overeenstemming verwacht; eindelijk, waar men vergeet, hoe lichtelijk en hoe spoedig andere inzichten tot nieuw wantrouwen in het eenmaal vastgestelde zullen voeren.

Het bestaan van de bovengenoemde bezwaren bij elke regeling van de sterkte en inrichting eener zeemacht bij de wet laat zich gemakkelijk aantoonen uit de proeve voor een dergelijk ontwerp, welke wij reeds boven vermeldden. Wel geeft de schrijver, met alle bescheidenheid, zijn werk voor beter, en wil hij slechts in groote trekken aangeven, hoe eene „wet op de zeemacht" er zou hebben uit te zien, daarbij de bepaling der materie zelve, aan den ontwerper, na deugdelijke voorbereiding, overlatende; maar dit mag ons niet weêrhouden, de onoverkomelijke hinderpalen tegen eene doelmatige werking aan te wijzen, die het ontwerp zelf als het ware opwerpt; een euvel, waaraan alle dergelijke ontwerpen, hoe ook geredigeerd, zullen moeten mank gaan.

De heer Visser dan verdeelt de schepen in verschillende klassen naar gelang van hun diepgang, welke afgeleid is uit den waterstand in de zeegaten, die iedere klasse van schepen te bevaren heeft. Verder wil hij bepaald zien, — en dit is de eenige omschrijving van de afmetingen, de inrichting, in één woord, het type der schepen — dat aan de schepen de grootste strijdwaarde moet worden gegeven, die met den vastgestelden diepgang bestaanbaar is.

Die bekwame schrijver heeft zich dus wel gewacht bepaalde afmetingen, wijze van pantsering, bewapening enz. in het wetsontwerp op te nemen, ten einde ruimte te laten voor den vooruitgang in de techniek; maar wij vragen of hij daarmede niet tegelijk het hoofddoel van zijn geheel streven, namelijk vastheid, eenheid in het beheer, in gevaar brengt. Immers bij een zelfden diepgang kan men schepen bouwen, die allen volgens de respectieve ontwerpen het maximum der bereikbare strijdwaarde bezitten, en toch in andere opzichten genoeg verschilpunten opleveren, om geheel uiteenloopende stelsels van oorlogvoeren te vertegenwoordigen. Strijd der meeningen,

wisseling van inzichten, worden dus op deze wijze wel allerminst buitengesloten.

Dezelfde onzekerheid vinden wij in nog grootere mate bij hetgeen de heer Visser over de kleinere oorlogsvaartuigen zegt. Naast de hierboven bedoelde „strijders" van verschillende klassen neemt hij eene categorie van „booten" aan, waaronder hij voorshands de bestaande kanonneerbooten en torpedobooten begrijpt. Reeds het samenvaten van twee zulke heterogeene bestanddeelen onder een zelfden naam wijst op de zwakheid der gronden, waarop de regeling berust. Omtrent de waarde dezer beide soorten van vaartuigen voor onze verdediging loopen toch de meeningen in buitengewone mate uiteen, en zoude alleen een oorlog de noodige ondervinding kunnen verschaffen. Hoe zal men dus ooit genoeg overeenstemming bereiken, om hun aantal en hunne inrichting voor onbepaalden tijd vast te stellen, zonder tot nieuwen strijd, en nieuwe wisseling van inzichten aanleiding te geven?

Of er nog iemand gevonden kan worden, die onze wet op het vestingstelsel, sedert 1874 in werking, tegenover het bovenstaande zoude willen aanvoeren als het geruststellende voorbeeld eener wettelijke regeling, welke vastheid in het beheer schenkt, zonder later tot wantrouwen in de deugdelijkheid en tot nieuwen strijd aanleiding te geven, durven wij betwijfelen, na al hetgeen over de waarde der Nieuwe Hollandsche Waterlinie gezegd is, laatstelijk nog door den generaal den Beer Portugael in de Vereeniging ter beoefening van de krijgswetenschap op 28 April 1893. [1]

Dat de geschiedenis van het beheer der zeemacht in de laatste twintig jaren aanleiding zou geven, eene regeling bij de wet aan te grijpen als het eenige middel, om de zeemacht voor verval te behoeden, schijnt ons aan bedenking onderhevig. De tegenwoordige onbevredigende toestand van het materieel is toch niet te wijten aan voordurende wisseling van inzichten, maar in menig opzicht aan het te lang achtereen volgen van een zelfde, soms niet voldoende overwogen, beginsel, zonder genoegzaam rekening te houden met de vorderingen der techniek.

[1] 1892—'93 *VIIe Verslag* blz. 420—427.

Zoo noemen wij den aanbouw, gedurende een tijdvak van tien jaren, van een *dertiental* monitors, waarbij men met de steeds klimmende vraag naar snelheid voor oorlogsvaartuigen geene rekening hield; integendeel, ten deze was eer achteruitgang dan vooruitgang waar te nemen.

Een ander voorbeeld is de aanschaffing van niet minder dan *dertig* kleine ongepantserde kanonneerbooten, zonder ander motief dan het voorbeeld der engelsche marine; thans meent men, even weinig gemotiveerd, aan dit type alle waarde te moeten ontzeggen.

Eindelijk zij gewezen op den bouw der *zes* schepen, type Atjeh, tien jaren achtereen naar een zelfde ontwerp, gedurende welken tijd het type natuurlijk tot de verouderde ging behooren.

Lag in de genoemde gevallen de schuld ook ten deele aan de beginselen, waarnaar gebouwd werd, het herhaaldelijk vallen in dezelfde fout moet toch tot voorzichtigheid stemmen, ten aanzien van het vaststellen eener gedragslijn voor de verre toekomst.

Liever, dan de vrije gedachtenwisseling der deskundigen slechts éénmaal te hulp te roepen, zouden wij haar voortdurend aan het werk willen laten, om steeds naar het doelmatigste, voorzoover wetenschap en ervaring dit op ieder tijdstip doen kennen, te streven; overtuigd, dat de waarheid niet op elk gewild oogenblik, als door een tooverslag, uit den schok der meeningen te voorschijn kan worden gelokt, maar veeleer, door voortdurende wrijving der gedachten, zich aan den nauwgezetten en geduldigen waarnemer openbaart.

Aan consequente toepassing der beginselen van onze staatsregeling kan de zorg voor de zeemacht van den staat veilig worden toevertrouwd. Elk jaar worde door de verantwoordelijke regeering, onder de contrôle van het budgetrecht der volksvertegenwoordiging, vastgesteld, wat aangebouwd dient te worden. Voor eene kleine zeemacht als de onze stelle men zich niet voor, eenvormigheid van materieel te bereiken of te behouden. Een nieuw schip, zelfs van eenzelfde type, zal dikwijls in belangrijke onderdeelen van het te voren aan-

geschafte moeten verschillen. Dit sluit niet uit het bestaan van eene leidende gedachte, van een vast plan, waarnaar gewerkt wordt, van een eindresultaat, waartoe men met de sterkte der vloot in zeker aantal jaren denkt te komen; maar dit alles kan en moet alleen gegrond zijn op de behoefte der zeemacht, zooals de toestand van het oogenblik haar doet kennen; bij oordeelkundige uitvoering van zulk een plan zal men nog vóór de voltooiing wijziging aanbrengen, wanneer gevaar ontstaat, dat het aangeschafte niet meer aan de eischen des tijds zou voldoen.

Intusschen kunnen zich omstandigheden voordoen, waardoor buitengewone aanbouw noodzakelijk is, wanneer, bij voorbeeld, eenige jaren de jaarlijksche aanvulling achterwege bleef, of slechts in onvoldoende mate plaats had. Er is dan buitengewone noodzakelijkheid tot versterking, en er zal gedurende een zeker aantal jaren meer dan gewoonlijk voor aanbouw moeten worden besteed.

Wegens het belang der beslissing kan het in zulk een geval rationeel worden geacht, bij afzonderlijke wet de benoodigde gelden toe te staan. Deze wet zal dan moeten vaststellen het aantal en de soort der schepen, die moeten worden aangebouwd, benevens den tijd, waarin de aanbouw moet zijn afgeloopen. De grondslag ter bepaling van het benoodigde is dan, hetgeen op het oogenblik der indiening van het wetsontwerp noodzakelijk wordt geoordeeld. Men krijgt zoodoende een programma van aanbouw, waarvan echter klaarblijkelijk het tijdstip der voltooiing niet te ver verwijderd moet zijn; immers men zou anders weder gevaar loopen, dat met verandering in de waarde der strijdmiddelen niet voldoende rekening werd gehouden.

Een voorbeeld van zoodanige tijdelijke versterking der macht bij afzonderlijke wet voorgeschreven, vindt men in de zoogenaamde „Naval Defence Act", in 1889 door Lord George Hamilton, eersten lord der admiraliteit in het kabinet-Salisbury, voorgesteld, en omvattende niet minder dan een zeventigtal schepen en vaartuigen van verschillend charter. Deze wet kwam tot stand op algemeenen aandrang der natie, in het besef dat het materieel der vloot te veel ten achteren

was geraakt in vergelijking met de zeemacht der overige mogendheden. De aanbouw strekte zich uit over vijf jaren; het programma nadert dan ook zijne voltooiing, en algemeen wordt erkend, dat thans een betere toestand is ingetreden. Toch bleek weder de noodzakelijkheid, om na deze aanvulling niet te blijven stilstaan, en stelde dan ook de met het kabinet-Gladstone opgetreden minister bij zijne eerste begrooting nieuwen aanbouw voor. De „Naval Defence Act" moet dus worden beschouwd als een buitengewone maatregel om verzuim goed te maken en de vloot weder op de gewenschte sterkte te brengen; eenmaal die sterkte bereikt zijnde, kon de taak der geregelde aanvulling weder aan de jaarlijksche begrootingswetten worden overgelaten.

Als een bewijs, hoezeer men steeds bij aanbouw voor de vloot met opgedane ondervinding en vorderingen in de techniek rekening dient te houden, zij echter herinnerd, dat ook gedurende de uitvoering der „Naval Defence Act" nog wijzigingen in de ontwerpen der schepen zijn noodig gebleken, omdat de schepen van eenzelfde charter onderling verschil opleveren.

Ook in Spanje is eene wet tot tijdelijke versterking der vloot in werking; daarentegen heeft men in de Vereenigde Staten eene allerbelangrijkste reconstructie der zeemacht langs den gewonen weg der jaarlijksche begrootingen tot stand gebracht; nergens echter waagde men het, zooals thans sommigen in Nederland wenschen, de inrichting der zeemacht voor onbepaalden tijd bij de wet vast te stellen.

Het verband, dat door sommigen gezocht is tusschen den arbeid der meergenoemde staatscommissie en de wenschelijkheid, om tot wettelijke regeling van het beheer over te gaan, noopt ons, bij deze commissie en haren arbeid nog eenige oogenblikken stil te staan.

Wij zagen reeds, dat de invloed harer werkzaamheid op den gang van zaken tot dusver niet overwegend was. In het leven geroepen met de bestemming om den weg te effenen tot overeenstemming tusschen de regeering van 1890 en de vertegenwoordiging, heeft zij, tengevolge van de wisseling van het ministerie, dit doel niet mogen bereiken, terwijl

de einduitkomst van haar onderzoek, niet ten volle strookende met de overtuiging der nieuwe regeering, slechts ten deele van invloed kon zijn op de door deze regeering gedane voorstellen. Let men op de beteekenis der personen, die de commissie vormden, en op den tijd, aan het onderzoek besteed, dan kan men het resultaat moeielijk anders dan negatief heeten en geeft het geheele verloop dezer zaak veel te denken omtrent de doelmatigheid van zulk een onderzoek als middel, om tot de oplossing van vraagstukken betreffende de inrichting der zeemacht, te geraken.

Zien wij, in hoeverre ook de strekking der opdracht en de samenstelling der commissie hiertoe kunnen hebben bijgedragen.

Wat het eerste punt betreft, zoo was der commissie niet meer dan een onderdeel van het vraagstuk der taak en der sterkte van de zeemacht opgedragen. Behalve de verdediging van het vaderland aan de zeezijde, op de binnenwateren en op de rivieren, heeft de marine in overzeesche gewesten eene taak, zóó belangrijk, dat er niet weinigen worden gevonden, die hieraan de beteekenis van deze krijgsmacht grootendeels toegeschreven willen zien. Aangezien nu de regeeringsvoorstellen, bij de begrooting van 1893 gedaan, de reconstructie der zeemacht in haren vollen omvang bedoelden, konden zij slechts ten deele op het onderzoek der staatscommissie steunen; ten aanzien van de diensten, door de zeemacht te bewijzen op den oceaan, in de koloniën en in de wateren der vreemde overzeesche landen, ontbrak een dergelijke grondslag ten eenenmale.

Ook op de samenstelling der commissie, uit enkel krijgskundigen, zij hier voor een oogenblik de aandacht gevestigd.

Bij al wat oorlogstoerustingen aangaat, is de financieele zijde van het vraagstuk ten slotte de belangrijkste, wie, die eenigen tijd de parlementaire geschiedenis volgde, zal dit ontkennen? De politiek, en wel voornamelijk de financieele politiek, spreekt bij alle plannen voor oorlog en marine haar woord mede. Dit voldoende in het oog te houden, kan niet altijd van den krijgsman, hij moge dan nog zoo der zake kundig zijn, worden verwacht; en al ware hij in dit op-

zicht voorzichtig genoeg, men zou het niet van hem gelooven.

Maar bovendien, wanneer de commissie, zij het ook ten deele, samengesteld is uit staatslieden, die dan ook een rol spelen op het politieke tooneel, dan bestaat er meer waarborg dat de uitslag van haar onderzoek den weg zal effenen tot overeenstemming tusschen regeering en volksvertegenwoordiging, en daardoor invloed uitoefenen op den gang van zaken; immers hare bevinding belichaamt dan de overtuiging van hen, die geroepen kunnen worden, tot de uitvoering van het voorgestelde mede te werken.

Moeten dan uitsluitend niet-militairen oordeelen over krijgszaken? Natuurlijk niet; immers de commissie kan zich het advies verschaffen van zooveel krijgskundigen, als zij wil, en zij zal zich, bij de keuze der personen, door wie zij zich wil laten voorlichten, misschien op een ruimer gezichtspunt plaatsen, dan gewoonlijk bij de benoeming van commissiën door de regeering wordt ingenomen. Ongetwijfeld zal zij zorgen, dat het de krijgskunde is, die haar de gegevens voor hare overwegingen verschaft; maar hare conclusie, door staatslieden opgemaakt, zal meer geschikt zijn een vraagstuk, dat grootendeels een politiek vraagstuk is, tot oplossing te brengen, dan wanneer uitsluitend militairen hunne krachten daaraan hebben gewijd.

Vergissen wij ons niet, dan werd, en wordt nog, een onderzoek als hier bedoeld, een „parliamentary inquiry", bij onze engelsche naburen ook in militaire en maritieme zaken menigmaal te baat genomen.

Eindelijk nog eene opmerking over de wijze, waarop met het eindverslag der commissie werd gehandeld, eene zaak, waarover reeds in de vertegenwoordiging uitvoerig werd besproken.

Dat de vertegenwoordiging ernstig bezwaar maakte, zich het verslag der commissie te laten onthouden, en dat aan dit bezwaar werd tegemoet gekomen, zal niemand verwonderd hebben, — wèl, dat hierop niet een stap verder volgde, maar der natie achter de vertegenwoordiging de kennisneming van zulk een belangrijk staatsstuk ontzegd bleef.

De verklaring der regeering, dat het staatsbelang deze geheimhouding eischte, en waarbij de kamers zich, naar het

schijnt, hebben neergelegd, komt ons voor aan bedenking onderhevig te zijn.

Dat zulk een verslag veel kan en moet bevatten, wat in het werkelijk belang van den staat geheim behoort te blijven, is duidelijk. De commissie heeft toch de sterkte der bestaande weermiddelen met de meeste nauwgezetheid moeten onderzoeken en blootleggen; hieromtrent het publiek, en dus oòk andere landen, in te lichten, zou zeker niet doelmatig zijn.

Waar echter de commissie tot conclusiën komt omtrent hetgeen tot aanvulling noodig is, daar wordt een terrein betreden, waarop zich de vakliteratuur ieder oogenblik beweegt, zonder dat men er tegenwoordig nog aan denken zal, haar het stilzwijgen op te leggen. Men kan zich uit tijdschriften, boeken en brochures volkomen op de hoogte stellen van hetgeen krijgskundigen van naam in elk land voor hun eigen land noodig achten. Willen dezelfde deskundigen, die deel der commissie hebben uitgemaakt, hunne denkbeelden uitspreken, dan zoude niets haar dat mogen beletten; let wel, niet omtrent hetgeen, blijkens hun onderzoek, aan bestaande weermiddelen beschikbaar is, maar omtrent hetgeen zij aangeschaft, gewijzigd, georganiseerd willen zien. Daarentegen wordt door de geheimhouding van het rapport den leden der commissie de vrijheid van spreken benomen over al hetgeen door hen in het rapport is te berde gebracht, en wordt het publiek verstoken van hunne adviezen, die misschien op de openbare meening van veel invloed hadden kunnen zijn.

Er had daarom o. i. onderscheid gemaakt kunnen zijn tusschen hetgeen, in het belang van den staat, geheim moest blijven, en hetgeen zonder gevaar openbaar gemaakt kon worden; dat het niet onmogelijk was, punten als laatstbedoeld, in het rapport te vinden, bleek genoegzaam uit het feit, dat sommige kamerleden zich niet hebben laten weerhouden, in den loop der debatten iets omtrent de voorstellen der commissie te laten uitlekken.

Hopen wij, dat de regeering alsnog aanleiding moge vinden, om tot openbaarmaking van een gedeelte van het verslag over te gaan.

Worden, bij het bespreken der wenschelijkheid van wettelijke regeling, taak en inrichting der zeemacht vaak in éénen adem genoemd, wij meenen dat er alle reden bestaat, elk afzonderlijk te beschouwen, wanneer het geldt de wijze, waarop men tot de vaststelling van het een en ander moet geraken.

Is toch eenmaal de taak der zeemacht vastgesteld, dan is het bepalen van de sterkte en de inrichting, die de zeemacht behoeft, om deze taak te kunnen vervullen, eene zaak van toepassing der krijgswetenschap, welke veilig aan de krijgskundigen kan worden overgelaten.

Rationeeler echter, dan hiertoe tijdelijk eene commissie te benoemen, komt het ons voor, dat de departementen van oorlog en van marine voortdurend beschikken over de noodige krachten, om dit vraagstuk, waarvan wij het permanent karakter meenen te hebben aangetoond, in studie te houden en op elk gewild oogenblik, voorzoover wetenschap en krijgservaring op dat tijdstip toelaten, tot oplossing te brengen.

Anders is het gesteld met de taak der zeemacht, omdat daarop de vorderingen der krijgswetenschap minder direct van invloed zijn. Omtrent de vraag, in hoeverre over dit onderwerp hier te lande eenstemmigheid bestaat, kunnen de meeningen uiteenloopen. Ons wil het voorkomen, dat de eenstemmigheid grooter is, dan men uit sommige mondelinge en schriftelijke uitingen zou opmaken, dat het verschil veelal voornamelijk in de keuze der woorden bestaat, en dat ernstig meeningsverschil zich eerst openbaart, waar het aankomt op de bepaling der middelen, waarmede de zeemacht hare taak te vervullen heeft.

Toch is het te betreuren dat, niettegenstaande de taak der marine meermalen omschreven werd in ministerieele programma's en in de vertegenwoordiging in debat kwam, op dit punt niet eene bepaalde uitspraak is aan te wijzen, die als leiddraad voor het streven naar eene voldoend sterke zeemacht zoude kunnen gelden. Te verklaren is dit gemis eenigszins uit het feit, dat bij de begrootingsdebatten de stemming ten slotte loopt over de gelden, voor aanbouw toe te staan, waarmede de beschouwingen der regeering over de taak der zeemacht slechts indirect verband houden. Hetzij dit uitdruk-

kelijk er bij verklaard wordt of niet, het kamervotum over een begrootingspost kan niet het geheele programma van den minister betreffen.

Een terugblik op een enkel punt bij de debatten in de tweede kamer over de begrooting voor 1893 kan onze bedoeling verduidelijken. De minister had uitdrukkelijk verklaard, voor de bescherming van handel en zeevaart niets te kunnen doen, maar intusschen vlagvertoon in verband met oefening buitengaats te willen hanhaven. Daartoe zouden eenige bestaande schepen voorloopig nog kunnen en moeten worden gebezigd. Daar de minister tegelijk deze schepen signaleerde als „zonder strijdwaarde", toonde hij alleen vlagvertoon in tijd van vrede te bedoelen, dus vertoon der vlag zonder éénige kans, deze vlag ook, in geval van nood, te kunnen doen eerbiedigen. In het stelsel van den minister is dus de taak der zeemacht, in overzeesche gewesten, buiten de koloniën gelegen, geheel verdwenen.

Mag men nu uit de aanneming van de begrooting, waarbij 's ministers programma een begin van uitvoering kreeg, besluiten dat de kamer deze meening omtrent de taak der zeemacht deelde? Zij zoude zich daardoor op een geheel ander standpunt stellen, dan toen zij den minister Taalman Kip en diens opvolgers de gelden toestond voor den bouw van *zeven* schepen voor algemeenen dienst, eene gezamenlijke uitgave van ruim vijftien millioen gulden vertegenwoordigende, en waaraan destijds zeker wel eenige strijdwaarde werd toegekend.

Liever nemen wij aan, dat 's ministers verklaring dáárom geene sterke tegenkanting vond, omdat de vervanging der bedoelde schepen door hem niet aan de orde was gesteld, en dat de kamer, de versterking der vloot voor de eigenlijke landsverdediging van meer dringend belang achtende, in de onvoldoende sterkte der zeemacht voor algemeenen dienst meende te moeten berusten, zonder daarom de verklaring der regeering omtrent hare taak te onderschrijven.

Ten einde echter op dit punt nog meer eenheid van gevoelen te verschaffen, en reeds vooraf het antwoord te geven op vragen, die bij de beraadslagingen over de begrooting

van marine telkens gedaan worden, zoude het zeker aanbeveling verdienen, dat eene commissie van staatslieden, liefst uit de vertegenwoordiging gekozen, een onderzoek instelde naar de gevaren, die den staat kunnen bedreigen, naar de soort der oorlogshandelingen, die wij te vreezen hebben, naar het verloop, dat een oorlog in verschillende gevallen zou kunnen nemen. Zulk een overleg in gesloten vergadering zoude zeker meer waarde hebben dan de gedachtenwisseling bij de openbare beraadslaging in de kamer, in afwachting van de stemming over een begrootingspost.

Onder de vraagstukken, die zich hierbij zouden voordoen, en waarnaar de taak der zeemacht, althans bij benadering, kan worden bepaald, noemen wij:

de waarschijnlijkheid van eene blokkade onzer havens, van eene landing op onze kusten, van bombardement van steden uit zee;

de waarschijnlijkheid, bij eenen oorlog tusschen onze naburen, van eenige schending onzer neutraliteit, waartegen de zeemacht handelend zoude hebben op te treden;

of het nuttig kan zijn, dat de nederlandsche vlag op den Oceaan en in vreemde havens „vertoond" wordt, ook door schepen „met strijdwaarde";

of alleen verdediging van Java, dan wel beveiliging der buitenbezittingen, en het meesterschap ter zee in de groote vaarwegen van den Indischen Archipel, moeten worden beoogd.

Deze onderwerpen leenen zich, hoezeer dan ook krijgskundig advies niet uitsluitende, uitstekend voor behandeling door niet-militairen, omdat daartoe, aan de hand der geschiedenis en met behulp der kennis van politieke en economische toestanden en verhoudingen, nagegaan moet worden, welke omstandigheden tot eenen oorlog kunnen voeren en tot welke handelingen de belangen der eventueele tegenstanders dezen zullen leiden.

Aan de consequente toepassing van de beginselen der parlementaire staatsregeling ontbreekt ten opzichte van het beheer der zeemacht nog een belangrijk onderdeel, namelijk de voorlichting der volksvertegenwoordiging door openbare gedachtenwisseling.

Vinden de bestuursmaatregelen, betrekking hebbende op andere takken van den staatsdienst, in de pers en elders ampele bespreking, zoodat zij inderdaad van alle kanten bezien en toegelicht zijn, alvorens der vertegenwoordiging ter goedkeuring te worden aangeboden, over dergelijke voorlichting op het gebied der zeemacht beschikken de afgevaardigden slechts in zeer geringe mate.

De aanwezigheid van eenige vakmannen in de vertegenwoordiging zelve kan deze leemte niet aanvullen; daartoe is hun aantal te klein, met het oog op het meeningsverschil, dat men in ieder vak, en uit den aard der zaak niet minder onder de krijgslieden ter zee vindt; om zich een zelfstandig oordeel te verschaffen, kan vooral de minder ingewijde geen anderen weg kiezen, dan zooveel mogelijk meeningen te hooren.

Zal wellicht iets bedenkelijks gezien worden in geheel onbelemmerde publieke gedachtenwisseling over het beheer der zeemacht door het personeel van dien dienst zelven, zoo moge het volgende tot geruststelling strekken.

In Engeland, waar de parlementaire staatsregeling zoo oud is, en in de toepassing meer dan ergens elders, tot haar recht komt, worden de handelingen der regeering door de militaire vakbladen zeer onbevangen besproken en menigmaal streng gecritiseerd; wat meer zegt, men vindt dikwijls de hoogste autoriteiten, de meest klinkende namen, onder de inzenders der artikelen in de groote bladen, en onder de sprekers in vakvereenigingen. Toch zijn de geest en de tucht onder het personeel der britsche marine voorbeeldig te noemen.

In Frankrijk daarentegen is het geen officier vergund, eenig artikel in het licht te geven, zonder toestemming van den minister. Wel verre, van zich door dit voorschrift aan banden te laten leggen, wordt de polemiek over maritieme aangelegenheden daar te lande gevoerd met eene vinnigheid, waarbij de toon der engelsche vakbladen allergunstigst afsteekt.

De weg, voor ons land in dit opzicht te volgen, is niet moeielijk aan te wijzen. Dat de toestand en de middelen ter verbetering worden besproken in bijeenkomsten en behandeld in de pers, kan niet anders dan bevorderlijk zijn aan het vinden der op-

lossing, ook van vraagstukken omtrent het beheer der zeemacht.

Dat dit alles geschieden kan, zonder de militaire tucht te schaden, werd reeds bewezen; bovendien, hoe vrijer en algemeener de gedachtenwisseling, des te meer waarborg, dat gebrek aan degelijkheid of aan welwillendheid zich zelf zal straffen.

Tegen den meermalen geuiten wensch naar wettelijke regeling van de inrichting der zeemacht meenden wij te moeten opkomen, omdat bekwame mannen gevaar loopen, op dit ideaal, hoe onbereikbaar ook, zich blind te staren; maar vooral, omdat het ontbreken eener zoodanige regeling, zoolang deze als afdoend middel tot verbetering wordt aangeprezen, aan velen een àl te welkom voorwendsel verschaft, om hunnen steun aan alle voorstellen tot verbetering der zeemacht te onthouden.

Niet in den dwang eener wet, die haar slechts in schijn zou geven, zoeke men de vastheid in het beheer, voor de doelmatigheid der zeemacht onmisbaar, maar in overeenstemming omtrent de taak en de inrichting dezer krijgsmacht; en hiernaar worde gestreefd door vrije uiting van alle gedachten, die voor de oplossing der vraagstukken van waarde kunnen zijn.

De parlementaire staatsregeling zal dan voor de schepping en het onderhouden eener sterke zeemacht geen beletsel blijken te zijn.

October '93. W. J. COHEN STUART.

OP DEN TWEESPRONG.

Wie kent niet de verrassingen, die het klimaat der Alpen voor den tourist houdt weggelegd? Nu eens heeft hij onder een wolkenloozen hemel eene hoogte bestegen, die een wijd uitzicht opent. Terwijl hij dit geniet, vormt zich in het dal een lichte nevel, die weldra omhoog stijgt en, van alle kanten door hulptroepen versterkt, zich tot eene donkere wolk uitbreidt. Binnen het uur is het uitzicht verdwenen, de hemel verduisterd en het uitbreken van een onweder nabij. Op een anderen dag ziet de reiziger met vreeze en beven zware wolken saamgepakt boven den bergtop, waar hij zijn tijdelijk verblijf heeft opgeslagen. Maar ditmaal dient hem het geluk. Eene korte spanne tijds is voldoende om de nevelen vaneen te scheuren en hem bergen en dalen in heerlijke afwisseling voor de oogen te tooveren.

In de parlementaire luchtsgesteldheid — *parva si licet componere magnis* — vindt men al de verrassingen van het bergklimaat terug. Soms schuift een parlement, onder een gebied van hoogen druk, stapels van zwaarwichtige bedenkingen, in lijvige stukken opeengehoopt, met weinig of geen beraadslaging zonder omslag ter zijde. Een andermaal doet, onder den invloed eener naderende depressie, de geringste aanleiding de parlementaire wateren tot stormpeil zwellen, of openen zich breede sluizen van welsprekendheid op een oogenblik, dat ieders oor op den nedervallenden hamer des voorzitters gespitst was. Hier zal geen ervaren weerkenner loochenen, dat zijne wetenschap hem in negen van de tien

gevallen in den steek laat. Inderdaad is de parlementaire meteorologie nog in hare kindsheid en wordt de twijfel, of het wicht ooit tot eene volwassen wetenschap zal opgroeien, door de grilligheid der parlementaire barometerstanden maar al te zeer gewettigd.

De lezer gevoelt reeds waar deze inleiding heen wil. Wie zich de rede herinnert, waarmede de heer De Beaufort in de vergadering der tweede kamer van 1 December j.l. de algemeene beraadslaging over de staatsbegrooting opende, weet hoe zij nagenoeg samenviel met het nationale kinderfeest, met den dag der *surprises*. Niets deed bij deze gelegenheid een groot politiek debat verwachten. De antirevolutionaire en katholieke partijen, welker bondgenootschap in duigen ligt, zijn, nu hare groote overwinning van 1889 op het gebied van het lager onderwijs haar niet betwist wordt, jegens de regeering vredelievend gezind en niet zeer woordenrijk. De uitvoerige beraadslaging over het kiesrecht, in Augustus afgebroken, staat in Februari te worden hervat. In afwachting van de beslissing daaromtrent, werden bij het onderzoek der staatsbegrooting in de afdeelingen beschouwingen over het algemeen regeeringsbeleid door de meeste leden weinig vruchtbaar geacht. De begrooting zelve bevatte geene zeer ingrijpende voorstellen en gaf dus tot zoodanige beschouwingen niet veel aanleiding. Voor bespreking van hare bijzonderheden was de tijd der kamer ook ditmaal karig toegemeten. Men mocht dus aannemen, dat de algemeene beraadslaging zich in hoofdzaak tot financiëele beschouwingen zou bepalen. De heer De Beaufort bleek echter van eene andere meening te zijn en het oogenblik geschikt te rekenen voor eene politieke rede, die tot een driedaagsch debat plus eene avondvergadering leidde.

Wat dien afgevaardigde mag hebben bewogen om dit debat uit te lokken, is uit zijne rede niet met zekerheid op te maken. „Voor een deel" was de aanleiding daartoe, blijkens zijne repliek, gelegen in eenige woorden, door den minister van binnenlandsche zaken den 9den Augustus over de werkzaamheid van het staatsgezag gesproken; woorden, waartegen destijds niemand opkwam, maar die later met veel ijver tot

eene grief tegen dien bewindsman werden uitgesponnen. Voor het overige kan naar de beweegredenen van den heer De Beaufort tot het uitspreken zijner rede slechts gegist worden. Was het hem te doen om van zijne beginselen te getuigen? Achtte hij het noodig, regeering en kamer nogmaals in te lichten omtrent de gezindheid der liberaal-conservatieve groep, als welker woordvoerder hij optrad? Of meende hij op de krijgsklaroen te moeten blazen ter bedekking van de zwakheid en innerlijke verdeeldheid in die groep, aan het licht gekomen op het oogenblik, dat zij zich over het kiesrecht uiten moest?

Voorzoover dit laatste doel beoogd werd, mag worden betwijfeld of het bereikt is. Het is waar dat de oneenigheid der liberaal-conservatieven over het beste amendement op de regeling der kiesbevoegdheid in deze algemeene beraadslaging buiten spel kon blijven. Maar van kracht getuigde de redevoering van den heer De Beaufort daarom nog volstrekt niet. Jaren geleden heeft de heer Schaepman, bezwijkend voor de verzoeking waaraan eene geestigheid van lager orde den man van talent kan blootstellen, van eene rede van dien spreker gezegd: „*c'est beau, mais ce n'est pas fort*". Dezelfde critiek had ook op deze rede kunnen zijn toegepast. Voortreffelijk in den vorm, was zij wat den inhoud betreft bijzonder zwak. Die zwakheid lag aan het standpunt, niet aan het talent van den redenaar. Hij had haar met zijne staatkundige vrienden gemeen. Eene liberaal-conservatieve groep is, ook bij grootere getalsterkte dan zij in onze tweede kamer kan bereiken, van nature zwak, omdat zij minder dan eenige andere partij scherp omlijnde beginselen te verdedigen heeft. De openbare meening laat haar dientengevolge niet met rust, maar dringt haar rechts of links. Weerstaat zij dien aandrang, zoo duurt het niet lang of zij bestaat nog slechts uit aanvoerders zonder leger. Dit was het lot van de oud-conservatieven, die thans uit de tweede kamer geheel verdwenen zijn, waar hunne richting trouwens feitelijk in de meeste katholieke en in enkele antirevolutionaire afgevaardigden voortleeft. Ook voor zijne richting verwacht de heer De Beaufort onder een uitgebreid kiesrecht geen groote zege-

pralen. Intusschen blijft de liberaal-conservatieve groep niet ongevoelig voor de drijfkracht der openbare meening, die haar links voortstuwt. Zoowel ten aanzien van de grenzen der staatszorg als van de uitbreiding der kiesbevoegdheid heeft kennelijk haar weerstandsvermogen geleden. Wel verre van tot den laatsten ademtocht stand te houden, doet zij op beide hoofdpunten concessiën aan den geest des tijds. Maar hetgeen zij door hare meegaandheid in populariteit wint, gaat in zedelijke kracht voor haar te loor.

Het grootste gedeelte der rede van den heer De Beaufort was gewijd aan de bestrijding van de socialistische strooming in den lande, door hem als die der staatsalmacht gekenschetst. Dat betoog kon natuurlijk niet gericht zijn tegen eenige regeeringsdaad. Het vond ook geen steunpunt in de bovenbedoelde uiting van den minister Tak van Poortvliet, die aldus luidde: „Thans grijpt het staatsgezag ten bate van het algemeen door wetgeving en bestuur in elken levenskring; van alle ingezetenen in het belang der openbare gezondheid, der veiligheid, der regeling van den arbeid, straks voor steeds meerdere belangen opofferingen vragende van persoonlijke diensten en persoonlijke vrijheid." Alleen de uitdrukking „regeling van den arbeid" was, gelijk de heer Goeman Borgesius niet ten onrechte opmerkte, hier wellicht minder gelukkig gekozen; doch het kostte dien afgevaardigde en den minister zelven weinig moeite aan te toonen, dat de strekking der aangehaalde zinsnede in haar geheel onberispelijk was. Men zou inderdaad een vreemdeling moeten zijn in onze sanitaire, fabrieks- en arbeidswetgeving, om het daarin vermelde feit te betwisten. En wanneer men zich, om slechts een drietal punten uit het programma der tegenwoordige regeering te vermelden, de wettelijke regeling van den leerplicht, de maatregelen in het belang der veiligheid en gezondheid in fabrieken en werkplaatsen en die tot verzekering van het lot van oude of verminkte werklieden voor den geest roept, moet men erkennen dat voor 's ministers voorspelling geene bijzondere zienersgave vereischt werd. Evenmin trof het betoog van den heer De Beaufort eenige partij in de kamer, waarin, sedert de heer Domela Nieuwenhuis niet herkozen werd, het

socialisme niet vertegenwoordigd is. Het scheen wel voor een ander gehoor bestemd en droeg in zoover een extra-parlementair karakter. Welke aanleiding er zijn moge om buiten de kamer tegen het socialisme op te komen, in de kamer is, bij gebreke van eene tegenpartij, de bestrijding dier leer een zeer vreedzaam werk. Zij gelijkt een gevecht tegen windmolens. Toch is zij niet even onschadelijk als deze heldendaad van den onsterfelijken ridder de la Mancha. Wie zich in eene staatkundige vergadering met nadruk verzet tegen eenig stelsel van regeeringsbeleid, kan den schijn niet ontgaan van daardoor zijne tegenstanders te willen bekampen. Ongetwijfeld tegen de bedoeling van den heer De Beaufort, moest zijne rede den indruk wekken alsof hij den minister Tak van Poortvliet en de afgevaardigden, die dezen bewindsman steunen, als voorstanders van staatsalmacht, als socialisten wilde tentoonstellen. Het was eene fout van den redenaar, deze uitwerking van zijn betoog niet te hebben voorzien.

Ondanks dezen verkeerden aanleg van het debat zou de liberaal-conservatieve groep een eigen standpunt hebben ingenomen, indien zij tegenover de staatsalmacht de vaan der staatsonthouding in top had willen hijschen. Den zuiveren rechtsstaat als haar ideaal verkondigend, had zij zich in beginsel tegen elke uitbreiding van staatszorg kunnen kanten en geleidelijke inkrimping van staatsbemoeiing, zoo vaak deze mogelijk bleek, kunnen aanbevelen. Voor die principiëele, maar in onzen tijd wellicht eenigszins exorbitante gedragslijn deinsde zij evenwel terug. Het dichtst naderde daaraan de heer Van Houten, wien het in zijne tegenwoordige staatkundige stelling blijkbaar moeilijk valt maat te houden. Hij prees het *laissez faire*, *laissez passer* nog heden ten dage als een „zegenrijk" stelsel en betoogde dat elke hervorming moest passen in het kader van het burgerlijk recht. Al kon in het debat worden aangetoond dat nauwelijks eenige sociale hervorming denkbaar was, die zich naar dezen eisch niet zou voegen, met het stellen daarvan werd toch eene principiëele beperking der staatsbemoeiing beoogd. Van een dergelijk streven vindt men echter althans in de eerste rede van den heer De Beaufort geen spoor. Integendeel haastte deze afgevaardigde zich het

„zegenrijke" stelsel te verloochenen, waar hij het in de onlangs verschenen redevoering van den heer De Savornin Lohman over „*Volk en Overheid*" meende te ontmoeten, en verklaarde hij van oordeel te zijn „dat in de toekomst de staat op sommig gebied meer zal moeten ingrijpen dan hij vroeger deed." Zelfs wilde hij hervormingen als „leerplicht tot het 13e jaar, dienstplicht en pensioneering van werklieden" wel van zijne critiek uitzonderen. Hij zag daarin „drie bescheiden eischen, die geen van allen een socialistisch karakter dragen"; alleen scheen het — de redenaar was op dit punt niet geheel duidelijk — of de verwezenlijking daarvan naar zijne meening op financiëele bezwaren zou moeten afstuiten.

Erkend moet worden, dat de heer De Beaufort in zijne repliek den eisch van aansluiting aan het burgerlijk recht voor hervormingen ten bate der min gegoeden tot zekere hoogte aanvaardde. Maar hij deed dat op zijne wijze. Hij gaf aan de woorden van den heer Van Houten deze vrije uitlegging, dat die hervormingen zich moesten aansluiten aan eene wetgeving, die hetzelfde algemeene recht voor allen wilde, behoudens enkele uitzonderingen voor bijzondere gevallen; verwerpelijk was daarentegen „eene speciale, exceptioneele wetgeving, als het ware alleen gemaakt voor en in het vermeend belang van de zwakken in de maatschappij". Toevallig stond deze interpretatie bijna woordelijk tegenover eene vroegere uiting van den heer Van Houten, vooraf door den heer Pyttersen in herinnering gebracht en van dezen inhoud:

»De vrije werking der sociale krachten, door de bestaande wetgeving bevorderd, doet meer en meer de overmacht van den gegoede tegenover den van kapitaal verstokene, en van den ongehuwden man tegenover de ongehuwde vrouw uitkomen. De zwakke vraagt bescherming, ondersteuning van den Staat. Kan deze het buiten zijnen werkkring achten die te verleenen? Mag hij toelaten, dat de sociaal overmachtige zich meer en meer versterke, op gevaar af zelf ten slotte tot diens werktuig te worden gemaakt?" [1]

Hoeveel de heer De Beaufort tegen den inhoud van dit citaat hebbe in te brengen, hij zal wellicht bij nader inzien

[1] Mr. S. Van Houten, *De staatsleer van mr. J. R. Thorbecke*. Tweede druk, Haarlem 1888, blz. 76, 77.

erkennen in zijne improvisatie te ver gegaan te zijn, door eene speciale wetgeving in het belang der zwakken in de maatschappij af te keuren. Dien naam verdienen toch niet alleen de verbodsbepalingen tegen kinderarbeid, maar ook de voorschriften van het burgerlijk recht ter bescherming van minderjarigen. Omtrent de noodzakelijkheid van dit een en ander bestaat echter geen verschil van gevoelen. Waarin men eigenlijk het onderwerp van den aangebonden strijd betreffende de staatsbemoeiing te zoeken heeft, is vrij wel in het duister gebleven. Buiten de reeds aangehaalde uitingen, werd het begrenzen der staatszorg naar doctrinaire regelen in geene der gehouden redevoeringen beproefd. Zij die zich aangordden om eene lans te breken voor staatsinmenging tot wering van misbruiken op het gebied van den arbeid, vonden ten slotte geen kampioenen tegenover zich. Zich tijdig de inbreuken op het *laissez faire* herinnerend, waarin elke jaargang van het *Staatsblad* zijn voorganger overtreft, bleek de liberaal-conservatieve groep ten aanzien van deze staatsbemoeiing van den kamp voor onthouding te hebben afgezien, om alleen matiging aan te prijzen.

Het kiesrecht vormde ditmaal slechts den achtergrond van het debat. Niet dat het den heer De Beaufort op dit gebied aan strijdlust zou ontbreken. In uitbreiding van kiesrecht zoover de grondwet toelaat ziet hij — men weet het uit zijne rede van 27 Juli j.l. — het kort begrip van alle kwaad, dat over ons vaderland kan gebracht worden. Naar zijne meening leiden de voorstellen der regeering tot het toekennen van kiesbevoegdheid aan personen, die „volmaakt afhankelijk zijn en datgene doen, wat men hen, hetzij door eenige aanmaning, hetzij door eenige toezegging van stoffelijken of anderen aard, wil doen verrichten", zoodat men in kiezersteelt enkel een correctief heeft te zien van de gebreken der wet: een variant in beschaafden vorm op het woord „stemvee", dat de heer Rutgers van Rozenburg zich destijds veroorloofde. Zich wachtend voor het „*iteretur decoctum*", begreep de heer De Beaufort evenwel bij deze gelegenheid het kiesrecht slechts kortelijk te moeten aanroeren. Hij liet doorschemeren dat de liberaal-conservatieve groep weder goed

ministeriëel zou kunnen worden, indien slechts de regeering ten aanzien van het kiesrecht naar hare inzichten wilde handelen; en andere woordvoerders der groep vielen hem hierin bij. Bleef de regeering echter onverhoopt daarmede in gebreke, zoo vreesde hij dat de tegenwoordige jaargang der *Handelingen* in de toekomst achter slot zou moeten worden gehouden, „omdat daaruit te leeren zoude zijn, hoe eene regeering hare eigen partij had vermoord".

Aan vrijmoedigheid ontbreekt het, gelijk men ziet, der liberaal-conservatieve groep niet. Hare bevelen moeten worden opgevolgd; zoo niet, dan wordt de regeeringspartij, die immers de uittreding der groep niet verdragen kan, door haar ter dood veroordeeld. Heeft zij niet den steen der wijzen gevonden en welwillend op den weg der regeering nedergelegd? Twee groote steenen voor één zelfs, met de namen der heeren Van der Kaay c.s. en Kolkman c.s. gemerkt. De regeering heeft nu slechts te kiezen, hoe zij het zuiverste goud wil vervaardigen. Dat juist de aangeboden keus tot omzichtigheid aanmaant; dat een tweevoud van nieuwe stelsels, uit eene zelfde groep voorgedragen, zoo niet het zelfvertrouwen van hare leden, dan toch het vertrouwen van anderen kan hebben geschokt; dat reeds de vloed van amendementen de roeping aanwijst van een bewind, niet slechts tot overleg genegen maar tevens tot leiden bekwaam: het schijnt bij den heer De Beaufort en zijne staatkundige vrienden niet te zijn opgekomen. Als constitutioneele idealen houden zij ons feitelijk eene regeeringspartij voor oogen, toegeeflijk genoeg om zich door eene minderheid in haar midden te laten beheerschen, en eene regeering, gezind om de besluiten dier minderheid, ook bij onderlinge tegenstrijdigheid, gehoorzaam uit te voeren. Organen van deze kracht schijnen hun voldoende om den stroom der democratie, dien zij zoozeer vreezen, binnen zijne bedding te houden.

Doch ondanks de aan overmoed grenzende kloekheid van hare taal vertoont de liberaal-conservatieve groep ten aanzien van het kiesrecht dezelfde weifeling, die ten opzichte van de grenzen der staatszorg bij haar valt waar te nemen. Ook hier vermijdt zij de stelling, die men zou verwachten door haar

te zien innemen. Hare wenschen in deze zijn in het debat van den afgeloopen zomer door hare woordvoerders duidelijk uitgesproken. Zij is niet gekant tegen eene betere regeling der kiesbevoegdheid, maar acht den voorgestelden sprong te groot en zou eene geleidelijke uitbreiding verkiezen; liefst eene zoodanige, waarbij de tegenwoordige kiezers tegenover de nieuwe in de meerderheid moesten blijven. Strekken nu de van hare zijde voorgedragen amendementen om aan de uitbreiding van kiesbevoegdheid een dergelijk geleidelijk karakter toe te kennen? In geenen deele. De heer Haffmans heeft er reeds vóór eenigen tijd in het *Venloosch Weekblad* zijne teleurstelling over uitgesproken: geleidelijke uitbreiding van kiesrecht wordt in geen der amendementen voorgesteld. Het aantal der ingezetenen, die naar de amendementen-Van der Kaay c. s. en Kolkman c. s. kiesbevoegdheid kunnen verkrijgen, blijft niet bijzonder ver beneden dat der regeeringsvoordracht. Zelfs is beweerd, dat die amendementen feitelijk nog een grooter aantal kiezers zouden scheppen; waarbij echter op de belemmering, in jaarlijks te herhalen aanvraag gelegen, te weinig gelet schijnt.

Wat de liberaal-conservatieve groep van het doen van voorstellen in haren eigen geest weerhouden heeft, is duidelijk genoeg. Zij achtte het in de bestaande omstandigheden niet staatkundig, bij de vrijgevigheid der regeering te zeer achter te blijven. Zij zag in dat eene beperkte uitbreiding van kiesrecht thans niemand zou bevredigen en wilde de openbare meening, die blijkens talrijke en ondubbelzinnige uitingen de ruimst mogelijke uitbreiding verlangt, niet tarten. Deze redenen zijn gemakkelijk te begrijpen; maar van groot vertrouwen in de kracht van eigen beginselen getuigen zij niet.

Dragen de liberaal-conservatieve amendementen dan een conciliant karakter tegenover de regeeringsvoordracht? Juist het tegendeel is waar. Indien de toeleg geweest ware het werk der regeering in het hart te treffen, zonder eene bovenmatige beperking van het mogelijk aantal nieuwe kiezers voor te stellen, zouden de ontwerpers dezer amendementen hun doel volkomen bereikt hebben. Hunne voorstellen passen in geen

opzicht in het kader der regeeringsvoordracht en regelen de kiesbevoegdheid op even onbillijke als onpractische wijze. Gelijk men weet, verdeelen beide amendementen de voor het kiesrecht in aanmerking komende ingezetenen in twee klassen, waarvan de eerste van rechtswege, de tweede slechts krachtens eene jaarlijks in te dienen en te onderteekenen aanvraag op de kiezerslijsten geplaatst wordt. De eerste klasse omvat hen, die in eene der rijks directe belastingen zijn aangeslagen: in de grondbelasting voor ten minste *f* 1. Wat de tweede klasse betreft, loopen de amendementen uiteen. De heeren Kolkman c. s. brengen daartoe degenen, die eene woning of een gedeelte daarvan bewonen, waarvan de grondbelasting ten minste *f* 1 bedraagt. De heeren Van der Kaay c. s. stellen haar open voor geëxamineerden (ook dezen moeten jaarlijks eene onderteekende aanvraag indienen!), voor bezitters van een zeker bedrag op het grootboek of in eene spaarbank, en voor bewoners van eene woning waarvan de werkelijke huur, naarmate van de bevolking der gemeenten, tusschen *f* 1 en *f* 2 per week afwisselt.

De overwegende bezwaren tegen deze beide stelsels zijn reeds in het October-nommer van dit tijdschrift door den heer Van Gilse, en voorts in het breede in het verslag van het onderzoek der amendementen in de afdeelingen der tweede kamer uiteengezet. Slechts enkele daarvan mogen hier zeer in het kort herhaald worden. Beide amendementen werpen het hoofdbeginsel der regeeringsvoordracht omver, omdat zij den daarbij zoozeer terecht ter zijde gestelden census, zij het niet als éénigen grondslag van kiesbevoegdheid, doen herleven. Door het laag bedrag van den voorgestelden census worden de bezwaren daartegen, die de ervaring zoo ruimschoots heeft doen kennen, in meer dan één opzicht nog verergerd. De verdeeling der ingezetenen in twee klassen schept eene ergerlijke ongelijkheid, bij lagen census wellicht nog ongerijmder dan bij een hoogeren; en het vorderen van verschillende kenteekenen van geschiktheid en maatschappelijken welstand van verschillende groepen van ingezetenen is in strijd met de op dit punt volkomen duidelijke letter der

grondwet[1]. In het amendement-Kolkman c. s. heeft de minimum-aanslag in de grondbelasting, voor de woning der adspirant-kiezers tweede klasse vereischt, eene geheel verschillende beteekenis voor de verschillende gemeenten. In de steden beteekent deze beperking bijna niets; ten plattelande worden daardoor tal van woningen uitgesloten. Daarentegen keert het amendement-Van der Kaay c. s., ten aanzien van de talrijkste groep der kiezers tweede klasse, terug tot het onuitvoerbaar begrip van regeling naar plaatselijke gesteldheid, ditmaal op de werkelijke huur der woningen toegepast. De voorstellers geven eene willekeurige schaal van weekhuren voor gemeenten met verschillende bevolking — èn houden zich wat de cijfers betreft bescheidenlijk voor terechtwijzing en voorlichting aanbevolen! Inmiddels blijkt hunne schaal, aan de werkelijkheid getoetst, voor tal van gemeenten onbruikbaar, terwijl zij hun stelsel nog minder practisch maken door daaraan „werkelijke" huren ten grondslag te leggen en aldus administratieve inmenging in particuliere zaken uit te lokken.

Welke goede bedoelingen dan ook bij het ontwerpen dezer beide amendementen mogen hebben voorgezeten, zeker is het dat zij alleen als *machines de guerre* kunnen dienst doen. Zij kunnen de regeeringsvoordracht doen stranden; maar zij kunnen geene grondslagen van wettelijke regeling van het kiesrecht worden. De regeering kan er niet in berusten en de regeeringspartij kan er hare stemmen niet aan geven.

[1] Artikel 80 der grondwet bepaalt dat de leden der tweede kamer rechtstreeks worden gekozen door de mannelijke ingezetenen, tevens Nederlanders, die de door de kieswet te bepalen kenteekenen van geschiktheid en maatschappelijken welstand bezitten, enz. Hieruit volgt, dat alle kiezers aan dezelfde vereischten moeten voldoen en dat het niet geoorloofd is van verschillende ingezetenen of groepen van ingezetenen verschillende kenteekenen te vorderen. De tegenovergestelde meening is alleen verdedigbaar, wanneer men de beraadslaging over het grondwetsartikel en de daarin bij wijze van uitlegging verkondigde sophismen in de plaats stelt van den tekst, die voor den onbevooroordeelden lezer slechts éêne uitlegging toelaat. De heeren Kolkman c. s. hakken den knoop door en stellen voor in artikel 1 van het eerste wetsontwerp de woorden: »die de kenteekenen bezitten van geschiktheid en maatschappelijken welstand", te vervangen door: »die *een der* kenteekenen van geschiktheid en maatschappelijken welstand bezitten". Een dergelijk voorstel kon in aanmerking komen, wanneer het gold de grondwet te herzien; niet, nu men haar heeft uit te voeren.

Aanneming is slechts mogelijk door de medewerking van de conservatieve elementen der rechterzijde. Voor deze gaan echter ook de amendementen te ver. Zij kunnen die slechts steunen als minder verwerpelijk dan de regeeringsvoordracht, zonder eenige verbintenis tot aanneming van wetsvoorstellen, op die grondslagen ontworpen. Mocht in den loop van den strijd over het kiesrecht de leiding van 's lands zaken tijdelijk in handen der liberaal-conservatieve groep overgaan, zoo zou het door haar gevormd bewind in de eerste plaats afhankelijk zijn van den steun der katholieke conservatieven. Dezen zouden geen reden hebben om met eene behandeling als *quantité négligeable* genoegen te nemen. Regeling van het kiesrecht op den voet van een der amendementen ware in dezen stand van zaken moeilijk denkbaar. Men zou zich moeten bepalen tot eene beperkte uitbreiding van kiesbevoegdheid, waarbij met de wenschen der natie weinig of geen rekening gehouden werd; of wel men zou kunnen besluiten een onderzoek in te stellen, dat eenigen tijd vorderde en uitstel medebracht.

Naar dergelijk uitstel bevat de algemeene beraadslaging over de staatsbegrooting reeds eene vingerwijzing. De heer Van Houten vroeg of de minister van financiën bij de voorbereiding van wijzigingen in de personeele belasting gegevens verkregen had omtrent de vraag, tot op welke grens de woning een zeker draagvermogen voor de directe belastingen aanwijst; zoo ja, of de regeering die gegevens ten gebruike bij de behandeling der kiesrecht-ontwerpen aan de kamer wilde overleggen. De minister van financiën verklaarde dat zijn antwoord teleurstellend moest zijn en bracht vooreerst het bekende feit in herinnering, dat het met de schattingen voor het personeel op vele plaatsen treurig gesteld is, omdat men slechts hier en daar herschat heeft. Al bezat men echter eene volmaakte statistiek van de huurwaarden, men zou nog iets noodig hebben, namelijk kennis van de oeconomische gesteldheid dergenen, die in de woningen gehuisvest zijn; en om daarvan een duidelijk beeld te verkrijgen, zou het onderzoek moeten plaats hebben door één persoon, althans door éene commissie, ten einde zekerheid te hebben dat niet naar ver-

schillenden maatstaf geoordeeld werd: een zware en tijdroovende arbeid. Boven alle verwachting, betoonde zich de heer Van Houten, als mede-voorsteller van het amendement-Van der Kaay c. s., door dit antwoord bevredigd. Het bewees toch dat de minister het voorloopig scheen te willen doen met de grenzen van belastbaarheid der woningen volgens de bestaande wet en overigens bij het zoeken naar grenzen van welstand, waar hij eene kleine belasting kon opleggen, op den tast moest te werk gaan. Welnu, ook bij het kiesrecht kon en moest men eenigszins op den tast handelen om kenteekenen van welstand te vinden.

Ter verontschuldiging van de willekeurige cijfers van het amendement-Van der Kaay c.s. is dit argument inderdaad vernuftig gevonden; maar als grondslag van eene wettelijke regeling van het kiesrecht is het toch wel wat zwak. Allicht zou eene liberaal-conservatieve regeering de voorkeur geven aan het ter hand nemen van den „zwaren en tijdroovenden arbeid", waarvan de minister Pierson gewaagde. De heer Goeman Borgesius vergeleek dien arbeid met het onderzoek betreffende de plaatselijke gesteldheid, in 1873 door de meerderheid der kamer aan den minister Geertsema opgedrongen, met verdaging van zijn wetsontwerp tot herziening van den census. Er zijn echter verschilpunten in overvloed, zoowel tusschen de eene taak en de andere, als tusschen 1873 en 1893. Om slechts een enkel te noemen: in 1873 gold het socialisme in Nederland nog voor eene exotische plant, die op dezen bodem geen wortel kon schieten, en had geleidelijke uitbreiding van kiesrecht, mits met niet te lange tusschenpoozen herhaald, goed kunnen werken; in 1893 kan men geen dagblad ter hand nemen zonder te worden onderhouden met de luidruchtige *faits et gestes* eener socialistische partij, die door hare voorbeeldige organisatie aanvult hetgeen aan hare getalsterkte ontbreekt, en die meer aanhangers wint naarmate de billijke wensch van de groote meerderheid der bevolking, om tot de stembus te worden toegelaten, langer onbevredigd blijft.

De liberale partij staat voor eene keus, die over hare toekomst beslissen en op die van het land van grooten invloed

oefenen zal. Zij heeft te kiezen tusschen hervatting der enghartige politiek, die vóór twintig jaren hoogtijd vierde, die van behoud van hetgeen bestaat, van onverschilligheid voor de wenschen van het volk achter de kiezers en van zorg voor partijbelangen allereerst; en tusschen eene staatkunde, die waar het noodig is ook voor ingrijpende hervormingen niet terugdeinst, hare waardigheid niet gekrenkt acht door op de nooden van kleine lieden acht te slaan en de volksbelangen weet te behartigen, zonder angstvallig te onderzoeken of zij met de partijbelangen strooken. Het blijft voor haar een eeretitel, dat zij zich bij de grondwetsherziening van 1887 in den zin der nationale staatkunde heeft uitgesproken. Tot groot voordeel voor het Nederlandsche volk en ten slotte niet tot schade voor haar zelve, heeft zij destijds den census uit de grondwet verwijderd en eene voorloopige uitbreiding van kiesbevoegdheid uit handen van den minister Heemskerk aanvaard, ofschoon zij kon berekenen dat deze laatste maatregel hare meerderheid zou te niet doen. Inderdaad is dit gevolg voor haar niet uitgebleven; doch bij de eerstvolgende gelegenheid heeft de behoefte der natie aan hervorming haar weder op het kussen gebracht.

Dat deze eerste, bescheiden maar indertijd zeer gevreesde uitbreiding van kiesrecht gunstig gewerkt heeft, er is thans bijna niemand meer die het betwist. Hoeveel er aan de werking onzer constitutioneele instellingen blijve ontbreken, sedert 1888 is onze politiek in breedere banen geleid, zijn de partijstemmingen zeldzamer, de partij-kabalen doorzichtiger geworden. Een betere geest heerschte in het parlement, niet alleen onder het ministerie-Van Tienhoven, maar ook reeds onder het ministerie-Mackay, dat overigens in zijne werkzaamheid verlamd was van het oogenblik af, dat de beide heterogene partijen, waarop het steunde, niet langer door de herziening der schoolwet bijeengehouden werden.

Vooral het tegenwoordig kabinet heeft het vertrouwen in onzen regeeringsvorm en in de richting, die het is toegedaan, versterkt door niet als partijregeering in den verkeerden zin op te treden en door op meer dan één gebied eene vrucht-

bare werkzaamheid te ontvouwen [1]. Hierbij denkt ieder allereerst aan de belastinghervorming van den minister Pierson. Gelukkiger dan een zijner voorgangers, heeft deze minister verscheidene millioenen aan belastingen, die meest op zwakke schouders drukten, op sterkere weten over te brengen. Zonder van gebreken vrij te zijn, zal zijn arbeid, wat de kern betreft, eene blijvende plaats in onze wetgeving innemen; en van zijne verdere werkzaamheid ter verbetering van het belastingstelsel is nog veel te verwachten. Aan de heilzame werking zijner maatregelen wordt geen afbreuk gedaan door het feit, dat de opbrengst der vermogensbelasting over het eerste dienstjaar ongeveer 20 pct. beneden de raming zal blijven. De heer De Beaufort was aanstonds gereed met de verklaring dat het bedrag van het vermogen, waarvan de staat bij voortduring offers kan eischen, hem niet was medegevallen. Staat het echter reeds vast, dat de ondervonden teleurstelling aan het bedrag van het nationaal vermogen te wijten is? Kan zij niet even goed het gevolg zijn van vrijgevige bepalingen der wet op de vermogensbelasting, van achterwege gebleven of onjuiste aangiften, van de moeilijkheden, aan de eerste uitvoering onafscheidelijk verbonden? Ziedaar open vragen, die beantwoording eischen, ook in verband met verdere maatregelen op financiëel gebied. Men denke onder anderen aan de aangekondigde verlichting van den onevenredigen druk, dien de personeele belasting op zoovelen legt.

Eene telkens herhaalde grief tegen het beleid der tegenwoordige regeering is, dat haar werkplan de noodzakelijke voorziening in den financiëelen toestand der gemeenten te lang verschuift. De verdiensten van dat werkplan zijn, in het voorbijgaan gezegd, proefondervindelijk bewezen; het vooruitzicht op eene groote uitbreiding van kiesrecht schijnt zelfs de felste tegenstanders daarvan tijdelijk tot ongewone voortvarendheid op ander gebied te prikkelen. Voorzeker zijn aan het ondersteunen van noodlijdende gemeenten door subsidiën uit 's rijks kas groote bezwaren eigen. Toch worden deze zeer getemperd zoolang men aan het departement van binnenlandsche zaken

[1] Dit mag veilig gezegd worden. Ten allen overvloede zij opgemerkt, dat de plannen der regeering betreffende den verplichten krijgsdienst hier onbesproken blijven.

„de hand op den zak houdt", gelijk de heer Huber tot lof van den minister moest getuigen. Het ergste is, dat de voorloopige toestand in deze van langeren duur dreigt te worden dan aanvankelijk voorzien werd. Is het echter billijk, wanneer dit in de tweede kamer aan de regeering geweten wordt? De kiesrecht-ontwerpen konden reeds lang zijn afgedaan, indien men daaraan na afloop der algemeene beraadslaging had willen voortwerken. Waren zij door de staten-generaal aangenomen, zoo zou de regeering hare belofte wel niet onvervuld laten om hare plannen omtrent de inrichting der gemeentebesturen en de regeling der gemeente-financiën, ter bespoediging van den arbeid der nieuwe vertegenwoordiging, in uitgewerkte voorstellen openbaar te maken. Overigens is het duidelijk, dat voor eventuëele heffing van provinciale of gemeente-opcenten op de vermogens- en bedrijfsbelastingen de uitkomsten van laatstgenoemde belasting, die eerst 1° Mei 1894 in werking treedt, dienen te worden afgewacht.

De toekomstige nieuwe kiezers zullen verstandig handelen door een beleid te helpen bestendigen, waarbij de teekenen des tijds in het oog gehouden en de belangen van het geheele volk gediend worden. De onafgedane wetgevende arbeid heeft zich gedurende den tijd, dat het parlementaire raderwerk als verroest scheen, letterlijk opeengestapeld. Eene opsomming doet schier duizelen. Neemt men slechts een drietal departementen in oogenschouw, waartoe dat van financiën ditmaal niet behoort, zoo vindt men voor herziening of nieuwe regeling aangewezen: provinciale en gemeentewetten; armenwet; banken van leening; onderwijswetten; begrafenis- en ziekenfondsen; sanitaire wetgeving; onbewoonbaarverklaring van slechte woningen; onteigeningswet; arbeidswet; zondagsrust voor volwassen arbeiders; dienstcontract; bepalingen tegen misbruiken bij de betaling van loonen; kamers van arbeid; verzekering van werklieden. Hierbij zijn alleen onderwerpen vermeld, die rechtstreeks of zijdelings verband houden met het sociale vraagstuk; is naar volledigheid in het minst niet getracht; zijn reeds aanhangig gemaakte wetsontwerpen, zooals die betreffende de veiligheid in fabrieken en werkplaatsen en het toezicht op stoomtoestellen, ter zijde gelaten; is administratieve rechtspraak evenmin als waterstaatsbestuur genoemd,

herziening van de wetboeken en daarmede verwante wetten tot de gewone taak van het departement van justitie gerekend. Voor dat alles is eene even werkzame als bekwame regeering noodig; maar niet minder eene vertegenwoordiging, gedragen door het vertrouwen van het grootst mogelijk deel des volks.

Zal de liberale partij voor uitbreiding van kiesbevoegdheid, zoover de grondwet toelaat, terugdeinzen uit vrees, dat de nieuwe kiezers hun belang verkeerd genoeg mochten inzien om het schip van staat duurzaam in anderen koers te sturen? Het is zeker dat de meerderheid der partij zich daardoor niet zal laten weerhouden; maar die meerderheid behoort zoo groot mogelijk te zijn. Eene waarlijk nationale partij, gelijk die der hervormingsgezinde liberalen, heeft toch voor eene zoo onmanlijke vrees niet den geringsten grond. Dat eene meerderheid van kiezers in 1895 met eene andere staatkundige richting de proef zal willen nemen, is zeer wel mogelijk. Maar indien die andere richting in gebreke blijft de noodzakelijk gebleken hervormingen tot stand te brengen, zullen de nieuwe kiezers van 1895, gelijk die van 1888, zeer spoedig hunne dwaling inzien en daarvan terugkomen. Of leeft de drang naar hervorming niet reeds in een ieders ziel en vaart de geest van mededoogen niet meer en meer in de harten der gegoeden? Zoolang de liberale partij hare beginselen hoog houdt en in het belang van het geheele volk wil arbeiden, kan zij op steun van alle zijden rekenen en is zij machtiger dan zij zelve weet. Zoo schreef de heer Van Houten in Januari 1888 van zijn vroeger, breed opgevat liberaal programma:

»De liberale partij is, bijna tegen wil en dank, genoodzaakt geweest voor de verwezenlijking van het politiek gedeelte van dat program door grondwetsherziening den weg te banen; het sociale deel te verwezenlijken zal haar taak zijn in de naaste toekomst. De liberale partij moet in de aangewezen richting werkzaam zijn, en de linkerzijde der antirevolutionaire partij zal haar hierbij steunen. Zoo is, als ik mij niet bedrieg, de logica der feiten" [1].

---

[1] Mr. S. Van Houten, voorrede voor de tweede uitgave zijner *Staatsleer van mr. J. R. Thorbecke.* Haarlem 1888, blz. IX. Die tweede uitgave viel volgens den schrijver samen »met het verdwijnen van den census uit de grondwet, en met de eerste groote overwinning der democratische richting". Ibidem, blz. VIII.

Deze woorden hebben in zes jaren tijds nog niets van hunne actualiteit verloren; integendeel. Meer dan ooit brengt de logica der feiten mede, dat de liberale partij het sociale deel van haar programma verwezenlijke, daarbij rekenend op den steun van de linkerzijde der antirevolutionaire partij, die, van een ander uitgangspunt, in menig opzicht tot gelijke conclusiën kwam. Grondslag van zoodanige vruchtbare werkzaamheid moet zijn de afschaffing van den census, die, uit de grondwet verdwenen, in de kieswet niet weder opgenomen worde. Uit het vertrouwen in het nederlandsche volk, waarvan deze kloeke daad zal getuigen, zal verhoogd vertrouwen der natie in hare vertegenwoordiging voortspruiten.

De liberale partij bevindt zich op een tweesprong. Eenerzijds lokt haar de breede en effen weg van behoud van hetgeen bestaat, waarop de heer De Beaufort haar wil geleiden en de katholieke conservatieven haar willen steunen. Slaat zij dien in, het zal zijn met de wetenschap dat haar, na eenige jaren van een gemakkelijk maar roemloos bestaan, onder de hoog gestegen ontevredenheid der natie een volslagen ondergang beidt. Aan den anderen kant stijgt voor haar het smal en doornig pad omhoog, waarop het ministerie haar met zijne kieshervorming wil voeren. Op dat pad zal zij in den aanvang veel geestkracht behoeven om de bezwaren te overwinnen, die voor haren voet verrijzen, maar zich weldra als op vleugelen gedragen voelen door de sympathie des volks, die aan eene vooruitziende, hervormende en tevens realistische richting een langdurig en krachtig leven verzekert. Kan de keuze moeilijk zijn?

DEN HAAG, 12 December 1893. J. D. VEEGENS.

SUPRA-NATURALISME.

Iemand die eenige maanden of jaren begraven is geweest in de literatuur der middeneeuwen, of zelfs in die van vóór twee honderd jaren, moet het moeite kosten te gelooven aan de geringe uitwerking van het boekdeeltje, dat onder den titel *Real Ghost Stories* in 1891 als *Christmas-Number* der *Review of Reviews* in honderdduizend exemplaren de wereld werd ingezonden. De uitgever en verzamelaar, de heer Stead, heeft in de beste, degelijkste kringen van Engeland eene goede reputatie. En voorzoover wij kunnen nagaan, niet onverdiend. Twee honderd jaren geleden had zóó iemand met een dergelijk boekje de wereld in opschudding gebracht, en thans heeft hij waarschijnlijk alleen wat spook-droomen bezorgd aan sommige lichtgeloovige of zenuwzwakke menschen. Op eene enkele uitzondering na, heeft geen der bekende engelsche schrijvers en geleerden er eenige notitie van genomen, terwijl men zich buitenslands al even onbetuigd liet. De poging van een populair, in onze dames-wereld als gezaghebbend geldend nederlandsch literator [1] om in ons land eenige belangstelling te wekken, kan als mislukt worden beschouwd. Het was geen op-neer-zien, het was een algemeen voorbij-zien. Toch waren de honderdduizend exemplaren in enkele dagen uitverkocht, en eene tweede even groote editie was noodig om alle nieuwsgierigen te helpen. Maar, deze nieuwsgierigen werden niet gevonden in die maatschappelijke

[1] De heer F. van Eeden in de *Nieuwe Gids*.

kringen, waar de pols van het intellectueele leven het snelste klopt.

Onderzoekt men de zaak grondig, graven we naar de fundamenten van het gebouw, welks nok zoo grillig en fantastisch bekroond wordt door dergelijke verhalen, dan zal de diepste oorzaak van de belangstelling in al deze geheimzinnigheden steeds blijken te liggen in den wensch naar eene rationeele oplossing der vragen omtrent individueele onsterfelijkheid en Godsbestaan. Eigenlijk zoude ik alleen de eerste dezer geloofsartikelen behoeven te noemen, daar dit het tweede bevat. Houdt het geloof aan de persoonlijke onsterfelijkheid op, dan missen de meeste bovennatuurlijke begrippen hun raison-d'être, en worden alle verschijningen en spoken dubbel on-reëel en onbelangrijk. Spiritisme, magnetisme, electro-biologie, boulitodynamie, sympathie, telepathie, suggestie en auto-suggestie, noemt wat gij wilt, als natuurverschijnselen zijn ze niets geheimzinniger, niet meer aandacht waard, ze wekken in geene hoogere mate onze weetgierigheid, dan de zoogenaamd-begrijpelijke natuurkrachten. Wel zullen er steeds intelligente persoonlijkheden zijn, die *om haar zelf* al deze wonderen trachten te doorgronden, maar de groote menigte stelt er als zoodanig even veel en even weinig belang in als in de toegepaste scheikunde of de wetten der zwaartekracht. De afwijkende houding ontstaat door den nieuwsgierigheidsprikkel naar het hiernamaals. Tafeldans is niet interessant om het verschijnsel zelf: het groeien van een madeliefje is minstens even belangwekkend. Maar die tafeldans wordt veroorzaakt door de geesten der gestorvenen, en nu rekken zich de halzen.

Een overzicht van de geschiedenis der wonderen zal de juistheid dezer stelling duidelijker en overtuigender aantoonen dan eenige andere bewijsvoering. Want velen en velerlei zijn de voorloopers der hedendaagsche wonderen en wonderdoeners. Dikwijls in aard en uiting eene verrassende overeenkomst toonende met zaken die thans voor fonkelnieuw aan de markt worden gebracht, even dikwijls veel naiever en meer in overeenstemming met de grootere onkunde van vorige tijden.

Overbodig mag het heeten, hier de vraag te stellen of het

goed gedaan is, telkens opnieuw de aandacht van het publiek af te trekken van andere, misschien gewichtiger onderwerpen, om onze goede burgers eenige jaren rond te leiden langs de kijkkastjes der geheime wetenschappen, en hen dan weer terug te zenden naar den al dien tijd verwaarloosden tuin van het dagelijksch leven. Hoe het antwoord op deze vraag ook mocht uitvallen, aan de zaak zou het niets veranderen. Niet aan ieder is voldoende wijsgeerige berusting toebedeeld om zich stilletjes op den levensstroom te laten afdrijven, met de overweging dat over het „later" toch geene zekerheid is te verkrijgen. Wel ware het misschien verstandiger, bij den ellendigen toestand onzer riemen het roeien geheel te staken en stilletjes de dingen die komen zullen af te wachten, maar, gelukkig of ongelukkig, er is iets in ons, dikwijls in de besten van ons ras, dat het ons onmogelijk maakt, naar deze lijdelijke filosofie ons leven in te richten. We moeten voort, voort, naar het kunnen wordt niet gevraagd.

Onberekenbaar is het bedrag, in denkkracht en energie uitgegeven aan dien lust om het onvattelijke te vatten, het onbegrijpelijke te begrijpen. Gedurende eeuwen, lange kruipende eeuwen, was dat het eenige artikel waar op de geestelijke wereldmarkt vraag naar was. Ofschoon minder in getal en gehalte dan ooit te voren, is nog steeds legio het aantal ongeduldigen die, liever dan het werken en wroeten der natuur te bestudeeren, telkens en telkens weder den snuffelenden neus stooten tegen de deuren, die naar hunne meening eene geestenwereld verbergt voor aardsche oogen. Gelukt het niet bij de deur, dan eene nieuwe poging aan raam of schoorsteen. Ontmoediging kennen zij niet. Zij zijn als het veulen dat, voor de honderdste maal met den kop tegen het hek gebonsd, dadelijk voor de ook-honderdste maal naar de andere zijde van het weiland holt om daar over de kolken te vliegen. Gaat ook dàt niet, dan in godsnaam maar weer tot den buik in 't oeverriet; in zoo'n positie maken we ons zelven gemakkelijk wijs, dat we nu tòch uit het weiland geraakt zijn. Maar koud krijgen we 't daar, we zakken in den modder, en niemand kan 't lang uithouden bij waterdiëet of tafelpootengetik.

Ook zonder de dames Fox zouden we vermoedelijk in deze eeuw eene krachtige spiritistische beweging hebben waargenomen. Elke revolutie genereert hare contra-revolutie, en de materialistische strooming is zóó sterk, dat er volgens alle wetten der empirie eene reactie op volgen móest. Voltaire wist het al: „naarmate de Rede verder voortschrijdt, knarst het fanatisme nijdiger de tanden". Mediums en klopgeesten hebben slechts de richting bepaald, die deze contra-beweging zoude inslaan, en waarschijnlijk hebben ze ons voor erger bewaard. Zoo heel veel knapper dan onze voorvaders uit de zeventiende en achttiende eeuw zijn we nog niet, en niet uitsluitend aan ons beter denkvermogen danken we het, dat we voorloopig nog vrij zijn gebleven van tooverij en hekserij.

Zooals ik reeds in 't voorbijgaan opmerkte, ligt het komische der beweging hoofdzakelijk in de naieviteit, waarmede overoude zaken weer als iets nieuws op de markt worden gebracht. Dikwijls zelfs zonder een nieuw jasje. Want niet alleen heeft deze bovennatuurkunde steeds bestaan, maar ook zijn de vórmen, waaronder zij optrad, steeds in hoofdzaak dezelfde. En de legertros der aanhangers is wel bont, maar enkele kleuren zijn toch steeds overheerschend, en elke opvolgende Cagliostro zoekt en vindt zijne gansjes zoo nagenoeg in dezelfde categorieën van menschen. „D'autant que l'âme est plus vuide et sans contrepoids, elle se baisse plus facilement soubs la charge de la première persuasion: voylà pourquoy les enfants, le vulgaire, les femmes et les malades sont plus subjects à estre menez par les oreilles." De ondervinding leert, dat deze uitspraak van Montaigne den toets der waarheid nog niet behoeft te vreezen.

Als middelpunt der beweging konden langen tijd gevoegelijk de hoven worden aangemerkt, mits geen intelligente vorst op den troon zat: eene bepaling die de vorige stelling niet al te zeer beperkt. Aanzien en geld oefenden steeds een groote aantrekkingskracht op wonderen. Waar ooit een Friedrich Wilhelm II regeert, zijn Bischoffswerder's en Wöllner's bereid, met behulp van geestverschijningen, hunne borst aan ridderorden, hunne beurs aan goudstukken, en hunne vrienden en volgers aan ambten te helpen. Toch gelijkt die hof-bloei

op het groeien der varens in plantenkassen, terwijl het spontane voortwoekeren van geslacht op geslacht meer voorkomt in de achterhoeken der beschaving, waar men precies dezelfde varensoorten aantreft, kleiner en onaanzienlijker, maar elk vochtig-donker plekje met hun vaak schoonen, echter van lage ontwikkeling getuigenden vorm bedekkende.

In ons kleine vaderland valt bij voorbeeld in dit opzicht een groot onderscheid waar te nemen tusschen het vlakke, kale Holland, met zijn meer-gevorderde beschaving, en den boschrijken overijselschen of gelderschen achterhoek. Bijzonder trof mij dit verschil bij het lezen van het boekje, dat ik in het begin van dit artikel noemde, en voor mij was de geringe uitwerking volstrekt geene verrassing. Die verhalen hadden op geen ongelegener tijd kunnen uitkomen. Reeds wees ik er op, dat zij twee honderd jaren vroeger heel wat rumoer zouden hebben gemaakt, en hij die de geldersche, westfaalsche, en bijna zou ik zeggen heel de germaansche plattelands-bevolking eenigszins kent, zal hier licht aan toevoegen: „of twee honderd jaren later." Dat is het noodlot van dien en dergelijke bundels, dat hun algemeene strekking te veel afwijkt van het negentiende-eeuwsche denken om invloed te kunnen oefenen op de beschaafde klassen, terwijl de afzonderlijke verhaaltjes, elk voor zich, in de kringen der min-ontwikkelden nog niet lang genoeg vergeten zijn, om daar groote ontroering te veroorzaken. In het bedoelde boekje komt nauwelijks één verhaal voor, dat ik als kleine jongen niet hoorde vertellen op ter-sluiks bezochte spin-avonden. En geene spinster, die niet luisterde met denzelfden ernst, als waarmede de boven-aangeduide literator deze, voor hem splinternieuwe verhalen een paar jaar geleden las. Haar hinderde het niet in 't minst dat er bij de vertelling, als bewijs voor de waarheid, geene fotografie werd overgelegd van „het huis waarin het gebeurde."

De verklaring ligt voor de hand, en wordt ons voldoende verstrekt door het zeer groote onderscheid in ontwikkeling tusschen de verschillende klassen der bevolking. In geen enkel tijdperk der christelijke aera, — wellicht mogen we zeggen der wereldgeschiedenis — heeft dit verschil zulke reusachtige

verhoudingen aangenomen als thans. Van de cosmografische ontdekkingen der laatste eeuwen, van de moderne beschaving, die velen algemeen verbreid wanen, zag men in die achterhoeken nog slechts het onzekere geflikker van een enkel weerlichtje. Nog steeds wordt daar ieder uitgelachen, die zijne schoolwijsheid luchten wil over het draaien van de aarde om de zon. Menschen die dàt gelooven, „draait het zelf in 't hoofd", naar de uitspraak van vader Brakel, een gereformeerd theoloog der vorige eeuw, wiens hoofdwerk in drie flinke deelen ten jare 1795 voor de twintigste maal herdrukt werd, en nog steeds onzen hedendaagschen geloovigen tot gids en vraagbaak strekt. De op vele plaatsen gevierde biddag om gunstig weder voor de veldvruchten getuigt nog steeds van een vast geloof aan een rechtstreeksch ingrijpen van hoogere machten in den loop der natuur.

Ook de bosschen, de vooral bij avond- en maanlicht zoo grillig verlichte bosschen, werken mede om de gemoederen vatbaar te maken en te houden voor alles wat mystiek is. Legio is het aantal voorteekens en spookverschijningen: huilende honden; krassende uilen; een spiegel die van den muur of een zoutvat dat óm valt; een doodshemd dat op onverklaarbare wijze boven op den stapel geraakt is, enz. enz.

Dat vele dezer voorteekenen uitkomen, zal ieder begrijpen, die ooit aan kansrekening deed. Dikwijls is er, om 't groote aantal voorteekenen, zeer weinig rekenen noodig, en kan men zonder profetische gave veilig voorspellen dat òf het eene, òf het andere uitkomen mòet. Het gaat velen met hunne waarzeggerijen als een vroom oud vrouwtje, aan wie een mijner vrienden een rijksdaalder had gegeven. „De stumper zal nu zeker juichen over eene gebedsverhooring", meende hij. En op mijn vragend opzien: „wel, ze bidt eeuwig om wat; ieder maal dat ze wat krijgt, is 't eene gebedsverhooring."

Voorts zullen alleen die voorteekenen blijvenden indruk maken, die werkelijk geheel of gedeeltelijk uitkomen. De andere blijven onopgemerkt, of worden spoedig vergeten. Wanneer van tien kooplui, die door vele en groote advertenties hunne zaken trachten uit te breiden, een negental

failliet gaat, terwijl één slaagt, zullen de namen dier negen al heel spoedig vergeten zijn, terwijl de eene een blijvend voorbeeld voor volgende winkeliers-generaties wordt van den onfeilbaren invloed der reclame op groote schaal. Wil men een ander voorbeeld, dan herinner ik aan het algemeen verbreide volksgeloof omtrent den invloed, dien de maan op het weêr heeft. Alle schippers en boeren zullen u om strijd verklaren, dat de opkomende maan de lucht wel van wolken zal zuiveren. Stelt men hiertegenover de verzekering der methodische weêrkundigen, die na jarenlange waarneming tot het besluit kwamen dat maan en helder weêr niets met elkander te maken hebben, dan weet ik voor deze tegenstrijdige zienswijze geene andere oorzaak op te geven, dan de grootere impressie die een volle maan maakt wanneer de lucht helder, dan wanneer zij zwaar bewolkt is. In 't laatste geval is 't volle maan zonder dat we 't merken.

Bedenkt men nu het reusachtig aantal droomen, die nacht-op-nacht gedroomd worden; stelt men bijv. het aantal spookdroomen, die gevolgd zijn op het lezen der *Ghost-Stories*, op 20.000 — zeker niet te veel op het millioen lezers —, dan zou het al een heel verrassend geval zijn, erger dan de honderdduizend uit onze staatsloterij, wanneer geen dezer droomen uitkwam. De twee of drie die uitkomen, kunnen dan door den heer Stead c.s. wereldkundig worden gemaakt, terwijl van de overige nooit iemand hoort.

Vermakelijk is somtijds de manier waarop de kansrekening zich weet te wreken over het misbruik, dat van haar gemaakt wordt. Nog herinner ik mij, hoe in een onzer oostelijke provincien langen tijd sprake was van een aan te leggen kanaal, door eene dorre heidevlakte waarover van Oost naar West een weg liep, die door het van Noord naar Zuid geprojecteerde kanaal moest worden gekruist. Nu eens was de uitvoering zoo goed als zeker, dan weder scheen het geheele plan te sluimeren. Eindelijk twijfelde bijna niemand meer aan het tot-stand-komen, toen een paar geloofwaardige mannen verklaarden, op een donkeren avond duidelijk aan bedoeld (toekomstig) kruispunt de kettingen eener ophaalbrug te hebben hooren rammelen. Werkelijk kwam kort daarna

het kanaal tot stand, maar. . . . . met een kettinglooze draaibrug.

Door onze grootere kennis, ons meer weten van de wetten der wis- en natuurkunde, blijven de meesten onzer thans voor zóó grove misvattingen bewaard. Met de geloofsartikelen van vóór drie en meer eeuwen hebben we definitief afgerekend. Geen eclips of noorderlicht kan ons verschrikt maken, en nog slechts in de grensprovinciën verwacht men kwade gevolgen van de komst eener staartster.

De oorzaak onzer onverschrokkenheid ligt hierin, dat we al die verschijnselen onderworpen hebben gezien aan de ons bekende natuurwetten, en onszelven zonder moeite hebben overreed dat wij ze begrepen. De naaste oorzaak was ons niet meer geheel vreemd, en meer verlangden we niet om ons rustig bij de zaken neêr te leggen. Een mensch is met zoo weinig tevreden. Naar eind-oorzaken vragen we niet. Als we slechts de rechtstreeksche aanleiding van eenig verschijnsel kennen, dan maken we ons-zelf wijs dat we het begrijpen, en we noemen het natuurlijk. We lezen het op elke bladzijde der geschiedenis van God, dat steeds voor bovennatuurlijk werden gehouden *die* verschijnselen, wier naaste oorzaak den menschen onbekend was; elke gebeurtenis dus, welke viel buiten het kader der gewone, alledaagsche waarnemingen. De sterren waren reeds natuurlijk, toen de kometen nog als godsgezanten werden beschouwd.

Met al die oude verwarringen zijn we tegenwoordig tamelijk wel klaar geraakt. Door het juistere inzicht dat we kregen omtrent de plaats die ons in 't heelal is aangewezen, verloren we een aanmerkelijk deel van onzen grootheidswaan, en zelfs op klaarlichten dag heeft men een lantaarn noodig om onder de ontwikkelde klassen den man te zoeken, die nog den mensch beschouwt als middelpunt van al 't bestaande. Maar, het gaat met de wonderen als met de dametjes die onze straten onveilig maken. Hoevelen er ook over de grenzen of naar eene verbeterinrichting worden gebracht, steeds staan nieuwe legioenen klaar om de opengevallen plaatsen in te nemen. Slechts dit hebben we met de wonderen vóór — en hierin ligt het belangrijkste argument van hen die

meenen en hopen dat we er eens definitief van ontslagen zullen raken — dat zij, om geloof te vinden bij de ontwikkelde klassen, in den loop der eeuwen niet alleen telkens van kleedij moeten wisselen, maar dat zelfs hun aard, hunne natuur telkens verandert. Totnutoe is nog steeds al datgene wat de eene eeuw als bovennatuurlijk aanzag, door een volgend geslacht tot den rang van natuurverschijnsel herleid.

Het is mogelijk, eene tamelijk scherpe grens te trekken tusschen de vóór-christelijke, de christelijke en de na-christelijke wonderen. De eerste eindigden in de westersche beschaafde landen omstreeks de zesde eeuw, maar de kern, de kabbalistische bezweringen enz. kan men nog steeds terugvinden, tot zelfs in onze dagen.

Dank zij de streng-volgehouden instelling der kasten, en de angstige zorg, waarmede oningewijden verre werden gehouden van alles wat binnen de tempelwanden voorviel, waren aan de egyptische priesters vele natuurkrachten en verschijnselen bekend, waarvan het eigenlijke volk, alsmede de kaste der krijgslieden geheel onkundig bleef. Te recht begrepen zij dat geen mantel zooveel gezag en eerbied aan den drager verzekert als die der geheimzinnigheid, en men kan hun bij deze geheimkramerij slechts consequentie verwijten. De talrijke fossiele politiekers van onzen tijd, die eerbied voor de bestaande machten — die christelijke afgoden — hooger stellen dan alles, zelfs hooger dan dien anderen afgod, het recht, zouden in 't oosten ook thans nog menige wijze les kunnen nemen.

In de meeste oostersche landen vindt men te dezen opzichte nog steeds de opvatting van vóór dertig eeuwen. Brahmanen, groote en kleine lama's, zij wachten zich wèl het volk in hunne geheimen in te wijden, en daar zij de eenigen zijn voor wie natuurstudie mogelijk is en sedert eeuwen was, moet zich in hunne kasten-kloosters een berg van kennis hebben opgestapeld, ook omtrent natuurkrachten, waarvan zelfs de westersche beschaving nog slechts een flauw vermoeden heeft, die hen in staat stelt in de oogen van het volk als wonderdoeners op te treden, en waardoor het domme prediken van eerbied voor gezag geheel overbodig

wordt. Eerbied laat zich evenmin gebieden als liefde, en slechts de uiterlijke schijn is met behulp van politie en leger af te dwingen. Natuurlijk alleen tijdelijk.

Eenig vermoeden omtrent de verbazende hoeveelheid kennis waarover die oude oostersche priesters beschikten, wordt bij ons opgewekt door de omstandigheid, dat in hunne boeken reeds de oorsprong, de kern te vinden is van de schijnbaar-wonderlijke verschijnselen onzer dagen. Den tekst van alle redeneeringen onzer spiritisten, spiritualisten en theosofen vindt men in de leer van Zoroaster en Rishi Kapila. Veel, bijna alles van 't geen wij thans lezen over fluide en émanatie, is Mithra-dienst, verklaard en uitgelegd door een schoolknaap. Eigenaardig is het voorts dat de volksoverlevering steeds het wonderdoend vermogen toeschrijft aan natuurvorschers. Zoo is het leven van Pythagoras gehuld in eene wolk van wonderen en legenden, die menig katholieke heilige hem zoude kunnen benijden.

Over de orakels der grieksche priesters, waarbij het aardmagnetisme waarschijnlijk eene groote rol speelde, behoef ik hier niet uit te weiden; de verwantschap tusschen de Pythia en de somnambule is te groot, om niet door ieder opgemerkt te worden.

Wat bij de Grieken dagelijksch brood was, kon bij de Romeinen geen vreemde kost blijven. Steeds wemelt het te Rome van toovenaars en waarzeggers. Nu eens worden zij als staatsgevaarlijk vervolgd — vooral om hunne voorspellingen omtrent den aanstaanden dood des keizers — dan weer ziet men hen onder eene volgende regeering geëerd en beschermd. Hoe ernstig hun macht door het volk werd opgevat, kan o. a. hieruit blijken dat tamelijk algemeen geloof geschonken werd aan het verhaal der onthoofding, gevolgd door zijne weder-opstanding, van Simon den Toovenaar. Deze vermaarde duivelskunstenaar schijnt in ettelijke afdeelingen der werktuigkunde zijn tijdgenooten ongeveer negentien eeuwen vooruit te zijn geweest. Overigens moet men hem den lof onthouden, welke den even beroemden filosoof en geneesheer Apollonius werd gegeven: nooit van zijne groote macht gebruik te hebben gemaakt dan ten nutte der menschheid. Dat

het overigens voor de twee kunstbroeders eene kleinigheid was, zich onzichtbaar te maken; zich te veranderen in een vogel, een boom, een rots; dat zij naar welgevallen over den bliksem beschikten, en dood en leven hunner medemenschen in handen hadden, dat spreekt wel van zelf.

Belangrijker dan de verhalen dezer wonderen schijnen mij de berichten omtrent de waarzeggende tafels, en onze negentiende-eeuwsche tafeldans zou vermoedelijk minder rumoer in de wereld hebben gemaakt, als algemeen bekend ware geweest, hoe reeds vóór zeventien eeuwen een brave kerkvader bulderde tegen „de goddeloozen, die door het vormen van een kring, aan eene tafel voorspellingen ontlokten". — En waar onze hedendaagsche spiritisten den tafel-omslag gaan verlaten, volgen zij alweer het voorbeeld hunner romeinsche voorloopers, die eveneens weldra dat meubelstuk een beetje omslachtig vonden, en zich van eenvoudiger hulpmiddelen bedienden.

Er is ééne omstandigheid, die we goed in het oog moeten houden, en waaraan we m. i. niet licht te veel beteekenis kunnen hechten. Eene omstandigheid, waarop ik meer dan eens gelegenheid zal hebben, te wijzen. Wanneer men al die wonderverhalen van Egyptenaren, Grieken en Romeinen; wanneer men al die geschiedenissen over hemelsche of helsche tusschenkomst ontdoet van datgene wat er blijkbaar is bijgevoegd door den overdrijvingslust, waaraan bijna elke geschiedschrijver mank gaat, dan blijft er geen wonder uit die tijden over, dat niet kan worden nagedaan door een behendig goochelaar, die tevens op de hoogte is van de moderne wetenschap. Zelfs het weinige wat thans bekend is van electriciteit en magnetisme, van werktuigkunde en chemie, stelt onze Bosco's in staat alle wonderen te herhalen, die den beschaafden Grieken en Romeinen aanleiding gaven hunne priesters en waarzeggers den gewijden mantel over de schouders te werpen, hen te erkennen als begaafd met bovennatuurlijke macht, en hen te vereeren of te vreezen als middelaars tusschen een zienlijke en eene onzienlijke wereld. De goochelkunsten onzer kermissen zijn reproducties van de bovennatuurlijke verrichtingen der oudheid.

Van geheel anderen aard zijn gewoonlijk de christelijke wonderen. Wel vertoonen zij dikwijls veel overeenkomst met die der heidenen, maar tevens raken zij in zoo menig opzicht de oud-testamentische wonderen en de mystieke christelijke leer, dat bij hunne verklaring biologie en psychologie meer op den voorgrond treden. Eene wereldbeschouwing welke reeds het aanzijn had geschonken aan die machtige en verheven-mystieke Apocalypsis, moest nog andere visioenen en zieners baren, en de meeste wonderen der middeleeuwen sluiten zich dan ook geleidelijk aan bij de gezichten uit dat of andere bijbelboeken.

Deze regel is echter niet zonder uitzondering. Tal van wonderen werden met een zóó in 't oog loopend propagandadoel verricht, geleken zoozeer op zuivere goochelarij, dat onwillekeurig aan rechtstreeksch, opzettelijk bedrog moet worden gedacht. Ontstond er b. v. de eene of andere kettersche leer, dan kon men zonder groot gevaar voor mistasten de voorspelling wagen, dat nu weldra tal van wonderen *pro* en *contra* zouden gebeuren. Een afgezet been groeide weer aan. Bij een christusbeeldje ontwikkelde zich een haargroei, waarop menige zestigjarige jaloersch moest worden. Opwekking van dooden was geene zeldzaamheid, en bijna niemand, zelfs onder tegenstanders, waagde het aan de werkelijkheid dier gebeurtenissen te twijfelen. Slechts werden over en weer de wonderen der tegenstanders toegeschreven aan de hulp van booze geesten, die hierdoor de goedgeloovigen op een dwaalspoor hoopten te brengen. Meer dan ooit eenige andere godsdienstleer toonde zich het christendom geëigend om ook bij de hoogst ontwikkelden de witte raven dier duistere eeuwen, eene verstandsverlamming te veroorzaken, eene afwezigheid van critische eigenschappen teweeg te brengen, als waardoor nooit vóór of na dien tijd eenig tijdperk zich heeft gekenmerkt.

Een leerzaam staaltje van de lichtgeloovigheid dier tijden geeft ons Augustinus, de geleerdste, de dichterlijkste en de meest betrouwbare van alle kerkvaders. Hij verhaalt van de geruchtmakende wonderen, welke verricht werden door het geraamte van Stephanus en, minder al-geloover dan zijne tijdgenooten, splitst hij de wonderen in twee soorten: die welke

onomstootelijk vast staan en die welke hij minder bewezen acht. Onder de eerste categorie tellen we onder anderen vijf opwekkingen van dooden!

Belangrijker dan deze speculaties op de beurs en de orthodoxie der vrome lieden zijn de hysterisch-magnetisch-somnambulistisch-epileptische verschijnselen, welke van tijd tot tijd de kerk in ontroering en opschudding brachten. Soms enkele, geheel op zichzelf staande gevallen, gewoonlijk feitelijke epidemieën. De bewerker was in den regel, niet altijd, de duivel. Eigenaardig is het, onder de kenmerken waardoor deze bezetenen zich onderscheidden, ook te zien opnoemen de kennis van vreemde, nooit geleerde talen, en het vermogen, zich daarin uit te drukken. Nog in menig ander opzicht herinneren deze ongelukkigen — ongelukkig ook, wijl pijnbank en brandstapel hun gewone lot was — aan onze gehypnotiseerden en somnambules: profetische gave; bekendheid met gebeurtenissen in verafgelegen streken, sterke krachtsontwikkeling, enz. enz. Als het bijvoorbeeld juist is wat in den laatsten tijd schijnt te zijn aangetoond, (het is Hartmann die deze opmerking maakt) dat mediums in somnambulen toestand tijdelijk aan gewicht verliezen, dan wordt daardoor op treffende wijze verklaard, hoe het mogelijk is dat eeuwenlang het volksgeloof stand kon houden over het drijven van te-water geworpen heksen.

Het is onmogelijk, ook maar bij benadering te bepalen, wat er waar of verdicht is in die middeleeuwsche verhalen. Critiek werd niet geoefend en gewoonlijk werd zelfs niet onderzocht of de afgeperste bekentenissen der slachtoffers waar kónden zijn. Zeer dikwijls beschuldigden zij zichzelven van kindermoord op groote schaal, en geen rechter of *inquisitore* nam de moeite uit te vorschen, of inderdaad kinderen verdwenen waren. Voor tal van rechtbanken werd het gerechtelijk bewijs geleverd, dat deze aan allerlei hallucinaties lijdende krankzinnigen zich hadden veranderd in wolven, om de kudden der dorpsgenooten te verscheuren; in katten, om de menschen en vooral de kleine kinderen in het gezicht te vliegen. Het verwekken van hagel- en windstormen was even-

eens eene vaste aanklacht. Voorts omgang met den duivel, en verdere verboden genietingen.

In vele gevallen is eene rechtstreeks-aanleidende oorzaak van dergelijke epidemieën met tamelijk groote zekerheid aan te wijzen. Na een hongersnood, wanneer de bevolking der eene of andere streek lichamelijk en geestelijk was uitgeput, volgde gewoonlijk eene epidemie van bezetenheid. Vooral echter moet de algemeene godsdienstige toestand in het oog worden gehouden. Eene kerkleer, eene priesterheerschappij, die een waar schrikbewind vormden. Het geloof aan een eeuwig hellevuur algemeen. En dat geloof zóó intens, zóó krachtig, als we ons thans met geene mogelijkheid kunnen voorstellen. Geene predicatie, die niet draaide om dàt thema. Geene kerk of kapel, zonder schilderijen die in de schrilste kleuren het lijden der eeuwig-verdoemden te aanschouwen gaven. — En ook op aarde overal en altijd omringd door duivels. Geene hagelbui, geene ziekte, die niet door die helsche geesten werd veroorzaakt, met of zonder tusschenkomst van heksen. Voegde zich nu bij dien toestand van krankzinnig-makenden schrik groote stoffelijke ellende, dan waren de arme hersenen niet meer in staat, het „wicht van wee" te dragen, en tallooze hallucinaties leverden het duidelijk bewijs dat de duivel zich het eene of andere lichaam ter bijzondere woonplaats had uitverkoren. Een opmerkelijk feit is het dan ook, dat velen dier gekwelden een huiveringwekkende haast toonden om met dit leven af te sluiten. Zij beschuldigden zich van de ongerijmdste misdaden, bekenden — op de pijnbank — de onmogelijkste toeren, om maar gauw, gauw ten brandstapel te worden verwezen. Dikwijls hebben zij geen geduld het doodvonnis af te wachten en eindigden met zelfmoord. Natuurlijk ook hier weder de vrouwen vooraan.

Het gebeurde ook, schoon zelden, dat de geestverrukking niet veroorzaakt werd door duivels, maar door goede geesten. De uiterlijke verschijnselen waren in hoofdzaak dezelfde, en men krijgt bij het lezen der uitvoerige priesterlijke rapporten den indruk, dat het meer de geestestoestand van den beoordeelenden priester was, die vonnis wees naar links of naar rechts, dan die van den zieke. In beide gevallen dezelfde ver-

schijnsel-reeksen: stuiptrekkingen, krampen, schuimbekken soms, somnambulistische slaap, buitengewone spontane krachts-ontwikkeling, enz. Geheele nonnenkloosters werden aangetast, en daar niemand dacht aan natuurlijke oorzaken (de logica was in onbruik geraakt); daar niemand de middelen aanwendde, die thans elken arts van de *Salpétrière* bekend zijn, en die gewoonlijk de ziekte althans zeer temperen, woekerde het kwaad steeds voort. Niet zelden steeg de extase tot woesten godsdienstwaanzin, en dikwijls werden de krampen der ongelukkigen eene bron van inkomsten voor de priesters.

Een der treffendste, en wellicht meest bestudeerde epidemieën is die der calvinistische profeten in de *Cevennes*, tijdens den opstand der Hugenooten aldaar. Meest-bestudeerd en uitgeplozen, door den bitteren strijd tusschen calvinistische en katholieke schrijvers over de vraag, of de toestand van geestverrukking dier profeten veroorzaakt was door God of door den Duivel. Dat er iets buitengewoons gebeurde en gebeurd was, ontkende niemand, kon trouwens ook niemand ontkennen dan de waanwijze, voor wien een bewust niet-begrijpen het vaste sein is tot ontkennen. Wel mag men veilig aannemen dat de meeste kronieken, in den regel te-goeder-trouw opgesteld, aan dezelfde kwaal lijden, welke aan het hierboven vermelde bericht van Augustinus in onze oogen alle historische beteekenis ontneemt, maar dit verhindert ons niet als vaststaande aan te nemen dat onder de wreede Roomsch-koninklijke onderdrukking bij de hugenootsche bergbewoners eene godsdienstige opwekking plaats greep, welke levendig herinnert aan de uitspattingen der flagellanten, en waarbij alle godsdienstige réveils van deze eeuw, die van Moody en de *Salvation-Army* inbegrepen, flauw en onbeduidend schijnen.

De stoffelijke toestand der lagere klassen in Frankrijk was ellendig in eene totdusver ongekende mate. Als eene kenmerkende toelichting dezer bewering herinner ik aan de bekeering op groote schaal door middel van omkooperij: duizenden Hugenooten keerden — zooals men dat noemt „geheel vrijwillig" — tot de moederkerk terug, verlokt door den inhoud der bekeeringskassen, en de gemiddelde prijs waarop zoo'n

gewonnen zieltje de koninklijke schatkist kwam te staan, bedroeg zes franken! Neemt men in aanmerking, dat bovendien nog wel naar gewoonte een deel van deze gelden aan maat en strijkstok zal zijn blijven hangen, dan kan men zich althans eenig denkbeeld vormen van het ontzettende gebrek, hetwelk de menschen er toe bracht, voor zoo gering bedrag hunne zaligheid te verkoopen.

Daarop volgden de onnoemelijk wreede vervolgingen, waarvan de beruchte *dragonades* slechts een deel uitmaakten. Bannen, branden, wurgen, martelingen van elken aard en de uitgezochtste wreedheid, voltooiden wat de honger begonnen had. En 't ging om de ziel, om eeuwige zaligheid of verdoemenis. Want verdoemd, eeuwig verdoemd waren de afvalligen, die uit liefde voor eigen leven, of om de folteringen van vrouw en kinderen te doen ophouden, de knieën bogen voor de hostie. — Wanhopig was het verzet der arme onbeschaafde bergbewoners; niet dan door een zee van bloed konden zij gejaagd worden in de armen der liefdevolle moeder, en in *die* zee werden zij geboren, de door den heiligen geest aangeblazen profeten, die in woorden van vuur hunne loten geloofsgenooten zouden opwekken tot den strijd, zouden sterken in het geloof, zouden troosten en bemoedigen bij het ondragelijke leed. Nooit ontkiemde uit bloed meer en vruchtbaarder zaad voor de kerk, dan in de woeste, sombere bergen van Zuid-Frankrijk.

Ongelukkigerwijze is geestdrift, al slaat zij tot geestverrukking over, op den duur niet tegen dragonders bestand. Hoeveel succes de profeten ook hadden met hunne opwekkingstoespraken, zij faalden waar zij zich aan overwinnings-voorspellingen waagden, en voor den bijbel-geloovige blijkt reeds hieruit duidelijk dat niet de Heilige Geest hen inspireerde. „Binnen vier of vijf jaren zal het papendom uit geheel Frankrijk zijn verdwenen", profeteerde de geleerde Jurieu. Geheel oprecht en zonder nevenbedoelingen, alleen strijdende voor wat zij godsdienst achtten, werden zij vooral bedrogen in hunne verwachtingen en voorspellingen, toen zij meenden dat Willem III in zijne hoedanigheid van Protestant een schoonvader van den Engelschen troon had verwijderd. Och

arme, wat klonken hunne profetieën juichend en hoopvol! Zelfs de datum der verlossing werd aangewezen.

Maar ook reeds het begin van den strijd zou een verstandsmensch hebben doen twijfelen aan hemelsche ingeving, daar toen onkwetsbaarheid voor de kogels en sabels der dragonders werd beloofd, natuurlijk met teleurstellenden uitslag.

Dat ook hier weder de begenadigden bijna uitsluitend tot de onontwikkelden behoorden: kinderen, herders, daglooners, behoeft nauwelijks vermelding. Kenmerkend is het hoe enkele gevangen profetessen, in het tijdperk van moderatie, door goede verpleging in hospitalen, behoorlijke voeding en liefderijke toespraak, den toestand van opwinding geheel verloren, en kalme bedaarde boerinnen werden, die geen tien behoorlijke volzinnen achter elkander konden uitspreken in haar *patois*, terwijl zij een paar weken te voren vier, vijf uren lang in somnambulistischen toestand hartstochtelijke redevoeringen in tamelijk zuiver fransch wisten te houden. Ook het huwelijk was een afdoend geneesmiddel, en deze remedie hadden de calvinistische profetessen vóór op de bewoonsters der nonnenkloosters. Bij allen, ook de meestbegaafden, verdween de inspiratie wanneer de levensomstandigheden veranderden. Een Compan, een Cavalier, in ballingschap tot eene regelmatige levenswijze teruggekeerd, konden nog slechts met droefheid terugdenken aan de tijden waarin de Heilige Geest zoo krachtig in hen werkte.

Bij eene vergelijking tusschen toen en nu treft het weer, hoe geheel verschillend eene soortgelijke opwekking thans zou worden beschouwd. Feitelijk bestaat er slechts een onderscheid van graad tusschen de geschetste epidemie, en de opwekking, welke vóór eenige jaren de amerikaansche prediker Moody tot stand wist te brengen in Engeland, waar hij, ondersteund door de mystieke zangen van zijn vriend Sankey, in korten tijd meer dan honderd duizend „zielen mocht winnen voor den Heere". De officieele kerkmannen zijn gewoonlijk ietwat bang voor dergelijke opwekkingen, gedeeltelijk allicht door bewuste of onbewuste jaloezie, maar ook omdat een dergelijk réveil in den regel weinig of geene

blijvende vrucht afwerpt voor het christendom. Het is een stroovuur.

Letten we voorts op de uitkomsten, welke het heilsleger hier en daar wist te verkrijgen, dan vinden we wederom tal van verschijnselen, die levendig herinneren aan de zooveel genoemde epidemie in de Cevennes, en dikwijls zijn deze opmerkelijk genoeg om ze nauwkeurig na te gaan. Ook na aftrek van alle deugnieten en broodchristenen blijft er genoeg opofferingszin, godsdienst-geestdrift en verstandsverbijstering over, om hier een rechtstreeksch aansluiten te kunnen constateeren bij de calvinistische profetenbeweging. De deftige zondags-predikaties onzer predikanten schijnen lauw-wateren-melk, vergeleken bij de hartstochtelijke, op den toon der diepste overtuiging uitgesproken uitboezemingen der soldaten van Booth. Flink afgeronde volzinnen; beelden en uitdrukkingswijzen die het geheele gehoor doen rillen. En een leven vol zelfverloochening en armoede lijden zij, de officieren der lagere rangen, al is het ook waar dat zij meest — niet altijd — afkomstig zijn uit die lagen der maatschappij, waar de verjaarsgeschenken gewoonlijk bestaan in een paar nieuwe klompen, zoodat zij ook buiten de rangen van het leger niet veel weelde te wachten hebben.

Om te onderzoeken hoe ver zich de verstandsverbijstering uitstrekte, en in welke mate de rede en het onderscheidingsvermogen reeds hadden opgehouden werkzaam te zijn, wierp een goede kennis van mij zich op als medewerker aan hun blad *de Oorlogskreet*. Nooit werd een zijner meer dan onzinnige „gedichten" geweigerd, mits zij voldeden aan de voorwaarde dat in elk couplet de uitdrukkingen „hellevuur" en „bloed des lams" voorkwamen. Na tal van proeven gelukte het hem eene bijdrage naar de prullemand te zien verwijzen, toen hij een zijner bloed-en-vuur-verzekeringen met een extraduidelijken matrozen-term kracht had trachten bij te zetten. Dat drong door tot de hersenen.

Behalve die nationale of zelfs internationale epidemieën hebben we nog de talrijke plaatselijke, welke uiteraard minder gerucht maken. Men denke aan de toevallig in ons land tamelijk bekend geworden geschiedenis in het Elberfeldsche weeshuis.

Eigentlijk is elke op-zich-zelf staande bekeering een even groot wonder. Die plotselinge verandering van den geheelen mensch, die groote wanhoop, gevolgd door innigen zielevrede, veel van dien afkeer wat vroeger gezocht, dat zoeken van veel wat vroeger vermeden werd, dat alles dikwijls veroorzaakt door éène preek, door één treffend sterfgeval, het bewijst dat de godsdienst nog niet voor allen zijne kracht heeft verloren.

Maar nu het groote verschil in waardeering. De verschijnselen bij de Calvinisten der Cevennes werden nagenoeg zonder uitzondering door geleerd en ongeleerd aan bovennatuurlijke invloeden toegeschreven. God of Satan, dat hing er van af of de beoordeelaar hugenoot of katholiek was. Vergisten de profeten zich; kwamen hunne voorspellingen niet uit; spraken ze elkander tegen, zoodat één geïnspireerde den aanval commandeerde, terwijl de tweede even beslist den terugtocht gelastte: men kende toen reeds dezelfde uitvlucht, welke thans onze spiritisten van spotgeesten doet spreken, en twijfel aan den bovennatuurlijken oorsprong der zienersgave kwam zoo-goed-als-niet voor. Aan aardsche, physische oorzaken dacht niemand, nauwelijks had een enkele dokter een flauw vermoeden.

Stellen we daartegenover hoe soortgelijke verschijnselen thans worden ontvangen, ik zeg niet door de geleerden, maar door de geheele ontwikkelde klasse, dan springt de wijziging van denkbeelden dadelijk in het oog. Gansche gedachte-reeksen, welke vroeger overheerschend waren, zijn nu geheel weggevaagd. Alleen in kleine streng-geloovige kringen denkt men nog aan direct-goddelijke inwerking, en zelfs de meest orthodoxe predikant zal niet trachten een duivel te bannen uit het aan godsdienst-verrukking lijdende gemeentelid, maar zelf zal hij helpen bij het vervoer naar een krankzinnigengesticht, op het gevaar af, zijne geestige boeren te verleiden tot het luchten van een oud grapje. Ook hij stemt toe: de *zinnen* zijn krank, de *hersens* zijn gekrenkt, en dáárdoor, niet door een inwonenden geest, wordt de toestand van den lijder veroorzaakt. Geheel dezelfde verandering derhalve, als die ik kon aantoonen bij de verschillende beteekenis, welke door

tijdgenooten gehecht werd aan de heidensche wonderen, en welke wij er aan hechten. Wat eens in aller oogen bovennatuurlijk, bovenaardsch was, thans door nagenoeg alle ontwikkelden teruggebracht tot natuurlijke, zinnelijke oorzaken.

Een tijdschriftartikel is niet de plaats om uitvoerig stil te staan bij alles wat verder in den loop der eeuwen in den roep van bovennatuurlijkheid heeft gestaan. Steeds echter zullen we hetzelfde verloop waarnemen. Het wonder van gisteren is het natuurverschijnsel van morgen. Alles wat eens de menschen met schrik en ontzetting vervulde, wordt thans als iets heel gewoons beschouwd, sedert gebleken is dat ook het schijnbaar bovenwereldlijke onderworpen is aan dezelfde wetten, welke het direct-waarneembare beheerschen.

Slechts één epoque-makend wonder wensch ik nog in herinnering te brengen, omdat de nawerking hiervan zich nog steeds bij de onontwikkelde klassen doet gevoelen. Ik bedoel het door Mesmer opnieuw ontdekte dierlijk magnetisme. Er is echter over dit onderwerp reeds zóóveel geschreven en we weten er nog zóó weinig van af, dat ik mij uitsluitend bij de geschiedkundige beteekenis zal ophouden, alleen om te zien hoe Mesmer door zijne tijdgenooten ontvangen en beoordeeld werd.

Het geloof aan geheimzinnige krachten en invloeden was, naast en in het christendom, de gansche middeleeuwen door blijven voortsmeulen, nu flauwer, dan weer duidelijk merkbaar. Bijna elke goudmaker was tevens goudzoeker, en des te vreemder is het dat al die heeren straatarm bleven of slechts rijk werden door het bestelen van den een of anderen kunstbeschermer. De wichelroede, die hun de onderaardsche goudophoopingen moest verraden, maakte hen al evenmin rijk als de steen der wijzen, waardoor zij onedele metalen konden vervormen tot goud. Een waar noodlot, en als zoodanig werd het verschijnsel blijkbaar ook door volgende geslachten beschouwd, althans het geloof bleef. Te Monte-Carlo en omliggende steden zag ik nog in 1890 op tal van aanplakbiljetten de adressen vermeld van belangelooze menschenvrienden, die voor eenige franken het onfeilbare middel te koop aanbieden om aan de speelbank duizenden te winnen, en

waren er niet steeds goedgeloovigen, die althans de druk- en plakkosten dier affiches betalen, dan zouden die mooie kleurige papiertjes geen recht van bestaan hebben.

Vijf, zes jaren vóór Mesmer had het fransche publiek de zucht naar het wonderdadige kunnen voldoen door middel van tooverspiegels. Zoo'n spiegel, gewoonlijk aangebracht in een kokertje, weerkaatste na eenig staren het beeld van overleden of afwezige vrienden. De rand van het kokertje was versierd met allerlei kabbalistische figuren, en daar het *toover*-spiegels waren, moesten zij natuurlijk duur betaald worden. Menig exemplaar werd voor duizenden franken aan de vrouw gebracht, nadat de koopster zich van de deugdelijkheid had overtuigd. Vereischte was: eene vurige begeerte om hem of haar te zien. En dan natuurlijk geloof. De voordeelige handel, eene ware goudmakerij, begon te kwijnen en welhaast geheel te verloopen, toen een scepticus er in geslaagd was zijn geloovigen vriend een kunstig nagemaakt maar geheel onbetooverd apparaatje in handen te spelen, dat precies dezelfde wonderen verrichtte.

De behoefte aan bovennatuurlijkheid was hiermede echter niet verdwenen uit de leege harten der leegloopende *Parisiennes;* de godsdienst, de vroomheid waren door Voltaire weggespot en door niets vervangen. Er bleven tal van gezelschappen en kringen bestaan, die zich uitsluitend bezig hielden met de occulte wetenschappen. De boeken van Swedenborg werden druk gelezen. Overtuigd dat er onzichtbare geesten bestonden, die niets vurigers verlangden dan zich met de menschen in betrekking te stellen, zocht men langs allerlei wegen den band met die wezens aan te knoopen. Niettegenstaande, gedeeltelijk door, Voltaire en de encyclopedisten was er nog steeds een vruchtbare bodem voor bovennatuurlijke gewassen, en op dien bodem kwam Mesmer zijn boompje planten, nadat hij te vergeefs had getracht het in zijn duitsch vaderland tot groei te brengen.

Mesmer's dikwijls veranderde wijzen van werken zijn tamelijk algemeen bekend. Behalve eenige later onnoodig gebleken goocheltoeren doen onze hedendaagsche magnetiseurs in hoofdzaak na, wat Mesmer vóórdeed. Althans in het begin van

zijn optreden. Eerst stelde hij zich in verbinding met den te behandelen patient; hiertoe ging hij recht over hem zitten, *met den rug naar het noorden*, voet tegen voet, knie tegen knie, en plaatste daarop zijne duimen op diens maag, zachtjes met de vingers over de omliggende deelen strijkende. Daarna kwamen de groote *passes*. Met gansche stroomen stortte hij zijn *fluide* uit over den zieke, gewoonlijk met behulp van een soort van scepter, opvolger der oude tooverroede. Eene zachte muziek moest helpen om de gewenschte stemming te verkrijgen, in den regel de destijds te Parijs nog onbekende harmonica-muziek! Blijven al drie-vierden geheel ongevoelig voor de uitgeoefende toovermacht, het overige vierde komt geheel onder zijn invloed, en wordt of waant zich genezen van allerlei kwalen.

Later werd het baket ingevoerd, een sierlijke ronde eikenhouten tobbe, met glinsterenden bodem, en vol water. Op methodische wijze gerangschikt, staan in die kuip tal van flesschen en karaffen, eveneens vol water. Deze toestel wordt geacht een, door kringloop onuitputtelijken voorraad van, laten we zeggen gecondenseerde fluide te bevatten. Het geheel is afgesloten met een deksel, op bepaalde afstanden voorzien van openingen waaruit gebogen ijzeren of glazen staafjes te voorschijn komen; met het eene einde staan zij in het water, het andere einde moet het lichaam der omzittenden aanraken. Langs die staafjes vloeit dan de stroom van fluide uit de kuip in en over de lichamen der zieken, en slechts de ontdekkingen der laatste jaren over het hypnotisme kunnen ons eenigszins eene verklaring geven van de treffende resultaten. Slechts bij enkele patienten moet de gevoeligheid opgewekt worden door eenige *passes*, voor de meesten is het baket voldoende om zich overstroomd te voelen door magnetischen invloed. Het baket èn de omgeving: de in bont hoogepriesterlijk gewaad rondwandelende Mesmer, steeds de fascineerende oogen op den een of ander gericht, de weelderige, rijk-oostersche meubelen en behangsels, de vreemde muziek, het geheimzinnige waas dat alles omhult, het een met het ander is voor de meeste zenuwen te machtig. Velen krijgen een aanval van razernij, en worden dan gebracht naar een aangrenzend vertrek, gevoerd met kussens en matrassen, dat

gelegenheid aanbiedt om uit te razen zonder het lichaam uitwendige kwetsuren toe te brengen. Tevens dienen deze matrassen om het gillen te smoren, onhoorbaar te maken voor de buitenwereld. Laat ik er bijvoegen dat Mesmer niet goedkoop was, en zich eene zitplaats aan zijn baket duur liet betalen. En dan natuurlijk een gratis-baket, voor de armen. Dat hoort er zoo bij, en geen kwakzalver mag dezen maatregel verzuimen. Later „prepareerde" hij een der boomen van de Rue de Bondy, waar duizenden Parijzenaars genezing kwamen zoeken, en gedeeltelijk ook vonden.

Over het verdere verloop van het magnetisme behoef ik voor mijn doel niet veel te zeggen. Hoe de markies De Puységur het kunstmatige somnambulisme ontdekte; hoe weêr later een enkele blik het baket verving, en hoe deze ontwikkelingsgang nog steeds voortduurt: dat alles kan door elk belangstellende in tal van boeken worden nagelezen. In dit artikel wensch ik slechts op twee omstandigheden te wijzen. In de eerste plaats hierop, dat voor het magnetische wonder weer hetzelfde geldt wat ik opmerkte met betrekking tot vroegere wonderreeksen, dat namelijk alles wat onze voorgeslachten onder het bovennatuurlijke rangschikten, sedert door de voortschrijdende wetenschap is teruggebracht tot eene categorie van verschijnselen, niets wonderlijker of vreemder dan tal van andere verschijnselen. Dezelfde wet die geldig is voor de wonderen der heidenen en der middeleeuwen, toont zich ook hier van kracht.

Maar in de tweede plaats schijnt het mij een feit van beteekenis dat, in weerwil van de neiging naar wonderen die vele menschen kenmerkt, juist het bovennatuurlijke kleedje, dat Mesmer zijn magnetisme aantrok, de beschaafde en ontwikkelde klassen er voor deed terugschrikken. De officieele wetenschap heeft ontegenzeggelijk een zeer treurig figuur gemaakt tegenover het magnetisme, en 't is helaas niet de eenige keer dat zij zich door hare dogma's liet verschalken. Echter, de eeuw van Harvey was voorbij, en ware Mesmer belangeloos en wetenschappelijk genoeg geweest om kalm zijne proeven en ontdekkingen mede te deelen, dan mag men aannemen dat zijne leer evenmin ernstig verzet

zoude hebben uitgelokt als b. v. de ontdekking van Galvani, eene ontdekking die ten minste even veel aanleiding gaf tot ontkenning en negeering als de hypothese van het dierlijk magnetisme.

Ligt hierin geene verontschuldiging voor Europa's geleerden, het is stellig eene verzachtende omstandigheid. Wij hebben de eeuwen door zóóveel leergeld betaald aan al die wonderdoeners en wonderpredikers, ons verstand heeft zóóveel klappen gehad van die soort van menschen, dat er in ons gevoel een zeer pijnlijk plekje is ontstaan, een plekje waaraan niemand raken, waarnaar nauwelijks iemand wijzen kan, of we trekken ons wantrouwend terug. De waarschijnlijkheidsrekening waarschuwt ons dat we honderd tegen één weêr dupe zouden worden, een titel waarop niemand is gesteld. Mesmer trad op als wonderdoener, niet alleen door zijne charlatanskleêren maar ook door zijne zoogenaamd-wetenschappelijke stellingen. Op het voetspoor van alle mystici nà Paracelsus — om niet verder terug te gaan — haalde hij de sterren er bij, sprak van eene betrekking die zoude bestaan tusschen deze hemellichamen en de aardbewoners. Dàt was, zóólang na Copernicus en Newton, moeilijk meer te slikken. Ik herhaal het, eene verontschuldiging voor de *Académie* is moeilijk te vinden. Het magnetisme was niet iets nieuws, als de bloedsomloop, en was ook niet altijd voorgesteld als iets bovennatuurlijks. Een schrijver uit het begin der zestiende eeuw leerde reeds: „sommige menschen zijn in het bezit van eene heilzame kracht, waarmede zij door middel van verbeelding en een vasten wil een merkwaardigen invloed op andere menschen kunnen uitoefenen". En reeds in de zeventiende eeuw nam eene ander schrijver deze kracht in bescherming tegen de beschuldiging van duivelarij. „Slechts onkunde beroept zich op den duivel in eene zaak, waarmede Satan niets heeft te maken. Zij die magnetische verschijnselen als een werk van den duivel beschouwen omdat zij deze verschijnselen niet begrijpen, moeten ook de beweging der magneetnaald voor hekserij aanzien, daar deze even onverklaarbaar is. Ware het niet veel verstandiger eene natuurlijke uitlegging te zoeken, en een

dierlijk magnetisme aan te nemen? Ik kies dezen naam wegens de overeenkomst met de eigenschappen der magneetnaald".

Eenmaal op den verkeerden weg, wordt het omkeeren echter moeilijk, vooral voor eene *académie de sciences*. Toen op- en navolgers van Mesmer uitsluitend op physische gronden hunne leer gingen verdedigen, bleef de officieele wetenschap even hardhoorig, en gedeeltelijk is zij dat nog tot op dezen dag. Voor een niet gering deel meen ik hiervan wederom de schuld te moeten geven aan hen, die nog steeds weigeren het magnetisme te beschouwen als een gewoon natuurverschijnsel, niets vreemder en raadselachtiger dan tal van andere verschijnselen, welke we elken dag waarnemen. Voor ons is dit echter geene reden om ons angstig op een afstand te houden. Niemand zal op het denkbeeld komen het bestaan van kometen te loochenen, en toch loochenen nog velen den tafeldans, om geene andere reden dan de lichtgeloovigheid van vele anderen, die dit verschijnsel aan geesten toeschrijven.

Zij die dit artikel tot hiertoe volgden, zullen hoop ik niet al te zeer schrikken bij de mededeeling, dat al het voorafgaande eigenlijk slechts de inleiding was tot eene preek die ik wensch te houden over de vraag: Welk standpunt dienen wij in te nemen ten opzichte van de hedendaagsche wonderen? Tot ieders geruststelling herinner ik er aan, dat eene preek gewoonlijk wel langer is dan de inleiding, maar dat dit niet noodzakelijk zoo behoeft te zijn en in dit geval zeker niet is. Het onderwerp is bovendien belangrijk genoeg om er nog eenige bladzijden aan te wijden. Immers, aan hoevele verschijnselen, welke vroeger voor bovennatuurlijk golden, door volgende geslachten een plaatsje is aangewezen in het causaal-verband der dingen, er rijzen telkens nieuwe moeilijkheden op, die ons van de wijs trachten te brengen. Kan iets ons in dezen helpen, dan is het de geschiedenis. Niet geheel waar is het dat de geschiedenis alleen leert, dat niemand ooit iets uit haar leerde, al geldt dit in de meeste gevallen.

Het is wellicht wenschelijk, vóór ik verder ga, mijn eigen standpunt mede te deelen ten opzichte van datgene, wat in onze dagen zooveel hoofden op hol brengt. Om te beginnen de bekentenis, dat ik het tegendeel meen te zijn van een lichtgeloovig mensch. Voor zoover mijne zelfkennis reikt, mag ik verklaren dat ongeloof en scepticisme mij in het bloed zitten. Maar: ik twijfel niet aan de wezenlijkheid van den tafeldans; evenmin aan ver-schrift, waardoor het sommigen menschen mogelijk is, bijvoorbeeld binnen in eene dubbele, gesloten lei schrift te doen ontstaan; ik acht het waarschijnlijk dat deze menschen zich soms, schijnbaar in strijd met de wetten der zwaartekracht, van den grond kunnen begeven en zwevende blijven; ik houd het er voor dat zij voorwerpen, zonder deze aan te raken, in verschillende richtingen kunnen verplaatsen; ik vermoed dat werkelijk de opperpriesters van Thibet — en ook andere personen — op mijlen verre afstanden met elkander van gedachten kunnen wisselen zonder voor-ons-waarneembare stoffelijke hulpmiddelen, en bovendien zijn er nog tal van vreemde zaken die ik, deels voor waarschijnlijk, deels voor niet-onmogelijk houd.

En na deze aanduiding van mijn standpunt wensch ik te waarschuwen al deze verschijnselen, stel dat ze zich werkelijk voordoen, niet voor wonderen te houden, liggende buiten bereik van het menschelijk begripsvermogen, al begrijpen *wij* ze dan niet.

Wanneer we, afgescheiden van de gevoels-argumenten, zoeken naar de logische fout, welke de menschen er steeds toe bracht zekere verschijnselen te rangschikken onder het bovennatuurlijke, dan vinden wij telkens in de eerste plaats zelfoverschatting. De onbewuste korte redeneering was steeds deze: „daar zien wij een verschijnsel waarvan ons de naaste oorzaak onbekend is,„en daar wij de natuur kennen met al hare wetten van oorzaak en gevolg, is dit verschijnsel blijkbaar bovennatuurlijk." Tot welke onjuiste gevolgtrekkingen deze methode leidde, zagen wij reeds, en zelfs kunnen wij, hooger-staanden op de ontwikkelingstrap, nog thans het fontieve in deze redeneering waarnemen als zij gehouden wordt door lager-staanden. Men kan in 't algemeen zeggen,

dat het uitsluitend van ons standpunt van beschaving, van onze meerdere of mindere mate van natuurkennis afhangt, welke verschijnselen ons zullen doen besluiten tot het aannemen van bovennatuurlijke krachten. Van de tallooze verhalen, welke deze stelling bevestigen, kies ik het volgende, mij onlangs door een transvaalschen vriend medegedeeld.

Een telegrafist te Pretoria kreeg bierdorst, en daar het nu juist geene telegrammen regende, besloot hij even naar een bierhuis in de buurt te gaan. Zijn bediende, een Kaffer, gaf hij last bij den toestel te blijven en hem te waarschuwen wanneer het seinklokje begon te werken. Weldra werd hij geroepen en zijn Kaffer op den voet volgende, zag hij hoe deze eerbiedig den toestel naderde, boog, en in gebedshouding zeide: „Meneer komt dadelijk, ik heb hem geroepen."

Nu kunnen wij gemakkelijk lachen over de onnoozelheid van dien Kaffer. Wij weten iets van electriciteit, en althans genoeg van de electrische telegraaf om niet aan bovennatuurlijke invloeden te denken bij het klingelen van het seinklokje. Maar een oogenblikje later zijn we geneigd precies dezelfde fout te begaan wanneer wij op onze beurt een verschijnsel zien dat ons vreemd is, en waarvan we de naaste oorzaak niet kunnen waarnemen. Het is zelf-overschatting, onze kennis der natuurkrachten zoo verbazend ver boven die der Kaffers te stellen. We beginnen nog pas te leven, en vooral de natuurstudie is nog jong. Wanneer alwijsheid wordt voorgesteld door het getal 100, is het niet zeer waarschijnlijk dat ons weten een grooter aantal punten verdient dan 50, en dat van den Kaffer wellicht 30. Mocht iemand willen beweren dat deze verhoudingen veel te gunstig zijn genomen, dan zou ik hem niet gaarne tegenspreken; nog slechts enkele eeuwen scheiden ons van den toestand van wildheid, en bedenkt men hoeveel in ééne eeuw aan onze natuurkennis is toegevoegd, dan mag men aannemen dat nog een ontzaggelijk veld braak ligt en er veel meer kans bestaat dat de willekeurig gestelde getallen te hoog dan te laag zijn. Zelfs van den aard en de werkingswijze der latente krachten is ons nog bitter weinig bekend. De bewegingen van een billardbal, door een *professeur* met *effect* op het billard geworpen; de koerswijzigingen van

een ricochetteerenden geweerkogel en tal van andere verschijnselen, zij spotten nog steeds met alle wiskundige berekeningen.

Er is heel wat ophef gemaakt van den tafeldans. De grillige bewegingen van zoo'n meubelstuk, het heen en weer schuiven, het oprijzen eener tafel waarboven de eene of andere miss Fay hare handen hield uitgestrekt: het waren voor tallooze menschen krachtige bewijzen voor het bestaan van geesten, zonder wier hulp men al die vertooningen onmogelijk achtte. Nu is het niet mijne bedoeling eene poging te wagen om dezen braven lieden direct hun ongelijk aan te toonen, en zelfs erken ik de mogelijkheid dat zij gelijk hebben, al dunkt mij dat bij analogie zeer onwaarschijnlijk. Ik beweer echter dat zij, zoolang zij bij hun geloof blijven, het recht missen om te lachen over den Kaffer, die goddelijke eer bewijst aan een telegraaftoestel, of over den Nieuw-Zeelander, die in het tegen wind en stroom voortbewegen eener stoomboot het bewijs ziet voor het bestaan van bovenaardsche machten. De wijze van redeneeren is bij beiden geheel dezelfde, zij gaat mank aan hetzelfde euvel, zoodat allen op denzelfden trap van wijsgeerige beschaving en onafhankelijk denken thuis behooren. Alleen bezit de één ietwat meer schoolkennis dan de andere, zonder dat echter daardoor zijn logische zin werd verwijd, zonder dat zijn hersenen correcter leerden denken. Aan eigen initiatief overgelaten zullen zij, beiden geplaatst voor een nieuw vraagstuk, elkaâr niet veel domheid te verwijten hebben. Eene rede waarmede men niet weet om te gaan, niet weet te redeneeren, gelijkt veel op geen rede.

Ik zie kans een mystiek gestemd mensch nieuw voedsel voor zijn geloof te geven door een verschijnsel dat den meesten houthakkers zeer goed bekend is. Nadat een zware eikenboom is geveld, blijft het eene moeilijke taak om het uitgedolven worteleind — den tronk — klein te krijgen. Met bijl en wig is aan die taaie, veerkrachtige substantie bijna niet te werken, vezel voor vezel zou moeten afgepeld worden. De ervaren houthakker neemt nu zijne toevlucht tot buskruit; hij boort een gat tot in het midden van den tronk, giet daar een vingerhoedje kruit in, en plaatst eene met kruit gevulde stroospier in de opening, welke hij nu verder vult met klei of

zand. De rest laat zich denken. Maar terwijl een dus-geprepareerd rotsblok na het aansteken der lont weldra uit elkaar spat, is dit niet altijd het geval met het taaie wortelstuk. Is het kruit ontvlamd, dan ziet men dikwijls het geheele blok zich in de lucht verheffen onder de werking van het gevormde gas, dat niet krachtig genoeg is om dadelijk eene uitbarsting te veroorzaken. Met schokken, zijdelingsche en hoogteschokken, draaiende als een tol, beweegt de zware tronk zich door de lucht, stijgt snel of buitelt herhaaldelijk over den kop, om eindelijk, 't zij in de lucht, 't zij op den grond uitéén te spatten.

Stellen we ons bij dit tooneeltje de gewaarwording voor van den eenzamen wandelaar, die niet alleen verzuimde het buskruit uit te vinden, maar die ook van de werking en de kracht dezer stof niet veel meer dan het gewone, dat wil zeggen een zeer flauw besef heeft, en we hebben weer een tamelijk trouw beeld van iemand, die aan geesten gelooft omdat hij eene tafel ziet waggelen.

Opzettelijk koos ik zeer eenvoudige voorbeelden omdat hierbij sprake is van krachten, die onder ons begripsvermogen heeten te vallen, krachten die we zoogenaamd begrijpen; zij die iets van scheikunde weten, zullen zich veel krasser voorbeelden herinneren, voorbeelden welke op den oningewijde, zelfs uit de ontwikkelde klassen, evenveel indruk zouden maken als de treffendste toeren van een medium, mits ze hem niet getoond werden in het laboratorium van den professor, maar op het platform van den charlatan.

Een boekdeel zou noodig zijn om de voornaamste spiritistische verschijnselen te bespreken, en te trachten er eene redelijke verklaring van te geven, met uitsluiting van alle geestenhulp. Dit is mijne bedoeling niet. Ik wensch slechts in het algemeen te wijzen op het ondeugdelijke der methode, die uit niet-begrijpen doet concludeeren tot bovennatuurlijke invloeden. Als proeve is het echter wellicht nuttig, een enkel verschijnsel nader te bezien, en wel het spreken van vreemde, hun onbekende talen, door mediums of somnambules, waarbij dan in den regel wordt verondersteld dat niet het medium spreekt of schrijft, maar een in-wonende of besturende geest.

Ik kies juist dit voorbeeld uit vele, daar het mij bekend is dat menschen, die overigens weinig overhelling toonen tot het geloof in bovenaardsche machten, hier iets zóó vreemds meenden waar te nemen dat zij zeer kafferlijk met geweer en wapens naar het spiritistische kamp overliepen. Gaarne stem ik toe dat het zeer verrassend en zelfs schokkend moet zijn, een meisje van wier talen-onkunde men zich overtuigd waant, in somnambulistischen slaap vloeiend fransch of latijn te hooren spreken. En van Nieuw-Zeelandsch standpunt is het volkomen verklaarbaar dat men gemakshalve een overleden Franschman of kerkvader voor den eigenlijken spreker houdt. Redeneeren we echter volgens de wet der spaarzaamheid, die voorschrijft nooit naar verder-af liggende oorzaken te zoeken wanneer deze dichter-bij te vinden zijn, met andere woorden willen we eerst dan de toevlucht nemen tot bovennatuurlijke verklaringen als de natuurlijke niet te vinden zijn, dan moeten we andere hypothesen stellen.

Wat is het geheugen, en hoe werkt het? Laten we duidelijkheidshalve eens nagaan wat er op te merken valt bij het aanleeren eener vreemde taal. Iemand wenscht stevig in zijne hersenen te griffen de italiaansche beteekenis van ons woord zakdoek. Hij herhaalt daartoe, liefst hardop, laten we zeggen vijf malen, de twee woorden: zakdoek, fazzoletto; zakdoek, fazzoletto, enz. Neemt hij nu na week of dag de proef, dan blijkt hem dat zijn geheugen hem niet in den steek laat, hij kent het woord. Was hij echter geëindigd na vier herhalingen, dan zoude hij het niet meer weten. Volgt daar nu uit dat in dit geval volstrekt geen indruk in zijne hersenen was achtergebleven? Toch niet, want als hij het woord gedrukt of geschreven had zien staan, zonder de nederlandsche beteekenis er naast, dan zoude hij zich herinnerd hebben: o ja, dat is zakdoek. Met twee of drie herhalingen zou de beteekenis hem weer in de gedachten zijn gekomen als hij het woord in behoorlijk verband met andere, hem bekende woorden had zien staan, zoodat we mogen aannemen dat het slechts éénmaal hooren of lezen van een vreemd woord althans eenigen indruk in de hersenen achterlaat. Iemand die eens in zijn leven engelsch of fransch hoorde spreken,

zal wellicht geen woord van die taal onthouden hebben; hoort hij echter dezelfde taal weêr spreken, dan weet hij ook: dat is engelsch. Een bewijs dat in zijne hersenen iets sluimerde.

Zoo kan men dikwijls bij oude, geheel kinds geworden menschen een wederopleven van herinneringen uit de prille jeugd waarnemen.

Nu weten we ook, dat de zintuigen niet steeds even scherp zijn en het geheugen evenmin. Zieke menschen hooren soms in koortsachtigen toestand wat op betrekkelijk grooten afstand gefluisterd wordt, en gezonde menschen zullen dikwijls langen tijd zoeken naar een voorwerp, dat hun als in de oogen springt. Vooral weet men hoe zich de overige zintuigen ontwikkelen bij menschen die van een of meer geheel verstoken zijn, als blinden en doofstommen. Bij iemand in somnambulistischen slaap is werkelijk een gedeelte der hersenen buiten werking gesteld, de wilskracht o. a. is geheel verlamd. Is het nu zóó onwaarschijnlijk, dat in dien toestand een ander gedeelte in dezelfde mate scherper is geworden, zoodat het somnambule-bewustzijn volzinnen kan dicteeren, wellicht jaren geleden in eene spoorweg-coupé of een koffiehuis gehoord? Me dunkt het is vrij wat lichter aan te nemen dan dat een geest al die onbeduidende mededeelingen zoude doen. Want hier dient op gelet, dat nooit uit den mond van een medium iets gehoord wordt wat zich in eenig opzicht verheft boven het door een normaal brein geleverde, en de conversatie met Plutarchus overtreft in belangrijkheid elk geesten-gesprek.

Natuurlijk is het ondoenlijk steeds de proef op de som te leveren; de geheele levensloop der somnambule zoude ons daartoe in alle bijzonderheden bekend moeten zijn. Een enkele maal is het echter gelukt. In een artikel der *Archives générales de médecine* van Januari 1860 verhaalt dr. Azam de geschiedenis van een twintigjarig meisje, zeer hysterisch en somnambule, die in hare aanvallen van hysterie latijn sprak. Zij was eene geheel onopgevoede boerin, en daar de door haar uitgesproken woorden ontleend waren aan de liturgie, riep men spoedig mirakel en organiseerde men pelgrimstochten, toen een geneesheer ex-theoloog in het latijn dier boerin brokstukken uit het brevier meende te herkennen. Hij ging de loop-

baan van het meisje na en vernam dat zij als kind langen tijd gediend had bij een pastoor, die gewoon was zijn brevier overluid te lezen. Blijkbaar waren er onbewust gedeelten in haar geheugen blijven hangen, en daar blijkens tal van proefnemingen het somnambule-bewustzijn veel subtieler is dan het wakende, is er niets vreemds in dat zij in dien toestand het vroeger gehoorde kon herhalen. Coleridge maakt melding van een dienstmeisje dat geheel krankzinnig was geworden en in dien toestand grieksche volzinnen herhaalde, die zij had hooren lezen door den geestelijke bij wien zij woonde.

Het zoude te veel ijver verraden als ik wilde beweren dat door deze redeneering alles volkomen verklaard wordt. Maar met welk verschijnsel is dit het geval? Bijna altijd moeten we ons tevreden stellen met de kennis der naaste oorzaken, en de verder liggende oorzaken blijven ons meestal onbekend. Ook eischen wij deze niet bij verschijnselen die we dikwijls waarnamen, en ik meen dat we niet meer-eischend mogen zijn bij verschijnselen welke ons toevallig nieuw zijn, als eene komeet aan den Indiaan. Waar we eene kracht kennen die in staat is rotsblokken te splijten en boomstammen in de lucht te slingeren; waar we zonder aan iets bovennatuurlijks te denken, de magneet stukjes ijzer zien aantrekken, daar hebben we geen enkele reden om het vreemd te vinden dat in het menschelijk lichaam — vermoedelijk veel samengestelder dan eene magneet — eene kracht aanwezig zou zijn, die op analoge wijze tafels en stoelen aantrekt of afstoot, of zich in voldoende mate ophoopt in die meubelstukken om de aantrekkingskracht der aarde geheel of gedeeltelijk te neutraliseeren. Vreemd is het, om de zeldzaamheid, maar onwaarschijnlijk is het niet. Wie beweert het leven te begrijpen, het leven met al zijne sentimenten en hartstochten, zijne liefde en haat, zijne behoeften en driften, hij mist het recht om mirakel te roepen, al zag hij een magazijn vol tafels de carmagnole dansen. Wie het ééne natuurlijk noemt, zal op dat paadje moeten voortgaan en ook het andere natuurlijk noemen.

Al te zwaar voor onze conservatieve natuur kan die stap niet zijn, daar hij hoofdzakelijk bestaat in het aannemen

eener zenuwkracht naast de spierkracht. En waarom zou deze kracht niet op een afstand kunnen werken? Warmte, geluid en licht eischen ook geene onmiddellijke aanraking om zich van het eene voorwerp op het andere over te planten. De hypothese der zenuwkracht schijnt mij zoo aannemelijk en eenvoudig, dat alleen het bovennatuurlijke pakje waarin men haar uitdoschte, mij eenigszins verklaring geeft van den algemeenen tegenzin om haar te aanvaarden.

Er is eene omstandigheid die het in de meeste gevallen zeer moeilijk maakt eene redelijke verklaring te geven van vele spiritistische verschijnselen. Men weet namelijk bijna nooit of, en zoo ja hoeveel bedrog en goochelarij er onder schuilt, en onze Bosco's vertoonen zulke sterke goocheltoeren, — men denke aan de onthoofdingen in een der amsterdamsche cafés-chantants —, dat een niet-goochelaar absoluut onbevoegd tot oordeelen moet geacht worden. Geheel vrij van het goochel-element zijn de *séances* bijna nooit, zelfs niet die in beperkten kring met een amateur-medium worden gehouden. Het meeste vertrouwen verdienen zeker de fakirs, niet alleen omdat hun gewoon costuum tal van goocheltoeren onmogelijk maakt — een costuum waarbij vergeleken een zwembroekje groot gala is — maar ook om hunne grootere, dikwijls volstrekte belangeloosheid.

Bij de beroeps-mediums ligt de oorzaak van dit bedrog voor de hand. Zuiver eene geldkwestie. In onze geldmaatschappij geeft de arts slechts voor geld een pijnstillenden drank; voor geld bidt de geestelijke bij het sterfbed zijner gemeenteleden, en voor geld verkoopt het medium zijne zenuwkracht. De vraag is nu slechts om koopers te vinden, en daar het bovennatuurlijke een zeer aantrekkelijk lokaas is voor de groote schare, wordt alles zoo geheimzinnig mogelijk behandeld. Het spiritisme is voor hen in de eerste plaats „l'art de changer les revenants en revenus", zooals een geestig Franschman het uitdrukte. En die revenuën moeten bijeengebracht worden door de naar mystiek hakende menigte. Nog evenals vóór vier eeuwen is goudmaken het hoofddoel van al hunne bovennatuurlijke ontdekkingstochten; is de vooruitgang der chemie een beletsel om nog dezelfde praktijken te oefenen als toen, door nieuwe procédés zullen zij het publiek even zeker bij

den neus nemen als hunne voorgangers dat deden, mits zij slechts de wijze les volgen van hunnen grootmeester, den Graaf de St. Germain: „handel nooit naar de regelen van het gezond verstand; trotseer de Rede en debiteer onverschrokken den grootsten onzin." Niet steeds bedriegen zij opzettelijk, en ook berusten niet al hunne toeren op bedrog, al is het aantal ontmaskeringen betrekkelijk groot. Er komt ongetwijfeld veel zelfbedrog bij. Steeds echter, bewust of onbewust, de noodzakelijkheid om geld te verdienen, waardoor het tusschen de mediums onderling, en door het geheele gilde tegenover de goochelaars, een recht tegen elkaar opbieden wordt, wie de grootste wonderen zal vertoonen. Het gaat hun als eene chanteuse: de hoogste tonen worden het duurst betaald. En al zijn ze eigentlijk brave, eerlijke menschen, die veel liever van een klein jaargeld rustig zouden leven, de concurrentie dwingt hen tot bedrog, zooals de eerlijkste aannemer of handelaar soms verplicht is te knoeien en te stelen.

Het zelfbedrog wordt zeer in de hand gewerkt door de onwetendheid waarin het medium in normalen toestand verkeert omtrent zijne verrichtingen tijdens den somnambulen slaap. De bovengeschetste motieven werken daardoor dubbel krachtig. Zelfs een gewone arts, geen geldwolf, wiens edele belangelooze zucht om zijne medemenschen te helpen, hem doet wenschen allen te genezen, zal niet de aangewezen persoon zijn om eene statistiek zijner genezingen op te maken, vooral niet wanneer het eene door hemzelf uitgevonden of voor 't eerst toegepaste behandelingswijze betreft. Wanneer een derde der patienten geneest, — welk resultaat ook allicht verkregen ware bij *geene* behandeling — zal hij de cijfers weldra zoo groepeeren, dat het dubbele aantal bereikt wordt. Men gelooft zoo gemakkelijk wat men hoopt, en niet alleen kinderen zijn blij te maken met doode dieren. Het optimisme onzer chirurgen, die 't best te controleeren zijn, is zelfs berucht geworden. De operatie is uitstekend gelukt, prachtig geval, het gezwel heelemaal weggenomen — en terwijl onze brave heelmeester zich de handen wrijft van pleizier, sterft de patient aan bloedverlies.

Deze echt menschelijke eigenschappen dwingen ons, ook

het amateur-medium steeds eenigszins te wantrouwen. Komisch van naieviteit zijn de meeste mededeelingen van particuliere séances; bedenkt men hoe snel en juist een telegrafist seint, of een doofstomme zich verstaanbaar maakt, dan mag men wel aannemen dat over 't algemeen de heeren dilettanten veel te weinig op de vingers worden gekeken. In een zijner voorzichtigste Essais, zóó voorzichtig dat hij zelfs in overweging geeft om alles maar te gelooven wat de kerk leert, raadt Montaigne toch aan om bij het vernemen van vreemde zaken goed rekening te houden met de geloofwaardigheid van den zegsman. Deze raad, zóó eenvoudig dat ik hem niet zou durven geven als ik mij niet op de autoriteit van Montaigne kon beroepen, schijnt voor velen toch nog te ingewikkeld.

Een beroeps-medium gelooft men niet meer op zijn woord, aan een amateur-medium twijfelt bijna niemand. Toch is hier bijna evenveel reden tot bedrog. De zucht om in eenig opzicht meer te schijnen dan men is, de zucht naar eerbewijzen, heeft wel tot grootere misdaden gevoerd dan het loochenen van taalkennis. Ook de wensch, proselieten te winnen voor een stelsel waaraan men zelf gelooft, heeft zich de eeuwen door een der krachtigste motieven getoond waardoor ooit menschen in beweging zijn gezet. Half onwillig komt de eerste leugen, en dan moet er wel doorgejokt worden.

Eene andere vraag is het, in hoever de verschijnselen die worden waargenomen, reëel zijn. Uit de mededeelingen van prof. Charcot en vele anderen weten we hoever de hypnose zich somtijds uitstrekt, en zij die de voorstellingen van Donato bijwoonden, weten uit eigen waarneming er over mede te spreken. De ouden wisten het al: fortis imaginatio generat casum. In 't algemeen kunnen we zeggen dat een sterke magnetiseur zijn sujet alles kan laten zien en hooren wat hij goedvindt. Verdere wetenschappelijke proefnemingen zullen nog moeten uitmaken of en in hoever de magnetiseur ook het schijnbaar-normale gedeelte van zijn publiek hallucinaties of illusies kan inprenten, die met de werkelijkheid weinig of niets gemeen hebben. Het is voorgekomen dat een fakir eene geheele zaal vol menschen verraste met een vlucht vogels, die vroolijk fluitende en zingende langs het plafond zwierden,

om vervolgens even plotseling en geheimzinnig te verdwijnen als zij gekomen waren. Het zou de moeite loonen, bij een dergelijke toer een fonograaf mede te brengen, en zoo mogelijk een fotografie-toestel. Wellicht zouden deze den volgenden dag kunnen bewijzen dat alles hallucinatie was, en we zouden dan staan voor eene uitbreiding van het begrip hypnose, een begrip waarbij niemand meer aan iets bovennatuurlijks denkt. Nog zijn vele verschijnselen te verklaren door het gedachte-lezen, eene kunst die volgens hare bekwaamste beoefenaren uitsluitend op physische wetten steunt.

Echter, bij hoevele zaken het gordijn waarachter zij verborgen waren, doorzichtig is geworden, er blijven onnoemelijk vele raadselen over, die wij met geene mogelijkheid kunnen oplossen, al getuigt het dan weer van zelf-overschatting om op het *ignoramus* een *ignorabimus* te laten volgen. Omdat ik, beroemd geleerde, het niet weet, zal nooit iemand het weten. Veel wat vorige geslachten niet wisten, ook niet in hunne geleerdste vertegenwoordigers, is thans gemeen goed, en waarom zou het juist bij ons ophouden? Voor volgende geslachten kan, — en zal — licht zijn, wat thans voor een berlijnsch professor ondoordringbare duisternis is. Elke hulponderwijzer van nu heeft een betrekkelijk helder inzicht in verschijnselen, waarvan Pythagoras geene verklaring wist te geven.

Wij zullen ons moeten voorbereiden op het zien van vrij wat vreemder dingen dan tafeldans of geestenkamertje. Het menschdom is nog jong, en we zijn nog maar aan de eerste letters van het alfabet der natuurwetenschap. Slechts is er een groot verschil in de wijzen waarop men al dat vreemde goedje kan beschouwen. Men kan, zich spiegelende aan al de dwalingen van vroegere tijden, het oordeel opschorten. Den tijd afwachten, voor zijn persoon of zijn geslacht, tot de wetenschap weer zooveel vooruit is gegaan, dat ook de thans nog onverklaarbare verschijnselen vallen binnen den kring van wat wij begrip noemen. Wat zou het voor een aantal krankzinnigen en zenuwlijders eene uitkomst zijn geweest, als onze voorgeslachten tot die methode hadden besloten!

Ook kan men, en dit is de steeds herhaalde fout der groote menigte, het oordeel dadelijk gereed hebben. Ziet men iets dat een beetje vreemder is dan wat wij gewoonlijk

zien; heel groot kan het onderscheid nooit zijn; ziet men een noorderlicht of een tafeldans of eene geestenvertooning, dan ligt de uitspraak gereed: bovennatuurlijk!

Een zeer algemeene dwaling bestaat hierin, dat men telkens meent, met iets oorspronkelijks te doen te hebben. En zij die al deze geheimzinnigheden exploiteeren, zorgen wel, het groote publiek niet beter in te lichten. Het zou niet gunstig werken op de uitgebreidheid van Sequah's clientèle, als hij deze vertelde — waarschijnlijk weet hij 't niet — dat Cagliostro nòg mooier rijtuig had dan hij, nòg meer aan de armen gaf en over 't geheel nòg pompeuser optrad.

Waarschijnlijk zullen nog tal van natuurkrachten ontdekt worden, van wier bestaan wij thans nog geen flauw vermoeden hebben. Het is niet aan te nemen dat de wetenschap haar laatste woord heeft gesproken, toen zij galvanisme, electriciteït, magnetisme en hypnotisme zeide. Steeds zijn we geneigd, onze kennis der natuur aanmerkelijk te overschatten, niet alleen waar wij onszelven diets maken te *begrijpen*, maar ook in 't zuivere weten. Door de ondervinding geleerd, dienen wij ons te wachten voor de twee groote fouten die bij het openbaar worden van bijna elke nieuwe ontdekking begaan worden. Niet met de dogmatische geleerden zeggen: het kan niet, het is bedrog, het strijdt tegen de natuurwetten; maar ook niet roepen met de tot geloof voorbeschikte menigte: Mirakel, Mirakel! Tot nu toe heeft nog geen enkel mirakel stand kunnen houden, en bewijst dit niets, het is reden genoeg om zeer voorzichtig te zijn.

Reeds in het begin van dit artikel wees ik er op hoe weinig men over 't algemeen in beschaafde kringen thans geneigd is, aan zoogenaamd bovennatuurlijke zaken aandacht te schenken. Als regel mag men aannemen dat nog slechts in de laagste, en bij de aan nietsdoen lijdende dames der hoogste kringen eenige belangstelling te wekken is, en niemand, ook hare heftigste tegenstanders niet, ontkent de kracht en de belangrijkheid der tegenwoordige materialistische strooming. De hoofdoorzaak ligt zeker wel in de onafgebroken rij van teleurstellingen, welke de tegenovergestelde wereldbeschouwing steeds haren getrouwen heeft berokkend, en de noodzakelijkheid waarin zij zich bevond om steeds hare aanspraken

in te krimpen. Wat in de eene eeuw gold voor materialisme en atheïsme, strafbaar met pijnbank en brandstapel, was steeds eenige eeuwen later gemeen goed van allen. Wanneer vóór vier eeuwen een dokter het waagde bij eene zoogenaamde heks te zoeken naar physische oorzaken van haar vreemd gedrag, dan klonk het al spoedig dreigend uit de rijen der weters: „atheïsme, dom materialisme"! — Deze uitdrukkingen treft men nog aan in theologische tijdschriften, maar daar ook de geloovige gebruikers dier termen onbewust zijn medegesleept door dat gescholden „domme materialisme", is de beteekenis aanmerkelijk gewijzigd. En geen wonder. Elke Averroës, elke Bruno is door de beschavingsgeschiedenis in 't gelijk gesteld, hunne tegenstanders in 't ongelijk. Of dit opweegt tegen den hoon en de spotlachjes — vroeger aangevuld door gevangenis en brandstapel — der tijdgenooten, weet ik niet en doet ook niets ter zake. De voorhanden steenen zullen nog wel langen tijd gebezigd worden voor het dubbele doel, er de materialistische tijdgenooten mede te gooien en voor hunne gepijnigde voorloopers monumenten te bouwen: Slechts dit hebben we thans voor, dat we sterk genoeg zijn om terug te gooien.

Want veldwinnen doet nog steeds het materialisme, of als men dat liever wil, het monisme, terwijl het geloof aan buiten-issigheden kwijnt en verflauwt. De zoo spiritueel opgezette salvation-army zou waarschijnlijk zelve spoedig dakloos zijn, als zij zich niet zeer materialistisch bemoeide met andere dakloozen. In hare zalen, bij hare opvoeringen, schilderde zij de hel zóó heet en den duivel zóó zwart, dat het gansche publiek — des ames vides et sans contrepoids — zat te rillen, maar bij gebrek aan gevoelsbodem konden deze rillingen zich niet naar buiten voortplanten. Gedeeltelijk is dit het gevolg van de pessimistische wereldbeschouwing, die ons de mogelijkheid van een leven na den dood als het tegendeel van aanlokkelijk doet beschouwen, alsmede van de mededeelingen der spiritisten omtrent de onbeduidende zaken en beuzelpraatjes waarmede de geesten zich onledig — en hunne vereerders aan het lijntje houden.

Het geloof kwijnt, kwijnt zelfs bij de dichters, die er na vrouwen en zwakken steeds de grootste behoefte aan toonden

te hebben, en altijd nog langen tijd na de afdanking met allerlei goden blijven sollen, zooals zij thans nog steeds aarzelen, afscheid te nemen van elfen en nimfen. Niet de heel grooten, de reuzen: Heine, vóór zijne ruggemergziekte; Goethe, Shelley, Byron en hunne gelijken, maar de minder hoogen, de beperkt rijken, wier snel leeggepompte fantasie slechts door bovennatuurlijkheden kan worden aangevuld. Het gaat velen hunner als Auerbach, die verklaarde als mensch zeer goed buiten God te kunnen, doch Hem noodig te hebben als dichter. Hooger staanden behelpen zich lichter met iets minder persoonlijks, maar interessant blijft het dat theologen en juristen, wier studie in menig opzicht op het geloof aan overleveringen en dogma's steunt; dat vrouwen en kinderen, die in hare zwakheid alle reden vinden zich vast te klemmen aan een steun van buiten; dat die betrekkelijk onschadelijke elementen steeds aanmoediging vinden in het bijgeloof der dichters. En deze hebben, zelfs of wellicht voornamelijk de tweede-rangs, een geduchten invloed. Zij weten de adressen der beste pennewinkels, en

Sie haben Flammen und Waffen,
Die furchtbarer sind als Jovis' Blitz,
Den ja der Poet erschaffen.

Vreemd is het niet, dit sterk ontwikkelde individualisme, als wij bedenken dat juist dichters zeer veel aan zelfbeschouwing doen, altijd met zichzelven bezig zijn. Daaruit volgt zeer geleidelijk het onvermogen om zich voor te stellen dat hun ik, hunne persoonlijkheid, ooit zal ophouden te bestaan, en op dat trapje vormen goden en geesten de volgende sporten. Bewijzen doet hunne retrospectieve wereldbeschouwing al even weinig als die van een gelijk aantal doodgewone menschen. Zij zijn in sommige opzichten wat fijner georganiseerd dan wij, gewone huismusschen, maar die meer subtile bezenuwing maakt hen niet *per se* tot bevoegde oordeelaars in wijsgeerige zaken. Eischt of verwacht men, boven anderen, een diepwijsgeerigen aanleg bij schilders of musici? En waarom dan wèl bij dichters? Ik meen dat Tennyson's vurig geloof aan een persoonlijk voortbestaan niets meer bewijst dan dat van zijn schoenpoetser, die het wel zal deelen.

Maar ik dwaal af, en wilde zeggen dat zelfs bij die romantische uitverkorenen, bij die troetelkinderen der fantasie, het krachtige geloof gaat ontbreken, of een bestaan voortsleept dat tot het middeleeuwsche geloof in verhouding staat als eene schaduw tot een tastbaar voorwerp.

Loti b. v., de man die wellicht meer dan iemand anders aan zelfbeschouwing doet, en gevolgelijk den hoogst denkbaren afschrik heeft van het Groote Niets, hij kan het aan het graf eener innig geliefde niet verder brengen dan tot de klacht: „d'avoir l'inconséquence de presque espérer pour son âme, au delà de la mort, un prolongement sans fin". En nog is zij die hem tot deze inconsequentie brengt, niemand minder dan zijne moeder „ma mère, qui est toujours ce que j'ai de plus précieux et de plus stabile." Maar Loti, een zeeman, heeft aan wis- en natuurkunde moeten doen, en denkt daarom iets logischer dan de meeste dichters.

Of onze God zijne verdwenen voorgangers zal volgen, is niet te zeggen. De Rede laat zich geen weg voorteekenen. Duidelijk is het slechts dat zij thans aanstevent op de negatie van Gods- en onsterfelijkheidsbegrip. Voorzoover wij thans kunnen nagaan, verdraagt zij zich niet of slecht met de idee eener alleenheerschappij, in den hemel zoo min als op aarde.

Een volk dat nog pas de eerste schreden zette op den weg der ontwikkeling, eischt een machtig persoon boven zich: een koning; een God. Zelfs is het begrip van een onzichtbaren God niet voldoende, men wil Hem voelen en tasten; en de koning moet in een groot paleis wonen, en een gouden kroon dragen in plaats van een muts, en hij is heer en meester over de goederen van allen.

Nemen verstand en ontwikkeling toe, dan wordt spoedig een last wat eerst eene behoefte was; dat persoonlijke, dat zichtbare is geen vereischte meer, en men voelt zich beleedigd door het denkbeeld niets te zijn dan een slaafsch, afhankelijk wezentje, een werktuig in handen van een God en een koning. Hetzij men de vergelijking opzet tusschen thans levende volken onderling of tusschen de natiën van vroeger en van nu, steeds zal men mindere beschaving gepaard zien gaan met eene meer volledige machtstoekenning aan God en koning. En ook voor de individuen gaat deze regel tamelijk

wel door. De intellectueel lagere klassen — en deze huizen niet alleen in sloppen en stegen, al wonen daar de meesten — zijn steeds geneigd meer macht en machts-attributen aan wereldlijke en geestelijke overheden toe te kennen, dan die klassen welke het meest zijn aangeraakt door den stroom der beschaving, en daar deze steeds den grootsten invloed hebben op den gang van zaken, wordt spoedig die macht beperkt. Men gaat rukken aan de touwen waarmede men gebonden is. De koning wordt uitvoerder van volkswetten in plaats van absoluut vorst, en eene grondwet wordt het streepje waarover hij niet komen mag. Zóó wordt ook het godsbegrip beperkt en ingekort door de wet van oorzaak en gevolg, die natuurconstitutie, welke aan God perken stelt.

En de ontwikkeling schrijdt voort, en de vragen waarom? en voor wie? eerst slechts geuit door den enkelen ongelukkige, die zijn tijd wat vooruit was, vindt men in elke krant, hoort men uit elken mond. De constitutioneele vorst, die wijs is — en zóó wijs waren zij tot hiertoe allen — belegt voor een mogelijken kwaden dag eenige millioenen in de bank van Engeland en reeds meer dan eens bleek die voorzorg zeer noodig.

Thans voelt ook de meest ontwikkelde, nog lijnrecht tegenover al zijn denken en rekenen, eene atavistische neiging tot bijgeloof. Slechts kan er op gewezen worden dat grootere natuurkennis tot nu toe steeds onwillekeurig deed aansturen op eene zuiver materialistische wereldbeschouwing, met steeds toenemende loochening of terzijdestelling van alle zoogenaamd bovennatuurlijke krachten en invloeden. Ook deze regel geldt zoowel voor maatschappijen als voor individuen. Onze eeuw, die ontegenzeggelijk meer dan eenige andere zich bezig hield met natuurstudie, wijst het „geen god, geen geest" niet zóó hooghartig af als de vroegere, minder ontwikkelde eeuwen. En in dit milieu zal weder den natuuronderzoeker, zelfs al is hij — het komt voor — door redeneering of uit geërfde begrippen deïst, deze stelling minder absurd in de ooren klinken dan den drentschen boer of zelfs dan den ontwikkelde die zich aan andere dan natuurstudie wijdde. Alleen zal laatstgenoemde, al weder door zijne hoogere ontwikkeling, ten hoogste één God, ééne bovennatuurlijke

kracht aannemen, terwijl de hersenen van den boer zich niet verzetten tegen het begrip van een veelgodendom.

Het is echter volstrekt niet zeker dat de beschaving zich in deze richting zal blijven voortbewegen. De hulpmiddelen ter waarneming, onze zintuigen, zijn zóó onbetrouwbaar, dat zij zeer goed in staat zijn ons een gansch verkeerden weg op te leiden. Zoolang we echter niets beters hebben, zullen we wel verplicht blijven steeds het *feit* als zoodanig aan te nemen na de waarneming onzer zintuigen, en tot de verklaring, de oorzaak van het feit, te geraken langs den historischen weg van het verstand. Welke vreemde en wonderlijke verschijnselen ons ook nog mogen verrassen, het zal steeds wenschelijk zijn ons tot deze methode te bepalen. Wie zich spiegelen kan aan de dwaasheden en misslagen van vorige geslachten, mist alle aanspraak op den naam van redelijk wezen als hij van deze gelegenheid geen gebruik maakt. En als eene vuurbaak in den oceaan van wonderen behoort steeds de overtuiging vast te staan: Nooit het onbekende aanbidden, ómdat het onbekend is.

Niemand zal ontkennen dat we, ten opzichte der psychische vraagstukken die thans aan zoovelen belang inboezemen, uit de geschiedenis der wonderen deze les kunnen putten, dat men tot hiertoe nooit voorzichtig genoeg was in het aannemen of verwerpen van nieuwe stellingen. Tot nu toe ging men bij nagenoeg alle verschijnselen, welke van de gewone orde der dingen afweken, aan één dier beide euvels mank. De groote menigte door te gereedelijk alles aan te nemen, de mannen der wetenschap door een even lichtvaardig te verwerpen. Niet het gevoel van den enkeling, niet de waarneming van de beruchte „eigen oogen” behoort in de eerste plaats onze leidstar te zijn, maar alleen de Rede, dat is de essence van al hetgeen gedurende duizenden jaren door millioenen oogen is gezien, door millioenen ooren is gehoord en door millioenen hoofden is bepeinsd. Hoe onvertrouwbaar onze zintuigen ook mogen zijn, voor zoover het waarnemingsvermogen van eeuwen zich uitstrekt, zijn zij de eenige wegen welke ons ten dienste staan om een oordeel te vormen.

Dit geldt niet voor allen. Wanneer dr. A. Kuyper, misschien de meestwetende onzer nederlandsche tijdgenooten,

de eene of andere stelling wil onderzoeken, dan toetst hij ze eerst aan een zeker Oud Boek. En constateert hij disharmonie tusschen zijn begrip en de uitspraken van dat boek, dan legt hij zijne rede het zwijgen op om „te buigen voor Gods woord".

Maar wáárvoor moeten wij buigen, wij arme onwetenden, die geen Woord Gods ontvingen?

Ik stel mij de menschheid gaarne voor als een man die, in een geheel vreemd bergland, een aangewezen maar nog onzichtbaren bergtop moet bestijgen. Tal van paden heeft hij vóór zich, en door raadpleging van kaart en kompas blijkt hem spoedig, welk pad aanvankelijk het meest in de vereischte richting loopt. Eerst zal hij de andere paden een eindje gaan verkennen, maar als hij geen enkele reden heeft om te veronderstellen dat deze weldra de vereischte bocht zullen maken, dan zal hij het pad kiezen dat hem het *waarschijnlijkste* voorkomt. Wel staat er bij hem op het kruispunt iemand die hetzelfde doel heeft als hij, die het in alle punten der redeneering volkomen met hem ééns is, en dan juist dáárom den anderen kant opgaat — credo quia absurdum —: dien laat hij met een vriendelijk knikje trekken. Wel zijn er anderen die het dwaasheid noemen een kompas te raadplegen omdat men toch de juiste afwijking niet kent, en die op goed geluk een anderen weg kiezen — hij laat zich door hun sierlijk alpenhoedje niet van de wijs brengen. Zelfs ontmoet hij mannen die door een koperen armplaatje hem trachten te bewijzen dat zij officieel-aangestelde gidsen zijn, en die aanbieden hem *à raison van* zóóveel te brengen waar hij wezen wil, maar als hij bemerkt dat het land hun even vreemd is als hem, stoort hij zich ook aan dezen niet. Wetende dat hij misschien op een verkeerd pad is; wetende dat hij geen recht heeft verwonderd op te zien als straks blijkt dat anders had moeten gekozen worden, volgt hij kalm kaart en kompas, omdat hij ook weet dat deze instrumenten de eenige aanwijzers zijn, welke op redelijke gronden kans van succes bieden. Werpt hij zijn kompas weg, dan heeft hij niets meer.

Men zal moeten erkennen dat we tot hiertoe niet hebben te klagen over den gekozen weg. Voorzoover we kunnen nagaan, loopen we nog steeds in de goede richting, in de richting waar voor de menschheid het meeste geluk ligt. Het geloof

is wellicht een heel mooi ding, en was en is ongetwijfeld de drijfveêr tot heel mooie daden, maar de kerk en hare bekwaamste dienaren verdedigden nog met hand en tand de pijnbank, toen Bayle, Beccaria en Voltaire haar reeds met kracht bestreden en eindelijk weg-redeneerden. En daar de pijnbank en de hardvochtige wereldbeschouwing die haar mogelijk maakte, zeer veel bijdroegen tot de vermeerdering van ongeluk, moeten we zeer blij zijn dat Bayle en Voltaire niet berustend-geloovig waren. Nogmaals, en om een voorbeeld te nemen dat zeer voor de hand ligt, het geloof is wellicht eene zeer nuttige zaak, maar als wij bedenken met hoeveel genoegen thans, door het betere onderwijs, tienduizenden kinderen elken dag schoolgaan, terwijl dit vroeger een ramp was, en hoe de verbeterde schoolinrichting weer als met geweld moest en moet worden afgedwongen van de geloofsmannen, dan zijn we ook hier de Rede dankbaar voor deze vermeerdering van geluk. Liegen niet alle voorteekenen, dan zullen het wederom niet de mystici en geloovigen zijn, die ons bevrijden van de honger-naast-overvloed voorschrijvende sociale toestanden.

Het zal wel overbodig zijn, meer voorbeelden aan te halen. Bedriegen zintuigen en de daaruit getrokken Rede dikwijls, het geloof bedroog tot hiertoe nog steeds. Niemand, zelfs geen negentiende-eeuwsche paus, gelooft nog wat de pausen uit de vijfde, twaalfde en achttiende eeuw geloofden.

Het is moeilijk te loochenen dat alles waardoor wij ons gunstig van vroegere geslachten onderscheiden, al ons meer weten en kunnen, langs den proefondervindelijken weg, den weg der zintuigen, tot ons is gekomen. Geene geesten, geene afgetrokken speculaties brachten ons verder, enkel en uitsluitend de studie *van wat is.* Wie werkelijk wijsheid zoekt, zal zich evenmin van het spoor mogen laten lokken door theologische beschouwingen, als de haas-jagende hond zich laat afleiden door konijnen, die dwars over zijn weg loopen. En zóóveel leerde de ondervinding ons wel, dat zelfs in eene te ver gevoerde materialistische wereldbeschouwing niet die gevaren liggen, waardoor het mysticisme zich zoo berucht heeft gemaakt.

HAARLEM, December 1893. J. G. TEN BOKKEL.

HET KIESRECHT VOOR DE KAMERS VAN KOOPHANDEL EN FABRIEKEN.

De aanstaande invoering der belasting op bedrijfs- en andere inkomsten, waardoor de oude en verouderde patentbelasting komt te vervallen, doet met deze een der grondslagen van de kiesbevoegdheid voor de kamers van koophandel en fabrieken verdwijnen.

Immers volgens art. 9 van het reglement voor deze kamers [1] (vastgesteld bij koninklijk besluit van 9 November 1851 *Staatsblad* n°. 142, en gewijzigd bij besluiten van 16 Februari 1854 *Staatsblad* n°. 13, 11 Augustus 1859 *Staatsblad* n°. 80 en 12 Juli 1873 *Staatsblad* n°. 108) zijn kiezers voor de kamer van koophandel en fabrieken: alle Nederlanders, meerderjarig, ingezeten der gemeente in welke de kamer is gevestigd, en in het volle genot der burgerlijke en burgerschapsrechten, die ter zake van eenig bedrijf van handel of fabriekswezen in het patentrecht zijn aangeslagen voor of boven eene voor elke kamer te bepalen som.

Naast de voorwaarden in het algemeen voor de uitoefening van politieke rechten gesteld, berust dus de kiesbevoegdheid

---

[1] Dit artikel, dat nimmer is gewijzigd sedert 1851, luidt als volgt:

»Om kiezer van leden der kamers van koophandel en fabrieken te zijn, moet men:

1°. Nederlander, meerderjarig, ingezeten der gemeente en in het volle genot der burgerlijke en burgerschapsrechten zijn;

2°. ter zake van eenig bedrijf van den handel of fabriekwezen in het patentrecht zijn aangeslagen, voor of boven eene door Ons, het gemeentebestuur en de Gedeputeerde Staten gehoord, voor elke kamer te bepalen som.

hetgeen men als deelgenoot eener firma in het patentrecht draagt, wordt met persoonlijken aanslag gelijk gesteld.''

voor de kamers van koophandel en fabrieken op twee grondslagen: 1°. uitoefening van eenig bedrijf van handel of fabriekswezen en 2°. aanslag te dezer zake in het patentrecht.

Deze tweede grondslag komt met het patentrecht te vervallen en de vraag rijst derhalve, welke eischen alsdan aan de uitoefening van het kiesrecht voor leden der kamers van koophandel en fabrieken gesteld moeten worden. De minister van waterstaat heeft de gestelde vraag ter fine van advies aan de kamers van koophandel voorgelegd, en daarmede implicite te kennen gegeven dat het in de bedoeling der regeering ligt, uit het wegvallen van een der grondslagen van de kiesbevoegdheid voor deze colleges aanleiding te nemen, om deze kiesbevoegdheid opnieuw te regelen.

De regeering heeft het daarbij in een opzicht gemakkelijk. Het betreft hier namelijk een materie die geheel en al bij koninklijk besluit geregeld is. De grondwet zwijgt van de kamers van koophandel, en bindt derhalve ook het kiesrecht voor deze lichamen niet aan bepaalde (of onbepaalde) voorwaarden. Grondwettige bezwaren, die eens geopperd vaak zoo lastig blijken uit den weg te ruimen te zijn, behoeven niet gevreesd te worden, hoedanig de nieuwe regeling ook moge uitvallen. De regeering is geheel vrij en kan zich uitsluitend door overwegingen van algemeen staatsrecht en utiliteit laten leiden. Geen gering voordeel voorwaar!

Het zij mij vergund op grond van dergelijke overwegingen, hier met betrekking tot de regeling van het kiesrecht voor de kamers van koophandel enkele beschouwingen in het midden te brengen.

Het genoemd artikel 9 van het thans vigeerende koninklijk besluit eischt in de kiezers voor de kamers van koophandel in de eerste plaats dat zij Nederlander zijn. Ofschoon de toevoeging „mannelijk" ontbreekt, is het naar mijne meening niet twijfelachtig, dat de woorden *„in het volle genot van de burgerlijke en burgerschapsrechten"* die op den gestelden eisch volgen, de vrouwen van het kiesrecht uitsluiten. De vrouw toch is ten onzent noch verkiesbaar in, noch kiesgerechtigd voor de land, provincie en gemeente vertegenwoordigende lichamen.

Zoolang de tegenwoordige grondwet ongewijzigd blijft, zal dus behoud der gecursiveerde woorden, aan de vrouwen het kiesrecht voor de kamers van koophandel blijven onthouden.

Dit is naar mijne meening te betreuren en weinig in overeenstemming met het karakter der hier besproken lichamen. De kamers van koophandel toch zijn naar aard en wezen een *belangenvertegenwoordiging*. Waar nu ons Burgerlijk Wetboek de „openbare koopvrouw" uitdrukkelijk erkent en hare bevoegdheden regelt, schijnt mij geen enkele redelijke grond aan te geven, waarom deze vrouwen hare belangen niet in de kamers van koophandel volgens eigen inzicht vertegenwoordigd zouden mogen zien.

Het betrekkelijk gering practisch belang der zaak mag de aandacht niet afleiden van het feit, dat het principiëel onverdedigbaar is, van het kiesrecht voor eene belangen-vertegenwoordiging een deel der belanghebbenden uit te sluiten op grond van hunne sexe. Waar deze voor de wet geen hinderpaal was om de vrouw het recht toe te kennen handels- of fabriekszaken zelfstandig te drijven, en daarbij geheel naar eigen goedvinden hare belangen te *behartigen*, mag zij nog veel minder een grond wezen om haar het recht te onthouden die belangen naar eigen inzicht te doen *vertegenwoordigen*. Wie het meerdere verleent kan bezwaarlijk het mindere onthouden.

Het is waar, dat om grondwettige redenen de regeering zich in zake het kiesrecht voor de tweede kamer, provinciale staten en gemeenteraden niet *mag* scharen aan de zijde van hen die de uitsluiting der vrouw van het kiesrecht een hoogst betreurenswaardige miskenning achten van hare rechten, en vooral thans, nu het kiesrecht voor de eerstgenoemde lichamen zoo belangrijk staat te worden uitgebreid, gaarne zouden breken met de zoo hatelijke staatkundige onmondigheid der vrouw. En waar nu de publieke opinie, voor zoover zij over deze uitsluiting hare meening heeft kenbaar gemaakt, wat nog maar al te weinig het geval is, allerminst eenstemmig is in haar oordeel, zou het om deze reden voor de regeering wellicht moeilijk kunnen schijnen, incidenteel en spontaan een beslissing te nemen ten gunste van vrouwenkiesrecht.

Doch in de eerste plaats mag men het kiesrecht voor de

kamers van koophandel, een belangen-vertegenwoordiging met uitsluitend adviseerende bevoegdheid, niet op ééne lijn plaatsen met dat voor kamer, staten of gemeenteraden, lichamen in ruimeren of engeren kring met wetgevend gezag bekleed.

En ten andere zou behoud van den eisch van vol genot der burgerlijke en burgerschapsrechten moeilijkheden kunnen geven, nu naar alle waarschijnlijkheid binnenkort het kiesrecht voor de tweede kamer en de provinciale staten op geheel andere grondslagen zal geregeld zijn dan dat voor de gemeenteraden. Zou een koopman of fabriekant, wel kiezer voor de kamer doch niet voor den gemeenteraad, en dus niet in het volle genot der burgerschapsrechten, op dezen grond niet voor de kamers van koophandel mogen kiezen?

Om al deze redenen komt het mij voor geraden te zijn den genoemden eisch te laten vervallen, en in plaats daarvan, in den geest van de derde alinea van art. 80 der grondwet, enkele categorieën van personen te noemen, die niet kiesgerechtigd zullen zijn.

Naast de twee genoemde vereischten (dat men zij Nederlander, en in het volle genot der burgerlijke en burgerschapsrechten) verlangt artikel 9 van den kiezer voor de Kamers van koophandel en fabrieken, dat hij meerderjarig ingezetene is der gemeente in welke de kamer van koophandel is gevestigd.

De eisch der meerderjarigheid, als geheel van zelf sprekend, daarlatende, komt het mij voor, dat deze bepaling onbillijk is ten opzichte van hen die, hoewel zij hun zaken drijven in de gemeente waar de kamer van koophandel is gevestigd, daar niet wonen.

Hoe men overigens jegens de „forensen" ook gezind moge zijn, wel niemand zal van hen kunnen beweren dat zij ongeschikt zouden wezen als kiezers voor de kamer van koophandel. Waarom zouden zij hunne belangen daar niet mogen doen vertegenwoordigen?

Een strafmaatregel te hunnen opzichte kan natuurlijk niet bedoeld wezen.

Is het dan omdat zij niet bijdragen in de belastingen, ter-

wijl toch de gemeente de kamer van koophandel bekostigt? Het argument ware weinig afdoende. In de eerste plaats zal de onbillijkheid, dat uitwonenden door de gemeentebelastingen niet worden getroffen in evenredigheid van de voordeelen die zij van de gemeentehuishouding trekken, naar alle waarschijnlijkheid wel den langsten tijd hebben bestaan. Ten andere, voor zoover de forensen gebouwen (pakhuizen, kantoren enz.) hebben in de gemeente waar de kamer van koophandel is gevestigd, worden zij wel degelijk getroffen door de gemeente-opcenten op grond- en personeele belasting. En eindelijk zijn de kosten der kamers van koophandel zoo gering, dat het argument alle practische waarde naar mijne meening mist.

Mogen de uitwonende kooplieden en fabriekanten dan geen kiezers worden voor het lichaam dat ook hun belangen moet vertegenwoordigen omdat zij in de financiëele lasten, die de adviezen der kamers, wanneer zij gevolgd worden, voor de gemeente kunnen hebben, niet mede dragen?

Ten deele wordt dit argument weerlegd door hetgeen zoo even reeds werd opgemerkt. Maar bovendien springt het dunkt mij in het oog dat de adviezen der kamers ook de belangen der uitwonende kooplieden en fabrikanten kunnen en zullen betreffen. En mag men dan van hen eischen dat zij in de gemeente moeten komen wonen om door hun stem op die adviezen invloed te kunnen oefenen?

Het geldt hier toch niet een gemeentelijke vertegenwoordiging, maar eene van de handels- en nijverheidsbelangen in eene gemeente, wat een groot onderscheid maakt. Men moet het gemeentelijk karakter der kamers niet overschatten. De gezamenlijke kamers bedoelen een vertegenwoordiging van handel en nijverheid in haar geheel te wezen. En zij zijn aan bepaalde gemeenten gebonden, omdat de verschillende takken van handel en nijverheid over alle deelen des lands verspreid zijn, en geheel verschillende belangen kunnen hebben, die op deze wijze elk het best tot hun recht komen.

Inderdaad komt het mij daarom voor dat de eisch van het ingezetenschap niet gerechtvaardigd is. Zullen de kamers van koophandel in werkelijkheid vertegenwoordigen de han-

dels- en nijverheidsbelangen, welke in de gemeenten waar zij gevestigd zijn bestaan, dan moet men ook aan de uitwonenden die in deze gemeente zoodanige belangen hebben, het kiesrecht voor deze lichamen verleenen, wanneer zij overigens aan de vereischten, voor bezit van dit recht gesteld, voldoen.

Als een verder vereischte stelt artikel 9 het uitoefenen van eenig bedrijf van handel of fabriekswezen. Deze eisch spreekt van zelf; waar de kamer van koophandel en fabrieken een belangen-vertegenwoordiging is, behooren ook alleen de belanghebbenden het kiesrecht voor de leden dezer vertegenwoordiging te bezitten. Slechts zouden, bij wegvalling van de voorwaarden van ingezetenschap, aan dit vereischte zijn toe te voegen de woorden: in de gemeente waar de kamer van koophandel gevestigd is.

Het laatste vereischte, de census, komt met de patentbelasting, gelijk bleek, te vervallen.

Zal men, door koppeling van dit kiesrecht aan eenige andere belasting, toch den census handhaven? Ik kan het bezwaarlijk aannemen. Nog afgezien van de principieele bezwaren tegen censuskiesrecht, die bij deze regeering ongetwijfeld zeer zwaar zullen wegen, wensch ik tot staving mijner meening te wijzen op de volgende punten.

In de eerste plaats dit, dat er na het wegvallen der patent-belasting in het samenstel onzer rijks- en gemeente-belastingen geen enkele meer is die verband houdt met den omvang van het bedrijf, en dientengevolge zich door haar aard er toe leent, om den grondslag van dezen census te vormen. Men heeft gewezen op de bedrijfsbelasting, maar daarbij dunkt mij over het hoofd gezien, dat deze geen zelfstandige belasting is, maar een deel van de rijks-inkomstenbelasting. Dit is niet slechts een theoretisch verschil; practisch heeft het o. a. dit gevolg, dat men in de bedrijfsbelasting wordt getroffen slechts voor de gemaakte *winst*. Personen derhalve die van het in hun bedrijf gestoken vermogen niet meer dan 4 pct. kunnen maken, zouden,

welken omvang hun zaken overigens ook bezitten, geen kiezer kunnen worden voor de kamer van koophandel.

Bovendien rijmt zich een dergelijke census kwalijk met het bij de wet aangenomen beginsel der geheimhouding van de kohieren. Wel zou men den census zoodanig kunnen regelen dat het bedrag *waarvoor* men aangeslagen is, geheim bleef. Maar het voorkomen op de kiezerslijsten zou toch bewijzen *dat* men aangeslagen is.

Eindelijk de bedrijfsbelasting treft alle inkomsten behalve die uit vermogen (wanneer dit meer dan *f* 13000 bedraagt). Dientengevolge zal het in vele gevallen soms onmogelijk zijn na te gaan, of de aanslag betreft het deel van het inkomen dat uit handel of nijverheid getrokken werd, of eenig ander deel. Gesteld men is handelaar met een vermogen van *f* 10000 dat niet voor den handel wordt gebruikt, en de census-voorwaarde luidt dat men als handelaar of fabrikant moet zijn aangeslagen in de bedrijfsbelasting voor een inkomen van stel *f* 1000. Wanneer nu de handelaar in ons voorbeeld uit vermogen *f* 400 en uit zijn handel *f* 800 inkomen trekt, zal hij dan kiesgerechtigd wezen?

Op al deze gronden schijnt mij de bedrijfsbelasting een zeer weinig bruikbare grondslag voor een eventueelen census te wezen; en bij de overige rijks- en gemeentebelastingen ontbreekt zelfs de schijn van verband tusschen de belasting en den omvang van het handels- of nijverheidsbedrijf.

Zeker, men zou met ter-zijde-stelling van het beginsel dat de thans geldende regeling beheerscht, waarbij het kiesrecht wordt verleend aan de personen die onder meer geacht worden een bedrijf van zekeren omvang uit te oefenen, het kiesrecht kunnen binden aan de voorwaarde dat de kiezer blijkens zijn belastingbiljet een zekeren maatschappelijken welstand bezitte. Doch zou het niet zonderling wezen indien op dit oogenblik het kiesrecht voor de kamers van koophandel een dergelijk census-kiesrecht werd? Hoe het kiesrecht voor de staten-generaal ten slotte zal geregeld worden, is nog moeilijk te zeggen. Maar dat het geen census-kiesrecht wezen zal, wordt met den dag waarschijnlijker. Heeft het dan zin voor het oneindig meer omvattend kiesrecht voor de tweede

kamer den census prijs te geven, om hem te handhaven voor louter adviseerende colleges als de kamers van koophandel?

Men heeft het ongewenscht genoemd in enkele kamers van koophandel dat ieder, wie ook, die eenig bedrijf van handel of nijverheid uitoefent, kiezer zou kunnen worden, en van den „scharenslijper" gesproken, als een type dat men hier wenscht uit te sluiten, gelijk men den „bedelaar-landlooper" den toegang tot het stembureau voor de tweede kamer wil ontzeggen. Het schijnt mij, bij het tallooze malen gebleken gebrek aan belangstelling waar het geldt de verkiezingen voor de kamers van koophandel, waarbij vaak in de grootste handelssteden geen 100 kiezers opkomen, al zeer onwaarschijnlijk toe, dat dergelijke personen, zelfs al werden zij kiezer, van hun recht gebruik zouden maken.

Maar bovendien, het komt mij voor, dat de tegenwoordige practijk, waarbij krachtens artikel 11 van het koninklijk besluit, de kiezerslijsten voor de kamers van koophandel en fabrieken worden opgemaakt niet naar eigen aangifte der belanghebbenden, maar rechtstreeks door de gemeentebesturen, door een stelsel van eigen aangifte vervangen behoort te worden. Het kiesrecht moet aan niemand worden toegekend die niet bewijzen geeft het bezit daarvan op prijs te stellen.[1] Een schriftelijke aanvrage aan het gemeentebestuur, zonder kosten, is wel het minste blijk van belangstelling dat men van den toekomstigen kiezer verlangen mag. Werd de schriftelijke aanvrage verplichtend gesteld, dan acht ik het nagenoeg ondenkbaar dat eenig rondventer, scharenslijper, stoelenmatter, ketellapper en dergelijken op de kiezerslijsten zou voorkomen.

Voorts, de kamers van koophandel en fabrieken zijn slechts adviseerende colleges. Vrees voor te groote vrijgevigheid waar het geldt de penningen der belastingschuldigen, behoeft dus hier allerminst terug te houden van het zeer ruim toegan-

[1] Bij invoering van het stelsel van eigen aangifte zou het, daar het een nieuwen maatregel betreft, uit *practische* overwegingen wellicht aanbeveling verdienen de tegenwoordige kiezers, voor zoover zij aan de vereischten voor de kiesbevoegdheid voldoen, het kiesrecht te laten behouden. Het kon wel eens zijn dat anders de kiezerslijsten voor de kamers van koophandel bij de eerste vaststelling al te weinig kiezers telden.

kelijk stellen der kiesbevoegdheid. De autoriteit die de adviezen ontvangt, is geheel vrij ze te wegen en casu quo ter zijde te leggen.

Eindelijk nog iets. Het scheppen eener vertegenwoordiging van den arbeid door arbeidsraden of kamers van arbeid is, mag men zeggen, nog slechts een kwestie van tijd. Dat het kiesrecht voor deze lichamen zeer ruim zal wezen, is aan redelijken twijfel, geloof ik, niet onderhevig. Nu komt het mij voor dat naast de adviezen dezer laatste colleges, die der kamers van koophandel en fabrieken slechts aan waarde en autoriteit zullen winnen naarmate deze op breederen grondslag zijn samengesteld. Een census-kiesrecht zou dunkt mij de waarde dier adviezen stellig drukken. Juist ook uit dit oogpunt bezien schijnt het mij geraden, op de samenstelling der kamers van koophandel niet slechts aan de enkele groote, maar ook de talrijke kleine handels- en nijverheidsbelangen invloed te geven.

Of dan ieder die zich met handel of nijverheid bezig houdt in de gemeente waar een kamer gevestigd is, na gedane aanvrage, kiesbevoegd zou moeten worden, wanneer hij meerderjarig en niet om eenige reden (faillissement en dergelijke) van het kiesrecht uitdrukkelijk is uitgesloten? Dat zou dunkt mij aan den anderen kant te ver gaan.

Het is als van zelf aangewezen den eisch der uitoefening van eenig bedrijf van handel of nijverheid [1] als voorwaarde van kiesbevoegdheid voor de kamers van koophandel, zoodanig te redigeeren, dat alleen zij die dergelijk bedrijf voor eigen rekening of als procuratiehouder uitoefenen (hetzij dan alleen of met anderen) en zij die bestuurder of medebestuurder van zulk een bedrijf zijn, kiezer worden kunnen. Kantoorpersoneel, met uitzondering van procuratiehouders die met de chefs min of meer op ééne lijn kunnen gesteld worden, behoort dit kiesrecht niet te erlangen, naar het mij toeschijnt, als zijnde niet *direct* belanghebbende.

[1] Wat als een bedrijf van handel of nijverheid moet worden aangemerkt, wordt krachtens art. 11 van het koninklijk besluit door het gemeentebestuur, dat met het opmaken der kiezerslijsten is belast, beslist, met beroep van belanghebbenden op Gedeputeerden; een bepaling die ongewijzigd behouden zou kunnen blijven.

Voorts zou het mij zeer gerechtvaardigd dunken indien de eisch werd gesteld dat men gedurende enkele jaren (stel drie) in de gemeente waar de kamer gevestigd is, een zoodanig bedrijf van handel of nijverheid voor eigen rekening hebbe uitgeoefend, alvorens kiezer te kunnen worden voor de kamer van koophandel en fabrieken.

Al zijn de kamers ook geen eigenlijke gemeente-instellingen, toch is het volkomen verdedigbaar van den kiezer te verlangen, dat hij zijn handel of bedrijf lang genoeg in de gemeente heeft uitgeoefend, om zich met plaatselijke toestanden eenigszins vertrouwd te maken. Eerst na enkele jaren in een plaats gewoond of verkeerd te hebben, kan men geacht worden zich een zelfstandig oordeel te kunnen vormen omtrent de vraag, aan welke personen men de vertegenwoordiging van zijn belangen wenscht op te dragen.

Het schijnt mij toe dat in de besproken voorwaarden van de kiesgerechtigdheid voor de kamers van koophandel en fabrieken voldoende waarborgen zijn gelegen om te mogen verwachten dat deze lichamen het gezag, hetwelk zij door hunne adviezen zich hebben verworven, ook in de toekomst zullen kunnen handhaven, en dat er geen aanleiding bestaat hier een census te behouden, welke anders naar alle waarschijnlijkheid binnenkort uit ons staatsrecht voor goed en geheel verdwijnen zal.

14 November 1893. C. A. VERRIJN STUART.

VOORBEREIDEND HOOGER ONDERWIJS.

Hoewel het mijn voornemen is eenige bladzijden aan de gymnasiale opleiding te wijden, acht ik mij verplicht den titel van dit opstel wat ruimer te nemen. Niet alleen toch rijst de vraag of het gymnasium aan zijne bestemming beantwoordt; reeds schiet bij velen het denkbeeld wortel, dat het gymnasium heeft uitgediend en een geheel andere weg van voorbereiding tot het hooger onderwijs moet gevolgd worden! De hervorming van het gymnasium door de wet op het hooger onderwijs, met veel moeite en na zwaren strijd tot stand gebracht, heeft slechts matig aan de verwachting voldaan. Reeds werden herhaaldelijk pogingen aangewend om den grondslag hetzij bij de wet of door koninklijke besluiten te verbeteren, maar het mocht niet baten; de klachten verstommen niet. Voor eenige jaren waren het de hoogleeraren der juridische faculteiten, rectoren en leeraren van gymnasia, de ouders van leerlingen, andermaal hoogleeraren van wis- en natuurkundige faculteiten, die hunne klachten in adressen openbaar maakten en middelen van verbetering voorsloegen, waaraan weinig gevolg werd gegeven. Thans ontvangen wij een nieuw adres, ditmaal uitgaande van Curatoren van het Rotterdamsch gymnasium, met geheel nieuwe voorstellen, die van verschillende zijden weerklank vonden. Nu moge men aan dergelijke adressen niet veel waarde hechten omdat klachten over instellingen van onderwijs aan de orde van den dag zijn, het valt toch niet te loochenen dat dergelijke openbare adressen het uitvloeisel zijn van eene ontstemming, welke zich in wijden kring

doet gevoelen en daardoor als een teeken des tijds zijn te beschouwen. Den aandachtigen lezer van dergelijke stukken zal het trouwens niet ontgaan, dat zij in den regel sterk zijn waar het klachten over onvoldoenden toestand betreft, doch uiterst zwak waar het op de middelen tot verbetering aankomt. Naar mijne overtuiging is dit ook het geval met het bovengenoemde rotterdamsche adres, zoodat het plicht wordt daartegen te waarschuwen en er op te wijzen hoe de middelen, welke tot verbetering worden aangegeven, eer tot teruggang dan tot verbetering van het gymnasium zouden leiden. In aansluiting aan mijne vroegere beschouwingen over dit onderwerp[1], acht ik mij verplicht hierop terug te komen door tegen verkeerde maatregelen te waarschuwen; ik meen hiertoe niet alleen door studie maar ook door ervaring bevoegd te zijn. Reeds vele jaren geroepen om de gymnasiale eindexamens als gecommitteerde der regeering bij te wonen, heb ik mij beijverd langs dien weg grondig met het gymnasiale leerplan en zijne uitwerking bekend te worden; door mijne leerlingen ben ik in staat gesteld de vruchten dezer opleiding te leeren kennen en te vergelijken met die van de hoogere burgerschool; eindelijk heb ik door mijne zonen, thans in verschillende faculteiten studeerend, van nabij den gang van zaken aan een gymnasium, dat aan alle wettelijke vereischten voldoet, leeren kennen. Op dezen grondslag wensch ik eenige beschouwingen aan de gymnasiale opleiding te wijden, te waarschuwen voor verkeerde maatregelen en, zij het op meer bescheiden wijze dan door openbare adressen, eenige middelen tot verbetering aan de hand te doen.

I

Het doel van het gymnasium moet zijn voor te bereiden tot het onderwijs aan de hoogeschool en dus niet om, zooals de hoogere burgerschool, eene mate van kennis mee te deelen die tot het vervullen van een zelfstandigen werkkring, zij

[1] *Vragen des Tijds*, 1887 I.

het van lagere orde, in staat stelt. Deze waarheid, hoe eenvoudig ook, wordt toch dikwijls bij het vergelijken van beide instellingen uit het oog verloren. Dat bij deze voorbereiding de klassieke talen de eerste plaats moeten innemen, kan evenmin aan twijfel onderhevig zijn. Niet alleen omdat het altijd zoo is geweest en in alle beschaafde landen dit beginsel wordt gehuldigd, maar vooral omdat de studie der klassieken aan den geest eene ontwikkeling geeft, die langs geen anderen weg is te verkrijgen. De kennis van het latijn is onmisbaar voor alle verdere studie. Zij die haar in de jeugd hebben verzuimd, plukken in latere jaren de wrange vruchten, want dit gemis is nooit te herstellen. Het latijn is de sleutel tot alle geleerdheid van vroegere dagen; deze blijft een met zeven zegelen gesloten boek voor allen die de taal niet machtig zijn. Zoo moet het gymnasium zijne kweekelingen in staat stellen, na welvolbrachten cursus, met gemak de werken te verstaan, die in het latijn zijn geschreven en op hunne verdere studie betrekking hebben. Dit is de practische zijde dezer zaak; de theoretische is van hoogere orde. Zij bestaat in de ontwikkeling van den geest en de scherping van het denkvermogen; hetgeen daaraan door de studie der klassieke talen wordt bijgebracht, is langs geen anderen weg te verkrijgen. Ongetwijfeld, er zijn groote geleerden geweest, mannen van naam en beteekenis, die zonder klassieke opleiding tot de hoogste sporten der wetenschap zijn opgeklommen; maar in de eerste plaats gaat het niet aan zich op uitzonderingen te beroepen en vervolgens lijdt het geen twijfel of deze mannen zelven hebben dit gemis in hunne opvoeding diep gevoeld en betreurd, omdat het later niet kon worden vergoed.

Wat de studie der grieksche taal betreft, of zij even onmisbaar is als die van het latijn, hieromtrent moet ik de beslissing aan meer bevoegden overlaten. Wel is mij gebleken, dat de uitkomst weinig aan de verwachting beantwoordt. Veel tijd en moeite wordt in den gymnasialen leercursus hieraan ten koste gelegd, waarvan een deel later verloren gaat. Terwijl het latijn van zelf wordt onderhouden door de verdere studiën, is dit met het grieksch niet het

geval. De lust om klassieke werken in deze taal te lezen, wordt zelden aangetroffen, ook omdat de kennis hiertoe te gebrekkig is. Door het grieksch als verplicht leervak af te schaffen, zou veel tijd worden gewonnen en veel inspanning op een ander doel kunnen worden aangewend. In geen geval echter worde hier om alle partijen te bevredigen een halve maatregel genomen, door het grieksch hetzij voor alle leerlingen of voor een gedeelte midden in den cursus te laten eindigen. Daarmede zou alle aan deze studie bestede moeite geheel verloren gaan zonder eenige uitkomst op te leveren. Eene studie, zoo moeilijk dat zij na een vollen welvolbrachten cursus in den regel nog twijfelachtige uitkomsten oplevert, zal stellig in het geheel niets baten wanneer zij vroeger plotseling wordt afgebroken. Dan is het beter haar als verplicht leervak geheel op te heffen en, gelijk het hebreeuwsch, als onverplicht vak te behouden voor die leerlingen, wier verdere academische studie de kennis dezer taal noodzakelijk maakt. Blijft het grieksch als onmisbaar leervak voor alle leerlingen behouden, dan mag wel eens ernstig in overweging worden genomen of daaraan thans niet te veel tijd en inspanning worden besteed en eene wijziging van het leerplan in overweging worden genomen, die hierin beperking brengt. Want de ontevredenheid over de uitkomsten onzer tegenwoordige gymnasiale opleiding vindt voor een groot deel voedsel in de weinige evenredigheid tusschen de aan deze studie besteden moeite en tijd en hare uitkomsten. Van bevoegde zijde vernam ik dat indien een deel van den leertijd, die nu aan het grieksch wordt besteed, naar het latijn werd overgebracht, in dubbel opzicht zou gewonnen worden.

Naast de studie der klassieke talen treedt als noodzakelijk complement die der wiskunde op. De invloed hiervan op de vorming van het verstand is door geen ander leervak te vervangen. De vastheid van hare methode, de onwrikbaarheid harer uitkomsten, de scherping van den geest door hare oefeningen zijn voordeelen die bij geen ander leervak worden aangetroffen. Elke andere studie kan worden aangeleerd, deze alleen moet uit het begrip van den leerling voortkomen. Daardoor is zij de toetssteen voor het natuurlijk verstand en den

aanleg. Met elk ander vak kan een leerling door vlijt en volharding den indruk geven van kennis en bekwaamheid, doch bij de wiskunde valt hij door de mand en kan alleen door goed begrip en aanleg geholpen worden. Daarom moet gedurende het tijdperk van voorbereiding van het begin tot het einde hare beoefening worden voortgezet. Waar de uitkomsten niet aan het doel beantwoorden, ligt het niet aan het leervak, maar aan het onderwijs. De pogingen om de wiskunde als leervak af te breken of te beperken, getuigen slechts van kortzichtigheid. Zij is in de wetenschappelijke opleiding, wat eertijds de marmeren zuilen waren in den tempel van Dagon. Slechts de hand van een reus als Simsom kan ze verbreken, maar dan stort ook de geheele tempel in.

Ook hier is, gelijk bij de studie der klassieke talen, de theoretische zijde hoofdzaak en de practische van secundair belang. Toch mag zij niet geheel over het hoofd worden gezien; hare beteekenis neemt met den dag toe. Hare onmisbaarheid voor de studie der natuurkundige wetenschappen behoeft niet meer te worden aangetoond, doch ook voor de economische wordt zij steeds meer noodzakelijk. Men behoeft slechts de nieuwere werken over staathuishoudkunde en statistiek in te zien, om na te gaan hoe wenschelijk eene grondige voorbereidende studie der mathesis is; zonder deze wordt ook hier het pad afgesloten.

Daarom mag ook hier geene beperking worden aangebracht, ten hoogste eenige wijziging in het leerplan om haar meer met de nieuwere methode te doen overeenstemmen. Vooral luistere men hier niet naar de stem van ouders, die klagen dat hunne jongens zich stomp maken op de vraagstukken en stellingen, die zij uit het hoofd leeren. Reeds zijn de gymnasia deels door kortzichtigheid, deels door ijdelheid van ouders overbevolkt; indien alle leerlingen werden weggezonden, die geen aanleg hebben voor hoogere studie zou hun aantal tot op ten hoogste de helft verminderen. De wiskunde is in dit opzicht eene uitnemende rem; goed aangelegd, kan zij veel teleurstelling van in hunne verwachting bedrogen ouders voorkomen.

Geschiedenis en aardrijkskunde mogen in het gymnasiale leerplan niet ontbreken. Als hulpwetenschappen zijn zij onmis-

baar, terwijl de invloed dezer studie op de leerlingen voornamelijk van den leeraar afhangt. Op dit onderwerp komen wij straks nader terug, doch reeds nu mag de opmerking niet teruggehouden worden, dat alleen hij, die zijne historische studiën op breeden taalkundigen grondslag heeft gevestigd, in staat kan geacht worden den noodigen invloed op zijne leerlingen uit te oefenen. Zij, wier voorstudie zich heeft bepaald tot het van buiten leeren van feiten en data, zullen als docent slechts teleurstelling geven. Aan de gebrekkige regeling dezer zaak moet het ongetwijfeld geweten worden dat de studie der historie te onzent zoo zeer in verval is.

De nieuwere talen vormen een onmisbaar deel van de wetenschappelijke voorbereiding. In de eerste plaats de moedertaal; over het onderwijs hierin is in den laatsten tijd zooveel geschreven en zijn door bevoegden zoovele behartigenswaardige wenken gegeven, dat ik hierover niet verder behoef uit te weiden. Herhaaldelijk werd reeds opgemerkt, hoe bedroevend de toestand blijkens de examens is, hoe gering het aantal leerlingen, die na het doorloopen van den gymnasialen cursus, op behoorlijke wijze zoowel schriftelijk als mondeling hunne gedachten kunnen uiteenzetten. De leeraar in het vak staat hier machteloos, wanneer hij niet wordt gesteund door zijne medeleeraren. Zoolang dezen bij hunne schriftelijke oefeningen verzuimen op stijl en taal te letten, zal alle moeite door hem aan deze zaak besteed, vergeefsch zijn.

De groote invloed van telkens herhaalde stijl- en taaloefeningen kan door een treffend voorbeeld bevestigd worden. Bij al hun verdiensten in ander opzicht zijn de duitsche werken over wis- en natuurkundige wetenschappen in den regel onleesbaar door den gewrongen stijl en de opgeschroefde wijze van uitdrukking. Vergelijkt men daarmede de fransche werken over gelijke onderwerpen, welk een verschil! Zij wedijveren in klaarheid en duidelijkheid, in heldere voorstelling en fraaien vorm. Zelfs op zuiver wiskundig gebied zijn hier door de groote vernuften: d'Alembert, Lagrange, Laplace, Poinsot, werken geleverd die, behalve door de diepzinnige onderzoekingen, treffen door den fraaien vorm, waarin zij zijn

neergelegd. Nog werkt die geest voort en kunnen wij ook tegenwoordig wijzen op fransche geleerden als Joseph Bertrand, Hermite, Poincaré — ik bepaal mij hierbij tot de zuiver wiskundigen — die hunne diepzinnige onderzoekingen in voortreffelijken vorm weergeven. Dit hooge voorrecht is alleen toe te schrijven aan de voorbereidende studiën; het gemis kan later nooit worden vergoed. Met nadruk moet ik hierop wijzen, omdat ten onzent meer neiging bestaat tot navolging der duitsche gewrongenheid dan tot die der fransche helderheid. Diepzinnigheid en gewrongenheid, oppervlakkigheid en duidelijkheid worden dikwijls met elkander verward en de schijn voor het wezen genomen. Doch dit is boven allen twijfel verheven: om zich mondeling en schriftelijk duidelijk te kunnen uitdrukken, moet men het onderwerp volkomen meester zijn. Het hoogste, tevens meest inspannende onderwijs is dat, waarbij de leerlingen onder den indruk verkeeren dat het de natuurlijkste en eenvoudigste zaak ter wereld betreft. De uitspraak van den leerling: „mijn meester is zoo knap en gaat zoo hoog, dat wij hem onmogelijk kunnen volgen" is de scherpste veroordeeling van het onderwijs.

Onmisbaar voor den Nederlander is, zoowel bij het middelbaar als bij het voorbereidend hooger onderwijs, de beoefening der moderne talen; de kleinheid van ons vaderland maakt de kennis van de taal onzer grootere buren noodzakelijk. Niet om aan de ijdelheid van den vader te voldoen, die zijn hoogste glorie daarin stelt, dat zijne dochter, wanneer hij met haar op reis is, in Frankrijk voor eene Fransche, in Duitschland voor een Duitsche, in Engeland voor eene Engelsche wordt gehouden. Dit toch is slechts een zwak, dat den nederlandschen burger tegenover onze naburen kenmerkt; om daaraan te voldoen moet hij andere middelen dan het openbaar onderwijs, zooals kostscholen en gouvernantes, aanwenden. Allerminst mag op dit doel het gymnasiaal onderwijs gericht wezen; elk verwijt in dit opzicht kan het gerust van de hand wijzen. Het doel van het onderricht in de moderne talen aan het gymnasium moet geheel een voorbereidend karakter dragen. Het moet den leerling in staat stellen de werken te verstaan die voor zijne latere studie noodig

zijn, Aan dezen bescheiden eisch wordt blijkens de ervaring nog zeer weinig voldaan. Menig jurist beklaagt zich dat hij Herbert Spencer niet kan volgen, omdat hij de taal waarin zijne werken zijn geschreven, niet genoeg machtig is; herhaaldelijk vernam ik hetzelfde bezwaar van den natuurphilosoof ten opzichte der werken van Maxwell en Tyndal. Bij de eindexamens blijven de uitkomsten van het moderne taalonderwijs in doorslag beneden de meest bescheiden verwachting. Menig student heeft zich te laat beklaagd dat hij de gelegenheid heeft verzuimd om zich deze talen eigen te maken. Want welk belang men ook hieraan moge hechten, dit is zeker: met het einde van den gymnasialen cursus is de gelegenheid tot aanleeren eener moderne taal voor goed voorbij. Ten hoogste kan zich later de gelegenheid tot verdere oefening door het reizen in vreemde landen voordoen, doch ook dit middel zal weinig baten wanneer niet bij de voorbereidende studie een goede grondslag is gelegd. Ook hier hangen de onvoldoende uitkomsten ten nauwste samen met de eischen voor de bevoegdheid, een onderwerp waarop wij later terugkomen.

Het bezwaar, dat aan het gymnasium minder tijd aan de moderne talen wordt gewijd dan aan de hoogere burgerschool, kan niet gelden, ten eerste omdat de uitkomsten bij deze in den regel niet beter zijn, vervolgens omdat de studie der klassieke talen die van de moderne vergemakkelijkt, en men mag aannemen dat bij strengere eischen van toelating meer ontwikkeling en aanleg in de leerlingen aangetroffen worden.

Intusschen zou reeds veel worden gewonnen, wanneer het moderne taalonderwijs aan het gymnasium anders ware ingericht. Zoolang elk docent zich geroepen acht eene afzonderlijke grammaire van zijne taal te behandelen, zoodat de leerling, afgescheiden van de klassieke oefeningen, in vier talen leert wat een zelfstandig naamwoord en wat een werkwoord is, kan op geene verbetering gehoopt worden. Dat geene litteratuur der moderne talen aan het gymnasium afzonderlijk wordt behandeld, kan slechts geprezen worden, want reeds heeft de ervaring aangetoond dat de bekendheid der leerlingen met de werken van groote schrijvers in omge-

keerde reden staat tot het aantal lessen in litteratuur. Wanneer hij gedwongen wordt geboorte- en sterfjaren der schrijvers uit het hoofd te leeren, daarbij een lijstje hunner werken met korte inhoudsopgaaf en critiek, zal hij geen lust of roeping gevoelen om die werken uit eigen beweging te lezen, gelijk dit vroeger regel was, toen aan het onderwijs in litteratuur nog niet werd gedacht. Thans behelpt men zich met bloemlezingen en chrestomatieën, liefst elk jaar en voor elke taal eene andere — geen wonder dat de leerling een afschuw krijgt van zulk begrip-verwarrend onderwijs. Om hier verbetering aan te brengen moet een geheele omkeer plaats grijpen, waarop trouwens reeds lang van de meest bevoegde zijde is aangedrongen.

Eindelijk komen wij aan de natuurwetenschappen. Welke rol moet aan deze bij het gymnasiaal onderwijs worden toegekend? Ziedaar een der meest twistgevende vragen, waarvan de oplossing hoogst moeilijk is te vinden. Zooals deze zaak thans geregeld is, kan geen der partijen bevredigd zijn. Wel is aan het onderwijs hierin eene ruimere plaats dan vroeger toegekend, doch betere uitkomsten zijn niet verkregen. Zoolang het onderwijs buiten het gymnasium wordt gegeven en de leerlingen hiervoor naar de hoogere burgerschool worden gezonden, is wel het voordeel verkregen dat de financieele positie der leeraren in deze vakken is verbeterd — een voordeel, dat ik hun volstrekt niet misgun — maar de invloed op de leerlingen blijft even onvoldoende. En geen wonder! De rector trekt zich deze zaak weinig aan, hij onttrekt zich aan de verantwoordelijkheid voor lessen, die buiten zijne instelling worden gegeven, en waarover toch nooit examen wordt afgenomen; bij de burgerschool worden de leerlingen van het gymnasium met scheele oogen aangezien en als in den regel onbekwaam behandeld. Het vermeerderen van het aantal uren, op deze wijze gegeven, zal in verband met uitbreiding der leerstof, even weinig effect hebben als tot nu toe het geval was. Slechts aan die gymnasia, waar het onderwijs in de natuurwetenschappen aan de school zelve op gelijke wijze als de overige vakken, onder toezicht en verantwoordelijkheid van den rector wordt gegeven, kan eenig goed

gevolg worden gewacht. Maar ook dan nog mag hiervan geene hooge verwachting gekoesterd worden. In dat opzicht is mijne vroeger uitgesproken overtuiging door al wat later hierover is geschreven niet aan het wankelen gebracht, daarentegen door de ervaring steeds meer bevestigd. Herhaaldelijk kwam bij de eindexamens, die ik bijwoonde, het volgende voor. Een leerling was zeer zwak in alle taalkundige vakken en liep dus gevaar afgewezen te worden. Dan kwam de rector tusschenbeide met de mededeeling dat die leerling wel zijne letterkundige studiën had verzuimd, maar zich daartegenover meer op natuurkundige oefeningen had toegelegd. De een had liefhebberij gekregen in scheikunde, een ander verkoos de natuurhistorische richting en was reeds ver gevorderd in het verzamelen en opzetten van insecten. Bij nader onderzoek bleek in den regel, dat deze liefhebberijen slechts uitingen waren van een verkeerd geplaatst dilettantisme, te gevaarlijker omdat zij als dekmantel moesten dienen voor tekortkoming in de strenge studie der voorbereidende wetenschappen. Met zulk een dilettantisme wordt de studie der natuurwetenschappen allerminst gebaat. Zij eischt eene strenge voorbereiding van taalkunde en wiskunde, welke aan het gymnasium moet verkregen worden, omdat later de gelegenheid wordt gemist. Al wat volgt wordt aan de hoogeschool onderwezen; de goed voorbereide zal zich hier terstond op zijne plaats gevoelen, terwijl de dilettant-natuurkundige altijd een brekebeen blijft. Zoo wordt aan het gymnasium, volgens het officieële leerplan, ook onderwijs gegeven in de beginselen der analytische meetkunde, zonder dat hierin examen wordt afgenomen. Maar nog nooit is mij de invloed van dit onderwijs bij mijne leerlingen gebleken; enkelen, in den waan verkeerende dat zij op voldoende hoogte waren, verzuimden de lessen en studie tot hunne latere schade en schande, anderen legden zich met de borst op het vak toe, maar moesten dan steeds van voren af aan beginnen, doen als de leerlingen der burgerschool, die nooit iets van het vak hadden vernomen. Op gelijke wijze gaat het met de natuurwetenschappen. Zij wier studie later eene andere richting neemt, behouden slechts den indruk van eenige min- of meergeslaagde proeven als bij een goochelaar; en geen

wonder; wat geeft het, proeven te nemen met eene tangentenboussole of met een lichtbrekend prisma voor leerlingen, die nooit iets van goniometrie hebben vernomen? Hoe kan men met hen spreken over natuurwetten en hare verklaring, wanneer de eerste elementen der mechanica ontbreken? Aan een gymnasium, waar strenge studie als einddoel wordt in het oog gehouden, is zulk onderwijs niet op zijne plaats. Eerst aan de hoogeschool zal de leerling, mits behoorlijk voorbereid, zijne leergierigheid in die richting kunnen bevredigen. Daar moet het onderwijs toch bij de eerste beginselen aanvangen, gelijk dit tot hiertoe ook altijd is geschied. Wat aan het gymnasium ten opzichte van de natuurwetenschappen wordt geleerd, moet zich streng tot de voorbereiding bepalen. In de eerste plaats wiskunde, niet in grooten omvang maar wel in scherpe strengheid, opdat de ongeëvenaarde methode diepen wortel schiete in het jeugdig gemoed; de goede gevolgen hiervan zullen hem steeds bijblijven en zijne verdere studie schragen. Vervolgens dat gedeelte der natuurwetenschappen, dat aan het gymnasia zelf met weinig kostbare en omvangrijke hulpmiddelen kan onderwezen worden en als eene inleiding tot de volledige studie kan beschouwd worden. Wat de eigenlijke natuurkunde betreft, komt dan in aanmerking de kennis van de eenvoudigste mechanische beginselen; in de natuur-historische vakken kunnen met eene kleine verzameling steenen, planten en opgezette dieren door een goed docent wonderen verricht worden. Voor deze opvatting kunnen verschilllende voorbeelden getuigen, welke ik op mijne gymnasiale tochten mocht waarnemen. Al het overige late men aan de universiteit; daar alleen is de plaats voor grondige studie, aangevuld met proefnemingen in alle richtingen.

Op de hier voorgestelde wijze ingericht, zal naar mijne meening het gymnasium aan zijn doel: voorbereiding tot het hooger onderwijs, kunnen beantwoorden. Doch niemand behoeft gedwongen te worden zulk een afgebakend pad te volgen. Immers voor hem, die eene opleiding in de natuurkundige wetenschappen van het begin af verkiest, staat de hoogere burgerschool open; daar kan zijn wensch bevredigd worden.

Ook wanneer de leerlingen later naar het hooger onderwijs wenschen over te gaan, is dit doel gemakkelijk genoeg te bereiken. Reeds nu opent het diploma der hoogere burgerschool den toegang tot de medische lessen en examens; door een betrekkelijk eenvoudig aanvullingsexamen kan die tot de overige faculteiten verkregen worden. Hoe hierin nog vereenvoudiging is te brengen, zal straks nader blijken, doch reeds hier wil ik er op wijzen dat aan vele bezwaren wordt tegemoet gekomen door de omstandigheid, dat de cursus aan de hoogere burgerschool een jaar korter is dan die aan het gymnasium, zoodat reeds nu leerlingen van beide scholen die tegelijk hunne voorbereidende studie aanvingen, ook tegelijk aan de hoogeschool kwamen. Gemakkelijker zal het gaan om de hoogere burgerschool zoodanig te hervormen, dat hare beste leerlingen met eenige supplementaire studie tot de hoogeschool kunnen worden bevorderd, dan het gymnasium in te richten naar de wenschen van hen, die boven de litterarische, de natuurwetenschappelijke voorbereiding verkiezen. Reeds nu wordt die weg met goeden uitslag bewandeld, want van mijne leerlingen heeft de meerderheid hunne voorbereiding aan de hoogere burgerschool ontvangen, en zich door een aanvullings-examen den toegang tot de academische examens geopend; ook vrouwelijke leerlingen zijn langs dien weg tot de hoogeschool gekomen. Zoo mag ik eenig vertrouwen koesteren dat door mijn voorslag, zoo niet aan aller, toch aan veler wenschen kan worden voldaan.

In de eerste bloeiperiode der hoogere burgerscholen waren de gymnasia in diep verval. Aan een rechtsgeleerde, die zijn zoon voor academische studie wilde opleiden, vroeg ik destijds waarom hij hem naar de hoogere burgerschool en niet naar het gymnasium zond. Waarop hij antwoordde: „Ik eet liever wittebrood dan tarwebrood. Doch wanneer het eerste slecht wordt gebakken en het tweede goed, laat ik het wittebrood liggen en verkies het tarwebrood." Opnieuw zou dit woord van toepassing worden, wanneer men van de gymnasia halfslag-burgerscholen maakte.

II

De grootste moeilijkheid doet zich voor bij de behandeling der eindexamens. De eenige troost hierbij is, dat dezelfde moeilijkheid zich bij alle inrichtingen van onderwijs zoowel hier als in andere landen voordoet; nergens is zij op bevredigende wijze opgelost. Zij, die het nut van een eindexamen ontkennen en het maar liefst geheel afgeschaft wilden zien, oordeelen lichtvaardig en stellen daarmede leerlingen en ouders aan groote gevaren bloot. De ervaring der laatste jaren kan dit op treffende wijze bevestigen. Toen de deuren der geneeskundige faculteiten aan de hoogescholen wijd werden opengezet, stroomden drommen van jongelieden binnen, waarvan de meesten ongeschikt bleken om aan het hooger onderwijs deel te nemen. De gevolgen bleven niet uit; klachten zonder eind van hoogleeraren die met zulk een mengsel van leerlingen niet konden opschieten, van ouders, die in hunne verwachtingen teleurgesteld werden, na daaraan veel kosten te hebben geofferd! Op aandrang van bevoegden ging de regeering er eindelijk toe over de wijd geopende deuren half te sluiten en nieuwe eischen van toelating te stellen. Jammer dat het bij een halven maatregel bleef en nog altijd de toelating tot de geneeskundige examens op andere wijze is geregeld dan die tot de overige faculteiten. Daardoor zijn de bezwaren slechts ten halve opgeheven en zullen de medische faculteiten nog lang onder de reeks onvoldoende examens gebukt gaan.

Een eindexamen, na welvolbrachte studie op behoorlijke wijze afgenomen, is een weldaad voor de leerlingen en hunne ouders. Aan de eersten geeft het de bekroning van den arbeid, die hoog op prijs wordt gesteld. Ik ken geen gelukkiger toestand dan dien van een jongeling na een welvolbracht examen. Wanneer hem het diploma wordt overgereikt met een bemoedigend woord van den examinator, overkomt hem een gevoel van voldoening, dat heilzame gevolgen voor zijn geheele verdere leven achterlaat. De waarde voor de ouders is niet minder groot; zij ontvangen de overtuiging

dat de kosten en moeiten, tot dusver aan de opvoeding besteed, niet verloren zijn geweest en zij hun zoon veilig verder kunnen laten gaan op het pad der wetenschap. Ook in het latere leven, wanneer men reeds lang in de maatschappij werkzaam is, ziet men met voldoening terug op in vroeger dagen welvolbrachte examens; ik ken vele thans hooggeplaatste mannen, die een eervolle loopbaan achter zich hebben en toch altijd terugkomen op hunne vroegere examens, wanneer zij de oogenblikken van hoogste voldoening in hun leven herdenken.

Van het algemeene tot het bijzondere terugkomende, zullen wij thans de eindexamens der gymnasia, waarin de klachten en wenschen zich concentreeren, nader beschouwen. Zooals men weet, bestaan hier twee einddiploma's: het eerste A, geeft toegang tot de theologische, juridische en litterarische faculteiten, het andere B, tot de faculteiten der geneeskundige en die der wis- en natuurkundige wetenschappen. Het onderscheid in het examen bestaat hierin, dat voor het eerste diploma hoogere eischen worden gesteld in de klassieke talen en geschiedenis, voor het tweede in de wiskunde. Beide diploma's komen hierin overeen dat zij in gebrekkig nederlandsch zijn gesteld, onoogelijk afgedrukt op zulk slecht papier, dat het nauwelijks mogelijk is, daarop behoorlijk de handteekeningen te plaatsen. Hieruit blijkt voldoende, dat deze stukken uit het ministerieele bureau afkomstig zijn en van daar aan het gymnasium worden gezonden.

Het examen wordt afgenomen aan het gymnasium door rector en leeraren, onder toezicht van daartoe benoemde regeeringsgecommitteerden; in de wet bleef het aantal van dezen onbepaald, doch het is regel geworden dat aan elk eindexamen door drie gecommitteerden wordt deelgenomen. Over de inrichting dezer examens is reeds veel gestreden; herhaaldelijk werden nieuwe maatregelen voorgesteld, doch verandering van beteekenis is niet aangebracht. Bij het middelbaar onderwijs zijn de examens anders geregeld; daar kent men geene schoolexamens en worden alle examens afgenomen door elk jaar nieuw te benoemen commissiën. Ook hieraan zijn zoovele bezwaren verbonden, dat men er eer

aan denkt deze te hervormen naar die van de gymnasia dan omgekeerd [1]. Reeds het zenden der leerlingen naar eene andere plaats, waar zij eenige dagen in een logement moeten doorbrengen, is voor de ouders een groot bezwaar, terwijl de waarborgen voor de rechtmatigheid van den uitslag blijkens onwraakbare getuigenis [2] veel te wenschen overlaten.

Dat derhalve het eindexamen aan het gymnasium zelf plaats heeft en door rector en leeraren wordt afgenomen, is stellig de meest wenschelijke vorm, doch daarmede zijn niet alle moeilijkheden opgelost. Kan dit examen plaats hebben zonder eenig verder toezicht? En zoo neen, waaruit moet dat toezicht bestaan? Deze vragen hebben nog geen algemeen bevredigend antwoord gevonden. De ervaring heeft geleerd, dat de zaak niet aan de examinatoren alleen kan overgelaten worden. Daaruit zijn in vroeger dagen misbruiken ontstaan, welke tot elken prijs moeten vermeden worden. Evenzoo is gebleken dat het toezicht van curatoren in dit opzicht evenmin voldoende is. De wet op het hooger onderwijs heeft hen van elke taak in dit opzicht ontheven en daarin zeer verstandig gehandeld.

De instelling van een curatorium is zeer oud en wortelt in vroegere toestanden. Eene meer moderne opvatting der uitoefening van het staatsgezag heeft in die verhouding groote verandering gebracht.

Nu het centraal gezag zich zoozeer heeft uitgebreid en van regeeringswege door hiervoor bepaaldelijk aangestelde ambtenaren op alle takken van onderwijs toezicht uitoefent, kunnen de honoraire colleges, als commissie van toezicht, schoolcommissie, curatoren, vrij wel als overbodig worden beschouwd. Wenscht men ze als historische traditie in eere te houden, dan moet in elk geval de taak zeer worden beperkt. Louter als administratieve lichamen tusschen de instelling en de regeering of het gemeentebestuur geplaatst, kunnen zij eenig goed doen door de stoffelijke belangen der instelling te be-

[1] W. B. J. van Eyk, De eindexamens der hoogere burgerscholen, in Jaarboek van het Onderwijs voor 1890.

[2] D. G. Cramer, Het eindexamen der hoogere burgerscholen met vijfjarigen cursus, in Vr. d. T. 1887 I.

hartigen. Doch elke invloed op het onderwijs zelf, zoomede op de aanstelling van het personeel, moet aan die colleges noodzakelijk onttrokken worden; in doorslag is daarvan niet veel goeds te wachten. De tijd is lang voorbij, waarin men meende dat bij benoeming tot een ambt, de kunde om het waar te nemen tevens van hoogerhand werd ontvangen. Wat is dan verder te wachten van een collegie, welks leden eershalve worden benoemd door een gemeenteraad, hetzij uit eigen boezem hetzij uit burgers der stad, wier dagelijksche arbeid, hoe verdienstelijk ook, met het onderwijs niets te maken heeft? Aan op deze wijze samengestelde colleges moet in elk geval alle invloed op benoemingen, op het onderwijs zelf, maar bovenal op de examens onttrokken worden. Voor de benoemingen kan behoorlijk worden zorg gedragen door het regeeringstoezicht, dat rekening houdt met de verschillende bevoegdheden om onderwijs te geven en de wijze, waarop zij zijn verkregen. De regeling van het onderwijs geschiedt volgens de wet en koninklijke besluiten; als raadgever treedt hier de inspecteur op, die steeds op de hoogte blijft van den toestand aan elk gymnasium. De examens eindelijk moeten worden afgenomen door het onderwijzend personeel onder de noodige controle. Zelfs bij de overgangsexamens werkt de invloed van curatoren, zoo hij wordt toegepast, verkeerd; zij toch kunnen allerminst beoordeelen of de leerling geschikt is om het onderwijs in eene hoogere klasse te volgen; waar de docenten aarzelen, kunnen zij den knoop wel doorhakken maar niet oplossen. Worden de eindexamens op behoorlijke wijze afgenomen, dan kunnen de overgangsexamens aan rector en docenten blijven overgelaten; elk verzuim in deze taak komt, zoo als mij reeds bij herhaling bleek, bij het eindexamen op hun eigen hoofd neer.

Doch de eindexamens moeten afgenomen worden onder toezicht van personen, die daarvoor door de regeering bepaaldelijk zijn aangewezen en in geene betrekking staan tot de school, het onderwijzend personeel, de leerlingen en hunne ouders. In de eerste plaats is de inspecteur hiertoe de aangewezen man; aangezien hij echter onmogelijk alle examens kan bijwonen, moet hij in dezen arbeid door andere personen wor-

den bijgestaan. Indien het mogelijk ware de examens zoodanig in te richten dat een tweede inspecteur, met den eersten de taak deelende, haar geheel kon vervullen, zou dit middel de voorkeur verdienen. Dit zou ook het rijk op geene hoogere kosten komen te staan, omdat de som, op de begrooting voor gecommitteerden uitgetrokken, ruimschoots voldoende zou zijn om traktement, reis- en verblijfkosten van een tweeden inspecteur te voldoen. Doch het valt te betwijfelen of twee inspecteurs de zware taak op hunne schouders konden nemen en niet andere personen moeten opgeroepen worden om haar te deelen. Dan moeten hiertoe zoodanigen worden gekozen, die met de school en haar personeel niets te maken hebben en dus in staat kunnen geacht worden, geheel onafhankelijk te oordeelen. Een aantal van drie schijnt hier èn door de ervaring èn door den aard der zaak aangewezen. Eén persoon alleen kan niet over alle vakken oordeelen, twee van uiteenloopende studierichting konden verschil krijgen, dat niet ware op te lossen, bij een aantal van drie is altijd eene meerderheid. Het waarnemen dezer taak is hoogst afmattend; ik heb veel ervaring in examens van allerlei aard, maar kan oprecht verklaren, dat het bijwonen der gymnasiale eindexamens als gecommitteerde niet de moeilijkste maar wel de meest inspannende en afmattende wijze van examineeren is. Het vormen van een juist oordeel over de kennis van jongelieden, wanneer men alleen moet afgaan op het aanhooren van hun examen terwijl men geen invloed heeft op de keuze der mondelinge en schriftelijke vragen, is ver van gemakkelijk. Doch van verdere moeilijkheden in de onderlinge verhouding behoeft geen sprake te zijn. Waar rector en leeraren de zaak onbevangen, als door de wet voorgeschreven, opnemen, de gecommitteerde zich op het juiste standpunt stelt en zich bepaalt tot het vervullen der hem van hoogere hand aangewezen taak, loopt de zaak geregeld. Vele docenten, vooral op kleinere plaatsen, zien met vreugde de komst tegemoet van mannen, met wie zij vertrouwelijk over hun onderwijs en de wetenschap kunnen spreken; die hen steunen, waar zij soms tegen den rector of andere docenten strijd hebben te voeren over de

waarde, die aan hun vak van onderwijs is te hechten. Herhaaldelijk heb ik van de gelegenheid gebruik gemaakt om den docent der wiskunde op die wijze te steunen en de waarde van het vak te verheffen. Zoolang geen beter middel is gevonden moeten dus gecommitteerden behouden blijven; zij moeten waken, dat het peil van het examen niet afdale tot den lagen stand, waarop het vóór de invoering der wet op het hooger onderwijs stond.

Doch eenige vereenvouding in de eindexamens is hoogst wenschelijk. Ten eerste kan het geheele schriftelijke examen vooraf plaats hebben, gelijk dit thans ook bij de burgerschoolexamens het geval is; de tegenwoordigheid van gecommitteerden is hierbij overbodig; zij hebben slechts te oordeelen over de geschiktheid der vragen en de juistheid der daarop gegeven antwoorden. Dit zou den duur van het examen zeer verkorten. Vervolgens moesten tot het afleggen van het examen alleen zij worden toegelaten die den cursus aan het gymnasium, waar het examen wordt afgenomen, geheel hebben gevolgd. Thans kan volgens de wet een ieder zich aanmelden, onverschillig waar hij de noodige kennis heeft opgedaan. Deze regeling is eene bron van groote moeilijkheden; de zoogenaamde extranei bederven het eindexamen. Rector en docenten worden opgeroepen om te oordeelen over jongelieden die zij in het geheel niet kennen en te meten met denzelfden maatstaf, welken zij aanleggen bij het beoordeelen van hunne leerlingen, die zij reeds jaren lang door en door leerden kennen. Dikwijls worden de moeilijkheden vermeerderd wanneer zulk een extraneus bij den rector of een der docenten in huis woont of van hen privaat-onderricht heeft genoten. Waar rector en docenten geene enkele financieële vergoeding ontvangen voor alle moeiten, aan het examen besteed, kan men deze wel vorderen tegenover hunne eigene leerlingen, maar niet tegenover jongelieden, met wie zij verder niets te maken hebben. Al deze moeilijkheden kunnen vermeden worden, wanneer alle personen, die zonder den cursus volledig te hebben bijgewoond, het gymnasiale eindexamen wenschen af te leggen, worden verwezen naar de staatscommissie welke

daarvoor sedert de invoering der wet elk jaar wordt benoemd. Daaronder worden dan ook begrepen zij die wel leerlingen zijn van een gymnasium, maar den cursus niet tot het einde toe hebben bijgewoond. Tegenover hen nemen de rectoren een zeer uiteenloopend standpunt in. Enkelen moedigen het aan, anderen keuren het af en gaan het op alle wijzen tegen, weer anderen houden zich geheel neutraal. Het is een gevolg hiervan, dat het eindexamen niet alle vakken omvat welke onderwezen worden, waardoor aan de eischen van het eindexamen kan worden voldaan zonder dat de geheele cursus is doorloopen. Nu wordt het afnemen van het eindexamen bij zulke leerlingen én voor rector en docenten én voor de gecommitteerden dubbel moeilijk, te meer wanneer de supplementaire kennis door privaatlessen bij een of meer der docenten is verkregen. Wordt hieraan toegegeven, dan raken de gymnasia opnieuw in gevaar tot den ouden toestand te vervallen en wordt de hoogste klasse, in plaats van de kroon der gymnasiale studie, een overbodig ornament. Dit gevaar kan voorkomen worden door alle leerlingen, die vóór het doorloopen van den geheelen cursus eindexamen willen afleggen naar de staatscommissie te verwijzen; van deze kan verwacht worden dat zij het peil hoog genoeg zal houden, en alleen diegenen toelaten, welke aan alle eischen van den volledigen cursus kunnen voldoen.

Een ander bezwaar tegen de tegenwoordige regeling van het eindexamen ligt in de bevoegdheid, die de wet aan rector en leeraren toekent om een herexamen te vorderen, zoo dikwijls het oordeel van gecommitteerden afwijkt van dat van rector en leeraren. Herhaaldelijk wordt hiervan gebruik gemaakt om zwakke leerlingen er door te sleepen; ja het geval deed zich voor, dat de rector reeds bij den aanvang van het examen verklaarde: „Ik vraag herexamen voor elken leerling, die door rector en leeraren wordt toegelaten maar door gecommitteerden afgewezen."

Tegenover een hoogst twijfelachtig nut staan hier groote, ook financiëele bezwaren. In den regel is den gecommitteerden de tijd kort aangemeten en worden zij gedwongen als

commis-voyageurs in examens zoo spoedig mogelijk van de eene plaats naar de andere te trekken. Wordt een herexamen aangevraagd, dan moeten zij hiervoor terugkomen, soms uit een geheel anderen hoek van het land, hetgeen noodeloos kosten en moeiten veroorzaakt; machteloos staan zij tegenover het misbruik, dat met een beroep op de wet wordt gepleegd. Bij een goede regeling van het eindexamen is het geheel overbodig en kan de tijd voldoende geacht worden om de leerlingen naar het examen te beoordeelen. Wenscht men toch een beroep te behouden, dan zou dit hierin kunnen bestaan, dat de leerling die is afgewezen, het recht heeft zich op de staatscommissie te beroepen en tegenover deze zijn eindexamèn over te doen. Er behoeft niet aan getwijfeld te worden, dat van dit middel hoogst spaarzaam zou worden gebruik gemaakt en de herexamens weldra tot de zeldzaamheden zouden behooren.

Eindelijk komen wij tot eene der groote moeilijkheden van de regeling: de afwijking van het eindexamen van den volledigen cursus. De bezwaren, verbonden aan eene regeling, waarbij in alle vakken welke worden onderwezen, ook eindexamen wordt afgenomen, drukken zoo zwaar op het middelbaar onderwijs, dat men te recht bij de regeling van het hooger onderwijs hiervan heeft afgezien en het examen tot de hoofdvakken beperkt. Wel ontstaat dan weer de moeilijkheid dat het gemakkelijker wordt eindexamen af te leggen dan den geheelen cursus te doorloopen, doch deze kan op de boven omschreven wijze voorkomen worden, door namelijk tot het eindexamen aan een gymnasium alleen hen toe te laten die aan datzelfde gymnasium den geheelen cursus hebben doorloopen. Rector en leeraren zullen dan wel zorgen, dat alleen zij tot de hoogste klasse worden bevorderd, van wie met grond kan verwacht worden dat zij na den laatsten cursus te hebben bijgewoond, een behoorlijk eindexamen zullen afleggen. Wordt, gelijk hierboven werd voorgesteld, het schriftelijk examen vooraf gehouden, dan zouden bij het mondelinge de moderne talen geheel afvallen. De leerlingen moeten door hun schriftelijk werk toonen dat zij zich ten eerste behoorlijk

in hunne moedertaal kunnen uitdrukken en vervolgens dat zij de vreemde moderne talen voldoende machtig zijn om de werken, die later voor hunne studie noodig zijn, te verstaan. Verder behoeft dit examen niet te gaan. Het zou zelfs geheel kunnen vervallen, wanneer alle leerlingen voldoende besef hadden van het gewicht dezer zaak voor hun verder leven en studie. Dan zouden zij zich beijveren om de gelegenheid aan te grijpen, welke later nooit terugkeert, van zich op voldoende wijze vertrouwd te maken met talen, die den onmisbaren sleutel vormen tot de schatten der moderne wetenschap.

Het mondeling examen kan zich dan bepalen tot de klassieke talen, de wiskunde, geschiedenis en aardrijkskunde, maar niet voor alle leerlingen in gelijke maat. Nu men eenmaal tot eene scheiding in het diploma is gekomen, zou men verder kunnen gaan en voor elke faculteit een afzonderlijk diploma inrichten. Nu toch is de cursus voor het diploma A ingericht op de studie der rechten, waarnaar de andere faculteiten zich moeten voegen, en de cursus voor het diploma B op die der geneeskunde. Want voor de wis- en natuurkundige wetenschappen is het onderwijs in analytische meetkunde aan de gymnasia overbodig; beter ware het den leerlingen op het gymnasium de beginselen der beschrijvende meetkunde mee te deelen, gelijk dit nu op de hoogere burgerscholen plaats heeft, en daaraan de noodige oefening in het teekenen te verbinden, waartoe zij later de gelegenheid missen.

Door aan elke faculteit een afzonderlijk diploma toe te kennen zouden vele moeilijkheden hare oplossing vinden, welke nu tot voortdurenden strijd aanleiding geven.[1] Ernstig kon dan overwogen worden of de wensch van de meerderheid der juridische professoren voor inwilliging vatbaar is, om namelijk voor de studie in deze faculteit niet langer de ken-

[1] Zelfs de katholieke en israëlietische leerlingen, die in de rechten of letteren gaan studeeren, ontvangen een diploma, waarop staat uitgedrukt dat hun de toegang wordt geopend tot de faculteit der godgeleerdheid, enz.

nis van het grieksch verplichtend te stellen. De faculteiten van geneeskunde en wis- en natuurkunde zouden hierin van zelf volgen. De eischen van het latijn konden dan worden verzwaard en aangevuld met die voor geschiedenis en aardrijkskunde. Een eindexamen in wiskunde kan onmogelijk worden gemist; de eischen voor de theologische en litterarische faculteiten konden zeer matig worden gesteld; die voor de juridische iets zwaarder, in verband met de toepassing der mathesis op de sociale wetenschappen. Voor de geneeskundige faculteit kon de bolvormige driehoeksmeting, die thans in het programma is opgenomen, vervallen en voor de aanstaande wis- en natuurkundigen de eischen gelijk gesteld worden met die van het eindexamen der hoogere burgerscholen. Werden op deze wijze niet aller wenschen geheel bevredigd, daaraan werd toch voor een groot deel tegemoet gekomen en het gymnasium zou meer dan tot dusver aan zijne bestemming: voorbereiding tot het hooger onderwijs in alle faculteiten, kunnen beantwoorden.

De overgang van de eene faculteit tot eene andere geschiedt thans door een aanvullings-examen, dat men zoowel aan de hoogeschool als aan een gymnasium kan afleggen. Het komt mij verkieslijk voor, al dergelijke supplementaire examens naar de staatscommissie te verwijzen; aan de hoogeschool behooren zij in geen geval thuis. Op gelijke wijze kan het aanvullings-examen geregeld worden voor hen die het einddiploma van eene hoogere burgerschool bezitten. Het behoefde slechts te loopen over de klassieke talen, voor zoover deze tot de eischen van de faculteit behooren, tot welke de hoogere burgerscholier wenscht over te gaan. Wordt bij deze uitbreiding van werkkring de taak der staatscommissie te zwaar, dan zou zij gevoegelijk over twee of meer, in verschillende plaatsen gevestigd, kunnen verdeeld worden.

III

Ik mag deze beschouwingen niet eindigen zonder op een onderwerp terug te komen, dat hierbij van het hoogste be-

lang kan geacht worden, nl. de bevoegdheid van het onderwijzend personeel. Zonder goede docenten geeft eene regeling van het onderwijs, hoe voortreffelijk op zichzelve, niets; en om hiervoor te zorgen, moeten de eischen van bevoegdheid tot het geven van gymnasiaal onderwijs behoorlijk worden vastgesteld. Dat men goede onderwijzers kan hebben zonder dat zij door eenig diploma zijn gewaarmerkt, staat buiten twijfel, maar dit is hier de vraag niet. De benoeming van het onderwijzend personeel geschiedt door de gemeenteraden, na ingewonnen advies van den inspecteur, op voordracht van curatoren. Vooral op kleinere plaatsen is men licht geneigd zich bij benoemingen minder te laten leiden door de eischen der betrekking dan door persoonlijke relaties en aanbevelingen. Tegen dit misbruik moet gewaakt worden door de voorwaarden van benoembaarheid hoog te houden; dan heeft men althans eenigen waarborg, dat de benoemde zijne betrekking behoorlijk zal waarnemen. Juist het gebrekkige der tegenwoordige regeling is de oorzaak van vele ongerechtigheden en de naaste aanleiding tot de klachten, die van zoovele zijden omtrent het gymnasiaal onderwijs oprijzen.

Het best geregeld zijn de eischen voor de benoembaarheid tot leeraar in de klassieke talen. Allen moeten zijn academisch gevormden, die zelf een gymnasialen cursus hebben doorloopen en daarna aan eene universiteit gestudeerd. Jammer dat men, uit vrees voor gebrek aan onderwijzend personeel, niet een stap verder is gegaan. Thans is de benoembaarheid verbonden aan den graad van candidaat, welke in de wet op het hooger onderwijs niet eens wordt erkend. Dit moet in elk geval veranderd worden; een candidaat is nauwelijks halfweg met zijne studie gevorderd en kan nog volstrekt niet in staat geoordeeld worden behoorlijk onderwijs te geven. Eerst het doctoraal-examen staat aan het einde der academische studie en wordt slechts gevolgd door de promotie na het schrijven en verdedigen van proefschrift en stellingen. Dringend is de eisch om niet alleen voor de klassieke talen, maar voor alle vakken, welke tot de academische lessen behooren, den eisch te stellen dat de bevoegdheid tot

het geven van onderwijs verbonden is aan het diploma van doctoraal-examen in dat vak afgelegd. De promotie behoeft niet tot deze eischen te behooren; zij geeft den eeretitel van doctor na eene proef van zelfstandige beoefening der wetenschap.

Door zich tot dezen eisch te bepalen ware de bevoegdheid zoowel voor het onderwijs in de klassieke talen als voor dat in de wis- en natuurkundige wetenschappen afdoende geregeld. Voor gebrek aan personeel behoeft men geene vrees meer te koesteren, zooals voldoende blijkt uit het aantal en gehalte der tegenwoordige sollicitanten. De kweekelingen van het universitair onderwijs zijn ook voor de didactische vakken in den laatsten tijd zoozeer toegenomen, dat eer zorg ontstaat, hoe allen een behoorlijke plaats zullen verkrijgen, dan de vrees voor gebrek aan onderwijzend personeel wordt gewettigd.

Wat de benoembaarheid tot het gymnasiaal onderwijs betreft, moet elke band met het middelbaar onderwijs verbroken worden. Die welke nu bestaat, heeft reeds heel wat kwaad gesticht en verwarring veroorzaakt, juist omdat de regeling der bevoegdheid de zwakste zijde is van de wet op het middelbaar onderwijs. Aan een gymnasium moeten geene andere leeraren optreden dan zij, die zelf daaruit zijn voorgekomen en daardoor met den geheelen gang van zaken zijn bekend geworden. Alleen zij kunnen tegenover hunne leerlingen het juiste standpunt innemen en in staat geacht worden om niet alleen in het eene of andere vak les te geven, maar tot de ontwikkeling der leerlingen bij te dragen. Een leerling kan geene achting koesteren voor den docent, die zijn vak wel kent, maar terstond verlegen staat wanneer hem eene vraag wordt gedaan welke slechts zijdelings daarop betrekking heeft. Elke leeraar moet in algemeene ontwikkeling staan boven het peil der leerlingen en daarbij voldoende kennis van zijn speciaal vak bezitten om met vrucht onderwijs te geven.

Men denkt er niet aan, voormaligen predikanten het recht te geven klassieke talen te onderwijzen, op grond dat zij

daarvan voorbereidende studiën hebben gemaakt; maar bij de wiskunde wordt anders geredeneerd en is door verkeerde wetsuitlegging, aan officieren en ingenieurs het recht toegekend om wis- en natuurkundige vakken te onderwijzen. Aan dit misbruik moet voor goed een einde worden gemaakt. Hoe dit bij het middelbaar onderwijs is te regelen, laat ik thans in het midden; maar bij het gymnasiale is de zaak door eene regeling in bovengenoemden geest gemakkelijk te vinden.

Voor de geschiedenis en aardrijkskunde zou zij op gelijke wijze kunnen geregeld worden, indien de academische examens beter waren ingericht. Voor deze vakken toch bestaat geen doctoraal-examen en blijkt eene wijziging der wet in dit opzicht onmisbaar. Deze zal den lust tot beoefening der schoone vakken doen herleven en aan het gymnasiale onderwijs ten goede komen.

Moeilijker wordt dit met het oog op de moderne talen. In dit opzicht is de tegenwoordige regeling onhoudbaar. Dat het peil hier zoo diep is gedaald, moet hoofdzakelijk worden toegeschreven aan de onvoldoende regeling der bevoegdheid, waardoor aan het gymnasium docenten worden aangesteld, die daar in het geheel niet op hunne plaats zijn. Zoolang het recht tot het doceeren eener moderne taal kan verkregen worden door een enkel examen, waarbij op de voorbereiding in het geheel niet wordt gelet en niets anders vereischt dan eenige kennis der taal, waarvoor de acte wordt verleend, is geene verbetering te wachten. Het ligt niet op mijn weg hier de middelen tot verbetering aan te wijzen; het is ook overbodig, want mannen van kennis en ervaring hebben herhaaldelijk dit onderwerp behandeld en den weg aangewezen, die ingeslagen moet worden om dit deel van het onderwijs tot zijn recht te doen komen. Zoo neem ik thans de vrijheid daarheen te verwijzen en met nadruk tot het spoedig volgen van dien weg aan te sporen. Dit hangt samen met eene uitbreiding van den werkkring der universiteiten, waarover ik bij eene volgende gelegenheid hoop te handelen. Want het is duidelijk dat zoolang het hooger onderwijs in de moderne talen is beperkt tot éene, en nog wel de verst

afgelegene, der universiteiten, geene nieuwe regeling van een examenprogramma iets zal baten. Eerst wanneer de leeraar der moderne talen in algemeene ontwikkeling even hoog staat als zijne ambtgenooten in de klassieke talen, kan verwacht worden dat zijn onderwijs even vruchtdragend zal zijn. Dan zullen die tallooze grammaires en chrestomatieën van het gymnasiale programma verdwijnen, om plaats te maken voor de oorspronkelijke meesterwerken, die op gelijke wijze worden behandeld als dit nu met de klassieken in latijn en grieksch het geval is. Hier hebben wij te doen met een eisch, welke voor alle faculteiten gelijke waarde heeft.

Zoolang eene regeling der bevoegdheid in den aangegeven zin achterwege blijft, zal eene uitbreiding van het aantal lesuren niets baten. De invloed van een leeraar is niet evenredig aan het aantal uren, die hij met zijne leerlingen doorbrengt, maar veeleer aan zijne algemeene ontwikkeling, gepaard aan grondige kennis van zijn vak. De bij de eindexamens verkregen ervaring leert hoe de verhouding van de kennis der verschillende vakken bij de leerlingen minder afhangt van de regeling der lesuren dan van de persoonlijkheid der docenten. Wanneer aan een gymnasium soms eene bijzondere voorliefde voor eene moderne taal aan het licht kwam, bleek dat steeds het gevolg te zijn van de omstandigheid, dat de docent in het vak boven het gemiddelde peil uitstak, en omgekeerd. Derhalve, verhoog het peil van den leeraar en de gevolgen zullen niet uitblijven.

Natuurlijk moet hiermede eene verheffing van de positie ook in financieel opzicht gepaard gaan, maar deze kan toch niet achterwege blijven. Bij soortgelijke voorbereiding en gelijken arbeid moet ook de belooning dezelfde zijn. Reeds nu staan de docenten van het gymnasium in zoover bij die van de burgerschool achter, dat zij nooit eenige belooning voor het examineeren ontvangen, zelfs niet wanneer zij met extranei te doen hebben; daartegenover worden de examens bij het middelbaar onderwijs ruim betaald. Het is dus billijk, dat de traktementen hiermede in overeenstemming worden gebracht.

Tusschen de leeraren aan verplichte en die aan onverplichte gymnasia bestaat daarenboven een verschil, dat tot groote moeilijkheden en vele klachten aanleiding geeft. Terwijl de eersten in de rechten van rijksambtenaren treden en als zoodanig aanspraken doen gelden op eigen- en op weduwen- en weezenpensioen, zijn de tweeden van deze voordeelen verstoken. Herhaaldelijk hebben zij den wensch te kennen gegeven op gelijken voet met hunne ambtgenooten aan de verplichte gymnasia te worden behandeld, ook omdat bij overgang van de eene in de andere betrekking hieruit herhaaldelijk moeilijkheden ontstaan. Doch volgens ministeriëele verklaringen kon hieraan onmogelijk gevolg worden gegeven. Dergelijke moeilijkheden van ministeriëele bureaux zijn dikwijls ondoorgrondelijk; ook in dit geval is de oplossing zeer eenvoudig. De onverplichte gymnasia zijn zoo weinig talrijk, dat zonder groot financieel bezwaar aan het verlangen der docenten kan worden voldaan, hetzij door een subsidie op de begrooting van binnenlandsche zaken te brengen, hetzij door die van het pensioenfonds hiermede te belasten. Reeds deed zich het geval voor, dat een onverplicht gymnasium tot de rij der verplichte overging door de toeneming van het aantal inwoners der gemeente, waar het is gevestigd. Zulk een overgang veroorzaakt moeilijkheden, welke zich op kleinere schaal herhalen bij elken leeraar, die van eene school der eene soort tot eene der andere soort overgaat; zij kunnen geheel worden voorkomen door alle gymnasia in dit opzicht gelijk te stellen.

Deze gelijkstelling zou de eerste stap kunnen zijn op een weg, welke veel verder voert en geen minder einddoel heeft dan de verheffing van alle gymnasia tot rijksinstellingen. Evenmin als de universiteiten, kunnen de gymnasia volkomen aan het doel beantwoorden, zoolang zij niet worden onttrokken aan den wisselenden invloed van een gemeentebestuur en gebracht onder beheer en toezicht van het rijk. Het gaat toch niet langer aan, de gemeenten te verplichten tot de oprichting en het onderhoud van instellingen van onderwijs en de kosten hiervan geheel of voor een groot ge-

deelte voor hare rekening te laten. Waar het rijksbestuur zoodanige verplichting oplegt, moet het zelf de kosten dragen, waartegenover het vóórdeel wordt verkregen dat al wat de regeling van het onderwijs en de benoeming van het personeel betreft, tevens naar het rijkstoezicht wordt overgebracht. Ziedaar eene finale oplossing, wier voordeelen ik aan alle belangstellenden ter overweging aanbeveel.

LEIDEN, Januari 1894. P. VAN GEER.

DE GEZONDHEIDSPOLITIE VAN OVERHEIDSWEGE EN HET PARTICULIER INITIATIEF.

I

De vergelijking van den generaal der Salvation Army tusschen de sombere achterbuurten van Londen en de donkere wouden van Afrika, tusschen zijn leger en de mannen van Stanley was treffend juist. De Londensche achterbuurten zijn even vol geheimnissen als de Afrikaansche wouden. De afdeelingen der Salvation Army, de arme wijken van Londen doorkruisend, deden even goed een ontdekkingstocht als Stanley in de binnenlanden van Afrika. Er is zelfs geen wereldstad noodig, om ontdekkingstochten te kunnen doen als die, welke de generaal bedoelt. Zelfs in steden van niet meer dan twintig duizend zielen is het aantal inwoners, dat alle gedeelten der stad door eigen aanschouwing kent, uitermate klein. De meeste meer gegoede stedelingen bewegen zich uitsluitend in de hoofdstraten; ten hoogste komen zij nu en dan eens in de zoogenaamde knappe arbeidersbuurten. Velen weten niet eens, dat er nog een bewoond gedeelte van de stad hunner inwoning is, dat tot de eigenlijke arbeiderswijken in dezelfde verhouding staat als deze tot de straten met de huizen der gegoede burgers. Men moet predikant, diaken, dokter of lid van een gezondheidscommissie zijn, om eenigermate bekend te wezen met de sloppen en gangen en met hunne bewoners. In de laatstgenoemde hoedanigheid heeft de schrijver van dit opstel de gelegenheid gehad, om gedurende een reeks van jaren veel te zien en op te merken. Wie nooit een voet zette

in die sombere verblijven van de paria's der maatschappij kan zich geen denkbeeld vormen van het lage peil, waartoe het menschelijk bestaan kan dalen; hij kan ook geen levendig besef hebben van het gevaar, dat uit een sanitair oogpunt uit het bestaan van die sloppen met hun armelijke bewoners met hun onreinheid voor de geheele burgerij voortvloeit. In de meeste onzer steden komt de abdominaal typhus altijd sporadisch voor, om zich nu en dan tot epidemieën van meer of minder omvang uit te breiden. Geen wonder.

In de dampige vochtige sloppen, waarin de bodem doortrokken is met organische stoffen, hebben de typhus-bacillen een uitnemende gelegenheid, om een saprophytisch bestaan te leiden, totdat zij als parasieten weder een levend menschelijk lichaam kunnen betrekken. Het is herhaaldelijk met cijfers aangetoond, dat de sterfte in de gangen bovenmatig groot is en dat besmettelijke ziekten daar in den regel haar oorsprong nemen en de meeste slachtoffers maken.[1]

Het zijn vooral de jonge kinderen, welke in die verblijven der armoede den tol aan de natuur moeten betalen. Worden, ten spijt van vele alleen met intellect begaafde aanhangers der evolutieleer, de zwakken en gebrekkigen onder de gegoede standen door een geheel van kunstmatige uiterst gunstige levensomstandigheden behouden, in gangen en sloppen wordt met onverbiddelijke gestrengheid een natuurlijke teeltkeus geoefend.

---

[1] Een enkele greep uit de bekende feiten zij voldoende. »In de Noordenbergstraat waar alle gangen bezocht zijn, telde onze commissie in de woningen 393 zielen; op die 393 zijn in die gangen gedurende de laatste vijf jaren tot op vijfjarigen leeftijd gestorven 43, d. i. 10,94 pct. van de 2453 overledenen stierven in de laatste vijf jaren 36,77 pct. onder de vijf jaren, dus ruim $^1/_3$ in de gangen van de Noordenbergstraat. *Verslag van de Gezondheidscommissie te Deventer over 1871.* Bladz. 18.

»Eenige jaren geleden werd de buurt, genaamd de Zuidsingel, door een onzer uit een hygiënisch oogpunt nauwkeurig nagegaan. De vermoedelijke oorzaken van de insanitaire toestanden aldaar ter zijde latende, bleek het hoe opmerkelijk groot het sterftecijfer, vooral op den leeftijd van minder dan één jaar, in die buurt was. De 39 huizen, bewoond door 71 gezinnen, hadden een bevolking van ongeveer $^1/_{30}$ der gemeente en daar toen van de 276 overledenen 74 of 24 pct. op den leeftijd van minder dan één jaar gestorven waren, bedroeg dit voor die buurt alleen ruim 50 pct. van het aantal overledenen." *Verslag der Gezondheidscommissie te Venloo over het jaar 1892.* Bladz. 10.

De overlevenden vormen een ras van taaie individuën, geaccommodeerd aan de ongunstige levensvoorwaarden van hunne omgeving. Het is niet onwaarschijnlijk te achten, dat nauwkeurige sterftetafels zouden aantoonen, dat in de sloppen de sterfte onder de volwassenen niet grooter is dan elders, hoewel er zeker meer aan besmettelijke ziekten te gronde gaan. De bewoners dier achterbuurten zijn niet wat men gewoonlijk onder werklieden verstaat. Uitgezonderd de mattenvlechters treft men er in den regel geen onder aan, die een ambacht uitoefent. Het zijn losse werklieden, die elken dag een of ander stuk werk moeten oploopen, sjouwerlui, fabrieksarbeiders van de minste soort en het vaak aanzienlijke aantal dergenen, die van het platteland naar de stad zijn getrokken zonder de gewenschte en verwachte gelegenheid om te werken, gevonden te hebben. Zoo althans is het te Deventer en waarschijnlijk ook elders. De burgerlijke en kerkelijke armbesturen vinden daar vooral hun werkkring.

De sloppen en gangen vormen een geheel afzonderlijk stuk van de sociale kwestie; zij hebben slechts indirect iets te maken met het vraagstuk der arbeiderswoningen, dat in den laatsten tijd zoozeer aan de orde is en tot zoo menig belangrijk verslag aanleiding gaf. Verschaft men aan de arbeidende bevolking een voldoend aantal goede woningen, dan komt er opschuiving en kan er wellicht gelegenheid komen voor de slopbewoners om kleine woningen aan den openbaren weg te betrekken; dan kan het openbaar gezag krachtiger in deze materie optreden. De volksbond is met haar woning-onderzoek, zooals dit te Amsterdam en te Utrecht is uitgevoerd, met de daad op het hier bedoelde terrein gekomen, dat door de gezondheidscommissies reeds gedurende zoovele jaren bearbeid is. De Amsterdamsche commissie noemt de sloppen en gangen eigenaardig „inpandige perceelen" en geeft enkele mededeelingen uit de geschiedenis van hun ontstaan. Wat zij zegt komt volkomen overeen met hetgeen te dezen opzichte elders, o. a. te Deventer, geschied is. De gangen zijn in vroegere tijden de toegangen geweest tot de open erven achter de huizen en de sloppen waren die erven zelve. De eigenaars overwogen, dat die bezitting nog wel wat meer kon opbren-

gen; men kon voor eigen gebruik van die ruimte wel wat missen. Het voordeeligst was er kleine woningen op te bouwen en die aan mingegoeden te verhuren. De bebouwing der inpandige terreinen is van de 16de eeuw tot op onze dagen geschied. Thans is zij bij politie-verordening verboden. In de Deventer verordening[1] leest men in Art. 17: „Elk gebouw, dat niet aan de openbare straat, plein of weg komt te liggen, moet daarmede in verbinding staan met een doorgang, welke tusschen de muren gemeten, nergens smaller is dan 3 M. Burgemeester en wethouders kunnen tevens voorschriften geven omtrent peil, bestrating en afwatering dier doorgangen." In Art. 23 heet het „Kleine woningen mogen niet worden daargesteld zonder toestemming van burgemeester en wethouders,. die daarbij zullen in het oog houden of de ligging en de aard van het terrein ook te ongezond zijn. „Zulke bepalingen, streng gehandhaafd, maken voor goed een einde aan het bebouwen van inpandige terreinen. Wie de sloppen kent en het Amsterdamsche verslag leest, wordt getroffen door de eenvormigheid der toestanden in verschillende steden.

Treed met mij een typisch Deventer slop in en gij ziet bijna alles, wat van de Amsterdamsche vermeld wordt. Gij overwint spoedig de aarzeling, die u onwillekeurig bevangt, en treedt de donkere smalle gang in, die soms niet meer is dan een wig tusschen twee huizen. Uw oog gewent spoedig aan de schemering, die niet lang zal duren; een lichte plek vóór u achter in de gang bewijst, dat daar ginder weder het daglicht gloort. Weldra komt gij op een binnenplaats aan, die aan weerszijden met woningen bezet is. Hier is het lichter, hoewel de hoog opgaande omringende gebouwen de zonnestralen zelve volkomen op elk uur van den dag onderscheppen. Gij hebt echter een stuk blauwe lucht boven uw hoofd. Niet naar boven evenwel maar naar beneden hebt gij te zien, wilt gij op de hobbelige bestrating veilig voortgaan en niet op eens het water van een plas in beroering brengen. Met moeite onderdrukt gij het onwillekeurig grijpen naar uw zakdoek,

[1] Verordening omtrent de gebouwen en getimmerten en het gebruiken van stoepen, straten, wegen en kleine woningen, afgekondigd 17 October 1876.

daar juist uit een gat in den muur een golf donker gekleurd stinkend vocht te voorschijn komt en door een open goot haar weg neemt door den gang naar het straatriool. Een troep haveloos gekleede kinderen ligt op den grond zich te vermaken. Uw komst jaagt hun schrik aan. De vlugsten springen op en verdwijnen als konijnen in de half openstaande deuren der woningen, waaruit de moeders te voorschijn komen. Men herkent u terstond. Een vrouw met ongewasschen gezicht en half loshangend jak, die er zijn durft, neemt onmiddellijk het woord. „'t Is goed, dat de heeren het zelf eens zien. Dat vuile water komt uit de slagerij van Hendriks, die hier vlak achterligt. En was 't nog maar dàt, dan hadden wij 't alleen, als er geslacht wordt. Maar daar naast ligt de stal van Peters en die laat het ier ook door de goot van de plaats loopen. 't Is ongehoord, dat 't zoo maar mag. Wij zijn toch ook menschen". Gij gevoelt, dat hier een bitter woord niet euvel mag geduid worden en neemt u voor de ambtenaren der stadsreiniging in het bijzonder op dezen gang te wijzen. Gij hebt echter te doen met een servituut, waaraan in den grond weinig te veranderen zal vallen.

„Mijnheer, mag wel eens in de kamer zien," klinkt het verder. Gij treedt de woning binnen. Zij is zoo laag, dat gij met de hand, althans met uw stok, tegen den zolder kunt stooten. Een warme duffe lucht komt u tegen. Het meubilair is met één oogopslag overzien. Een houten tafel, een paar stoelen van de eenvoudigste soort en een kookkachel, bij een oud-roest gekocht, zijn de hoofdzaak. Achter in de kamer is een donkere diepe bedstede, door een verschoten gordijntje aan het oog onttrokken. „Waar slapen de kinderen?" „Mijn man en ik en de twee kleinsten slapen in de bedsteê: de andere op den grond." Gij beschouwt nu den bodem met aandacht. Hij is met gewone estrikken bevloerd en onder de bedstede ziet gij hier en daar de zwarte aarde. Op uw vragen verneemt gij, dat de huisheer na herhaalde klachten van de zijde der bewoners eigenhandig de steenen onder de bedstede verwijderd heeft, om er de gaten in den vloer mede dicht te maken. Nu wordt de toestand duidelijk, wij hebben hier te doen met een gezin, dat reeds eenigen tijd de huur schuldig ge-

bleven is, dat van den huisheer niets anders heeft te verwachten dan pogingen van allerlei aard, om het tot den uittocht te noodzaken. En toch ontvangen wij hier nog een enkelen vriendelijken indruk. Aan den vuilwitten muur in de kamer hangen overal schel gekleurde plaatjes, ja zelfs een schilderijtje in houten lijst. De kunstwaarde is niet groot — een ruwe houtgravure, de geschiedenis van Genoveva voorstellend — doch het bewijs leverend, dat ook hier nog de behoefte bestaat om de woning te versieren en gezellig te maken; een streven, dat ook blijkt uit den goed onderhouden bloempot met een bloeiende Afrikaan in de vensterbank.

Als gij op den terugtocht door de donkere gang op de bedrijvige straat het vriendelijke zonlicht weder ontwaart, is 't u of een benauwende greep, die u omklemde, plotseling loslaat; of gij in een andere wereld komt en onwillekeurig wilt gij de sombere van zooeven als niet bestaande uit uw verbeelding verbannen. Maar zij laat u niet los, zij meldt zich telkens weder aan; zij zal u dwingen op uwe wijze mede te werken tot het wegnemen van de menschonteerende tegenstelling. De beste wijze, om dit doel in korten tijd te bereiken, ware een verordening, die alle burgers verplichtte nu en dan een bezoek aan de gangen en sloppen te brengen.

Wat gij ook uit de sloppen medeneemt, dat is een hartgrondige afkeer van het bedrijf van de eigenaars van die inpandige terreinen, die zoo kenmerkend „huisjesmelkers" heeten en die in den regel tot de gegoede burgerij behooren. De groote bouwondernemers zijn niet altijd ideale menschen, maar zij worden in toom gehouden door huurders, die niet geheel machteloos zijn. Het eigenbelang der eersten brengt mede, nu en dan den laatsten ter wille te zijn, al vindt men schier nergens een gevoel van solidariteit. Maar wat kan een bewoner eischen, die 50 cents 's weeks voor huur kan besteden? En hoe kan hij, die niets weet van de rechten en plichten der eigenaars, klem aan zijn eischen bijzetten? En wie neemt het voor hem op?

Men heeft met een slagerij, een winkel of op andere wijze voordeelig geboerd. Waar nu heen met het geld? Effecten zijn te gevaarlijk; voor een hypotheek is het te weinig. Van tijd

tot tijd komen sloppen onder den hamer; d. w. z. de gang en de woningen, de bewoners hooren er niet meer bij, zooals vroeger de lijfeigenen. Een heerlijke geldbelegging, mits men niet lijdt aan overgevoeligheid en het vak verstaat. Men moet in eigen persoon wekelijks de huur ophalen. Is er een die niet betaalt, dan dadelijk de zweep er bij. Een reet in de deur wordt niet gestopt, een gebroken ruit niet gemaakt. De volgende week weer geen geld, hoewel zij het behoorlijk koud gehad hebben. Nu komt men terug met een timmerman en neemt raam en deur uit de woning. Een week later is de familie werkelijk nog niet vertrokken; men heeft de opening van deur en raam met kleedingstukken en oude lappen gesloten en vindt het verblijf in dien toestand nog beter dan de open lucht. Nu is men ten einde raad, want het laten ontruimen der woning bij deurwaarders-exploit kost *f* 40; daartoe gaat men niet over. In den regel is echter het doel bereikt, voordat men tot het uiterste zijn toevlucht behoeft te nemen en kan men een nieuw gezin, dat meer kansen op betalen geeft, de verlaten plaats laten innemen. Bankroetjes zijn zoo niet te ontgaan, maar zij kunnen er wel af. Volgens het onderzoek der Deventer epidemie-commissie van 1893 brachten de Watermuldersplaats met 12 woningen, de gang naast Gerritsen in de Noordenbergstraat met 6 woningen en de Groene gang (het toppunt van wat onbehoorlijk is) met 9 woningen respectievelijk *f* 10.70, *f* 4.40 en *f* 5.50 per week op, hetwelk volgens matigen rentestandaard berekend een kapitaal vertegenwoordigt, dat de waarde der panden verre overtreft.

Het zij mij veroorloofd enkele aanhalingen uit verslagen te doen, om te laten zien, dat de voorafgaande schets niet overdreven maar eenvoudig waar is.[1] Te Deventer werd in

[1] Onder het corrigeeren der drukproeven las de schrijver het onderstaande in het *Deventer Dagblad* van 6 Januari ll.: „Op het hofje in de Walstraat hebben in dezen nacht de bewoners van een huisje moeten slapen, terwijl de voordeur er door den eigenaar was uitgenomen. Persoonlijk hebben wij ons vergewist van dat feit en gezien, dat de open ruimte met een paar doorluchtige zakken was aangevuld. De bedstede bevond zich recht tegenover de voordeur op 3 à 4 M. afstand, terwijl er maar één enkele deken in huis was en dat in een nacht van 27 à 28 graden vorst. De oorzaak is het niet-betalen der huur". De naam van den eigenaar werd genoemd.

1871 door de gezondheidscommissie een uitvoerige enquête ingesteld omtrent de kleine woningen in gangen en een zeer nauwkeurig verslag aan burgemeester en wethouders ingediend. Er zijn toen 95 gangen onderzocht, die ruim 2000 bewoners in 579 woningen herbergden. Wij ontleenen aan dit verslag de volgende opgaven.

De breedte van de meeste aan beide zijden bewoonde gangen is van 0.95 tot 2.50 meter. Tot ingang van enkele gangen in de Noordenbergstraat dient een weg of doorloopende wand, waarvan er één 7 decimeter breed is. Van de gangen werden er 37 weinig of in het geheel niet door de zon beschenen, terwijl in allen de wind in meerdere of mindere mate belet wordt de lucht te zuiveren. In 56 gangen was de waterafloop slecht. Er werden 88 van die ellendige mestverzamelingen aangetroffen, waarvan 50 met een privaat er op of er naast. In de Dappersgang in de Walstraat vindt men aan het einde der gang links een niet te ruime woning voor den daar wonenden wortelboer, met stal voor koeien en varkens en mestverzameling. De bedsteden zijn meestal vochtig en rieken zeer duf. De meesten van de onderzochte woningen waren met steenen bevloering, maar ook bijna allen met gaten en barsten. Vochtig waren de meeste huizen; de rookleiding was schier nergens goed; lucht en licht ontbraken meest schier overal. Van de 137 goed bevonden woningen waren er 50, dus meer dan een derde, welke voor slechts 50 cts. verhuurd werden.

In de Hakeboomsgang waren 17 woningen onbewoonbaar; deze gang brengt wekelijks op *f* 9.65, d. i. *f* 501.80 per jaar en vertegenwoordigt dus tegen 5 pct. een kapitaal van *f* 10.000. Niet ten onrechte wordt in het verslag van woeker gesproken.

De epidemie-commissie is thans bezig opnieuw den toestand de gangen en sloppen te onderzoeken en heeft die arbeid reeds voor 339 woningen en 66 gangen volbracht; 22 andere zijn aan de beurt. Wij ontleenen ook enkele zinsneden aan het verslag, waarin de voorzitter, dr. Kievit, de in staten en tabellen gebrachte uitkomsten samenvatte. „De woningen in de gangen bestaan voor het meerendeel slechts

uit één vertrek zonder voorportaal. Dit vertrek dient het gezin tot woon- en slaapkamer en keuken; hier hangt ook de wasch te drogen en moet de wekelijksche reiniging geschieden. De vertrekken hebben in den regel één raam en steenen vloeren; de grootte wisselt af van 11 tot 54 M^3. Zoo vonden wij in de Diefsteeg in het perceel N° 55 een slecht onderhouden en vochtig huis bewoond door 8 personen, die over twee bedsteden konden beschikken. N°. 43 in denzelfden gang groot 17 M^3. met één kamer werd bewoond door 7 personen; de kinderen sliepen op den steenen vloer. In N° 57 in de Bergstraat vonden wij onder de bedstede een riool en een zinkput. De klachten over ongedierte waren algemeen. Slecht trekkende schoorsteenen kwamen zoo veelvuldig voor, dat wij er geen melding meer van maken. In de Walstraat werden 6 perceelen totaal ongeschikt geacht voor menschelijk verblijf."

Rioleering vond men slechts zelden in de gangen, meestal waren het open goten. Veelal liggen de gangen en bewoonde plaatsjes lager dan de straat. In niet minder dan 19 gangen werden waterafvoer en bestrating zeer slecht bevonden, waarbij nog komt, dat somtijds de ier uit de stallen van landbouwers en slagers den toestand verergert. De faecaliën-afvoer is door de invoering van het tonnenstelsel aanmerkelijk verbeterd. Het aantal mestbakken is sterk verminderd. In dit opzicht dus betere toestanden dan in 1871. Overigens geen afdoende verandering, zoodat het verslag met het oog hierop moest eindigen met de woorden: „De commissie kwam tot het resultaat, dat de toestand der gangen en van verreweg de meeste gangwoningen alles te wenschen overlaat. Het zijn slechts plaatsen waar men slapen kan, doch die men zoo spoedig mogelijk verlaat, helaas dikwijls voor de kroeg!"

Is het elders beter gesteld? In het verslag der gezondheidscommissie van Venloo over 1892 leest men, dat namens het geneeskundig staatstoezicht een enquête werd ingesteld naar den toestand der arbeiderswoningen en de uitkomsten worden daar vermeld. „De omgeving der woningen", zoo luidt het, „was bij 72 pct. slecht, doordat in de nabijheid verzamelingen van mest aanwezig zijn, doordat belendende gebouwen

de toetreding van licht en lucht verhinderen, doordat de toestand van den beganen grond voor de woning zoodanig is, dat geen waterafloop mogelijk is en de reuk onmiddellijk in ontbinding verkeerende stoffen aantoont. De kubieke inhoud der woningen is meestal te gering, de meeste vertrekken zijn te laag enz."

Men leze vooral het belangrijke verslag van het onderzoek der Amsterdamsche afdeeling van den Volksbond. „Sloppen trof de commissie aan in de Uilenburger straat enz., welke een zeer onvoldoenden toegang vormen tot de allerellendigste perceelen en geheel verwaarloosde huisjes, van alle gemakken, welke een woning voor menschen moet aanbieden, ontbloot." In het centrum der stad vond de commissie een zeer groot aantal sloppen en stegen. „Gewoonlijk staan ter eener zijde van de sloppen, die een doorgangswijdte hebben van 0.70 M. tot 1 M. hooge huizen van den Voorburgwal, terwijl de achterzijde stuit tegen de huizen van de Warmoesstraat. Het licht, dat de huisjes binnendringt, is zeer schaarsch, zonlicht is daar als 't ware onbekend, toevoer van frissche lucht is zeer bezwaarlijk, daar geen wind door de sloppen waaien kan." [1]

De Utrechtsche afdeeling van den Volksbond geeft meer wenken en beschouwingen dan schetsen van den feitelijken toestand. Het blijkt uit haar verslag echter voldoende, dat ook Utrecht ruimschoots zijn gangen en sloppen bezit.

Trouwens de toestand, in het voorafgaande geschetst, is niet kenmerkend voor één enkele stad. Verander de namen van personen, straten, sloppen en gangen, noem geen cijfers en de beschrijving past voor elke stad van ons land. Wie er aan twijfelt getrooste zich de lectuur van de jaarverslagen van de gezondheidscommissies van onze voornaamste steden en aanvaarde een ontdekkingstocht in de stad zijner inwoning. In alle bevolkings-centra van eenige beteekenis ten onzent zijn een menigte hoeken en gaten — de zoogenaamde sloppen en gangen — brandpunten van besmetting, waar de

[1] Beschrijvingsbrief voor de 20ste Algemeene Vergadering van den Volksbond, te houden op 30 Aug. 1893 te Groningen, bladz. 12 en v. v.

onderste lagen der maatschappij in ellendige woningen een leven leiden, uit een stoffelijk en zedelijk oogpunt een mensch onwaardig.

II

Heeft het openbaar gezag in staat en gemeente niets gedaan om langs wettelijken weg het kwaad te bestrijden? Den 3den October 1854 maakte de heer Wintgens van het recht van initiatief gebruik, om bij de Tweede Kamer der Staten-generaal een wetsontwerp in te dienen tot instelling van plaatselijke raden van gezondheid, belast met het toezicht op de woonverblijven der mingegoeden. Uit de memorie van beantwoording van het verslag van het onderzoek van het ontwerp in de afdeelingen, 14 November 1854 uitgebracht, blijkt overtuigend, dat de heer Wintgens op de boven geschetste toestanden het oog had. „De ondergeteekende", zoo heet het, „is genoopt geworden tot het doen dezer voordracht, daar hij door eigen onderzoek, in de stad zijner inwoning, den jammerlijken staat van vele armenwoningen heeft leeren kennen. Als lid van een armbestuur had hij de gelegenheid te ontwaren, hoe de woeker die verblijfplaatsen der ellende als een middel bezigde om zijn verachtelijk doel te bereiken. Hij heeft gezien, hoe den arme soms door bemiddelde eigenaren zolderkamers werden verhuurd, waar òf geen stookplaats òf geene vensterramen aanwezig waren; hij heeft behoeftigen aangetroffen in verblijven, waar op den helderen dag bijna volstrekte duisternis heerschte, of welke in een toestand verkeerden zóó walgelijk, dat hij daarvan hier de beschrijving meent te moeten achterwege laten .... Eindelijk zijn die wanverblijven de broeinesten van velerlei aanstekelijke ziekten."

Het wetsontwerp-Wintgens werd, na in gewijzigden vorm ingediend te zijn, in April 1856 door de tweede kamer verworpen. Men meende, dat in de behoefte, die het hier gold, voldoende voorzien was door art. 135 der Gemeentewet en dat de bestaande commissiën van geneeskundig toezicht de raden van gezondheid overbodig maakten. Hierbij is het bij

ons te lande gebleven, wat de rechtstreeksche inmenging van den rijkswetgever in het vraagstuk der achterbuurten betreft. Het werd voortaan ten onzent niet als een rijks-aangelegenheid, maar als een zaak van plaatselijk belang beschouwd, door den gemeentewetgever te regelen.

Elders plaatste men zich op het standpunt, dat door den heer Wintgens in zijn wetsontwerp was ingenomen. De heer Wintgens verdedigde zijn ontwerp reeds met verwijzingen naar andere landen. Hij deelde mede, dat in Engeland door het Huis der Gemeenten reeds herhaaldelijk commissiën van enquête benoemd waren, om onderzoek te doen naar de sanitaire toestanden in de achterbuurten der steden, o. a. in 1848 en dat daar in hetzelfde jaar de wet „for promoting the public health" was tot stand gekomen; terwijl deze zaak in Frankrijk geregeld was door de wet van 13 April 1850, „relative à l'assainissement des logements insalubres" et de decreten van 18 Dec. 1848, „portant création des conseils d'hygiène publique et de salubrité" en van 26 Maart 1852 „relatif aux rues de Paris." [1]

Wie zich geheel op de hoogte wil stellen van alles wat in deze belangrijke materie in Engeland, Frankrijk en België door rijkswetten en gemeentelijke verordeningen geregeld is, leze het belangrijke proefschrift, dat in April 1892 door jhr. dr. A. Röell voor de juridische faculteit te Leiden verdedigd is. [2] Wij bepalen ons tot enkele aanhalingen uit den rijken inhoud van dit geschrift in verband met ons onderwerp, die tevens tot kennismaking met het proefschrift mogen aansporen. Frankrijk heeft van oudsher den naam, dat het Europa den dienst bewijst nieuwe denkbeelden op sociaal en politiek gebied het eerst aan de vuurproef van het experiment te onderwerpen. Met het oog hierop is het opmerkelijk, dat in Frankrijk het eerst — en wel reeds in 1789 — wettelijke

[1] *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 1855—56, bladz. 786 en Bijlagen 1854—55 bladz. 223.

[2] *Wetgeving op de huisvesting van arbeidende klassen*. Proefschrift door A. Röell, Leiden. P. Somerwil 1892. Nu en dan worden proefschriften in den handel gebracht. Het komt mij voor, dat het onderhavige daarvoor geheel in de termen zou vallen. Nu wordt het slechts gelezen door hen, die, als steller dezes, van den welwillenden schrijver een exemplaar mogen ontvangen.

bepalingen gemaakt en uitgevoerd zijn, die toezicht van overheidswege op de reinheid en gezondheid van straten en woningen ten doel hadden. Dit toezicht was door een rijkswet aan de gemeentebesturen en later aan de maires opgedragen. Niettegenstaande dit alles schijnt de toestand der arbeiderswoningen in Frankrijk in de eerste helft dezer eeuw ellendig geweest te zijn, zoodat een nieuwe regeling, de boven reeds genoemde wet van 1850, noodzakelijk was. Deze wet gaf aan de gemeentebesturen een uitgebreide bevoegdheid. Zij konden den eigenaars van ongezond bevonden woningen gelasten binnen een bepaalden termijn aangewezen verbeteringen aan te brengen en het verhuren van slechte voor verbetering onvatbare woningen verbieden, behoudens beroep van den belanghebbende op een hooger college. De gemeenteraden konden zich laten voorlichten door commissies, die waarschijnlijk tot model gediend hebben voor de gezondheidscommissies in onze steden. De heer Röell deelt mede, dat deze wet, omdat alles afhing van de medewerking der gemeentebesturen, overal, behalve te Parijs, een doode letter is gebleven. In de 36 000 gemeenten van Frankrijk waren in 1853 slechts 224 der genoemde commissies in 26 departementen, waarvan er in 1883 nog slechts 5 waren overgebleven.[1] Nadat het particulier initiatief der Kamer herhaaldelijk te vergeefs beproefd had op dit gebied een betere regeling tot stand te brengen, werd den 13den Januari 1887 door Lockroy, den minister van handel en nijverheid, een nieuw wetsontwerp ingediend, het „Projet de loi relatif à l'assainissement des logements insalubres".[2] Nog steeds evenwel is de wet van 1850 in Frankrijk van kracht en wacht het nieuwe ontwerp op behandeling; nog steeds is daar te lande het toezicht van overheidswege in deze materie zonder beteekenis, hoewel het reeds een eeuw geleden wettelijk geregeld werd.

De Engelsche wetgever kwam veel later dan de Fransche tot de overtuiging, dat toezicht op de huisvesting der arbeidende

[1] Proefschrift van A. Röell, blz. 18.
[2] Over den inhoud van dat wetsontwerp zie t. a. p. blz. 21.

klassen, vooral in de achterbuurten, een voorwerp van staatszorg kon wezen. Eens tot die overtuiging gekomen, overtrof hij echter zijn Franschen collega verre te dezen opzichte, dat hij een wet verlangde, niet slechts bestaande op het papier, maar werkend en ingrijpend daar, waar het bedoeld was. Zulk een opvatting brengt uit den aard der zaak mede, dat een wet in den loop der jaren herhaaldelijk verbeterd en aangevuld moet worden. Een wet toch is de formuleering van wenschen en behoeften der maatschappij op een gegeven oogenblik, zooveel mogelijk zonder verkorting van bestaande rechten of opheffing van plichten. De toepassing moet de leemte en gebreken aan het licht brengen. De bovengenoemde Engelsche wetten werden dan ook door een lange reeks aanvullende en verbeterende ontwerpen gevolgd, die in 1890 samengevat werden in „the Housing of the Working Classes Act."

Deze wet bestaat uit verschillende gedeelten.[1] Het eerste gedeelte handelt over de buurten en wijken „Unhealthy Areas" en is niet toepasselijk op het platteland. Hoe ver hierin wordt gegaan, blijkt reeds daaruit, dat de geneeskundige inspecteur een geheele wijk ongezond verklaren kan, wat onteigening, afbreken en verbouwen tengevolge kan hebben. Het tweede gedeelte der wet heeft tot titel „Unhealthy Dwelling-Houses" en heeft dus betrekking op de woning zelve. Het is weder de geneeskundige inspecteur, die met het toezicht belast is. Op voordracht van laatstgenoemden kan de plaatselijke overheid eigenaar of bewoner gelasten bepaalde verbeteringen aan te brengen, ja zelfs het afbreken der woning bevelen en den belanghebbende, in geval van nalatigheid, voor den rechter dagen. Nadere bijzonderheden betreffende den inhoud, de uitvoering, de bevoegdheden en plichten der verschillende autoriteiten vindt men in het proefschrift van dr. Röell.

Ook België bezit sedert Augustus 1889 een wet op de huisvesting der arbeidende klassen de „Loi relative aux habitations ouvrières et à l'institution des comités de patronage". Deze wet

[1] Over de bijzonderheden van den inhoud dezer wet en van haar voorgangsters zie t. a. p. bladz. 31—90.

bevat echter geen artikels, die verbetering of afbraak van voor de gezondheid schadelijke woningen bevelen. Zij bepaalt zich uitsluitend tot voorschriften, welke ten doel hebben het bouwen van nieuwe gezonde arbeiderswoningen te bevorderen.[1]

Schijnbaar was men ten onzent met de verslagen en redevoeringen, waaraan het wetsontwerp-Wintgens het aanzijn gaf, geen stap verder gekomen. In werkelijkheid was dit wel het geval. De aandacht was op de zaak gevestigd, terwijl het door bevoegden duidelijk gezegd was, dat art. 135 der gemeentewet aan de gemeenteraden de bevoegdheid gaf niet alleen maar ook de zedelijke verplichting oplegde, om ten opzichte van den ellendigen toestand van de woningen der arme bevolking in sloppen en gangen handelend op te treden.[2] Inderdaad is dit ook van gemeentewege geschied. Delft, Rotterdam en Schiedam hadden het voorbeeld gegeven en allengs werden in de meeste steden verordeningen op het bouwen gemaakt en gezondheidscommissies in het leven geroepen. In den regel heeft men het arbeidsveld dier commissies ruimer gemaakt dan dat van de voorgestelde raden van gezondheid en het niet beperkt tot het sanitaire toezicht op stegen, sloppen en de daarin gelegen woningen. De commissies werden de adviseurs van burgemeester en wethouders in alles wat de gezondheidspolitie (de zoogenaamde medische politie van de gemeenteverslagen) der gemeente betrof en konden zich ook zelfstandig tot dat college wenden. Wij haalden reeds enkele artikelen aan uit de Deventer verordening op de gebouwen en kleine woningen, die in 1876 tot stand kwam. De algemeene politie-verordening voor Haarlem, hoofdstuk IX, Bouwpolitie, bevat uitmuntende be-

---

[1] Een uiteenzetting en bespreking van deze Belgische wet vindt men in het meermalen genoemde proefschrift bladz. 90—108.

[2] Deze bevoegdheid werd in twijfel getrokken. De heer Wintgens wees er in de Kamer op, dat verschillende arresten van den Hoogen Raad aanleiding gaven tot de meening, dat het maken van verordeningen als de bedoelde in zake gezondheidspolitie niet tot de bevoegdheid der gemeentebesturen behoorden. »Ik wijs u hier tevens," zoo luidde het, »op den raad van de gemeente Groningen, die zich onbevoegd heeft verklaard om het te doen, die gezegd heeft: »Wij hebben geen macht om gezondheidsraden in te stellen." *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal* 1855—56 bladz. 790. De spreker deelde mede, dat de Groninger raad zijn redeneering bouwde op art. 54 alinea 2 der gemeentewet.

palingen, die het kwaad in den hartader aantastten. In art. 172 dier verordering lezen wij: „Met boete van ten hoogste ƒ 25 wordt gestraft ieder, die zonder vergunning van burgemeester en wethouders, van straten of wegen afgescheiden perceelen, met deze in verbinding stelt, of van uit huizen, gebouwen, tuinen of erven uitgangen maakt, toegang gevende tot straten of wegen." De volgende artikels bevatten uitvoerige en strenge eischen, waaraan elke nieuwe woning en het terrein, waarop zij geplaatst wordt, heeft te voldoen. Zelfs in kleine steden met energieke burgemeesters was de gezondheidspolitie spoedig uitmuntend geregeld. Wij noemen o. a. Dokkum met hoofdstuk VIII afdeeling I van zijn algemeene politie-verordening: „Van de daarstelling en inrichting van binnen de gemeente te bouwen, alsmede van het schoonmaken en ontruimen van voor de gezondheid schadelijke woningen." Art. 145 eischt houten vloeren en art. 146 voegt er bij, dat de buitenlucht vrijen toegang hebben onder den ganschen vloer en de luchtstrooming zooveel mogelijk bevorderen. moet [1]

De wetgevende macht in de residentie had in 1856 de regeling, die het ontwerp-Wintgens beoogde, naar den gemeentewetgever verwezen. De laatste heeft met de daad bewezen, dat daarmede het belang der aangelegenheid zeker was behartigd. Een verordening is in de eerste plaats noodig; boven alles komt het echter aan op de wijze, waarop zij gehandhaafd en uitgevoerd wordt. Hoe is het te dezen opzichte met de bedoelde verordeningen gegaan?

Voor zooverre zij betrekking hebben op het bouwen van

[1] De copie was reeds in het bezit van de redactie der *Vragen*, toen het belangrijke opstel van prof. Drucker in n°. 44 en 45 van het *Sociaal Weekblad*. »De taak der overheid ten aanzien van het woningvraagstuk" den schrijver in handen kwam. De welwillendheid der redactie stelde hem nog in staat, om het hier en daar in den tekst aan te halen. Prof. Drucker wenscht de hoofdpunten van de voorschriften betreffende inrichting en bewoning der huizen, die thans op grond der gemeentewet uitgaan van de plaatselijke besturen, vast te stellen bij een rijkswet, die des noods bijzonderheden kan overlaten aan locale verordeningen. Hij meent — en ieder, die zich een vergelijkende lectuur van de bouwverordeningen van verschillende gemeenten getroostte, moet de waarheid er van erkennen — dat de regelingen in verschillende gemeenten anders te veel zullen blijven uiteenloopen of dat zulk een verordening geheel achterwege zal blijven.

nieuwe woningen en op de terreinen, daarvoor vereischt in de steden, hebben zij ongetwijfeld volkomen doel getroffen. De kleine woningen van den laatsten tijd voldoen aan alle eischen, die de verordeningen stellen. De uitvoering echter van die bepalingen, welke de woningen betreffen in sloppen en gangen vóór het in werking treden der verordening bestaande, is van den beginne af gebrekkig geweest. Hadden de gemeentebesturen er krachtig de hand aan kunnen houden, dan ware onder den invloed dier verordeningen, hoewel terugwerkende kracht ontbrak, een groot gedeelte van die ellendige verblijven, welke een voorafgaand geslacht ons legateerde, opgeruimd en verdwenen. Zonder uitwerking zijn echter die bepalingen niet gebleven, ook waar de poenale sanctie per slot van rekening niet toegepast werd. Burgemeester en wethouders hebben ze gebruikt als vrees aanjagende middelen en menige huisjesmelker heeft het geraden gevonden niet af te wachten, of al of niet tot het uiterste — de verklaring van onbewoonbaarheid — zou worden overgegaan. Het zou gemakkelijk zijn door een lange reeks van aanhalingen uit de verslagen der gezondheidscommissies aan te toonen, dat de laatsten bij missive voortdurend de aandacht van burgemeester en wethouders op bijzonder voor de gezondheid schadelijke toestanden in de gangen en sloppen gevestigd hebben, dat daarop een aanschrijving namens burgemeester en wethouders aan den eigenaar volgde en na eenigen tijd aan de commissie kon bericht worden, dat een verbetering was tot stand gekomen. In het verslag der Deventer commissie van 1890 lezen wij: „De commissie achtte zich verplicht te adviseeren om onbewoonbaar te verklaren als schadelijk voor de gezondheid der bewoners het huis N°. 23 in de Noorderbergstraat, genaamd de Arke, toebehoorende aan den heer Van A. J. en verhuurd aan zes gezinnen. Dit huis is aangekocht door de vereeniging tot opbouw en verbetering van arbeiderswoningen, die het tot aan den grond heeft laten afbreken." Ziedaar een andere nog veel betere uitwerking van het dreigend vertoonen der bouwverordening aan eigenaars van reeds bestaande woningen, die hier en elders meermalen voorkwam. Men vreest tot verbeteringen te zullen gedwongen

worden, die de winst der onderneming aanmerkelijk zullen verminderen, brengt het pand onder den hamer en een vereeniging koopt het aan, om het als nieuw bouwterrein te gebruiken.

Een tweede voorbeeld van dien aard ontleenen wij aan het *Gemeenteverslag van Groningen.*[1] De raad verklaarde in September 1889 twee kamers onbewoonbaar op advies van een commissie uit haar midden, nadat een voorafgaande aanschrijving aan den eigenaar niet tot de gewenschte verbetering had geleid. In November van hetzelfde jaar richtten belanghebbenden het verzoek tot den raad om het genoemde besluit te willen intrekken. Het geschiedde inderdaad, nadat bij onderzoek gebleken was, dat de kamers in zoodanigen staat waren gebracht, dat zij zonder schade voor de gezondheid weder bewoond konden worden. Dezelfde commissie bracht in September van 1889 een rapport uit strekkende tot onbewoonbaar-verklaring van een geheele reeks van woningen aan den Westerbinnensingel, waar ook op een voorafgaande aanschrijving tot verbetering niet gelet was. Wat was het gevolg? Dat de gezamenlijke belanghebbenden de perceelen voor *f* 6200 aan de gemeente ter overneming aanboden. Het aanbod werd geweigerd en de onbewoonbaar-verklaring in Januari 1890 uitgesproken. In October 1891 werd het aanbod herhaald met vermindering van de koopsom tot *f* 5000 en thans kocht de gemeente, om de perceelen in het openbaar voor afbraak en slechting te veilen. Zoo zijn de genoemde verordeningen voor burgemeester en wethouders en den raad het middel geweest, om in de achterbuurten een verergering der toestanden te voorkomen en hier en daar zelfs een werkelijke verbetering tot stand te brengen.

Het uitoefenen der gezondheidspolitie door burgemeester en wethouders en den raad heeft dus wel een verbetering, zelfs een vermindering, doch geenszins een geregelde verdwijning van bebouwde sloppen en gangen ten gevolge gehad. Telkens ontmoet men in de verslagen der gezondheids-

---

[1] *Verslag van den toestand der Gemeente Groningen over 1889*, bladz. 105, over 1890 bladz. 100 en over 1891 bladz. 156.

commissies de klacht, dat burgemeester en wethouders geen gevolg hebben gegeven aan haar advies, om bepaalde woningen onbewoonbaar te verklaren en dat zij, als dit al geschiedde, niet zorg droegen, dat het besluit uitgevoerd en de woning inderdaad ontruimd werd. De oorzaak van dit bij den eersten oogopslag zonderlinge verschijnsel is niet ver te zoeken. Burgemeester en wethouders aarzelden een woning feitelijk te doen ontruimen, als het gezin elders geen onderkomen zou kunnen vinden [1]. En het laatste was bijna altijd het geval. In de stad is nog eenige kans om werk te vinden; daar wordt althans door de kerkelijke of gemeentelijke armverzorging bedeeld. Redenen te over voor de arme plattelandsbevolking, om zich naar de stad te verplaatsen. Elke stad van eenigen omvang heeft dus, vooral des winters, eenige duizenden te herbergen, die slechts voor een gedeelte in fabrieken werk vinden en meerendeels bij den dag moeten leven. Het aantal kleine woningen, van omstreeks 50 cents huur per week, is nauwelijks voldoende om die bevolking op te nemen. Waar moet zij heen, als haar deze verblijven ontzegd worden?

III

Heeft het particulier initiatief pogingen in het werk gesteld, om aan den ellendigen toestand in de bedoelde achterbuurten een einde te maken? Medelijden niet alleen, ook het welbegrepen eigenbelang moesten het er toe drijven. Zeker is het aantal goede arbeiderswoningen door vereeni-

[1] In 1880 antwoordden burgemeester en wethouders van Deventer op een voorstel van de gezondheidscommissie tot onbewoonbaar-verklaring van vier woningen, dat zij aarzelden hiertoe te besluiten, omdat een nauwkeurig onderzoek geleerd had, dat alle woningen van die soort bewoond waren en de woningsnood zoo groot was, dat een paar gezinnen zelfs geen geschikt onderkomen konden vinden. *Gemeenteverslag van Deventer over 1880*, bladz. 33. Te Kampen werden in 1889 door den raad op voorstel der gezondheidscommissie niet minder dan 41 woningen onbewoonbaar verklaard. (*Gemeenteverslag van Kampen over 1889*, bladz. 36). Volgens de mededeeling van prof. Drucker wordt te Kampen echter, voordat de onbewoonbaar-verklaring uitgesproken wordt, nauwlettend onderzocht, of nieuwe woningen in voldoende hoeveelheid aanwezig zijn. De hoogleeraar vermeldt echter niet hoe men in Kampen aan een zoo groot aantal nieuwe woningen komt.

gingen van de arbeiders zelve of van de gegoede burgerij in de laatste jaren gebouwd, niet gering. Het belangrijke overzicht van de arbeiderswoningen in Nederland, samengesteld door een commissie van de maatschappij tot Nut van 't Algemeen, stelt dit in het helderste licht. Ongetwijfeld had dit ten gevolge, dat de ambachtslieden niet als mededingers optraden naar de kleine woningen in de sloppen, wat zij wel degelijk deden in de steden, voordat de ontmanteling der vestingwerken de gelegenheid voor uitbreiding verschafte. *Overigens heeft het vraagstuk, dat ons bezighoudt, weinig of niets te maken met dat over den bouw van gewone arbeiderswoningen en kunnen wij de rijke litteratuur hierover geheel laten rusten. De gewone bevolking der sloppen heeft van den bouw der arbeiderswoningen geen onmiddellijk voordeel getrokken.* De laatste waren wegens den hoogen huurprijs voor haar ontoegankelijk. De vereeniging tot opbouw of verbetering van arbeiderswoningen te Deventer verhuurt haar woningen voor een wekelijkschen prijs van *f* 1.15 tot *f* 2.75. De laatste met haar tweetal vertrekken, haar kelder en zolder moeten in de oogen der slopbewoners een groote mate van weelde vertegenwoordigen, die voor haar niet is weggelegd. Te Deventer houden laatstgenoemden zich goed, als zij wekelijks 50 cents voor de huur kunnen afzonderen. De genoemde vereeniging heeft volstrekt geen philanthropisch karakter. Zij is een goede financieele onderneming, die haar aandeelhouders een soliede belegging en 4 à $4^1/_2$ pct. rente verzekert. In de ongunstig gelegen sloppen koopt zij geen bouwterrein aan. Dit neemt niet weg, dat zij een enkele maal door koop eigenares werd van bouwvallige ongezond gelegen arbeiderswoningen, die zij door andere verving, welke aan alle eischen der gezondheidsleer voldeden. De Deventer vereeniging gelijkt in vele opzichten op de Amsterdamsche „Vereeniging ten behoeve der arbeidende klasse", die in 1852 opgericht en in het bekende nutsrapport uitvoerig beschreven werd.[1]. De laatste had echter aanvankelijk uitsluitend het heil der arbeiders in het oog (een hoogere rente dan 3 pct. was

[1] Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. *De arbeiderswoningen in Nederland*, blz. 6.

den aandeelhouders niet toegestaan.) Later verdween de philanthropie van het programma en genoten de aandeelhouders 5 pct. van hun geld. Uit het nutsrapport blijkt echter voldingend, dat deze vereeniging veel goed heeft gedaan, vooral in de Jordaan, omdat zij voortdurend oude onbewoonbare woningen opkocht en liet afbreken.

De Deventer coöperatieve bouwvereeniging „De Eendracht" kan geheel onbesproken blijven. Zij bouwt slechts voor hare leden en in de buitenwijken der stad.

In Maart 1854 werd te Deventer een vereeniging opgericht, bestaande uit leden der diaconie en oud-diakenen der hervormde gemeente, de zoogenaamde diakenvereeniging. Art. 4 van het reglement stelt het karakter dier vereeniging in het licht. „De vereeniging heeft voortdurend tot doel, om zooveel mogelijk, in verband met de diaconie, tot nut der armen werkzaam te zijn, door het bevorderen der oprichting en instandhouding van zoodanige liefdadige instellingen, als onder het bereik der vereeniging liggen, waaronder in de eerste plaats het verbeteren van de woningen der armen. Tot bereiking van dit doel zal de vereeniging zich, gelijk als tot nu toe, de noodige fondsen door vrijwillige geldleeningen verschaffen." Zoo luidt art. 4 van het in December 1870 herziene reglement. Bij ontbinding der vereeniging, zoo besluit art. 15, worden de baten en eigendommen geacht aan de diaconie der hervormde gemeente Deventer te behooren.

Kunnen wij met het oog op ons onderwerp de eigenlijk gezegde arbeiderswoningen buiten beschouwing laten, deze diakenvereeniging betrad het terrein, waarvan hier sprake is en wel uit het oogpunt van kerkelijke armverzorging. Zij heeft een kapitaal tegen 3 procent geleend en daarmede in de achterbuurten zeer eenvoudige, meerendeels uit slechts een enkel vertrek bestaande woningen gekocht en gebouwd, die voor 50 cents per week verhuurd werden. Als bouwterrein koos zij voornamelijk zoodanige sloppen, die ruimte genoeg aanboden, om gelegenheid te geven een plaats of bleekveld, zij 't ook klein, vóór de woning aan te leggen. De gangen, aldus door de diakenvereeniging bebouwd en aangelegd, laten vrijen toegang aan zonlicht en lucht en maken met hunne propere

huisjes en nergens ontbrekende bloemen een niet onaangenamen indruk. Het eenige zeker niet geringe bezwaar, dat ze drukt, is de geringheid hunner afmetingen. Meerendeels zouden zij om deze reden onder de thans vigeerende bouwverordening niet meer in het leven geroepen mogen worden. Velen er van worden slechts door één enkel persoon — veelal een weduwe zonder kinderen — bewoond. Met het oog hierop vraagt men zich af, of een bouwverordening niet rekening behoorde te houden met het aantal personen, dat een kleine woning huisvesting verleent. Gevallen als de genoemde geven inderdaad tot generlei bedenking aanleiding. Nu zou men denken, dat deze uitbreiding der kerkelijke armverzorging op belangrijke geldelijke offers zou te staan komen; vooral, als men weet, die de vereeniging in het bezit is van een vrij groot aantal dergelijke woningen. Toch was dit geenszins het geval. De vereeniging heeft reeds sedert eenige jaren het geleende kapitaal volledig afgelost, zoodat zij thans in het onbezwaarde bezit is van haar eigendommen. Per slot van rekening bleek de philanthropisch bedoelde handeling geen financieele opofferingen van de zijde der ondernemers te vragen. Dit is een merkwaardig verschijnsel; bemoedigend voor ieder, die een verbetering van de huisvesting der mingegoeden in de achterbuurten een dringende eisch des tijds acht.

In de openbare vergadering van den Deventer raad van 15 April 1872 kwam een adres in, waarvan de aanvang luidde: Aan den Raad der gemeente Deventer geven te kennen de ondergeteekenden, allen ingezetenen der gemeente, dat het van algemeene bekendheid mag geacht worden en bovendien zoowel in de gemeenteverslagen als ten vorige jare in het door de gezondheidscommissie uitgegeven rapport overvloedig is geconstateerd, in welken treurigen toestand te dezer stede zich de woningen bevinden, door de mingegoeden bewoond; dat het evenzeer bekend en erkend mag worden geacht hoe de aanwezigheid van eene menigte voor de gezondheid schadelijke woningen, in allerlei gangen, genoegzaam door de geheele stad verspreid, zoowel op de stoffelijke en zedelijke welvaart der bewoners als op den gezondheidstoestand der geheele gemeente een hoogst nadeeligen invloed uitoe-

fent; . . . . dat de ondergeteekenden in die overtuiging hebben gemeend onverwijld de hand aan het werk te moeten slaan, en een poging hebben gedaan om den steun te erlangen van alle hier ter stede bestaande corporatiën, die het volksbelang beoogen, dat. . . . . . . het plan is ontworpen tot stichten eener *Vereeniging ter verbetering en opbouw van woningen voor minvermogenden* onder den naam van: *De eendracht;*

dat deze vereeniging zich nader ten doel stelt den aankoop van de meest ongezonde woningen, door de lagere volksklassen bewoond, op sommige waarvan zij reeds het oog heeft gevestigd, de slooping dezer panden en den opbouw op de daardoor verkregen terreinen van gezonde, doch hoogst eenvoudige woningen tegen zoo laag mogelijken huurprijs; dat echter, volgens het algemeen gevoelen van ondergeteekenden de bedoelde vereeniging onmogelijk zal kunnen slagen, indien niet het gemeentebestuur èn door zedelijke middelen èn door het verleenen van eene jaarlijksch subsidie, krachtdadigen steun aan haar streven verleent. . . . . . weshalve de ondergeteekenden met bescheiden aandrang verzoeken aan bovengemelde vereeniging een toelage van ± *f* 6000 te verleenen en vervolgens een zooveel mogelijk jaarlijksch subsidie. Het adres was onderteekend door de bestuursleden van het departement van nijverheid, van de societeit van nijveren, van het Nut, de gezondheidscommissie, van de bouwkundige vereeniging en de verschillende kerkelijke colleges.

Dit was een krachtige poging, om langs den weg van het particulier initiatief, gesteund door de gemeente, aan de treurige toestanden in de achterbuurten een einde te maken.

Dit adres werd in den Deventer raad niet bijzonder gunstig ontvangen. De redenen, waarmede die houding gemotiveerd werd, vermelden wij met een enkel woord, voor zooverre zij niet uitsluitend uit Deventer toestanden voortvloeiden. Een huurprijs van 60 cents — in de ontwerp-statuten der vereeniging aangenomen — achtte men onvoldoende, om woningen te kunnen bouwen, zooals zij door de voorstellers werden gewenscht, zelfs al werden geen opofferingen voor den aankoop der oude panden in rekening gebracht. Men meende, dat woningen van zulk een lagen huurprijs, in

grooten getale aangebouwd, een grooten toevloed van bewoners van de buitengemeenten naar de stad zouden doen ontstaan; het was daarenboven een premie stellen op het huren van slechte woningen, die kans hadden om afgekeurd te worden. Het Gids-artikel van professor Ackersdijk met het betoog, dat lage huurprijzen het pauperisme bevorderen, oefende blijkbaar invloed uit op de vergadering. Na een langdurige discussie werd besloten „aan adressanten te berichten, dat de raad bezwaar maakt het verzoek, zooals het gedaan is toe te staan, maar genegen is eene vereeniging tot verbetering en opbouw van woningen voor minvermogenden te subsidieeren met eene som van *f* 4000, zoodra die vereeniging voor het gemeentebestuur beschikbaar stelt en houdt tien goede gezonde woningen, en die telkens voor niet langer dan één jaar, tegen een huurprijs door burgemeester en wethouders te bepalen, verhuurt aan bewoners van huizen door het gemeentebestuur voor onbewoonbaar verklaard."

De adressanten hebben den raad geantwoord, dat het op de genoemde voorwaarden aangeboden subsidie voor hen geheel onaannemelijk was; dat, als de gemeente besloot voor eigen rekening 10 van de bedoelde woningen te zetten, haar dit op een offer van *f* 5000 tot *f* 6000 zou komen te staan en dat dus in het onderhavige geval de vereeniging de gemeente en niet de gemeente de vereeniging zou subsidieeren. De vereeniging is niet tot stand gekomen.

Het is den schrijver van dit opstel niet bekend, of ook elders, uitgenomen te Amsterdam, [1] het particulier initiatief

---

[1] Bedoeld is het waarborgfonds van 5 ton, dat in 1874 van particuliere zijde bijeengebracht werd, om de rente van $4^1/_2$ pct. te verzekeren van het kapitaal van *f* 1 800 000, hetwelk de gemeente Amsterdam beschikbaar stelde voor het bouwen van goede eenvondige arbeiderswoningen.

Nadat het bovenstaande geschreven was, brachten de couranten het bericht, dat met het oog op den toestand in sloppen en gangen te Arnhem door de heeren B. P. en F. baron van Verschuer, H. J. Cordes en A. R. Jolles het plan ontworpen is van een woningvereeniging. De ontwerpers hebben o. a. het oog gevestigd op hett erreiu, dat in Klarendal vrij komt door de opruiming der krotten. Zij berekenen een ton gouds noodig te hebben en vragen deze tegen een interest van $3^1/_2$ proc., waarvoor zij vertrouwen, dat de gemeente garantie zal verleenen. De nieuwe woningvereeniging zal den juisten naam van »Openbaar Belang" dragen. *Arnhemsche Courant* van 13 December 1893.

Het Algemeen Handelsblad van 30 December 1893 bracht het bestaan van soortge-

zich in deze belangrijke zaak heeft doen gelden en of daar pogingen van particulieren, die samenwerking zochten met het gemeentebestuur, met beter gevolg zijn bekroond. Wat hiervan zij, het komt hem voor, dat in laatstgenoemde richting de oplossing van dit urgente gedeelte der sociale en sanitaire kwestie moet gezocht worden. Particuliere krachten, geheel aan zich zelve overgelaten, kunnen het doel — de opruiming van alle krotten en onreine donkere gangen en sloppen — niet bereiken. De prikkel van het eigenbelang ontbreekt. De Deventer diakenvereeniging kon nog winst maken, omdat zij zich bepaalde tot de beste gedeelten der achterbuurten en zeker was van het geregeld ontvangen der huur. Is niemand borg voor het laatste en moet men alles aankoopen, wat zich voordoet en uit een sanitair oogpunt moet verdwijnen, dan is zelfs de rente van het kapitaal niet voldoende verzekerd. De gekochte woningen zouden voor een goed deel slechts geschikt zijn voor afbraak en de gangen en plaatsen waren òf in het geheel niet òf slechts met groote kosten in pleinen met ruimen toegang te veranderen.

Het gemeentebestuur moet dus medewerken om het vraagstuk tot een volledige oplossing te brengen en dat wel op nog andere wijze dan door het uitvaardigen en meer of minder krachtig handhaven van bouwverordeningen. De zorg voor de openbare gezondheid is een gemeentebelang, dat een diep ingrijpen namens de gemeenschap in het private leven wettigt en noodig maakt. De gemeente moet rechtstreeks overgaan tot het opruimen van buurten, die gevaar voor de gezondheid opleveren. Waar uit de gemeentekas niet onbelangrijke sommen zijn gebruikt voor verfraaing der steden, o. a. voor den aanleg van plantsoenen, zal een uitgaaf voor het genoemde doel volkomen gemotiveerd schijnen. Op welke wijze moet de gemeente de panden, waarop zij het oog heeft, in eigendom verkrijgen? Het meest afdoende ware zeker onteigening van de bedoelde perceelen, gelijk dit met gevaarlijke

lijke plannen te Amsterdam ter algemeene kennis en vermeldt het oprichten van de vereeniging »Het aangroeiend fonds tot verbetering der volkshuisvesting", welker statuten reeds de koninklijke goedkeuring hebben verkregen. Aankoop, verbetering of afbraak van ongezonde woningen in de stad en het bouwen van nieuwe is ook hier het doel.

roerende goederen ter uitvoering van de wet op de besmettelijke ziekten kan geschieden. Burgemeester en wethouders moesten dan zoo noodig over eenige kleine woningen kunnen beschikken, waarin de bewoners der onteigende panden tijdelijk gehuisvest konden worden; evenals het geval is met gezinnen, wier woningen ontsmet worden. Zulke maatregelen vereischen echter een wet, die wij nog niet bezitten.

Ook met de bestaande wetten en verordeningen kan dit doel — zij 't ook niet zoo spoedig en volledig — bereikt worden. Art. 22 van de Deventer verordening op de gebouwen en kleine woningen geeft aan burgemeester en wethouders het recht om de bewoning van alle kleine woningen te verbieden, die niet slechts wegens slechten bouw, maar ook *om eenige andere reden* door de gezondheidscommissie voor de gezondheid der bewoners nadeelig geacht worden. Art. 20 eischt ook in bestaande kleine woningen de aanwezigheid van een goeden houten of steenen vloer, van een behoorlijken schoorsteen of andere doelmatige rookgeleiding en van een deur of venster, dat geopend kan worden en onmiddellijk aan de buitenlucht uitkomt. Zij stelt als minimum voor zoodanig venster een oppervlakte van 0,16 M^2. Art. 21 eischt het rein houden dier woningen en art. 22 acht ze ongeschikt, zoodra zij bouwvallig worden. Met zulke bepalingen kan een gezondheidscommissie overal, waar zij het noodig acht, de verklaring van onbewoonbaarheid voorstellen en vindt zij altijd termen, om het voorstel met redenen te omkleeden. „Wij hebben de eer burgemeester en wethouders te adviseeren den heer K. te verplichten: *a.* vóór de woningen te maken een flink privaat, *b.* te slaan een nortonpomp, *c.* de zinkput op de plaats deugdelijk te herstellen, *d.* de gang op nieuw te bestraten en voor het geval, dat hij binnen korten termijn niet aan gemelde eischen voldoet, alsdan die woningen, als schadelijk voor de gezondheid der bewoners, onbewoonbaar te verklaren." Ik citeer op goed geluk af uit de notulen der Deventer gezondheidscommissie.

Wordt dan niet slechts een bordje met de verklaring der onbewoonbaarheid aan de betrokken woning gehecht maar de ontruiming feitelijk tot stand gebracht — liefst op kosten

van den eigenaar, zoo noodig met medewerking van den rechter — dan zal de toestand spoedig veranderen. De tijden, waarin men ongehinderd zijn volkje kon exploiteeren, zijn dan voorbij. Boven het hoofd van elken eigenaar van krotten in de achterbuurten, hangt dan het Damocles zwaard van burgemeester en wethouders en zij weten, dat het met onverbiddelijke gestrengheid zal neerkomen. Alles te doen wat burgemeester en wethouders eischen, zou dikwijls de winsten doen dalen tot een peil, elders nog hoog geacht, doch hier de moeite der exploitatie niet meer loonend. De waarde der panden in sloppen en gangen zou zeker aanmerkelijk dalen. Vele perceelen kwamen dan spoedig onder den hamer en dan ware het tijd voor de gemeente, om ze door aankoop te verkrijgen. Mocht een bouwvereeniging aan het bod zijn — wat alleen met de beste en gunstigst gelegen panden zal geschieden — dan zou de gemeente een andere gelegenheid moeten afwachten. Speculanten zouden haar kunnen noodzaken voorshands van haar voornemen af te zien. De slechtste, meest verwaarloosde panden zouden echter binnen betrekkelijk kort tijdsverloop in handen der gemeente zijn. De laatste kon de woningen doen sloopen en het terrein naar de omstandigheden gebruiken tot verbetering van de omgeving of 't aan de eigenaars der omliggende panden verkoopen ter uitbreiding hunner erven. Nog dezer dagen werd te Deventer een groep woningen als de bedoelde, op een vrij ruime goed toegankelijke binnenplaats gelegen, voor minder dan *f* 200 per stuk verkocht. [1]

---

[1] Prof. Drucker wijst op de strijkgeldloopers, die te Leeuwarden en te Amsterdam het koopen van oude krotten door de gemeenten zoo goed als onmogelijk maakten. Niet overal evenwel vertoont zich dit verschijnsel in die mate. Nergens zal het zeker te dezen opzichte erger gesteld zijn dan in Friesland, waar strijkgeldloopen een beroep is, door de gegoede burgerij algemeen uitgeoefend. Als de gemeente alles wat aangeboden wordt en onder de termen valt koopt, en dit algemeen bekend wordt, zullen echter de feiten, waarop prof. Drucker wijst, zich wel overal gaan voordoen en de koopprijzen hoog doen stijgen. Is dit echter noodig? Kan de gemeente er de strijkgeldloopers niet telkens laten inloopen en een volgende verkooping afwachten? En is het bij openbare verkoopingen niet de gewoonte, dat de werkelijke koopers achter de schermen blijven? Als er jaarlijks een matige som voor zulke aankoopen op de gemeente-begrooting wordt uitgetrokken en elke *gunstige* gelegenheid te baat genomen wordt, zal in den loop van een tiental jaren reeds heel wat ongerechtigheid verdwenen zijn. Het zonder aarzeling toepassen van de bepaling der onbewoonbaar-verklaring en het feitelijk doen ontruimen

Zulk een rechtstreeksch ingrijpen van de overheid in het vraagstuk der achterbuurten door aankoop en slooping had in vele gemeenten reeds plaats, dikwijls zelfs met groote geldelijke opofferingen en heeft veel bijgedragen tot verbetering der sanitaire toestanden. Sedert 1873 zijn te Deventer eenige der slechtste sloppen — o. a. één met dertig woningen — door de gemeente aangekocht en gesloopt. Dit stelde haar in staat, het buitenste gedeelte der stad, onmiddellijk achter de voormalige muren gelegen, door drie nieuwe straten met den frisschen buitenkant te verbinden en midden in een netwerk van stegen een vrij groot plein te doen ontstaan.

---

zal in *verband met het aanbieden van nieuwe woningen* van *ongeveer gelijken huurprijs* de oude gebrekkige panden ongetwijfeld depreciceren. De krotten, zegt prof. Drucker, zullen wegens den aanwas der bevolking in de steden een gewild marktartikel blijven, hoeveel woningen men ook bouwt. De schrijver zou er willen bijvoegen, dat de krottenbewoners de gezellige vuile holen zeer ongaarne verlaten voor de buitenwijken, zoodat op medewerking van hunne zijde niet te rekenen valt. Allen echter, die geregelde verdienste hebben en nog prijs stellen op den naam van knappe menschen, zullen de gangen verlaten, als daarbuiten betere woningen voor denzelfden prijs te verkrijgen zijn. De huisjesmelkers behouden de slechte betalers en de room gaat van de melk.

Het doel zal echter wel vollediger en sneller bereikt worden, als overeenkomstig de gedachte van prof. Drucker en het nutsrapport de onbewoonbaar-verklaring zonder schadevergoeding in de rijkswet gegrondvest en als uitzondering gebruikt werd, terwijl onteigening overeenkomstig de Engelsche wetten met eenvoudigen procesgang en vergoeding aan den eigenaar van de innerlijke waarde van het perceel regel werd.

Het komt den schrijver echter voor, op grond van hetgeen hij op dit gebied jaren lang kon waarnemen, dat de bestaande middelen nog geenszins onvoldoende zijn gebleken, om den toestand in betrekkelijk kort tijdsverloop te veranderen, zonder de eigenaars aan harde of onbillijke behandeling bloot te stellen; mits de verordening strenger dan tot nu toe gehandhaafd worde, aankoop van gemeentewege — zij 't slechts van enkele krotten — geregeld plaats vinde en nieuwe *goedkoope* woningen in voldoend aantal verrijzen.

Een kortere en minder kostbare procedure van ontruiming zou echter veel goeds uitwerken. Het geval doet zich telkens voor, dat eigenaars aan de aanschrijving van de overheid willen gevolg geven, doch 't niet doen, omdat de huurders de woning niet willen verlaten. De vraag wordt dan gesteld: wie moet de *f* 40 voor het deurwaarders-exploot betalen? Een enkel citaat als bewijs uit het *Gemeenteverslag van Deventer over 1880*. Een zekere Hardonk vraagt aan de gezondheidscommissie om vier woningen in de Molenstraat, hem toebehoorende, voor onbewoonbaar-verklaring te willen voorstellen. De commissie vindt, dat zij er volkomen voor in de termen vallen. Bij het bezoek in de sloppen hoort men van de eigenaars mondeling vaak hetzelfde verzoek. Men heeft reeds lang geen huur ontvangen en de huurders zijn er niet uit te krijgen. Men hoopt dan, dat de gemeente de kosten der ontruiming zal dragen en dat men de gevolgen der onbewoonbaar-verklaring later wel op de een of andere manier zal kunnen afwenden.

Nog in 1885 kocht zij 16 laag gelegen ongezonde woningen. Elders, o. a. te Groningen is op soortgelijke wijze van overheidswege gehandeld en van algemeene bekendheid is het, dat het gemeentebestuur van Arnhem thans niet minder dan $2^1/_2$ ton wil besteden, om 165 woningen te onteigenen.

De werkzaamheid in deze richting bereikte haar hoogtepunt korten tijd na de ontmanteling der steden. Een opeengedrongen bevolking vulde de ruimte binnen de muren, grachten en vestingwerken op. Vooral de buitenste kringen onder de hooge wallen gelegen, waren het tooneel van een onbeschrijfelijke vuilheid en ellende. Eindelijk sprong de knellende band en geen opoffering uit de gemeentekas scheen te groot, om aan de zoo lang gevoelde behoefte aan licht en lucht te voldoen en beide in volle stroomen toegang te verleenen. Het ergste is voor goed voorbij. In de open vriendelijke moderne steden herkent men — de achterbuurten onbezocht latend — nauwelijks hare sombere voorgangsters.

In de laatste jaren is echter, behoudens enkele gunstige uitzonderingen, door de overheid in deze richting weinig gedaan. En toch is de tijd, om hier moker en hamer ter zijde te leggen, nog niet gekomen. De toestanden in de achterbuurten, in het voorafgaande door ons als ooggetuige geschetst, zijn nog ergerlijk genoeg. Weder dreigt het gevaar der overbevolking. De bewoners van het platteland begeven zich voortdurend in massa naar de steden. De bevolking der meeste steden nam met eenige duizenden toe en het proletariaat leverde daarvoor het grootste contingent.

Met het onbewoonbaar verklaren, voor afbraak in het openbaar verkoopen of in straten en pleinen herscheppen van sloppen en stegen vat men echter slechts ééne zijde van het vraagstuk in het oog. *De verjaagde bevolking moet opnieuw worden gehuisvest.* Het laatste alleen maakt het eerste mogelijk. Het zijn de twee zijden van dezelfde medaille. Velen beweren, dat die bevolking haar weg wel zal vinden, mits de ontruiming der achterbuurten over een lang tijdsverloop verdeeld wordt. Voornamelijk in de voorsteden zullen haar wel arbeiderswoningen aangeboden worden, die den gewonen huurprijs niet meer kunnen opbrengen. Zulk een uitkomst ware

niet onwaarschijnlijk. Evenwel noch zulk een groote vertraging, noch eene verplaatsing van de huisjesmelkerij van het centrum naar de voorsteden is gewenscht. Hier is voor particulieren de gelegenheid geopend, om de gemeente bij te springen in de volvoering der belangrijke taak. Hier ware een vereeniging op hare plaats, die zich ten doel stelde blokken *zeer eenvoudige* woningen te bouwen — bij voorkeur in de naaste omgeving der stad — om die te verhuren voor een prijs niet hooger dan de helft van dien, welke voor een gewone goede arbeiderswoning in de gemeente betaald wordt. Zulk een vereeniging zou den financieelen steun der gemeente behoeven en de laatste zou nog een stap verder kunnen gaan op den ingeslagen weg en dien steun verleenen. Dit zou wel het best kunnen geschieden in den vorm van garantie van de rente der leening, die voor de onderneming aangegaan zou moeten worden. Wellicht ware nog een jaarlijksch subsidie uit de gemeentekas noodzakelijk. Met het oog op de financieele uitkomsten reeds van het eerste tijdperk der Amsterdamsche „vereeniging ten behoeve der arbeidende klassen" verkregen en op die der Deventer diakenvereeniging zou het laatste wellicht kunnen blijken overbodig te zijn. Het spreekt van zelf, dat het behalen van winst ten eenenmale uitgesloten en alleen een rente van 3 á $3^1/_2$ pct. genoten moet worden. Waar het dan op aankomt is dit, dat de vereeniging op de geregelde ontvangst der huurpenningen kan rekenen. Om het laatste zoo goed mogelijk te verzekeren zou men zich het recht moeten voorbehouden, om minder gewenschte huurders te weigeren. Er is in steden van middelmatige grootte achter de ambachtslieden met vrij vaste verdiensten een breede rij arbeiders, die een huur van 50 à 60 cents per week wel kunnen betalen; voor anderen zouden de burgerlijke of kerkelijke armbesturen ze kunnen voldoen. Wie tot geen dier beide groepen behoorde, zou men geen toegang tot de woningen moeten geven. Zwervers van stad tot stad, menschen zonder eenig middel van bestaan waren dan uitgesloten. Voor hen zou op andere wijze gezorgd moeten worden. Het spreekt van zelf, dat men eerst op den duur na verkregen ervaring met de hulp van ingezetenen,

met personen en plaatselijke toestanden bekend, in de genoemde woningen de gewenschte en bedoelde huurders zou verkrijgen en behouden. Stelde men aan de personen, die zich als huurders aanmelden, de voorwaarde dat zij ten minste één jaar in de stad gewoond en daar een middel van bestaan gevonden moesten hebben, dan ware wellicht een verhuizing van mingegoeden van het platteland naar de stad als gevolg der nieuwe toestanden, geheel of gedeeltelijk voorkomen.[1]

Wat hiervan zij, er moet hetzij op de genoemde wijze hetzij op een andere een einde gemaakt worden aan het bestaan der vuile achterbuurten met haar ellendige krotten, in de moderne steden nog zoo ruimschoots voorhanden. Het sloopings- en vernieuwingswerk moet niet halverwege blijven steken. Hebben de eerste sanitaire maatregelen — het bestraten en aanleggen van riolen — de zwarte pest voor goed uit west-Europa verdreven, het opruimen van de laatste overblijfselen der middeleeuwsche toestanden in de steden zal typhus en cholera met hunne schuilhoeken doen verdwijnen.

[1] Nog op een andere wijze kunnen particuliere krachten met de overheid in deze zaak samenwerken. Prof. Drucker haalt de woorden van den Arnhemsche directeur der gemeentewerken den heer Tellegen aan, dat men, om vergissingen te voorkomen, wel een burgerlijken stand der krotten diende aan te leggen. Dit dient inderdaad te geschieden. Het is m. i. niet wenschelijk dit aan vrijwilligers over te laten. Een vaste commissie, die allengs de krotten en hun bewoners grondig leert kennen en de juiste maatstaf ter beoordeeling snel en beslist aanlegt, is noodzakelijk. De gezondheidscommissies tellen te weinig leden en hebben te veel andere werkzaamheden, om die taak naar behooren te kunnen verrichten; aangewezen is het echter om ze aan dit doel dienstbaar te maken. Men kan ze, gelijk dezen zomer te Arnhem geschiedde, versterken door toevoeging van bereidwillige en geschikte personen, die wat arbeid over hebben voor de goede zaak; of men kan ze tot kern maken van een epidemie-commissie, die in de meeste steden bestaat en in tijden van naderend gevaar door burgemeester en wethouders opgeroepen kan worden. De laatste kan dan, als de epidemie haar dienst niet meer vordert, permanent blijven en den bovenbedoelden arbeid verrichten. Zoo is het o. a. te Deventer geschied. De commissie verdeelde de stad in wijken, elk tweetal leden nam het onderzoek van een bepaald aantal wijken voor haar rekening. Te dien einde werden tabellen gedrukt met kolommen, aan het hoofd waarvan aangewezen was, wat tot verkrijging van een juiste kennis van de gangen en woningen ingevuld moest worden. Dit werk is thans voor twee derde verricht. Spoedig zal het voltooid zijn en dan bestaat er een burgerlijke stand van de Deventer krotten. Men heeft dan een legger verkregen, die echter voortdurend aangevuld, gecontroleerd en verbeterd moet worden. Daarvoor is elk jaar een herhaling van het onderzoek noodig. Het is echter duidelijk, dat het, voor de tweede maal door dezelfde commissie verricht, slechts evenveel weken zal kosten, als er de eerste maal maanden mede gemoeid waren.

Verrijzen er dan gelijktijdig in de luchtige en frissche omgeving der steden blokken der bovenbedoelde *eenvoudige en goedkoope* woningen, dan is tevens een groote stap gedaan op den weg, die tot verbetering leidt van het lot van dat gedeelte der arbeidende klasse, hetwelk de breede plaats tusschen de eigenlijke ambachtslieden en de armlastigen inneemt; al is het waar, dat met de slechte woning en de ongezonde nederdrukkende omgeving de armoede en ellende niet worden weggenomen, waarvan de oorzaken dieper liggen.

DEVENTER, November 1893. J. E. ENKLAAR.

HANDELSONDERWIJS.

Hoe langer hoe meer blijkt de overtuiging veld te winnen, dat over het algemeen ons onderwijs te theoretisch is, dat in alle takken te weinig de eischen van het practische leven in het oog worden gehouden. Daarvan kan o. a. het Nuts-rapport in zake Handenarbeid[1] getuigen. Ook in Duitschland schijnt hetzelfde gebrek te bestaan, zooals blijkt uit een zeer interessante brochure,[2] die mij dezer dagen in handen kwam en aanleiding gaf tot het schrijven der volgende beschouwingen.

Bij het bespreken van het doel der verschillende inrichtingen van onderwijs schermt men veel met de uitdrukking „algemeene ontwikkeling", zonder zich behoorlijk rekenschap te geven, wat hieronder te verstaan is en hoe zij verkregen kan worden.

Dient het tot zijne algemeene ontwikkeling, dat een leerling de lagere school verlaat met eenige noties van geschiedenis, aardrijkskunde en natuurkennis, als hij niet vlot en met oordeel lezen, in behoorlijken en duidelijken vorm zijne gedachten opschrijven, vaardig en juist rekenen kan?

Kan men den bij het eindexamen der hoogere burgerscholen geslaagden jongeling algemeen ontwikkeld noemen, wanneer uit de lijst der behaalde cijfers blijkt, dat hij wel voldoende heeft behaald in de vijf groepen, maar zich in de hoofdvakken een poveren sire heeft betoond?

---

[1] Zie *Sociaal Weekblad* 1892 N°. 26, enz.

[2] *Die Mängel unseres gegenwärtigen kaufmännischen Bildungswesens*, von R. Beigel. Berlin, Richard Wilhelmi.

Ja, indien algemeene ontwikkeling oppervlakkige kennis van velerlei zaken moest beteekenen!

Doch grondige kennis van enkele zaken, gepaard aan vaardigheid in hare toepassing op de practijk, geeft den individu meer voldoening, der maatschappij meer voordeel. Wat men grondig heeft geleerd, beklijft en wekt weetlust op; men wil verder doordringen en gevoelt behoefte aan aanverwante wetenschappen en kunsten. Waar behoefte en lust gepaard gaan, wordt ook kennis verkregen en ten slotte is toch eigen onderzoek de eenige weg tot ware ontwikkeling. Geen slechter dienst kan men den jongen mensch bewijzen, dan hem den weg te gemakkelijk te maken, alle moeilijkheden voor hem te effenen.

»Zelf moet gij 't zoeken en zelf moet gij 't vinden"

is een waar woord van De Génestet, dat bij het onderwijs te veel uit het oog wordt verloren. Belangstelling en liefde wekken is de taak van den onderwijzer, hoog of laag, zoeken en leeren die van den leerling.

Het heeft steeds mijne aandacht getrokken dat onder de groote menigte jongelieden, die voortgezet onderwijs ontvangen, zoo weinigen uitmunten; geen andere verklaring hiervoor heb ik kunnen vinden dan dat in te korten tijd te veel hun wordt geleerd. Van 't eene vak naar 't andere worden zij gedreven, zonder dat hun de tijd wordt gelaten tot gezet nadenken en zelfstandig werken. In deze overtuiging werd ik versterkt door de ervaring dat soms personen, die een treurige figuur maakten op de schoolbanken, later boven velen bleken uit te munten, als zij zich gingen toeleggen op het vak hunner keuze, zelfs indien dit een wetenschappelijk vak was.

Soberheid in onderwerpen, gepaard aan degelijkheid van behandeling, werkt ontwikkelend, al is het dan niet „algemeen", maar moeilijk is dit in practijk te brengen door hem, die door een school- of examen-program is gebonden aan een bepaalde hoeveelheid leerstof in een bepaalden tijd. Daarom is zoo weinig mogelijk reglementeering, zooveel mogelijk vrijheid van beweging voor den onderwijzer gewenscht, mits er worde gezorgd voor de noodige inrichtingen, om elken aanleg tot zijn recht te doen komen. Hiertoe zou een geheele

herziening onzer onderwijswetten noodig zijn, zooals ik reeds vroeger heb aangetoond[1] en nu niet zal herhalen; onze wetgevers hebben het voorloopig te druk.

Intusschen is het een verblijdend verschijnsel, dat alom in den lande de zucht tot oprichting van vakscholen zich openbaart, al zou wat meer voortvarendheid gewenscht zijn. Naast ambachtsscholen verrijzen landbouwscholen en, waar deze inrichtingen te kostbaar zijn, tracht men door cursussen in de behoefte te voorzien. Wanneer nu maar wordt gezorgd dat hier de practijk den toon aangeeft, dan zullen de resultaten niet uitblijven en deze zullen de oogen openen van hen, die de kwijning van veler bedrijf niet mede zoeken in gebrek aan vakkennis. Gebrek aan leerkrachten zal regeering en particulieren nopen gelegenheden in het leven te roepen tot opleiding van geschikte leermeesters en dezen zullen weder hun invloed aanwenden om een meer practische richting te geven aan andere takken van onderwijs.

Merkwaardig in dit opzicht is het derde jaarverslag der „Gemengde Commissie voor Onderwijsbelangen". Hoofdzakelijk in het leven geroepen ter bestrijding van de gevreesde slechte uitwerking op het openbaar onderwijs van de wijzigingen, in 1889 aangebracht in de wet op het lager onderwijs, wist zij niets beters te doen dan de oprichting te bevorderen van model-herhalingsscholen, bedoelende het geven van: *a.* tuinbouwonderwijs, *b.* zeevaartkundig onderwijs, *c.* landbouwonderwijs (in wording). Zij wil in dien geest voortgaan, zonder dat blijkt of ook ambachts- en handelsonderwijs in den kring harer bemoeiingen zal worden opgenomen.

Daarentegen werd in het begin van dit jaar door de Maatschappij ter bevordering van Nijverheid een onderzoek ingesteld naar den toestand der *vakopleiding* in Nederland, waarbij uit de rondgezonden *vragenlijst* bleek, dat zij hoofdzakelijk op de opleiding voor ambachten het oog had, al worden handwerken en fabrieken niet vergeten. Wel luidt vraag IX: „Welke wijzigingen in het ambachts- en vakonderwijs en in de opleiding van leerlingen voor ambacht en bedrijf

---

[1] *Vragen des Tijds* 1881.

worden in uwe gemeente noodig geacht?", doch de zeer uitvoerige lijst der bedrijven, die zij er bij voegt, toont voldoende dat zij slechts de opleiding van werklieden bedoelt.

Noch de bovengenoemde commissie, noch de genoemde maatschappij schijnt roeping te gevoelen zich te bemoeien met de talrijke schaar, die de lagere school verlatende, geen ambachtsman, noch landman, noch zeeman gaan worden, maar in den kleinhandel, de handwerksnijverheid, de administratie hunne toekomst zoeken of de ondergeschikte plaatsen in de handelskantoren zullen innemen; hun getal is waarlijk niet gering.

In de plaats mijner inwoning zijn twee armenscholen en een tusschenschool, welke jaarlijks worden verlaten door ongeveer 30 leerlingen elk, dus samen 90, die volgens de verklaring der hoofdonderwijzers zelven meest *geen* voldoend lager onderwijs hebben genoten. Van die 90 leerlingen komen er gemiddeld geen 20 op de herhalingsschool en de burgeravondschool. Van de overige twee openbare scholen, voor meergegoeden bestemd, en drie bijzondere scholen voor alle standen doen de getallen hier minder af; de laatste leveren samen een vijftal leerlingen aan de burgeravondschool.

Op deze inrichting worden jaarlijks gemiddeld 20 nieuwe leerlingen toegelaten, waarvan 7 het eindexamen van den driejarigen cursus afleggen; velen verlaten de school binnentijds, omdat zij niet op het ambacht gaan, daar het onderwijs in de 2e en de 3e klasse geheel is geregeld naar de behoeften der ambachtslieden en wel in het bijzonder voor de bouwambachten.

Dit alles betreft nu wel een klein stadje, doch ik heb redenen om aan te nemen, dat het ook elders zoo is en dus te besluiten dat, behalve voor de meer gegoeden en de ambachtslieden, dus voor de groote meerderheid, na het gewone lager onderwijs geen onderwijs meer te krijgen is of althans niet wordt verkregen in een groot deel van ons land. Het herhalingsonderwijs toch is nog van weinig beteekenis en zeker niet deugdelijk geregeld; voor zoover ik weet, is er althans slechts éene stad in ons land, waar men het flink heeft aangegrepen, namelijk Groningen. Daar heeft men eene *afzon-*

derlijke school ingericht voor herhalings-*dag*- en *avondschool* en tracht men door flinke traktementen de beste onderwijskrachten voor haar te winnen. Terwijl ik dit schreef, ontving ik de Septemberaflevering van de *Vragen des Tijds*, waarin de opmerkelijke opstellen van dr. G. W. Bruinsma en H. W. J. A Schook een heldere toelichting geven van het boven beweerde.

Niet minder dan 546 739 kinderen van zes tot twaalf jaren bezoeken in ons land de lagere school, 91 449 verlaten haar jaarlijks, de helft zonder voldoend lager onderwijs te hebben genoten. Ruim de helft van die leerlingen zijn jongens, dus ongeveer 270 000, terwijl uit het regeeringsverslag blijkt dat de herhalingsscholen worden bezocht door 15 194, de ambachts-, teeken- en industriescholen door 5973, de burgeravondscholen door 4773, de hoogere burgerscholen door 5914 en de gymnasia door 2567 jongens, samen 34 421. Bedenken wij nu dat de lagere scholen, ook blijkens het aantal ontslagenen, hare leerlingen zes jaren behouden en de andere inrichtingen, behalve de gymnasia, gedurende een in den regel aanmerkelijk korter tijdvak, dan moeten wij van de 270 000 nog een goed aantal afschrijven, om eene vergelijking te kunnen maken tusschen het aantal leerlingen der lagere en dat der overige scholen. Ook zijn er nog inrichtingen van uitgebreid lager onderwijs, kostscholen, enz. die vele jongens opnemen, maar met dit al blijft nog de groote meerderheid zonder verder onderwijs dan het weinigje, dat tot twaalf jaar is genoten.

Hoe dit te verhelpen?

Door alom herhalingsscholen op te richten in den geest der Gemengde Commissie, nl. zulke die haar leerplan regelen naar de practische behoeften van elke plaats in het bijzonder. Deze zullen dan de voorbereiders worden voor vakscholen of zelve vakscholen worden, naarmate het algemeen de behoefte hieraan leert beseffen, en geschikte leermeesters worden gevormd.

Op ééne soort van vakscholen, in ons land slecht vertegenwoordigd, heb ik thans meer bijzonder het oog, de handelsscholen.

Uit gegevens, mij verstrekt door mr. C. A. Verrijn Stuart[1], maak ik op dat van de mannelijke bevolking in de provinciën Groningen en Utrecht ongeveer 5 pct. zich wijdt aan den handel, hieronder niet begrepen het crediet- en bankwezen, het verzekeringswezen en het verkeerswezen. Voor het geheele land zal dit percent wel hooger blijken te zijn, als men kan afgaan op hetgeen bekend is van Duitschland[2] en Engeland.[3] In het laatstgenoemde land toch vindt men 9 à 10 pct. der mannelijke bevolking in den handel. Volgens het *Sociaal Weekblad* is daar 44 pct. der bevolking in verschillende bedrijven werkzaam, nl. 12.899.484 personen, waaronder 8.883.254 mannen; van het mannelijk deel dezer personen houdt de nijverheid 62 pct., de handel 15,4 pct., de landbouw en visscherij 14,5 pct. bezig. In ons land zal waarschijnlijk de nijverheid een kleiner, de handel een grooter percent der mannen bezighouden, doch in elk geval is hun aantal aanzienlijk, hun invloed op de volkswelvaart groot, dus hunne opleiding van overwegend belang.

Nu bezitten wij tegenover 61 hoogere burgerscholen en 28 gymnasia, slechts twee handelsscholen en twee inrichtingen, welke met dien naam worden bestempeld. Men werpe mij niet tegen dat ook aan de hoogere burgerscholen handelswetenschappen worden onderwezen; dit onderwijs bepaalt zich meestal tot eenige noties van boekhouden en handelsrekenen. Ook de moderne talen, die natuurlijk elk beschaafd koopman noodig heeft, worden er geleerd, maar minder practisch dan voor hem wenschelijk is. Wel heeft men aan twee hoogere burgerscholen met vijfjarigen cursus handelsafdeelingen in het leven geroepen, doch deze zijn mislukt.

De bedoelde inrichtingen dan zijn: 1°. de handelsschool te

---

[1] De ijverige secretaris der Centrale commissie voor de statistiek beschikte nog slechts over de gegevens van twee provinciën, nl.

	Groningen.			Utrecht.		
Personen werkzaam in:	m.	vr.	totaal.	m.	vr.	totaal.
den warenhandel,	6241	1812	8053	5003	1424	6427
den tusschenhandel,	521	6	527	204	1	205
de hulpbedrijven v/d handel.	141	7	148	85	5	90

[2] R. Beigel. Blz. 25.

[3] *Sociaal Weekblad* 1893, N°. 38.

Amsterdam, met tweejarigen cursus, aansluitende aan eene hoogere burgerschool met driejarigen cursus, 2° de Nederlandsche school voor nijverheid en handel te Enschedee met vijfjarigen cursus, waarvan de eerste drie jaren ook overeenkomen met eene hoogere burgerschool, 3° de hoogere burgerschool ter opleiding voor handel en nijverheid te Haarlem, die zich van een gewone hoogere burgerschool met driejarigen cursus onderscheidt, doordien de 2de en de 3de klasse zijn gesplitst in A en B, waarvan A 4 uren wiskunde, 1 uur geschiedenis en 1 uur natuurwetenschappen minder geniet dan B, welke worden vervangen door schoonschrijven, boekhouden en handteekenen, 4° de hoogere burgerschool met driejarigen cursus met de daaraan verbonden klasse voor handel te Rotterdam.

Wel ziet men voor en na in advertentiën het bestaan van particuliere handelsscholen vermeld, maar haar aantal kan niet groot zijn (2 of 3) en hare bekendheid in den lande is zeker gering. Daarentegen hoort men veel van jongelieden, die buitenslands het handelsonderwijs gaan zoeken, dat hun vaderland hun niet voldoende of niet naar het verlangen hunner ouders geeft; verlokkend voor velen is het zeker, als men let op de programma's van vele dier buitenlandsche inrichtingen en haar uiterlijk vertoon. Of het innerlijke hiermede in overeenstemming is, heb ik wel eens redenen gehad te betwijfelen, maar in elk geval: een nederlandsche opleiding voegt den nederlandschen jongen, mits ons land hem daarvoor de gelegenheid in voldoende mate aanbiedt. Te beweren dat bovengenoemde vier inrichtingen aan dezen eisch voldoen, zou zeker bij alle mogelijke waardeering wat kras zijn; er zijn meer gelegenheden noodig, hetzij zelfstandige inrichtingen, hetzij verbonden met bestaande; bovendien is er iets hoogers noodig, maar hierover later.

Elke poging om het handelsonderwijs uit te breiden verdient ondersteuning, eene bewering schijnbaar in strijd met bovenstaand citaat van De Génestet, doch in werkelijkheid niet.

Zelf zoeken sluit geene leiding uit, mits zij oordeelkundig zij; onderzoekingen doen op practisch gebied zonder leiding, is afstand doen van den schat van ervaring, door voorgangers vergaard. Gaandeweg is die schat op allerlei gebied van kennen

en kunnen zoo groot geworden, dat degelijk werken in velerlei richting tegelijk onmogelijk blijkt. Er moet dus na behoorlijke voorbereiding ééne richting worden gekozen en met ernst gevolgd. Daarvoor nu bieden vakscholen de beste gelegenheid aan.

Toch schijnt men in ons land te schoolsch, te vasthoudend aan verouderde begrippen van wetenschappelijkheid, om dit toe te geven of te langzaam in het besluiten, om het denkbeeld in daden om te zetten. Ik behoef slechts te wijzen op de suikerindustrie en de electro-techniek, waarvoor tal van jongelingen zich in den vreemde gaan bekwamen bij gebrek aan vakscholen hier te lande. Zagen wij niet onlangs de kranten vermelden dat ééne dier inrichtingen in Duitschland een aantal nederlandsche leerlingen had, groot genoeg om eene school goed te bevolken?

Inrichtingen voor wetenschappelijke opleiding hebben wij te over. Ook bij ons vertoonen zich de voorteekenen, of meer reeds, van een wetenschappelijk proletariaat; laten wij, om het te keeren, vakscholen oprichten.

Men schijnt dan, om op ons onderwerp terug te komen, algemeen in den lande als voorbereiding voor speciaal handelsonderwijs noodig te achten, wat er op eene hoogere burgerschool met driejarigen cursus of in de eerste drie klassen van die met vijfjarigen cursus wordt onderwezen. Het onderscheid tusschen deze beide inrichtingen bestaat in de behandeling der natuur- en staatswetenschappen, die in de eerste tot een afgerond, zij het dan zeer onvolkomen, geheel worden gebracht, doch in de laatste slechts tot inleiding dienen voor hetgeen in de hoogere klassen nog zal worden behandeld.

Over het geheel kan men dien eisch billijken voor een beschaafd mensch, die later in den handel of in de nijverheid eene positie van eenig belang zal innemen, doch de algebra zou ik willen inkrimpen en de natuur- en scheikunde geheel overlaten aan het verder voortgezet onderwijs [1]. Blijft nog de vraag of de overblijvende vakken zóó worden onderwezen, dat zij een geschikte voorbereiding vormen; of de methoden practisch ge-

[1] De zoo hervormde driejarige cursus zou dan tevens als voorbereiding kunnen dienen voor allen, die een wetenschappelijke opleiding verlangen, zooals ik reeds heb aangetoond in de *Vragen des Tijds*, Nov. 1881.

noeg zijn, om in den betrekkelijk beperkten tijd de meest mogelijke resultaten te verkrijgen? Hieraan te twijfelen is geoorloofd, als men let op den nog steeds voortdurenden strijd over het taalonderwijs en op de nog steeds gebruikt wordende onpractische rekenboeken, op de soms in nuttelooze bijzonderheden afdalende vragen over aardrijkskunde en geschiedenis en de meer het geheugen dan het waarnemingsvermogen oefenende behandeling der natuurlijke historie. Wij willen echter eens aannemen, dat van deze drie jaren naar behooren door de leerlingen wordt geprofiteerd, wat dan verder?

Het is een feit dat de groote meerderheid niet verder komt. In 1890 waren op de 61 hoogere burgerscholen in de 1e, 2e en 3e klasse samen 4445 leerlingen tegen 910 in de 4e en 5e klasse, dus ruim een vijfde deel, of, wil men een betere vergelijking: in de 3e klasse 1136 tegen 561 in de 4e klasse, zoodat ruim de helft was verdwenen. De overblijvenden zijn bijna allen bestemd voor de studie aan de Polytechnische School of aan Universiteiten, zelden hoort men iemand hunner verklaren dat hij in den handel wil gaan en dit is niet te verwonderen. Wat toch heeft de aanstaande koopman te maken met de *groote* hoeveelheid wis-, natuur- en scheikunde, die de hoofdschotels uitmaken der spijslijst, welke hem in de hoogere klassen zal worden voorgezet? Wel spreekt ook het programma van handelswetenschappen, doch wij merkten boven reeds op, dat deze als bijvakken worden beschouwd en dus niet tot hun recht komen.

Indien men het eindexamen der hoogere burgerscholen, evenals dat der gymnasia, had gesplitst in A en B, zóó, dat A diende voor handel en nijverheid en B voor technische wetenschappen, dan zou waarschijnlijk niet de school worden verlaten door de groote meerderheid der leerlingen, alvorens zij een bewijs van rijpheid hebben ontvangen. En dit bewijs zelf zou meer beteekenen dan nu, omdat het examen strenger afgenomen zou worden. Indien de commissiën het tegenwoordig examen ook maar eenigszins streng wilden afnemen, zouden zij veel meer candidaten moeten afwijzen; de cijfers, welke den uitslag uitdrukken, behoeft men slechts in te zien, om zich hiervan te overtuigen. Maar wat meer zegt: men zou ver-

scheiden jongelingen door deze splitsing in staat stellen, om zich meer dan thans toe te leggen op hetgeen hun later in handel en nijverheid te pas komt.

Heeft soms de handel geen behoefte aan theoretisch onderlegde en practisch gevormde jongelingen? Is het voldoende dat men de algemeene ontwikkeling heeft opgedaan, die allen beschaafden ten deel valt, om op het kantoor te worden ingewijd in de toepassing der kennis en kunst, waarvan men tenauwernood de beginselen heeft leeren kennen? Wie op het kantoor zal den onervaren nieuweling inlichten? Of men mist daar door eigen bezigheden den tijd om hem te leiden òf men heeft daartoe noch den tact noch de geschiktheid.

Zonder leiding moet dus de jongeling zich bekwamen voor den handel, die thans zulk een schat van kennis eischt. De handel toch zoekt geheel de wereld door meer en meer naar nieuwe bronnen voor de grondstoffen der nijverheid en naar nieuwe débouchés om hare producten te plaatsen. Hij moet vele talen spreken en vele gewoonten kennen. Hij gaat dagelijks verbintenissen aan en dient de rechten en verplichtingen te kennen, welke hieruit ontstaan. Hij heeft zijn eigen wetboek, dat streng wordt gehandhaafd en geen onkunde als verontschuldiging toelaat. Hij heeft zich zelven een betaalmiddel geschapen in zijne wissels en chèques, die aan een eigenaardig recht zijn onderworpen. Hij verschaft zich zelven een bewijsmiddel in zijne boeken, doch alleen zonder gevaar, indien hij weet hoe ze te houden. Kortom de handel eischt in onzen tijd eene veelzijdigheid van kennis als weinig andere beroepen noodig maken.

Dit heeft het practische Amerika zeer goed ingezien bij het oprichten zijner *Commercial and Business Colleges.* In het leven geroepen door den bekenden president James A. Garfield, was het aantal handelsscholen in de Vereenigde Staten in 1884 reeds tot 269 gestegen.

Zij worden onderscheiden in commercial colleges (104), die theoretisch, en business colleges (165), die practisch onderwijs geven. De laatste zijn het best ingericht, zij hebben practische kantoren, waar de leerlingen als op een ernstig

handelskantoor met alle daar voorkomende bezigheden worden belast, ook in stenografie en telegrafie worden geoefend. Alles is er op ingericht om in den kortst mogelijken tijd de grootst mogelijke practische vaardigheid te verzekeren.

Het glanspunt eener dergelijke inrichting is het modelkantoor, een groote zaal, waarvan eene zijde wordt ingenomen door een reusachtigen katheder, eene groote tafel en eenige landkaarten, terwijl langs de andere zijden een groot aantal afgeschoten vertrekjes zich bevinden, ruim genoeg om verscheiden jongelieden een geschikte werkplaats aan te bieden. Deze vertrekjes stellen verschillende kantoren voor, als post, telegraaf, bank, enz., allen nauwkeurig de echte nabootsende. In het midden der zaal vindt men verschillende groepen van lessenaars, elke groep een bepaalden handelstak vertegenwoordigende. Iedere groep drijft eene zaak van a tot z en allen staan zij met elkaar in betrekking, hetgeen natuurlijk aan het geheel een zeer levendig karakter geeft.

Uit den aard der zaak is op deze wijze het onderwijs grootendeels hoofdelijk, doch de klassikale band wordt gelegd door de theoretische voordrachten en lessen, welke verscheiden uren daags in gewone leskamers of leerzalen worden gegeven. Hoofdzaak blijft intusschen practische vaardigheid voor den handel, waardoor het op den voorgrond dringen van bijvakken, die den leerling afschrikken of afbeulen, wordt vermeden. Zoowel meisjes als jongens bezoeken deze inrichtingen, hetgeen tot geenerlei bezwaren aanleiding geeft.

Voegen wij bij deze korte beschrijving, dat er afzonderlijke cursussen worden gegeven voor de leerlingen, die te weinig onderlegd zijn om de gewone lessen te volgen, en avondcursussen voor hen, die overdag elders moeten werken, dat hiervan ook door personen van gevorderden leeftijd gebruik wordt gemaakt, dat er jaarlijks ten overstaan van kooplieden wordt geëxamineerd en dat er vijf seminariën tot opleiding van handelsleeraren bestaan, dan blijkt genoegzaam welk gewicht in de Vereenigde Staten aan vakonderwijs voor den handel wordt gehecht.

Niet minder is dit het geval in Frankrijk, waar sedert 1871 de vakscholen als paddestoelen uit den grond verrijzen

of liever door regeering en particulieren als om strijd worden opgericht.

Eene lijst te geven van de voornaamste handelsscholen in dat land [1] zou te veel ruimte eischen; alleen te Parijs heeft men: l'école supérieure de commerce, l'école des hautes études commerciales, l'école commerciale, l'institut commercial, l'école pratique de commerce et de comptabilité, benevens veertien inrichtingen voor avondcursussen, allen druk bezocht. Ook aan meisjes wordt handelsonderricht gegeven en na het afleggen van examens worden diploma's uitgereikt.

Stel nu hiertegenover eens ons pover aantal vakscholen voor handel en nijverheid en de miskenning [2] van de behoefte hieraan bij het onderwijs der hoogere burgerscholen, door Thorbecke in het leven geroepen hoofdzakelijk voor hen, die geen wetenschappelijke opleiding verlangen, maar degelijke voorbereiding voor het practische leven, dan mag het verbazing wekken, dat niet reeds lang door eene wijziging der wet op het middelbaar onderwijs in deze leemte is voorzien.

In de vergadering der Vereeniging tot bevordering van fabrieks- en handelsnijverheid, den 7den September te Enschedee gehouden, werd de wenschelijkheid erkend van de oprichting eener *practisch technische school* ter opleiding voor afzonderlijke takken van nijverheid, inzonderheid ook voor electro-techniek, daar de Polytechnische School hierin niet voldoende kan voorzien. Hier liet de nijverheid zich hooren; zou de handel ook niet eens zijne eischen stellen?

Zou hij niet mogen aandringen op meerdere vakscholen of althans handelsklassen aan de hoogere burgerscholen, benevens ééne of meer inrichtingen voor hooger handelsonderwijs? Hooger handelsonderwijs voor de leiders van den groothandel, de consuls en de toekomstige handelsleeraren?

Eenige amsterdamsche hoogleeraren hebben het nut hiervan ingezien en avondlezingen gehouden voor jonge kooplieden, die goed werden bezocht; zouden hieruit niet blijvende

---

[1] Men zie de brochure van Beigel, blz. 67, en verder voor meer bijzonderheden: *L'enseignement commercial et les écoles de commerce en France et dans le monde entier*, par Eugène Léautey, Paris, Librairie Guillaumin et Cie.

[2] Het eindexamen der hoogere burgerscholen, *Vragen des Tijds* 1889.

colleges over handelsrecht, staathuishoudkunde en andere sociale wetenschappen voor niet-juristen kunnen voortvloeien? Het zou een zeer gewenschte „university-extension" zijn, want hoewel er onder onze handelslieden uitnemend bekwame, ik zou haast zeggen geleerde mannen voorkomen, is het slechts den buitengewoon begaafde gegeven, zich zonder leiding groote kennis te veroveren. Toch heeft de handel meer en meer behoefte aan mannen, die groote kennis aan een practischen blik paren en zien wij dan ook in den geldhandel de voornaamste plaatsen door academisch opgeleiden, namelijk juristen, innemen; hierin ligt eene vingerwijzing. Een goed systeem van handelsonderwijs zal ons aan kooplieden helpen volgens de definitie van Potgieter: „een koopman, dat wil zeggen een veelzijdig ontwikkeld man, die kennis heeft van vele dingen, liefde voor wetenschap en kunst, beide onmisbaar voor den harmonisch ontwikkelden mensch, die behalve verstand ook hart, fantasie moet bezitten".

Bij het voorgaande had ik het oog op hen, die in den handel een rol van eenige beteekenis zullen spelen. Let men op de ondergeschikten of op den kleinhandel, dan blijkt de toestand hunner opleiding of liever niet-opleiding nog treuriger te zijn. Terwijl de eersten bij het middelbaar onderwijs althans nog eenige voorbereiding voor den handel vinden, moeten de laatsten zich tevreden stellen met hetgeen de gewone of uitgebreid lagere school hun biedt, bestaande in ons geval uit matig rekenen en eenige noties van eene of meer vreemde talen. Wij zagen het boven: de burgeravondschool wordt òf niet bezocht òf verlaten, zoodra men plaatsing vindt in een winkel of op een kantoor, en te recht, want haar onderwijs is alleen voor den ambachtsman bestemd. Den kleinhandelaar en den klerk bij handel en administratie trekt niemand zich aan. Des werkmans belangen verdienen zonder twijfel nauwlettende aandacht, doch, als ik me niet vergis, treden zij te zeer op den voorgrond bij de tegenwoordige wijze van beoordeeling der sociale toestanden, ten nadeele van een niet minder belangwekkend deel onzer bevolking. De kleine burgerij, die haar bestaan vindt in handel, nijverheid en administratie, die een

groot deel van de lasten der gemeenschap mededraagt en soms maar een gering deel der lusten kan verwerven, zij een steunpilaar der bestaande orde.

Moet de kleinhandel niet thuis zijn in boekhouden en handelsrekenen? Men vrage eens naar de oorzaken der zoo veelvuldig voorkomende faillissementen in den winkelstand; men zal meer van onkunde dan van boos opzet hooren gewagen.

Komt de kleinhandel niet in aanraking met banken en wissels? Waar leert hij zijne rechten en verplichtingen kennen en de gevaren, waaraan hij zich blootstelt door slordig boekhouden of onbezonnen wissels teekenen?

Bedenkt men verder hoe dagelijks nieuwe uitvindingen en verbeteringen den détail-handel worden aangeboden, maar helaas ook namaaksels en vervalschingen aan de orde van den dag zijn, dan zal men inzien dat ook hier degelijke voorbereiding noodig is om den koopman te vormen, die het vertrouwen zijner klanten en dat zijner leveranciers verdient, die met eenige kans op succes den strijd tegen de steeds toenemende mededinging kan aanvaarden.

Dat lager onderwijs hiervoor geheel onvoldoende is, behoeft geen betoog, maar zelfs de hoogere burgerschool met driejarigen cursus, indien zij niet als de haarlemsche hiervoor speciaal is ingericht, geeft niet voldoende voorbereiding voor handel en nijverheid, minder nog de eerste drie klassen der hoogere burgerschool met vijfjarigen cursus, terwijl ook in de behoeften der lagere ambtenaren door ons onderwijs niet wordt voorzien. Door privaatlessen trachten zeer velen op dure en gebrekkige wijze de leemten aan te vullen, welke ons onderwijs-systeem voor de meerderheid der bevolking aankleven. Zoo de „gemengde commissie voor onderwijsbelangen" hare zorg voor herhalingsscholen ook in deze richting wilde uitbreiden, zou zij zich wellicht met een moeilijke, maar zeker met een dankbare taak belasten.

Koopman wordt wie zich een winkel en eenig crediet kan verschaffen. Of hij bekend is met de verplichtingen, welke het wetboek van koophandel hem oplegt, of hij kennis heeft van de waren, waarin hij handelt, van hare herkomst, hare ver-

valschingen, of hij begrip heeft van boekhouden en van de berekeningen hierbij voorkomende, weet niemand en alzoo ontstaat ook al een handelsproletariaat, zeer ten nadeele van den degelijken handel, de onmisbare schakel tusschen voortbrengers en verbruikers. Het aantal dergenen, die ongeschikt zijn voor hunne taak en hierdoor mislukken, breidt zich uit en met hen het aantal dergenen, die hunne ontevredenheid met de maatschappelijke toestanden luide verkondigen.

Opzettelijk heb ik mij bepaald tot het mannelijk geslacht. Voor de meisjes is er nog minder gelegenheid dan voor de jongens om vakopleiding te genieten en toch toont de statistiek[1] aan, dat het aantal vrouwen, die een zelfstandigen werkkring zoeken, steeds toeneemt en reeds een niet te versmaden cijfer heeft bereikt. Boven werd reeds opgemerkt dat in Amerika en in Frankrijk ook meisjes de handelsscholen bezoeken; ik zie geen reden waarom ook niet bij ons hetzelfde zal geschieden, wanneer haar de gelegenheid wordt gegeven.

Resumeerende meen ik de wenschelijkheid te hebben aangetoond van drie soorten van vakscholen voor den handel, allen een eindexamen-diploma uitreikende[2]:

1°. Lager handelsonderwijs voor den kleinhandel, aansluitende aan de gewone of uitgebreid lagere school, te geven in dag- en avondcursussen.

Het omvat: schoonschrijven, boekhouden, handelsrekenen, correspondentie in eigen taal en, zoo mogelijk, in eene of meer vreemde talen benevens de allereerste beginselen van handelsrecht.

2°. Middelbaar handelsonderwijs voor den groothandel, aansluitende aan een eenigszins gewijzigde hoogere burgerschool

---

[1] *Sociaal Weekblad*, 1893 n°. 38.

[2] Sedert jaren komen tal van personen, die geen plan hebben ooit onderwijs te geven, deelnemen aan het examen voor de akte van bevoegdheid tot het geven van middelbaar onderwijs in het *boekhouden*, tot grooten last voor de examen-commissie, die er zeer velen moet afwijzen omdat zij wel practische, maar geen theoretische voorbereiding hebben genoten. Hun doel is een bewijs van bekwaamheid voor den handel te verkrijgen; met het oog hierop hebben particuliere vereenigingen te Rotterdam en te Amsterdam examens ingesteld voor boekhouden en handelscorrespondentie, andere eischen stellende dan de commissie voor het onderwijs.

met driejarigen cursus [1], eveneens in dag- en avondcursussen.

Het omvat dezelfde onderwerpen, uitvoeriger te behandelen, meer taalonderwijs benevens handelsgeschiedenis, handelsaardrijkskunde, staathuishoudkunde, warenkennis en stenographie. Vooral practische oefeningen mogen niet ontbreken.

3°. Hooger handelsonderwijs voor de toekomstige hoofden van groote handelshuizen en banken, voor consuls en handelsleeraren, verbonden aan eene of meer onzer universiteiten.

Dit onderwijs zou natuurlijk, zooals alle academisch onderwijs, moeten leiden tot zelfstandig onderzoek in die wetenschappen, welke den hoogstontwikkelden handelsman den ruimen blik moeten geven, noodig voor snelle beslissingen in groote, belangrijke handelszaken, doch hierover in bijzonderheden te treden waag ik niet.

Alleen zij nog opgemerkt, dat er geen reden bestaat waarom de universiteit wel advocaten, artsen en leeraren zou vormen en geen wetenschappelijke handelslieden; al hare kweekelingen toch studeeren, op enkele uitzonderingen na, voor de practijk en niet voor de wetenschap, d. w. z. het doel hunner studiën is de verwerving eener winstgevende maatschappelijke positie.

Ieder, die zich de moeite wil geven in de bovenstaande bronnen eens na te gaan wat België [2] en Frankrijk thans doen voor het handelsonderwijs, zal bovenstaande eischen niet overdreven vinden.

TIEL, 26 September 1893. L. VAN ZANTEN JZN.

---

[1] In den geest der Amsterdamsche handelsschool, welker karakter door den directeur, dr. Hülsmann, zoo juist is omschreven in het programma voor het schooljaar 1891—1892.

[2] Alleen voor de handelsacademie te Antwerpen, een stedelijke inrichting, geeft het rijk 45000 francs subsidie.

HOE IS FRIESLAND TE HELPEN?

Men meene niet, dat ik tot dit opstel, waarin de belangen van ééne provincie in het bijzonder besproken worden, geleid word door eenig vooral in Friesland hier en daar nog al duidelijk zich vertoonend provincialisme. De reden, waarom ik de kwestie der heerschende werkeloosheid en armoede juist met het oog op dit gewest behandel, ligt eenvoudig in de omstandigheid, dat de toestanden daar mij beter bekend zijn dan die in de andere provinciën; en hoewel niet ontkennende, dat er over het onderwerp in het algemeen veel goeds kan gezegd worden en reeds gezegd is, komt het mij toch voor, dat afbakening van het terrein van het onderzoek tot een vrij klein, doch goed bekend gebied, voor het verkrijgen van practische resultaten de voorkeur verdient.

Ik geloof dan ook, dat hetgeen ik zal aanvoeren niet alleen voor Friesland van belang is. Behalve dat geheel Nederland betrokken is bij den bloei van elk zijner deelen, verschilt Friesland niet zóó veel van de overige gewesten, of maatregelen, die in staat zouden zijn, dáár de armoede te verminderen en de welvaart te verhoogen, zullen ook elders in ons land, naar omstandigheden gewijzigd, toepassing kunnen vinden.

Friesland is alleen de andere provinciën wat vooruit op den weg van verval. De grootere armoede aldaar, de hoogere sommen, die voor de bedeeling noodig zijn, de mindere toeneming sinds vele en de afneming der bevolking in de allerlaatste jaren, toonen, dat het langs de helling, die van een welvarende landbouwstreek tot een verarmd oord voert, reeds wat verder dan zijn mede-gewesten is afgegleden. Zijn wij in staat die provincie in haar afdaling te stuiten, dan moet

het niet moeielijk vallen, ook de overige voor verder afglijden te behoeden, en zullen wij voorkomen, dat zij een baken in zee worde als een schip op het strand.

Dat in Friesland de armoede en werkloosheid hoog gestegen zijn, wil ik hier niet aantoonen. Dit is reeds herhaaldelijk geschied.[1] Wie er aan twijfelt en aan de voorhanden lectuur en de dagelijksche courantenberichten niet genoeg heeft, doorreize de provincie. Niet door per spoor, tram of rijtuig zich slechts langs de hoofdwegen te bewegen, maar door in de dorpen en dorpjes de woningen binnen te treden en het leven binnenshuis gade te slaan. Al had hij in vele andere landbouwstreken der beschaafde wereld armoede gezien, hij zal moeten erkennen, dat ze in Friesland misschien wel meer verborgen, doch daarom niet minder groot is.

Waar nog geen armoede is, in den gewonen zin van het woord, is achteruitgang. De flinke boerenarbeider, de veenwerker, de ambachtsman zinkt tot bedeelde; de boer, na lang worstelen met het noodlot, tot arbeider; de vervener, de winkelier, de smid, de molenaar, de bakker, allen gaan meer en meer achteruit. En waar de bloei van het platteland vroeger den bloei van de steden veroorzaakte, kwijnen nu beide.

Ook den hopeloozen toestand van de gemeente-financiën zal ik hier niet breedvoerig bespreken. Dit onderdeel, beter dit gevolg van de armoede in Friesland, heeft zich mogen verheugen in de meer bijzondere aandacht zoowel van het gewestelijk bestuur als van de regeering in den Haag, en het is tegen dit gevolg, niet tegen de oorzaak der kwaal, dat de hulp der regeering niet te vergeefs is ingeroepen.

Men kent de noodwet, waardoor het eerst in 1892 de noodlijdende gemeenten op eenigszins ruime schaal uit de

---

[1] Men zie o. a. *De toestand van de arbeiders in Friesland*, n°. 1 *Vrouwen- en kinderarbeid*, n°. 2 *Werktijd en werkloon*; twee brochures, uitgegeven door het »Friesch Comité van de Volkspartij" in 1890 en 1891, verkrijgbaar à *f* 0,75 per 10 stuks bij den secretaris J. Dijkstra Szn., Houtstraat, Leeuwarden. Verder de opstellen over »Het Armwezen in Friesland" door A. Rauwerda in het dagblad *De Amsterdammer* van 28 en 29 September 1891 en over »Arbeiderswoningen ten platten lande" in het zelfde blad van 20 November 1891, benevens zijn opstel »Misstanden bij den veldarbeid in Friesland" in de *Vragen des Tijds* van Mei 1892.

rijksschatkist werden ondersteund. Ook vorige jaren geschiedde dit reeds met enkele gemeenten, doch eerst sinds 1892 vindt men een belangrijke post onder de uitgaven op onze staatsbegrooting, onder de benaming „onderstand aan gemeenten, die buiten staat zijn in alle of sommige kosten harer huishouding behoorlijk te voorzien".

Over 1891 waren daarvoor slechts enkele duizenden besteed; in 1892 is er voor uitgegeven *f* 229.865, in 1893 *f* 245.225 en op de staatsbegrooting voor 1894 is er *f* 256.000 voor uitgetrokken.

Bijna deze geheele som, ten minste vijf zesde deel ervan, is bestemd voor de friesche gemeenten. Ziehier welke bedragen deze in de drie laatste jaren hebben ontvangen. [1]

A. Rijkssubsidies aan de friesche gemeenten.

GEMEENTEN.	1891.	1892.	1893.
Achtkarspelen	—	*f* 5 700	*f* 5 000
Aengwirden	—	2 500	2 000
Ameland	*f* 500	500	1 000
Barradeel	—	4 000	4 000
't Bildt	—	10 000	12 000
Dantumadeel	—	8 000	10 000
Dokkum	—	—	3 500
Ferwerderadeel	—	12 000	18 000
Franekeradeel	—	3 000	4 000
Hemelumer Oldephaert	—	2 000	4 000
Hindeloopen	—	700	1 200
Kollumerland	—	11 000	11 000
Oostdongeradeel	6 400	11 000	13 000
Ooststellingwerf	—	14 500	12 500
Opsterland	—	24 000	24 000
Schiermonnikoog	420	390	Geweigerd.
Schoterland	2 000	9 300	12 500
Smallingerland	—	5 000	10 400
Stavoren	300	300	300
Tietjerksteradeel	—	9 000	13 000
Westdongeradeel	1 500	7 000	14 000
Weststellingwerf	4 650	26 000	31 500
Workum	—	500	Geweigerd.
Totaal	*f* 15 770	*f* 166 390	*f* 206 900

[1] De opgaven voor de subsidiën van 1893 zijn ontleend aan Bijlage A der memorie van antwoord op het afdeelingsverslag der tweede kamer over hoofdstuk V der staatsbegrooting voor 1894. De subsidies voor dat jaar zijn alle verleend bij koninklijk besluit van 20 November 1893 n°. 45, behalve die voor Ameland en Stavoren (en ook

Volledigheidshalve laat ik hier voor het laatste jaar ook de opgave volgen van de bijdragen, door de andere gemeenten genoten. Zij zijn de volgende:

B. Rijkssubsidie aan de overige provinciën over 1893.

Coevorden	ƒ 3 000		
Havelte	5 250		
Odoorn	3 000		
Peize	1 000		
Ruinen	1 200		
Schoonebeek	2 000		
Sleen	3 000		
Beilen	1 500		
Emmen	4 000		
Vries	900		
Westerbork	750		
Vledder	1 250		
Diever	Geweigerd		
Norg	id.		
		DRENTE	ƒ 26 850
Voerendaal	ƒ 240		
Urmond	260		
Limbricht	700		
Bocholt	1 000		
Jabeek	250		
Vlodrop	400		
Ulestraten	100		
Stein	500		
Merkelbeek	400		
Roggel	900		
Bergen, Nieuwenhagen, Nunhem en Schinnen, allen	Geweigerd		
		LIMBURG	„ 4 750
Urk	ƒ 625		
Vlieland	850		
Egmond aan Zee	2 775		
Petten	250		
		NOORD-HOLLAND	„ 4 500
Nisse	ƒ 275		
Veere	550		
		ZEELAND	„ 825
Bakel en Milheeze	ƒ 400		
Ruephen c. a.	Geweigerd		
		NOORD-BRABANT	„ 400
Muntendam	ƒ 1 000	GRONINGEN	„ 1 000
Nieuw-Beierland	Geweigerd	ZUID-HOLLAND	Nihil.
		OVERIJSEL, GELDERLAND, UTRECHT	Nihil.
		Totaal zonder Friesland	ƒ 38 325
		Friesland	„ 206 900
		Algemeen Totaal	ƒ 245 225

die voor Vlieland, Urk, Egmond aan Zee en Petten) welke op vroegere koninklijke besluiten steunen.

De opgaven voor 1892 zijn afkomstig uit het provinciaal verslag van Friesland, hoofdstuk IV blz. 60. De daar vermelde sommen zijn echter verminderd met die, welke

Men ziet, hoe dus het rijk, met het oog op eenige drentsche en limburgsche gemeenten, maar vooral ten behoeve van 21 der 43 friesche gemeenten, in 1893 in de beurs heeft moeten tasten. Bijna de helft der friesche gemeenten is „noodlijdend". Daaronder bevinden zich 7 van de 8 die tot de beste kleistreken in het noorden behooren: Barradeel, 't Bildt, Ferwerderadeel, Oost- en Westdongeradeel, Kollumerland en Franekeradeel; alleen Menaldumadeel behoort van de gemeenten met de beste bouwlanden niet tot de noodlijdende. Daarentegen komt geen van de zeven gemeenten, die de beste weilanden en de meeste veeteelt bezitten (Leeuwarderadeel, Idaarderadeel, Baarderadeel, Rauwerderhem, Hennaarderadeel, Wonseradeel en Wymbritseradeel) onder de van rijkswege gesubsidiëerden voor, doch vindt men er verder, behalve Ameland en de stadjes Dokkum, Hindeloopen en Stavoren, 10 van de 15 gemeenten bij, die in het oosten en zuiden der provincie, in de zand- en veenstreken liggen.

De hulp was noodig, dringend noodig, doch mijn doel met het noemen dezer sommen hier is vooral om er nogmaals de aandacht op te vestigen, dat al dat geld niets heeft bijgedragen, om den toestand in die gemeenten te verbeteren, doch alleen om hare huishouding gaande te houden. Het is dan ook te voorzien, dat indien er voor Friesland niet geheel andere maatregelen genomen worden, steeds meer gemeenten de hulp zullen behoeven en die, welke ze reeds nu ontvangen, voortdurend hoogere sommen zullen noodig hebben.

Beschouwen wij de huishouding van een enkele der gemeenten iets nader en wel die van Opsterland, door het volgende uittreksel uit de begrooting voor 1894, welke in het laatst van 1893 is vastgesteld en aan gedeputeerde staten ter

volgens hetzelfde provinciaal verslag onuitbetaald zijn gebleven als zijnde voor 1891 bestemd en volgens later bericht van gedeputeerde staten van Friesland daarvoor niet meer noodig.

De opgave der in 1891 verleende subsidies eindelijk is aan het provinciaal verslag van dat jaar ontleend met in aanmerking neming van de sommen, welke volgens het verslag van 1892 voor dit jaar waren verleend, doch moesten strekken tot tegemoetkoming in de kosten der gemeentehuishouding van 1891.

De buitengewone subsidies voor de kosten van het onderwijs, die voor sommige gemeenten ook niet onaanzienlijk zijn, zijn buiten rekening gelaten.

goedkeuring opgezonden. Het is slechts een beknopt overzicht, waarin de uitgaven en inkomsten tot enkele weinige groepen zijn vereenigd, niet altijd zooals met de verdeeling in hoofdstukken en afdeelingen der begrooting overeenkomt, doch zoo, dat men het beste inzicht er in kan verkrijgen. De cijfers zijn allen in ronde sommen gegeven.

C. Overzicht der begrooting van de gemeente Opsterland voor 1894.

INKOMSTEN.		UITGAVEN.	
1. Opcenten op de grondbelasting, 40 op de gebouwde, 10 op de ongebouwde eigendommen... ƒ	4 700	1. Jaarwedden van den burgemeester, de gemeente-ambtenaren, politiedienaren enz... ƒ	13 400
2. Opcenten op de personeele belasting, 25 .... „	4 400	2. Kosten van bestuur........ „	3 000
3. Gemeentelijke hoofdelijke omslag „	46 000	3. Kosten van wegen, vaarten, bruggen, begraafplaats, brandweer enz........... .... „	13 500
4. Belasting op de honden..... „	900	4. Onderhoud en lasten van gemeentegebouwen .... „	1 300
5. Opbrengst van tollen, brug-, kaai-, waag- en marktgelden, schoolgelden enz.......... „	4 200	5. Plaatselijke gezondheidspolitie „	2 400
6. Vergunningsrecht.......... „	2 500	6. Subsidie aan het burgerlijk armbestuur............... „	45 000
7. Huur van gemeente-eigendommen enz................. „	1 600	7. Overige kosten van het armwezen........ .... „	8 800
8. Ontvangsten van verschillenden aard [1]................... „	9 000	8. Onderwijs................. „	44 000
9. Beschikking over 4/5 van het personeel..... .... „	17 200	9. Diverse uitgaven.......... „	2 700
10. Vergoeding van het rijk voor de kosten van het lager onderwijs „	11 500	10. Rente van geldleeningen.... „	2 800
11. Buitengewone subsidie voor het onderwijs................ „	4 000	11. Aflossing van „ .... „	37 500
12. Rijkssubsidie in de kosten der gemeentehuishouding....... „	39 000	12. Onvoorziene uitgaven....... „	600
13. Tijdelijke geldleening ter voorziening in gebrek aan kasgeld „	30 000		
Totaal .... ƒ	175 000	Totaal .... ƒ	175 000

Hieruit ziet men, dat de gemeente Opsterland hare begrooting voor 1894 niet heeft kunnen doen sluiten, dan door er ƒ 39.000 als extra-rijkssubsidie op aan te brengen, dus ƒ 15.000 meer dan zij in 1893 ontving. Daar ik eenig aandeel in de vaststelling dezer begrooting heb gehad, kan ik verklaren, dat er geen enkele weelde-uitgave op voorkomt. Geen traktementen zijn verhoogd, geen nieuwe werken worden

[1] Hieronder komt voor ƒ 5550 als aandeel in de renten uit de fondsen der verveningen, die ook in n°. 7 van de uitgaven voorkomen.

aangelegd, alle uitgaven strekken slechts om den bestaanden toestand te handhaven. De inkomsten zijn ook op geen andere wijze te vinden. De hoofdelijke omslag is tot het maximum opgevoerd, de opcenten op de grondbelasting zijn zoo hoog, als de wet veroorlooft, die op het personeel laten geen verhooging toe.

Alleen het subsidie voor het burgerlijk armbestuur is vrijwat hooger dan het vorige jaar. Op de begrooting van 1893 was op aandrang van gedeputeerde staten daarvoor slechts ƒ 35.000 uitgetrokken, hoewel het armbestuur en ook de gemeenteraad verklaarden, dat dit te weinig zou zijn. In de laatste maanden van het jaar was er dan ook geen geld meer voor de bedeeling beschikbaar, zoodat met spoed een verhooging der begrooting met ruim ƒ 6000 moest aangevraagd worden. Hierdoor zal de subsidie voor het armbestuur in 1893 ruim ƒ 41.000 bedragen en zij is voor 1894 op ƒ 45.000 uitgetrokken, dus ƒ 4000 hooger dan de som, welke in het vorige jaar noodig was.

Die hooge uitgaven voor het armbestuur strekken, evenals de door het rijk verleende subsidiën, tot niets anders dan om de zaken gaande te houden. De armen krijgen wat schamelen onderstand, om ze in den winter, in het voorjaar en in de andere tijden van het jaar, waarin er voor hen geen werk is, op kommervolle wijze in het leven te houden. Doch al wordt daaraan bijna een halve ton gouds in deze enkele gemeente met nauwelijks 15.000 inwoners besteed, het volgend jaar is alles weer even erg, neen erger. En met de rijkssubsidiën is het juist zoo gesteld. Al heeft het rijk in 1892 ook meer dan ƒ 166.000 daarvoor aan de friesche gemeenten gegeven, en in 1893 bijna ƒ 207.000, voor de toekomst is hierdoor niets verbeterd.

Het is bedeeling in het klein en bedeeling in het groot. Ook hierin komen beide overeen, dat slechts met moeite, na herhaalden aandrang en dan zoo spaarzaam en zoo laat mogelijk, de bedeeling verstrekt wordt. In 1893 was het 20 November, toen het koninklijk besluit voor de uitkeeringen werd geteekend, dus op een tijdstip, dat het jaar, waarvoor zij moesten dienen, bijna was geëindigd en de gemeente-

besturen de begrootingen voor het volgende jaar reeds moesten gereed hebben. Tot zoo lang waren zij in onzekerheid over het bedrag, dat zij zouden ontvangen, en menige gemeente viel dit erg tegen. Het arme Dokkum had ƒ 6425 gevraagd en kreeg maar ƒ 3500, West-dongeradeel hoopte op ƒ 22.000 en ontving slechts ƒ 14.000. Zoo ging het ook elders. Oost-dongeradeel echter had maar gerekend op ƒ 11.000 en bleek zich te mogen verheugen in ƒ 2000 meer. Juist zooals de verarmde huisgezinnen, die naar den armvoogd verwezen worden; zij moeten herhaaldelijk vragen en ten slotte krijgen ze een gave, in den regel te weinig om van te kunnen leven, een zeer enkele maal eens iets meer, dan ze durfden verwachten. Maar altijd als gunst, waar niet op te rekenen valt, en vooral, zoowel voor de bedeelde gemeenten als voor de bedeelde gezinnen, zonder dat daardoor hun vooruitzichten in het minst verhelderen.

Is het duidelijk, dat dit laatste op andere wijze moet bereikt worden, vele der voorstellen om in den nood te voorzien, welke van verschillende zijden zijn gedaan, kunnen, hoe goed ook op zich zelf, evenmin blijvend verbetering aanbrengen. Een deel der uitgaven voor het armwezen, en eenige andere uitgaven der gemeenten, voor vast door het rijk te doen betalen, zal haar zeker iets helpen; eveneens het verruimen harer bevoegdheid, om belasting te heffen, zoodat de uitwonende eigenaren in de gemeentelasten kunnen bijdragen [1], maar afdoende hulp geeft dit niet. Want de armoede der ingezetenen zal er niet door verminderen, ten hoogste zullen de nog niet verarmden er iets minder door in den hoofdelijken omslag behoeven te betalen. De uitgaven voor het armbestuur zullen echter ook na die maatregelen blijven stijgen, en eveneens zou dit het geval zijn, indien de groote gemeenten, van 20.000 hectaren en meer, met 15 tot 20 wijd uiteengelegen dorpen, in kleinere verdeeld werden.

---

[1] Men zie over deze en dergelijke middelen om de financiën der gemeenten te verbeteren o. a. de geschriften van het lid van gedeputeerde staten van Friesland mr. J. Sickenga: *Frieslands gemeentelijke toestanden* 1891 en *De gemeente in Nederland* 1893, uitgaven van de firma Meijer en Schaafsma te Leeuwarden, benevens het opstel van denzelfden in de *Vragen van den Dag*, 1e aflevering 7e jaargang 1892.

Dat alles raakt slechts het uiterlijk, bestrijdt op zijn best een der gevolgen van de armoede van Friesland. Wat deze provincie noodig heeft, is een innerlijke verbetering, een aantasting van de oorzaak der ellende, dat is een ruimere vloeiing van de eigene bronnen van welvaart.

Is dit mogelijk, dan moeten daarvoor ten spoedigste maatregelen genomen worden. Hervormingen in het belastingstelsel, in de administratie of in de grenzen der gemeenten zijn dan van ondergeschikt belang. Is dit niet mogelijk, dan baten deze laatste maatregelen toch niet en zal Friesland, als een provincie, die haar eigene bevolking niet kan voeden, steeds meer en meer een lastpost worden voor den nederlandschen staat en ware het goed, om de nu reeds vrij sterke verhuizing van daar naar andere provinciën en naar Amerika zooveel mogelijk te bevorderen, en het friesche gewest aan de watervogels en de kikvorschen over te laten.

Gelukkig zijn allen, die in Friesland hun stem over deze levenskwestie der provincie laten hooren, het er over eens, dat het wél mogelijk is. Zij mogen verschillen in de aanbeveling van de middelen, om tot het doel te geraken, allen, de boeren en de arbeiders, de *Friesche maatschappij van landbouw* zoowel als het *Friesch comité van de volkspartij*, de afdeelingen van *Patrimonium*, zoo goed als die van den *Sociaal-democratischen bond*, en van den *Nederlandschen bond voor landnationalisatie*, allen, die zich er over hebben uitgelaten, verklaren, dat het voortbrengend vermogen van Frieslands bodem kan worden verhoogd en dat slechts verwaarloozing van die bron van welvaart de oorzaak is van den treurigen toestand.

Aan de genoemde landbouwmaatschappij komt de verdienste toe, een paar jaar geleden ten duidelijkste te hebben aangetoond, dat Friesland lijdt onder verwaarloozing van den bodem. In het toen van wege die maatschappij verschenen rapport[1]

[1] *Waardoor werkeloosheid in Friesland?* Uitgegeven van wege de Friesche maatschappij van landbouw en veeteelt. Leeuwarden, coöperatieve handelsdrukkerij, 1892. In dit brochuretje van 84 bladzijden heeft de rapporteur, de heer D. van Konijnenburg te Leeuwarden, een overzicht gegeven van hetgeen de afdeelingen der maatschappij op de haar gestelde vragen, omtrent een te verkrijgen hoogere productiviteit van den bodem, hebben geantwoord.

wordt voor iedere gemeente afzonderlijk aangewezen, wat er zou kunnen en moeten gedaan worden om een hoogere opbrengst van den grond te verkrijgen. Zoowel in de klei- als in de zand- en veenstreken, door geheel de provincie heen, wordt door de besturen der afdeelingen van de maatschappij gewezen op de allerdroevigste gevolgen van het slecht onderhouden der landerijen en het nalaten van maatregelen, die dringend noodig waren. Hier te veel water, daar te weinig; hier het oprichten van een waterschap als aangewezen, daar het draineeren zoo hoogst nuttig, beide sinds lang gewenscht maar niet toegepast; op vele plaatsen de vaarten slecht onderhouden, de slooten verstopt, de greppels niet aanwezig of dichtgegroeid. In de conclusie van het rapport wordt gezegd, dat in Friesland veel productieve arbeid achterwege blijft en daarin de hoofdoorzaak der heerschende werkeloosheid moet worden gezocht. „Het bewijs is geleverd" — zoo luidt het — „dat Friesland geenszins te veel arbeidskracht bezit, zooals dikwijls wordt beweerd, maar dat er is overvloed van werk, dat echter niet wordt verricht en dientengevolge den grond niet wordt afgdwongen, wat hij kan en vermag voort te brengen."

Sedert dit oordeel werd ter neergeschreven, is er zeer weinig veranderd. Het hoofdbestuur der maatschappij heeft onlangs [1] aangegeven, wat er, sedert het op 6 Oct. 1892 een circulaire tot de afdeelingen richtte, om op maatregelen tot beperking der werkeloosheid en verbetering van den bodem aan te dringen, in dien zin was gedaan, doch het blijkt zeer weinig te zijn. Het bestuur herhaalt dan ook in dit stuk van jongeren datum zijn vroegere aansporingen en schrijft o. a.: „De uitgestrekte hooilanden, die drie, ja viermaal meer kunnen opbrengen dan zij doen, moeten in waterschappen worden besloten, hetzij met zomerbemaling, hetzij alleen om de opvaarten, hooislooten, scheidingsslooten, greppels en reeden in goeden staat te brengen en te houden. Alleen in deze velden is productief werk voor duizenden arbeiders. Nimmer is de slechte toestand der middelen tot waterafvoer en pro-

[1] *Mededeelingen en Berichten van de Friesche maatschappij van Landbouw.* Tiende jaargang nº. 8 (15 December 1893).

ducten-aanvoer beter in het licht getreden dan in den afgeloopen drogen zomer."

Ook de rapporteur van het belangrijke rapport van 1892, de heer D. Van Konijnenburg, kwam dezer dagen op zijn vroegeren arbeid terug[1] en vroeg zich af: „Hoe is de toestand thans? Wat is of wordt ter verbetering gedaan?" Zijn antwoord luidt: „De bedenkelijke toestand van 1892 is niet verbeterd, integendeel verergerd." Ook nu nog constateert hij, dat het noodige werk niet wordt verricht, de grond wordt verwaarloosd en deze dus niet opbrengt, wat hij kan en moet geven. „Aan die verwaarloozing van den bodem moet een einde gemaakt worden, de opvaarten, hooislooten, waterlossingen, reeden enz. moeten in bruikbaren staat gebracht, opdat de aanliggende gronden kunnen worden geëxploiteerd en haar voortbrengingsvermogen verdubbeld."

Dit alles betreft de reeds in cultuur zijnde gronden. Hierbij komen nu vooreerst de vele duizenden hectaren uitgeveende gronden, die thans in waterplassen zijn herschapen, voor wier drooglegging vele tonnen gouds in de slikgeldfondsen zijn opgestapeld, doch die nog altijd op de medewerking van gedeputeerde staten van Friesland wachten, om in goede bouw- of weidegronden te worden veranderd. Alleen in Weststellingwerf, de gemeente die als het meest noodlijdend van alle met de hoogste som door het rijk wordt ondersteund, ligt voor de droogmaking der vergraven gronden een kapitaal van ƒ542.000 zorgvuldig op het grootboek ingeschreven![2]

Verder zijn er uitgeveende gronden, die wèl zijn ingepolderd, die niet als waterplassen zich voordoen, maar toch sinds de uitvening onveranderd zijn gebleven, met al hun heuvelen en dalen er ter neer liggen, zonder slooten of greppels, en thans niets dan wat slecht gras voortbrengen. Het zijn deze zoogenaamde ondergronden, die ook in

---

[1] In hetzelfde nommer dezer *Mededeelingen en Berichten*.

[2] Hier zij herinnerd aan de polemiek over de »slikgeldmillioenen" tusschen de heeren D. van Konijnenburg en J. van Loon Jz., lid van gedeputeerde staten van Friesland, in de genoemde *Mededeelingen en Berichten* en in de *Friesche Courant* van 1892, welke daarna in brochures is voortgezet, en mede aan de opstellen van het lid der Tweede Kamer den heer C. V. Gerritsen, getiteld »Werkverschaffing en Slikgeldfondsen" in de *Nieuwe Leeuwarder Courant* van 17, 24 en 27 Mei 1893.

Opsterland in zoo groote uitgestrektheid te vinden zijn, en die door „aanmaking" in goede weiden, of geschikt bouwland zouden zijn om te zetten.

Eindelijk zijn er nog uitgestrekte heidevelden, in het zuidoosten der provincie, waarvan vele door aanwending van arbeid en bemesting in goeden bouwgrond zouden zijn te veranderen. Hier en daar is dit met een klein gedeelte geschied en wordt bewezen, dat enkele hectaren van dien schijnbaar waardeloozen grond in staat zijn, om een arbeidersgezin een bestaan te verzekeren.

Begrijpt men nu, wat er in het gemoed van die duizenden krachtige, flinke, werklustige arbeiders moet omgaan, die al die gronden om zich heen zien liggen, en niet naar de spade mogen grijpen, om ze te bewerken en tot het voortbrengen van vrucht te dwingen? Als in het strengst van den winter de bodem verhard is door de vorst, begrijpen zij zelf, dat de natuur zich verzet tegen hun wensch, om hun arbeidskracht op den grond te beproeven, maar als in het fraaie en vroege voorjaar, zooals wij in 1893 beleefden, de grond roept om den arbeid der handen en rijke vrucht belooft, indien slechts de spade er in gestoken wordt, en dan nog honderden handen, die zoo gaarne hard wilden werken, slap ter neer moeten blijven hangen, dan begrijpen die werklooze arbeiders, dat het niet de overmacht der natuur is, die hen tot hongerlijden dwingt, maar dat er iets in onze maatschappij moet zijn, dat door menschen veroorzaakt wordt en door menschen veranderd zou kunnen worden, en hen midden in een bron van voedsel met vrouw en kinderen gebrek doet lijden.

Waarom wordt al dat werk niet gedaan?

Waarom wordt het bebouwde land verwaarloosd en stelt men zich tevreden met een halve opbrengst?

Waarom wordt de weinig opbrengende ondergrond niet in goed bouwland veranderd? Waarom blijven geschikte heidevelden onontgonnen liggen?

Waarom laat men duizenden een kommervol bestaan voortsleepen, terwijl de eigen bodem, waarop zij wonen, hen rijkelijk zou kunnen voeden?

Gaat men na, wat op deze vragen door het hoofdbestuur der Friesche Maatschappij van Landbouw geantwoord wordt, dan wordt de kwestie eer verduisterd dan verhelderd. Zeker, voor een deel heeft het hoofdbestuur gelijk, de boeren-pachters kunnen het werk niet laten uitvoeren, omdat zij geen bedrijfskapitaal bezitten. Zoo zij het gehad hebben, is het reeds lang opgebruikt, weggesmolten doordat een deel van hun pacht daaruit betaald werd in plaats van uit de opbrengst van den grond. Zij moeten zoo zuinig mogelijk boeren, en tevreden of ontevreden zijn met hetgeen met weinige arbeiders, die voor een laag loon werken, uit den grond is te halen. Zij willen gaarne anders, maar kunnen niet.

Met de boeren-eigenaars, die een „eigen plaats" bewonen en bebouwen, is het in den regel niet anders. Die plaats, in den vroegeren gunstigen tijd dikwijls ver boven de waarde gekocht of toebedeeld, in allen gevalle thans met een hooge hypotheek bezwaard, geeft hun zelf niet meer dan een sober bestaan. Al wat tot bezuiniging kan leiden, moet aangegrepen worden en, helaas, bezuiniging op arbeidsloon, op grondbewerking ligt het eerst voor de hand.

Natuurlijk dat voor beiden, pachters en eigen-boeren, met elk jaar de toestand erger wordt. Is eens een verwaarloozing van den bodem door het nalaten van grondbewerking en bemesting ingetreden, dan valt het inhalen van de schade voortdurend moeielijker. Er zou dan ten slotte veel kapitaal noodig zijn, om het geheel weer tot een bloeiende landbouwonderneming te maken, met een ruime opbrengst, waar tal van arbeiders brood vinden, en geen landbouwer heeft dat kapitaal beschikbaar. Zoo brengt in den landbouw, zoo goed als elders, het kwaad zelf verergering van het kwaad voort.

Doch hoe is het met de andere grondeigenaars, met hen, die niet zelf hun grond bebouwen, die hun eigendommen zelfs somtijds niet kennen, en ver ervan verwijderd, zich slechts de pachtpenningen laten toezenden? Is de verwaarloozing van hunne bezittingen, of het onontgonnen laten van hunne gronden niet in hun nadeel, en moesten zij niet door eigen belang gedreven worden, om ze zoo te laten bewerken, dat de hoogst mogelijke opbrengst werd verkregen? Zij kunnen

over het noodige kapitaal daarvoor toch wel beschikken?

Volgens het hoofdbestuur der landbouwmaatschappij zoowel als volgens den rapporteur van het meergenoemde rapport moet hierop volledig met ja worden geantwoord. In de conclusie van het laatste lezen wij: „Er is arbeid, productieve arbeid te over, die onder alle omstandigheden voordeel aanbrengt, niet het minst aan den eigenaar". „Is de huurder", zoo lezen wij elders, „onmachtig om het noodige kapitaal in den grond te brengen, dan moet de eigenaar, ook in zijn eigen belang, te hulp komen". „De overtuiging moet worden gevestigd," zoo luidt een derde uitspraak van dezelfde zijde, „dat de bestaande verwaarloozing een ieder schaadt, den arbeider door gebrek aan werk, den huurder door geringere opbrengst en den eigenaar het meest door het maken van geringer huur en waardevermindering van zijn goed."

Gaat het den lezer als mij, dan zal hij thans eerst recht voor een onoplosbaar raadsel meenen te staan. Gaan wij eens na, hoe de toestand eigenlijk is. Daar is eene groote uitgestrektheid gronds, die veel meer zou kunnen voortbrengen dan hij doet. De krachtige en bekwame hand van den arbeider zou hem tot grootere opbrengst kunnen dwingen, duizenden arbeiders zouden niets liever willen, maar niet zij hebben de beschikking over den grond. Daar zijn boeren, pachters, die ook zoo gaarne meer aan den grond zouden willen ontlokken, doch het ontbreekt hun aan middelen om den arbeiders hun loon te betalen, zij moeten het deel der opbrengst van den grond dat daarvoor zou kunnen dienen, aan den landheer afstaan. Daar zijn eindelijk de landheeren zelf, die wél de middelen hebben om hunne gronden te verbeteren en die, volgens het zeer deskundige hoofdbestuur van een landbouwmaatschappij, voordeel van die verbetering zouden hebben, zelfs meer voordeel dan arbeider of boer, en toch gaan zij er niet toe over!

Is in Friesland, zoo mag men vragen, het egoïsme dan geen drijfveer meer tot handelen? Zijn de groote grondeigenaren, die toch menschen zijn als gij en ik, niet vatbaar voor den sterken prikkel van het eigenbelang? Sinds

jaren hebben arbeiders en boeren, landbouwmaatschappijen en gemeenteraden hen gevraagd, hen gesmeekt zelfs om werk op hun gronden te laten verrichten; er wordt hun voorgehouden, dat dit de waarde van hun grond zal verhoogen, hun meer pacht in de beurs zal brengen, hun bezittingen meer rentegevend zal maken, en toch doen zij het niet! Is dit niet het grootste raadsel, dat ooit door een sphinx ter oplossing is gegeven?

De waarheid is, dat de stelling, die door zoovelen als een axioma wordt aangenomen, dat een zoo groot mogelijke opbrengst van den grond altijd in het belang van den eigenaar zou zijn, lang niet altijd juist is. De eigenaar, die niet zelf den grond bebouwt, maar voor wien zijn bezittingen niets anders zijn dan een rentegevend kapitaal, heeft belang bij een zoo groot mogelijke netto-opbrengst van den grond, bij een zoo hoog mogelijke waarde van den coupon, dien hij als het ware jaarlijks van zijn effect afsnijdt, maar dit is niet wat wij, in het belang van het algemeen oordeelende, *de* opbrengst mogen noemen.

Ziedaar een aantal hectaren slecht grasland, zooals er zoovele in Friesland zijn. De eigenaar trekt er jaarlijks enkele duizenden guldens van, door het als hooiland te verhuren. Men stelt hem voor, er bouwland van te maken. Hij zet zich ter berekening van de kosten der verandering, gaat na hoe de huurprijzen van bouwland staan, en komt tot het besluit, dat als de rente van het aan te wenden kapitaal er bij in rekening gebracht wordt, hij ten slotte geen half percent meer van zijn geld zal maken, maar in het gunstigste geval slechts evenveel als thans. Hij weigert.

De man begrijpt zijn eigen belang. De netto-opbrengst, die hem ten goede komt, zou door de verandering niet vermeerderen. Hij moge uit philanthropie, omdat het verschil niet groot is en omdat het bestuur der gemeente, waarin zijn land ligt, er zoo sterk op aandringt, voor een klein gedeelte tot de verandering overgaan, uit eigenbelang zal hij het niet doen.

En toch ware de verandering zeer in het belang van het algemeen. Op het hooiland verdienen slechts één of tweemaal in het jaar enkele arbeiders, als maaiers, gedurende

weinige weken een daghuur. Werd het als bouwland verhuurd en werden er b.v. aardappelen op verbouwd, dan moest er gepoot en gewied, gerooid en gemest worden, dan zouden misschien tien arbeiders bijna het geheele jaar door er een flink weekloon op kunnen verdienen. Dan zou de eigenaar dezelfde pacht als vroeger uit den grond hebben getrokken, doch bovendien zouden tien arbeidersgezinnen van dien grond hebben geleefd.

Het is niet de netto-opbrengst, maar deze vermeerderd met het arbeidsloon, dat wordt uitbetaald, wat wij de bruto-opbrengst zullen noemen, die voor de maatschappij van belang is. Deze bruto-opbrengst zoo hoog mogelijk te maken moet het doel zijn van de bebouwing. Als een stuk hooiland voor *f* 1000 verhuurd is en in den hooitijd verdienen de maaiers slechts *f* 200 op dat land, is in dezen zin *f* 1000 de netto- en *f* 1200 de bruto-opbrengst. Doch als op de in bouwland herschapen gronden, die ook *f* 1000 huur doen, 5 arbeiders ieder jaarlijks *f* 500 verdienen, is de netto-opbrengst onveranderd gebleven, maar de bruto-opbrengst tot *f* 3500 gestegen. De eigenaar zal dit met een onverschillig oog aanzien. Woont hij ver weg, dan kent hij de verandering nauwelijks en als een vriend hem mocht vragen of zoo iets voordeelig is, zal hij de schouders ophalen en zeggen, dat het zoowat op hetzelfde neerkomt, want hij trekt nu evenveel van zijn land als vroeger. Doch in de gezinnen der arbeiders zal het anders zijn; aan hun huiselijken haard zal gejuicht worden over de verandering, omdat zij daardoor werk en brood hebben verkregen.

De hier gebezigde cijfers zijn slechts willekeurig genomen, doch de algemeene waarheid, die ik er door wil doen gevoelen, zal, hoop ik, duidelijk uitkomen. Niet hetgeen de landheer als pacht van zijn landerijen trekt, is de maatstaf van hetgeen de grond voortbrengt, maar het geheele aantal huisgezinnen, dat van dien grond leeft. Voor den eigenaar behoort hetgeen als arbeidsloon uitbetaald wordt tot de onkosten, die, nu ja, noodzakelijk zijn, maar die evenals de grondbelasting, de polder- en waterschapslasten en dergelijke, zijn goed bezwaren en liefst zoo laag mogelijk moeten

gehouden worden. Voor de maatschappij, voor het volk, is dat arbeidsloon een belangrijk deel der opbrengst van het land, belangrijker dan de netto-winst van den eigenaar. Voor den laatste heeft een bezitting, waarop tien arbeidersgezinnen hun brood vinden, geen waarde, als er niet bovendien een zuiver bedrag voor hem overblijft. Voor het algemeen is een stuk grond ook nuttig, als de eigenaar geen cent rente er van trekt en de opbrengst door de arbeidersloonen geheel verslonden wordt. In het aangehaalde voorbeeld van het in bouwland veranderde slechte hooiland, zou er voor de maatschappij ook dan voordeel in de verandering zijn gelegen, indien daarna in het geheel geen pacht meer kon worden geïnd, doch alleen de 5 arbeidersgezinnen er ieder hun *f* 500 's jaars op verdienden. De opbrengst ware dan toch *f* 2500, terwijl deze vroeger maar *f* 1200 bedroeg, zoodat het nut voor het volk in het algemeen toch meer dan verdubbeld ware.

Uit het gezegde volgt niet, dat er geen verbeteringen aan te brengen zouden zijn, die ten slotte ook den eigenaar ten goede zullen komen door verhoogde pacht, maar wel, dat niet de kosten van alle verbeteringen, welke inderdaad het voortbrengend vermogen van den grond verhoogen, en in het algemeen belang noodzakelijk zijn, aan den eigenaar in den vorm van verhoogde rente van zijn bezittingen zullen vergoed worden. Het draineeren van het land, het uitdiepen van scheidingsslooten, het schoonhouden van greppels enz. zal dikwijls wel een zoodanige vermeerdering van de opbrengst veroorzaken, dat het er aan bestede arbeidsloon er uit gevonden kan worden, maar slechts zelden zal, in den tegenwoordigen tijd, die vermeerdering zóó groot zijn, dat ook de aan den eigenaar toekomende netto-opbrengst er door stijgt.

Wat voor het goed onderhouden en het verbeteren van landerijen geldt, mag waarschijnlijk in nog hoogere mate gelden voor het ontginnen van woeste gronden. Wordt de arbeider geholpen aan wat mest, een huisje en een paar stuks vee dan is hij allicht in staat uit een stuk heide voor heel zijn talrijk gezin behoorlijk levensonderhoud te trekken. Weinige gronden in Friesland zijn zóó ondankbaar, dat zij niet den man zullen voeden, die er zijn krachten aan wijdt.

Maar meer te doen ligt dikwijls buiten het vermogen van onze moeder de aarde. De ontgonnen grond is vaak niet in staat ook nog rente af te werpen voor den eigenaar in de stad, die geen hand aan de spade heeft geslagen en met geen zweetdroppelen den bodem heeft gedrenkt. Zulke gronden blijven thans in den regel onontgonnen. Zonder medewerking van den eigenaar kan er niet toe worden overgegaan en deze zegt: er ligt voor mij geen voordeel in, „het rendeert niet". Voor hem is dit volkomen waar, hij zou er niet rijker door worden, maar voor ons arm volk zou het wel „rendeeren". Duizenden en duizenden arbeidersgezinnen, die nu gruwelijke armoede lijden, die hun geheele leven met onvoldoende voeding zich moeten behelpen, wier hoogste en nooit vervulde wensch is, voor heel het gezin volop krachtig voedsel en beschutting tegen de winterkoude te verkrijgen, zouden dit in voldoende mate door eigen arbeid aan den bodem kunnen ontwoekeren, indien deze met de vereischte hulpmiddelen voor hem ter beschikking lag, en niet op elken bunder grond de hand rustte van den eigenaar, die als voorwaarde stelt, dat de grond ook hem, die niet arbeidt, een behoorlijk inkomen zal verschaffen.

Wie mij tot hiertoe heeft willen volgen, zal moeten erkennen, dat het eenige geneesmiddel, dat kan helpen, is de bebouwing en ontginning van den grond niet langer afhankelijk te stellen van de beantwoording der vraag, of de eigenaar er voordeel in ziet, maar ze te doen plaats hebben, zooals voor het algemeen belang het beste is. Het is opmerkelijk, hoezeer men, geheel afgescheiden van bovenstaande redeneering, zoowel in Friesland als elders gevoelt, dat het dien weg uit moet. Niet alleen toch de Nederlandsche Bond voor landnationalisatie en de afdeelingen van den Sociaal-Democratischen Bond, voor wie het een beginsel-kwestie is, streven er naar den grond in het bezit van de gemeenschap te brengen en ten voordeele van het algemeen te doen bebouwen, maar ook andere corporaties, die de groote beginsel-kwestie, welke er mee gemoeid is, onaangeroerd laten, en alleen een onmiddellijk bereikbaar practisch doel op een beperkt terrein willen nastreven, werken tegenwoordig in die rich-

ting. Dat doel wordt in den regel aangegeven als „vermindering der werkeloosheid" en zoowel de Heidemaatschappij als de zoogenaamde Bonden van Orde, het hoofdbestuur en de afdeelingen van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen,[1] zoogoed als verschillende kerkelijke diaconieën, sommige burgerlijke armbesturen en enkele gemeenteraden ten plattelande, zijn in den laatsten tijd begonnen in het bebouwen en ontginnen van grond, zonder verhoogd persoonlijk voordeel voor den eigenaar, een middel te zien ter verbetetering van den elk jaar treuriger wordenden toestand.

De een past dit consequenter toe en op grootere schaal dan de andere, doch al wat men van dien aard in den regel onder den min gelukkigen naam van werkverschaffing poogt te doen, hetzij grondverbetering, heideontginning of tuingrond aan arbeiders verhuren, komt ten slotte neer op het ontwoekeren van meer vrucht aan den bodem, zoodanig, dat niet de eigenaar, maar de bewerkers der vermeerderde opbrengst, de arbeiders het voordeel er van genieten. Dit gebeurt tot nu toe slechts hier en daar en in zeer geringe mate, doch het is zeker, dat op dezen weg, mits consequent en niet aarzelend maar met ferme schreden gevolgd, de oplossing van de kwestie der werkeloosheid te vinden is.

Het woord „werkverschaffing" moet echter voor dit middel, om de armoede te verminderen, zoo min mogelijk gebruikt worden. Het is in het algemeen een ongelukkig woord, dat de dwaling steunt, alsof het verschaffen van werk op zich zelf ooit doel kan zijn. En dit is niet het geval. Alleen bij kinderen, die het werk moeten leeren, bij sportsmen, die soms geen nuttiger middel schijnen te kennen, om hun krachten en hun tijd te dooden, en bij gevangenen, die versuft of krankzinnig zouden worden, als men hun niets te doen gaf, mag het werk, de inspanning *doel* zijn, en ook tot vermaak mag dit bij dezen of genen het geval wezen, maar in de maatschappij in het algemeen mag de arbeid niets

[1] Men zie o.a. het overzicht door den algemeenen secretaris den heer J. Bruinwold Riedel, gegeven in het laatste *Jaarboekje* der Maatschappij, van hetgeen de departementen doen tot het verhuren van tuingrond tegen matigen prijs aan minvermogenden.

anders zijn dan een middel, om producten voort te brengen, waarmee de mensch zich voedt en kleedt, die hij voor zijn woning, voor zijn huisraad, voor het onderhoud en voor de veraangenaming van zijn leven gebruikt. Werk, dat niet tot gevolg heeft, dat er meer waarde wordt voortgebracht, behoort in onze maatschappij niet thuis.

Doch helaas, veel van hetgeen als werkverschaffing in den laatsten tijd beproefd wordt, moet toch daartoe gerekend worden. Niet altijd is het zoo erg, dat men zand van de eene plaats naar de andere laat kruien, om het daarna weer van de andere naar de eene te laten brengen, maar het heeft er toch vaak veel van. Hoe vele commissies voor werkverschaffing, hetzij deze in vlasbraken of klompenmaken, in het vervaardigen van vuurmakers of in touwpluizen, in mattenvlechten of keienkloppen bestond, moesten niet ten slotte op een zoo groot nadeelig saldo wijzen, door de liefdadigheid gedekt, dat men den uitroep niet kon terughouden: „Och, had men den stumperds dat geld maar gegeven in plaats van hen er voor te laten werken".

Doch hier komt de moralist met zijn betoog, dat ledigheid des duivels oorkussen is, dat een gave te ontvangen vernederend werkt, dat een verdiend stuk brood zooveel zoeter smaakt dan een toegeworpen bete. Zeker, dit is alles waar, maar een schamel dagloon *zoogenaamd* verdiend, doch door arbeid, die niet op zich zelf nuttig is, maar slechts tot voorwaarde strekt, om de bedeeling te mogen ontvangen, werkt even vernederend en in een enkel opzicht nog verderfelijker dan een aalmoes. Want zulk soort van werkverschaffing verlaagt den arbeider en den arbeid beide. Zij ontneemt hem het besef, dat hij een nuttig lid van de maatschappij en in staat is, waarde voort te brengen en maakt den arbeid tot een ellendig tijdverdrijf. Door het droevig lage loon, waartoe men zich bij dergelijk werk wel bepalen moet, wordt bovendien de marktwaarde van zijn arbeidskracht, het eenige kapitaal dat de werkman bezit, voor goed terneer gedrukt.

Daarbij komt nog de concurrentie, die zulk een werkverschaffing aan bestaande industrieën aandoet, waardoor men op de eene plaats den arme aan een schrale verdienste

helpt en, dikwijls zonder dat men het weet, op een andere den arbeider het brood uit den mond neemt.

Dit alles bestaat niet bij „werkverschaffing" in den grond, als zij dient, om dezen meer vrucht te doen voortbrengen. De arbeider gevoelt dan, dat hij nuttig werkzaam is, dat hij doet wat gedaan moet worden, om levensonderhoud te verkrijgen; hij waardeert zijn eigen werkzaamheid. Ook weet hij, dat hij niemand er door benadeelt; de aardappelen of de boekweit, de rogge of de tarwe, die straks de door zijne hand bewerkte aarde zal voortbrengen, zullen door hem en zijne medearbeiders als voedsel gebruikt of tegen andere levensmiddelen worden ingeruild, en geen concurrentie zal hij daarmede anderen voortbrengers dierzelfde waren aandoen. Want de vraag naar die artikelen rijst tegelijk met de voortbrenging. Als elke bunder grond in Friesland zoo goed mogelijk bebouwd werd, als alle heidegronden ontgonnen werden, zou de bevolking volop voedsel en kleeding en behoorlijke woning kunnen hebben, zonder dat, zooals zoo dikwijls bij andere ondernemingen, de vermeerderde welvaart hier tot den prijs van grootere armoede elders zou verkregen worden.

De aarzelende pogingen daartoe van min of meer philanthropische vereenigingen zullen evenwel zeer weinig kunnen baten. Dezen moeten wel, óf zich op het standpunt plaatsen van den gewonen eigenaar en daardoor ten slotte tóch weer de netto-opbrengst als de hoofdzaak beschouwen en dan is het nut, dat ze kunnen uitwerken, spoedig ten einde; óf zij moeten zuiver philanthropisch optreden, door liefdegiften hunne uitgaven dekken, en dan is het zeker, dat zij op uiterst beperkte schaal zullen werken. Slechts een corporatie, die onmiddellijk zelf ook van de vermeerderde opbrengst van den grond, welke in den vorm van arbeidsloon aan den arbeiders ten deel valt, voordeel trekt, een corporatie die uitsluitend met het oog op het algemeen belang tot de verbouwing en ontginning kan overgaan, omdat dit algemeen belang tevens haar eigen belang is, en zij voor het één zorgende ook tevens het andere bevordert, slechts zulk eene corporatie kan met voordeel en wel met steeds toenemend voordeel de zaak ter hand nemen.

Men begrijpt, dat dit is de staat, of zijne onderdeelen, de provincie en de gemeente. De laatste is hiervoor om vele redenen het meest aangewezen. Zij is de organisatie op een vrij beperkt terrein; hare bestuurders, de leden van de plattelandsgemeenteraden, kennen den aard van de gronden, zij zijn zelf meestal landbouwers en weten, hoe er moet gewerkt worden, om den bodem het maximum van opbrengst te doen afstaan. Al de vermeerdering van welvaart, die door het van gemeentewege bebouwen en ontginnen van gronden den ingezetenen ten goede komt, is rechtstreeksch voordeel voor de gemeente zelf, zoowel doordat dan gemakkelijker van die ingezetenen de belastingen, noodig voor de kosten van bestuur, voor het onderhoud van wegen, voor onderwijs enz. kunnen geheven worden, als ook doordat een zoo aanzienlijke post op de begrooting van bijna alle friesche gemeenten, als de kosten voor het armwezen vormen, er door kan verminderen.

Het zijn vooral de uitgaven voor dit laatste, die meer dan eenige theoretische beschouwing de gemeentebesturen op den weg van gemeentelijke landbouwonderneming dringen. Zoolang de armenzorg zich hoofdzakelijk kon bepalen tot ouden van dagen, zieken, weduwen en weezen en slechts nu en dan, in bijzonder strenge of langdurige winters ook de volwassen gezonde arbeiders behoefden bedeeld te worden, was er voor de gemeentebesturen geen sterke prikkel, om zich rechtstreeks met de wijze van bebouwing der in de gemeente gelegen gronden te bemoeien. Maar sinds een dozijn jaren strekken zich ook krachtige, stoere mannenarmen om brood uit, eerst weinigen, later al meer en meer en tegenwoordig duizenden. En dit niet alleen in het strengst van den winter, maar nu ook reeds in het najaar en in de lente. Reeds in October moet hier en ginds de winterbedeeling beginnen, om de menschen voor uithongeren te behoeden en nog in Maart en April zelfs moet er mee worden voortgegaan. De grond is dan nog of reeds weer volkomen geschikt om bewerkt te worden, maar werkloos, hunkerend naar arbeid, trekken de mannen door het veld, om hun brood van den armvoogd in ontvangst te nemen.

Dit heeft hier en daar aan enkele gemeenteraden de oogen geopend. Geplaatst tusschen de verarmde bevolking aan de eene zijde, die zij niet mochten en konden laten verhongeren, en de weinige nog niet verarmde ingezetenen aan den anderen kant, wien zij toch onmogelijk meer gemeentelasten voor armenzorg konden opleggen, gepijnigd ook door gedeputeerde staten, die altijd maar weer aandrongen op vermindering van de sommen, aan de bedeeling besteed, zonder ooit aan te geven, hoe dat mogelijk zou zijn, hebben ze hun blikken van de wanhopige aangezichten der vele werk zoekende arbeiders gericht op de velden en akkers te midden waarvan zij leven, en beseft, dat hier de oplossing ligt. Eerst dwalende in den weg, dien ze moesten inslaan, richtten ze zich tot de eigenaars dier gronden, per advertentie, per brief, bij mondeling verzoek somtijds, om hen tot het in cultuur brengen of het meer intensief bebouwen hunner gronden te bewegen, doch het resultaat was uiterst gering. Thans eindelijk zijn enkelen op den goeden weg gekomen en wenden zij pogingen aan om van wege de gemeente ten voordeele van de gemeente tot die bebouwing over te gaan.[1]

Zien wij wat er in een drietal der meest noodlijdende

[1] Deze oplossing van het vraagstuk der werkloosheid wordt in de geschriften der voorstanders van landnationalisatie herhaaldelijk aanbevolen. Men zie o. a. J. Stoffel »De voordeelen van het gemeentelijk grondbezit", A. Rauwerda »Armenzorg en gemeentegrondbezit" beide afdrukken uit het tijdschrift *De grond aan allen*, die afzonderlijk voor 5 cent per stuk bij den uitgever J. Kuiken Jz. te St. Anna-Parochie zijn te verkrijgen.

Verder vestig ik hier de aandacht op de opstellen van P. van Vliet Jr., lid van de provinciale staten van Friesland, in *De Standaard* van 13, 15 en 17 Sept. 1892 en op de brochure *De Sociale nooden in Friesland* van een ander lid dier staten H. J. Hoogeboom (Kollum, T. Slagter) beide van antirevolutionnaire zijde afkomstig, benevens op mijne opstellen »Arm Friesland" in het dagblad *De Amsterdammer* van 15, 16, 18 en 19 Febr. 1892 en die van D. R. Mansholt in het *Friesch Volksblad* van Jan., Febr. en Maart 1893. Laatstgenoemd weekblad benevens de *Bildtsche Courant* verdedigen voortdurend het gemeentelijk grondbezit. Ook zij nog herinnerd, dat mede in de brochure *Te Wapen* van mr. A. J. Andreae te Kollum landontginning door den staat als een voornaam middel ter vermindering der werkeloosheid wordt aanbevolen. Eindelijk zij vermeld, als een bewijs hoezeer het besproken denkbeeld in Friesland veld wint, dat bij J. Kuiken Jz. te St. Anna-Parochie, onder den titel *Grond en arbeid*, zelfs een maandblaadje verschijnt, uitsluitend ter aanbeveling van gemeentelijken grondeigendom. Het staat onder redactie van A. Rauwerda te Stiens; het eerste nommer verscheen 1 Jan. j.l., de prijs is slechts 60 cent per jaar.

friesche gemeenten in dit opzicht door de gemeenteraden is gedaan, namelijk in Schoterland, Opsterland en Weststellingwerf.[1]

Schoterland. Dit is een der 12 gemeenten van Friesland, die boven de 10.000 hectaren groot zijn. Hare oppervlakte is 15.253 bunder en de bevolking op 1 Januari 1894 bedraagt 14.152 zielen. Ongeveer 2500 van dezen wonen te Heerenveen, dat voor een groot deel tot deze gemeente behoort; de overigen zijn verdeeld over niet minder dan 18 dorpen, waarvan de meesten in niet veel meer dan een uur gaans van Heerenveen te bereiken zijn, zooals 't Meer, Boven- en Benedenknijpe, Katlijk, Mildam, Oude- en Nijeschoot, Rottum, St. Johannesga en Rosterhaule, terwijl anderen aan de oostzijde van Heerenveen, zooals Oude- en Nijehorne, Jubbega-Schurega, en Hornsterzwaag 2 tot 4 uur gaans ervan verwijderd liggen. De bodem is zand, heide, laagveen, voor een groot deel vergraven, en in het oostelijk gedeelte wat hoogveen. Ook het prachtige Oranjewoud, ten zuidoosten van Heerenveen, behoort tot deze gemeente.

Dat de gemeente in haar financiën in hooge mate noodlijdend is, blijkt uit de plaats, die zij inneemt, op onze op blz. 345 gegeven lijst van verleende rijkssubsidies. In 1893 ontving zij *f* 12.500 om hare huishouding in gang te houden. Erger echter nog dan de nood der gemeentefinanciën is die der bevolking. Wie in den winter, doch ook zelfs in de andere jaargetijden, de gemeente doorreist, vooral die streken welke ver van spoor en tram verwijderd zijn, zal de diepste armoede opmerken. Erger dan in de buurt van Jubbega-Schurega, waar de menschen meer in holen dan in hutten wonen en op den grond uitgestrekt slapen, zonder veel ander beddegoed dan wat „ruigte" van de hei, erger dan daar

[1] Men meene niet, dat in al deze drie gemeenteraden de socialisten de meerderheid hebben. Onder de 15 leden van den raad van Schoterland is er slechts 1 op wien men dezen naam kan toepassen, onder de 17 van Weststellingwerf zijn 5 door de afdeelingen van den Bond voor Algemeen Kies- en Stemrecht en den Sociaal Democratischen Bond in den raad gebracht, en alleen in Opsterland kan men van een socialistische meerderheid spreken, omdat daar sinds Sept. j.l. 8 van de 15 raadsleden, als door de beide genoemde bonden aanbevolen, in den raad zitting hebben. Echter zijn in Weststellingwerf slechts 2 en in Opsterland slechts 5 raadsleden lid van den Sociaal Democratischen Bond.

geloof ik, dat het nergens, zelfs niet in Friesland te vinden is. Van daar en ook van het nog verder oostelijk gelegen Hornsterzwaag, zoodat zij 3 à 4 uur hadden moeten loopen, kwamen tegelijk met die uit de andere deelen der gemeente, in den winter van 1892-93, honderden werkloozen naar Heerenveen, en toen ik hen daar toesprak en met hen overlegde, wat er door en voor hen te doen zou zijn, om hun lot te verbeteren, spiegelde zich op het gelaat van al die mannen en vrouwen de geleden ellende duidelijker af, dan ik ze hier door woorden zou kunnen weergeven.

Wij konden niet anders doen, dan een adres aan den gemeenteraad opstellen, staande de vergadering dit op een zegel schrijven, door eenige der arme goede kerels doen onderteekenen en vervolgens gezamenlijk naar den burgemeester brengen. Het was een vraag om werk, werk dat in de gemeente op eigen gronden van de gemeente wel te vinden zou zijn en overigens, als dat onmogelijk was, een vraag om eenigszins ruimere bedeeling, opdat niet in de gezinnen de ellende zóó groot zou blijven, als zij toen reeds weken lang geweest was.

Welnu, het armbestuur deed wat het kon, zoo weinig als onze armenwet en de spaarzaam beschikbare geldmiddelen toelieten. W e r k kon zoo op staanden voet niet worden gegeven, maar het gemeentebestuur deed zijn best, onder praesidium van den wakkeren burgemeester, den heer Engelman, en beraamde in het vroege voorjaar plannen om ten minste voor den volgenden winter werk te kunnen laten verrichten, waardoor èn de thans nog teleurgestelde arbeiders èn de gemeentefinanciën gebaat zouden worden.

Dit was voor deze gemeente niet zoo moeielijk als voor menige andere in Friesland, omdat Schoterland in het bezit is van een vrij groote uitgestrektheid heidegrond, welke slechts wacht op de spade en op wat mest, om in goed bouwland veranderd te worden. Op den 1sten Juni 1893 besloot dan ook de gemeenteraad tot het ontginnen van die gronden over te gaan en stelde hij een verordening vast, waarnaar die ontginning en het gebruik van den ontgonnen grond zouden geregeld worden. Voor het jaar 1893 zou met een bepaald gedeelte, groot bijna 8 hectaren, gelegen ongeveer in

het midden der gemeente, in de buurt van Mildam, worden aangevangen, dat voor de helft in bosch, voor de andere helft in bouwland zou worden veranderd. Nadat de grond in bebouwbaren staat was gebracht, zou het niet voor bosch bestemde aan arbeiders worden verhuurd, bij gedeelten van ongeveer een halve hectare.

Doch er was geld noodig voor de eerste bewerking en voor mest. Een nauwkeurige begrooting werd opgemaakt en het bleek, dat voor de outginning van het in 1893 onder de spade te nemen deel ruim *f* 4000 noodig was. De arme gemeente, die de gemeentebelasting niet hooger kon opvoeren, besloot deze som als renteloos voorschot van den staat te vragen, onder verplichting het in dertig jaarlijksche termijnen terug te betalen.

De stukken werden in Juni 1893 aan hare majesteit de koningin-regentes opgezonden, juist zooals ze in het *Aanhangsel* achter dit opstel in hun geheel zijn opgenomen. De gemeenteraad en nog meer de arbeiders zelf waren vol hoop, dat vóór den winter een toestemmend antwoord zou komen. Toen November in het land was, en de karige zomerverdienste reeds weer had opgehouden, wachtte men nog op antwoord. Terwijl ik dit schrijf is December voorbij, zijn de werklooze arbeiders opnieuw in Heerenveen bijeen geweest, hebben een drietal hunner een reis naar den Haag gemaakt, en zijn door den minister mr. Tak van Poortvliet in een bijzondere audiëntie ontvangen; ook de koude Januari-maand is voorbij, en nog altijd wacht Schoterland op antwoord, of zij *f* 4000 van het rijk renteloos ter leen mag ontvangen, om zijn eigen gemeentegrond, die thans woest ter neer ligt, voor de arme bevolking vruchten te doen voortbrengen.

Opsterland. Dit is de grootste van alle friesche gemeenten; zij beslaat een oppervlakte van niet minder dan 22.972 hectaren. Slechts drie der 1122 gemeenten in Nederland (Apeldoorn, Ede en Emmen) zijn nog uitgestrekter. De bevolking bedroeg op 1 Jan. 1894 15.134 zielen, zeer verspreid over 14 dorpen. De hoofdplaats, in zooverre daar het gemeentehuis is gevestigd, Beetsterzwaag, telt slechts 744 inwoners. Ten zuiden en ten westen daarvan liggen Gorredijk, bijna saamgegroeid met Kortezwaag, en verder Lippenhuizen,

Terwispel, Luxwoude en Langezwaag, dat niet ver van Heerenveen ligt. Dicht bij Beetsterzwaag liggen Beets en Olterterp en in de oostelijke helft der gemeente, die zich tot de groningsche en drentsche grenzen uitstrekt, Hemrik, Wijnjeterp, Ureterp, Siegerswoude, Duurswoude en Bakkeveen. Van laatstgenoemde plaats tot het meest westelijk gelegen dorp Langezwaag, is de afstand meer dan vijf uren gaans. Zand en laagveen, waarin echter hoe langer hoe minder gewerkt wordt, zijn de hoofdbestanddeelen van den bodem; in het westen vindt men vrij goed hooi- en eenig bouwland, in het oosten veel heide.

In de laatste jaren heeft zich de armoede ook in deze gemeente zeer doen gevoelen. Het op bladz. 348 gegeven overzicht harer begrooting doet zien, hoe het met hare financiën staat. Men herinnert zich den noodkreet voor Beets in den winter van 1891—92 geslaakt, doch het was waarlijk niet alleen dit deel der gemeente, dat dringend hulp noodig had, met name in Terwispel was het ten minste even erg, en thans is de ellende bijna overal weer verergerd. In den winter van 1892—93 en ook in het daarop gevolgde voorjaar waren de menschen als radeloos. Ik heb ze toen te Gorredijk toegesproken, niet in den barren winter, maar in Maart, toen de zon reeds zoo warm de velden bescheen, en de mannen er naar hunkerden om den grond te bewerken, die er hen toe uitlokte, terwijl hun armoede toen het grootst was, omdat voor de armvoogden de tijd, om de toch reeds zoo schamele bedeeling te verminderen, was aangebroken en de gelukkigen, die eenigen wintervoorraad in den vorm van aardappelen hadden kunnen opdoen, thans ook dien mondkost geheel hadden opgeteerd.

Het richten van een verzoek tot het gemeentebestuur en het duidelijk aan al de gemeenteraadsleden en andere ingezetenen toonen, hoe groot de ellende was, ziedaar het voornaamste wat ik ook hun kon aanraden. Kalm en ernstig trokken de honderden mannen naar Beetsterzwaag, waar behalve het gemeentehuis ook de buitenverblijven van den commissaris der koningin en andere groote grondeigenaren zich bevinden. Van 's middags 12 tot 's avonds 7 à 8 uur bleven ze, zonder een oogenblik hun kalmte te verliezen, vóór het gemeente-

huis standhouden, van uur tot uur een paar hunner afvaardigend naar het hoofd der gemeente, tevens voorzitter van het armbestuur, die hun te woord stond. Doch andere hulp dan verwijzing naar de armvoogden in de verschillende dorpen was niet te geven en ten slotte was het de burgemeester, die zijn geduld verloor en door bereden maréchaussées de menigte liet uiteendrijven.

Geen wonder, dat het gemeentebestuur den volgenden winter niet zonder eenige poging tot verbetering wilde tegemoet gaan. In een der zomervergaderingen van den gemeenteraad werd een commissie van drie leden benoemd, om te trachten grond aan te koopen om dien te ontginnen, want Opsterland was niet, zooals Schoterland, reeds in het bezit van eigen grond. Op 5 Sept. 1893 besloot de raad met algemeene stemmen, behoudens goedkeuring van gedeputeerde staten, een bepaald aangewezen uitgestrektheid gronds te koopen, waarvoor men het benoodigde geld door een geldleening zou trachten te krijgen, doch het bleef nog in 't midden gelaten of het rechtstreeks van wege de gemeente of van wege het burgerlijk armbestuur zou geschieden. Op 26 Sept. werd tot het eerste besloten, met 11 tegen 2 stemmen. Een commissie ging de zaak bij heeren gedeputeerden nader toelichten. Deze laatsten verlangden een beter geformuleerd en uitvoeriger toegelicht besluit. In de raadsvergaderingen van 31 Oct. en 7 Nov. werd dit, door de sedert in samenstelling gewijzigde commissie, ter tafel gebracht en eindelijk met 8 tegen 6 stemmen aangenomen, zooals het met de andere stukken in het *Aanhangsel* achter dit opstel is afgedrukt.

Doch bij resolutie van 23 Nov. besloten gedeputeerde staten onder opgave van tal van beweegredenen, het besluit van Opsterlands gemeenteraad niet goed te keuren. Deze echter hield vol en besloot in zijne vergadering van 7 Dec. met 10 tegen 4 stemmen bij de koningin-regentes in hooger beroep te gaan. Een uitvoerige memorie ter weerlegging van de bedenkingen van gedeputeerde staten werd door den raad vastgesteld en op 10 Dec. met de overige stukken voor het hooger beroep aan H. M. opgezonden.

Dit besluit van den raad betrof den aankoop van 10 hectaren zoogenaamden o n d e r g r o n d (op bladz. 353 reeds ge-

noemd) in de nabijheid van Terwispel, tegen den prijs van *f* 1700, welke som, evenals die voor de eerste bewerking à *f* 3500, door de geldleening zou verkregen worden. Ook tot den aankoop van eenige bunders heidegrond, die voor veel lageren prijs te krijgen is, in het meer oostelijk gelegen deel der gemeente, had de raad in beginsel reeds besloten en verscheidene aanbiedingen van goede stukken tegen matigen prijs waren bij de raadscommissie ingekomen, doch alles rust thans, in afwachting van de beslissing der regeering over het besluit van 7 November.

De winter van 1893—94 moest dus voorbijgaan, zonder dat er iets van de plannen kon uitgevoerd worden. Gelukkig dat het aanleggen van een kerkhof in de buurt van Terwispel, en eenig werk elders, waartoe door enkele particuliere grondeigenaars op hun landerijen werd besloten, dezen winter niet tot een nog ergeren dan den vorigen maakten. Aan de regeering de beslissing, of het den volgenden winter wèl erger zal zijn.

Weststellingwerf. Ook deze gemeente wacht op hetgeen voor Opsterland zal besloten worden, en heeft het zeker evenzeer noodig. Zij is bijna even groot, n.l. 22.720 hectaren en telt een bevolking, die op 1 Jan. 1894 15 279 bedroeg. Wolvega, de hoofdplaats, heeft 2261 inwoners en van de overige 19 dorpen zijn Finkega, Noordwolde, Olde- en Nijeholtpade, Boyl, Steggerda en Peperga in de oostelijke helft, en Oldelamer, Munnikeburen, Scherpenzeel, Oudetrijne en Blesdijke in de westelijke helft de voornaamste. De gemeente ligt in het zuiden der provincie en grenst met de laatst bedoelde helft aan Overijsel, met de andere aan Drente. Zand, eenig bosch en heide en verder uitgestrekte uitgeveende gronden, die op inpoldering wachten, vormen den bodem van deze gemeente, die in 1893 niet minder dan *f* 31.500 van rijkswege heeft moeten ontvangen, om hare huishouding, en daaronder vooral hare hooge uitgaven voor armenzorg, te kunnen bekostigen.

Een adres van een aantal werklooze arbeiders uit de buurt van Scherpenzeel gaf ook hier aan den gemeenteraad den stoot om te trachten door productieven arbeid, die zoo overvloedig in deze gemeente te vinden is, den toestand te verbeteren. Zij hadden zich eerst tot alle grondeigenaren in den omtrek

gewend: doch geheel te vergeefs. Toen voor hen de onmogelijkheid om door particulier initiatief werk te krijgen gebleken was, wendden zij zich tot den raad. In de vergadering van 6 November 1893 werd daarop door dezen zonder hoofdelijke stemming bij acclamatie besloten drie commissies, ieder van drie raadsleden te benoemen, voor verschillende deelen der gemeente, om rond te zien naar geschikte gronden, die zouden kunnen aangekocht worden en een plan tot ontginning ervan op te maken.

Die commissies zijn samengesteld en aan het werk getogen... maar alles wacht op de door de hooge regeering te nemen beslissing voor het naburige Opsterland.

Er zijn tegen den voorgestelden maatregel zeker vele bedenkingen in te brengen. De meest voor de hand liggende vindt men in de resolutie van gedeputeerde staten van Friesland, welke hier achter als bijlage B III is afgedrukt. In de memorie van den raad van Opsterland, welke als bijlage B IV is opgenomen, zijn die bedenkingen allen weerlegd en daar ik mij persoonlijk geheel met den inhoud dier memorie kan vereenigen, volsta ik hier met daarheen te verwijzen.

Opmerkelijk is het dat elders in ons land, te Tilburg, op den 5den September een besluit tot aankoop en ontginning van heidegrond door den gemeenteraad kon genomen en later uitgevoerd worden, zonder eenige bedenking van de zijde van gedeputeerde staten van Noord-Brabant. Ook het besluit dezer gemeente met de erbij behoorende toelichting nemen wij als bijlage C op. Tilburg is in het minst niet noodlijdend en het schijnt dus, dat ook hier aan den rijke toegestaan wordt, wat den arme wordt ontzegd.

Overigens was het mijn voornemen niet, thans principiëel de kwestie van gemeentelijk grondbezit en al wat daarmee in verband staat te behandelen. Dan zou natuurlijk ook het *onteigenen* van grond ten behoeve der gemeente moeten ter sprake komen. Ik heb voor het oogenblik slechts willen aantoonen, dat onder de bestaande omstandigheden op de vraag, *hoe is Friesland te helpen?* het antwoord past, *door het brengen van grond in het bezit van de gemeente, ten einde dien zoo productief mogelijk te*

bewerken. In de provincie zelf begint men meer en meer in te zien, dat het dezen weg op moet, een enkel gemeentebestuur heeft in dezen zin een beslissing genomen, de gedeputeerde staten weigeren echter hunne goedkeuring daaraan te hechten, en wij staan thans voor de gewichtige vraag welke de houding der regeering in dezen zal zijn.

Het onderwerp is reeds terloops in de tweede kamer besproken, zoowel bij de schriftelijke gedachtenwisseling met de regeering over het hoofdstuk binnenlandsche zaken der staatsbegrooting vòor dit jaar, als bij de mondelinge debatten hierover in de middag- en avondvergadering van 12 Dec. j.l. Het zou een afzonderlijk opstel vorderen het daar gesprokene te behandelen, doch vergis ik mij niet, dan zal zich het verschil in richting tusschen de beide groepen der liberale partij binnen kort ook in betrekking tot deze kwestie duidelijk openbaren. Aan de eene zijde werd de maatregel thans reeds sterk afgekeurd, bij monde van den heer Röell, aan de andere zijde door enkele kamerleden en later in het weekblad *De Nederlander* en in het *Sociaal Weekblad* toegejuicht, terwijl de minister Tak van Poortvliet op dit oogenblik nog niet beslist partij schijnt te hebben gekozen.

De strijd tusschen die twee groepen kan zeker belangwekkend worden, maar pijnlijk in hooge mate zal zij tevens zijn. Want als arm Friesland moet wachten tot die strijd is uitgestreden, is de ellende niet te overzien. *Deliberante Senatu, perit Saguntum.*

Vooral de vrees, dat een enkele stap beslissend zal zijn voor de voortaan te volgen richting, houdt velen van het doen dier schrede terug. Niemand zal kunnen ontkennen, dat op dit oogenblik de maatregel in het bijzonder voor Friesland hoogst nuttig is, en de groote principieele bezwaren worden dan ook niet tegen den maatregel zelf aangevoerd maar tegen hetgeen zou geschieden, indien men met dergelijke maatregelen voortging. Het zijn de consequenties welke men vreest. Het komt mij voor, dat dit een gevaarlijk soort van conservatisme is. Hetzij de maatregel bij voortgezette toepassing goed of niet goed zal blijken te zijn, altijd blijft men het in zijn macht houden later óf opnieuw maatregelen van denzelfden aard te nemen óf geheel er mee te

breken en andere betere middelen ter opheffing van de ellende toe te passen, zoo deze te vinden zijn. Bedorven wordt er voor de toekomst door den maatregel niets, en tijdelijk zal Friesland er mee gebaat zijn. Alleen de aanhangers van een doctrinairisme, dat aan zijn zoogenaamde beginselen vasthoudt, al zal ook de bevolking van een geheele provincie er door te gronde gaan, kan zich tegen den maatregel verzetten. Welnu, op hunne hoofden komen dan de consequenties van hunne leer, de leer van het niets doen. Zij mogen dan verwachten elk jaar de friesche plattelandsbevolking meer te zien verworden, de gemeentefinanciën voortdurend in hopeloozer toestand te zien geraken, de noodkreten om werk en brood van de zijde der arbeiders en die om verhoogde rijkssubsidie van den kant der gemeentebesturen al schriller en schriller te hooren klinken. Doch ieder, die er anders over denkt, die meent, dat de tijd tot handelen is aangebroken, dat de nood in Friesland hoog genoeg gestegen is, om de gemeenteraden aldaar te steunen in hunne pogingen om leniging aan te brengen, op eene wijze die zij doeltreffend achten, hij gebruike zijn invloed, om de regeering tot dit inzicht te brengen.

Niet alleen het platteland, ook de steden zullen er baat bij vinden. Terwijl thans de arbeiders uit de dorpen in de stad hun heil zoeken en het leger der werkloozen aldaar vergrooten, zal, indien op het platteland overvloedig werk te vinden is, de stroom naar de steden gestuit worden en zullen ten laatste zelfs nog een aantal daarheen verhuisden naar het land terugkeeren.

Geen kunstmatige werkverschaffing zal de werkloozen helpen, geen bedeeling onder den een of anderen vorm, maar de gelegenheid, om door eigen krachtsinspanning waarde voort te brengen, waarde, die zij niet aan hunnen evenmensch ontnemen, maar die hun geschonken wordt door de gulle natuur, door de aarde, die hare gaven gaarne geeft, als loon voor wel bestuurden arbeid. Wie zou het dan niet betreuren, dat de mensch, onverstandig en wreed, haar niet al den overvloed ontlokte, dien zij zou kunnen schenken!

GORREDIJK (OPSTERLAND), 20 Jan. 1894. VITUS BRUINSMA.

AANHANGSEL.

A. Plan tot ontginning in de gemeente Schoterland.

I

De Gemeenteraad van Schoterland;

In aanmerking nemende, dat in zijne gemeente een groot aantal arbeiders zijn gevestigd, waarvan de meesten een geruimen tijd van het jaar geen arbeid kunnen bekomen en daardoor gedurende de vier wintermaanden, omdat particuliere liefdadigheid te kort schiet, de hulp van het Burgerlijk armbestuur moeten inroepen;

Overwegende, dat het wenschelijk is aan dien toestand, zoo mogelijk, een einde te maken, en dat als eerste middel daarvoor kan strekken de aan zijne gemeente en hare dorpen behoorende woeste gronden te ontginnen tot bouwland of bosch, waarvoor de meesten zeer geschikt zijn en daarna, wat de tot bouwland aangelegde gronden betreft, aan hoofden van gezinnen in huurgebruik te geven;

Overwegende, dat zijne gemeente evenwel zonder financiëelen steun van anderen, niet bij machte is daaraan gevolg te geven;

Overwegende, dat daarvoor ook de particuliere krachten te kort schieten;

Overwegende, dat uit de gewisselde stukken en de gehouden beraadslaging ter vaststelling der staatsbegrooting voor 1893 gebleken is, dat de Regeering niet ongenegen is een zoo nuttige onderneming te steunen;

Besluit:

1. De aan de gemeente Schoterland en hare dorpen behoorende woeste gronden te ontginnen overeenkomstig de bepalingen der hierna vast te stellen verordening, waarbij tevens het gebruik dier gronden daarna wordt geregeld.
2. Vast te stellen de volgende

VERORDENING regelende de ontginning van woeste gronden, behoorende aan de gemeente Schoterland en hare dorpen en het gebruik dier gronden daarna.

Artikel 1. De woeste gronden in eigendom behoorende aan de Gemeente Schoterland en hare dorpen, worden, na bekomen financieelen steun van den Staat, voor rekening der gemeente, naar den aard en de geschiktheid van den grond, geleidelijk ontgonnen tot bouwland en bosch.

Art. 2. De gemeenteraad bepaalt, na Burgemeester en Wethouders te hebben gehoord, welke gronden ieder jaar zullen worden ontgonnen.

Art. 3. De ontginning der door den gemeenteraad, krachtens het vorig artikel aangewezen gronden geschiedt onder toezicht van Burgemeester en Wethouders.

Dezen bepalen voorts:

a. of die gronden tot bouwland of bosch zullen worden aangelegd;

b. het tijdstip en de wijze, van uitvoering der ontginning;

c. het aantal en welke arbeiders bij de ontginning zullen worden gebezigd;

d. het aan de arbeiders uit te betalen loon.

Zij kunnen zich ter uitvoering van dit artikel doen voorlichten en bijstaan door een of meer deskundigen.

Art. 4. De tot bouwland aangelegde gronden worden, behoudens goedkeuring van Gedeputeerde Staten, voor den tijd van dertig jaren, aan hoofden van gezinnen, bij gedeelten van plus minus vijftig aren, onder de hand, overeenkomstig de bepalingen vervat, in artikel 5, 6, 12 tot en met 18, in huurgebruik gegeven. De te betalen jaarlijksche huursom wordt door den gemeenteraad voor ieder gedeelte bepaald in overeenstemming met den aard van den grond en de kosten van ontginning.

Art. 5. De in het vorig artikel bedoelde huur vangt aan met den eersten Januari van het jaar, waarin de grond in gebruik wordt gegeven en eindigt op den 31 October van het dertigste jaar daarna.

Art. 6. Indien de huurder, gedurende den huurtijd, komt te overlijden, eindigt de huur op den 31 October van het jaar, waarin dat overlijden plaats vindt, tenzij de gemeenteraad besluit de huur te doen overgaan op zijne weduwe. Overlijdt deze gedurende den huurtijd, dan eindigt de huur op den 31 October, volgende op den dag na dat overlijden.

Art. 7. Als huurders worden alleen aangenomen zij, die langer dan twee jaren in de gemeente Schoterland wonen en bekend staan als oppassende en ijverige hoofden van gezinnen.

Art. 8. Eén hoofd van een gezin kan niet meer dan één gedeelte in huurgebruik bekomen, tenzij er zich minder hoofden van gezinnen aanmelden dan er in huurgebruik uit te geven gedeelten zijn.

Art. 9. Zij, die een gedeelte in huurgebruik verlangen, melden zich daarvoor aan bij Burgemeester en Wethouders.

Dezen brengen de aanvragen, met hun advies, bij den gemeenteraad.

Art. 10. De gemeenteraaad beslist wie als huurder wordt aangenomen.

Art. 11. Is het getal aangenomen huurders grooter dan het aantal in huur uit te geven gedeelten, dan wordt door het lot beslist wie een gedeelte in huurgebruik zal ontvangen.

Art. 12. De huurder moet den in gebruik ontvangen grond telken jare voldoende bemesten en met vruchten ter zijner keuze bebouwen.

Met toestemming van den gemeenteraad zal hij, na afloop van het tiende huurjaar, een gedeelte in greidland mogen veranderen en als zoodanig gebruiken.

Art. 13. De huurder mag op den bij hem in gebruik ontvangen grond, zonder toestemming van den gemeenteraad, geene gebouwen, dienende tot woning, stichten of toelaten.

Art. 14. De huurder is voor alle onvoorziene toevallen aansprakelijk.

Art. 15. De huurder wordt geacht het gehuurde in goeden staat van onderhoud te hebben ontvangen.

Art. 16. De betaling der in artikel 4 bepaalde huursom moet plaats hebben telken jare vóór of op den 1 November, ten kantore en in handen van den gemeente-ontvanger van Schoterland.

Art. 17. Wanneer de huurder de huursom niet op den bepaalden tijd betaalt, de gestelde huursvoorwaarden en de wettelijke bepalingen voor huurders niet stipt naleeft, eindigt de huur, zonder eenige opzegging of in mora-stelling, op het door den gemeenteraad te bepalen tijdstip.

Art. 18. Het in huurgebruik geven der gronden wordt geconstateerd bij onderhandsch contract.

De kosten van dat contract zijn ten laste van de gemeente.

Art. 19. Melden zich voor het bouwland geene huurders aan, dan wordt het voor rekening der gemeente geëxploiteerd door en onder toezicht van Burgemeester en Wethouders.

Dezen kunnen zich daarover doen voorlichten en bijstaan door een of meer deskundigen.

Art. 20. De tot bosch aangelegde gronden worden niet in huurgebruik gegeven.

Burgemeester en Wethouders zien toe dat de bosschen steeds in voldoenden staat blijven.

Aldus vastgesteld door den gemeenteraad voornoemd,
in zijne vergadering van den 1sten Juni 1893.

II

De Gemeenteraad van Schoterland;

Gezien zijn besluit van heden, waarbij is besloten de aan die gemeente en hare dorpen behoorende woeste gronden te ontginnen;

Overwegende, dat in artikel 1 der bij dat besluit vastgestelde verordening is bepaald, dat bedoelde gronden, na bekomen financieelen steun van den staat, voor rekening der gemeente geleidelijk worden ontgonnen en volgens artikel 2 dier verordening de raad, na Burgemeester en Wethouders te hebben gehoord, bepaalt welke gronden ieder jaar zullen worden ontgonnen;

Gehoord Burgemeester en Wethouders;

Besluit:

1°. In het jaar 1800 drie en negentig worden ontgonnen de kadastrale perceelen gemeente Mildam, Sectie E., n°. 1105, groot 1 hectare 35

are, 85 centiare, n°. 212, zuidelijk gedeelte, groot 1 hectare, 40 are, n°. 1922, groot 1 hectare, 9 are, 70 centiare, n°. 2277, groot 55 are, n°. 464, groot 75 are, 50 centiare, en 894 en 502, groot 2 hectare, 54 are, 30 centiare, onder voorwaarde dat de staat de kosten van ontginning renteloos aan de gemeente voorschiet en onder bepaling, dat de gemeente dat voorschot in dertig jaarlijksche termijnen aan den staat terugbetaalt;

2°. Burgemeester en Wethouders op te dragen het sub 1 bedoelde voorschot van Hare Majesteit de Koningin-Weduwe, Regentes van het Koninkrijk te vragen, onder overlegging van:

a. een afschrift van het hiervoren aangehaald besluit;
b. een afschrift van dit besluit;
c. een plan van bewerking voor de ontginning van de hiervoren genoemde perceelen;
d. een begrooting van kosten dier ontginning;
e. eene kadastrale schetsteekening [1].

Aldus vastgesteld door den gemeenteraad voornoemd,
in zijne vergadering van den 1sten Juni 1893.

III

PLAN voor de ontginning en in cultuur brenging van de kadastrale perceelen, gemeente Mildam, Sectie E., n°. 1105, 212 deels, 1922, 2277, 464, 894 en 502.

1°. Het perceel n°. 1105, groot 1 hectare, 35 are, 85 centiare, aan te leggen tot bosch.

Den grond tot en met de grijze laag losmaken, doorzetten en egaliseeren, daarna van gruppels ter diepte van 0.8 meter en 15 meter van elkander verwijderd voorzien, en vervolgens met berk en eik beplanten.

2°. Van het perceel n°. 212 het zuidelijk deel ter grootte van 1 hectare, 40 are, aan te leggen tot bosch.

Den grond tot en met de grijze laag losmaken, doorzetten en egaliseeren, daarna van gruppels ter diepte van 0.8 meter en 60 meter van elkander verwijderd, voorzien en vervolgens met berk en eik beplanten.

3°. Het perceel n°. 1922, groot 1 hectare, 9 are, 70 centiare, aan te leggen tot bosch.

Een sloot graven ter lengte van 312 meter en ter wijdte van 3 meter, ter diepte van 2.5 meter.

Den grond tot en met de grijze laag losmaken, doorzetten en egaliseeren, daarover den bestaanden aard- of leemwal langs de wijk en de uit de sloot komende specie brengen, daarna van gruppels ter diepte van 0.8 meter

---

[1] Alleen deze blijft hier achterwege; de overige stukken worden hier allen opgenomen. V. B.

en 8 meter van elkander verwijderd, voorzien en vervolgens beplanten of bezaaien met dennen.

4°. Het perceel n°. 2277, groot 55 are, 40 centiare, aan te leggen tot bouwland.

Den grond tot en met de grijze laag losmaken, doorzetten en egaliseeren, daarover den bestaanden vaartswal brengen en vervolgens daarin eene hoeveelheid mest ter waarde van, berekend naar ƒ 400 per hectare, bewerken.

5°. Het perceel n°. 464, groot 75 are, 50 centiare aan te leggen tot bouwland.

Den grond tot en met de grijze laag los maken, doorzetten en egaliseeren, daarover den bestaanden vaartswal brengen en vervolgens daarin eene hoeveelheid mest ter waarde van, berekend naar ƒ 400 per hectare, bewerken.

6°. De perceelen n°s. 894 en 502, ter gezamenlijke grootte van 2 hectare, 54 are, 30 centiare, aan te leggen tot bouwland.

Den grond tot en met de grijze laag losmaken, doorzetten en egaliseeren, daarover den bestaanden leemwal brengen en vervolgens daarin eene hoeveelheid mest ter waarde van, berekend naar ƒ 400 per hectare, bewerken.

IV

BEGROOTING VAN KOSTEN van het ontginnen en het in cultuur brengen van de perceelen gemeente Mildam, Sectie E, n°s 1105, 212 deels, 1922, 2277, 464, 894 en 502.

1. Perceel n° 1105.				
13585 M² losmaken, doorzetten, egaliseeren, per 16 M² 20 cent	ƒ 163	08		
704 M. greppels graven à 2½ cent per M	„ 17	60		
Beplanting met berk en eik	„ 208	—		
			ƒ 388	68
2. Perceel n° 212 deels.				
14000 M² losmaken, doorzetten en egaliseeren, per 16 M² 25 cent	ƒ 210	—		
520 M. greppels graven à 2½ cent per M	„ 13	—		
Beplanting met berk en eik	„ 214	—		
			„ 437	—
3. Perceel n° 1922.				
10970 M² losmaken, doorzetten en egaliseeren, per 16 M² 20 cent	ƒ 131	64		
312 M. sloot graven à 12½ cent per M	„ 39	—		
112 M. wal overbrengen à 50 cent per M	„ 56	—		
472 M. greppels graven à 2½ cent per M	„ 11	80		
Beplanting of bezaaiing met dennen	„ 165	—		
			„ 403	44
Transporteere			ƒ 1229	12

Transport			*f* 1229	12
4. Perceel n° 2277.				
5540 M² losmaken, doorzetten en egaliseeren, per 16 M² 25 cent	*f* 83	10		
44 M. vaartswal overbrengen à *f* 1.50 per M.	„ 66	—		
Mest per hectare *f* 400	„ 210	—		
			„ 359	10
5. Perceel n° 464.				
7550 M² losmaken, doorzetten en egaliseeren, per 16 M² 30 cent	*f* 135	90		
61 M. vaartswal overbrengen à *f* 1.75 per M.	„ 106	75		
Mest per hectare *f* 400	„ 300	—		
			„ 542	65
6. Perceelen nos 894 en 502.				
25430 M² losmaken, doorzetten en egaliseeren, per 16 M² 28 cent	*f* 427	12		
212 M. leemwal overbrengen à *f* 2 per M.	„ 424	—		
Mest per hectare *f* 400	„ 1000	—		
			„ 1851	12
7. Kruiwagens en kruiplanken			„ 40	—
8. Opzicht houden: 90 dagen à *f* 1.50			„ 135	—
TOTAAL			*f* 4156	99

B. Plan tot ontginning in de gemeente Opsterland.

I

De Raad der gemeente Opsterland.

Gelezen het ontwerpbesluit met Memorie van Toelichting in zake den aankoop van 10 hectaren ondergrond om in de werkeloosheid tegemoet te komen;

Overwegende dat bij besluit van den raad dezer gemeente dd. 26 September jl. op de gemeentebegrooting voor 1893 is aangebracht eene som van *f* 4000.— als eventueel te sluiten geldleening ten einde daaruit te kunnen betalen den aankoop van gronden voor het verschaffen van werk aan werkelooze arbeiders;

Gelet op de resolutie van Heeren Ged. Staten dd. 19 October 1893 n°. 16, 2 afd. F.; waarbij om bedoeld besluit te kunnen goedkeuren nadere toelichting wordt verzocht;

Gehoord de Commissie uit den raad, de Heeren Dr. Vitus Bruinsma, R. van Zinderen Bakker en W. Hoogeveen en de door hen ingezondene begrooting van kosten voor aankoop en aanmaak der bedoelde ondergronden;

Besluit:

a. In te trekken het raadsbesluit van 26 September 1893 betreffende een eventueel te sluiten geldleening groot *f* 4000.— tot aankoop van ondergronden.

b. Aan te gaan eene geldleening groot *f* 5200.— voor den aankoop van 10 HA. zoogenaamden ondergrond, en voor de kosten van eerste bewerking van dien grond, om dezen voor bouwland geschikt te maken, onder bepaling, dat de rente dezer leening en de verdere kosten van bewerking, bemesting en bebouwing zullen gevonden worden uit de opbrengst van landbouwproducten en uit eene bijdrage uit de gemeentekas tot geen hooger bedrag dan tengevolge van de uit te betalen arbeidsloonen aan subsidie voor het Burgerlijk Armbestuur zal bespaard worden; alles zooals dit in de bij dit besluit behoorende, mede door den Raad goedgekeurde Toelichting is aangewezen.

c. De rente dezer leening te bepalen op $4^1/_2$ pct. en de aflossing te doen plaats hebben in 10 jaren; voor het eerst op 31 Dec. 1894 telkens *f* 500 en het laatste jaar *f* 700.

d. De gemeentebegrooting dienst 1893, te wijzigen als volgt.

Ontvangsten.

Hoofdstuk V afd. I aan te brengen een artikel 3, luidende:

Geldleening groot *f* 5200 ter bestrijding der kosten tot aankoop enz. van ondergrond om in de werkeloosheid te voorzien.

Totaal van dit Hoofdstuk	*f* 39700.—
Totaal der Ontvangsten	„ 180668.04

Uitgaven.

Hoofdstuk VII afd. I aan te brengen een art. 7 luidende:

Kosten van aankoop en bewerking van ondergrond om in de werkeloosheid te kunnen voorzien, enz.	*f* 5200.—
Totaal van die afdeeling	„ 52833.22^5
Totaal van dit Hoofdstuk	„ 101750.22^5
Totaal der Uitgaven	„ 180668.04
Batig saldo der begrooting	Nihil

Gedaan ter openbare raadsvergadering van den 7 November 1893.

II

Toelichting.

De strekking van dit besluit is, dat de gemeente door het aankoopen en laten bewerken van zoogenaamden ondergrond (geen woesten grond) dezen in goed bouwland verandert, daardoor de opbrengst er van vermeerdert, velen arbeiders werk verschaft, hierdoor op den duur de uitgaven voor bedeeling vermindert en ten slotte de algemeene welvaart in de gemeente verhoogt.

De raad oordeelt, dat de hiervoor noodige gelden, voor zoover zij strekken om blijvend aan de gemeente het bezit van goeden bouwgrond te verzekeren, door eene geldleening mogen worden gevonden, doch dat in de overige aan de exploitatie verbonden uitgaven op andere wijze moet worden voorzien.

Het voornemen is, zoodra de goedkeuring van Heeren Ged. Staten is verkregen, een stuk grond aan te koopen, thans in eigendom bij den heer J. E. Posthumus te Gorredijk en gelegen aan den Rijperweg onder Terwispel. Dit is groot 10 H. A. en kan worden aangekocht voor ƒ170 per H. A., dus voor eene som van ƒ1700. Dit kwam der raadscommissie, bestaande uit de heeren I. de Haan, [1] W. Hoogeveen en R. van Zinderen Bakker, het geschiktste voor van de verschillende aanbiedingen, zoowel wat den prijs, als wat de ligging betreft. De kosten van de eerste bewerking van dezen grond, het zoogenaamde doorzetten en egaliseeren en het graven van slooten en wijken, worden geschat op ƒ350 per H. A., dus voor de 10 H. A. op ƒ3500.

Deze uitgaven behoeven slechts voor éénmaal gedaan te worden en strekken om aan den grond blijvend hoogere waarde te geven.

De geldleening zou dus tot een bedrag van ƒ1700 + ƒ3500 = ƒ5200 moeten worden aangegaan.

De verdere uitgaven voor mest, arbeidsloon enz. zijn afhankelijk van den aard van het product, dat zal worden verbouwd, doch de raad oordeelt, dat deze uitgaven en mede de rente van de te sluiten geldleening kunnen worden gedekt, gedeeltelijk door de opbrengst van den grond en verder voor een klein deel door eene subsidie uit de gemeentekas, tot een bedrag niet hooger dan te voorzien is, dat door de uit te keeren arbeidsloonen aan anders werkelooze arbeiders op de subsidie aan het Burgerlijk Armbestuur kan worden bespaard.

Ofschoon de raad over het te verbouwen product thans nog geene beslissing neemt, daar dit nog afhankelijk kan zijn van de te verwachten prijzen, volgt als voorbeeld eene berekening van het geval, dat op al de 10 H. A. *aardappelen* zouden verbouwd worden. De uitgaven zouden dan zijn als volgt:

Begrooting van Uitgaven.

a.	aankoop à ƒ170 per H. A.	ƒ 1700
b.	Eerste bewerking met het graven van slooten en wijken à ƒ350 per H. A.	„ 3500
c.	gebruik van materieel	„ 50
d.	arbeidsloon voor het poten schoonhouden en rooien en administratie ƒ100 per H. A.	„ 1000
e.	mest ƒ65 per H. A.	„ 650
f.	pootaardappelen ƒ30 per H. A.	„ 300
g.	Polderlasten enz.	„ 40
h.	rente van de geldleening van ƒ5200 à $4^1/_2$ %	„ 234
	Totaal	„ 7474

[1] De heer I. de Haan was oorspronkelijk lid der commissie doch bedankte later en in zijne plaats benoemde de Raad dr. Vitus Bruinsma. V. B.

De opbrengst kan geschat worden op 300 H. L. aardappelen per H. A., die tegen *f* 0.70 per H. L. kunnen worden verkocht, dus *f* 210 per H. A. of *f* 2100 voor de 10 H. A. Aan arbeidsloon zou dit jaar zijn uitbetaald de boven onder *b* en *d* genoemde bedragen, samen *f* 4500 en het mag verwacht worden dat tengevolge hiervan de subsidie voor het Burgerlijk Armbestuur met een niet onbelangrijke som zal kunnen worden verminderd. Het is thans nog niet na te gaan hoeveel dit zal bedragen, doch in de volgende begrooting van inkomsten is slechts het kleine bedrag van *f* 174 opgenomen, dat uit de gemeentekas voor de exploitatie zal moeten worden bijgedragen en dit zal zeker minder zijn dan het bedrag hetwelk aan subsidie voor het armbestuur zal worden bespaard.

Begrooting van inkomsten.

a. geldleening	*f* 5200
b. opbrengst aardappelen à *f* 210 per H. A.	„ 2100
c. subsidie van de gemeente	„ 174
Totaal	„ 7474

Werden in plaats van aardappelen andere producten verbouwd, b. v. *rogge* of *haver* of *cichorei* of *suikerbieten*, dan zou de opbrengst zeker niet minder en wellicht hooger kunnen zijn, daar bij laatstgenoemde producten een bruto-opbrengst van ongeveer *f* 300 per H. A. niet overdreven kan geacht worden.

Na afloop van de exploitatie van dit eerste jaar zal de gemeente dus noch direct winst behaald, noch geldelijk verlies geleden hebben, daar de uitgaven door de inkomsten worden gedekt en alleen eene som van *f* 174 in plaats van voor bedeeling vanwege het Burg. Armbestuur, voor het uitbetalen van arbeidsloon zal zijn gebruikt.

De gemeente is daarna echter in het bezit gekomen van 10 H.A. goed bewerkt en bemest bouwland, door de opbrengst waarvan zeker wel de rente van de aangegane geldleening, zijnde een bedrag *f* 234 zal kunnen worden gevonden.

De indirecte voordeelen, die uit het plan voortvloeien, zijn *gedurende het eerste jaar*, dat eene som van *f* 4500 door de arbeiders zal zijn verdiend, waarin de gemeente slechts voor *f* 174 heeft bijgedragen, welk laatst bedrag anders aan bedeeling zou moeten zijn ten koste gelegd.

Daardoor zal de welvaart in vele arbeidersgezinnen iets verhoogd zijn en zullen bovendien andere ingezetenen, zooals bakkers, winkeliers en de overige neringdoenden eenigszins worden gebaat en met minder moeite hunne gemeentelijke belasting kunnen opbrengen, daar toch hetgeen nu meer is verdiend, dan anders als bedeeling wordt uitgereikt, door de arbeiders zoo goed als geheel voor het aankoopen van de eenvoudigste levensmiddelen zal worden gebruikt. Bovendien moet als een belangrijk indirect voordeel worden aangemerkt dat ten minste voor eenige arbeiders de moreele nadeelen, die aan het ontvangen van bedeeling verbonden zijn, plaats gemaakt hebben voor de moreele voordeelen, die het besef

meebrengt, van door nuttigen arbeid zijn brood *verdiend* te hebben.

Voor volgende jaren bestaan verder deze zelfde voordeelen, in zoo ver hetzij de gronden dan verpacht worden of in eigen beheer blijven, toch altijd eenige arbeiders er hun kost op zullen verdienen, terwijl dan bovendien de gemeente nog eenig geldelijk voordeel zal vinden in datgene, waarmee de opbrengst de verschuldigde rente van *f* 234 overtreft.

Ter beoordeeling van den prijs van den aan te koopen grond wordt hierbij overgelegd eene lijst, waarop de aanbiedingen voorkomen, welke de Commissie op hare aanvraag om grond heeft ontvangen. Het aan te koopen stuk van 10 H.A. is dus door bovengenoemde raadscommissie getaxeerd en niet te duur bevonden.

Wat de aflossing der aan te gane geldleening betreft, zoo blijkt uit het bovenstaande, dat ongeveer de waarde van het door deze leening verkregen bedrag in den vorm van goed bewerkten grond in eigendom der gemeente blijft, zoodat op zich zelf eene aflossing niet noodzakelijk zou zijn en de gemeente b. v. even goed het bedrag geheel of gedeeltelijk zou kunnen vinden door het opnemen van geld op hypotheek. Om echter hierin geen reden te geven tot mogelijke niet-goedkeuring van het raadsbesluit door Ged. Staten, besluit de raad op 31 Dec. 1894 af te lossen *f* 500 en zoo 9 jaren lang *f* 500 en het tiende jaar *f* 700.

Het bedrag dezer aflossing moet gevonden worden uit de gewone inkomsten der gemeente, wat wegens den aard dezer leening geen bezwaar kan hebben.

De raad meent deze zaak nog op de begrooting voor 1893 te moeten aanbrengen omdat het dringend noodig is, dat daarmee de meest mogelijke spoed worde gemaakt, daar de armoede en werkeloosheid steeds toenemen en hij zich niet verantwoord zou achten met langer te wachten, ten minste een begin van verbetering aan te brengen. Het aanbrengen op de begrooting van 1894 zou veroorzaken, dat dit jaar niet tot de uitvoering kon worden overgegaan, terwijl thans de raad hoopt, dat nog in de maanden November en December eenige leniging van de armoede door een begin van uitvoering van het plan mogelijk zal zijn.

Wat betreft de opmerking van Ged. Staten, dat een plan als hier bedoeld wordt, bij het Armbestuur of eene particuliere commissie zou te huis behooren en dat zij overwegende bezwaren hebben tegen het uitvoeren van gemeentewege, moet opgemerkt worden, dat de raad nog niet officieel in kennis is gesteld met den aard der bezwaren die Ged. Staten hier bedoelen en alleen een schrijven aan den Burgemeester, dat door dezen als een particulier schrijven is beschouwd, in eene zitting met gesloten deuren aan den raad is kenbaar gemaakt.

De *voordeelen* echter van eene exploitatie van gemeentewege meent de raad dat op 12 Oct. jl., door de leden der daarvoor benoemde commissie voldoende mondeling aan Ged. Staten zijn meegedeeld. Op de toen aangevoerde gronden blijft de raad ook nu nog van gevoelen, dat van ge-

meentewege en niet van wege het armbestuur of eene particuliere commissie deze onderneming behoort uit te gaan.

III

EXTRACT uit het resolutieboek van het college van Heeren Ged. Staten der Provincie Friesland.

28
2 afd. F.
Geldleening.

Donderdag 23 *November* 1893.

Gehoord het gerapporteerde, ten gevolge der kantbeschikking van den heer Comm. der Koningin, van den 10 Nov. jl. 2e afd. n°. 1816 op een aan deze vergadering gericht schrijven van Burg. en Wethouders der gemeente Opsterland dd. 8 Nov. jl. n°. 421, waarbij aan haar ter goedkeuring wordt ingezonden een in triplo opgemaakt besluit van den raad dier gemeente dd. 7 November jl., strekkende: *a* tot intrekking van het raadsbesluit van 26 October jl. betreffende eene eventueel te sluiten geldleening groot *f* 4000 tot aankoop van ondergronden; *b* tot het aangaan eener geldleening groot *f* 5200 voor aankoop van 10 hectaren zoogenaamden ondergrond en voor de kosten van eerste bewerking van dien grond, om dezen voor bouwland geschikt te maken onder de bepalingen, nader bij dat besluit omschreven; *c* tot bepaling der rente en der termijnen van aflossing van bovenvermelde geldleening en *d* tot wijziging der gemeentelijke begrooting voor den dienst van 1893 in verband met den voorgenomen aankoop van ondergrond en de bewerking daarvan om in de werkeloosheid te kunnen voorzien, alsmede met de ter bestrijding dier uitgaven aan te gane, hierboven vermelde geldleening, alles vergezeld van de bij dat raadsbesluit behoorende Memorie van toelichting.

Gelet op de ante-acta dezer zaak en bepaaldelijk op de dezerzijds genomen resolutie dd. 19 October jl n°. 16 2 afd. F.

Overwegende:

1. dat blijkens de bij het raadsbesluit gevoegde Memorie van Toelichting, het de bedoeling is van den raad om voor gemeenterekening ondergrond aan te koopen, dien eveneens voor gemeenterekening voor bouwland geschikt te maken en dan eveneens op dezelfde wijze voor het vervolg als zoodanig to exploiteeren of te doen exploiteeren; dat, naar het oordeel dezer vergadering, zoodanige taak niet behoort tot de roeping van het Gemeentebestuur.

2. dat toch de uitvoering daarvan ertoe zou leiden, dat voor rekening en risico der gemeente zou gedreven worden eene landbouwonderneming, waarvan de financiëele levensvatbaarheid volstrekt niet kan worden geconstateerd, doch die alleen ten doel heeft aan een betrekkelijk gering aantal personen gedurende een zekeren tijd de gelegenheid tot het verrichten van veldarbeid te verschaffen.

3. dat nu zoodanige onderneming, blijft zij op zoo kleine schaal beperkt, als waarvan bij het onderwerpelijk raadsbesluit sprake is, zeer zeker tegenover het kwaad der werkeloosheid, indien dit althans zoodanige afmetingen heeft genomen als door den Gemeenteraad wordt beweerd, al zeer luttelen invloed kan uitoefenen, maar alleen kan leiden tot het bevoorrechten van enkelen uit de arbeidersbevolking in tegenoverstelling met de groote massa.

4. dat daarentegen, indien het de bedoeling is om deze zaak zoodanige uitbreiding te geven, dat op den duur allen die als werkeloozen worden beschouwd, of zich als zoodanig aanmelden, daardoor aan behoorlijk beloonden arbeid worden geholpen, de financiëele risico daaraan verbonden, zoodanigen omvang zou verkrijgen dat de reeds zeer treurige financiëele toestand der gemeente daardoor op schromelijke wijze zou worden in de waagschaal gesteld.

5. dat bovendien en afgescheiden daarvan, een dergelijk optreden van de gemeente als officiëele werkgeefster ten behoeve van hen, die beweren geen werk te kunnen vinden, doch tegelijkertijd voor rekening en risico van de gezamenlijke belastingschuldigen, is in strijd met de beginselen der wet tot regeling van het armbestuur, doodend voor alle particulier initiatief en storend voor alle bestaande maatschappelijke verhoudingen in hooge mate.

6. dat deze vergadering, ook waar zij zich kan neerleggen bij werkverschaffing op beperkte schaal, in dien zin dat aan het verstrekken van onderstand de voorwaarde tot het verrichten van arbeid worde verbonden ten einde te voorkomen, dat personen door luiheid in plaats van werkelijk bestaande behoefte tot aanvrage der bedeeling worden gedreven, echter tot zoodanig optreden als hier wordt bedoeld, nimmer hare medewerking kan verleenen.

7. dat bepaaldelijk ten aanzien *der gemeente Opsterland* tegen het genomen besluit nog bovendien dit bezwaar geldt, dat zij in hooge mate financiëel noodlijdend is en dus, wil zij hare huishouding gaande houden, ten eenenmale afhankelijk is van den buitengewonen financiëelen steun des Rijks, terwijl nog geheel onbekend is, tot welk bedrag zij voor het dienstjaar 1893 op zoodanigen steun mag rekenen.

8. dat onder deze omstandigheden zeker voor haar allerminst de tijd daar is om ondernemingen op touw te zetten, die eenmaal begonnen, en met consequentie doorgevoerd, steeds omvangrijker afmetingen zullen moeten aannemen en dus in de toekomst zijn van verstrekkende gevolgen, dat eindelijk tegen de goedkeuring van het onderwerpelijk besluit ook formeel een zeer gewichtig bezwaar bestaat.

dat toch de aanwijzing der middelen, tot dekking van rente en aflossing der aan te gane geldleening bestemd, ten eenenmale onbepaald is en volstrekt geen waarborg oplevert dat zij werkelijk voldoende zullen zijn om die rente en aflossing inderdaad te dekken.

Gezien Artt. 194*a* en 207 der gemeentewet.

Is besloten:

Het boven aangehaalde besluit van den raad *der gemeente Opsterland* niet goed te keuren.

En zal afschrift dezes gezonden worden aan Burgemeester en Wethouders voornoemd, ter mededeeling aan den raad.

IV

MEMORIE van den Gemeenteraad van Opsterland ter beantwoording der bedenkingen van Gedeputeerde Staten van Friesland in hunne resolutie van 23 Nov. 1893 neergelegd, tegen 's Raads besluit van 7 November 1893. (Opgezonden bij de stukken voor het Hooger Beroep aan H. M. de Koningin-Regentes dato 10 Dec. 1893).

1. Wat betreft de opmerking, dat het aankoopen en doen bebouwen van grond een taak zou zijn, niet behoorende tot *de roeping van het gemeentebestuur*, oordeelt de Raad, dat niet in het algemeen kan aangegeven worden, wat wel en wat niet tot de roeping van het gemeentebestuur behoort, daar geen enkel artikel noch van de Grondwet, noch van de Gemeentewet, noch van eenige andere wet daarover bepalingen bevat. Slechts bepaalt art. 150 der Gemeentewet, dat de Raad bij zijne beschikkingen niet mag treden in hetgeen van algemeen Rijks- of Provinciaal belang is, doch dit artikel wordt niet door Gedep. Staten tegen het raadsbesluit aangevoerd en zou dan ook, daar het hier een bijzonder gemeentebelang betreft, niet van toepassing zijn.

Daarentegen zegt wel art. 144 der Grondwet, dat de Raad de verordeningen maakt, *die hij in het belang der gemeente noodig oordeelt*, en hebben de leden van den Raad volgens art. 39 der Gemeentewet den eed of de belofte afgelegd, dat zij naar hun vermogen *de belangen der gemeente zullen voorstaan en bevorderen* en hieraan meenen de raadsleden van Opsterland bij het nemen van dit besluit te hebben voldaan.

2. Dat door de uitvoering van dit besluit voor rekening en risico der gemeente een landbouwonderneming zou worden gedreven, komt den Raad voor geen reden te zijn, waarom aan zijn besluit de goedkeuring zou moeten worden onthouden. Immers tal van gemeenten bezitten landerijen en drijven alzoo landbouwondernemingen, met name Kampen, Deventer en Groningen, en tegenover de opmerking, die men zou kunnen maken, dat deze gemeenten hare landerijen niet in eigen beheer bebouwen maar verpachten, kan aangevoerd worden, dat de bedoeling van de gemeente Opsterland niet is, om den aan te koopen grond altijd in eigen beheer te exploiteeren, maar slechts gedurende het eerste jaar, om hem in een toestand te brengen om bij gedeelten te kunnen worden verpacht, en daarop in volgende jaren tot dit laatste over te gaan.

Eindelijk zijn er andere ondernemingen, die eveneens risico opleveren en toch door vele gemeenten worden gedreven, met name gasfabrieken, waterleidingen en opzameling en verkoop van faecaliën, zoodat op zichzelf het drijven door de gemeente van een onderneming, die risico oplevert, geen bezwaar kan zijn.

Dat de financiëele levensvatbaarheid van de thans bedoelde onderneming volstrekt niet kan worden geconstateerd, moet de Raad ontkennen. Tegen de berekening van de kosten der bebouwing en van de opbrengst van den grond worden door Gedeputeerde Staten geen bedenkingen gemaakt; die berekening is zoodanig, dat daardoor de uitkomst der onderneming in het minst niet rooskleuriger wordt voorgesteld, dan de ervaring in deze streken heeft geleerd, dat zij kan verkregen worden, en de Raad is bereid, zoodra daartegen goed geformuleerde bedenkingen gemaakt worden, deze op goede gronden te weerleggen.

3. De Raad moet toegeven, dat door de kleine schaal, waarop de onderneming zal worden aangevangen, zij slechts weinig tegen den grooten omvang der werkeloosheid in deze uitgestrekte gemeente zal vermogen, doch oordeelt, dat in een paar der 16 dorpen, met name in Terwispel en Beets, de invloed van de uitvoering van het voorgenomen plan toch zeer merkbaar zou zijn. Dat niet plotseling door dezen maatregel aan de geheele werkeloosheid in de geheele gemeente een einde zal gemaakt worden, kan toch zeker geen reden zijn, om hem niet toe te passen. De werkeloosheid is zoo groot en heeft zulke droevige gevolgen, dat de Raad verwacht had, dat een maatregel, die tenminste eenige verbetering zou aanbrengen, door Gedeputeerde Staten zou toegejuicht worden.

4. De Raad heeft aan het oordeel van Gedeputeerde Staten geen ander besluit onderworpen dan dat tot aankoop en bebouwing van 10 Hectaren grond en heeft zich niet uitgesproken over de vraag, of hij later een zoodanige uitbreiding aan de zaak zal geven, dat alle werkelooze arbeiders arbeid zullen kunnen vinden. De Raad wenscht thans slechts het aangegeven plan te volgen en op de daarbij te verkrijgen ervaring te steunen voor het beramen van verdere plannen. De Raad zal zonder twijfel nooit tot besluiten overgaan, die de financiën der gemeente schromelijk in de waagschaal zouden stellen, maar integendeel alles doen om den ongunstigen financieëlen toestand der gemeente te verbeteren.

5. Dat het besluit in strijd zou zijn met de beginselen der wet tot regeling van het armbestuur kan de Raad niet inzien, terwijl Gedeputeerde Staten geen enkel artikel dier wet aanwijzen, waarmee het besluit strijdig zoude zijn. Wel oordeelt de Raad, dat de subsidie, welke de gemeente aan het Burgerlijk Armbestuur moet uitkeeren, welke tot bijna een halve ton gouds is gestegen en dreigt elk jaar hooger te zullen worden, door de uitvoering van het besluit zal kunnen verminderen of tenminste voor verdere verhooging zal kunnen worden behoed.

Doodend voor alle particulier initiatief kan de Raad evenmin inzien, dat dit besluit zou wezen. Er blijven ook na dezen aankoop van 10 Hectaren

door de gemeente nog groote uitgestrektheden dergelijken grond in handen van particulieren en het is moeielijk te begrijpen, waarom deze laatsten daardoor minder geneigd zouden worden tot het in cultuur brengen van dien grond over te gaan, dan thans het geval is. Aan de noodige werkkrachten zal het daarvoor hun niet ontbreken, daar ook indien de gemeente een aantal arbeiders op den door haar aangekochten grond aan het werk heeft, er nog zeer velen overblijven, die gaarne bij particulieren arbeid zullen verrichten.

Wat eindelijk betreft de opmerking, dat het besluit in hooge mate storend voor alle bestaande maatschappelijke verhoudingen zoude wezen, is het bijna onmogelijk deze bedenking te weerleggen, omdat de uitdrukking zoo algemeen is en zoo moeielijk is na te gaan wat Gedeputeerde Staten hiermede bedoelen. De Raad oordeelt, dat de werkeloosheid, de armoede, het gebrek, waaraan vele ingezetenen der gemeente zijn blootgesteld, door toepassing van het besluit eenigszins zullen verminderen en dus de algemeene welvaart een weinig zal worden verhoogd en meent, dat het goede in de bestaande maatschappelijke verhoudingen daardoor zal worden bevorderd, terwijl juist de vreeselijke armoede, die niettegenstaande de hooge uitgaven voor het Armbestuur van jaar tot jaar toeneemt, in hooge mate storend werkt op de maatschappelijke verhoudingen.

De belangen der gezamenlijke belastingschuldigen, voor wier rekening en risico volgens Gedep. Staten de onderneming zou geschieden, zullen daardoor gebaat en niet geschaad worden, daar financiëel nadeel voor de gemeente niet uit den maatregel kan voortvloeien en integendeel te voorzien is, dat de subsidie uit de gemeentekas aan het Burgerlijk Armbestuur er door zal verminderen. Bovendien zullen de belastingschuldigen, voor zoover zij winkeliers en bakkers zijn, of het bedrijf van schoen- en kleermaker of eenig ander vak beoefenen, dat strekt, om de arbeiders van levensbenoodigdheden te voorzien, voordeel genieten van een eenigszins verbeterden toestand der laatsten. Het was dan ook mede met het oog op de moeielijke positie der belastingschuldigen, dat de Raad het bedoelde besluit heeft genomen.

6. Een werkverschaffing, als waartoe Gedep. Staten wel hunne medewerking zouden willen verleenen, en die alleen ten doel zou hebben, aan het verleenen van onderstand de voorwaarde tot het verrichten van arbeid te verbinden, zou niet op den weg van de gemeente liggen maar tot den werkkring van het Burgerlijk Armbestuur behooren. De Raad meent echter, dat de ervaring voldoende heeft geleerd, dat zulk soort werkverschaffing juist groot financiëel risico en in den regel een belangrijk nadeelig saldo oplevert, daargelaten nog dat zij voor den arbeider vernederend werkt, door hem, in plaats van hem van het Armbestuur af te trekken, juist als zijn eenige toevlucht daarheen te drijven. De door den Raad bedoelde onderneming beoogt echter het door de gemeente doen verrichten van productieven arbeid, die geen nadeelig saldo oplevert, blijvend het voortbrengend vermogen van den grond verhoogt en de

arbeiders meer en meer uit handen van het Armbestuur rukt, door hun gelegenheid te geven nuttigen en behoorlijk beloonden arbeid te verrichten.

7. Het bezwaar, voortvloeiende uit de omstandigheid, dat de gemeente Opsterland in hooge mate financiëel-noodlijdend is en afhankelijk van den buitengewonen financiëelen steun van het Rijk, zou zeker van gewicht mogen geacht worden, indien het besluit van den Raad het doen van een weelde uitgave betrof, waardoor zonder noodzakelijkheid nog meer van de financiëele kracht der gemeente gevorderd zou worden. Thans echter betreft het een besluit, dat juist door de vermindering van de uitgaven voor het armwezen en de verhooging van de algemeene welvaart, die er het gevolg van zullen zijn, aan den financiëelen nood der gemeente eenigszins zal tegemoet komen en kans geven, dat zij in het vervolg in mindere mate den buitengewonen financiëelen steun van het Rijk zal behoeven.

8. Juist onder deze omstandigheden oordeelt de Raad, dat de gemeente Opsterland er toe moet overgaan om ten minste een klein deel der in de gemeente gelegen gronden meer productief te maken. Hij ziet daarin een voordeel voor de gemeente en meent dat juist nu de tijd daar is, om hiertoe te besluiten. Waren de omstandigheden gunstiger, dan zouden er niet zulke dringende redenen bestaan, om zoo spoedig mogelijk de zaak aan te vatten, als thans het geval is.

9. Het formeel bezwaar, dat de aanwijzing der middelen tot dekking van rente en aflossing der leening onvoldoende zou zijn, kan slechts gelden voor zoover het de aflossing betreft, daar de rente volgens de toelichting bij het besluit, geheel door de opbrengst van den grond zal worden gedekt.

Bedoelde aflossing van *f* 500 per jaar meende de Raad uit de gewone middelen te kunnen vinden. Mocht dit het eenige bezwaar zijn tegen het bedoelde besluit, dan zou in dit opzicht de Raad bereid wezen, zijn besluit te wijzigen.

C. Besluit van den gemeenteraad van Tilburg.

De gemeenteraad van Tilburg heeft in zijne openbare vergadering van den 5en Sept. 1893 besloten: Aan te koopen ten name der gemeente de perceelen hei- en boschgrond gelegen onder Tilburg, kadastraal bekend sectie F nummers 2272, 2274 en 2275 te zamen groot 37 hectaren, 3 aren en 20 centiaren voor de som van *f* 30 per hectare of *f* 1110.96.

Toelichting.

Gedurende de laatste jaren, vooral in de wintermaanden, werden hier vele personen aangetroffen, die wegens gebrek aan werk niet in staat waren, in het onderhoud van hun gezin te voorzien.

Meer en meer blijkt de noodzakelijkheid, om werk te verschaffen aan

menschen, die steeds door handenarbeid den kost verdienen, doch wegens stilstand van de verschillende ambachten in den winter of wegens gebrek aan werk in de fabrieken, ten gevolge van het toenemen en perfectionneeren van machinerieën ter vervanging van handenarbeid, geen werk meer vinden kunnen.

Velen zal op die wijze het onaangename gespaard worden, om zich tot ondersteuning aan te melden bij eenige instelling van weldadigheid, welke instellingen trouwens wegens de steeds toenemende armenbevolking toch reeds met moeite hare bedeelingen kunnen volhouden.

De aangekochte terreinen zijn bij onderzoek vanwege de heide-maatschappij gebleken, zeer geschikt te zijn voor ontginning. Het doel is bij voorkomende gelegenheid den werkloozen daar werk te verschaffen door het omspitten, graven van greppels en afwateringen enz., om vervolgens te beplanten. De koopsom van *f* 30 per hectare van goeden heidegrond op een goed gelegen punt der gemeente is uiterst billijk en door den verkooper alleen zoo laag gesteld om het doel, waarvoor de gemeente die gronden wenschte te koopen.

Dit besluit is door de Gedeputeerde Staten van Noord-Brabant zonder eenige bedenking goedgekeurd.

IETS OVER DE PERSONEELE BELASTING.

In het *Sociaal Weekblad* van 11 April 1891 [1] werd door een paar sobere voorbeelden een treurig beeld vertoond van den zwaren druk der personeele belasting op duizenden minder- en minstgegoeden.

De belasting blijft slechts in de uiterste gevallen buiten invordering en toch wordt jaarlijks te Amsterdam ruim $^1/_6$ — ongeveer 8500 van de ruim 47000 — der aanslagen oninbaar verklaard [2]. De gevolgtrekking ligt voor de hand, en vindt bij den deskundigen schrijver bevestiging, dat het getal personen die tot betaling gedwongen worden, ook al gaat de belastingsom hun krachten te boven, groot moet zijn.

Verder blijkt: „opvolgende bewoners van een der hoofdgrachten eener stad betalen aan personeele belasting naar de volgende, vermoedelijke percentages van hun inkomen: $12^1/_2$, 5, 8, 4, 4, $3^1/_2$, 2, $^2/_5$, $2^1/_3$, 2, 3, 2, 5, $3^1/_2$, $^2/_3$, $2^2/_3$, $2^1/_2$, 4, $6^1/_2$, 1. De lage cijfers behooren meestal bij de bijzonder groote vermogens; het hoogste cijfer van $12^1/_2$ wordt niet zelden overtroffen voor kamerverhuursters, winke-

[1] »Een kijkje in onze belastingen", door een ambtenaar bij de belastingen.

[2] Het personeel staat hier niet alleen. In het nummer van 8 Augustus 1891 werd uit *De Fiscus* van 11 Juli te voren overgenomen, dat te Nieuwer-Amstel op de 8061 personeele- en 2812 patent-aanslagen, 2800 — dat is omstreeks 25 pct. — oninbare posten voorkomen. Te Rotterdam is de toestand zeer ongunstig. Terwijl op 1 Januari 1891 (zie bijlage n°. 4 van het wetsontwerp kiesrecht) te Amsterdam over 1890/91 3949 aanslagen in het personeel oninbaar waren verklaard en over 2841 aanslagen nog geen eindbeslissing was genomen, kwamen van Rotterdam achtereenvolgens de cijfers 10443 en 241 voor.

Men zie ook de belangrijke mededeelingen van het wetsontwerp, aan het slot van dit opstel te noemen.

liers en andere neringdoenden." In het nummer van 8 Aug. 1891 werd een percentage van 30 voor een kamerverhuurster genoemd.

Toen mij deze oude nummers van genoemd weekblad weer eens onder de oogen kwamen, brachten ze mij op het denkbeeld om hetgeen de ingezetenen der kleine, mij bekende, plattelandsgemeente A aan personeel moeten opbrengen, met hun inkomen te vergelijken. Als grondslagen van mijn onderzoek gebruik ik voor de personeele belasting: de door verschillende personen verstrekte gegevens over 1892/93 en voor de inkomens: het kohier van den hoofdelijken omslag dier gemeente voor 1892.

Mijn onderzoek maakte eenige studie der tegenwoordige regeling van het personeel en van de vele voorgestelde hervormingen noodig; voor zoover ik een gevestigde overtuiging kreeg, deel ik de resultaten dier studie mede. Niet weinig moest echter in de pen blijven, hetwelk dit tijdschriftartikel te zeer zou doen uitzetten.

Hoofdelijke omslag der gemeente A:		PERSONEELE BELASTING:								
klasse:	inkomen:	Aantal aangeslagenen in het personeel voor ieder klasse van den omslag:	huurwaarde: gemiddeld bedrag:	huurwaarde: percentage van het inkomen:	Twintigvoud der gemiddelde belasting naar de deuren, vensters en haardsteden:	1/5 gedeelte van de gemiddelde mobilairwaarde:	gemiddeld bedrag van het personeel:	percentage van het inkomen:	verhouding tot den omslag:	verhouding tot de rijks-inkomsten-belasting:
a	b	c	d	e	f	g	h	i	k	l
—	(beneden ƒ 300)	118	ƒ 24	—	41	13	ƒ6.60(5.40)	—	—	—
1	ƒ 300	15	30	10	54	14	7.60(6.40)	2.5	10 : 1	—
2	301— 450	25	32	8,5	70	26	9.—(7.40)	2.4	8 : 1	—
3	451— 600	17	36	6.9	70	34	10.50(10.-)	1.9	7. 1 : 1	—
4	601— 700	14	50	7.7	100	44	16.—	2.5	7. 3 : 1	16 : 1
5	701— 800	1	50	6,6	98	50	29.60	3.9	10 : 1	12 : 1
6	801— 900	12	60	7	118	70	22.50	2.6	5 : 1	5. 5 : 1
7	901— 1000	2	77.5	8	125	100	28.50	3	5 : 1	5 : 1
8	1001— 1100	2	70	6.6	103	56	30.50	2.9	4. 6 : 1	4 : 1
11	1301— 1400	2	87.5	6.5	226	115	46.40	3.5	5. 3 : 1	3 : 1
12	1401— 1500	3	110	7.6	216	94	59.30	4.1	5. 7 : 1	3. 5 : 1
16	1801— 1900	2	112.5	6	200	139	51.60	2.8	2. 5 : 1	2 : 1
17	1901— 2000	2	75	3.8	138	90	39.50	2	1. 5 : 1	1.25 : 1
18	2001— 2500	6	130	5.8	238	188	70.50	3.1	2. 2 : 1	2 : 1
20	3001— 4000	1	200	5.7	264	340	83.—	2.4	1. 6 : 1	1.25 : 1
21	4001— 5000	6	158	3.5	300	260	87.60	1.9	1. 2 : 1	0. 7 : 1
22	5001— 7000	3	158	2.6	310	218	79.40	1.3	0.77 : 1	0. 5 : 1
25	12001—15000	1	150	1.1	293	240	105.—	0.78	0.36 : 1	0.25 : 1

Kolommen *a* en *b*. De aanslag in den omslag geschiedt te A. ambtshalve. Geen deel van hetgeen men gewoonlijk zuiver inkomen noemt — jaarwedde, pensioen, loon, winst, rente enz. — blijft onbelast of wordt op een bijzondere wijze belast; zoo wordt met verplichte aflossing en rente van schuld ten volle rekening gehouden.

Naar dit inkomen worden de aangeslagenen in klassen verdeeld. Met één uitzondering betalen allen die in dezelfde klasse geplaatst zijn, evenveel belasting. Deze uitzondering is, dat voor elk minderjarig kind boven de vier in een gezin de belasting met $^1/_{10}$, doch in het geheel met niet meer dan $^1/_3$ verminderd wordt. Het personeel houdt ook rekening met de grootte van het gezin, doch slechts voor één grondslag — dien der dienstboden — en, zoowel om die reden als ten gevolge der regeling zelf, in geringe mate. Kortheids- en duidelijkheidshalve hield ik met beide uitzonderingen geen rekening en nam dan ook aan dat alle aangeslagenen in den omslag de maximum-belasting hunner klasse betalen.

Kolom *c*. Deze kolom geeft het getal personen aan, die zoowel in de rijks- als in de gemeentebelasting zijn aangeslagen, verdeeld over de klassen der laatste. Ik nam echter ook het getal der aangeslagenen in het personeel op, die geen omslag betalen omdat de raad hun inkomen op minder dan *f* 300 heeft geschat. Van die personen vordert het rijk intusschen — behalve een over het algemeen veel grootere som aan indirecte verteringsbelastingen — een gemiddeld bedrag van *f* 5.40 aan personeel. Allicht de arbeidsopbrengst van een week.

Tegenover hen staan er evenveel — juister: 114 tegenover 118 — die *f* 300 of meer inkomen hebben. Nemen wij aan dat van de inkomens beneden *f* 600 geen directe belasting geheven mag worden, of juister dat *f* 600 het gemiddeld belastbaar minimum moet zijn, dan behoorden 175 van de 232 of drie van elke vier personen die thans personeel betalen, vrijgesteld te zijn. De uitkomst van deze eerste berekening verraste mij. Ik meende eerst dat de raad, die zelfs van *f* 300 inkomen belasting heft, zeer veel personen ten

onrechte heeft vrijgelaten. Met medewerking van iemand die de ingezetenen zeer goed kent, is het genoemde 118tal één voor één nagegaan, en toen bleek dat wel een enkele hunner in den omslag is overgeslagen. Maar tevens is het mij duidelijk geworden dat ook eenige namen ten onrechte op het kohier voorkomen, die er jaar in jaar uit op blijven èn wegens het zeer geringe bedrag van den omslag voor de laagste klassen èn omdat de raad, eens aan het doorhalen en verlagen beginnende, zooveel aanslagen zou moeten herzien. Met den achteruitgang in den landbouw en den invloed daarvan op alle nering en bedrijf is niet genoeg rekening gehouden en het algemeen oordeel is dat het meerendeel der aangeslagenen iets te hoog staat. Is dit zoo, dan komt het in mijn statistiek ten gunste van het personeel.

De personen wier namen ten onrechte op het kohier van den omslag voorkomen en die in de rijksbelasting bovendien, en onevenredig zooveel hooger, zijn aangeslagen, zijn eigengeërfden met te zware hypotheek op huis en land; huurboertjes, bij den grondbezitter en anderen diep in het krijt, maar die uit medelijden of in de hoop op betere tijden van hun hofstede niet verdreven worden; bazen die met een goeden knecht wel zouden willen ruilen enz. In schijn is er welvaart bij hen, maar voor den een wat eerder, voor den ander wat later, komt de hopelooze toestand ten slotte aan het licht. Zouden er onder hen niet zijn, die zich nog juist kunnen staande houden tot betere tijden aanbreken, als de fiscus hun dalen op de maatschappelijke ladder van boer tot arbeider, van flinken baas tot kleinen baas of tot knecht, niet langer in de hand werkt?

Er is alle reden om een belastingdruk van gemiddeld *f* 5.40, ook al waren er geen andere, zwaardere lasten, voor het genoemd 118-tal te hoog te noemen. Eenigen hunner betalen ruim *f* 1.—. Tegenover dit lage bedrag zijn er vijf van ruim *f* 10, waaronder één van *f* 14. Een zeer treurigen indruk maken die hooge cijfers wanneer men, als ik, enkelen van dit vijftal kent. Er zijn drie karrelieden bij, die tot dusver voor hun bedrijf *f* 1.28 aan patentbelasting en in het personeel een tweede, zooveel hoogere bedrijfsbelasting — be-

lasting naar den grondslag paarden — moeten opbrengen. Telde men bij beide belastingsommen de indirecte lasten, dan zou duidelijk blijken, dat de last tot op de nooddruft moet worden bespaard. Van overdracht kan weinig sprake zijn; oninbaarverklaring komt te A weinig voor: niet meer dan ongeveer een zestal posten 's jaars en dat nog voornamelijk wegens sterfgevallen of buitengewonen tegenspoed.

De belangrijke vraag: hoe aan de minstgegoeden ontheffing van belasting te verzekeren, kan moeilijk worden opgelost zonder nadere kennis van het personeel en vooral van den eersten grondslag: de huurwaarde.

Kolommen *d* en *e*. Blijven in kolom *d* de cijfers der 8e en 17e klasse buiten beschouwing, dan zien wij een stijging der huurwaarden tot de 20e klasse en een daling voor de hoogere klassen.

Over deze daling spreek ik later. Die stijging was te verwachten: hoe grooter het inkomen is, des te grooter zal in doorsnede de huurwaarde zijn. De huurwaarden der twee laagste klassen, die, als uit kolom *e* blijkt, in verhouding tot het inkomen zeer hoog zijn, en die der derde klasse kunnen verder buiten beschouwing blijven omdat van de kleinste inkomens geen personeele belasting geheven mag worden. De percentages van kolom *e* die nu overblijven zijn: 7.7, 6.6, 7.8, 6.6, 6.5, 7.6, 6, 3.8, 5.8, 5.7. De belasting, die in verhouding tot de huurwaarde proportioneel is, blijkt te A voor inkomens tot ongeveer *f* 4000, in verhouding tot het inkomen omgekeerd progressief te zijn. Wordt het vijfde tot en met het achtste cijfer met 1.1 en worden de volgende met 1.3 vermenigvuldigd, dan verandert de rij percentages in: 7.70, 6.60, 7.00, 8.00, 7.26, 7.15, 8.36, 6.60, 4.94, 7.54, 7.41, waarvan het gemiddelde is: 7.15. Door een geringe progressie is dus te bewerken dat de grootte van het inkomen in doorsnede geen invloed meer heeft op de verhouding tusschen inkomen en huurwaarde. Doch die progressie, hoe goed ook geregeld, kan slechts voor een gedeelte de groote verschillen der opvolgende cijfers wegnemen. Nog sterker afwijkingen zouden gevonden zijn, wanneer de verhoudingscijfers geen

gemiddelden waren. In de 12e klasse komt een percentage van 12 en een van 5.5 voor; in de 8e een van 9.5 en een van 3.8 enz. Voor een klein deel zijn de groote verschillen aan te hooge of te lage schatting der huurwaarden toe te schrijven: zoo weet ik dat de genoemde percentage van 12 betrekking heeft op een gebouw, dat voor weinige jaren onevenredig hoog is geschat.[1] Van meer beteekenis is dat de waardeeringen van hetgeen voor het levensonderhoud noodig is en in hooger mate van genotszaken ongelijk zijn. Zal bijv. de eene bemiddelde een ruime woning op goeden stand verlangen, de ander is in dit opzicht met minder best tevreden, maar zal op andere wijzen meer uitgeven of zal sparen.

De daling die in kolom *d* bij de hoogste klassen wordt waargenomen, is alleen aan het toeval toe te schrijven. De elf huurwaarden voor de vier hoogste klassen zijn achtereenvolgens, beginnende met de laagste dier klassen: *f* 200; *f* 135, *f* 140, *f* 155, *f* 160, *f* 160, *f* 200; *f* 140, *f* 160, *f* 175; *f* 150.

Voor de meergegoeden ontbreekt in het algemeen niet alle verband tusschen inkomen en huurwaarde. Maar het blijkt dat de invloed, welken die grootere inkomens op de huurwaarden uitoefenen, overtroffen wordt door den invloed van een of meer andere zaken: den grooteren of geringeren lust tot sparen, het zeer groote verschil in de wijzen, waarop vooral de meergegoeden hun verlangen naar weelde kunnen bevredigen, het gering getal woningen waaruit deze gewoonlijk hun keus kunnen doen, den toevalligen eigendom van een woning enz. Niet alleen te A. maar overal geldt de regel, dat voor groote inkomens — en in mindere mate voor kleinere — de verhoudingen tusschen inkomens en huurwaarden zeer ongelijk zijn.

Ook geldt als regel, dat hoe grooter het inkomen is des te kleiner deel ervan aan de huurwaarde gelijk is. Terwijl te A. de huurwaarden gemiddeld 6.9 pct. vormen van de inkomens beneden *f* 4000, daalt deze percentage achtereenvolgens tot 3.5, 2.6 en 1.1 voor de grootere. Het is waar, dat deze

[1] De huurwaarden zijn te A voor eenige jaren nagegaan, zoo noodig gewijzigd en thans over het algemeen in verhouding tot elkander goed.

laatste cijfers eenige rectificatie noodig hebben. Vergelijken wij de inkomens der vier hoogste klassen met de gemiddelde huurwaarden van die klassen — *f* 170 — dan worden de percentages achtereenvolgens: 4.9, 3.9, 2.8 en 1.26.

Zeer groote inkomens zijn er te A. niet. Het is dus te verwachten dat er elders personen zijn voor wie de huurwaarde een nog kleiner percent van het inkomen vertegenwoordigt dan 1.1 (1.26). Deze percentage zal echter voor de zeer groote inkomens in menige gemeente niet zoo laag zijn als men met het oog op de gevonden verhoudingscijfers te A. zou meenen. Vooral niet in groote steden en in dorpen van groote weelde. Om dit toe te lichten neem ik een tabel over uit het *Sociaal Weekblad* van 16 April 1892. Zij heeft betrekking op eenige personen die in dezelfde buurt eener stad wonen. Kolom 7 voegde ik er aan toe ter vergelijking met de overeenkomstige kolom *e* mijner tabel.

Wat zien wij? De huurwaarde bedraagt te A. voor inkomens

Volgorde naar het inkomen:	Inkomen:	Huurwaarde:	Volgorde naar de huurwaarde:	Bedrag, dat ieder zou moeten betalen in het personeel, opdat de verhouding tusschen de percentage van zijn huurwaarde en die van zijn inkomen hetzelfde zij als voor No. 21 van kolom 1:	Dan zou dus de percentage van zijn huurwaarde moeten zijn:	Huurwaarde in percenten van het inkomen:
1	2	3	4	5	6	7
1	*f* 550 000	*f* 4250	3	*f* 3850	± 90 pct.	0.77
2	250 000	4200	4*a*	1750	42 »	1.7
3	130 000	4200	4*b*	910	22 »	3.2
4	110 000	4000	7*a*	770	19 »	3.6
5	100 000	4200	4*c*	700	17 »	4.2
6	91 000	3000	13	737	21 »	3.3
7	75 000	1100	20	525	48 »	1.5
8	75 000	1800	18*a*	525	29 »	2.4
9	56 000	3100	12	392	13 »	5.5
10	51 000	3200	10*a*	357	11 »	6.3
11	51 000	4900	2	357	7 »	9.6
12	38 000	2000	16*a*	266	13 »	5.3
13	35 000	1000	22	245	24 »	2.9
14	35 000	900	23	245	27 »	2.6
15	35 000	2400	15	245	10 »	7
16	32 000	3600	9	224	6 »	11
17	29 000	3200	10*b*	203	6 »	11
18	29 000	4000	7*b*	203	5 »	14
19	26 000	1800	18*b*	182	10 »	7
20	26 000	5000	1	182	4 »	19
21	20 000	2800	14	140	5 »	14
22	18 000	2000	16*b*	126	6 »	11
23	8 300	1500	20	58	4 »	18

van *f* 300 tot *f* 4000, in het algemeen beschouwd, 10 tot 6 pct. van het inkomen; voor de stadsinkomens van *f* 8000 tot *f* 56.000 vinden wij, met een paar uitzonderingen, percentages van 19 tot 5.5. De percentages der dorpsinkomens van *f* 4000 tot 15.000 [3.5 tot 1.1 of 3.9 tot 1.26] verschillen weinig van die der stadsinkomens van *f* 75.000 tot *f* 550.000 [4.2 tot 0.77]. Het hoogste inkomen van *f* 550.000 heeft alleen een lager percentage dan het hoogste inkomen te A., maar het verschil is in verhouding tot dat der inkomens zelf gering.

Dat de huurprijzen, en dus ook de huurwaarden, in de steden hooger zijn dan die ten plattelande, is genoegzaam bekend. Zoo ook dat verreweg de voornaamste reden is wat men in het algemeen zou kunnen noemen: het verschil in stand. Hetzelfde verschil dat tusschen steden en het platteland bestaat, ontbreekt niet tusschen grootere en kleinere steden, tusschen aanzienlijke en kleine dorpen, tusschen verschillende landstreken. Dit verschil maakt de regeling der huurwaarde-belasting wel eenigszins ingewikkeld, maar geeft geen onoverkomelijk bezwaar. Aangenomen dat met dit verschil rekening is te houden — en hierop kom ik terug — zoo kan het in de toekomst gemakkelijker geschieden dan tot dusver mogelijk was: in de kohieren der vermogens- en bedrijfsbelastingen zal men gegevens vinden, die tot dusver te zeer ontbraken. Het geheim dier kohieren wordt niet geschonden als ambtenaren der rijksbelasting een statistiek opmaken van gemiddelde verhoudingen tusschen huurwaarden en inkomens voor alle gemeenten of voor de grootere en verder voor plattelandsdistricten.

Tegen de huurwaarde-belasting is een gewichtiger bezwaar dan dat de huurwaarden niet overal gelijk zijn. En dit is, dat de huurwaarden voor gelijke inkomens, ja zelfs als het draagvermogen gelijk is, zoo sterk van elkander kunnen verschillen. Ik heb er reeds bij het bespreken der huurwaarden voor de kleinere inkomens te A. op gewezen.

Gaan wij de grootere inkomens aldaar en de nog zooveel grootere stadsinkomens na, dan springt die afwijking des te meer in het oog. Zie slechts, wat de laatste inkomens be-

treft, hoezeer de volgorde in kolom 1 afwijkt van die in kolom 4: n° 1 uit de eerste kolom staat in de andere bijna aan het einde en tusschen n°s 18 en 14; n° 2 komt tusschen n°s 10 en 16. De huurwaarde- zou als eenige belasting naar het draagvermogen, dus zonder zeer belangrijke correctieven, een onding zijn. Laten de cijfers nog eens spreken. Ik kan slechts vergelijken de huurwaarden met de inkomens, maar wanneer dan zeer groote onregelmatigheden gevonden worden, zal toch de huurwaarde-belasting wel veel van een goede belasting naar draagvermogen afwijken. Men neme hierbij in aanmerking dat de grootere inkomens bijna in hun geheel kenteekenen van draagvermogen zijn.

Om een belasting te verkrijgen welke 1 pct. van het inkomen bedraagt, zou de huurwaardebelasting te A. voor de 4^e^ klasse 13 pct., voor de 25^e^ 90 pct., voor het stadsinkomen van *f* 26000 (n° 20) 5 pct., voor dat van *f* 550000: 130 pct. moeten zijn. Dit geeft voor vier opklimmende inkomens die zich verhouden als: 1 : 20 : 38 : 850, de volgende percentages: 13, 90, 5, 130 of verhoudingen van 1 : 7 : 0.4 : 10. Werd een progressie ingevoerd, gelijk aan die der bedrijfsbelasting, dan zouden de verhoudingsgetallen ten naastebij 1 : 110 : 7 : 200 worden. Een progressieschaal, waarbij het eerste en tweede inkomen in een goede verhouding werden getroffen, zou voor het derde zoo iets van 30 of 40 maal te hooge belasting geven. Was de belasting voor het derde in verhouding tot het eerste inkomen goed, dan zou die voor het tweede en het vierde zeer vele malen te laag zijn.

De schrijver van het genoemd weekblad-artikel wenschte aan te toonen, dat de minister van financiën ten onrechte beweerd heeft dat het personeel, zoodra het beter geregeld was, in voldoende mate zou aanvullen wat aan de progressie der vermogensbelasting mocht ontbreken. Hij stelt voorop dat de huurwaarde van het bewoonde perceel wel bij elke personeele belasting een zeer voorname rol zal spelen en dan, wijzende op kolom 6 zijner tabel, zegt hij: „onzinnige cijfers, naar men ontwaart. Hoe zouden zij er dan wel uitzien, zoo het personeel dienst moest doen als correctief van gebrekkige progressie in de vermogensbelasting!"

Toen het ontwerp dier laatste belasting in de afdeelingen der Tweede Kamer behandeld werd, bracht men ook daar tegen 's ministers woorden bedenkingen in.

In de memorie van beantwoording lezen wij: „Hoe meer het personeel op zoodanigen voet wordt geregeld, dat het gelijken tred houdt met de verteringen van weelde, des te zwakker progressie wordt bij de inkomstenbelasting vereischt. Wel is waar zal ook de beste regeling van het personeel de progressie nooit geheel overbodig kunnen maken, want groote inkomsten worden nooit ten volle verteerd. Doch de onverteerde inkomsten ontsnappen niet aan de belasting; zij vallen te eeniger tijd onder het successie- ten deele onder het overgangsrecht." De eerste zinsnede blijve hier onbesproken, de tweede en derde vragen thans onze aandacht. Het overgangsrecht mag daarbij wel buiten beschouwing blijven omdat het, voor zoover ons onderwerp aangaat, vrijwel met het successierecht op één lijn is te stellen.

De successiebelasting is een vermogensbelasting, althans in de eerste plaats. Is zij proportioneel, dan is de belasting voor een aangegroeid vermogen hooger dan voor een oorspronkelijk gelijk vermogen dat niet is toegenomen.

Iedere gulden dien de staat meer ontvangt van het eerste vermogen dan van het tweede, is zuiver vermogensbelasting en van vergoeding voor hetgeen aan draagkrachtbelasting gedurende vele jaren te weinig werd betaald is geen sprake. Hetzelfde geldt van een successiebelasting, die in niet hooger mate progressief is dan men voor haar als vermogensbelasting noodig acht. Maakt men haar sterker progressief of maakt men de belasting die als vermogensbelasting proportioneel zou moeten zijn, eenvoudig progressief, dan is het successierecht zoowel vermogens- als besparingsbelasting te noemen. Hoe grooter de nalatenschap is, des te grooter deel ervan is gewoonlijk door den erflater zelf opgelegd. De extra-successiebelasting is echter een onvoldoende besparingsbelasting, omdat van gelijke nalatenschappen toch zeer ongelijke deelen door de erflaters werden opgelegd.

De beste wijze om de besparing te leeren kennen en haar goed te belasten, zal wel de volgende zijn. Van elke nalaten-

schap worde afgetrokken hetgeen de overledene — blijkens vroegere memoriën van aangifte voor de successie — heeft verkregen (voor zoover van dit af te trekken bedrag in vroeger tijd besparingsbelasting is betaald). Hetgeen overblijft is de som der besparingen, die door het belastingstelsel naar draagvermogen te licht zijn getroffen. Wordt nu van dit overblijvende een bedrag geheven dat gelijk staat met de verteringsbelasting gedurende één jaar van een even groot inkomen dat geheel verteerd wordt, dan is het correctief gevonden. Hoe de heffing van dit bedrag — extra-successiebelasting of beter: besparingsbelasting — in bijzonderheden geregeld zou moeten worden, is hier geen punt van onderzoek. Ik wenschte slechts aan te toonen dat het correctief der verteringsbelastingen is te vinden.[1]

Bij de regeling der huurwaardebelasting stuit men op enkele moeilijkheden. Een daarvan is de regeling van den vrijdom voor de minstgegoeden. Blijkens kolom *d* bedraagt de gemiddelde huurwaarde voor personen die van *f* 600—*f* 700 inkomen hebben: *f* 50. De laagst belastbare huurwaarde zou dus te A van *f* 18 tot *f* 50 moeten klimmen wanneer men de huurwaardebelasting in uitgebreidheid der vrijstellingen bij de bedrijfsbelasting wilde doen aansluiten. Dan zouden enkelen van huurwaardebelasting zijn vrijgesteld ofschoon hun inkomen grooter, en anderen belast worden wier inkomen kleiner is dan *f* 650. In vele maar niet in alle gevallen zou dat billijk zijn. Wanneer bijv. iemand een te kostbaar huis moet bewonen omdat geen woning van minder huurprijs beschikbaar is, dan vermindert dit zijn draagvermogen en wordt hij desniettemin in de huurwaardebelasting te hoog aangeslagen, zoodat de last in dubbele mate te zwaar voor hem is. Onbillijkheden zijn bij geen stelsel, bij geen belasting te vermijden. Maar er mag wel aan gedacht worden dat een te zware belasting door de

[1] Het komt mij wenschelijk voor met het heffen der besparingsbelasting niet tot de geheele herziening van het personeel te wachten èn omdat die belasting ook naast het tegenwoordige of gedeeltelijk gewijzigde personeel zoo hoogst billijk is èn om door haar opbrengst den minister van financiën in staat te stellen zijn plannen tot vermindering van enkele drukkende, onrechtvaardige lasten beter en spoediger ten uitvoer te brengen.

minstgegoeden niet op de weelde maar op de levensbehoeften moet worden bezuinigd. Ik acht het dan ook noodig het cijfer, dat voor de laagst belastbare huurwaarde wordt aangenomen, iets hooger te stellen dan men om andere redenen zou willen doen.

Er zijn nog andere redenen om een betrekkelijk hoog bestaansminimum tot grondslag te nemen bij het vaststellen der laagst belastbare huurwaarde. In de regeling der belasting en in de schattingen der huurwaarden zullen wel steeds vele gebreken zijn. Vooral: de indirecte belastingen leggen te zamen een zwaren druk op de minstgegoeden; het is niet te verwachten dat al die belastingen, in de eerste tijden en voor zoover noodig, zullen vervallen of genoegzaam gewijzigd worden.

Men wachte zich voor het gezegde: zooveel mogelijk moet iedereen belasting betalen. Was alles op aarde als het zijn moest, dan zou waarschijnlijk ieder normaal mensch in normale omstandigheden geheel voor zich en de zijnen kunnen zorgen, dus ook de diensten der gemeenschap vergelden, zijn deel in de kosten der huishouding van den staat dragen. Het laatste kan thans niet; het mag niet gevorderd worden ten koste van de voldoening der eerste levensbehoeften.

Het kost meer een zieke, en dus ook een zieke maatschappij, gezond te maken dan een gezonde gezond te doen blijven. Buitengewone middelen zijn noodig om de groote onbillijkheden in de maatschappij te temperen en *alle* krachten moeten daartoe worden ingespannen. Waarom zou men de hervorming van ons belastingstelsel en o. a. het aannemen van een hoog — laat het zijn fictief — bestaansminimum als een der vele hulpmiddelen moeten ter zijde stellen?

Het bestaansminimum, grondslag van de laagst belastbare huurwaarde, stelle men in de kleinere gemeenten niet lager dan *f* 650 (juister *f* 649) en dat in geen geval zoolang de indirecte verteringsbelastingen niet voldoende herzien zijn.

In de stad is het bestaansminimum hooger dan dat ten plattelande, wat invloed moet hebben op de laagst belastbare huurwaarde in de grootere plaatsen. Dit onderwerp sluit zich bij het volgende aan.

De vraag in hoeverre men met de plaatselijke invloeden

op de verhoudingen tusschen inkomens en huurwaarden rekening moet houden, ja zelfs of men dit in het geheel wel mag doen, verdient meer aandacht dan men haar gewoonlijk schenkt. Voor de oplossing hangt veel af van deze vraag: wat is de huurwaardebelasting?

Neem eens aan dat zij eene inkomstenbelasting is of juister de plaats van deze belasting in het stelsel moet innemen. Buiten twijfel zou men dan te A. tweemaal zoo hooge percentages aan huurwaardebelasting moeten heffen dan in een groote stad, wanneer in die stad de huurwaarden het dubbele zijn van die te A. Veronderstel thans dat die belasting een verteringsbelasting is en aldus tot een groep behoort, waarvan alle verteringen en zoo ook de besparing — voor zoover noodig — grondslagen zijn. In dat geval zouden de percentages overal dezelfde moeten zijn. Wat men op de eene plaats meer aan huurprijs der woning besteedt, wordt op andere wijze minder verteerd of wordt minder opgelegd. Tegen meer huurwaardebelasting zal evenveel minder aan ander belastingen overstaan.

De huurwaardebelasting is geen van beiden. In zekeren zin staat zij tusschen beiden in. Eenige verteringen worden naast haar belast, andere niet. Wie een betrekkelijk hooge huurwaardebelasting betaalt, zal dus slechts gedeeltelijk vergoeding vinden in mindere belasting naar andere grondslagen.

Iets anders. De grootte der huurwaarde heeft invloed op het vermogen om belasting te kunnen betalen. Zal ook dit in rekening mogen komen bij het vaststellen der percentages? Zoo ja, dan toch evenmin ten volle, omdat het stadsleven niet in alle opzichten duurder is dan het buitenleven en omdat hoogere huurprijzen gewoonlijk met hoogere jaarwedden, loonen, winsten enz. gepaard gaan. In hoeverre met het genoemde verschil der huurwaarden rekening is te houden, zal wel altijd moeilijk te zeggen zijn en is dat in het geheel niet zoolang men het geheele veld der verteringsbelastingen niet overzien kan. Zoo is er meer te regelen, waarover thans wel eenige algemeene beschouwingen zijn te geven, die mij te ver zouden voeren, maar waarmede men niet recht klaar kan komen, zoolang menige andere zaak niet van de baan is. Ik

denk in het bijzonder aan de regeling der progressie. Voor progressie in de huurwaardebelasting kan in de eerste plaats pleiten dat de huurwaarden minder snel toenemen dan de inkomens en in de tweede plaats dat zelfs een inkomstenbelasting progressief moet zijn. Tegen het eerste staat over dat van het groote inkomen percentsgewijs meer overblijft dan van het kleine als men de woninghuren van beiden aftrekt. Wordt nu de huurwaardebelasting in voldoende mate door andere verteringsbelastingen en door een besparingsbelasting aangevuld, dan is er geen reden om het langzaam toenemen der huurwaarden van invloed te doen zijn op de progressie. Kan men voldoende aanvullingen vinden en zal men deze dan gebruiken? Zoolang het antwoord niet gegeven is, kan geen *practisch* voorstel gedaan worden.

De tweede grondslag van het personeel: de deuren en vensters en de derde: de haardsteden zijn zoo na verwant, dat ik volstaan kon met mijn tabel voor beiden slechts door één kolom te vergrooten.

De huurwaardebelasting bedraagt — in hoofdsom — 5 pct. der huurwaarde. Door in kolom *f* de gemiddelde belastingsommen met 20 te vermenigvuldigen, verkreeg ik dus dat de overeenkomstige cijfers in de kolommen *d* en *f* verhoudingsgetallen zijn.

Bij de vergelijking dier kolommen trekken de volgende zaken het meest onze aandacht. De som der eerste zes cijfers in kolom *f*, gedeeld door die der eerste zes in kolom *d*, geeft: 433/222 = 2; voor de volgende zes klassen vinden wij: 988/517 = 1.9 en voor de laatste zes: 1543/871 = 1.8. Wij zullen later zien dat het personeel voor de gemeente A een weinig minder omgekeerd progressief is dan zijn eerste grondslag. Nu blijkt dat dit niet aan den invloed van den tweeden en derden grondslag te danken is. De tweede grondslag bleek mij niet onbelangrijk ongunstiger te zijn dan de huurwaarde-belasting; ik vond toch voor deze alleen: 1.3, 1.1, 1. De derde is minder ongunstig: 0.67, 0.7, 0.75. Deze laatste opmerking is niet van belang ontbloot, als wij nagaan dat de haardstedenbelasting sterk opklimt naar het aantal haardsteden.

Gaan wij cijfer voor cijfer na, dan maakt kolom *f* een slechter indruk dan kolom *d*. De opklimming is over het algemeen onregelmatiger. In de 17e klasse is de huurwaarde laag te noemen maar evenzeer het cijfer in kolom *f*. Voor de 8e en 11e klasse zijn de huurwaarden — 6.6 en 6.5 pct. van het inkomen — middelmatig, maar geeft kolom *f* één zeer laag en één te hoog cijfer. Voor de 7e klasse is de huurwaarde — 8 pct. — hoog en voor de 20e betrekkelijk hoog; kolom *f* is zeker voor beiden gunstiger maar niet op die wijze dat een correctief ontstaat.

Alles bijeengenomen blijkt voldoende dat beide onderdeelen van het personeel te zamen een eenigermate nadeeligen invloed hebben op de cijfers in de kolommen *h* en *i*.

Was iets anders wel te verwachten? Men kan de belasting naar de deuren en vensters of deze vereenigd met die naar de haardsteden, een tweede, een objectieve huurwaardebelasting noemen, tegenover de andere die subjectief is. Door telling wordt een zekere, door schatting een min of meer onzekere maatstaf verkregen. In één opzicht is dus die tweede huurwaardebelasting de beste. Maar in zooveel andere is zij slechter. Met den stand der woning houdt zij geen rekening. Op het aantal deuren, enz. heeft het toeval grooten invloed. Om iets te noemen: een buitenhuis heeft allicht meer ramen, soms ook een deur meer, dan een gedeeltelijk ingesloten huis; de leeftijd en de gezondheidstoestand der bewoners bepalen voor een deel of er in veel kamers gestookt wordt.

Men kan de haardstedenbelasting uit een ander oogpunt beschouwen. Evenals de huurwaarde-, de mobilair-belasting enz. treft zij een afzonderlijk deel der verteringen. Wij weten echter dat het toeval op het aantal haardsteden grooten invloed heeft en zoo ook de grootte van het huis, waarmede de huurwaardebelasting voldoende rekening houdt. Misschien geldt datzelfde niet minder van de mobilair- en dienstbodenbelastingen, maar van deze kan niet gezegd worden dat zij weinig beteekenende uitgaven treffen; of er veel haardsteden zijn doordat in salons en slaapkamers wel eens gestookt wordt, is toch geen financieel belangrijke zaak.

Evenzoo kan men de deuren- en vensters-belasting uit een

ander oogpunt bezien. „Bedoeling bij den aanslag van deuren en vensters naast de huurwaarde, ook ondanks het opklimmend tarief voor de grootere plaatsen, was mede, daardoor de plattelandswoning met haar veel licht en lucht op een breed oppervlak eenigszins hooger te treffen dan het huis in de stad". [1] Wij hebben gezien dat er een andere en veel betere manier is om de bevoordeeling welke het platteland bij de tegenwoordige regeling der huurwaarde-belasting geniet, te doen eindigen.

Er is geen reden om beide belastingen te behouden. Te minder nu de ervaring geleerd heeft dat zij niet zelden ten koste van licht, lucht en warmte, van gezondheid en levensgenot afgewenteld worden. [1]

Geen wonder dat zij bij de meeste schrijvers op belastinggebied geen genade vonden. [2]

---

[1] Mr. F. N. Sickenga, *Geschiedenis der Nederlandsche Belastingen sedert het jaar 1810.* 1883, deel I, bl. 133.

[1] Als voorbeeld van het onrecht, ja van de ellende, die de tegenwoordige regeling van het personeel teweeg brengt, teeken ik aan dat een machinist in de groninger veenkoloniën, ten einde het personeel voor zijn woning, die uit twee kamers bestond, van *f* 12 op *f* 2.50 te kunnen brengen en dien last dus meer evenredig aan zijn krachten te maken, den schoorsteen van één kamer dichtmetselde en van die kamer een rommelvertrek maakte, zoodat voor het gezin slechts ééne kamer overbleef. [Enquête aldaar V 3738; aangehaald in het *Sociaal Weekblad* 1891, bl. 81.]

[2] Onder anderen bij de heeren: J. P. Ciriaci *Het wetsontwerp op de personeele belasting* 1864, bl. 6; Buijs *De Gids* 1870, deel I, bl. 150 en »Het verband tusschen rijks- en gemeentebelastingen" in het *Staatkundig en Staathuishoudkundig Jaarboekje* over 1882, bl. LX; F. N. Sickenga t. a. p. deel I. bl. 133—134; Treub, *Ontwikkeling en verband van rijks-, provinciale- en gemeentebelastingen*, 1885, bl. 121, 226—227, 317 en 319; Cort van der Linden *Leerboek der Financiën* 1887, blz. 387, 504; Bok *De belastingen in het Nederlandsche Parlement* 1888, bl. 210; Sprenger van Eyk *De rijks- en gemeentebelastingen* 1891 bl. 33, 50; Coolen »De personeele belasting" in *De Economist* van 1891, bl. 691—693, 697; Cramer in de *Vragen des Tijds* 1892, deel II, bl. 204; J. Kuyper »De personeele belasting herzien", als hoofdartikel van het *Nieuws van den Dag* van 28 April 1893.

De heer Van Houten stelde in 1869 voor — zie *De toekomst onzer financiën* bl 16, 46, 60 — de huurwaarde-belasting voor het rijk te behouden en die van den tweeden en derden grondslag aan de gemeente te geven. Zoo oordeelde ook de heer Van der Heim, *Jaarboekje* t. a. p., bl. LVIII. De heer Pierson schreef in 1881 — zie »Belastinghervorming" in *De Gids* van October 1881 bl. 41 — »Het is niet ongerijmd, ter beoordeeling van de uitgebreidheid der woning, naast de huurwaarde nog enkele objectieve gegevens in acht te nemen, als haardsteden of deuren en vensters", doch zou beide belastingen niet wenschen wanneer het personeel zuiver plaatselijke belasting werd.

Tusschen de huur- en de mobilairwaarde bestaat om verschillende redenen verband maar een verband dat niet zoo groot is als dat tusschen de huurwaarde en het aantal deuren enz. In kolom *g* der tabel vindt men de gemiddelde verhoudingen der mobilairwaarden. Na het medegedeelde op bl. 405 en in aanmerking nemende dat de mobilairbelasting — in hoofdsom — 1 pct. der waarde bedraagt, zal het wel duidelijk zijn waarom ik de mobilairwaarden met vijf vermenigvuldigde.

Wij zien al dadelijk dat de mobilairbelasting in de meerderheid van gevallen hooger is dan die naar de huurwaarde [1] en dit vooral in de hoogere klassen; dat derhalve die belasting minder omgekeerd progressief is. Tevens, dat de klimming in kolom *g* onregelmatiger is dan die in kolom *d* en dat de mobilairbelasting geen corectief, althans geen voldoend correctief, blijkt te zijn der huurwaardebelasting: zoo zijn beiden betrekkelijk hoog voor de 7e en 20e en laag voor de 17e klasse.

Ware het mij mogelijk te beoordeelen of de schattingen der mobilairwaarden over het algemeen goed zijn, had de berekening dier waarden alleen volgens schatting of alleen volgens het tarief plaats, dan zouden de bovenstaande opmerkingen meer beteekenis hebben dan de geringe welke hun thans is toe te kennen.

De heer Coolen geeft van al de door mij geraadpleegde schrijvers het gunstigste oordeel over de mobilairbelasting: „over het algemeen genomen is de waarde van iemands mobilair de meest vertrouwbare uiterlijk waarneembare maatstaf tot bepaling van zijn verteringsvermogen.” [2] Dit is niet onwaarschijnlijk. Er zijn weinige gevallen waarin men bij het aanschaffen of vernieuwen van den inboedel niet in de eerste plaats, ja bijna niet geheel met zijn beurs rekening behoeft te houden. Bij het kiezen eener woning, zoo er al genoegzaam van keuze sprake is, is men veeleer gebonden. Soms echter is de huurwaarde een betere maatstaf van draagvermogen dan de mobilair-

[1] De totale opbrengst is minder o. a. omdat er geheele vrijstelling der mobilair- en slechts gedeeltelijke der huurwaarde belasting is wanneer de huurwaarden van *ƒ* 18 tot beneden *ƒ* 24 bedragen.

[2] t. a. p. bl. 693.

waarde. Daarom dienen de belastingen naar beide grondslagen naast elkander behouden te blijven. Men bedenke hierbij dat een betrekkelijk zeer hooge of zeer lage uitgaaf in één opzicht een omgekeerde werking uitoefent op hetgeen men in andere opzichten kan verteren; dat dus verteringsbelastingen in meerdere of mindere mate elkanders correctieven zijn.

De mobilairbelasting heeft naar het oordeel van velen een groot gebrek. Mr. F. N. Sickenga, geen voorstander van het personeel, toonde dit allerminst te zijn van den vierden grondslag: „'t *Meubilair* maakt een moeilijk en bezwarend onderzoek binnenshuis noodig, tenzij met den fictieven aanslag naar de huurwaarde genoegen worde genomen". [1] De schrijver deed het liever zonder die belasting maar vreezende voor een te sterke verhooging van andere, toch ook onvolmaakte belastingen, wil hij haar „des noods" behouden, zoo slechts de waardeberekening uitsluitend naar het tarief geschiede. De heer Kuyper [2] wenscht eveneens de schatting te doen vervallen en geeft een — gedeeltelijk uitgewerkt — verbeterd tarief.

Zagen beide schrijvers en ook de heer Cramer [3] niet over het hoofd dat de mobilairwaarde dan geheel zou ophouden grondslag te zijn en dat zij de huurwaarde ten tweeden male maatstaf maken, zooals ook de mobilairbelasting, die wij in den franschen tijd hadden, niets dan een huurwaardebelasting was? Wat daarvan zij, door hen werd er niet aan gedacht dat men de progressieschaal of het tarief der huurwaardebelasting en het tarief der mobilairbelasting met wiskundige nauwkeurigheid tot een tarief kan herleiden en dat dan slechts één belasting, aan welke geen andere naam dan belasting naar de huurwaarde toekomt, zal overblijven.

Geen mobilairbelasting dus dan naar de geschatte waarde. Of is het tarief naast de schatting, ter keuze van den aangeslagene, te verdedigen? Het facultatieve tarief zal — met uitzonderingen voor het geval dat het onoordeelkundig is opgesteld — een billijk voordeel geven aan hen wier mobilairwaarde betrekkelijk hoog is terwijl dit met met de huurwaarde

[1] t. a. p. deel I, bl. 134.
[2] t. a. p.
[3] t. a. p. bl. 204.

minder of niet het geval is, maar een onbillijk voordeel zijn wanneer de mobilairwaarde in verhouding tot het draagvermogen staat, of zelfs laag is te noemen, terwijl de huurwaarde zeer laag is. Wanneer èn huur- èn mobilairwaarde hoog zijn en er dus in de eerste plaats voor een gunstige uitzondering reden zou bestaan, zal het tarief geen voordeel geven. Over het algemeen zullen zij het meest bij de berekening volgens het facultatieve tarief winnen die een lage huurwaarde hebben en er dus reeds het best aan toe zijn. Komt daar nog bij dat hetgeen de eenen te weinig betalen, ten laste van anderen komt, dan valt niet tegen te spreken dat voor het behoud van het tarief naast de schatting geen billijkheidsgrond is. Evenmin zijn er gronden van financieel beleid voor. Wat met de eene hand wordt opgebouwd, zooals het aannemen van de mobilairwaarde als grondslag van belasting, breke men met de andere niet meer dan half af. Hoe eenvoudiger, minder samengesteld belastingen zijn, hoe meer elke op zich zelf staat, des te beter beeld kan men zich van het stelsel vormen, des te beter kan de statistiek haar deugden en gebreken nagaan, des te eer en te gemakkelijker zullen verbeteringen tot stand komen.

Met dat al is het niet te weerspreken dat het facultatieve tarief een welkome gelegenheid zou geven om de rijksambtenaren, die anders misschien uw huis van den kelder tot den zolder zouden doorsnuffelen, buitendeurs te houden. Een hoofdvraag bij de regeling der mobilairbelasting is daarom: kan een inquisitoriaal onderzoek vermeden worden, zonder dat er een onbetrouwbare schatting wordt verkregen? Ik twijfel er weinig aan; althans wanneer aangenomen mag worden, dat op eenige wijze een goede schatting te verkrijgen is. Uit het voor iederen bezoeker zichtbare kan de geheele mobilairwaarde worden afgeleid. Wie bemiddeld en niet gierig is, zal misschien veel fraais in laden en kasten verborgen hebben, maar dan evenzeer een kostbaar ameublement bezitten. Houdt men van veel vertoon en wil men niet gaarne achter de schermen laten zien, dan kan de deskundige schatter in het tentoongestelde nog wel schijn van wezen onderscheiden. Is het draagvermogen en derhalve de waarde van het zicht-

bare mobilair niet groot, maar wordt er uit piëteit enz. veel kostbaars bewaard, dan is de waarde van dat zichtbare een betere maatstaf van draagvermogen dan de waarde van den inboedel in zijn geheel.

Het snuffelen in laden en kasten, of, om niet te overdrijven, een eenigszins nauwkeurige schatting is dus, wanneer het zoo onaangenaam is, te vermijden. Ik heb echter geen andere ondervinding dan prof. Cort van der Linden, die meende dat de volledige schatting „gelijk de ervaring geleerd heeft, geen overwegend bezwaar," geeft en „volstrekt niet als een groote overlast" wordt aangemerkt.[1]

Op welke wijze moet de belasting naar de geschatte waarde geheven worden?

Door mr. van Houten, die van de stelling uitging dat de gemeubileerde woning een uitstekende grondslag van belasting vormt, werd in 1869 voorgesteld „de belastingschuldigen te klassificeeren naarmate het ameublement hunner woning als rijk, goed, eenvoudig of armoedig moet worden gekwalificeerd en overeenkomstig die klassificatie de huurwaarde met voor elke klasse te bepalen procenten te verhoogen. Het totaal dier som zou dan de waarde der gemeubileerde woning bij benadering vertegenwoordigen. Aangifte in de hoogste klasse zou natuurlijk de taxatie overbodig maken, terwijl weigering of belemmering van het onderzoek der schatters aanslag naar de hoogste klasse zou moeten medebrengen."[2]

Werd de belasting aldus geregeld, dan ware geen nauwkeurige — in enkele gevallen in het geheel geen — schatting noodig. Dit zou, onder meer, een voordeel zijn. Maar tegenover de voordeelen staan ook nadeelen, waarvan dit het voornaamste is: wanneer de mobilairbelasting niet enkel van de mobilair- maar ook van de huurwaarde afhangt, dan zullen alle wanverhoudingen tusschen huurwaarde en draagvermogen, of beter tusschen huurwaarde en het bedrag dat aan woninghuur besteed kan worden, alle fouten in de schattingen der

[1] t. a. p. bl. 509.
[2] t. a. p. bl. 56.

huurwaarden en in de progressieschaal der belasting naar dezen grondslag enz., op de mobilairbelasting van invloed zijn. Dan is deze belasting nog wel gedeeltelijk een correctief der andere, maar anderdeels zal zij haar tekortkomingen onnoodig vergrooten.

De heer Treub[1] ontwikkelde een denkbeeld dat „eenigszins overeenstemt" met dat van den heer van Houten. De toelichting was mij te kort dan dat ik in staat was den schrijver geheel te volgen. Maar toch bleek mij, hoe het genoemde nadeel der samenkoppeling van beide belastingen bij mr. Treub's voorstel duidelijk aan het licht komt. Wanneer voor een bepaalde woning de mobilairwaarde belangrijk hooger is dan de gemiddelde voor huizen van dezelfde huurwaarde, dan zou de belastingvoet naar beide grondslagen moeten rijzen; en omgekeerd. Dit zou in enkele gevallen billijk zijn; maar in andere zeer onbillijk en ware juist daling gewenscht als rijzing plaats vond. Wanneer billijk en wanneer onbillijk, zou ervan afhangen of de wanverhouding tusschen huurwaarde en mobilairwaarde veroorzaakt werd doordat de huur- of doordat de mobilairwaarde niet in verhouding stond tot het draagvermogen.

De uitdrukking: „gemeubileerde woning" heeft er misschien veel toe bijgedragen, om te overwegen of de twee genoemde belastingen met elkander in verband gebracht moeten worden. De gemeubileerde woning bestaat uit twee factoren, in alle opzichten duidelijk van elkander onderscheiden. Heft men naar beide factoren, en overigens volgens goede beginselen, geheel afzonderlijke belastingen, dan is het totaal der twee belastingsommen de beste belasting naar de gemeubileerde woning. Door de optelling der sommen geschiedt correctie en een tweede correctie, welke niet anders dan naar zeer vage berekeningen geregeld kan worden en die in vele gevallen het omgekeerde zal teweeg brengen van hetgeen men wenscht af te keuren.

De eenige samenkoppeling die thans bestaat, mag wel behouden blijven: regeling der vrijstelling van mobilairbelasting

[1] t. p. bl. 549.

naar de huurwaarde en niet naar de mobilairwaarde zelf.
Wanneer het waar is dat beide belastingen geheel dezelfde plaats in het personeel moeten innemen, dan behooren de huurwaarde en de som der rente, vernieuwings- en onderhoudskosten van het mobilair, op geheel dezelfde wijze belast te worden.

Den vijfden grondslag, voor welken ik geen kolom in mijn tabel opnam, vormen de dienst- of werkboden. In de 6de en 7de klasse — inkomen ƒ 800—1000 — zijn er slechts twee van de veertien aangeslagenen die belastbare dienstboden houden. Voor de hoogere klassen is het houden van dienstboden regel, ofschoon er op de 28 nog 4 uitzonderingen zijn. In de 8ste en volgende klassen bedraagt de bodenbelasting achtereenvolgens gemiddeld: 0.3^5, 0.5, 0.2, 0.2, 0.2, 0.5, 0.2, 0.4, 0.1^3 en 0.3 percent van het inkomen. Alhoewel de belasting progressief is naar het aantal boden en er met hun leeftijd eenige rekening wordt gehouden, is zij niet progressief naar het inkomen. Dit verdient onze aandacht evenzeer als het omgekeerd progressief zijn der haardstedenbelasting, niettegenstaande de sterke klimming naar het getal haardsteden. Op de omgekeerde progressie van het personeel heeft de dienstbodenbelasting, welke tot de opbrengst niet meer dan ruim 9 pct.[1] bijdraagt, weinig invloed.

De verhoudingen tusschen de dienstbodenbelasting en het inkomen wisselen sterk af. Voor vier personen met meer dan ƒ 1000 inkomen bestaat die belasting niet, voor de anderen ligt zij tusschen 0.12 en 1.3 pct. van het inkomen.

De groote afwijkingen zijn voor een deel daaraan toe te schrijven, dat ook werkboden belast worden, wat echter te A. van weinig beteekenis is; verder, dat er in bepaalde gevallen vrijstelling is voor groote gezinnen; maar het meest wel, dat deze belasting slechts bij groote sprongen hooger kan worden en dat tusschen inkomen en aantal en soort der dienstboden slechts een betrekkelijk gering verband bestaat.

Eenzelfde plaats als huurwaarde- en mobilairbelasting kan deze belasting niet innemen; naar evenredigheid met draag-

[1] Voor het geheele rijk in 1890/91: 8.8 pct. Bescheiden geldmiddelen XVIIe stuk.

vermogen mag niet gezocht worden. Dit behoeft ook niet. Eensdeels trede de dienstbodenbelasting met andere als correctief van de twee genoemde op; als ik reeds zeide, elke verteringsbelasting werkt als zoodanig. Anderdeels worde zij met recht een weeldebelasting en brenge zij haar deel er toe bij om het geheele stelsel, en dat wel op de beste wijze, genoegzaam progressief te doen zijn.

Het karakter dat de dienstbodenbelasting hebben moet, is nog nader aan te geven. Mr. Van Houten [1] wenschte haar afschaffing o. a. omdat zij de vraag naar dienstboden vermindert en derhalve de loonen drukt. De heer Coolen [2] oordeelt, dat die belasting de werkloosheid bevordert, den arbeid als factor van voortbrenging belast. Ten eenenmale ongegrond zijn deze bezwaren niet, van genoegzame beteekenis evenmin. De belasting is in verhouding tot de kosten van verpleging en het loon der dienstboden gering; althans zij zal het zijn, wanneer zij voornamelijk weeldebelasting is en dus het zwaarst drukt waar men zich de hooge kosten van allerlei aard, die het houden van veel boden medebrengt, kan en wil getroosten. Voor zoover de belasting op het totaal getal dienstboden invloed heeft, zal zij elders arbeid scheppen, elders behoefte aan arbeiders doen ontstaan. Schoonmaaksters, bleekers en tal van andere personen zullen meer werk krijgen; gaat het afschaffen van een dienstbode met ontbering of met meer werk voor de leden van het gezin gepaard, dan komt er geld vrij voor besparing of voor verteringen van geheel anderen aard; maar beiden zijn bronnen van arbeid. De dienstbodenbelasting heft geen arbeid op; ten hoogste verplaatst zij dien; op de hoeveelheid arbeid die te verrichten is zonder invloed, — de meerdere arbeid van de leden van het gezin zelfs buiten rekening gelaten — zal zij op het getal dienstboden een geringen invloed en op de loonen een veel geringeren hebben.

Van hoe geringe beteekenis de invloed op het getal dienstboden is, men kan niet ontkennen dat de belasting toch belemmeringen en onaangenaamheden voor het huiselijk en het

[1] t. a. p. bl. 16.
[2] t. a. p. bl. 695—696.

maatschappelijk leven en verkeer ten gevolge heeft, zooals de heer Van Houten schreef en, om met den heer Coolen te spreken, het getal van hen vermindert die zich in het huisgezin tot geschikte huisvrouwen kunnen bekwamen.

Men kan gemakkelijk tegen de huurwaarde- en andere belastingen, waarvan vele zooveel zwaarder drukken, eenzelfde soort van bezwaren inbrengen. Reden om de dienstbodenbelasting af te schaffen is er niet. Wel is het noodig — naast andere wijzigingen — haar druk voor enkele soorten van aangeslagenen te verminderen. Het karakter der dienstbodenbelasting, welke voornamelijk weeldebelasting moet zijn; de belangen der schatkist, die bij het afwentelen van belastingen nadeel lijdt; de belangen van hen voor wie het houden eener dienstbode geen zaak van weelde is, en ten slotte de belangen der klassen uit welke de boden getrokken worden, eischen een lage belasting voor de eenige vrouwelijke dienstbode, bij vrijstelling voor groote gezinnen en daarbij lage belasting voor de tweede dienstbode in groote gezinnen. Voor lage belasting der eenige dienstbode pleit nog dat huurwaarde- en mobilairbelasting van elk gezin geheven kunnen worden, maar dat het in burgergezinnen gedeeltelijk van den gezondheidstoestand of den leeftijd van de vrouw des huizes enz. afhangt of een dienstbode wordt gehouden.[1] De sprong tusschen het geheel vrij zijn van belasting, omdat geen bode wordt gehouden en een betrekkelijk hooge belasting van de eenige bode, zou vooral te groot zijn wanneer er niet genoeg verteringsbelastingen zijn, die elkaar aanvullen.

Over het algemeen kan ik mij vereenigen met hetgeen de heer Treub over dienstbodenbelasting in zijn bekend werk[2] geschreven heeft: kortheidshalve verwijs ik er naar. Wenscht de heer Treub de belasting voor een dienstbode in kleine gezinnen van *f* 5 tot *f* 4 te verminderen, het komt mij voor

---

[1] Niet ten eenenmale verkeerd, maar toch niet voldoende te verdedigen, zou een belasting zijn, die geheven werd wanneer een dochter des huizes het dienstbodenwerk verricht. Zie over een dergelijke belasting in Overijsel ten tijde der republiek: Mr. F. N. Sickenga: *Bijdrage tot de geschiedenis der belastingen in Ned. ac. p.* 1864, bl. 42.

[2] t. a. p. bl. 545—546, waar een classificatie voorkomt, 121—122, 272—273, 323—325. Het voorstel-Ciriaci t. a. p. bl. 58—59 acht ik afkeurenswaardig. Vgl. ook Bok t. a. p. bl. 211.

dat de hoofdsom nog minder zal moeten zijn voor het geval dat er vele opcenten geheven zullen worden. Mr. Treub stelt voor de belasting naar de mannelijke dienstboden ongeveer 10 pct. hooger dan die naar de vrouwelijke te maken. De verhooging zou dan volgens het tegenwoordig tarief van *f* 0.50 tot *f* 4, en volgens dat van den schrijver van *f* 0.40 tot *f* 2 bedragen voor elken mannelijken dienstbode. Daar de verhooging thans een vaste som van niet minder dan *f* 10 voor iederen dienstbode is, zonder dat dit bedrag aan veel critiek blijkt bloot te staan, en daar er minder reden voor de verhooging is wanneer veel dienstboden gehouden worden, komt mij een verhooging welke bijv. tusschen 80 en 40 pct. wisselt, beter voor.

De eerste wijziging, welke de bodenbelasting moet ondergaan en die op de geheele herziening van het personeel niet behoeft te wachten, is de opheffing der werkbodenbelasting. Ook de belasting der werkpaarden, welke met die der weeldepaarden den zesden en laatsten grondslag vormt, moet vervallen.

Het aantal paarden waarnaar te A. belasting wordt betaald, is zoo ongelijk over de klassen van den omslag verdeeld en de belasting is dermate bedrijfsbelasting, dat een vergelijking der paardenbelasting met de inkomens van geen nut zou zijn. De dienstboden- en de paardenbelasting zijn weeldebelastingen die progressief moeten blijven om aan haar doel te beantwoorden. Het bestaand tarief voor de eerste klasse der laatstgenoemde geeft een vrij goeden grondslag voor een nieuwe regeling.[1] De heer Coolen[2] heeft voorgesteld de paarden van stalhouders belastbaar te houden. Stellig moeten paarden, in vaste huur of gebruik gegeven, belast blijven maar verder dient de wetgever in het aanslaan naar bedrijfspaarden niet te gaan. Het houden van rijtuig is, met uitzonderingen die tamelijk nauwkeurig zijn aan te geven, een zaak van weelde, maar hetzelfde kan niet gezegd worden van elk gebruik van een eigen of huurrijtuig. Belasting naar het aan-

[1] Zie art. 21, 1e klasse laatste lid, der wet.
[2] t. a. p. bl. 698.

tal paarden dat een huurkoetsier houdt, is dus in het algemeen geen weeldebelasting. Zij behoort tot de verkeersbelastingen en mag niet anders dan tegelijk en in verband met andere van dezelfde soort ingevoerd worden.

Rijtuigen van gemak en weelde worden thans als onderdeelen van het mobilair belast. Ciriaci [1] wenschte een afzonderlijken aanslag; zoo dr. Bok [2], omdat de percentage voor rijtuigen hooger moet zijn dan dat voor het mobilair in het algemeen. Te recht. De belastbare rijtuigen zijn geheel en al voorwerpen van weelde, ja teekenen van hooge weelde, terwijl de uitgaven voor het mobilair slechts gedeeltelijk weeldeuitgaven zijn. In het algemeen is een hoogere percentage noodig voor rijtuigen, sleden, tuigen enz., vaartuigen, schilderijen, kleinodiën en alle dergelijke zaken van weelde, voor zoover zij in het personeel betrokken kunnen en mogen worden. Men zal er rekening mede moeten houden dat van enkele dier voorwerpen vermogensbelasting, accijns (bijv. het recht op gouden en zilveren werken) of invoerrecht wordt betaald.

Afscheiding der rijtuig- van de mobilairbelasting heeft het voordeel dat dan de eerste verband kan houden met de paardenbelasting. Men zal deze derhalve niet zóó hoog behoeven te maken, dat in haar voornamelijk de weeldeuitgave van het houden van rijtuig wordt getroffen. Voor dit doel is de grondslag paarden wel wat gebrekkig; vooral daar men het houden van paarden uit weelde en dat ten behoeve van het bedrijf met alle tusschenvormen niet gemakkelijk van elkander kan onderscheiden.

In soort en aantal der rijtuigen heeft men een tweeden, wellicht beteren maatstaf om de weelde die uit het houden van rijtuig spreekt, te leeren kennen. Het komt mij wenschelijk voor beide maatstaven — aantal paarden en soort en aantal van rijtuigen — naast elkander als grondslagen van belasting te gebruiken.

Er zijn personen, die een draagvermogen hebben dat groot

---

[1] Ciriaci t. a. p. bl. 52.

[2] t. a. p. bl. 211.

genoeg is voor den aanslag in het personeel, maar die thans vrij zijn omdat zij òf op kamers wonen, òf bij ouders, vreemden inwoners òf wel met anderen — meestal broeders of zusters — samenwonen. Het aantal, noch het gezamenlijk inkomen dier personen, die ik „inwonenden" zal noemen, is gering.

Op mijne tabel komen 57 voor, die ten minste *f* 600 inkomen hebben. Onder hen zijn er — en dit alles op zijn minst — 8 die onder één dak wonen met 12 van dergelijke inwonenden. Degenen onder de laatsten, die minder dan *f* 600 inkomen hebben, laat ik natuurlijk buiten beschouwing. Van 57 + 12 = 69 personen zijn er dus 12 die thans direct geen personeel betalen; hun inkomen is gemiddeld ruim *f* 1600.

Voor de acht bovengenoemde gezinnen maakte ik een berekening. Twee ervan, wier hoofden in de 21e klasse voorkomen, betalen *f* 78 en *f* 87 aan personeel; de belasting is voor hun klasse gemiddeld *f* 87. Bij vergelijking van de belasting met het gezamenlijk inkomen van het gezin, vond ik percentages van 0.8 en 1, terwijl de percentage voor de 21e klasse gemiddeld 1.9 is. Voor de overige gezinnen kreeg ik dergelijke uitkomsten.

In al de bestaande gevallen verkeeren de gezinshoofden in geen ongunstigen toestand wanneer zij geen deel van hun last overdragen. Doen zij het wel, dan is hun belasting en ook nog die der inwonenden te laag.

Toch zijn er voorbeelden genoeg dat de personeele belasting te hoog is, wanneer zij slechts door één der bewoners van het huis wordt gedragen: zoo voor vele kamerverhuurders in de steden, voor wie het personeel gedeeltelijk bedrijfsbelasting is. Op eene der hoofdgrachten eener stad, wordt, als wij weten, tusschen $^2/_5$ en $12^1/_2$ pct. van het inkomen aan personeel betaald. Het hoogste cijfer van $12^1/_2$ pct. wordt niet zelden overtroffen voor kamerverhuurders. Voor dezen wordt een percentage van 30 genoemd. Dit cijfer is misschien nog laag te heeten wanneer er overdracht van belasting plaats vindt, maar is te hoog wanneer concurrentie de overdracht onmogelijk maakt, en is moorddadig hoog wanneer de kamers niet altijd door verhuurd kunnen worden.

Het is mij gebleken dat het vraagstuk: aanslag der inwo-

nenden en gedeeltelijke ontheffing der hoofdbewoners, niet gemakkelijk is op te lossen. Het mededeelen mijner denkbeelden over dit onderwerp zou mij de grenzen van dit opstel te zeer doen overschrijden. Zij het dan voldoende dat ik er de aandacht op vestig.

Wanneer men in een belastingstelsel het inkomen en de verteringen als kenteeken van draagvermogen aanneemt, is het noodig op het aantal personen te letten die van het inkomen leven of de verteringen maken. De ongehuwde zal in eene of meer belastingen meer moeten betalen dan de gehuwde, de gehuwde met klein gezin meer dan die een groot gezin heeft. Met kinderen moeten hulpbehoevende verwanten, die geen inkomen hebben dat groot genoeg is om belast te worden, gelijk gesteld worden.

De personeele belasting is bij de vaststelling der rijksinkomstenbelastingen aangewezen om den druk van het geheele stelsel voor kleinere en grootere meer gelijk te maken. Twee grondslagen — de huurwaarde en de dienstboden — komen naar het algemeen oordeel daartoe in aanmerking maar naar ik meen de mobilairbelasting [1] niet minder dan die naar de huurwaarde.

Mr. Treub [2] heeft een progressieschaal voor een inkomstenbelasting ontworpen en daarbij aangegeven welke wijziging de door hem verkregen cijfers naar de grootte van het gezin zouden moeten ondergaan: een algemeene verhooging van 50 pct. voor den ongehuwde; een vermindering, wanneer er één kind is, van 20 pct. voor het laagst belastbare inkomen dalende tot 10 pct. voor de grootste inkomens. Zijn er meer kinderen, dan is de aftrek grooter, maar niet in verhouding tot het aantal, zoodat voor meer dan tien kinderen slechts vijfmaal zooveel als voor één kind wordt afgetrokken.

Met uitzondering van de te groote verhooging voor ongehuwden die, meen ik, niet meer dan 25 pct. zal mogen bedragen, acht ik de toepassing op de huurwaarde- en mobi-

[1] Voor zoover ik mij dat herinner, vond ik alleen bij dr. Bok (t. a. p. bl. 211) de mobilairbelasting uitdrukkelijk aangewezen.

[2] t. a. p. bl. 521 v.v.

lairbelasting van hetgeen de heer Treub voorstelde, zeer aanbevelenswaard. Naarmate de huur- en mobilairwaarden grooter zijn, is er toch minder reden voor den aftrek, terwijl de aftrek voor ieder volgend kind moet verminderen. De percentages van den aftrek zijn ook niet te hoog: de verminderingen of ontheffingen, zoo ook die der dienstbodenbelasting, moeten niet onbelangrijk zijn, zullen zij op den totalen druk van alle belastingen naar draagvermogen van eenigen invloed zijn.

Beschouwen wij thans het personeel in zijn geheel en in de eerste plaats voor de gemeente A. in verhouding tot de inkomens. Het personeel blijkt niet op dezelfde wijze omgekeerd progressief te zijn als, en ook in minder mate dan de huurwaarde-belasting. De hoogste percentages komen in kolom *i* niet bij de kleinste maar bij de middelmatige inkomens voor. Bovendien wisselen de percentages in kolom *e* tusschen 10 en 1.1 en die in kolom *i* slechts tusschen 4.1 en 0.78 af. Dit heeft de volgende oorzaken. De mobilair- en de dienstbodenbelasting zijn minder omgekeerd progressief dan die naar de huurwaarde. Mobilairbelasting wordt niet geheven wanneer de huurwaarde geen *f* 24 bedraagt. Dienstbodenbelasting wordt natuurlijk niet betaald door personen met kleine inkomens, de paardenbelasting als bedrijfsbelasting wel, maar toch slechts door enkelen en dan nog tot een laag bedrag per paard.[1]

Trots dit alles is het personeel te gunstig voor de hoogste klassen, wanneer het proportioneel naar het inkomen moet zijn. De bevoorrechting der grootere inkomens, welke sterker in het oog zou vallen, wanneer ik mijn onderzoek over veel grootere inkomens had kunnen uitstrekken, is in hooge mate

[1] De belasting naar de eerste vier grondslagen bedraagt in hoofdsom 5 pct. der bedragen van de kolommen *d*, *f* en *g*. Hierop bestaat de uitzondering dat, wanneer de huurwaarde van *f* 18 tot beneden *f* 21 bedraagt, de belasting naar de eerste drie grondslagen tot $^1/_3$ en zoo voor huurwaarden van *f* 21 tot beneden *f* 24 tot $^2/_3$ wordt teruggebracht; waar er remissie is, wordt geen mobilairbelasting geheven. Van de 118, 15, 25 en 17 aangeslagen aan het hoofd der tabel genieten remissie van $^2/_3$ achtereenvolgens: 31, 3, 6 en 3, voor $^1/_3$ achtereenvolgens: 37, 4, 1 en 1 personen. In kolom *i* heb ik tusschen haakjes de remissiën in rekening gebracht en dus de werkelijke belastingsommen ingevuld.

onbillijk wanneer het personeel gemiddeld progressief naar het inkomen moet zijn.

Is het laatste noodig? Zooals wij weten, wenscht de minister van financiën het personeel te gebruiken om de progressie der inkomstenbelastingen te versterken. Het zal dan noodig zijn òf de verteringen, welke het personeel betreft, eenigszins sterk progressief te belasten òf voornamelijk de weeldeuitgaven te treffen, òf ook beide te doen. Dezelfde reden welke dit noodig maakt, moet er ook toe leiden om de andere verteringsbelastingen, voor zoover mogelijk, en de besparingsbelasting in dezelfde mate progressief te maken. In ieder geval moeten al die belastingen te zamen sterker progressief zijn ten opzichte van de inkomens dan de inkomstenbelasting is. Hiermede zou gepaard *kunnen* gaan dat het personeel, niet ten opzichte van de uitgaven, welke het belast, maar ten opzichte van de inkomens, omgekeerd progressief is, omdat, hoe grooter het inkomen is, een des te kleiner deel er van verteerd, een des te grooter opgelegd wordt. Daar de besparingsbelasting nog niet geheven wordt, had echter kolom *i* geen omgekeerde progressie moeten aangeven.

In de kolommen *k* en *l* heb ik voor elke klasse de gemiddelde verhoudingen tusschen het personeel eener- en den omslag en de rijksinkomstenbelasting anderzijds aangegeven. De omslag bedraagt te A. ten naastebij $^1/_4$ pct. van het laagst belastbare inkomen (*f* 300); bijna $^2/_3$ pct. voor inkomens tusschen *f* 1000 en *f* 1100; bijna $1^1/_2$ pct. voor inkomens van *f* 2000 tot *f* 2500 en ruim $2^1/_6$ pct. voor het hoogste inkomen. Om de rijksinkomstenbelasting te berekenen heb ik, na aandachtige beschouwing der namen die op het kohier van den omslag voorkomen, aangenomen, dat de grootste inkomens van $^2/_3$ tot $^3/_4$ vermogensinkomens zijn en dat tot het inkomen van *f* 700 gemiddeld *f* 50 rente behoort. Die berekening is eenigszins willekeurig, de progressieschaal van den hoofdelijken omslag is onvolmaakt. Veel waarde hebben de verhoudingen der kolommen *k* en *l* dus niet en vooral niet cijfer voor cijfer. Te minder, omdat in het algemeen niet is aan te geven in welke verhouding de personeele belasting tot het inkomen en dus nog minder in welke ver-

houding zij tot een inkomstenbelasting moet staan. De eenige reden dat ik beide kolommen in mijn tabel opnam, is, om te doen zien hoe zwaar het personeel, zooals het thans geregeld is en zonder completeerende belastingen, in verhouding tot andere belastingen op de mindergegoeden drukt. Ik vergeleek het daartoe met den omslag zooals deze reeds vóór 13 jaren in een kleine plattelandsgemeente werd ingevoerd, in een tijd toen de nieuwere denkbeelden omtrent gelijkheid van belastingdruk daar althans nog weinig waren doorgedrongen; en met de rijksinkomstenbelasting, wier progressie door het personeel versterkt moet worden.

Andere toelichting hebben beide kolommen niet noodig. De cijfers spreken voor zichzelf duidelijk genoeg.

De tabel geeft gemiddelden en toch zijn de verhoudingen tusschen enkele opvolgende cijfers betrekkelijk groot. De verhoudingen tusschen de laagste en hoogste cijfers eener zelfde klasse zijn van nog meer beteekenis. Wat de vier laagste klassen betreft zijn zij achtereenvolgens: 1 : 3³/₄, 1 : 4, 1 : 3¹/₄ en 1 : 5 voor de huurwaarden; 1 : 6, 1 : 19, 1 : 16 en 1 : 4³/₄ voor de mobilairwaarden, waarbij nog in aanmerking is te nemen, dat het mobilair niet eens geschat wordt voor woningen van minder dan *f* 24 huurwaarde; 1 : 12, 1 : 22, 1 : 7 en 1 : 9 voor het personeel. In enkele der hoogste klassen kwamen nog verhoudingen van 1 : 2¹/₂ voor.

Het grootste verschil geeft dus de 2e klasse. In die klasse was een aangeslagene aan wien de raad den omslag van *f* 1.10 kwijt moest schelden, omdat die persoon den laatsten tijd slechts op kosten van zijn schuldeischers leefde. Aan personeel moest hij bijna *f* 34, grootendeels als bedrijfsbelasting, en aan patent *f* 20 betalen en daarbij nog andere lasten. Indien de rijksbelastingen over 1891/1892 nog voldaan zijn, dan heeft de gemeenschap genoten wat haar niet toekwam en wat anderen des te meer te kort kwamen. In dit en vele andere, minder sprekende, gevallen heeft de tegenwoordige regeling van het personeel niet alle maar toch veel schuld.

Zoo moge het, al is het voorloopig in enkele belangrijke opzichten, spoedig herzien worden.

De afwerking van dit opstel werd lang vertraagd, wat voor mij het voordeel heeft dat ik thans met een enkel woord kan spreken over het ontwerp tot „wijziging van eenige artikelen der wet op de personeele belasting." [1]

In de memorie van toelichting verdedigt de minister van financiën zijn voorstel tot gedeeltelijke wijziging: verbetering van het personeel is dringend noodig, maar de geheele herziening is een arbeid van grooten omvang. Dan maar — en velen zullen met mij den minister daarvoor dankbaar zijn — „een voorloopigen maatregel die niets praejudicieert, het wezen der belasting, hare grondslagen, hare hoofdtrekken, hare bestemming, onaangeroerd laat." „Slechts een ontwerp met zulk een beperkte strekking (heeft) kans om binnen korten tijd tot wet te worden verheven."

De wijziging bestaat in vermindering der belasting voor groote gezinnen. Gelukkig was het den minister mogelijk tevens een paar verbeteringen van mindere maar toch van voldoende beteekenis aan te brengen: vrijstelling van deuren- en venstersbelasting voor hen die thans geen mobilairbelasting betalen en eenige uitbreiding der vrijstelling van deze laatste belasting.

Het personeel heeft vele groote gebreken. Bij het ontwerpen eener gedeeltelijke wijziging was de keus echter beperkt. Te recht wijst de minister er op, dat het doen vervallen van den tweeden grondslag en het invoeren van progressie der huurwaardebelasting alleen bij geheele herziening te verkrijgen zijn. Ten slotte blijven voornamelijk over: 1e vermindering of vrijstelling van belasting voor de mindergegoeden; 2e vermindering voor de groote gezinnen en 3e het maken van het personeel tot een zuivere verteringsbelasting, zoodat het niet langer tevens bedrijfsbelasting is.

Over dit laatste zwijgt de memorie van toelichting geheel, en dat niettegenstaande de minister weten kan hoe bijna algemeen over deze zaak wordt gedacht. Ik kan mij echter zeer goed begrijpen, dat de minister aan punt 1 en 2 de voorkeur

[1] Bij koninklijke boodschap van 19 Januari ll. der tweede kamer aangeboden. *Gedrukte stukken* 1893/94, N°. 141.

gaf; al was het alleen maar omdat het eerste meer beteekenis heeft voor hen die het onbillijkst belast zijn en het tweede van meer algemeen belang is.

Moest ik kiezen tusschen ontheffing voor de mindergegoeden en die voor de groote gezinnen, ik koos het eerste maar acht ook in deze zaak den middenweg den besten. Heeft de minister dien naar mijn zin bewandeld? Niet ten volle. Het wetsontwerp heeft veel goeds voor me, maar het gaat in één opzicht verder dan op dit oogenblik noodig is en, wat daarmede in verband staat, in een ander opzicht niet zoover als in de gegeven omstandigheden mogelijk was. Bovendien heeft het een niet onbelangrijk gebrek.

Dit wil ik toelichten, de details van minder beteekenis latende rusten. In de 4de klasse mijner tabel bedraagt de huurwaardebelasting in hoofdsom *f* 2.50. De ontheffing naar de grootte van het gezin — voor de gemiddelde huurwaarde als type — zal daar ten hoogste *f* 1.87^5 en op zijn minst *f* 0.31^5, bedragen. Daartegenover staat een verhooging der mobilairbelasting met $\frac{22}{100}$ pct. — $\frac{15}{100}$ pct. + $48^1/_2$ opcent, —, in dit geval *f* 0.48^5. De totale belastingsom — *f* 16 — wordt dus ten hoogste met *f* 1.39 of $8^1/_2$ pct. verminderd en voor een gezin van twee personen met 1 pct. verhoogd. De vermindering bedraagt in de 5^e en 6^e en zoo in de 21^e, 22^e en 25^e klasse ten hoogste: $4^1/_2$, 7 en $3^1/_2$, $4^1/_2$, 3 pct. De percentages zullen in werkelijkheid iets hooger zijn omdat de huurwaarden en de totale belasting dan weer voor groote gezinnen in den regel hooger zijn dan de gemiddelden harer klasse en dat wel de eerste in sterkere mate.

In de eerste plaats blijkt ons dat de voorgestelde wijziging zelfs in het gunstigste geval geen invloed van beteekenis heeft op de geheele belasting. Hoe kan dat ook anders? De hoofdsom van de huurwaardebelasting vormt te A. voor de lagere inkomens gemiddeld 13 pct. van het personeel met de opcenten; voor de grootere inkomens gemiddeld 9 pct.; voor het geheele rijk dooreen: 16 pct. De ontheffing — $12^1/_2$ tot 75 pct. van de huurwaardebelasting in hoofdsom — vormt dus in doorsnede 2 tot 12 pct. van de personeele belasting met de opcenten. Tegenover die ontheffing staat een verhoo-

ging der mobilairbelasting welke ruim 2 pct. der tegenwoordige opbrengst van het personeel bedraagt.

Ten tweede blijkt ons dat de mindergegoeden te A. *iets* meer gebaat zullen worden dan de meergegoeden, doch dat dit geen noemenswaardigen invloed heeft op de ongunstige verhoudingen in de kolommen *i*, *k* en *l*. De minister merkte wel juist op, dat de huurwaardebelasting ten plattelande betrekkelijk geringe beteekenis heeft voor de minder gegoeden, maar hetzelfde is, ofschoon in mindere mate, van de geheele personeele belasting te zeggen. Men zou de belasting der mindergegoeden te A. niet met een paar percent meer moeten verminderen dan die der meergegoeden maar met ongeveer 50 percent meer, om de belastingsommen evenredig aan de inkomens te maken.

En in de derde plaats dat het voordeel voor betrekkelijk kleine gezinnen zeer gering is. Er zullen zelfs kleine gezinnen zijn, ook in de laagste klassen mijner tabel, wier belasting naar den vierden grondslag meer, zij het luttel meer, zal verhoogd worden dan de verlaging der huurwaardebelasting bedraagt.

Men mag er den minister geen verwijt van maken dat het ontwerp geen groote verbeteringen aanbrengt. Deze zijn slechts door geheele herziening van het personeel of ten koste van groote offers te verkrijgen. Een verbetering van meer beteekenis is evenwel mogelijk. Met uitzondering van de acht grootste gemeenten eindigt de ontheffing voor groote gezinnen bij een huurwaarde van *f* 500. De hoogste huurwaarde te A. gaat $2^1/_2$ op die van *f* 500, de gemiddelde huurwaarde van personen die ten minste *f* 4000 inkomen hebben, bijna 3 maal. Geen wonder; een huurwaarde van *f* 500 staat gelijk met een huurprijs van *f* 800, misschien van *f* 900 of nog meer [1]. Men kan zeggen dat de ontheffing in de dorpen en de kleinere steden bijna onbeperkt is. Dit is zeer zeker

[1] Dat de huurprijzen ten plattelande voor personen die *f* 4000—*f* 15000 inkomen hebben, niet *f* 150—*f* 300 maar allicht *f* 300—*f* 400 bedraagt, zal wel niet betwijfeld worden. Het *Sociaal Weekblad* van 14 October 1893 geeft in een staatje eenige gemiddelde huurprijzen en huurwaarden te Amsterdam naast elkaar, waarvan de typen zijn: 175 en 80; 275 en 175.

billijk, maar het is niet dringend noodig: over het algemeen wordt de mindere man met een klein gezin nog te zwaar belast tegenover de meergegoeden met een groot gezin.

Vragende, wat redelijk is, stel ik voor de ontheffing in de kleinste gemeenten te doen eindigen bij een huurwaarde van *f* 150, huurprijs *f* 250 tot *f* 300; in die der 3e en 4e klasse van het bekende tarief der mobilairbelasting bij een huurwaarde van *f* 200 enz.; ten slotte in de grootste gemeenten bij een huurwaarde van *f* 400. Dan zal een totale huurwaarde van ongeveer 11½ m.m. minder ontheffing genieten, wat een besparing geeft van ruim *f* 400.000; meer dan voldoende om de verhooging der mobilairbelasting te kunnen missen. Vervalt deze verhooging, dan worden de grootere gezinnen onder de mindergegoeden meer gebaat, wordt zelfs een klein voordeel verkregen voor de kleinere gezinnen, en brengt toch de wijziging in het personeel geen nadeel aan hen, wier huurwaarde het maximum overschrijdt en die toch een betrekkelijk gering draagvermogen hebben.

Thans kom ik aan de tweede opmerking, die het beginsel der ontheffing raakt. Voor de ontheffing zullen niet alleen de kinderen en anderen, die in hun onderhoud niet zelf kunnen voorzien, in aanmerking komen maar ook de echtgenoote, alle verwanten tot en met den derden graad, alle pupillen, in enkele gevallen ook de eenige dienstbode. De minister begreep dat dit verdediging noodig had en dat dus de vraag beantwoord moest worden: behooren volwassen leden van het gezin, die tot de kosten der huishouding bijdragen, in aanmerking te komen? Het antwoord was: ja. Deze personen maken grooter, betrekkelijk groote woningruimte noodig. „Wanneer een echtpaar met volwassen kinderen eene woning heeft van gelijke huurwaarde als van een ander echtpaar zonder volwassen kinderen, zal dit in den regel van minder welvaart, minder draagkracht getuigen bij het eerste dan bij het tweede echtpaar." In zekeren zin is dit juist, maar ik houd mij er van overtuigd dat de draagkracht van het eerste *gezin* in den regel grooter zal zijn dan die van het tweede, en zeer zelden belangrijk geringer. Enkele zeer sterk sprekende voorbeelden — voorbeelden slechts, die dus weinig bewijzen

— vond ik te A. Volwassenen, die in de kosten der huishouding bijdragen, verlichten die kosten allicht zooveel dat de hoogere huurwaarde enz. en zoo ook de hoogere huurwaardebelasting vêrrekend worden. Het is niet onbillijk, dat zij iets bijdragen op indirecte wijze, zoolang zij op directe wijze van de betaling van personeel of van een equivalent daarvan, bijv. verhooging hunner vermogens- en bedrijfsbelasting, zijn vrijgesteld.

Ik stel dus twee bezuinigingen voor. De tweede zal wel van geen groote beteekenis zijn, als de eerste wordt aangenomen. Haar begrooten kan ik niet; mocht zij niet minder dan *f* 80.000 bedragen, dan ware het middel gevonden om de ontheffing niet alleen op de hoofdsom der huurwaardebelasting, maar ook op de 20 rijksopcenten toe te passen. De aftrek wegens talrijkheid van gezin — *f* 1.468.000 — is te verminderen met het $^{14}/_{17}$ van *f* 109.000 (zie § 5 der memorie) en volgens mijn voorstel met ruim *f* 400.000 + *f* 80.000, zoodat de werkelijke vermindering van de opbrengst der huurwaardebelasting in hoofdsom ten hoogste *f* 900.000 zal bedragen. Worden de rijksopcenten eveneens naar de grootte van het gezin verlaagd, dan zal er dus op deze een tekort komen van 20 pct. van *f* 900.000 of *f* 180.000. Dit verlies wordt gedekt door de *f* 80.000 der tweede bezuiniging en de *f* 100.000 die van de eerste overblijven wanneer de verhooging der mobilairbelasting (*f* 303.300) vervalt.

De aftrek voor een groot gezin in de vierde klasse mijner tabel zal nu niet *f* 1.39 of $8^1/_2$ pct. maar *f* 2.25 of 14 pct., in de vijfde klasse niet $4^1/_2$ maar $7^1/_2$, in de zesde klasse niet 7 maar 12 pct. bedragen.

Met dezen wensch — een variant van het slotartikel van het wetsontwerp — eindig ik: de wet trede in werking op 1 Mei 1894.

DODEWAARD. W. H. DENIER VAN DER GON.

HOE MOET HET WEZEN?...HIJ OF ZIJ?

(DE LAATSTE WOORDEN VAN EEN DIERETEMMER EN EENIGE BESCHOUWINGEN.)

Ik heb u een heel akelig vertelsel te doen, waarde lezer, niet met de booze bedoeling om u een extra huivering op 't lijf te jagen met dit kou'e weer, maar alleen om te trachten uit die vertelling een *leering* te putten, die ons beide te pas kan komen misschien.

Een dieretemmer (ik neem voorloopig aan een Hollander) een dieretemmer was gewoon zijn voorstellingen te geven in een menagerie, waar behalve een aantal minder belangrijke kleinere roofdieren een bizonder groote en bizonder wilde afrikaansche leeuwin voorhanden was. Op zekere avond, toen de gevangen woestijndochter juist door onze dieretemmer op gevoelige wijze met de karwats was afgerost, liet het zich opmerken, dat de tuchtiging door de getuchtigde zwaarder en ernstiger dan anders was opgenomen. Onder voortdurend brommen schoof het dier hoe langer hoe meer in de hoek van de enge, ijzeren kooi achteruit, terwijl het zijn halfgeopende oogen onafgewend op zijn tirannieke gebieder gevestigd hield. Met een koene beweging verheft deze nogmaals de karwats; in krachtige zwaai laat hij het wapen *snorren* door de lucht, als op eenmaal de leeuwin tot het uiterste van woede geprikkeld zich met een ontzettend gebrul bijna overeind op de achterste ledematen verheft, daarna met geopende muil, de groote felle katteoogen groenachtig flonkerend en alle aren op het maneloos leeuwinnegelaat zichtbaar gezwollen van bloed, de vreeselijke voorklauwen uitstrekt

en met één enkele ruk de nog steeds met de karwats dreigende tegenstander ter aarde werpt. Nog een enkel oogenblik en, het geheele lichaam bijna plat op de grond uitgestrekt langs het machtelooze offer, met doffe mokkende bromklanken en korte schokkende bewegingen, heeft het ondier de bloedroode leeuwemuil opengesperd en het hoofd van de dieretemmer met een ontzaglijke gaap tusschen de boven- en benedenkaak vastgegrepen.... Een ijskoude huivering doet alle toeschouwers beven. De ongelukkige ligt geheel weerloos met de armen onder de voorpoot van het dier en de beenen spartelend tegen de muur.... De revolver in z'n gordel kan-i niet grijpen. Onder de toeschouwers is er niemand, die een vuurwapen bij zich heeft, en bovendien niemand, die, als-i er een had, onder deze omstandigheden zou durven vuur geven... In deze verschrikkelijke spanning verloopen vele vreeselijke sekonden... één minuut... twee minuten...

Het gedurige zwellen en slinken der ontzaglijke spierbundels van het leeuwenlichaam is de eenige beweging....

Op eens wordt de ademlooze stilte verbroken door de stem van de dieretemmer zelf. Hij kan namelijk spreken. De bovenzijtanden van de leeuwin raken hem niet lager dan de slaap; boven in zijn nek voelt-i duidelijk de drukking van de twee groote slagtanden in de benedenkaak.

„*Schudt-i met z'n staart*?" klinkt het zeer zacht en langzaam, maar volkomen verstaanbaar.

„Ja! dat doet-i!" roepen vele stemmen uit het publiek met zekere blijdschap, want men denkt aan het *vriendschappelijke* kwispelstaarten van de hond.

„Dan is-'et met me gedaan", jammert de ongelukkige, „dan bijt-i me zoo dadelijk m'n hoofd af"... en deze voorspelling werd na nog een enkele vreeselijke minuut letterlijk bewaarheid.

Een akelig verhaal, niet waar lezer... Allerafgrijselijkst. Maar weet ge, wat ik van alles nog het verschrikkelijkste vind... Ik zal het u zeggen. Het is dit, dat die dieretemmer (ik neem nog altijd aan, dat het een Hollander was) zich nog in zijn laatste oogenblikken zoo *bezondigen* moest,

ziet ge, dat-i nog zoo'n verschrikkelijke *ketterij* beging op het allerlaatst. Van de *vijf* woorden, die hij sprak „*Schudt-i met z'n staart*?" waren niet minder dan *twee* heele woorden *volkomen verkeerd gezegd*. Dat het beest, waarmee-i het voorrecht had zich op deze wijze *tête-à-tête* te bevinden, een *leeuwin* was en geen *leeuw*, kon-i als eigenaar door en door goed weten en *wist-i* dan ook door en door goed. Nog een oogenblik te voren had-i in de *berekening* van zijn *reddingskansen* het *geslacht* van de vijand, die hem met het lange door geen manen gedekte kattegezicht onophoudelijk tegengrijnsde, meer dan *iets* anders in aanmerking moeten nemen, ja zelfs in het laatste oogenblik zelf had-i alleen op 't gevoel af aan de *smallere* en *scherpere bovenzijtanden* en *benedenslagtanden* de vrouwelijke sekse van het roofdier duidelijk kunnen kennen. Daar nu verder de kleinste schooljongen weet, dat in de taal van ons land in de *allereerste* plaats *vrouwelijke dieren* tot het „vrouwelijk geslacht in de taal" behooren, is het een uitgemaakte zaak, dat de laatste woorden van deze man in plaats van „*Schudt-i met z'n staart*?" hadden *moeten luiden: „Schudt zij met haren staart?*" Door in *vijf* woorden *twee heele fouten* te maken kreeg de man een *bepaald onvoldoend cijfer voor z'n Nederlandsch* op zijn reis naar het doodenrijk mee, wat zeker diep te betreuren is, vooral als ik u positief kan verzekeren, dat die man toch een *heel goeie* opvoeding had genoten en dus ongetwijfeld *beter weten kon.*

„Maar hemeltjelief", ('t is een zachte en welluidende stem, die me hier tegenklinkt, maar min of meer boos) „maar hemeltjelief, in zoo'n *horribele positie* kan die goeie man toch wel zoo *nerveus* en zoo *geagiteerd* geweest zijn dat-'em onder *die impressie*... een paar foutjes *échappeerden*, die-i anders *niet* gemaakt zou hebben.... *Fi donc!* 'k Vind-'et *infaam* van u iemand zóó iets te *reprocheeren*... *Je voudrais vous y voir*..." Lieve lezeres. Ofschoon uw laatste gezegde aan mijn adres me niet bepaald overkristelijk voorkomt, voor uw verontwaardiging, die uw hart eer aandoet, heb ik alle respect. Ik wil trachten het bij u goed te maken. Laat ons eens aannemen, dat de dieretemmer een *fransche* diere-

temmer geweest was, hoe zou *die* in *zijn* taal hebben uitgedrukt: „Schudt-i met z'n staart?" Dunkt u niet, dat de Franschman onder *alle* omstandigheden *elle* gezegd zou hebben als-i sprak van een beest bij hem *volkomen bekend als leeuwin*. Of zou die *ook* soms voor *deze* bepaalde gelegenheid *elle* in *il* veranderd hebben? En een duitsche leeuwetemmer. Zou die, in plaats van *ihr* en *sie*: *ihm*, *ihn*, *sein* en *er* gezegd hebben? En een *engelsche* kollega? Zou *die* omgekeerd op *zulk* een oogenblik in verzoeking komen om *he*, *him* of *she*, *her* te zeggen in plaats van *it*, zooals het volgens de engelsche grammatika *wezen moet?* En laten we dan eens denken aan die *vreeselijk moeielijke* talen, die er verder op de wereld zijn... Zou een russische leeuwetemmer *hier* de lastige uitgangen van zijn lastige *verbuiging* en *vervoeging* hebben *weggelaten???* Zou een turksche wellicht zijn allerverschrikkelijkst moeielijke *vragende* en *vragend-ontkennende vervoeging* door iets „makkelijkers" vervangen hebben voor deze keer???... Neen. Neen. Ik *blijf* bij wat ik gezegd heb. De *Hollandsche* dieretemmer is in de vergelijking met al zijn buitenlandsche kollegaas de *eenige*, die zich door *doodsangst* tot *taalfouten* laat verleiden en dat verwijt blijf ik hem nadragen tot in de maag van de leeuwin. *Ik vergeef het hem nooit.*

Ten slotte en ditmaal in *volkomen waarachtige ernst* een vraag aan u alle, lezers van dit tijdschrift, lezers van alle verschillende *nederlandsche* dag-, week- en maandbladen, lezers van alle mogelijke *nederlandsche* brochures en boeken, leden van de „spraakmakende gemeente" in ons eigen land. Een enkele vraag in 't belang van uw *gemeenschappelijke taal* of, wat bijna hetzelfde zegt, van uw *gemeenschappelijk nationaal bewustzijn*.

Is het niet een *verschrikkelijk treurig* feit, dat, terwijl voor Franschman en Engelschman, voor Zweed en IJslander, Rus en Turk, Chinees en Japanner, voor Eskimo, Vuurlander, Nieuw-Zeelander en Papoea een *taalregel* een *natuurwet* is, die de inboorling eenvoudig *niet overtreden kan* zelfs niet onder de sterkste gemoedsbewegingen als

toorn, droefheid, verbazing, angst of schrik — bij *ons precies het omgekeerde* het geval is, dat bij *ons* door schoolmeesters voor „*fout*" wordt uitgekreten wat door *alle* landgenooten *altijd zoó* en *nooit* anders wordt gezegd (en *sedert vele eeuwen* gezegd *werd* bovendien!), terwijl daarentegen als „*regel*" wordt opgesteld wat *niemand*, zelfs niet in de benauwdste droomen *zeggen kan* of *zeggen wil*, dat, waarmee ieder zich in zijn eigen oogen *belachelijk* en *onmogelijk* zou maken — omdat het *onwaar* is en dus onwijs?... Is *dat* feit niet iets vreeselijk treurigs, iets diep melankolieks?... En, als we het zoover met elkander eens zijn, dat het feit op zich zelf hoogst betreurenswaardig *is*, moeten we *dan* in die toestand blijven berusten *omdat* het nu eenmaal zoo „is"?

Ligt niet juist in dat enkele *gelogene* woordje „is" de oorsprong en wortel van al het kwaad? — Is het niet *volkomen mogelijk* om ook *nu* nog, morgen aan den dag, die *liegende* schoolboeken allemaal op 'en hoop te gooien en er een *vuurtje* van te stoken, een lekker, vroolijk vuurtje, dat ons in deze kou'e winter tot in *hart* en *ziel* verwarmen zal? *Wat* blijft er over van dat ketterverdoemende „is", van die despotische „*regels*" en van dat vernietigende „fout" als de *boekjes*, waar dat allemaal in te lezen staat, verbrand zullen zijn? In de *artistieke litteratuur* ja, dạar zal de *nawerking* der onware regels nog geruime tijd blijven voortbestaan, maar in *gewone*, *dagelijksche* geschriften van *praktische* strekking is het vrij wel *onmiddellijk* daarmee uit, wanneer de *taalboeken* en *woordelijsten* zullen ophouden, het *volk* omtrent zijn *eigen* taal, onder schijn van „voorlichting" vóór te *liegen*. O! als ik u bidden mag, tel de schade niet te klein, die u door deze *voorliegende voorlichting* wordt aangedaan. „Kan dat nu *zooveel* kwaad?" hoor ik menigeen vragen; „we hebben nu eenmaal geleerd, dat bijv. „Heb-je van daag die jonge..." *eigenlijk wezen moet: „Hebt gij heden dien knaap*... Me dunkt, de *waarde* van die *twee verschillende* uitingswijzen staat vrij wel gelijk". Mijn antwoord luidt *zonder* aarzelen: „'t Verschil tusschen die „*twee verschillende uitingswijzen*" is eenvoudig dit, dat het eerste waar is en het tweede *onwaar*, en de afstand tusschen *die*

twee is een afstand als tusschen *vlak* oost en *vlak* west of tusschen *heldere dag* en *stikdonkere nacht*. Het *merg* van ons *volkswezen*, een fonds van *waarheid* en *natuur*, van *vrijheid*, *oorspronkelijkheid* en *onafhankelijkheid* wordt door de *liegende* regels van het *schoolboek uit onze beenderen weggevreten*.

Ik heb gezegd.

WAGENINGEN, Januari '94. J. M. HOOGVLIET.

VRAGEN DES TIJDS

VRAGEN DES TIJDS

ONDER REDACTIE VAN

H. J. BIEDERLACK — P. VAN GEER — J. A. VAN GILSE
A. KERDIJK — B. H. PEKELHARING — M. W. F. TREUB
J. D. VEEGENS

TWEEDE DEEL.

HAARLEM
H. D. TJEENK WILLINK
1898.

HET WOORD IS AAN DE KIEZERS.

De poging tot regeling van het kiesrecht is mislukt. Eene meerderheid van katholieke, liberaal-conservatieve en anti-revolutionaire leden der tweede kamer heeft zich vereenigd met een amendement, dat het karakter der voorgestelde hervorming deed verloren gaan en haar doel verijdelde. Ook nu, gelijk bij den aanvang van het debat in Juli 1893, heeft een zoo kundig staatsman als de heer Röell den toon aangegeven. Achtte hij destijds het oogenblik gekomen om een Merwede-kanaal te stellen tegenover een kanaal door de geldersche vallei, thans had hij een anderen grond ter geruststelling zijner medeleden. Zijns inziens moest éene zaak den aandachtigen opmerker in het bijzonder getroffen hebben, „namelijk deze, dat de vertraging in de afdoening van dit ontwerp geene ontstemming in den lande heeft teweeggebracht." De vraag is slechts wat men onder ontstemming verstaat. Dank zij den ordelijken zin van het nederlandsche volk, is er geene aanleiding gegeven tot herhaling van het bekende woord: „*Vous voyez devant vous un homme, qui de très conservatif est devenu en 24 heures très libéral.*" Maar wie uit de gelatenheid, waarmede de vertraging eener vurig verlangde hervorming is en wordt gedragen, het besluit trekt dat daardoor ook bij het meest bezadigd deel der bevolking geene kiemen van ontevredenheid zijn gelegd, bedriegt zich; en wie in de kalme houding der natie aanleiding gevonden heeft om hare billijke wenschen af te wijzen, heeft eene zware verantwoordelijkheid op zich geladen.

De regeering was aan de bezwaren der oppositie tegemoetgekomen zooveel zij kon en mocht. Bij nota van wijziging, in het begin van Februari ingezonden, deed zij belangrijke, kennelijk wèl overwogen concessiën. Zeker ook met het oog daarop kon de minister van binnenlandsche zaken den 7^{den} Maart uit naam van de geheele regeering verklaren, dat zij „volkomen eenstemmig is omtrent het voorstel dat op het oogenblik aan het oordeel van de kamer is onderworpen". De wijzigingen, in het eerste wetsontwerp gebracht, waren deels van formeelen, deels van materiëelen aard. Het voorzien in eigen onderhoud en in dat van het huisgezin werd als kenteeken zoowel van geschiktheid als van maatschappelijken welstand aangenomen. De kennis van lezen en schrijven werd niet langer als afzonderlijk kenteeken van geschiktheid gevorderd, maar opgenomen onder de bewijzen, dat de kiezer in zijn onderhoud en dat der zijnen voorziet. De uitsluitingen werden formeel beperkt tot die, in de grondwet vermeld. Misdadigers en personen, die hunne plichten jegens den staat niet vervuld hebben, werden geacht het kenteeken van geschiktheid en welstand niet te bezitten. Hetzelfde rechtsvermoeden werd op wanbetalers van verschuldigde aanslagen in de rijks directe belastingen toegepast. Eene bepaalde vastheid van woning werd verzekerd door het voorschrift, dat de kiezer gedurende de laatste drie maanden in eene zelfde woning moet zijn gehuisvest geweest of gedurende het laatste jaar ten hoogste eenmaal van woning mag zijn veranderd. Aan den eisch, dat noch de kiezer zelf, noch zijne vrouw of minderjarige kinderen, in het laatste jaar onderstand mag hebben genoten van eene instelling van weldadigheid of van een gemeentebestuur, werd toegevoegd dat hij in de laatste drie jaren geene veroordeeling mag hebben ondergaan wegens bedelarij of landlooperij of tot plaatsing in eene rijkswerkinrichting.

Of deze verschillende wijzigingen als zoovele verbeteringen waren te beschouwen, werd in de beraadslaging met reden betwijfeld. Zoo werd het voorschrift omtrent vastheid van woning hard genoemd voor vele ingezetenen, die soms bij herhaling moeten verhuizen om redenen buiten elk verband

met hunne geschiktheid en hun welstand, terwijl het daarmede beoogde doel, om het zwervend deel der bevolking uit te sluiten, toch niet zou worden bereikt. Zoo werd de uitsluiting der wanbetalers van verschuldigde belasting onbillijk geacht onder anderen jegens hen, die thans in het personeel betrekkelijk hoog zijn aangeslagen, terwijl zij in die belasting, ware zij behoorlijk geregeld, weinig of niets zouden hebben te betalen; en dat te meer nu het beginsel, waarop die uitsluiting steunt, niet werd en niet wel kon worden toegepast op degenen, die zich door fraude of ontduiking aan hun belastingplicht onttrokken. Zoo werd opgemerkt dat het gewijzigd ontwerp in den vorm te wenschen overliet en tegen de logica zondigde: een verwijt, dat intusschen kon worden teruggeworpen op die leden der kamer, die door het uitrafelen van hunne grondwettelijke bezwaren de regeering tot het omzetten der voorgedragen bepalingen hadden genoopt.

Wat overigens hiervan zij, tegenover de kamer had het nader gewijzigd ontwerp onmiskenbare voordeelen boven het oorspronkelijke. Zonder de grondwettelijke bezwaren geheel te doen verstommen, ontnam het daaraan den schijn van beteekenis. Het gaf blijk van de gezindheid der regeering tot tegemoetkoming, voorzoover deze met handhaving van hare beginselen mogelijk was. En het maakte op die beginselen geen inbreuk. De afschaffing van den census, in welke gedaante ook, bleef gehandhaafd; de uitsluiting van wanbetalers legde geen nieuwen band tusschen belastingen en kiesrecht, maar drukte slechts deze gedachte uit, dat de kiezer zijne verplichtingen jegens den staat behoort na te komen. Eveneens liet het gewijzigd ontwerp het karakter der voorgestelde hervorming als eene finale uitbreiding van kiesbevoegdheid, eene uitbreiding zoover de grondwet toelaat, onaangetast. Eene zoodanige uitbreiding brengt mede dat het kiesrecht ophoudt te zijn voorrecht voor eene minderheid, om te worden gemeen recht der in eigen onderhoud voorziende, mannelijke ingezetenen van den gevorderden leeftijd, die niet om bepaalde redenen worden uitgesloten.

Hieraan werd niet te kort gedaan door eischen die men te streng kon achten, maar waardoor in elk geval slechts individu's, geen geheele klassen van ingezetenen van de stembus werden geweerd.

Het hoofdbeginsel der voorgestelde regeling werd met groote meerderheid goedgekeurd. Met 80 tegen 17 stemmen nam de kamer het voorzien in eigen onderhoud en in dat van het huisgezin als grondslag van kiesbevoegdheid aan. Vóór deze beslissing ware het wetsontwerp bijna gestrand op een amendement van de heeren Æ. Mackay en Van Alphen, waarbij dit kenteeken van geschiktheid en welstand alleen aanwezig geacht werd in het hoofd van een huisgezin en in den daarmede gelijkgestelde, namelijk hem die, geen lid van een huisgezin zijnde, afzonderlijk woont of bij anderen inwoont, en een vertrek, voorzien van eene stookplaats of verwarmd door middel van hittegeleiders, in privaat gebruik heeft. De voorstellers wilden hierdoor, meer dan bij het ontwerp der regeering geschiedde, rekening houden met het gezin als grondslag der maatschappelijke samenleving, doch erkenden dat het beginsel van huismanskiesrecht of kiesrecht van gezinshoofden in hun amendement niet zuiver werd toegepast. Hun denkbeeld was mitsdien weinig principiëel en in een artikel, dat het hoofdbeginsel der regeling uitdrukte, zeker niet op zijne plaats. Het leidde tot uitsluiting van volwassen zoons en familieleden, samenwonend met het hoofd van het gezin, van inwonende bedienden en werklieden, van kostgangers wier eigen vertrek niet aan de gestelde eischen voldeed. Het was gebrekkig uitgewerkt en stuitte op verschillende bezwaren van administratieven aard. Desniettemin bleek het amendement veel kans op aanneming te hebben. Een van de aanvoerders der oppositie verklaarde openlijk, dat hij zich bij de beoordeeling daarvan niet enkel door zijne innerlijke waarde, maar ook door staatkundige redenen zou laten leiden. Een ander tegenstander van het ontwerp voerde ten gunste van het amendement aan, dat het aan de voorgestelde hervorming het karakter van eene finale regeling van het kiesrecht ontnam. De voorstellers bleken echter van

dezen steun niet gediend. De heer Mackay gaf te kennen dat het amendement ten doel had het ontwerp meer aannemelijk te maken, niet een politiek votum tegen de regeering uit te brengen, en verzocht den minister van binnenlandsche zaken te willen mededeelen of hij, indien het mocht worden aangenomen, bereid was de behandeling van het ontwerp met de kamer voort te zetten. Na ontkennend antwoord van den minister werd het amendement ingetrokken. Van de zijde der oppositie werd de heer Mackay hierover zeer hard gevallen. Ten onrechte. Wel bezien, kon zijne handelwijze alleen beteekenen, dat de antirevolutionaire leider onder de bestaande omstandigheden eene eventuëele opdracht tot samenstelling van een nieuw kabinet wilde ontgaan, waarin men hem moeilijk ongelijk kon geven.

Had de oppositie voor het meerendeel den strijd over het hoofdbeginsel ontweken, bij de uitwerking daarvan zou zij haren slag slaan. Wie in enkele trekken wil schetsen hoe haar dit ten slotte gelukt is, kan het lang gerekt debat bijna geheel ter zijde laten. Noch de gedurige terugkeer tot algemeene beschouwingen, waarvoor de stof reeds in den zomer van 1893 was uitgeput, noch de talrijke amendementen van minder verre strekking behoeven hem bezig te houden. Zelfs heeft hij amendementen als die van de heeren Röell c.s., om onder onderstand ook te begrijpen verstrekking van geneeskundige hulp en geneesmiddelen tot leniging van nood, en van de heeren Mackay en Van Alphen tot het doen vervallen van het bewijs dat de kiezer kan lezen en schrijven, slechts in het voorbijgaan te vermelden. Niet omdat zij niet diep ingrepen, maar omdat zij niet in stemming kwamen, zoodat hun vermoedelijk lot en hun eventuëele invloed op de eindbeslissing tot het rijk der gissingen behooren.

Weinig meer valt te zeggen van de oude liberaal-conservatieve amendementen-Van der Kaay c.s. en Kolkman c.s., strekkend om de aangeslagenen in de rijks directe belastingen van rechtswege, andere categoriën van ingezetenen slechts krachtens eene jaarlijksche aanvraag op de kiezerslijsten te plaatsen. Immers deze amendementen werden na inzending

der nota van wijziging niet opnieuw ingediend. Vergeten waren zij natuurlijk niet; en hunne wedergeboorte werd zelfs door sommige afgevaardigden met verlangen verbeid. Zoo door den heer Rutgers van Rozenburg, die, ofschoon hij bij het onderzoek in de afdeelingen het amendement-Kolkman c.s. door eene schriftelijke nota had helpen afmaken, thans zoo gaarne zou zien „dat de heeren Van der Kaay en consorten of Kolkman en consorten of beide groepen te zamen iets van dien aard wilden voorstellen." Zoo door den heer Michiels van Verduynen, die er bij de voorstellers met warmte op aandrong den census wederom tegenover het stelsel der regeering te stellen. De voorstellers weigerden evenwel aan dezen aandrang te voldoen. Zij hadden wellicht kunnen erkennen, zoo al niet dat het vorderen van verschillende kenteekenen van geschiktheid en welstand van verschillende categoriën van ingezetenen door de grondwet niet wordt toegelaten, dan toch dat de onhoudbaarheid van hunne amendementen bij het onderzoek in de afdeelingen gebleken was. De heeren Röell en Mees voerden echter eene andere verontschuldiging aan. Men zou deze niet gemakkelijk raden. Zij bestond daarin, dat hun voorstel — het amendement Kolkman c.s. — eigenlijk te goed was om thans opnieuw aan de critiek van kamer en regeering te worden blootgesteld. Natuurlijk drukten beide afgevaardigden zich in meer bescheiden vorm uit; hunne formule luidde dat, mocht het voorstel der regeering worden verworpen, er nog stelsels moesten overblijven waarover geen oordeel geveld was. De heer Kolkman zweeg; misschien hadden zekere — uit de pen van den heer Van der Kaay gevloeide — onthullingen omtrent de wording van het amendement, waaraan zijn naam verbonden was, zijnen ijver eenigszins bekoeld. De heeren Van der Kaay c.s. bepaalden zich tot de verklaring, dat zij hun amendement niet weder indienden omdat de regeering het onaannemelijk achtte. Dit nam niet weg, dat de regeering door hen en anderen telkens weder in alle tonen werd uitgenoodigd alsnog hare beginselen met die der verongelukte amendementen te verwisselen. Maar even dikwijls volgde van de regeeringstafel een beslist ontkennend ant-

woord. Te recht beriep zich de minister van binnenlandsche zaken op den aangenomen grondslag van kiesbevoegdheid, het voorzien in eigen onderhoud en in dat van het huisgezin, waarvoor noch belasting-census, noch huurwaarde der woning, noch bezit van zekere hoeveelheid geld of goed als bewijsmiddelen kunnen gelden. Slaakte een bestrijder der voorgedragen regeling de gemoedelijke verzuchting, dat de oude Romeinen mochten hebben nagelaten dat woord census uit te vinden, de regeering wilde het nederlandsche volk verlossen van de hatelijke zaak die daardoor wordt uitgedrukt, en bleef onwrikbaar vasthouden aan haar voornemen om dezen scheidsmuur tusschen de ingezetenen, die ergerlijker dwaasheid wordt naarmate hij lager wordt opgetrokken, tot en met den laatsten steen af te breken.

Hoe gemakkelijk het zou vallen het aantal kiezers willekeurig te verkleinen, indien aan elken voldanen aanslag in de directe belastingen kiesbevoegdheid verbonden werd, toonde de minister aan uit enkele cijfers van de personeele belasting, die hier eenigszins nader worden uitgewerkt. In de belasting naar de huurwaarde zijn thans 263.680 personen aangeslagen onder genot van remissie. Het totaal hunner aanslagen bedraagt *f* 668.594. Werden de aanhangige voorstellen der regeering omtrent de personeele belasting aangenomen, zoo zou dit totaal door den aftrek van 12$^1/_2$ pct. per lid van het gezin, het gezin op vijf personen gerekend, tot *f* 250.722 dalen. Ging men nog een stap verder en gaf men ook deze *f* 250.722 prijs, zoo ware dit betrekkelijk gering offer voldoende om een paar honderdduizend ingezetenen van hun kiesrecht krachtens betaalden aanslag in het personeel te berooven. Van de bedoelde 263.680 aanslagen zijn namelijk 54.366 geheel of gedeeltelijk oninbaar. Laatstgenoemd cijfer moet worden verminderd met de aanslagen, die tot een verlaagd bedrag wel zouden worden voldaan. Daarentegen moet rekening gehouden worden met de aanslagen van hen, die om andere redenen dan wanbetaling geen kiesbevoegdheid zouden verkrijgen: vrouwen, bedeelden, enz. Blijven ongeveer 200.000 ingezetenen, die door den ondersteldon vrij-

gevigen maatregel hun kiesrecht zouden verliezen. Een zeker aantal van hen zou alsnog kiesbevoegdheid kunnen verkrijgen door betaling van een aanslag in de bedrijfsbelasting. Dit getal zou echter niet groot zijn, vooral niet ten plattelande, wegens de vrijstelling der inkomsten uit den landbouw. En ook bij de bedrijfsbelasting zou met eene kleine verhooging van het vrijgesteld minimum kunnen worden volstaan, om velen van kiesrecht uit dezen hoofde te versteken.

Nu de leiders der oppositie er voor het oogenblik van afzagen, de vaan van den census omhoog te heffen, concentreerde de strijd zich om de woning. De eisch eener bepaalde vastheid van woning is wel te onderscheiden van voorschriften omtrent de hoedanigheid der woning. Eerstgenoemde eisch, in het ontwerp opgenomen, beoogde uitsluiting der zwervende bevolking, die geacht werd niet in eigen onderhoud te voorzien. De regeering had echter begrepen dat omtrent de hoedanigheid der woning geene doelmatige bepalingen konden worden gemaakt. Daartoe loopt de levenswijze in verschillende streken des lands, in de steden en op het platteland te zeer uiteen. Bij elke poging tot omschrijving van het begrip van woning ligt het gevaar voor de hand dat velen worden uitgesloten, die zichzelf en hun gezin naar de eischen hunner maatschappelijke stelling behoorlijk onderhouden, zonder de betrekkelijke weelde te bereiken, die de wetgever voor oogen had.

De heeren Mackay en Van Alphen meenden vastheid van woning beter te kunnen verzekeren door den alternatieven eisch, dat men de laatste drie maanden in eene zelfde woning gehuisvest was, uit het voorstel der regeering te verwijderen. Hierin was volgens hen geen waarborg van welstand gelegen; men zou negen maanden lang kunnen rondzwerven en desniettemin kiezer kunnen worden, mits men zorgde gedurende de laatste drie maanden des jaars de winterkwartieren te betrekken. Zij stelden dus voor te vorderen, dat men het laatste jaar in eene zelfde woning gehuisvest of ten hoogste eenmaal verhuisd was, doch de aangeslagenen in de directe belastingen van deze voorwaarde te ontheffen, omdat

vastheid van woning wel in de lagere, maar niet in de hoogere klassen als bewijs van welstand in aanmerking komt: men denke bijvoorbeeld aan vermogende personen, die des zomers buitenverblijven betrekken. Door deze uitzondering werd de census weder binnengeleid. Wel geschiedde dit op minder stuitende wijze dan volgens de oude liberaal-conservatieve amendementen, omdat aan de niet-aangeslagenen minder overdreven, schoon stellig nog te hooge eischen gesteld werden. Dat het ongerijmd was van die eischen te ontheffen al wie in het personeel of in de bedrijfsbelasting is aangeslagen, zij het voor het minimum, konden de voorstellers echter niet wegredeneeren.

De minister verdedigde den termijn van drie maanden, ook met het oog op de ondervinding in Engeland verkregen, als niet te kort. Die termijn zou loopen van 15 October tot 15 Januari, zoodat de gebruikelijke verhuisdag, hier de 1ste, ginds de 12de November, daarin zou vallen. Wie alsdan niet van woning veranderde en gedurende bedoeld vierendeeljaars in dezelfde woning gehuisvest bleef, kon geacht worden eene vaste woning te hebben; eveneens hij, die met November moest verhuizen doch in het laatste jaar niet meer dan eenmaal verhuisd was. Intusschen kon het bepaalde omtrent de laatste drie maanden desnoods gemist worden, wanneer werd voorgeschreven dat men in het laatste jaar ten hoogste tweemaal van woning mag zijn veranderd. Hierdoor zouden mogelijke bezwaren voor vermogende ingezetenen afgesneden en de bezwaren voor minder gegoeden, die dikwijls tot verhuizen genoodzaakt zijn, verminderd worden. De minister gaf aan de voorstellers eene dergelijke bepaling, die voor alle ingezetenen gelijkelijk zou gelden, in overweging. Aan dezen wenk tot wijziging van het amendement werd echter geen gevolg gegeven; het werd, gelijk nader blijken zal, ten slotte ingetrokken. Trouwens gaandeweg toonde de oppositie aan scherper bepalingen omtrent vastheid van woning, vroeger met aandrang verlangd, weinig waarde meer te hechten nu zij in hoofdzaak verkregen waren. Thans heette het integendeel, dat in menig geval veeleer het verhuizen als een bewijs van welstand zou kunnen gelden.

Aan den wensch, dat ook omtrent de hoedanigheid der woning zekere eischen zouden gesteld worden, werd het eerst tegemoetgekomen door een amendement van den heer Van der Feltz. Dit strekte aanvankelijk om verblijven, die wel tot woning dienen, maar uit hunnen aard geen kenmerk van vast verblijf voor de gebruikers dragen, niet als woningen te beschouwen. Als zoodanig werden genoemd beweegbare en verplaatsbare woningen benevens schepen van minder dan 25 ton. Aan den anderen kant wilde de voorsteller verhuizing wegens verplaatsing in 's lands dienst of wegens enkele andere gebeurlijkheden, van den wil van den bewoner onafhankelijk, niet als verandering van woning aangemerkt zien. Eerstgenoemde uitzondering werd echter onvoldoende geacht. De heer Mees drong op versterking van het begrip van woning aan, en de minister gaf toe dat ook aan sommige andere verblijven het karakter van woning zou kunnen worden ontzegd. Daarop wijzigde de heer Van der Feltz zijn amendement in dien zin, dat ook gebouwen bevattende niet meer dan één vertrek, benevens logementen en slaapsteden voor hen die er tijdelijk opgenomen zijn, niet als woningen zouden worden aangemerkt. Nu rees de vraag: wat zijn gebouwen bevattende niet meer dan één vertrek? Is het, om buiten de uitzondering te vallen, voldoende dat een gebouw behalve een woonvertrek nog iets anders bevat, bijvoorbeeld een tochtportaal, een geitenstal, een zolder? Welke is de bedoeling ten opzichte van zoogenaamde kazernewoningen? De heer Van der Feltz antwoordde met eene derde uitgave van zijn amendement, waarin het woord „gebouwen" niet meer voorkwam, doch vermeld werden „woningen bevattende niet meer dan één vertrek, tenzij dit gebruikt wordt door niet meer dan twee personen". Deze laatste woorden gaven aanleiding tot eene bedenking, waarop de voorsteller het antwoord moest schuldig blijven: vermeerdering van gezin bij een jong paar, dat slechts één vertrek bewoont, zou alzoo verlies van kiesbevoegdheid ten gevolge hebben. Het amendement werd voor het overige door den voorsteller in vrijgevigen zin verklaard. Om aan de uitzondering te ont-

komen, was het niet voldoende dat eene woning buiten het woonvertrek een tochtportaal of geitenstal, maar wel dat zij een zolder of eene alkoof bevatte. Ook boerenwoningen met een enkel woonvertrek, dat toegang geeft tot den deel, de schuur of het achterhuis, bestemd tot stalling voor het vee, dikwijls tot slaapgelegenheid voor een of meer leden van het gezin en voorts tot allerlei huishoudelijke bezigheden, werden niet uitgesloten. Met dat al bleef het de vraag, of de rechter dezelfde opvatting zou huldigen. Ten gunste daarvan pleitte voorzeker, dat het woord „vertrek" niet nader bepaald werd, alsmede dat de vorm eener uitzondering op den regel was gekozen, die als zoodanig in den meest beperkten zin moest worden geïnterpreteerd. Maar voor twijfel en bezwaren bleef alleszins aanleiding; en de minister ging ongetwijfeld tot de uiterste grens van toenadering toen hij, erkennend dat het der regeering niet gelukt was eene redactie te ontwerpen, waardoor het begrip van woning duidelijk werd afgebakend, verklaarde zich bij het amendement te zullen nederleggen, indien de kamer werkelijk meende dat de eisch van woning daardoor behoorlijk omschreven werd. Eene opvatting van het gemeen overleg, die den heer Mees — zelf anders in deze materie voor gebrekkig geredigeerde amendementen niet vervaard — aanleiding gaf tot de vraag, of de minister daarbij niet te ver ging.

Een ander amendement, door den heer Farncombe Sanders voorgesteld, betrof zoowel de vastheid van woning als hare hoedanigheid. Het verlangde, dat men van 15 November — dus na den verhuisdag — tot 15 Januari was gehuisvest in eene woning aan den wettelijken eisch beantwoordend, en bovendien in de vorige maanden van het jaar niet meer dan eenmaal verhuisd was. De voorsteller achtte zoodanigen niet alternatieven, maar tweeledigen eisch raadzaam ter voorkoming van kies-manoeuvres en moeilijkheden in het constateeren van de identiteit der kiezers. Voorts omschreef hij de woning als ieder gebouw of getimmerte of afgescheiden gedeelte daarvan, hetwelk bij den bewoner in uitsluitend gebruik is. Steenen gebouwen maar ook houten getimmerten,

gelijk in sommige streken, bijvoorbeeld in de Zaanstreek, veel voorkomen, werden mitsdien toegelaten; hutten van leem of zoden daarentegen uitgesloten. Eindelijk werd een gedeelte van het amendement-Van der Feltz, met een paar verbeteringen, overgenomen. Zeker waren tegen het amendement-Sanders niet gering te schatten administratieve bezwaren in te brengen; maar het verdiende waardeering als eene proeve om eenige voorschriften te geven ook omtrent de hoedanigheid der woning, zonder het gros der werklieden van kiesbevoegdheid te versteken. De minister verklaarde, ondanks voor de hand liggende bedenkingen, in de eventuëele aanneming van dit amendement te zullen berusten. Teekenend was het, dat vervolgens nagenoeg elke verdere bespreking uitbleef, zoodat de heer Sanders zich van nadere verdediging kon onthouden. Het scheen wel alsof een amendement, waartegen de minister geen onoverkomelijk bezwaar had, voor de oppositie de moeite der discussie niet waard was.

Dit kon niet gezegd worden van het amendement van den heer De Meijier, waarvoor de twijfelachtige eer was weggelegd om eene meerderheid tegen de voorgestelde hervorming bijeen te brengen. Aanvankelijk werden ook bij dit amendement de aangeslagenen in de directe belastingen van de aan andere ingezetenen gestelde eischen omtrent vastheid en hoedanigheid van woning ontheven. In eene tweede editie werden woningen, in de personeele belasting vallend, geacht de vereischte hoedanigheid te bezitten. Het een zoowel als het ander werd evenwel, na krachtige bestrijding door den minister, prijsgegeven; en ten slotte strekte het amendement om, behoudens enkele bepalingen uit dat van den heer Van der Feltz overgenomen, het bezit van het aangenomen kenteeken van geschiktheid en welstand aanwezig te achten bij hem die

„gedurende de laatstverloopen of aan zijne laatste verhuizing voorafgegane twaalf maanden, krachtens persoonlijk of zakelijk recht ter bewoning in afzonderlijk gebruik heeft gehad eene zelfde woning bestaande:

„voorzoover betreft hoofden van huisgezinnen, uit ten minste twee afgesloten vertrekken, of wel uit één zoodanig vertrek en eene keuken of een achterhuis geheel of ten deele voor huishoudelijk gebruik bestemd;

„voorzoover betreft afzonderlijk levende of bij anderen inwonende personen, uit ten minste één afgesloten vertrek met haardstede."

Dat deze bepalingen volkomen ongeschikt waren om deel uit te maken van eene wettelijke regeling der kiesbevoegdheid, moest bij onbevooroordeelde lezing aanstonds in het oog vallen. Zij noodzaakten tot eene jaarlijksche opneming van alle woningen van overheidswege; een bezwaar ook aan andere amendementen eigen, doch hier door de strenge eischen, aan de woningen gesteld, zeer verergerd. Naar de hoedanigheid der woning, op het oogenblik van de vaststelling der kiezerslijsten bij den kiezer in gebruik, werd, indien hij zich op verhuizing kon beroepen, niet gevraagd; in dat geval behoefde slechts te blijken, dat hij vóór zijne laatste verhuizing een jaar lang overeenkomstig de wettelijke bepalingen woonde. De vastheid van woning werd, door den eisch van twaalf maanden gebruik van eene zelfde woning, sterk overdreven; in Engeland bleek die van twaalf maanden woonplaats in het kiesdistrict, met vrijheid om gedurende dien tijd van woning te verwisselen, reeds te hoog. Door de uitdrukking „krachtens persoonlijk of zakelijk recht" werd het kiesrecht van allen, die eene woning in gebruik hebben krachtens ambt, bediening of familiebetrekking, op losse schroeven gesteld; dat de vrijgevige uitlegging, daarvan door den voorsteller gegeven, ook bij de toepassing zou worden aangenomen, was minst genomen onzeker.

Wat hoofden van huisgezinnen betreft, wees de redactie uit dat eene keuken of een achterhuis niet als een afgesloten vertrek beschouwd werd, waaruit volgde dat laatstgenoemde uitdrukking in beperkten zin moest worden opgevat. De woorden „of een achterhuis geheel of ten deele voor huishoudelijk gebruik bestemd" waren bij de laatste omwerking in het amendement opgenomen om zooveel doenlijk te voor-

komen, dat het tegenwoordig aantal kiezers in vele streken ten plattelande, in plaats van te worden uitgebreid, nog zou worden ingekrompen. Omtrent de beteekenis dier toevoeging bestond aanmerkelijk verschil tusschen de heeren Van Alphen en Mackay, die daaraan den ruimst mogelijken zin wilden geven, en den voorsteller, wiens laatste woord daaromtrent was: „onder een achterhuis versta ik een huis overeenkomende met een voorhuis". Werd overigens door de bedoelde toevoeging met de feitelijke toestanden ten plattelande tot zekere hoogte rekening gehouden, de overgroote meerderheid der gezinshoofden onder de werklieden in de steden werd door het amendement onverbiddelijk geweerd. Immers voorzoover dezen niet in de buitenwijken wonen, waar ruimer arbeiderswoningen zijn verrezen, beschikken zij in de meeste steden gewoonlijk slechts over één afgesloten vertrek, tevens keuken en van bedsteden voorzien. Een achterhuis hebben zij niet; wel een zolder, waar in den regel de oudere kinderen slapen. Het is waar dat ook in dit opzicht bij eene vrijgevige tekstuitlegging baat gezocht werd. De heer Heemskerk waagde zich aan het betoog, dat de voorgestelde bepaling niet limitatief zou zijn en bijvoorbeeld een zoldertje of een kelder niet zou uitsluiten. Genoemde afgevaardigde had echter twee dagen vroeger, naar aanleiding van het veel ruimer geredigeerd amendement-Van der Feltz, zelf betwijfeld of „een keukentje niet grooter dan een gang, en een zoldertje, vlak onder het dak, waar men zich maar even kan neerleggen, volgens ons spraakgebruik den naam van *vertrekken* zouden verdienen." Hoe kon dan verwacht worden dat eenig nederlandsch rechter gezind zou zijn onder een *afgesloten vertrek*, eene *keuken* of een *achterhuis*, ook een zoldertje of een kelder te begrijpen?

Ten aanzien van afzonderlijk levende of bij anderen inwonende personen kwam het amendement-De Meijier, behoudens de strengere voorschriften in den aanhef, nagenoeg overeen met het reeds vroeger ingetrokken amendement Mackay-Van Alphen op de hoofdbepaling van het ontwerp.

Beide amendementen sloten, op zeer enkele uitzonderingen na, inwonende familieleden, bedienden, werklieden en kostgangers uit, om van de afzonderlijk levenden of bij anderen inwonenden in hoofdzaak slechts de meer gegoeden toe te laten. Het cardinaal verschil tusschen het liberaal-conservatieve en het antirevolutionaire amendement betrof de gezinshoofden. Aan dezen stelden de heeren Mackay en Van Alphen, ten einde zooveel mogelijk rekening te houden met het gezin, lichter eischen dan aan de afzonderlijk levenden of bij anderen inwonenden. De heer De Meijier meende daarentegen, wat de hoedanigheid der woning betreft, van hoofden van huisgezinnen meer nog dan van anderen te moeten vergen, en ging dus lijnrecht tegen de antirevolutionaire gedachte in.

Desniettemin, en ondanks de talrijke gebreken van het amendement-De Meijier, die het voor uitvoering onvatbaar maakten, verklaarden de heeren Mackay en Van Alphen daaraan hunne stem te zullen geven en hun eigen amendement tot betere verzekering der vastheid van woning in te trekken. Meer dan de antirevolutionaire gedachte gold hun ditmaal het achterhuis, hun door het liberaal-conservatisme welwillend toegestaan. Van dat oogenblik af was het lot van het ontwerp, dat tegenover de coalitie van katholieken en liberaal-conservatieven alleen door samenwerking van liberalen en antirevolutionairen eene meerderheid kon verkrijgen, feitelijk beslist. Slechts vier van de antirevolutionaire voorstanders van huismanskiesrecht onthielden aan het amendement-De Meijier hunne stem.

Omtrent de strekking en beteekenis van dit amendement kon, bij eenig kalm nadenken, niet de geringste twijfel bestaan. De voorsteller, van den aanvang af overtuigd tegenstander van het ontwerp, had, onder vele betuigingen van welwillendheid, uitdrukkelijk verklaard geene finale uitbreiding van kiesrecht te willen. Slechts tot eene geleidelijke uitbreiding van kiesbevoegdheid kon hij medewerken; de nieuwe kamer zou het kiesrecht eventuëel verder kunnen helpen uitbreiden. Dit was, de uitwerking nu ter zijde ge-

laten, een denkbeeld, zij het onder de bestaande omstandigheden een zeer verkeerd. Maar ook wie dit laatste niet mocht toegeven, moest erkennen dat het in lijnrechten strijd was met dat der regeering: uitbreiding zoover de grondwet toelaat. Door het amendement-De Meijier werd derhalve het karakter der voorgestelde hervorming geheel veranderd, werd eene vrijzinnige regeling van het kiesrecht in eene conservatieve omgezet.

Het ontwerp der regeering strekte zich uit tot den kring der in eigen onderhoud voorziende werklieden, waarvan de groote meerderheid door het amendement werd geweerd. Voor de bestrijders van het amendement uit dezen hoofde had de voorsteller geen krachtiger antwoord dan dit: „Ik geloof dat, wanneer de wet wordt ingevoerd met mijn amendement, men dan zal ervaren dat er vele werklieden zullen zijn die niet worden uitgesloten." Dat, door den eisch van twee afgesloten vertrekken of het equivalent daarvan, het gros der zichzelf en hun gezin onderhoudende werklieden in de steden tot het volk achter de kiezers zou blijven behooren, was hem zelf misschien niet volkomen duidelijk; maar de „vrienden, die meer met dergelijke zaken bekend zijn", met wie hij erkende te rade gegaan te zijn, wisten het kennelijk wel. De heer Van Houten, van wien het overigens onzeker bleef of hij tot die vrienden behoorde, zeide reeds vóór de indiening van het amendement: „In steden komt het zeer dikwijls voor, dat men een enkel vertrek heeft zonder iets meer." En de heer Mees, denkelijk wel geraadpleegd, kwam met nadruk op tegen de toelating van kiezers, wier geheel huishoudelijk leven zich beweegt binnen vier wanden. „Mij dunkt", sprak deze afgevaardigde, „dat eene woning, beantwoordende althans aan de minste type, in het amendement-De Meijier gesteld, ook door den heer Borgesius en eveneens door den heer Heldt niet te hoog kan worden geoordeeld, al worden daardoor ook aanvankelijk velen uitgesloten, die zij terstond als kiezers zouden willen opnemen." Als troostgrond voegde hij er bij, dat onder de minder gegoede klasse een sterke drang is naar woningen

van een beter type, waaraan de woningen in de nieuwe wijken plegen te beantwoorden; zonder te groot optimisme kon men zeggen, dat over enkele jaren het getal woningen, dat niet aan dat type beantwoordt, aanmerkelijk zou zijn afgenomen. De bedoeling was dus een betrekkelijk klein aantal werklieden, die door de ligging hunner werkplaats of andere omstandigheden in de buitenwijken der steden ruimer kunnen wonen, in het kiezerscorps op te nemen, en alle overigen te verwijzen naar eene mogelijke toekomst, die hen wellicht in staat zou stellen een verblijf te betrekken, dat aan een hooger ideaal zou voldoen. Van finale uitbreiding van kiesbevoegdheid, uitgedrukt in het beginsel, dat het voorzien in eigen onderhoud en in dat van het huisgezin als kenteeken van geschiktheid en welstand geldt, was hierbij in het geheel geen sprake meer.

Het amendement werd dan ook, vooral op den laatsten dag der beraadslaging, door den minister en door de voorstanders van het ontwerp krachtig bestreden. Laatstgenoemden waarschuwden er met den meesten ernst tegen, op grond van de leefwijze en de inrichting der woningen in onderscheidene deelen des lands, en verklaarden als om strijd aan eene regeling op zulken grondslag hunne stem te zullen onthouden. De minister, tot driemaal toe genoopt het amendement in zijne verschillende gedaanten te bespreken, zeide ten slotte dat het begrip van woning daarbij niet behoorlijk werd vastgesteld en tot zijn recht kwam. Aan den voorsteller mocht de vraag gedaan worden, „waarom hij dan toch meent den eisch van twee vertrekken, of van één vertrek met een toevoegsel, aan den kiezer te kunnen stellen, terwijl in vele deelen des lands door verschillende zeer geschikte en maatschappelijken welstand genietende personen slechts van één vertrek tot woning wordt gebruikt gemaakt. Zij voorzien daarin op zeer voldoende wijze in hun levensonderhoud." Het was den minister niet duidelijk geworden, in hoever de zedelijke en maatschappelijke ontwikkeling kon afhangen van het getal muren, waarmede zij is omgeven; en hij had geen grond kunnen ontdekken waarom aan de

kiezers, hoofden van huisgezinnen, de eisch der bewoning van twee vertrekken is gesteld en waarom niet met één vertrek zou kunnen worden volstaan. In tegenstelling met zijne mededeeling, dat de regeering zich bij een besluit der kamer tot aanneming van het amendement van den heer Van der Feltz of van dat van den heer Sanders zou nederleggen, zeide de minister der kamer niet te kunnen aanraden, aan het amendement-De Meijier hare goedkeuring te schenken.

Over de zachte inkleeding van dit advies heeft men zich, na de intrekking der wetsontwerpen, hevig beklaagd. Daarvoor kunnen redenen bestaan hebben, waarnaar het evenwel onnoodig is te gissen; immers de klacht zelve mist elken grond. Vooreerst moest men zeer onnadenkend zijn of van het karakter van den minister Tak van Poortvliet een zeer geringen dunk hebben, om te kunnen aannemen dat hij zich door de oppositie een amendement zou laten opleggen, dat practisch zoo goed als onuitvoerbaar was, van zijne gedachte veel verder afweek dan het door hem afgewezen amendement Mackay-Van Alphen, en een streep haalde door de finale uitbreiding van kiesbevoegdheid. Maar vooral mag met ernst gevraagd worden, of de leden der staten-generaal worden afgevaardigd om over zaken, waarvan het wel of wee des vaderlands kan afhangen, te stemmen naar eed en geweten, dan wel naar woordenkeus en stembuiging van den betrokken minister. De heer De Savornin Lohman sprak een waar woord toen hij, na zijne verwondering te hebben betuigd dat men den minister vroeg niet alleen hoe hij over het amendement dacht, maar ook wat hij doen zou wanneer het werd aangenomen, daarop liet volgen: „Ik ben niet bevoegd aan de regeering en aan hare partij politieken raad te geven, maar ik begrijp niet waarvoor het dient, dat wij telkens onze beschouwingen en beraadslagingen over eene wet vermengen met de politieke gevolgen van onze stemming. Kunnen wij niet meer als kamer verklaren wat ons goed toeschijnt? Moeten wij dan telkens angstig ons afvragen of wij door dit of dat te doen in een chaos geraken, en wie ons daaruit zal redden?

Zoo hebben wij vroeger toch ook niet gedaan. Ik zou den heer De Meijier in deze durven herinneren aan de spreuk: doe wel en zie niet om." Hiermede was inderdaad aan alle latere *commérages* over 's ministers toon en uitdrukking de grondslag ontnomen.

De beslissing der tweede kamer is vooral daarom te betreuren, wijl elke vertraging der voorgestelde hervorming aan het daarmede beoogde doel, het wegnemen eener hoofdoorzaak van wantrouwen en ontevredenheid, afbreuk moet doen. Het nederlandsche volk is zeer geduldig; maar het acht den tijd ter bevrediging zijner billijke wenschen sedert lang gekomen. Om zijn vertrouwen te schenken, maakt het zelf aanspraak op volledig vertrouwen. Halve maatregelen, die de kiesbevoegdheid aan eene kern zouden verleenen, om haar aan een breeden kring van in eigen onderhoud voorziende personen te onthouden, verlangt het allerminst. Het is te hopen dat de kiezers, door het wijs beleid van de Koningin-Regentes tot de stembus geroepen, zullen toonen dit te beseffen. Zij zullen daardoor veel kunnen bijdragen om maatschappelijke tweespalt te keeren en vrede en eendracht tusschen de bewoners van één vaderland te bevorderen. Mochten zij het anders inzien, zoo gaat de natie een nieuw uitstel der gewenschte hervorming, met al de daarvan onafscheidelijke nadeelen, tegemoet; maar uitstel zal hier geen afstel zijn. Het hoofdbeginsel der gevallen wet, de kiesbevoegdheid van hem die in zijne behoeften en die der zijnen voorziet, staat voortaan als met blinkende letteren geschreven op elken der vier wanden van de meest bescheiden woning, omdat het in de ziel van den bewoner leeft; en eene volgende beslissing zal aan het nederlandsche volk ook de uitwerking van dat beginsel, in den geest waarin het geschreven is, niet onthouden.

De partij van vooruitgang is getrouw gebleven aan de staatkundige belijdenis, vóór drie jaren door haar afgelegd. Zij heeft pal gestaan voor het beginsel van hervorming en de lokstemmen van het rechts en links zetelend conservatisme versmaad. Op het beslissend oogenblik heeft zij zich rondom haar kloeken leidsman, thans hoofd van het kabinet, ge-

schaard. Met hem heeft zij de nederlaag geleden; eene van die nederlagen, waarbij de overwinnaars de oogen neerslaan en de verslagenen het hoofd omhoog heffen. Voor haar zal finale uitbreiding van kiesbevoegdheid blijven wat het voorstel der negen mannen eene halve eeuw geleden was voor de toenmalige liberale partij: het naaste doelwit harer staatkunde, waarop zij de oogen gericht houdt totdat het getroffen is. Reeds waande men haar, toen onversaagd optreden hare rijen dunde, ten ondergang gedoemd. Maar op het oogenblik dat hare vijanden riepen: *„Sie ist gerichtet"*, werd uit den mond des volks eene machtige stem gehoord: *„Ist gerettet!" Vox populi vox Dei.*

DEN HAAG, 22 Maart 1894. J. D. VEEGENS.

OVER DE TAAK VAN DEN STAAT.

NAAR AANLEIDING VAN EEN KAMER-DEBAT.

Bij de algemeene beraadslaging over de staatsbegrooting van 1894 heeft de liberale afgevaardigde De Beaufort (Amsterdam) het nuttig geoordeeld eenige beschouwingen ten beste te geven, waarvan niemand heeft beweerd dat zij niet pasten in het kader der algemeene. In eene keurig uitgesproken rede behandelde de spreker allereerst de verschijnselen van staatkundige gedaanteverwisseling die hij in de verschillende partijen opmerkte, om daarna uitvoeriger te bespreken den grooten strijd tusschen almacht van den staat en vrijheid van den individu, welke, naar zijn oordeel, in de eerste jaren den staatkundigen toestand zal beheerschen, ook in Nederland.

Deze beschouwingen gaven aanleiding tot bestrijding door sommige, tot verdediging door andere kamerleden en zoo ontspon zich een debat over de taak van den staat, voornamelijk tusschen de liberale kamerleden onderling, waaraan echter ook enkele leden van andere partijen deelnamen. Hier is dus de gelegenheid geboden om over dat gewichtige vraagstuk de allerjongste denkbeelden te leeren kennen van onze staatslieden. En ik meende dat het niet van belang ontbloot was ze uit een economisch oogpunt wat nader te beschouwen.

Al dadelijk is opmerkelijk hoe het geschilpunt door den inleider van het debat werd geformuleerd. Volgens hem zijn er thans twee stroomingen waar te nemen. „Eene dier stroo-

mingen gelooft aan de mogelijkheid van eene geheele reorganisatie der maatschappij, aan het stichten, zooals men dat noemt, van een nieuw maatschappelijk gebouw."

„Eene nieuwe organisatie van de maatschappij wordt aangepredikt, waarbij minder armoede of geen armoede en daarnaast ook minder rijkdom of geen rijkdom meer zal zijn, waarin meer gelijkheid van levenswijze zal heerschen, waarin de tegenwoordige ellende voor een deel zal verdwijnen, waarin, in één woord, onder onbestemde voorstellingen wordt verkondigd een soort van heilstaat, die tevredenheid en geluk zal brengen onder al de standen en niet het minst onder de lagere standen, die aan allen die zwaar arbeiden minder arbeid en een grooter aandeel in de genoegens van het maatschappelijk leven en in de genietingen der wereld zal verzekeren.

„Nu staat[1] tegenover die strooming een andere en wel een zoodanige, die van oordeel is, dat de maatschappelijke organisatie, zooals die op het oogenblik bestaat, in hoofdtrekken zoo geheel samenhangt met de moreele en physieke eigenschappen van het menschelijk geslacht, dat zij meent, dat het bespreken van eene geheele reorganisatie der maatschappij, die alleen zou kunnen bestaan wanneer die eigenschappen ten eenenmale veranderden, gelijk staat met het houden van beschouwingen over eene betere bebouwing van den aardbodem en in eene andere inrichting van de levenswijze voor het geval, dat mogelijk door de afwijking van de as van de aarde, de verhoudingen van klimaat en luchtgesteldheid geheel gewijzigd worden."

De lezer zal opmerken dat hier reeds meer werd gegeven dan de tegenstelling der beide richtingen. De tegenstelling is eene geheele reorganisatie der maatschappij, een nieuw maatschappelijk gebouw; — aan de eene zijde. En aan de andere: behoud der maatschappelijke organisatie in hoofdtrekken. Maar bovendien wordt van de laatste de onmogelijkheid der verandering betoogd en wel op dezen grond, dat de bestaande organisatie zoo geheel samenhangt met de mo-

[1] Een strooming die staat, die gelooft, die van oordeel is — al die beelden zijn van den heer De Beaufort, niet van mij.

reele en physieke eigenschappen van het menschelijk geslacht. De lezer gelieve daarop te letten.

Intusschen vereischt de tegenstelling eenige nadere omschrijving. Tegenover de geheele reorganisatie is niet eenvoudig gesteld: behoud der bestaande organisatie, maar behoud *in hoofdtrekken*. Wat zijn voor deze behouders de hoofdtrekken en wat willen zij veranderen? Zij zijn van oordeel, antwoordt de heer De Beaufort, „dat er nog vele belemmeringen kunnen worden weggenomen, die den strijd om het bestaan, vooral van de lagere klassen belemmeren" — daar wordt men niet veel wijzer door. Maar wel door wat nu volgt: „en er allerlei rechtsongelijkheden zijn die moeten worden opgeheven". „Maar aan den anderen kant zijn zij ook van oordeel, dat er evenzeer sterk moet worden gewaakt dat er niet nieuwe rechtsongelijkheden ontstaan en niet de rechtsgelijkheid die thans reeds bestaat, door den ijver der hervormers wordt vernietigd,"

Hier is dus het beginsel uitgesproken: *rechtsgelijkheid*. Afgeschaft moeten worden de rechtsongelijkheden en nieuwe moeten niet worden geschapen.

Na aldus de richting te hebben aangewezen, waarin hervorming hem wenschelijk voorkomt, meende de heer De Beaufort nog enkele gevaren te moeten aanstippen, enkele noodlottige gevolgen van „het drijven naar het denkbeeld der staatsalmacht". Hij beweerde:

1° „dat men er toe komt om alle gemeenschapsgevoel en alle gevoel van altruïsme bij de burgers te dooden". Maakt de staat alle zedelijke plichten tot wettelijke, b. v. die van werkgever tegenover werkman, dan vervalt ten slotte tusschen hen elke zedelijke band;

2° de critiek op de bestaande toestanden, het verkondigen dat zij onhoudbaar zijn, voedt de voortdurende ontevredenheid van de lagere standen, „het ernstigste, het bedenkelijkste verschijnsel dat op dit oogenblik in onze maatschappij valt waar te nemen";

3° de financiëele gevolgen der staatsuitbreiding zullen ons zware lasten opleggen. Let slechts op „drie bescheiden eischen, die geen van alle een socialistisch karakter dragen": leerplicht, dienstplicht en pensioneering van werklieden.

Ten slotte wees de spreker op hetgeen hij noemde verschijnselen van inconsequentie en eenzijdigheid bij de voorstanders van staatsalmacht, namelijk op eenige vrijheden die in de laatste twintig jaren zijn hersteld, b. v. de vrijheid van werkstaking.

Na deze eenigszins uitvoerige resumtie van de inleidende redevoering, zal ik kort kunnen zijn over de volgende.

Het naast verwant aan den heer De Beaufort toonden zich de afgevaardigden Van Karnebeek en Van Houten.

De eerste dezer beiden verklaarde zich te vereenigen met hetgeen door den heer De Beaufort was aangevoerd, wijdde voorts eene verheerlijking aan de vrijheid en meende de leer der tegenstanders te kenschetsen door als hun beginsel voor te stellen den eisch: de staat heeft te zorgen voor de individueele behoeften der burgers. De heer Van Houten bleek op hetzelfde standpunt te staan als de heer De Beaufort, wat men trouwens wist uit zijn artikel „Vrijheid en Staatsvoogdij", waaraan hij in de discussie herinnerde. Hij onderscheidde zich echter van dezen door groote vinnigheid tegen de tegenstanders[1] en door de verrassende nieuwigheid dat de wettelijke hervormingen moeten passen in het kader van het burgerlijk recht. Echter daar geen belemmering van de vrijheid van contract, let wel.

En waarom dan juist het gebied van het burgerlijk recht aangewezen is? Omdat men dan „uit den aard der zaak *algemeene* regelen (zal) stellen, gelijkelijk alle belangen behartigen, niet eenzijdig die van enkele volksklassen." Of, volgens de toelichting van den heer De Beaufort, goedgekeurd door mr. Van Houten, omdat de hervormingen zich moeten aansluiten aan een wetgeving, „die geheel gebaseerd is op het beginsel van volkomen gelijkheid."

Met het bovenstaande meen ik de kern te hebben weergegeven van de beschouwingen der conservatieven onder de

[1] Van de veel besproken zinsnede, door den minister Tak gebezigd, zeide de heer Van Houten: »Ik meende werkelijk dat de minister een gunstigen indruk wilde te weeg brengen op eene bepaalde klasse van toekomstige kiezers, maar door zijne verklaring, dat het niet in zijne bedoeling ligt om zich op die wijze populair te maken, ben ik ten volle bevredigd". Niettemin achtte de heer Van Houten het geoorloofd deze verdachtmaking nog uit te spreken.

liberalen. Slechts voeg ik er uit de repliek van mr. De Beaufort nog aan toe, dat hij met instemming de volgende woorden van een fransch staatsman aanhaalde: „laat ons zorgen, dat wij door onze wetgeving niet nieuwe privileges invoeren voor en geven aan de lagere standen."

Wat had de linkerzijde daar tegen aan te voeren?

De heer Heldt was het die het eerst opstond om op te komen tegen het conservatisme van zijn mede-afgevaardigde uit Amsterdam. Hij werd weldra gevolgd door de heeren Kerdijk, Borgesius en Levy. Een principiëele bestrijding was het niet, die de heer Heldt leverde. Trouwens, hij was evenmin als zijn geestverwanten op een dergelijk debat voorbereid. Maar wat hij wel deed, het was de noodlottige gevolgen, die de heer De Beaufort als uitvloeisels der staatsbemoeiing had opgesomd, met nadruk betwisten. Niet alleen, zeide hij zeer te recht, zal bij wettelijke regeling van het arbeidscontract nog genoeg gelegenheid voor naastenliefde overblijven, maar juist het gebrek aan regeling wees hij aan als de bron van de slechte verhouding tusschen patroon en wèrkman.

Laat ik echter niet trachten op deze wijze de verschillende beschouwingen van de leden der liberale linkerzijde weer te geven, maar liever, evenals ik dat deed ten aanzien van de rechterzijde, bijzondere aandacht schenken aan de meest principiëele uiteenzetting. Ik vind deze bij den heer Levy, die m. i. het standpunt der gauche op de meest juiste wijze formuleerde. Mochten zijne geestverwanten er bezwaar tegen hebben zijne formuleering te aanvaarden en mocht ik dus ten onrechte bij hen dezelfde beginselen onderstellen — welnu het ontbreekt geen van hen aan de gelegenheid om daarvan te doen blijken.

Ik zoude dus thans de beschouwingen van mr. Levy doen volgen, indien ik niet voorzag dat ik ze toch telkens zal moeten aanhalen bij de uiteenzetting van mijn eigen denkbeelden. Hiermede wil ik dus liever aanvangen en dan bij elk der onderdeelen die de heer Levy besprak, zijn meening met de mijne vergelijken, om zoodoende den lezer noodelooze herhaling te sparen. Jegens een medestander acht ik dit geoorloofd, terwijl ik aan den tegenstander mij verplicht achtte tot

een zoo volledig mogelijk wedergeven van zijn denkbeelden zonder het verband te verbreken.

Ik leg mij dus thans de vraag voor: wat zegt men van de beschouwingen der liberale rechterzijde, staande op het standpunt der moderne economie?

Allereerst wijs ik dan op een fundamenteel verschil tusschen oude en nieuwe economie, een verschil over het *ontstaan* der toestanden waarin wij leven. De oude pleegt onze toestanden voor te stellen als het natuurlijk product van 's menschen aard en aanleg. Deze voorstelling vindt men terug in de woorden van den heer De Beaufort „dat de maatschappelijke organisatie, zooals die op het oogenblik bestaat, in hoofdtrekken zoo geheel samenhangt met de moreele en physieke eigenschappen van het menschelijk geslacht", dat enz. (Zie blz. 2). Zoo schrijft ook de heer Van Houten van thans: „onze individualistische rechtsinstellingen zijn natuurrechtelijk, in dien zin, dat zij uit 's menschen natuur zelve zijn voortgevloeid." [1]

Die opvatting van het ontstaan onzer toestanden is door de nieuwe wetenschap verworpen. Algemeen verworpen, mag gerust worden gezegd. Thans staat vast dat de bestaande organisatie zoo geworden is onder allerlei historische invloeden, die wel verre van het uitvloeisel te wezen van 's menschen natuur, geheel anders konden uitgevallen zijn. En in stede van de menschelijke natuur als een vaststaand gegeven te beschouwen, ziet de moderne economie in den tegenwoordigen aard van den mensch zelven het product van historische ontwikkeling, van de omstandigheden waaronder hij geleefd heeft. Om slechts op twee schrijvers een beroep te doen, schrijvers juist uit de liberale school en alles behalve voorloopers der nieuwe richting, noem ik Pierson en Marshall. [2]

---

[1] *Vragen des Tijds* Maart 1893, blz. 373.

[2] Bovenal moeten wij ons wachten voor de fout van de bestaande maatschappelijke orde als de »natuurlijke orde" aan te merken. »Zij is niet natuurlijker dan elke andere. Haar grondslag is het eigendomsrecht, een schepping van den wetgever, door den sterken arm beveiligd." Pierson, *Leerboek* II, blz. 88.

Marshall spreekt van a fundamental change in treatment; for, while the earlier

In de Kamer was het de heer Levy die het moderne standpunt innam door tegen den heer Van Houten aan te voeren, dat de zoogenaamde natuurlijke orde „allerminst natuurlijk is, dat zij integendeel is ontstaan, is geworden, en dikwerf is ontstaan tegen alle recht en billijkheid in".

Fundamenteel is dat verschil tusschen oud en nieuw, omdat het inderdaad beslist of men conservatief is of hervormingsgezind. Is er een zóó innige samenhang van de bestaande organisatie met 's menschen aard als de ouderen meenden (en enkelen nog meenen), dan is elke ingrijpende hervorming van den aanvang af onmogelijk. Dan zou men immers slechts dingen, strijdig met de menschelijke natuur, in het leven roepen, dus onbestaanbare dingen. Mr. De Beaufort maakt dan ook dadelijk die gevolgtrekking en acht dergelijke hervorming even ondenkbaar als dat door een afwijking van de as der aarde de verhouding van klimaat en luchtgesteldheid geheel gewijzigd werd.

Ziet men daarentegen de maatschappelijke organisatie en den mensch in hun historische ontwikkeling, dan spreekt het van zelf dat men hervorming wenscht. Dan is elke organisatie slechts een phase in den grooten ontwikkelingsgang der menschheid, een phase bestemd om te verdwijnen, om plaats te maken voor een andere. Zoo is het gegaan met de slavernij, ofschoon de groote denkers der oudheid haar ook „natuurlijk" vonden en in overeenstemming met den aard van den mensch; zoo is het met de lijfeigenschap gegaan en zal het ook gaan met onze tegenwoordige organisatie. Van dit moderne standpunt ziet men hoe de maatschappelijke instellingen, en onder deze bovenal de rechtsinstellingen, zich wijzigen en zich moeten wijzigen naar de veranderingen in de productie (de economische ontwikkeling), in de familieverhoudingen en naar de, daarmede samenhangende, ethische ontwikkeling. Dan houdt men het oog op de ontzaglijke ver-

economists argued as though man's character and efficiency were to be regarded as a fixed quantity, modern economists keep constantly in mind the fact that it is a product of the circumstances under which he has lived." Verder spreekt hij van »the way in which character of man affects and is affected by the prevalent methods of the production, distribution and consumption of wealth". *Principles of Economics* (1891), blz. 63.

anderingen welke op elk gebied in de laatste eeuwen, in de allerlaatste vooral, hebben plaats gegrepen. Dan vraagt men zich verwonderd af hoe het mogelijk was, bij dergelijke hervormingen in het maatschappelijk leven, de rechtsinstellingen zoo weinig veranderd te behouden; hoe b. v. een erfrecht konde gehandhaafd worden, ontstaan uit en passend bij geheel andere familieverhoudingen. En dan spreekt het van zelf dat er slechts één middel is om het evenwicht tusschen de maatschappij en het recht te behouden: dat is *voortdurend* hervormen; en waar dat verzuimd is, slechts één middel om het evenwicht te herstellen: dat is *ingrijpend* hervormen. Dan is men principieel het tegendeel van conservatief.

Maar een nog veel gewichtiger onderscheid volgt uit dat fundamenteel verschil tusschen oude en nieuwe economie. Zijn onze toestanden het noodwendig uitvloeisel van 's menschen natuur en is die natuur zoo goed als onveranderlijk — ja, dan valt er niet veel te critiseeren op het bestaande. Dat alles kan dan immers niet anders. Ziet men echter in onze maatschappij het product van allerlei niet-noodwendige historische factoren, dan treedt dadelijk de critiek op den voorgrond. Wat waren dat voor factoren, waaraan onze toestanden zijn te danken of te wijten? Is de historie geweest een eerlijke strijd tusschen de menschen, naar onze begrippen van recht? Kan het goed, daardoor verkregen, als eerlijk verdiend, behouden worden? Of wordt daarentegen in die factoren een groote rol vervuld door het onrecht, misbruik van macht, en door velerlei toevallige omstandigheden, waarin wij geen rechtmatige bron van bezit erkennen?

Wie de geschiedenis kent, zal met mr. Levy antwoorden, dat de bestaande orde is ontstaan „dikwerf tegen alle recht en billijkheid in".

Onze maatschappij met haar groot verschil tusschen arm en rijk, zij is niet een natuurlijke, noodwendige orde, neen zij is het werk van menschenhanden. Wat wonder dat zij den stempel draagt van het onrecht, van de ondeugden die menig tijdperk der geschiedenis kenmerken? Schaepman zei het op zijne wijze zeer juist, toen hij den heer De Beaufort antwoordde: „Ik geloof, dat deze maatschappelijke toestand,

meer dan ooit, bewijst dat niet tot de moreele en physieke eigenschappen van den mensch, maar tot de historie van het menschelijk geslacht, de zonde behoort."

Is men eenmaal tot dat inzicht gekomen, dan wordt een van de groote vragen der economie: welke rol speelt het onrecht, „de zonde", in de verdeeling der rijkdommen tusschen de menschen? Een vraag die zich in twee andere splitst: hoe was dat in het verleden? — en hoe is het thans?

Men zou zich vergissen, indien men meende dat de eerste dezer vragen slechts wetenschappelijke, slechts historische waarde had. Mij schijnt ze van groot practisch belang. Want de moderne wetenschap hecht aan „verkregen rechten" niet een zoodanige beteekenis, dat wat eenmaal verkregen is, zij het ook met thans veroordeelde middelen, onvoorwaardelijk behouden moet worden. De practijk trouwens heeft dat evenmin gedaan. Heeft men b. v. voor slavenhouders steeds schadeloosstelling noodig geacht bij de opheffing der slavernij, of voor den adel bij de afschaffing van het heerlijk jachtrecht? Neen, er mogen gewichtige redenen aan te voeren zijn *tegen* een wild ingrijpen in zoogenaamde verkregen rechten en *voor* geleidelijk hervormen — daarmede is het behoud van onrechtvaardig verkregen goed niet verdedigd.

Zoo wordt dus de geschiedenis van den rijkdom een belangrijk hoofdstuk in de moderne economie en het heeft mij aangenaam verrast dat het, terwijl ik er zelf bouwstoffen voor verzamelde, geschreven werd door de bekwame hand van dr. J. Wolf, hoogleeraar te Zürich.[1] In die geschiedenis, waarop ik hier niet nader zal ingaan, vindt men de bekende typen van oude en moderne rijkworderij. Alleen stip ik aan, dat het gebruik van staatskundige macht onder de bronnen van rijkdom een belangrijke plaats inneemt; dat het bijvoorbeeld door middel van politieke macht is geweest dat eerst in de 16de en 17de eeuw, ja deels in het begin der 18de, de groote europeesche agrarische vermogens zijn gevormd; eindelijk dat de industriëele groote vermogens niet meer dan een eeuw

[1] *Sozialismus und kapitalistische Gesellschaftsordnung*, blz. 536. Stuttgart 1892.

oud zijn; het was bijvoorbeeld niet vroeger dan in 1758 dat te Manchester de eerste fabrikant met eigen equipage werd gezien.

Die geschiedenis kan verder blijven rusten. Wel echter is het in het verband mijner beschouwingen noodig dat ik de aandacht van den lezer vraag voor twee der belangrijkste invloeden, welke gewerkt hebben en nog werken op de verdeeling van den rijkdom.

Allereerst doel ik op hetgeen de Duitsehers de conjunctuur noemen en ik maar weer zal geven met het populaire „de rol van het toeval". Daarover kan men thans kort zijn na hetgeen er door anderen over geschreven is en vooral na hetgeen ieder er in onzen tijd van heeft gezien en gehoord.[1] Het ontstaan van vermogens door onvoorziene en onvoorzienbare omstandigheden, het is een der kenmerken van den nieuweren tijd. Plotselinge rijzing of daling der goederenprijzen, geheel onverwachte sterke wisselingen in de effectenkoersen, in het zilver, minder snelle maar zeer sterke in de waarde van onroerende goederen — ieder kent ze. Maar wat minder in het oog springt en toch evenmin een nieuwe opmerking is, dat is, dat deze verschijnselen zich eerst beginnen te vertoonen in eenigszins samengestelde maatschappijen en zij in omvang en kracht toenemen naarmate handel en verkeer ingewikkelder worden en zich over grooter gebied bewegen. In een tamelijk primitieve maatschappij produceert men voor eigen gebruik en geniet men het volle product van zijn arbeid, niets meer en niets minder. Maar dit verandert zoodra men gaat voortbrengen voor de consumtie van anderen; verder en verder geraakt men van den primitieven toestand verwijderd naarmate de weg langer wordt, welken het product aflegt tusschen voortbrenger en verbruiker en de verdeeling van arbeid grooter wordt; verder alweer als de ruil van waren plaats maakt voor het ruilmiddel (wie beseft in onze dagen niet den invloed van de munt?) en men bereikt het uiterste punt als de verdeeling van arbeid het grootst is en

---

[1] Uitvoeriger ontwikkelde ik dit punt in mijne brochure *De sociaal-democraten en hun tegenstanders*. Amsterdam 1891.

de handel, zooals in den nieuwen tijd, tot een wereldhandel is uitgedijd.

Men begrijpt wat de consequentie is van deze waarneming. De oude voorstelling der liberale economie, dat 's menschen economische toestand in hoofdzaak het product is van zijn eigen werk en dat de rijkdommen uit het sparen ontstaan, is er moeilijk mede te rijmen. Het individualisme, dat in de maatschappij steeds den individu op den voorgrond plaatst; dat nauwelijks oog heeft voor den samenhang, voor de onderlinge afhankelijkheid van de deelen der maatschappij — het individualisme vervalt er door, blijkt in strijd met de werkelijkheid. En, dit zij er bij gevoegd, de meest gezaghebbenden onder de liberalen — Pierson bijvoorbeeld — zijn op het oude standpunt niet blijven staan. Wie er echter thans wel op staat.... het is mr. Van Houten.

Arbeiden en sparen beslissen over 's menschen lot. „Wie niet *arbeidt* EN *spaart* blijft geen volgerechtigd vrij lid der rechtsgemeenschap".....

„In de primitiefste landbouwende maatschappij geldt de regel dat wie oogsten wil den akker bereiden en zaaien moet".

„Het grondbeginsel der primitieve landbouwende maatschappij [blijft] in de meest samengestelde volkshuishouding voortleven."

De „individualistische opvatting" onzer armenwet wordt door mr. Van Houten verdedigd,[1] enz.

Daarentegen volgt uit hetgeen wij opmerkten over de conjunctuur en de toenemende samengesteldheid der maatschappij, hoe 's menschen toestand mede en vooral wordt beheerscht door het werk van anderen; hoe wij van elkaar afhankelijk zijn en door de ontwikkeling der maatschappij steeds meer en meer afhankelijk zijn geworden; hoe wij allen samen vormen ééne groote gemeenschap van belangen, waarin het doen en laten van den een, of van de eene groep, rechtstreeks terugwerkt op de andere; waarin ieder individu slechts een lid is van het deel waar hem omstandigheden buiten zijn wil in geplaatst

[1] *Vragen des Tijds* 1893, blz. 369—371.

hebben. Binnen zijn eigen klasse moge men door eigen arbeid zich een plaats verwerven, hoe weinigen echter kunnen, vooral in de lagere standen, uit hun klasse zich opwerken? De zoon van een rijk man blijft gewoonlijk behooren tot den kring der rijken, een proletariërskind wordt gewoonlijk proletariër. En als een enkele zich uit dien geboortekring uitwerkt, hij ondervindt toch den sterken invloed van het gezin waarin hij groot werd, van de klasse waartoe dat gezin behoort, van de werking die op deze door de andere wordt uitgeoefend en van de welvaart van het geheel.

Zoo komt men tot wat men noemt de organische opvatting der maatschappij: allen deelen van één groot geheel en de functie van elk der deelen onmiddellijk terugwerkend op de andere.

Uit de individualistische opvatting volgt: laat ieder zooveel mogelijk vrij, zooveel mogelijk arbeiden en sparen, stoor hem niet in het beheerschen van eigen lot en bemoei u zoo weinig mogelijk met wien het lot ongunstig was: vrijheid.

Uit de organische volgt: laat niet de een de vruchten plukken van het werk van den ander, laat niet toe dat enkelen velen ongelukkig maken, laat niet aan zijn lot over het lid dat misdeeld is door de ongelijke werking van het geheel: organisatie, ordening. [1]

Deze opvatting der onderlinge verantwoordelijkheid, van de afhankelijkheid der armen van de inrichting van het geheel onzer maatschappij, sprak ook uit de merkwaardige woorden waarmede Pierson in 1890 het debat over armenzorg aanving in de vergadering van de Vereeniging voor Statistiek:

„Wij geven aan de socialisten wel niet toe, zeide de geleerde spreker, dat de orde van zaken, die zij aanbevelen, boven de bestaande te verkiezen is, doch groote bewonderaars van die orde zijn wij niet meer. Wij begrijpen, dat zij krachtige correctieven noodig heeft, en tot die correctieven rekenen

[1] Het woord »organische", van de maatschappij gebezigd, is niets dan een vergelijking, een beeld, dat de onderlinge afhankelijkheid der verschillende deelen juist voorstelt. Neemt men het woord letterlijk en dus de maatschappij als een organisme op, dan is het gemakkelijk die voorstelling belachelijk te maken.

wij in de eerste plaats een goed stelsel van armenverzorging. Zoo wordt de armenzorg, in onze voorstelling, niet langer iets bijkomstigs, een aanhangsel, maar een voornaam bestanddeel van het maatschappelijk leven." [1]

Juist: de armen de slachtoffers van de gebreken der maatschappelijke inrichting; de maatschappij verantwoordelijk voor de slachtoffers van hare gebreken.

Mr. Van Houten daarentegen prijst het in onze armenwet dat zij huldigt „de streng individualistische rechtsopvatting, dat niemand *recht* heeft van eens anders bezit iets te *eischen*." [2]

Laat ik thans even den loop onzer beschouwingen den lezer in herinnering brengen. De heer De Beaufort c. s. beschouwen de tegenwoordige toestanden als het in hoofdtrekken onveranderlijk uitvloeisel van 's menschen physieke en moreele eigenschappen; wij als het niet noodwendig product van de historische ontwikkeling, als het veranderlijk werk van menschenhanden. Wij vragen dus, welke factoren het waren, die deze toestanden in het leven hebben geroepen en of zij door ons worden erkend als overeenkomstig met onze begrippen van zedelijkheid en recht. Dat onderzoek leerde ons reeds als enkele van die factoren kennen misbruik van politieke macht en invloed van het toeval, en wij zagen hoe deze invloed sterker wordt naarmate de maatschappij toeneemt in samengesteldheid en in omvang. Zoo kwamen wij ook reeds tot het inzicht in de steeds grooter wordende onderlinge afhankelijkheid van de verschillende deelen der maatschappij en de daaruit volgende verantwoordelijkheid der maatschappij voor de slachtoffers harer gebreken. Thans kunnen wij overgaan tot het behandelen der vraag: in hoever heeft de staat medegewerkt tot het scheppen van de tegenwoordige ongelijkheden in bezit? — de tweede invloed waarop ik boven doelde. Hoe heeft de staat zich gedragen ten aanzien van de middelen waardoor de rijkdommen worden verkregen? Wij

[1] Zoo ook in zijn *Leerboek*, deel II, blz. 110: »dat de zoogenaamde philanthropie voor een zeer groot deel niets anders is dan noodwendige, volstrekt onmisbare aanvulling en verbetering van het werk der maatschappelijke machine".

[2] T. a. p., blz. 371.

verbinden er de andere vraag aan: hoe heeft hij in de toekomst zich te dien aanzien te gedragen?

Het is nog niet langer dan een halve eeuw geleden, dat de, ook bij ons destijds toongevende, fransche economische school de beteekenis van den staat voor de verdeeling der rijkdommen tot ongeveer nihil had teruggebracht. Te recht verweet Pierson haar [1] dat zij den nauwen samenhang tusschen maatschappij en staat had voorbijgezien. „Deze laatste was voor haar een soort aanhangsel geworden; dat staat en maatschappij te zamen zijn opgegroeid, de economische levensvoorwaarden veelal door den staat geschapen zijn, ontging haar blik." Intusschen is 't iets anders de fouten inzien van een school waarin men is opgevoed, iets anders het nieuwe in zich opnemen en er de consequentiën uit trekken. En zoo is het geschied dat Pierson, in zijn *Leerboek* handelend over de beteekenis der landswetten voor de economie, uitsluitend bespreekt de zoogenaamde *economische* wetten, b. v. aanmunting van zilver, invoerrechten en suikerwet, en niet voor den lezer ontsluiert hoe „de economische levensvoorwaarden veelal door den staat geschapen zijn." [2] Het is dus niet te verwonderen dat bij onze liberale economisten te dien aanzien nog zeer beperkte begrippen heerschen en zij gewoon zijn bij elken maatregel, dien men van den staat verlangt, te waarschuwen tegen *ingrijpen*. Ingrijpen, alsof er sprake was van een nieuwe bemoeiing, van het betreden van een nog steeds onbegaan gebied. Het zal dus niet overbodig zijn zich rekenschap te geven van den invloed dien de staat historisch heeft uitgeoefend en nog steeds uitoefent op den rijkdom en zijne verdeeling.

Wie zich in dit onderwerp nog weinig heeft ingewerkt zal dan allereerst en misschien uitsluitend denken aan hetgeen door particulieren rechtstreeks wordt genoten uit 's lands kas, of indirect door bevoordeeling bij de heffingen door den staat, of bij monopoliën, door den staat in 't leven geroepen. En zeker zijn deze invloeden van beteekenis. Hetgeen de staat

---

[1] *Gids* 1878, blz. 253/4.

[2] Over Piersons *Leerboek* heb ik uitvoeriger geschreven in *Sociaal Weekblad* 1891, n° 19.

aan de kerkgenootschappen betaalt, of voor onderwijs; de bezoldiging en dus de benoeming der rijksambtenaren; ons jarenlang gehandhaafd onrechtvaardig belastingstelsel; bank- en Biliton-concessie; zeker, dat alles en nog veel meer van dien aard heeft grooten invloed uitgeoefend op de verdeeling der rijkdommen. Onder het opgenoemde komt misschien nog de grootste beteekenis toe aan het onderwijs. Al licht zal het menigen lezer gaan als den schrijver en zal men moeten erkennen dat de maatschappelijke positie, die men verkregen of verworven heeft, onbereikbaar was geweest, indien men zelf het onderwijs had moeten betalen dat er voor noodig was. Toch zijn dit alles de hoofdzaken niet. Die hoofdzaken zijn gelegen in het burgerlijk en het strafrecht.

Van oudsher, men zou kunnen zeggen zoolang er staten hebben bestaan, hebben zij altijd zich een oordeel toegekend over de wijze waarop men rijkdom al of niet mocht verkrijgen; hebben zij de noodige sanctie geweigerd aan verkrijgingen die zij afkeurden, of er middelen van herstel tegen toegestaan, of ze zelfs strafbaar gesteld. Evenzoo hebben zij te allen tijde vastgesteld welken eigendom men mocht bezitten en welke bevoegdheden men aan het eigendomsrecht ontleenen kan. Wie de rechtsinstellingen niet verklaart uit onveranderlijke moreele en physieke eigenschappen van den mensch, maar het begrip heeft van maatschappelijke evolutie, hem zal duidelijk zijn, dat de verkrijgingen die veroordeeld werden en evenzoo omvang en inhoud van het eigendomsrecht, zeer verschillend waren in de verschillende tijden; dat het oordeel beheerscht werd door de telkens geldende begrippen van zedelijkheid en recht, welke weder onder den onmiddellijken invloed van de nuttigheid eener instelling stonden. Zoo was bijvoorbeeld oudtijds roof gepleegd tegen iemand uit een anderen stam of uit een ander volk een zeer behoorlijke daad, doch vinden wij, onder den invloed van het modern verkeer, het behoorlijk dieven uit te leveren, zelfs naar verre gewesten.

Ook de middelen tegen het kwaad hebben zeer verschild in den loop der tijden. Nu eens vond men het in het burgerlijk recht, onthield men de vereischte sanctie of gaf men den benadeelde een actie tot herstel, dan weder eens in het

strafrecht en stelde men, naast of in stede dër burgerlijke actie, de straf. Een vaste grens tusschen burgerlijk en strafrecht is niet te trekken. Naarmate meer blijkt dat langs burgerrechtelijken weg het kwaad niet te keeren is of naarmate het kwaad scherper door de heerschende rechtsbegrippen gelaakt wordt, zal men eerder komen tot het middel der straf.

Gaat men nu na welke verkrijgingen veroordeeld zijn, dan meen ik dat men van economisch standpunt vier groote groepen kan onderscheiden, waartegen de staat reeds van oudsher is opgetreden:

1°. verkrijging door physieke of intellectueele overmacht.
2°. 〃 〃 het toeval.
3°. 〃 〃 economische overmacht.
4°. 〃 uit onzedelijke bron.

Reeds in het oude recht worden diefstal, roof, verduistering, bedrog en afdreiging gestraft. Wij vinden dat van zelf sprekend. Toch zijn er tijden in de geschiedenis geweest, dat het strafrecht met sommige dezer misdrijven zich niet bemoeide, doch het aan de benadeelden zelven overliet zich voldoening te verschaffen. Ook is de omvang dezer misdrijven in den loop der tijden veel veranderd. Zoo heeft bijvoorbeeld nog bij de jongste vernieuwing van ons strafrecht het begrip van bedrog een groote uitbreiding ondergaan; en wel zoodanig dat een niet gering deel van hetgeen „in zaken" er wel „door kan", thans onder straf is gesteld. Als al de beurslieden eens gestraft werden die door een kunstgreepje (bijvoorbeeld een telegram, expresselijk voor dat doel vervaardigd) of door een aardig logenachtig verhaal iemand tot een transactie wisten over te halen...!

Verkrijging van rijkdom door het spel is ook reeds in de oudheid verboden, in het oude duitsche recht wel in geringer omvang; doch het moderne recht erkent geene vordering uit spel of weddingschap. Intusschen weet men hoe juist in het moderne verkeer het spel een gewichtig element is geworden. Onlangs is bijvoorbeeld uit de duitsche zoogenaamde beursbelasting door zeer bekwame hand de berekening gemaakt dat ongeveer 50 pct. van alle beurszaken speculatieve termijnzaken

in fondsen zijn. [1] Maar ook weet men dat er thans ernstig naar gestreefd wordt maatregelen te nemen om dat spel tegen te gaan en dat de in Duitschland daarvoor benoemde enquête-commissie reeds voorstellen in die richting heeft gedaan.

Het beginsel dat men economische overmacht niet mag gebruiken om zich te verrijken, is ook reeds in het oude recht terug te vinden en ook in ons recht behouden. Den man wiens grond is ingesloten door dien der buren, moet men een uitweg geven. En opdat de buur zijne economische overmacht niet misbruikt, behoeft hij slechts de schade te vergoeden (art. 725 B. W.). De pandhouder mag niet bedingen dat hij zich het pand mag toeëigenen als de geldleener het niet op tijd inlost (art. 1200 B. W.). Het hulp- of bergloon, bedongen terwijl het schip in nood verkeert, is niet bindend, maar kan door den rechter gewijzigd worden (art. 568 W. v. K.). In het moderne verkeer, dat als nooit te voren economische macht in weinige handen handen heeft opgehoopt, moesten wel velerlei nieuwe voorschriften ontstaan van dezelfde strekking. Wij hebben ze dan ook gekregen in de wet op de landverhuizing, in het spoorwegrecht, in de arbeidswet, men vraagt ze met aandrang voor het vervoer te water door machtige maatschappijen, voor koopen op afbetaling waar misbruik wordt gemaakt van den kleinen man, tegen misbruiken bij de uitbetaling van het arbeidsloon, tegen bepalingen van zieken- en begrafenisfondsen welke de rechten van de deelnemers wat al te spoedig doen vervallen, enz., van welke bepalingen er in buitenlandsche wetten reeds te vinden zijn of in wetsontwerpen zijn belichaamd.

Belangrijk zou het zijn in dit verband na te gaan den invloed dien de woekerleer van het canonieke recht in de middeleeuwen heeft uitgeoefend, niet slechts ten aanzien der rente van geleend geld, maar ook op andere transactiën, bijvoorbeeld op koop en verkoop. [2] Dat zoude mij echter thans te ver voeren. Maar niet mag ik verzuimen hier te herinneren

[1] A. Eschenbach in Conrad's *Jahrbücher*, Dec. 1893, blz. 889.
Zie ook Ch. W. Smith, *Commercial Gambling*. London 1893.

[2] Endemann, *Studien in der röm. kan. Wirthschafts- u. Rechtslehre*. (1874).
Uitvoerige litteratuuropgave te vinden bij L. Caro, *Der Wucher*. Leipzig 1893.

aan de onlangs in Duitschland herziene woekerwet. Ook deze bepaalt zich niet meer tot geld- en credietzaken, maar treft ook hen die een gewoonte of beroep maken van andere transactiën, waarbij zij, door misbruik van den nood, de lichtzinnigheid of de onervarenheid van een ander, zich voordeelen bedingen welke in de gegeven omstandigheden een sterke wanverhouding opleveren tot de door hen bewezen diensten. Ook hier dus het misbruik van economische overmacht verboden en zelfs strafbaar gesteld, evenals geschied was in de door onze tweede kamer in de afdeelingen onderzochte wetsontwerpen op de zoogenaamde gedwongen winkelnering.

Eindelijk stip ik aan dat zoowel in het moderne, als het oude recht de algemeene eisch is gesteld, dat alle overeenkomsten een zedelijken oorsprong hebben. Dit begrip der zedelijkheid is niet nader in de wet omschreven en dus zullen de telkens geldende opvattingen zich in de uitlegging der rechters afspiegelen. Wel echter is voor ons recht opmerkelijk hoe dit beginsel der wet bij ons streng is gehandhaafd in het assurantierecht. Zoo streng is daaraan vastgehouden zoowel in het verleden als in onze bestaande wet en zoozeer is dat doorgedrongen in onze jurisprudentie, dat clausules, die de mogelijkheid openen om niet slechts vergoeding van schade of winstderving, maar *voordeel* te trekken uit de assurantie, bij onze rechters geen genade plegen te vinden.

Mij dunkt, hier is gebleken van bemoeiing van den staat met de verkrijging van den rijkdom. Toch is dat alles nog niet het allervoornaamste. Het is nog grootendeels negatief, verbiedend, straffend wat men *niet* wil gedoogen. In het hart der zaak komen wij eerst met de beschouwing van het eigendomsrecht en het erfrecht.

Staan wij eerst stil bij het eigendomsrecht.

De volle individueele beschikkingsbevoegdheid over zaken — ze komt den oud-liberalen econoom alweer heel natuurlijk voor. Daar redeneert hij niet over. Het eigendomsrecht moge een mooi onderwerp zijn voor de rechtsphilosofie, de economie neemt het aan als een feit. [1] Wat is er natuur-

[1] J. B. Say, *Econ. pol.* IV, 2.

lijker dan dat men beschikken mag over de dingen die men zelf heeft voortgebracht of tegen zulke dingen geruild heeft? Wat heeft de staat daarmede uit te staan?

Intusschen, men weet uit het historisch onderzoek, dat in primitieve toestanden persoonlijk eigendom nauwelijks wordt aangetroffen. Men vindt er de menschen in groepen, als horden samenlevend, met gemeenschappelijk eigendom. Als dat eigendom heeten mag. Heden wordt men van het in bezit genomen land verdreven door een naburigen stam rechts, morgen steelt men het vee van den buurman links. Of het gezag zich daar ook mee te bemoeien heeft? Eigendom is slechts denkbaar *indien* het gezag de beschikkingsbevoegdheid over zaken erkent en handhaaft en slechts *in zoover* het ze erkent en handhaaft. En waar de staat dus zich heeft af te vragen op welke dingen zal ik dat recht erkennen en in hoeverre? daar kan het antwoord slechts afhangen van het algemeen, van het maatschappelijk belang. De eigendom is dus een maatschappelijke instelling, die, als elke andere, de maatschappelijke ontwikkeling medemaakt, in hoofdzaak zich wijzigend naar de veranderingen in de productiewijze en de zedelijke begrippen. Het maatschappelijk belang, zooals het van tijd tot tijd wordt opgevat, beslist of eigendom van slaven wordt toegestaan, of Joden grondeigendom mogen bezitten, hoeveel grondbezit wordt toegestaan, of gij uw land geheel of slechts gedeeltelijk moogt en hoe gij het moet bebouwen (bouwverordeningen), voor welke doeleinden de gemeenschap uw eigendom vernietigen, of u ontnemen mag, of het beperken mag (wet op de telegrafen b.v.) enz. enz.; altegader vraagstukken, welke zeer verschillend zijn opgelost in de verschillende tijdperken van ontwikkeling en in de verschillende landen. Elk van die oplossingen bevat niets anders dan een nadere regeling, een nadere begrenzing der bevoegdheden van den eigendom. En er is geen enkele reden om het absolute, onbeperkte eigendomsrecht als het normale te beschouwen en bij elke zoogenaamde beperking te klagen en te schreeuwen over aanranding van, over inbreuken op het eigendomsrecht. Dat zoogenaamd normale, natuurlijke, dat absolute, onbeperkte eigendomsrecht is er nooit geweest en hebben wij evenmin.

Men zal gemakkelijk begrijpen dat de regelingen zeer verschillend kunnen zijn voor de verschillende zaken, evenzeer als in verschillende tijden of landen. Het algemeen belang bij dynamiet of bij licht ontbrandbare stoffen wordt al spoedig ingezien. Zoo ook bij besmet vee, lompen en dergelijke. Toch zijn dat slechts *kleine* algemeene belangen, vergeleken b.v. bij het vraagstuk van het grondbezit. Is in een gegeven land in een bepaalden tijd groot grondbezit onbeperkt toe te laten? Dat de latifundiën Italië hebben te gronde gericht is bekend genoeg. En kan de private eigendom worden toegelaten van den grond, gelegen bij zich uitbreidende groote steden? Men weet uit de geschiedenis van Londen b.v. dat daardoor millioenen kunnen worden toegeworpen aan menschen die er niets voor hebben gedaan en natuurlijk op kosten van anderen. En kunnen de mijnen in de macht van particulieren blijven, indien de vereenigde eigenaren om den prijs der kolen op te drijven, duizenden arbeiders werkloos maken?

Uit deze opmerkingen zal men tweeërlei gevolgtrekking kunnen maken:

1°. het persoonlijk eigendomsrecht is een ruime beschikkings-bevoegdheid, door enkelen uitgeoefend over zaken waarbij de geheele maatschappij belang heeft. De staat zal dus, waar hij die bevoegdheid regelt, er voor moeten zorgen, dat de enkelen die bevoegdheid niet misbruiken op kosten van velen. En

2°. van de eigendomsregeling hangt het in hoofdzaak af hoe de menschen worden beloond voor de diensten die zij de maatschappij bewijzen. M. a. w. hangt de grootte der productie af en hare verdeeling.

Dit punt vereischt nog eenige toelichting. Om echter niet te uitvoerig te worden, slechts enkele opmerkingen. Men kent de geschiedenis van de grondrente, weet b.v. dat in Engeland de grondrente in 1776 werd geschat op 16 millioen pond sterling en in 1815, slechts veertig jaren later, op ruim het dubbel. Men stelle zich voor dat de staat, die oorspronkelijk over den grond te beschikken had, hem slechts in erfpacht had afgestaan en *zelf* het voordeel van deze stijging had genoten. Om een ander voorbeeld te geven: Lamprecht, de ge-

leerde schrijver van het *Deutsche Wirtschaftsleben im Mittelalter*, berekent de stijging der grondrente van de 9de tot de 13de eeuw van 100 op 1600. Als oorzaken staan voornamelijk bekend: toeneming der bevolking en stijging der graanprijzen, twee invloeden onafhankelijk van de grondbezitters. De regeling van het eigendomsrecht was het die besliste wien deze rijkdom in den schoot viel. En, om dichter bij huis te blijven, denk u eens dat het groninger beklemrecht, naar het algemeen oordeel de bron van de in vergelijking met andere provinciën gunstige landbouwtoestanden in Groningen, door een wettelijke regeling ook in andere provinciën ware ingevoerd [1]; of stel u voor dat het nog onlangs in Duitschland ontwikkelde stelsel bij ons bestaan had, dat bij vererving van een hoeve, te klein voor verdeeling, een der erven het land kan krijgen onder verplichting om den anderen een jaarlijksche uitkeering te doen [2] — hoe geheel anders zou het gesteld zijn met een groot deel van onzen boeren- en boerenarbeidersstand.

Wil men zich een heldere voorstelling maken van taak en strekking van het eigendomsrecht, dan denke men zich in in de beschouwing over de vraag of voor arbeiderswoningen de gemeenschappelijke eigendom de voorkeur verdient boven den individueele. Het belang van den arbeider in de verschillende omstandigheden waarin hij kan komen, wordt als doel gesteld en dan overweegt men met welken vorm dat het best zal bereikt worden. Men weet dat de meesten thans den gemeenschappelijken vorm verkiezen. Of beter nog, men verlevendige zich wat wij ons thans afvragen bij de regeling van den eigendom op octrooien. Welke verdienste heeft naar onze opvatting de uitvinder jegens de maatschappij? Welke rechten komen hem dus toe? Maar van de andere zijde: wat eischt het belang der maatschappij? Hoe zorgen wij verder dat de prikkel tot het doen van uitvindingen onverzwakt blijft of wordt versterkt? enz. Daarnaar regelt men het octrooi-recht.

[Op het resultaat dezer overwegingen zal zeker van grooten invloed zijn of men het inzicht heeft in den organischen samen-

[1] Zie prof. J. P. Moltzer, *Landbouw en Kapitaalbelegging*, blz. 22.

[2] Conrad's *Jahrbücher*, December 1893.

hang onzer maatschappij, of men begrijpt dat elke uitvinder toch slechts weinig van zich zelf geeft, maar boven alles gebruik maakt van het werk dat anderen vóór hem gedaan hebben.]

Niet anders is het met het eigendomsrecht op stoffelijke zaken. Ook hier is het de kunst een regeling te vinden zoodanig dat, als regel, de menschen beloond worden overeenkomstig hetgeen naar onze opvatting hun verdienste is jegens de maatschappij; zoodanig althans, dat het verband tusschen die beide niet al te zeer wordt verbroken. Geen gemakkelijke taak. Het klinkt zoo „natuurlijk" dat men de volle beschikking heeft over hetgeen men zelf heeft voortgebracht. Maar in een maatschappij, ingewikkeld en samengesteld als de onze, met haar ongekende verdeeling van arbeid; geheel gevestigd op den ruil en met de reeds geschetste werking der conjunctuur door gebrek aan ordening — bepaal daar eens wat gij hebt voortgebracht, wijs daar eens aan het product van uwen arbeid.

Ik kom tot het erfrecht, dat alweer geheel afhankelijk is van hetgeen de staat er over bepaalt. Toch, volgens sommigen weer, zooals wij het geregeld hebben, heel natuurlijk, ofschoon, zou men meenen, er toch niets natuurlijks in is dat iemands wil nog beslissend is na zijn dood of dat een ver verwijderd bloedverwant, bijvoorbeeld in den tienden graad, iemands bezittingen erft. Hoe weinig natuurlijk dat is, kan ook hieruit blijken, dat het elders anders is en dat het vroeger anders was. Het erfrecht dat wij thans hebben, het is waar, is in hoofdzaken zeer oud; het stamt uit een tijd toen de familieverhoudingen geheel anders waren. In tijden met gering verkeer vormt de familie een veel inniger band. De onderlinge verplichtingen zijn in die dagen vele en veel grooter. Dan is er grond om het erfrecht zoover uit te strekken als het thans nog bestaat. Toch, hoezeer dat alles veranderd is, spreek eens over een wijziging van het erfrecht in beperkenden zin. Dadelijk noemt men het: nemen van eens anders goed. En toch is het niets anders dan een nadere regeling van de rechten van den erfgenaam of van de bevoegdheden der erflaters. Men vergeet dan dat die in

het bestaand recht ook reeds zijn geregeld naar het algemeen belang. Erfstellingen over de hand bijvoorbeeld zijn verboden. Goederen bij testament onvervreemdbaar verklaren moogt gij niet. Openbare instellingen, godsdienstige gestichten en dergelijke bij testament bevoordeelen, kunt gij slechts waar de staat het veroorlooft, enz. Uw recht om te beschikken over uw nalatenschap en om te erven van anderen is evenmin absoluut als het eigendomsrecht; het gaat slechts zoover als de staat met het oog op het algemeen belang u toekent. Van hoeveel invloed een veranderd erfrecht zijn zal op de verdeeling van den rijkdom, behoeft geen toelichting.[1]

Men zal moeilijk kunnen ontkennen, dunkt mij, dat de invloed van den staat op de verdeeling der rijkdommen inderdaad beslissend is. En toch maakt deze uiteenzetting geen aanspraak op een volledig overzicht. Ik heb nog niet eens gesproken over dien geheelen tak van staatsbemoeiing, welke rechtstreeks gericht is op de bevordering der welvaart, kanalen, spoorwegen, stedelijke handelsinrichtingen, waaraan millioenen geofferd worden, enz. Ik sprak ook nog niet over den invloed en de geschiedenis der koloniën, alles het werk van den staat; niet over het muntstelsel, volgens de meest gezaghebbende economisten thans de oorzaak van de malaise in vele landen. Het zal ook niet noodig zijn. Meer dan genoeg is hier aangevoerd, meen ik, om te rechtvaardigen wat Mr. Van Houten in 1874 schreef. „Elk rechtssysteem is een vorm, ten doel hebbende om tot het beste gebruik der nationale krachten en tot een billijke verdeeling van den door gemeenschappelijken arbeid voortgebrachten rijkdom te geraken", verder: „zelfs zonder aan de grondwet van 1848 te raken, heeft ook onze wetgever macht en bevoegdheid, om een geheel andere verdeeling van den rijkdom te bewerken, dan de tegenwoordige". En eindelijk „dat de wet ook nu grooten, ja beslissenden invloed heeft op de verdeeling van den rijkdom".

---

[1] Over het hier behandelde punt schreef ik in het *Sociaal Weekblad* 1891, n° 24, en in mijne reeds vermelde brochure.

„Is die waarheid erkend, dan kan de wetgever niet meer zeggen tot de verarmde klassen der maatschappij: ik ben niet aansprakelijk voor uwen toestand; deze is een gevolg van de werking van sociale natuurwetten, tegen welke ook de wet onmachtig is. Daarmede valt het *bourgeois*-liberalisme op economisch gebied." [1]

Juist. Volkomen juist. Dat schreef mr. Van Houten in 1874!

Wij hebben gezien dat de staat, bewust of onbewust, in zijn recht een stel van voorschriften geeft die de verdeeling van den rijkdom regelen. Komt men tot de klare bewustheid van dien invloed, dan spreekt het van zelf dat men die regeling zal willen en moeten in overeenstemming brengen met de zedelijke begrippen van onzen tijd. Dat die regeling thans niet aan dien eisch voldoet, is de overtuiging van bijna alle volksklassen. Wat Pierson thans en Van Houten in 1874 leerde, dat de armen het maaksel zijn van onze gebrekkige instellingen, het geldt evenzeer van de rijken. Staatkundige en economische overmacht, spel en toeval vormen, bij het bestaande rechtsstelsel, de voorname bronnen van onze groote vermogens — nog gezwegen van de onzedelijke middelen van verrijking. Over al die vormen van verkrijging is in ons recht wel de veroordeeling uitgesproken, in beginsel. Wij verlangen echter dat deze uitspraak tot werkelijkheid worde.

Hoe het gekomen is dat de werkelijkheid zoozeer verschilt van de uitgesproken beginselen — zal ik hier niet uitvoerig onderzoeken, slechts aanstippen. De overheerschende invloed van het romeinsche recht verhinderde in de germaansche landen dat het recht de maatschappelijke ontwikkeling volgde. [2]

[1] S. van Houten, »Over den invloed der wetgeving op de verdeeling van den rijkdom". — Vergelijk daarmede wat v. H. thans over de armenwet zegt (zie hiervoor blz. 31) en de volgende uitspraak. »De strijd (tusschen bezittenden en hongerenden) is onafhankelijk van staatsvormen en wetsbepalingen". (*Vragen des Tijds* 1893, blz. 370). De overeenstemming van dat alles aan te toonen zou m. i. wel een staatkundigen brief waard zijn.

[2] In de onlangs verschenen rede van prof. Fockema Andreae, *Het rechtsgeleerd bedrijf in Nederland*, lees ik op blz. 15: »De wetgeving onder de frankische koningen aangevangen deed wel telkens een schrede vooruit, maar hield toch geen gelijken tred met het zich ontwikkelende maatschappelijk leven".

Zij die de voordeelen trokken van de gebrekkige regeling, de rijken, zij waren het tevens die de politieke macht verwierven, waardoor verbetering kon worden tegengehouden. Staatkundige en godsdienst-oorlogen hebben eeuwen lang de volken belet aan hun rechtssysteem rustig te arbeiden; maar ondertusschen veranderde de productie altijd door, nam dus de wanverhouding tusschen maatschappij en recht steeds grootere afmetingen aan. Een ongelukkige rechtsopvatting, die bij de ontwikkeling van het recht het overwicht toekende aan systeem-geknutsel, maakte de klove nog breeder tusschen recht en maatschappij. De beteekenis van het rechtsstelsel voor de verdeeling van den rijkdom werd niet voldoende beseft. Zijn sociale roeping was zoozeer uit het oog verloren, dat het ons als iets nieuws klonk, toen men in onze dagen van het burgerlijk recht een sociale taak ging vorderen. Verder. Zij, van wie de groote drijfkracht tot verbetering moest uitgaan, waren uitgesloten van de macht welke de verbetering moest invoeren. Zij waren ook niet doordrongen van hun *recht* op betere toestanden. Daarvoor moest eerst in de fransche revolutie de gelijkheidsidee de bekende, krachtige uiting vinden. Daarvoor moest eerst zijn aangetoond welke rol ons recht thans aan de conjunctuur overlaat. Voeg nu bij dat alles de destructie die de fransche revolutie bracht — als elke revolutie sterker in afbreken dan opbouwen — en eindelijk de ontzettende moeilijkheid eener goede regeling in het moderne, ingewikkelde verkeer — en men begrijpt waarom de juiste beginselen, ofschoon wel in principe in het recht erkend, niet tot werkelijkheid zijn gekomen.

De bestaande toestand der maatschappij, zeide ik, is voor ons niet het natuurlijk of noodwendig uitvloeisel van de physieke en moreele eigenschappen der menschen. Hij is voor ons het veranderlijk product van menschenhanden, het maaksel der historische ontwikkeling. En — dit is de slotsom van dit onderzoek harer factoren — haar voornaamste factoren zijn niet in overeenstemming met onze rechtsbegrippen, zijn onrecht.

Wij ontkennen dus het goed recht der bestaande toestanden. Wij zien niet in met welk recht een klein deel der tegenwoordige menschen zich meester maakt van het grootste deel

van het arbeidsproduct van honderden geslachten, ook van het intellectueele arbeidsproduct, afhankelijk als het is van het stoffelijke. Wij erkennen dus het recht der misdeelden in hun aanspraak op een grooter aandeel in de ontzaglijke voordeelen der huidige beschaving. De aandrang daartoe, welke zijn kracht ontleent aan zijn zedelijken grond, zal ons een grooten stap voorwaarts brengen op den weg der ontwikkeling en wij zien dus in dien aandrang, in hetgeen anderen noemen „de voortdurende ontevredenheid van de lagere standen", niet — als de heer De Beaufort — „het ernstigste, het bedenkelijkste verschijnsel" maar een zeer gelukkig verschijnsel van onzen tijd. Die verzuchting over de ontevredenheid met het bestaande, ze is de klacht der kleinmoedigen in elk tijdperk dat zwanger gaat van groote hervormingen. De ouderen jammeren dan over de afdwalingen der jeugd. En toch zijn het te allen tijde de jongeren geweest, die, vertrouwend op hun idealen en hun kracht, aan de nieuwe denkbeelden en eischen de overwinning hebben verzekerd.

De groote eisch van onzen tijd is: een rechtvaardiger verdeeling van den rijkdom. En daarom verlangen wij van den staat, dat hij, in het volle bewustzijn van zijn taak, een rechtsstelsel zal scheppen, hetwelk eene verdeeling der rijkdommen verwezenlijkt in overeenstemming met de zedelijke begrippen van onzen tijd.

Die begrippen in een enkele formule saam te vatten is niet wel doenlijk. Maar wel kan men vaststellen dat wij aan den oorsprong van den rijkdom zeker *geen geringere* eischen stellen dan vroegere geslachten deden; wij evenzeer als zij als bron van rijkdom afkeuren: politieke macht (Panama), spel, toeval (oordeel over het beursspel) en economische overmacht (ontwerp gedwongen winkelnering, duitsche woekerwet), en dat het moderne recht een ruimer inhoud geeft aan de begrippen diefstal, bedrog[1] en onrechtmatige daad. En de algemeene klacht over het „arbeidloos" inkomen bewijst dat wij geen grooten eerbied meer hebben voor vermogen, waarvoor de eigenaar niet heeft gearbeid.

[1] Niet te verwarren met het bekende feit, dat het oude strafrecht slechts één, algemeenen, naam gaf aan wat wij als verschillende misdrijven onderscheiden.

De macht der overlevering, hoe sterk ook in deze dingen, is niet bestand geweest tegen de uitersten welke de nieuwe tijd in de verdeeling der rijkdommen heeft opgeleverd. De invloed der politieke standen (het werd bijvoorbeeld heel natuurlijk gevonden, dat de adel groot leefde) is verdwenen; ook die der godsdiensten is verminderd, welke leerden dat er armen en rijken zijn moeten. Ook de nieuwe economie, die zich rekenschap heeft gegeven van de diep ingrijpende productie-verbeteringen en vermeerdering van den rijdom in de laatste eeuwen, acht een stand van armen niet meer noodig. En zoo is van onze toestanden waar geworden wat prof. Schmoller reeds in 1874 schreef[1]. „De nagel aan de doodkist van elke bestaande eigendomsverdeeling is het om zich heen grijpend geloof, dat zedelijk verwerpelijke middelen van verkrijging al te ongehinderd zich doen gelden; dat meer de oneerlijke dan de eerlijke verkrijging de groote vermogens schept; dat tusschen hetgeen de menschen praesteeren en zij er financieel mede bereiken, hun inkomen, een al te groote, al te onrechtvaardige disharmonie bestaat."

In een rechtvaardige verdeeling van den rijkdom ligt de hoofdtaak van den staat.

Dit zal, gegeven de groote achterstand, die ontstaan is uit de boven opgesomde oorzaken, gegeven ook het samengestelde raderwerk onzer maatschappij, geen gemakkelijke taak zijn. Dat is een reuzenwerk, voorbehouden aan de twintigste eeuw. *Wij* zullen in de eerste plaats moeten werken met correctieven. Zoomin als wij maar dadelijk kunnen beletten dat de gebreken onzer instellingen nog armoede doen ontstaan, evenmin kunnen wij dadelijk voorkomen, dat zij nog groote vermogens opstapelen in de handen van weinigen. Maar zoo goed als — ook volgens Pierson — een correctief noodig is tegen de bloedarmoede van een deel van ons organisme (armenzorg) evenzeer zijn correctieven noodig tegen de volbloedigheid van het andere deel. Ze zijn te vinden — vreemd dat Pierson dit niet heeft ingezien — in de belastingen en het erfrecht. Waar wij dus de progressie willen

[1] *Die Sociale Frage und der preussische Staat.*

versterken, het erfrecht beperken, daar is wat wij doen, niet *nemen van anderen*. Neen, onze gebrekkige instellingen brengen vermogens in handen van hen die, bij betere instellingen, ze niet zouden verkrijgen. Door de belastingen en het erfrecht *krijgt* de gemeenschap daar een deel van *terug*, om het te gebruiken ten bate van allen, van hen vooral die de slachtoffers zijn onzer gebrekkige instellingen.

Brengt nu de taak, die wij den staat opleggen, noodwendig mede: beperking der vrijheid? *Der* vrijheid. Wie over die beperking der vrijheid klagen, vergeten gewoonlijk er bij te voegen dat zij, sprekend over *de* vrijheid, slechts bedoelen de vrijheid in de manier om geld te verdienen. Daarnaast staan vrijheden van hoogere orde. Vrijheid van spreken en schrijven — *wij* zijn het niet die het vergoelijken, als de gemeentebesturen trachten de onderwijzers te muilbanden. Recht van vereenigen en vergaderen — wie zijn het, wij of de tegenstanders, die voor de ongeschonden handhaving dezer rechten telkens op de bres springen? Vrijheid in den godsdienst — zijn de radicalen het niet die in het voorste gelid staan waar gestreden wordt voor scheiding van kerk en staat? Vrijheid van onderwijs — hoe lang hebben wij moeten kampen eer de financieele dwang werd opgeheven, waardoor men naar de zoogenaamde neutrale school dreef hen die — van hun standpunt te recht — dat neutraal onderwijs onbruikbaar achtten? Wie dit onderscheid der vrijheden niet maakt, het zal hun gemakkelijk vallen, evenals den heer De Beaufort, ons inconsequentie te verwijten.

Hooger dan de vrijheid van sommigen, in den strijd om geld te verdienen, staat voor ons ook de vrijheid van de talrijkste klasse om een menschwaardig bestaan te leiden. Dit wordt maar al te dikwijls voorbijgezien, dat waar wij beperking van vrijheden vragen, het pleegt te geschieden om meer vrijheid te verkrijgen voor anderen. Formeel slechts, schijnbaar, is dat een beperking, materiëel, in werkelijkheid, is het een uitbreiding der vrijheid. Onbeperkte vrijheid beteekent vrijheid voor de sterken om de zwakken te exploiteeren. Het gaat dus niet aan te zeggen, als de oud-liberalen, dat men

de arbeiders moet „vrij laten naar eigen inzicht" te handelen. Practisch bestaat die vrijheid niet. Als onze werklieden vrij waren om anders te doen, meent men dat zij zouden werken in ongezonde, in onveilige lokalen en zooveel uren als bijvoorbeeld onze bakkersgezellen werken? De voorwaarden aannemen of broodeloos — dat is een prachtige vrijheid. Neen, dat is geen vrijheid, zoomin als de schipper in nood vrij is wanneer hij onderhandelt over hulp- of bergloon.

Wel echter is dat vrijheid, volgens Mr. Van Houten. Wat de werkman zich door den patroon laat opleggen, bijvoorbeeld uitbetaling van het loon in waren, geschiedt met 's werkmans goedvinden. Hij kan immers de werkloosheid verkiezen! En wat een' meerderjarige met zijn goedvinden geschiedt, is geen onrecht. Dat is een regel van liberaal strafrecht, volgens Van Houten. [1] Het beding: uitbetaling van het loon in de kroeg mag dus niet strafbaar worden gesteld. Evenmin overmatige arbeid van meerderjarige vrouwen. Zij vinden dat immers goed! Tot zulke dwaasheden komt de dogmatiek, als zij in stede van de werkelijkheid vrijheids-ficties tot grondslag neemt.

Onderschatting der vrijheid hier, van de zwakken, overschatting der vrijheid elders, van de sterken.

Vrijheid — dat is teugelloos egoïsme. Zoo pleegt elke strijd in de maatschappij te beginnen. Maar langzamerhand komt men tot het inzicht in de nadeelen van den strijd. Men ziet onmenschelijke middelen gebruiken, ziet de eene partij de droevige gevolgen dragen en ontwaart daarvan, nader toeziende, den treurigen terugslag naar de andere, overwinnende partij. Daar ontstaan de wanverhoudingen als wij er thans aanschouwen tusschen patroon en werkman, *juist door de vrijheid.* Dan komt er een tweede tijdvak, hooger staande dan het eerste. De strijd wordt verzacht, de leelijkste middelen worden verboden, de strijd wordt aan zekere regelen gebonden, de kans op den vrede ontstaat, of althans op een menschelijker strijd.

In dat tweede tijdperk beginnen wij te komen. De liberalen

---

[1] *Vragen des Tijds*, Maart 1893, blz. 369.

hebben onder de leus „vrijheid" ons verlost van de overgeleverde belemmeringen, die niet meer pasten voor onzen tijd. Dat is hun groote verdienste. Doch zij beseffen niet dat voor den daaruit geboren ongebreidelden strijd thans een organisatie noodig is. Dat is hun groote fout. *Die* vrijheidsleuze heeft haar tijd gehad; de leus is thans: organisatie.

In dezen zin, ja, brengt de nieuwe leer beperking der vrijheid mede; beperking der vrijheid om den medemensch te mishandelen. Die beperking zal de productie misschien wel storen — het zij zoo. Ook dit is een verschil met de oude economie, dat een groote productie ons niet het allerhoogste is. Wij letten allereerst op den mensch.

Van de gevolgen der oude economie, alles onderwerpend aan een groote productie, geldt wat Wagner in *Jeunesse* schrijft: „Nos oeuvres ont grandi, nous avons diminué.... Un crime de lèse-humanité est au fond de toutes les souffrances de ce temps. La civilisation repose d'aplomb sur l'homme... C'est parceque la base, l'homme, est affaiblie, que toute notre civilisation menace de crouler sur nos têtes!"

Maar, roepen de heeren Van Houten en Van Karnebeek, legt gij den ondernemer zware verplichtingen op, dan trekt de ondernemer zich en zijn kapitaal terug.

Wat die ondernemer dan wel zou gaan doen met zijn arbeidskracht en zijn kapitaal!

Reeds jaren geleden schreef Dickens in *Hard Times* over de eigenaren van spinnerijen in Coketown het volgende. „Zij zouden ten gronde gaan als zij de kinderen uit de fabriek naar school moesten sturen; zouden ten gronde gaan als inspecteurs werden benoemd tot toezicht op de fabrieken.... Zoo dikwijls een Coketowner zag, dat hem onrecht geschiedde — dat wil zeggen zoo dikwijls men hem niet geheel aan zichzelf overliet, maar hem slechts in het minst aansprakelijk stelde voor de gevolgen van zijn daad — kwam hij vast en zeker met de schrikkelijke bedreiging, dat hij liever zijn vermogen in den Atlantischen Oceaan zou werpen. Dat heeft den minister van binnenlandsche zaken meermalen doodelijk verschrikt. Toch waren bij dit alles de Coketowners zoo vaderlandslievend, dat zij hun vermogen niet in den Atlan-

tischen Oceaan hebben geworpen, maar integendeel het zeer goed hebben in acht genomen. En het gedijde en vermeerderde zich." [1]

Hoe dikwijls reeds hebben fabrikanten, eerst tot veranderingen gedwongen, later verklaard dat zij de vroegere toestanden niet zouden terugwenschen. De menschelijke kracht is nog altijd in de productie een zóó gewichtige factor, dat wie haar misbruikt, er zelf de nadeelen van ondervindt. Zelfs geheel afgezien van de zedelijke kwestie, ligt er in ons arbeidsvolk een macht aan kapitaal, dat ook kan aangerand worden. Of juister gezegd, de mensch is zoo geheel en bovenal een zedelijk wezen, dat wie den zedelijken mensch kwaad doet ook den economischen slechts schaden kan. [2]

Beperking der vrijheid, dààrtegen gericht, vreezen wij niet. Zij beteekent vooruitgang. Zij wordt noodig door de maatschappelijke ontwikkeling. En door deze ordening doen wij niets anders dan hetgeen ook vroeger steeds is gedaan. Welke reden zou er zijn om de nieuwe machten die zich ontwikkelen ongebreideld te laten, waar de oude geregeld zijn? Het verschil met vroeger ligt hierin, dat de „mindere" man thans, als gevolg van een gelukkig historisch verloop, eene geheel andere beteekenis heeft dan hij vroeger had; en dat wij ons thans bewust zijn van de sociale roeping van het recht.

De maatschappelijke ontwikkeling, zei ik, eischt ordening van nieuwe machten. Die ontwikkeling heeft tot een nieuwe groepeering van het kapitaal en een steeds toenemende ingewikkeldheid van het verkeer geleid. Hoe grooter de laatste wordt, hoe grooter de afhankelijkheid der eene groep van de andere, des te sterker de behoefte aan ordening, als eenmaal het *juiste inzicht* is ontstaan in de onderlinge afhankelijkheid. En naarmate het kapitaal (bijvoorbeeld in de naamlooze vennootschap) in grooter en grooter hoeveelheid wordt opgestapeld, ontstaan

[1] Aangehaald bij Herkner, *Die sociale Reform* als Gebot des wirthschaftlichen Fortschritts (1891).

[2] Wie dit begrijpt zal ook inzien van hoeveel gewicht de ethische vraagstukken voor de economie zijn. Trouwens het blijkt uit menige andere plaats in dit opstel. Toch schreef dr. C. A. Verrijn Stuart eens tegen mij: »De humaniteit heeft met de wetenschap (ook de economische) niets hoegenaamd te maken; de eerste is een ethische eigenschap, de tweede vrucht van intellectuëele functies". (*De Hervorming* van 24 Oct. 1891).

grooter machten; machten die zijn van openbaar belang en practisch ook beter te bereiken door den arm der wet dan met tal van kleine ondernemingen het geval is. Een fabriek die een duizend menschen aan 't werk heeft, beslist over het lot van duizend gezinnen. Zij is in staat den werkman lichamelijk en zedelijk te bederven, zijn kind uit de school, zijn vrouw uit het gezin te halen, hem aan ongelukken bloot te stellen, hem op zijn ouden dag onverzorgd op straat te zetten en hem naar willekenr te ontslaan. Al die misdaden, waaraan de handwerksman der middeleeuwen niet bloot stond, maar die mogelijk zijn geworden door de ontwikkeling van machinewezen en groot-industrie — al die misdaden heeft men de moderne industrie zien bedrijven. De macht tot dat alles is een macht die men niet onbeperkt zal laten, als het duizend gezinnen geldt die worden medegeteld. En waar combinaties ontstaan, die over een groot deel der mijnen van een land te beschikken hebben, een combinatie die, als zij groote voorraden kolen heeft, sommen kan verdienen en durft verdienen door een lock-out, door duizenden en duizenden arbeidersgezinnen in ellende te storten — daar is weder een macht ontstaan, die men niet wild zal laten heerschen. Ook niet, omdat alle takken van industrie afhankelijk zijn van de kolenmijnen. Deze zijn voor de nijverheid wat de banken zijn voor den handel.

Waar aldus zich nieuwe machten ontwikkelen doch ordening achterwege blijft, daar wordt de strijd met steeds ongelijker wapenen, steeds scherper gevoerd; daar wordt het leven meer en meer een jacht, waar sommigen wel rijker, maar weinigen gelukkiger door worden.

Elke ordening daarentegen brengt ons een stap voorwaarts. De beste vrucht der moderne ontwikkeling is de coöperatie, de georganiseerde samenwerking. Het ideaal van redelijke en zedelijke wezens moet zijn den strijd om het bestaan meer en meer te verzachten en vervolgens te vervangen door organisatie voor het bestaan. De strijd ontwikkelt kracht, zeker. Maar wie overwinnen in den vrijen strijd, het zijn niet de besten, niet de edelsten, niet wie de zuiverste middelen bezigen. Het zijn zij die het best partij weten te trekken van

de omstandigheden. Zoo is de strijd in de redelooze natuur. Daar wint het de snelst accommodeerende parasiet. Dat is „the fittest". Daar beteekent overwinning van den sterke ondergang van den zwakke. Maar de menschenmaatschappij is een geheel van redelijke wezens, gegrondvest op zedelijken grondslag. Het verstand heeft ons geleerd dat het voordeeliger is voor het geheel, den zwakkere te ontzien dan te verdrukken; dat vooruitgang niet tot voorwaarde heeft den ondergang der zwakken; dat evenzeer als in den strijd, ook macht is gelegen in organisatie. De zedelijkheid eischt dat wij niet in onze vaart om vooruit te komen de zwakkeren meedoogenloos verpletteren. De vrije strijd is de strijd der barbaren, waar het geweld overwint; de verzachte strijd, de strijd met humane middelen, welke aan de zedelijkheid de victorie brengt, is het werk der beschaving, dat uitloopen moet op georganiseerde samenwerking.

En dan zou voor onzen tijd het ideaal zijn: de vrije strijd!

Neen, juist de vrijheid, het gebrek aan ordening is de bron van tweeërlei groot kwaad der moderne maatschappij:

de rijkdom onrechtvaardig verdeeld;

de mensch opgeofferd aan een groote productie.

Hoe staan nu tegenover deze beschouwingen de liberale kamerleden?

In hoofdzaak — ik zei het reeds — meen ik ze terug te vinden bij den heer Levy. Een juist inzicht in het ontstaan onzer toestanden. „De rechtsorde allerminst natuurlijk, integendeel geworden, ontstaan, en dikwerf tegen alle recht en billijkheid in." [1] Even juist komt mij ook voor zijn oordeel over het doel der staatsbemoeiing. Waar de heer De Beaufort ironisch zegt: „een nieuwe organisatie van de maatschappij wordt aangepredikt, waarbij minder armoede of geen armoede en daarnaast ook minder rijkdom of geen rijkdom meer zal zijn" enz. (zie blz. 22) — daar antwoordt hem de heer Levy:

„Geen armoede, geen rijkdom", dit zijn utopieën! Maar licht

---

[1] Zie het citaat op blz. 27.

men die woorden er uit, dan ben ik beklagenswaardig of onnoozel genoeg om de ironie van den geachten spreker te verdienen.

„Woord voor woord schijnt mij dit het ideaal, waarnaar wij in de levenspractijk en in de wetgeving, zoo noodig, zooveel doenlijk hebben te streven; mij althans is het nooit duidelijk geworden, waarom onverschuldigde ellende het on-ontwijkbaar, natuurnoodwendig doel moet zijn van talloos velen in onze maatschappij. En evenmin is het mij ooit duidelijk geworden, waarom bovenmatige opeenhooping van schatten in de hand van enkelen lijdelijk moet worden geduld, zonder dat het staatsgezag, *telkenreis naar den aard van het onderwerp*, ten behoeve der gemeenschap zich doe gelden." [1]

Dus bij den heer Levy allereerst een zoo helder inzicht in het historisch element, dat hij een nieuwe organisatie der maatschappij mogelijk acht; verder staat als doel van den staat hem helder voor den geest: een bemoeiing die, met volle bewustheid van wat zij wil, gericht wordt op eene andere verdeeling van den rijkdom. Eindelijk wordt die bemoeiing erkend als recht en als plicht van den staat.

En de drie andere sprekers der liberale linkerzijde, de heeren Heldt, Kerdijk en Goeman Borgesius?

De heer Heldt verlangt „bescherming en ondersteuning der zwakken", de heer Kerdijk „maatregelen die aan de misdeelden onzer samenleving ten goede moeten komen in de eerste plaats"; ook wil hij de „schaduwzijden temperen van het stelsel van vrije mededinging". Nog sterker drukt de heer Borgesius zich uit, waar hij „alle politiek kleingeestig noemt zoo ze zich niet ten doel stelt om verbetering te brengen in het lot der groote massa". Dat alles spreekt wel is waar nog niet van het *onrecht* onzer toestanden, niet van het *recht* der misdeelden op verbetering, niet van de mogelijkheid der nieuwe organisatie die de heer Levy zich voorstelt en niet van het „doelbewust" streven van den staat naar een betere verdeeling van den rijkdom. Maar beschouwt men deze uitlatingen in een onvoorbereid debat in verband

---

[1] *Handelingen*, blz. 322. De cursiveering is van den spreker.

met de vroegere geschriften dezer heeren en met hun practische politiek, dan is, geloof ik, de gevolgtrekking niet al te gewaagd, dat zij van den heer Levy niet ver verwijderd staan.

En de oud-liberalen, hebben dezen dan geen hart voor de misdeelden, scheidt dat hen van de groep Kerdijk-Heldt-Borgesius? Natuurlijk weet dat ieder wel beter. Te recht zei het mr. De Beaufort. Maar weder was geheel juist het antwoord van den heer Levy: „Hart voor de misdeelden — men kan het hebben op velerlei wijs. Men kan het hebben door het betoonen van liefdadigheid, door het uitreiken van aalmoezen, door het stichten van hofjes, door het bedenken van de kerk, bijvoorbeeld in zijn testament, ja zelfs door het voteeren in dit parlement van subsidiën voor gemeenten die het noodig hebben, en dus ook misdeeld zijn." Hart voor de misdeelden, dat kan geen criterium zijn voor een politieke partij. Maar wat is uw richtsnoer? De heeren Van Houten en De Beaufort hebben het uitgesproken: in stede van te streven naar een betere verdeeling der rijkdommen, klagen zij nu reeds over een wetgeving, eenzijdig in het belang der misdeelden. De hervormingen moeten passen in het kader van het burgerlijk recht en wel omdat dit uitgaat van de gelijkheid der partijen; om het beginsel der rechtsgelijkheid.

Hier nu ligt zonder twijfel een principieel verschil tusschen rechter- en linkerzijde. Dat mannen als Kerdijk, Borgesius en Heldt het eens zijn met mr. Levy, dat rechtsgelijkheid der partijen bij het loon-contract een fictie is, in strijd met de werkelijkheid, een fictie die zij niet tot grondslag nemen van hun practische politiek — daar kan niemand aan twijfelen. En verbazen kan men zich slechts dat in dezen tijd een dergelijke leus als richtsnoer der politiek wordt aangeprezen. De leus „rechtsgelijkheid" was allereerst een politieke leus, die beteekende: afschaffing van de staatkundige voorrechten, toegekend aan enkele standen. En op het gebied van het burgerlijk recht beteekende zij: afschaffing van de ongelijkheden in de algemeene rechtsbevoegheid der burgers, bijvoorbeeld de bevoegdheid om zekere beroepen uit te oefenen. Maar dat beginsel heeft nooit en nergens belet, bij bepaalde

contracten bindende voorschriften te geven voor de partijen. En nu komen, om *dit* te verhinderen, die leus der rechtsgelijkheid misbruiken — dezelfde mannen die op politiek gebied het mogelijke doen om de rechtsgelijkheid — in het kiesrecht — tegen te houden. Politiek zijn, volgens deze heeren, de burgers ongelijk. Zóó ongelijk, zóóver staan sommigen bij onze driemaal honderd duizend kiezers achter, dat zij niet in staat zijn .... deel te nemen aan het staatsbestuur? Neen, daar is geen sprake van; dat zij niet in staat zijn, zelfs vereenigd, de mannen te kiezen aan wie zij hun belangen willen toevertrouwen. Zóó ongelijk. Maar in den strijd om het bestaan zijn zij gelijk aan de anderen, al zijn ze ontbloot van al die machtsmiddelen welke de anderen te hunner beschikking hebben in dien strijd.

Is het ernst met dezen eisch der rechtsgelijkheid, dan — de heer Levy zei het te recht — is niet mogelijk de zorg voor den arbeider in geval van ongelukken; niet mogelijk de zorg voor pensioneering der arbeiders met verplichte deelneming. Ook niet mogelijk een bindende wet op de uitbetaling der arbeidsloonen; niet mogelijk een enkele beperking van den arbeidsduur van volwassen mannen in welk bedrijf ook. Dan moet ook de beperking van vrouwenarbeid worden afgeschaft — gelijk Van Houten dan ook eischt — dan zullen tal van andere bepalingen moeten afgeschaft worden in het assurantierecht, vennootschapsrecht, pandrecht en waar niet al.

Mij dunkt dat dit duidelijk is: Hier staan twee partijen, ofschoon nog schijnbaar ééne partij, tegenover elkander met tegengesteld doel. De ééne, vertegenwoordigd door Levy, Kerdijk enz., wil van den staat een, van zijn doel bewust, streven naar een rechtvaardiger verdeeling van den rijkdom, boven alles naar een verbetering van den toestand der misdeelden. De andere, wier woordvoerders worden gevonden in De Beaufort, Van Houten, Van Karnebeek, zegt: grijpt niet in in een verdeeling van den rijkdom, geen recht in het belang van enkele klassen. De eene neemt haar uitgangspunt in het historisch ontstaan en in de critiek op het ontstaan onzer toestanden, de andere vindt deze toestanden noodwendig, in

hoofdtrekken onveranderlijk. En ten aanzien van het loon-contract, het hoofdpunt der practische politiek, gaat de eene uit van de werkelijkheid der ongelijkheid der contracteerende partijen, de andere van de fictie der (zoogenaamde) rechts-gelijkheid. Niets minder dan twee principiëele verschillen, van uitgangspunt en van doel en zoowel in de algemeene richting als in de practische politiek.

Tusschen de beide partijen staan er enkelen, die ik midden-mannen zou willen noemen, zonder daarmede iets onaangenaams te bedoelen. De mannen als mr. Van der Kaay, die bij de liberale sprekers geen principiëel verschil heeft kunnen ontdekken; als mr. Mees, die ook slechts theoretische overeenstemming gebleken achtte.[1] Naast Mees denk ik mij onwillekeurig steeds Pierson. Beide mannen te humaan en te onbevangen om zich niet te verzetten tegen de toestanden die zij hebben zien voortkomen uit de oud-liberale leer, waarin zij opgevoed zijn. Maar beiden ook te zeer levend in het milieu dat de bodem was der oude leer, om zich op hun leeftijd er van los te maken, om het nieuwe in zich op te nemen en er zich in tehuis te gevoelen. Volkomen begrijpelijk is hun verzuchting: „wie gewoon is zelfstandig te denken, weet in onzen tijd niet recht, waar zijn plaats is". Toch voelt men tot dezen zich aangetrokken als tot mannen die zich rekenschap hebben gegeven van de critiek op hun leer, daarnaar getracht hebben haar te wijzigen en van de grootste fouten te zuiveren. Maar de anderen — het zij met onbescheidenheid gezegd — zij maken den indruk dat zij hun economische studiën vóór een kwart eeuw hebben gestaakt. Het moet Pierson vreemd te moede zijn geweest, toen hij in 1893 van partijgenooten in de Kamer moest aanhooren, dat de bestaande maatschappelijke organisatie zoo geheel samenhangt met de moreele en physieke eigenschappen van het menschelijk geslacht, dat zij in hoofdtrekken onveranderlijk is. Hem is het natuurlijk bekend dat er geen wetenschappelijk economist meer is die *dat* nog verkondigt. En vreemd moet het hem geklonken hebben toen hij den strijd der partijen hoorde voorstellen als een

[1] In de practijk meende hij niettemin dat uiteenloopende richtingen zouden ontstaan, naarmate men meer of minder sanguinisch is van aard.

strijd over vrijheid *zooveel mogelijk* of *zoo weinig mogelijk;* toen hij hoorde schermen met de *rechts*gelijkheid. Neen, de groote strijd van onzen tijd is gericht tegen de *materiëele* ongelijkheid en bovenal tegen het onrecht waaruit zij voortkomt; tegen den inhumanen strijd om het bestaan; tegen het onthouden der voorwaarden voor een menschwaardig bestaan aan de talrijkste klasse.

Hoelang zal ons staatsbestuur nog blijven onder den invloed der verouderde theorieën? Hoelang nog zullen met hare aanhangers in ééne partij te zamen blijven de mannen die onzen tijd begrijpen?

Voor ons is de bestaande maatschappij het product van historische factoren, waaronder het onrecht, „de zonde", een groote rol speelt. Ten aanzien van dat verleden verlangen wij van den staat een — niet ruw, doch geleidelijk — herstellende gerechtigheid. Voor de toekomst zoeken wij naar een humaner strijd om het bestaan en naar een rechtvaardiger verdeeling van den rijkom door nieuwe organisatie. Daarbij is ons de formeele vrijheid het hoogste niet. Het essentiëele is voor ons de feitelijke, werkelijke vrijheid van de talrijkste klasse om een menschwaardig bestaan te leiden. En een wetgeving die dit bereikt, zal ten slotte een wetgeving zijn niet in het belang van een enkele klasse. De bloedarmoede in één deel van ons maatschappelijk organisme gaat thans gepaard met overvolbloedigheid van het andere deel; op zich zelf reeds een kwaad. En beseften toch de rijken hoeveel minder demoralisatie en hoeveel meer werkelijk geluk in hun kringen zouden heerschen, als de lagere klassen gelukkiger waren. Er is een zoo innig verband tusschen de verschillende deelen van onze maatschappij, dat elk deel het best vaart bij het welzijn van het geheel.

s GRAVENHAGE, Februari 1894. Z. VAN DEN BERGH.

NASCHRIFT.

Terwijl dit artikel in de handen der redactie was, verscheen de uitnemende rede, waarmede prof. Krabbe te Groningen zijn lessen opende, getiteld *De werkkring van den Staat.* Ik heb haar dus niet meer kunnen benutten. Intusschen constateer ik met veel genoegen de overeenkomst in strekking met mijn opstel.

Als taak van den staat stelt de schrijver: „het vaststellen van handelingsnormen ten behoeve van het leven in de gemeenschap. Daardoor heeft de staat de organisatie der gemeenschap in handen. Aan die organisatie laat hij zich aanvankelijk niet verder gelegen liggen dan door, bij twijfel omtrent de rechtsnorm, het bindend gezag van een door gewoonte of overlevering aangewezen regel uit te spreken. Bij voortschrijding der cultuur begint hij deel te nemen aan de rechtsvinding, aan het opsporen van den rechtsinhoud en vangt daarmee aan zelfstandig, met zelfbewustheid, op de organisatie der gemeenschap in te werken" enz.

ONDERWIJZERSNOOD.

Men kan tegenwoordig geen onderwijsblad in de hand nemen of men vindt berichten als: in dit of dat arrondissement, in deze of gene gemeente zijn zooveel vacatures; voor een salaris van *f* 500 of *f* 550 heeft zich geen enkele sollicitant aangemeld; het hoofd der school staat alleen voor 80, 90, zelfs 100 leerlingen; de lessen worden bij beurten aan een deel der leerlingen gegeven, en meer dergelijke. Al die berichten mogen voor de minimumlijders onder de onderwijzers hoogst verblijdend zijn, voor de gemeente- en schoolbesturen met schrale kassen (en deze zijn het juist, waar het gebrek aan onderwijskracht het grootst is), en voor allen, die het wel meenen met de volksontwikkeling, zijn zij allertreurigst.

Het is nog geen jaar geleden, dat de statistiek aan het licht bracht, hoe slechts de helft der schoolkinderen in Nederland geacht kan worden het lager onderwijs volledig genoten te hebben, als zij de school verlieten en in stede van te kunnen hopen op verbetering in dezen bedenkelijken toestand, moet men vreezen, dat zij in de eerst volgende jaren nog erger zal worden, want al worden aanstonds middelen in het werk gesteld om in het gebrek aan onderwijzers te voorzien, dan zal het toch nog jaren duren eer hun werking zich doet gevoelen.

Wie mocht meenen dat we hier te doen hebben met een voorbijgaand verschijnsel, vergist zich. Feitelijk is deze periode van gebrek slechts een voortzetting van die, welke eenigen tijd vóór de invoering der onderwijswet van 1878 begon, slechts schijnbaar was zij na 1884 geëindigd, in werkelijkheid bestond zij nog even goed als vóór dat jaar; alleen, de regeering

was er in geslaagd haar voor den oningewijde te verbergen.

Hoe goed de bedoeling van artikel 24 alinea 1 en 2 der wet van 1878 was; door het aannemen van dit artikel in zijn verband met artikel 88 alinea 1 beging men een feil.[1] De liberale partij in de Kamer heeft zeker velen in den lande aan zich verplicht, toen zij de kamerleden, die het voorbeeld van Zwitserland, Saksen en Pruisen aanhaalden om aan te toonen, hoe slecht de verhouding tusschen het aantal onderwijzers en het aantal leerlingen wel zijn kon, om niet slechter te wezen dan elders, niet volgde, maar eenvoudig de vraag stelde, hoe moet die verhouding zijn om haar goed te kunnen noemen? En op zich zelf beschouwd was de aanneming van artikel 24 een schoone overwinning; de fout lag hierin dat men zich niet nauwkeurig rekenschap gegeven had van hetgeen er gebeuren moest na den slag, hoe men het veroverde terrein moest bewaren; men had niet gezorgd voor troepen, die de vruchten der overwinningen konden verzekeren. Dat dit niet geschied was, blijkt duidelijk uit de wijze, waarop regeering en kamermeerderheid de mogelijkheid der uitvoering van artikel 24 verdedigden; beiden bleken slechts gebrekkige kennis van de onderwijstoestanden te hebben en daardoor werd er te veel gegeneraliseerd; iets, dat de liberale leden met vele niet-liberale leden gemeen hadden; maar dat, vooral in een minister, die de macht heeft zich alle gegevens te verstrekken, niet te verdedigen is.

Bij de kamerdebatten ging men voortdurend van de onderstelling uit, dat bij aanneming van dit artikel het gemiddelde aantal leerlingen per onderwijzer 40 zou zijn. Dit was evenwel minder juist: Art. 24 schiep de mogelijkheid, dat

---

[1] Deze artikelen luidden:

Artikel 24. Het hoofd der school wordt bijgestaan door minstens één onderwijzer, als het aantal schoolgaande kinderen meer dan 30, door minstens twee onderwijzers, als het meer dan 70, door minstens drie, als het meer dan 120, en door minstens vier, als het meer dan 170 bedraagt.

Telt eene school meer dan 200 leerlingen, zoo moet minstens één onderwijzer op elk 40tal kinderen aan de school verbonden zijn en daarboven nog één meer, zoodra het getal schoolgaande kinderen een zuiver veelvoud van 40 met niet meer dan 24 overtreft.

Artikel 88, De termijn, tot het in werking brengen der voorschriften van artikel 24 dezer wet toegestaan, eindigt 1 Januari 1886.

in een school met 31 kinderen twee onderwijzers waren, d. i. 16 per onderwijzer, enz. Het getal 40 gold als gemiddelde alleen voor groote scholen. Bovendien zag men de standenscholen geheel over het hoofd; zij moesten toen voornamelijk onder de gesubsidiëerde bijzondere scholen gezocht worden, en nu leerde de statistiek over 1877, welke aan het hoofd van het departement in Juli 1878 toch bekend had kunnen zijn, dat toen reeds in die scholen met haar ruim 6600 leerlingen, 201 onderwijzers waren, dat is één op 33 leerlingen.

Doch zelfs met dit getal van 40 als gemiddelde, zouden op het tijdstip der wetsherziening ruim 13000 onderwijzers voor de ruim 520000 schoolgaande kinderen noodig zijn geweest, zoodat er ten naaste bij 3500 te kort kwamen, een getal, dat zelfs niet aangevuld zou zijn, als alle toenmalige kweekelingen — er waren er omstreeks 3000 — eensklaps onderwijzers geworden waren en de minister, die zich op dit getal beriep en beweerde, dat zij toch eens onderwijzer zouden worden, vergat dat in den regel slechts drie vijfden der candidaten voor de acte als onderwijzer slaagden.

Nog een belangrijke factor, waarmede men bij de bepaling van het aantal onderwijzers in de toekomst rekening moest houden, werd in 1878 bijna geheel buiten rekening gelaten. Leerplicht wilde men niet, want men hoopte, dat ook langs anderen weg het schoolverzuim verminderen zou. En toch dacht men er niet aan, dat wanneer die hoop niet ijdel bleek, er nog duizenden kinderen op de school zouden komen en onderwijzers vragen. In 1878 was het getal kinderen tusschen zes en twaalf jaar, die niet op de schoollijsten voorkwamen, nog bij de 80000 en ook toen kon men gemakkelijk berekenen, dat dit getal tot minder dan de helft moest slinken eer men kon zeggen, dat alle kinderen van dien leeftijd, voorzooverre dit in verband met de tijdstippen van plaatsing op de scholen mogelijk was, er plaats als leerling hadden.

Ik wees er met een enkel woord reeds op, dat art. 24 een fout was in verband met art. 88, eigenlijk had ik moeten zeggen, dat in dit laatste artikel de fout school. Wel is waar, werden aanstonds na de aanneming der wet loffelijke pogingen aangewend om in het tekort aan onder-

wijskrachten te voorzien: het aantal kweekscholen voor onderwijzers werd van 5 op 7 gebracht, en de rijksnormaallessen kregen zulk een uitbreiding dat er in 1879 reeds meer dan 3100 kweekelingen de lessen volgden tegen ruim 1400 in 1878; maar men had moeten bedenken, dat de toeloop voornamelijk de laagste klassen gold en dat eerst in 1883 de gevolgen der vermeerdering merkbaar zouden worden in het aantal geslaagden bij de examens, en dat men eerst dan krachtig met de aanvulling van het ontbrekende personeel zou kunnen beginnen. Toch werd bij koninklijk besluit van 17 Januari 1880 den gemeentebesturen de verplichting opgelegd op 1 Januari 1884 aan scholen met niet meer dan 70 leerlingen het volle getal er op alle andere scholen ten minste de grootste helft en op 1e Januari 1886 aan alle scholen het volle getal der bij art. 24 gevorderde onderwijzers te hebben.

Men is er licht toe geneigd te denken, dat de tegenwoordige onderwijzersnood een gevolg is van het koninklijk besluit van 18 April 1890, bepalende: 1°. dat op 1 Januari 1892 aan alle openbare lagere scholen het volle getal der bij het eerste en tweede lid van art. 24 gevorderde onderwijzers moest zijn en 2°. dat aan alle bijzondere scholen, die voor een rijksbijdrage in aanmerking komen, op 1 Januari 1894 een voorgeschreven deel van dat volle getal moest wezen en vooral zou men dit gelooven als men den minister hoort verklaren, dat op dien datum aan de bijzondere scholen nog wel 124 onderwijzers te kort kwamen. De oorzaak ligt echter dieper. Zoo even wees ik reeds op de onuitvoerbaarheid der voorschriften van 1880 en deze bleek duidelijk op 1 Januari 1884, want op dien datum ontbraken nog ongeveer 2000 onderwijzers om de plaatsen aan de openbare scholen te bezetten, die bezet hadden moeten zijn. Vandaar dat in 1883 het voorschrift van 1880 werd gewijzigd en aan alle scholen uitstel werd verleend tot 1 Januari 1886, en dat de regeeing in 1884 in de memorie van toelichting bij het ontwerp tot wijziging der wet van 1878 kon zeggen: „De regeering meent thans een stap verder te moeten gaan en door vermindering van de eischen in art. 24 der wet gesteld, ge-

paard met de verlenging van den termijn van art. 88, een poging te moeten aanwenden om den gemeentebesturen tegemoet te komen en zonder schade te doen aan het welbegrepen belang van het volksonderwijs de uitgaven in de toekomst binnen enger grenzen te beperken en wat nog moet gedaan worden, over een grooter aantal jaren te verdeelen".

Nu, die tegemoetkoming aan de gemeentebesturen werd gegeven door het minimum-aantal onderwijzers sterk te verminderen en het uitstel voor de toepassing van art. 24 te verlengen tot 1 Januari 1890 (of dit in het wel begrepen belang van het volksonderwijs was, laat ik in het midden); maar de verdeeling van wat nog gedaan moest worden over een grooter aantal jaren bleef achterwege, want de bepaling, dat op 1° Januari 1887 de helft van het gevorderde aantal onderwijzers aanwezig moest zijn, kan na alles wat reeds gedaan was, nauwelijks als overgangsmaatregel beschouwd worden. De regeering van 1884 bracht daardoor de zaak niet vooruit, zij gaf den gemeentebesturen uitstel zonder hen te dwingen tot geleidelijke uitvoering der wet over te gaan. Had zij voor de openbare scholen een dergelijke bepaling gemaakt als door het koninklijk besluit van 1890 ten opzichte van de bijzondere scholen gemaakt werd en had zij daarbij de volksvertegenwoordiging jaarlijks het tekort medegedeeld, dan was er met meer omzichtigheid bij de wijziging der koninklijke besluiten te werk gegaan. Nu stond men telkens bijna onvoorbereid voor een verbazend tekort en moesten de wijzigingen ieder als noodzakelijk voorkomen. Toch was dit slechts schijn en had men verder kunnen zijn, dan men nu is.

In 1880 had dat niet voorschrijven van jaarlijksche verbetering in den toestand aan de scholen met het grootste gebrek geen nadeelige gevolgen, omdat destijds het tekort aan onderwijskrachten zeer groot was bij geringen aanvoer, maar in 1884 was dit anders. Toen was het gebrek wel is waar ook groot, maar er was zulk een stijging in het aantal van hen, die de akten voor onderwijzer verkregen, dat het koninklijk besluit toen gemakkelijk ingericht had kunnen worden op een aanvulling van 700 à 800 open plaatsen per jaar, door in verband met de der regeering ten dienste staande opgaven

omtrent iedere school, de grens voor het al of niet voldoen aan de wet op 1° Januari van ieder jaar zoo te stellen, dat het tekort jaarlijks met die 700 à 800 beschikbare onderwijzers verminderd werd. De regeering deed dit evenwel niet en nu kregen de gemeentebesturen vrij spel. Voor een geleidelijke aanvulling van het personeel zorgden zij niet, er werd gewacht tot 1890 en nu deed zich het vreemde verschijnsel voor, dat er duizenden kinderen van het hun bij de wet toegezegde onderwijs verstoken bleven terwijl honderden onderwijzers zonder werk liepen. Dat de gemeentebesturen niet deden, wat gedaan moest worden, blijkt duidelijk uit de staten, bij de wetswijziging van 1884 overgelegd. Zij wezen op een tekort van 2275 onderwijzers aan de openbare scholen, als het regeeringsvoorstel aangonomen werd, en daar dit voorstel door de Kamer nog in gunstigen zin voor de volksontwikkeling gewijzigd werd, was het tekort dus nog grooter. Toch werd tusschen 1884 en 1890 het aantal onderwijzers aan die scholen slechts met ruim 1700 vermeerderd, hoewel er honderden geslaagden in die dagen vergeefs naar een betrekking dongen. Bij een tekort aan onderwijzerskrachten liepen er dus onderwijzers leeg en de markt werd overvoerd.

Welk gebruik de gemeentebesturen van dezen kunstmatig veroorzaakten overvloed maakten, moge blijken uit het volgende overzicht der jaarwedden in het tijdperk 1881 tot 1891.

De eerste kolom vermeldt de jaren, de tweede het aantal onderwijzers, niet hoofden van scholen in die jaren, de volgende kolommen geven het percent onderwijzers, dat het boven iedere kolom gestelde inkomen genoot.

		ƒ400 à ƒ499	ƒ500 à ƒ599	ƒ600 à ƒ699	ƒ700 à ƒ799	ƒ800 à ƒ999	ƒ1000 à ƒ1600
1881	5059	2.6	16.9	47.7	16.1	11	5.7
1882	5456	1.5	14	50.7	16.3	11.1	6.4
1883	6003	1	12.8	53.4	15.4	10.4	7
1884	6592	0.8	12.1	54.4	15.	10.4	7.3
1885	6979	1.8	13.4	51.8	15.1	10.4	7.5
1886	7273	5.2	14.8	46.2	15.7	10.4	7.7
1887	7628	9.6	15.2	41.4	15.9	10.3	7.6
1888	7828	12.5	15.5	37.7	16	10.7	7.6
1889	8001	14.3	15.8	34.9	15.7	11.1	8.2
1890	8225	16.4	16.5	32.4	14.8	11.9	8
1891	8594	17.8	16.8	30.4	14.5	12	8.5

Het aantal betrekkingen met het bij de wet voorgeschreven minimumsalaris van *f* 400, dat sedert 1880 steeds dalende was geweest, rees na 1884 snel, terwijl het aantal plaatsen van *f* 600 à *f* 700 een tegengestelde beweging maakte en met 24 pct. afnam, die voor bijna drie vierden vervangen werden door wedden van *f* 400 à *f* 500, voor ruim een zesde door wedden van *f* 500 à *f* 600, terwijl voor het overige hoogere salarissen in de plaats kwamen. Daarbij was en bleef de kans om eenmaal een betere positie te krijgen, even gering als in 1881, of liever zij werd geringer, want bleef aan de eene zijde het aantal plaatsen boven *f* 800 ongeveer een vijfde van het aantal onderwijzersbetrekkingen, aan de andere zijde werd de kans om eenmaal hoofd eener school te worden, steeds kleiner; immers er waren in 1880 aan de openbare scholen nog 2697 mannelijke hoofden tegen 3573 onderwijzers en 54 vrouwelijke schoolhoofden tegen 812 onderwijzeressen en in 1891 was de verhouding voor de bevordering veel ongunstiger: er waren toen 2882 mannelijke hoofden tegen 6166 onderwijzers en 77 vrouwelijke hoofden tegen 2428 onderwijzeressen.

Is het wonder, dat de onderwijzers ontevreden waren met hun hopelooze positie en een krachtige propaganda op het getouw hebben gezet om daarin verbetering te brengen? Maar die ontevredenheid der onderwijzers was niet het ergste gevolg der maatregelen van 1884; erger voor het onderwijs was, dat de oorzaak der kwaal de middelen ter genezing met zich bracht.

Met dat erger wil ik niet zeggen, dat ik het niet verkeerd acht, wanneer mannen en vrouwen, ontevreden met hun maatschappelijke positie, geroepen zijn om de jeugd op te voeden; ik ben stellig overtuigd, dat alleen opgeruimde, tevreden menschen dit goed kunnen doen; maar de nadeelen van de middelen ter genezing zijn nog veel grooter, zij schaden de volksontwikkeling en houden deze tegen in een tijd, waarin zij zoo hoog noodig met meer kracht ter hand genomen moest worden. De maatregelen van 1884 moesten den bestaanden onderwijzersnood verergeren.

De ouders hielden op hun kinderen te bestemmen voor den stand, die slechts aan zoo weinigen een behoorlijk be-

staan bood, en het aantal jongelieden, dat zich aanmeldde voor een plaats als leerling aan de inrichtingen tot opleiding van onderwijzers en onderwijzeressen nam schrikbarend af: er meldden zich aan

	voor de rijkskweekscholen		voor de rijksnormaallessen					
in 1881..........	527	candidaten	786	man.	en	397	vr.	candidaten
» 1882..........	514	»	1027	»	»	558	»	»
» 1883..........	508	»	1217	»	»	625	»	»
» 1884..........	524	»	1081	»	»	583	»	»
» 1885..........	461	»	843	»	»	434	»	»
» 1886..........	337	»	638	»	»	357	»	»
» 1887..........	287	»	415	»	»	339	»	»
» 1888..........	279	»	363	»	»	296	»	»
» 1889..........	163[1]	»	368	»	»	278	»	»
» 1890..........	164	»	290	»	»	291	»	»
» 1891..........	146	»	393	»	»	431	»	»
» 1892..........	272	»						

Daarbij bleef het echter niet; zooals uit het volgende staatje blijkt. Het geeft voor de aangegeven jaren in kolom A het aantal kweekelingen aan de rijksnormaallessen bij het begin van den cursus; in kolom B leerlingen dier inrichtingen, die een andere loopbaan kozen; in kolom C het aantal leerlingen dier inrichtingen, dat ze om andere[2] redenen verliet; in kolom D, de som der getallen van B en C, uitgedrukt in procenten van A; in kolom E het aantal kweekelingen aan gemeentekweekscholen en inrichtingen van bijzonderen aard.

	A	B	C	D	E
1881..........	3 296	92	99	5.8	1 540
1882..........	3 903	82	132	5.5	1 414
1883..........	4 624	118	161	6	1 579
1884..........	4 942	166	115	5.7	1 554
1885..........	5 163	352	317	11.2	1 565
1886..........	4 651	326	155	10.4	1 650
1887..........	4 090	288	96	9.4	1 506
1888..........	3 570	298	127	11.9	1 505
1889..........	3 044	241	66	10.1	1 280
1890..........	2 698	165	75	8.8	1 423
1891..........	2 482	186	67	10.3	1 567
1892..........	2 606				

[1] Deze sterke daling is een gevolg van den *dwazen* maatregel om beurzen af te schaffen.

[2] Bij dit »andere" zijn niet gerekend de leerlingen, die overgingen naar kweekscholen, naar andere normaalscholen, of die wegens ongeschiktheid voor het vak of door ziekte of overlijden die inrichtingen verlieten.

Alleen die bij het onderwijs betrokken waren, zagen dus in welke gevolgen de wetswijziging van 1884 moest hebben, alleen de regeering scheen dit niet te zien. Reeds in 1884 nam het aantal kweekelingen, dat zich aanmeldde, sterk af en het bleef afnemen tot in 1891, toen er kans was, dat het K. B. aangaande art. 24 nu toch eindelijk eens uitgevoerd zou worden en er dus een verhooging der jaarwedden te wachten was. Reeds in 1885 zwol de stroom van hen, die, hoewel oorspronkelijk voor het onderwijs bestemd, de onzekere kansen op een beter bestaan bij een ander beroep, verkozen boven de zekere kans op een hongerloon bij het onderwijs. De bijzondere inrichtingen vulden het tekort niet aan, maar begonnen zelf den invloed der slechte tijden te gevoelen, al was het niet in zoo sterke mate als de openbare, en zoo begon zich weldra een niet geringe daling te vertoonen in het aantal jongelieden, die voor de acte als onderwijzer of onderwijzeres werden geëxamineerd en deze verkregen:

in	1881	meldden	zich	aan	1 441	candidaten,	van	wie	865	slaagden
»	1882	»	»	»	1 660	»	»	»	963	»
»	1883	»	»	»	1 921	»	»	»	1 155	»
»	1884	»	»	»	2 191	»	»	»	1 223	»
»	1885	»	»	»	2 347	»	»	»	1 259	»
»	1886	»	»	»	2 323	»	»	»	1 152	»
»	1887	»	»	»	2 259	»	»	»	1 167	»
»	1888	»	»	»	2 199	»	»	»	1 100	»
»	1889	»	»	»	2 083	»	»	»	1 137	»
»	1890	»	»	»	1 701	»	»	»	961	»
»	1891	»	»	»	1 107	»	»	»	669	»
»	1892	»	»	»	1 232	»	»	»	852	»
»	1893	»	»	»	1 219	»	»	»	845	»

Verschuiving van uitvoering der wet, vermindering in de jaarwedden, verminderde toevloed van leerlingen aan de normaalinrichtingen, vermindering van het aantal geslaagden, dit zijn alzoo de oorzaken, dat de onderwijzersnood zich thans weder openbaart. Had de regeering in 1884 den gemeentebesturen niet zulk een uitstel verleend, zonder voor geleidelijken overgang te zorgen en had ieder zijn plicht

gedaan, dan zou de onderwijzersnood thans veel minder groot geweest zijn en we zouden niet zoo ver van de mogelijkheid om art. 24 uit te voeren verwijderd zijn als thans.

Nu kan het gebrek aan onderwijskrachten nog lang duren, want is men eenmaal zoover, dat elk schoolbestuur en iedere gemeente aan de wettelijke voorschriften kan voldoen, dan zal zeker de wet op den leerplicht gekomen zijn en dan zullen tenminste een 30000 van de ruim 60000 kinderen, die thans onder de volstrekte verzuimen in de statistiek gerangschikt zijn, naar school moeten en. eindelijk zal het verschil, dat thans overal, waar openbare standenscholen zijn, tusschen het aantal leerlingen per onderwijzer aan die scholen bestaat, moeten verdwijnen en al zullen die aantallen elkander nu ook tegemoet komen, dat wil zeggen, al stelt men de tegenwoordige verhouding tusschen het aantal leerlingen en het aantal onderwijzers aan de scholen voor gegoeden, ook niet als norm, dan zal toch een vermindering van het aantal leerlingen per onderwijzer op de scholen voor onvermogenden moeten plaats grijpen, die meer nieuwe onderwijskrachten zal vorderen, dan aan de scholen voor gegoeden vrijkomen.

Doch laat ons niet te ver vooruitloopen en ons houden aan de nog te verwachten behoeften bij de tegenwoordige wet. Wij hebben ons dan drie vragen te stellen. De eerste is: hoeveel onderwijzers moeten er per jaar slagen om de plaatsen aan te vullen, die ontstaan door overlijden, pensioneering, verandering van betrekking, huwelijk, enz., der in functie zijnde onderwijzers en onderwijzeressen? De tweede is: welke is de vermoedelijke toeneming in het aantal leerlingen en welke vermeerdering van het aantal onderwijzers wordt daardoor gevonden? De derde luidt: hoe groot is het tekort aan onderwijzers als aan de huidige voorschriften bij het tegenwoordige aantal leerlingen voldaan moet worden?

Bij de beantwoording der eerste vraag, kan het volgende staatje dienst doen. Kolom A bevat het aantal onderwijzers aan alle scholen in Nederland, zoowel hoofden van scholen als niet-hoofden, op het einde der vooraan genoemde jaren; kolom B de vermeerdering van dat aantal in datzelfde jaar, voor 1882 verkregen door het getal in kolom A voor 1882

te verminderen met dat van 1881, enz,; kolom C het aantal onderwijzers, dat in bedoeld jaar een acte verwierf en kolom D, het aantal onderwijzers, dat beschikbaar bleef tot aanvulling der open plaatsen, in de veronderstelling dat alle geslaagden dat jaar geplaatst werden; dit aantal is dus gelijk aan het verschil der getallen in de kolommen C en B, de daarachter gestelde percenten geven de verhouding aan tusschen de getallen in de kolommen A en D.

	A	B	C	D
1881.....	8 457			
1882.....	8 785	328	526	198 of 2.3 pct.
1883.....	9 233	448	682	237 » 2.5 »
1884.....	9 708	475	756	281 » 2.9 »
1885.....	10 141	433	805	372 » 3.7 »
1886.....	10 415	274	731	457 » 4.4 »
1887.....	10 793	378	678	300 » 2.8 »
1888.....	11 043	250	616	366 » 3.3 »
1889.....	11 250	207	644	437 » 3.9 »
1890.....	11 583	333	523	190 » 1.6 »
1891.....	11 917	334	340	6 » 0.05 »

Daar het percent onderwijzers, jaarlijks tot aanvulling van het corps benoodigd een vrij constant getal moet zijn, laat zich reeds aanstonds uit de sterke afwijkingen in kolom D afleiden, dat de daar gevonden getallen voor ieder jaar niet juist kunnen zijn en bovendien weet men, dat na 1884 vele onderwijzers te vergeefs naar een betrekking dongen en dus niet alle opengevallen plaatsen aangevuld werden. Doch bedenkt men, dat in 1881 de behoefte aan onderwijzers groot was en dat met 1° Januari 1892 alle gemeenten haar personeel voltallig gemaakt moesten hebben, dan is het niet te gewaagd aan te nemen, dat op het einde van 1881, zoowel als op het einde van 1891 alle onderwijzers een betrekking hadden en dat dus allen, die in het tienjarig tijdvak niet tot vermeerdering van het personeel hadden bijgedragen, tot aanvulling daarvan hadden gediend, of dat jaarlijks 2.7 pct., het gemiddelde over dat tijdvak, door den dood, pensioneering of verandering van betrekking aan het corps onttrokken wordt. Natuurlijk neemt het aantal onder-

wijzers, dat noodig is om het het corps op sterkte te houden met hun geheel aantal toe; in 1881 was het volgens den hier genomen maatstaf 230, in 1891 omstreeks 320.

Maakt men dezelfde berekening voor de onderwijzeressen dan blijkt dat jaarlijks 6.4 pct. het corps verlaat en dat er ter aanvulling in 1881 circa 170, in 1891 bijna 300 noodig waren. Dat dit percent dat der onderwijzers verre overtreft, is een gevolg van de omstandigheid, dat vele onderwijzeressen het onderwijs vaarwel zeggen als zij huwen, de school voor een anderen werkkring verlaten of geen gebruik van de verkregen acte maken.

Uit het een en ander valt te constateeren, dat er jaarlijks ter aanvulling van het corps onderwijzers en onderwijzeressen in 1881 circa 400 en in 1891 omstreeks 620 personen moesten slagen bij de acte-examens.

Wat zal de toekomst in dit opzicht eischen? Was er reden om te meenen, dat na 1891 het aantal onderwijzers niet stijgen zal, dan zou ook dat getal 620 als geldend voor volgende jaren beschouwd kunnen worden; maar niets wettigt die meening. Integendeel, er is veel reden om aan te nemen, dat dit aantal nog zeer sterk zal stijgen. Ten eerste is de algemeene toeneming der bevolking oorzaak, dat ook het aantal schoolkinderen tusschen 6 en 12 jaar voortdurend wast; van 1 Januari 1889 tot 1 Januari 1892 steeg hun aantal van 601056 tot 609062 d. i. met ruim 2500 per jaar. Ten tweede daalde het percent kinderen tusschen 6 en 12 jaar, die niet op school zijn, van 13.2 op 31 December 1885 tot 10.2 pct. op 31 December 1892, d. i. gemiddeld met 0.4 pct. of ongeveer 2400 kinderen per jaar, en die daling zal voortgaan totdat de statistiek niet meer dan 5 à 6 pct. aanwijst. Ten derde heeft art. 5 der wet van 1889 tot het tegengaan van overmatigen en gevaarlijken arbeid van jeugdige personen en vrouwen, waarbij bepaald wordt, dat de arbeid van kinderen beneden 16 jaar in fabrieken en werkplaatsen niet later mag eindigen dan te zeven uur des namiddags, ten gevolge, dat steeds minder kinderen beneden dien leeftijd door de werkgevers aangenomen worden en dat dus meer kinderen na het 12e jaar op school blijven. Vergelijkt men het driejarig tijdvak

1 Januari 1886 tot 1 Januari 1889 in dit opzicht met het driejarig tijdvak 1 Januari 1889 tot 1 Januari 1892, dan blijkt dat het aantal schoolgaande jongens boven 12 jaar in het eerste gemiddeld met nog geen 600 vermeerderd en in het laatste jaarlijks met ruim 1200. Voor de meisjes is uit den aard der zaak de vermeerdering minder sterk: voor 1889 bedroeg zij ruim 900, na 1889 bijna 1050 per jaar. Het getal leerlingen boven 12 jaar zal bij een matige berekening zeker 150.000 gaan bedragen en thans bedraagt het nog geen 100.000.

Ten vierde zijn lang niet alle onderwijzersplaatsen in de openbare scholen bezet, getuigt het groot aantal oproepingen der gemeentebesturen in de onderwijsbladen en de steeds luider aangeheven klacht over gebrek aan personeel. Ten vijfde leert de *staat, aangaande het vermoedelijk bedrag door het rijk over* 1893 *uit te keeren aan de bijzondere scholen* (*bijlage D der memorie van toelichting bij de staatsbegrooting voor het dienstjaar* 1894), dat voor een volledige uitvoering der wet aan de bijzondere scholen nog 700 à 800 onderwijzers aangesteld moeten worden.

Die volledige uitvoering moet volgens het koninklijk besluit van 18 April 1890 op 1 Januari 1899 een feit zijn. Tot dien datum is er geen enkele reden om aan te nemen, dat de stijging in het aantal onderwijzers zal ophouden of zelfs maar verminderen en daar nu de stijging van het aantal, dat de opengevallen plaatsen moet aanvullen, daarmede gelijken tred houdt en sinds 1881 met ruim 20 per jaar vermeerderde, is het geoorloofd te veronderstellen, dat de aanvulling zal vorderen of gevorderd hebben.

in	1892.........	640	onderwijzers
»	1893.........	660	»
»	1894.........	680	»
»	1895.........	700	»
»	1896.........	720	»
»	1897.........	740	»
»	1898.........	760	»

Gedeeltelijk is het antwoord reeds gegeven op de tweede door mij gestelde vraag: Welke is de vermoedelijke toeneming

van het aantal leerlingen en welke vermeerdering van het aantal onderwijzers wordt daardoor gevorderd? De vermoedelijke stijging van het aantal leerlingen gaf ik reeds aan en de laatste helft der vraag wacht dus nog op een beantwoording. Op 1 Januari 1892 waren er in Nederland 659102 leerlingen aan alle scholen en daarvoor waren 16401 onderwijzers en onderwijzeressen, d. i. 40 leerlingen per onderwijzer. Volgens dien maatstaf zal de algemeene toeneming der bevolking een jaarlijksche vermeerdering van het aantal onderwijzers met ruim 60 vorderen; de jaarlijksche vermindering van het aantal niet schoolgaande kinderen tusschen 6 en 12 jaar zal er eveneens 60 vragen, de vermeerdering van het aantal leerlingen boven 12 jaar zal er ook ruim 30 eischen, en bij toeneming van het aantal voorbereidende klassen aan de lagere scholen, die evenwel niet zeker is, omdat het aantal door het openen van bewaarscholen ook verminderen kan, zullen ook deze klassen tot vermeerdering van het personeel bijdragen. Zoodat onder de tegenwoordige omstandigheden het corps onderwijzers met 150 man per jaar versterkt zal moeten worden, alleen doordat de schoolbevolking grooter wordt.

De derde vraag was: hoe groot is het tekort van onderwijzers als aan de huidige voorschriften bij het tegenwoordige aantal leerlingen voldaan moet worden? Het antwoord daarop gaf de bovenvermelde staat voor de bijzondere scholen en hoe groot het tekort aan de openbare scholen is, laat zich niet met juistheid benaderen. Een opgave van dit aantal in den staat van het hooger, middelbaar en lager onderwijs zou de waarde van dien staat niet verminderen en het oordeel der volksvertegenwoordiging over den juisten toestand gemakkelijker maken.

De minister van binnenlandsche zaken koestert de hoop dat met 1 Januari reeds in de bestaande behoeften aan onderwijzers zal kunnen voorzien worden en rekent om dit te bewijzen aldus. „Met 1 Januari 1895 zullen er op de bestaande gesubsidiëerde bijzondere scholen, ter voldoening aan het koninklijk besluit van 18 April 1890, 252 onderwijzers noodig zijn boven het getal dat in 1894 wordt vereischt. Nu zullen

er in het aanstaande jaar 1894, wanneer men rekening houdt met de uitkomsten, verkregen op de akte-examens van de laatste drie jaren, ongeveer 900 onderwijzers de onderwijsakte verwerven en beschikbaar worden voor de bezetting van openstaande plaatsen. Van dit getal zullen er ongeveer 580 noodig zijn om de plaatsen aan te vullen, die wegens overlijden, tengevolge van bevordering of pensioneering, wegens ouderdom of lichaamsgebreken openvallen, zoodat ongeveer 320 bevoegde onderwijzers beschikbaar zullen zijn. Van die 320 zullen er 120 moeten dienen voor de plaatsen, welke sedert 1 Januari 1894 openstaan, zoodat er ongeveer 200 zullen zijn om de plaatsen te bezetten, die met 1 Januari 1895 moeten worden vervuld."

Over het algemeen komt mij deze berekening te optimistisch voor, want *ten eerste* wordt er niet vermeld, hoeveel onderwijzers gedurende 1894 wel aan de openbare school noodig zullen zijn om aan de voorschriften van artikel 24 te voldoen en dat getal is blijkens den aanhef van dit opstel niet gering; *ten tweede* kon dat getal 900 wel eens te ruim genomen zijn, als men bedenkt, dat er in de drie laatste jaren respectievelijk slechts 669, 852 en 845 onderwijzers en onderwijzeressen slaagden; *ten derde* zullen niet ongeveer 580, maar ongeveer 680 openvallende plaatsen aan te vullen zijn. Om aan alle behoeften in 1894 te voldoen, zullen er moeten slagen: 680 onderwijzers voor de openvallende plaatsen, 150 voor de toeneming der schoolbevolking, 124 voor de op 1 Januari 1894 aan de bijzondere scholen ontbrekende onderwijzers, en 252, die daarenboven nog in 1894 aangesteld moeten worden, dat is, behalve wat de openbare school zal vorderen, ruim 1200 onderwijzers. Tegen de geheele redeneering des ministers heb ik het bezwaar, dat zij slechts rekening houdt met één jaar en niet het oog richt op 1 Januari 1899.

Trachten wij, uitgaande van 1° Januari 1893, het tijdstip door meergemelden staat aangegeven, te bepalen, hoeveel onderwijzers er vóór 1° Januari 1899 slagen moeten, daarbij aannemende, dat op den datum van uitgang de openbare school van een voldoend personeel voorzien was, dan vinden wij, dat ter aanvulling noodig zijn respectievelijk 660, 680, 700,

720, 740 en 760 onderwijzers, d. i. 4260 onderwijzers; dat de jaarlijksche toeneming van het aantal leerlingen zal vorderen de aanstelling van 6 × 150 of 900 onderwijzers, dat de bijzondere scholen bij het tegenwoordige aantal leerlingen nog 700 à 800 onderwijzers in dienst moeten nemen en dat er dus tusschen 1° Januari 1893 en 1° Januari 1899 nagenoeg 6000 onderwijzersakten behaald moeten worden. Er werden in 1893 uitgereikt 845 akten en 1894 en volgende jaren zullen er dus ieder 1000 à 1100 moeten opleveren.

Bij deze geheele berekening is ondersteld, dat leerplicht op 1° Januari 1899 nog niet ingevoerd is. Is dit wel het geval dan zullen er jaarlijks nog een zestigtal onderwijzers meer moeten slagen en kan men tot dat jaar aan den steeds sterker wordenden aandrang om kleinere klassen in de volksscholen geen weerstand bieden, dan zullen er ieder jaar nog meer aan het examen moeten voldoen; met andere woorden men zal den toevloed van 1884 weer in het leven moeten roepen. Maar hoe?

Uitbreiding van het aantal inrichtingen tot opleiding zal daartoe noodig zijn, want vóór 1884 waren er meer kweekscholen en meer normaallessen. Een vraag. die zich bij deze uitbreiding voordoet is: welke soort van inrichtingen moet vermeerderd worden, de kweekscholen of de normaallessen? Gaat men uit van de stelling, in 1890 ook door *De Standaard* als juist erkend, dat een kweekschoolopleiding met een voldoende practische vorming eigenlijk de eenige is, die op den duur blijkt aan alle eischen te beantwoorden, dan is er maar één antwoord mogelijk: het aantal kweekscholen moet grooter worden.

De openbare school met haar ruim 9000 mannelijke onderwijskrachten vordert jaarlijks, ook zonder uitbreiding van het tegenwoordige aantal leerlingen per onderwijzer, circa 250 nieuwe krachten en al de openbare kweekscholen te zamen leveren er niet meer dan 150 als men heel ruim rekent. Een vijftal nieuwe kweekscholen of uitbreiding van het aantal kweekelingen op de bestaande zou dus geen overdaad wezen. En dan nog de kweekscholen voor onderwijzeressen,

die er reeds lang moesten zijn. Het openbaar onderwijs gebruikt ruim 2500 vrouwen als onderwijskracht en nog altijd laat de eerste Rijkskweekschool voor onderwijzeressen op zich wachten.

Met dit al zou de vermeerdering der kweekscholen toch niet baten als niet tevens de jaarwedden werden, wat zij vóór 1885 waren en als een betere regeling dier wedden niet tegemoet kwam aan de ongunstige verhouding welke langzamerhand tusschen het aantal onderwijzers en hoofden van scholen is ontstaan. Voor het eerste zorgt de onderwijzersnood, voor het laatste moet de regeering zorg dragen en tevens dient zij er door verhooging der minima voor te waken, dat het bedrag der wedden niet aanstonds terug gaat loopen als in den nood maar even voorzien is. Dat daarbij de hoogere uitgaven grootendeels ten laste van het Rijk gebracht moeten worden, spreekt bij den onhoudbaren toestand der financiën van vele gemeenten van zelf.

De strengst mogelijke handhaving van het K. B. van 28 April 1890, verhooging van de wettelijke minima met een behoorlijke verhooging na een zeker aantal dienstjaren, uitbreiding van het aantal kweekscholen, zijn de eenige middelen om het kwaad te keeren, dat thans ons volksonderwijs bedreigt en hier en daar reeds aangetast heeft. Mogen zij spoedig in het werk gesteld worden, want de nood dringt. Iederen dag uitstel is een onherstelbaar verlies voor de volksontwikkeling; de leertijd der tegenwoordige schooljeugd is kort en de schade door het gebrek aan personeel aangericht, zal voor haar nooit hersteld kunnen worden. Wien dus het woord volksontwikkeling meer dan een leus is en wie de macht heeft het jonge geslacht te beschermen tegen de gevolgen van fouten, waaraan het part noch deel heeft, stelle zich in de bres, waar het zoo ernstig wordt bedreigd.

AMSTERDAM. H. W. J. A. SCHOOK.

DE VERKIEZINGEN.

Prenons tout au sérieux, ne prenons rien au tragique! De verkiezingsstrijd van 10 en 24 April 1894 heeft voor de democratie in Nederland niet meer dan eene betrekkelijke en voorbijgaande beteekenis. Ware de afloop gunstig geweest voor het ministerie, dat zonder verwijl eene werkelijk finale kiesrechtuitbreiding wenschte tot stand te brengen, — voorzeker, er zou reden geweest zijn om zich te verheugen en uit te roepen: „als we er zóó kunnen komen, des te beter!" Nu de afloop ongunstig was, nu de hooggespannen verwachtingen teleurgesteld werden, is er geen reden om den moed te verliezen en blijft het blijmoedig vertrouwen ongeschokt: „we komen er toch, we komen er niets minder goed, alleen maar iets later!"

Die verkiezingsstrijd is als een proces in eersten aanleg, waarin de rechter, voor wien de zaak diende, tegen ons heeft vonnis gewezen, maar waarin onze bevoegdheid — en onze lust! — tot appelleeren of in revisie komen ongelimiteerd is, en waarin de instanties — voor ons, niet voor de tegenpartij! — eindeloos zijn. Voor de eischende democratie is die rechtsstrijd nimmer geëindigd, vóór en aleer hij te haren gunste beslist werd. Voor het zich verwerend conservatisme is met de eerste de beste ongunstige beslissing de geheele zaak uit, brengt de eerste verloren instantie tevens de eindbeslissing. Dit inzicht, dat aan beide zijden niet ontbreekt, is tevens begrip van het groot verschil aan innerlijke kracht der beide partijen. In dit opzicht heeft de democratie alles

vóór. De tegenpartij moge, met of zonder bewustheid de eene of andere rechtsstaattheorie huldigend, het kiesrecht beschouwen als eene functie van het staatsorganisme, waarvoor zij zelf bevoegd en verplicht is, naar eigen opvatting van het staatsbelang de organen aan te wijzen, — zij onderwerpt zich en doet afstand van die aanspraken, zoodra een sterkere macht haar de hand op den schouder legt; wat haar grondwettelijke bezwaren betreft, deze vergeet zij binnen zoo korten tijd, als waarbinnen grondwettelijke bezwaren (wie herinnert zich de orthodoxe uitleggingen van art. 194 der grondwet?) plegen vergeten te worden. Wie daarentegen de finale uitbreiding van de kiesbevoegdheid verlangt, omdat hij zich solidair gevoelt met die klasse van burgers, die niet langer verlangen geregeerd te worden naar wetten, aan welker samenstelling zij geen part of deel gehad hebben, — wie met beslistheid aan een bevoorrechte klasse het recht ontzegt, over het wèl en wee van een heel volk te beslissen langer dan dit volk zelf dat dulden wil, — die eischt rechtvaardigheid, en blijft rechtvaardigheid eischen tot het allerlaatste toe, totdat de macht, die beslissen kan, rechtvaardigheid hebbe verwezenlijkt. De democratie, die thans voor haar goed recht opkomt, weet met zekerheid, dat slechts eene korte spanne tijds nog haar recht haar kan onthouden worden. Haar positie is vooral niet minder sterk, dan die der kerkelijke partijen was in den schoolstrijd. Zooals voor die kerkelijke partijen de parlementaire en zelfs de electorale nederlagen niet veel meer waren dan incidenteele moeilijkheden, die zij onmiddellijk weder vergaten, om opnieuw op eene rechtvaardiger beslissing van wie de beslissing geven kon aan te dringen, — zóó en niet anders zal het ook wezen met de democratische beweging dezer dagen in Nederland.

De uitkomst van den verkiezingsstrijd is als een verloren veldslag, episode in een veldtocht, die onmogelijk verloren kan worden, die niet anders dan met zegepraal eindigen kan. De twee strijdende machten stonden en staan nog tegenover elkaar als eenerzijds een *leger*, dat van ouds goed georganiseerd is en goed aangevoerd wordt, dat over de beste wapenen en schier onuitputtelijke voorraden ammunitie be-

schikt, maar dat zich nergens verder recuteeren kan, en als andererzijds een *volk*, dat onder voortreffelijke leiding voortgaat, zich hoe langer hoe beter te organiseeren, zich steeds geduchter te wapenen, en dat lichting bij lichting kan oproepen tot deelneming aan den strijd. Aan welke zijde de overwinning verzekerd is, dat is niet twijfelachtig. Voor de democratie is elke verloren veldslag een aansporing te meer tot verhoogde krachtsontwikkeling; voor het conservatisme wordt één ongelukkige dag het begin van de volkomen, van de finale, van de onvermijdelijke nederlaag. De *grande armée* was in staat, schitterende wapenfeiten te verrichten; zij vermocht den overtocht der Moskwa te forceeren; haar wachtte de vlucht over de Beresina. Laat het conservatisme, dat met inspanning van al zijne krachten dezen stembusstrijd gewonnen heeft, maar eens beproeven, in het aanwinnen van nieuwe krachten zich met de democratie te meten. De macht der democratie groeit aanhoudend, niet alleen door toenemend zelfbewustzijn in de arbeidersklasse, ook door toenemende sympathie bij de jongelingschap der bezittende klasse. Er bestaat veel meer kans, dat van de Utrechtsche studenten, die zich thans nog voor de conservatieve candidaturen van een curator hunner universiteit en van den voorzitter van haar oud-studentenfonds hebben laten opwarmen, — als ze maar eenmaal buiten de akademische atmospheer zijn geraakt en de frissche adem van het modern-maatschappelijk leven over hen heen is gegaan, — dat de meesten hunner binnen betrekkelijk korten tijd tot de vrienden der democratie zullen gaan behooren; dan dat van het halfhonderd studenten, die vóór en op 10 en 24 April in de hoofdstad zoo kranig en met zooveel onvermoeibare toewijding als jonge democratische garde dienst hebben gedaan, later ook maar een half dozijn, onder den invloed hunner naaste omgeving en hunner belangensfeer, aan de zaak van het volk ontrouw zullen worden.

Het is te verwachten, dat de conservatieve meerderheid in de Tweede Kamer, die het zoo scherp heeft afgekeurd, dat de regeering een beroep op de kiezers meende te moeten doen, nu aan de voor haar zelf gunstige uitspraak der stem-

bus de grootst mogelijke beteekenis zal willen toekennen. Na een oogenblik van prostratie heeft zij zich nagenoeg geheel weten te herstellen, en daarop zal, daarop mag zij zich beroemen: *der Riese hat wieder die Mutter berührt, und es wuchsen ihm neu die Kräfte.* Zij gelieve zich daarbij te herinneren, dat de zoon van Gaea het niet lang meer volhield, toen de jonge held optrad, sterk genoeg, om den reus op te tillen, hem te heffen van den bodem, hem in zijn armen te verstikken.

Hoe uitstekend het conservatisme begrijpt, welke belangen het op 't spel heeft staan en welk gevaar deze bedreigt bij verkiezingen als die nu achter ons liggen, kan men opmaken uit de middelen, waarmede het den strijd gevoerd heeft. Alleen op zelfbehoud bedacht, schier wanhopende aan het resultaat van zijn verzet, scheen het alle zedelijk onderscheidingsvermogen verloren te hebben. Schering en inslag van negen-en-negentig percent der conservatieve redevoeringen, artikelen, vlugschriften, vliegende blaadjes was de onware, de leugenachtige, de telkens uit de stukken weerlegde en telkens weder herhaalde bewering, dat minister Tak en zijne grondwetschennende vrienden de bedelaars en landloopers tot kiezers wilden maken. Op kerkelijke hartstochten, vooral ook op Kuyperophobie bij burgers en boeren, is nooit schandelijker gespeculeerd. Wat zekere in en buiten de hoofdstad overbekende onderwijsspecialiteit in het befaamde blaadje *Meer Licht* tegen den amsterdamschen candidaat Treub durfde schrijven, was nog de goedaardigheid zelve, vergeleken met hetgeen diezelfde man (door locale grootheden als bij uitstek betrouwbaar aan de kiezers voorgesteld) zich niet schaamde, in strooibiljetten aan den alkmaarschen candidaat Treub ten laste te komen leggen. Op 't zelfde moment, dat gene den radicaal, den „verkwister" van der goede burgers belastingpenningen, aanklaagde, bestreed een groot grondbezitter, invloedrijk lid der Eerste Kamer, den heer Treub (die een onverdedigbaar amsterdamsch subsidie aan de tentoonstelling eener bloeiende landbouwmaatschappij had helpen afstemmen) als „vijand van den landbouw". Klassieke voorbeelden van

de verbijsterende massa beleedigende, verdachtmakende en insinuëerende scheldlitteratuur, die de kolommen der *Nieuwe Rotterdamsche Courant* dag aan dag bevatteden, zijn en blijven het door een voornaam, akademisch gevormd en in het parlement vergrijsd Amsterdammer onderteekende artikel tegen de candidatuur-'t Hooft in Haarlemmermeer, en het door eenen anonymus „ingezonden" (?) artikel tegen de candidatuur-Lely in Lochem, twee stukjes, die van *durven* getuigen, maar die de fortuin evenwel versmaad heeft met hare gunst te beloonen. Klassiek voorbeeld van de verkiezingsmanoeuvres, die gebezigd werden, is en blijft het vuilaardig-domme bericht, dat de minister Pierson eene conversie der $3^1/_2$ pct. Nederlandsche Staatsschuld voorbereidde en dat dit de verklaring was van het „ijveren van invloedrijke zijde voor het ministerie-Tak", — een bericht, dat in den *Maasbode* zeer op zijn plaats was, maar dat (zóó hoog was de hartstocht opgevlamd!) tot ieders vèrbazing op 't laatste oogenblik nog een plaats vond in de kolommen van den *Tijd*. In één woord: 't was alles demagogie, en wie te jong is, om de Aprilbeweging van 1853 beleefd te hebben, stelt zich onwillekeurig de gebeurtenissen van toen ter tijde niet veel anders voor, dan de dingen, die hij dezer dagen voor oogen heeft gehad.

Als door den gevoerden strijd iets is duidelijk geworden, dan is het de oorzaak van der conservatieven vrees voor wat zij voorstellen als het noodzakelijk gevolg van een democratisch kiesrecht: voor toenemende corruptie en demagogie. Zooals de waard is, vertrouwt hij zijn gasten. En als iets geschikt is, om de ongegrondheid dier vrees te bewijzen, dan is het de waardige, uit zelfbewuste kracht te verklaren manier van optreden en van strijden, waardoor, over 't algemeen en met enkele uitzonderingen, de woordvoerders der nederlandsche democratie zich hebben onderscheiden.

Dat de herstemmingen van 24 April niet beantwoord hebben aan hetgeen men op grond van de stembuscijfers van veertien dagen vroeger meende te mogen verwachten, is voor een groot deel en zeker in de helft der districten, het gevolg van de moeilijkheid, om liberale stemmen op anti-revolutionnaire of

ook op radicale candidaten of op den heer Schaepman, om andererzijds anti-revolutionaire stemmen op liberale candidaten te doen overgaan. De oude waarheid, dat het bloed kruipt, waar het niet gaan kan, werd zeer ten nadeele van de gemeenschappelijke zaak der democratische partijen opnieuw proefondervindelijk bewezen. Terwijl omgekeerd de tegenpartij op de goed gedisciplineerde en volstrekt niet door sentimenteele bezwaren geplaagde roomsch-conservatieve hulptroepen staat maken en ten volle vertrouwen kon!

Wat de verkiezingen in de groote steden van het welvarende centrum des lands en speciaal de herstemming in Amsterdam betreft, behoeft de zegepraal der conservatieve demagogie allerminst te verwonderen. Evenmin als er reden is, om zich over het niet opkomen van de grootste helft der amsterdamsche kiezers te verbazen of te verontwaardigen, of om uit dat verschijnsel conclusies te trekken vóór of tégen een democratisch kiesrecht. Het 7de additioneele artikel van de in 1887 herziene grondwet heeft het staatsburgerschap toegekend aan de bezittende, vermogende klasse, en verder, althans (dank zij het verband met de personeele belasting) in de groote steden, enkel en alleen aan de kleine burgerij, aan hetgeen onze oostelijke naburen de klasse der *Spieszbürger* noemen. Aan de werkliedenklasse, die het kiesrecht vraagt en het zou weten te gebruiken, heeft de wetgever van 1887 het kiesrecht onthouden; aan de kleine burgerij, die als geheel genomen nooit aan politieke rechten gedacht had, heeft hij dat recht in den schoot geworpen. Zij weet niet, wat er mede te beginnen. Zij geeft, o ja, het voorbeeld van en munt uit door een aantal huiselijke en maatschappelijke deugden, door familiezin, door arbeidzaamheid, door spaarzaamheid, door soberheid, en door zooveel meer. Maar ze gaat op in de zorgen voor het dagelijksch brood, veel meer dan de klasse der werklieden; houden te eeniger tijd die zorgen op, dan wordt rustig vegeteeren haar ideaal. Buiten den engen kring harer gewone bezigheden en bemoeiingen denkt zij niet verder dan haar neus lang is, en in politieken zin is zij het treurigste deel des volks. Voor de eene helft vormt zij eene inerte massa. Op hoe laag peil de

politieke ontwikkeling harer andere helft staat, dat bewijst het soort van argumenten, waarmeê men, vooral bij gemeenteraadsverkiezingen, tot haar begrip moet pogen door te dringen, dat bewijst het sollen van alle partijen met de „neringdoenden", met den nijveren „middenstand", het bestaan en de actie van sommige vereenigingen, die den middenstand heeten te vertegenwoordigen, haar strijd tegen de coöperatie, de rol van sommige handige, uit een ander *milieu* afkomstige woordvoerders in die vereenigingen. De *épicier*, de man uit het gilde der *Gevatter Schneider und Handschuhmacher*, is bekrompen bang voor 't verliezen van een klant, meer dan de arbeider zich bezorgd maakt voor 't verliezen van zijn broodwinning. En terwijl de arbeider, die voor de pressie van een werkgever zwichten moet, dit veelal diep smartelijk voelt als een hem aangedaan onrecht, waartegen zijn gemoed in opstand komt, vindt de kleine burgerij het toegeven aan pressie van dien aard de natuurlijkste zaak der wereld; uit haar kring zijn afkomstig de twee spreekwoorden, voor puike huisbakken wijsheid verkondigd, dat men het woord spreekt van den man wiens brood men breekt, en dat men met den hoed in de hand komt door het gansche land. Terwijl eindelijk de arbeider het met voldoening ziet en er trotsch op is, wanneer mannen uit zijn eigen klasse hem vertegenwoordigen, zal de man uit de kleine burgerij veeleer blijk geven van nijd of van wantrouwen jegens zijn klasse- of standgenooten. Ieder, die zich ooit te Amsterdam met verkiezingen heeft ingelaten, heeft de typische voorbeelden van deze karaktertrekken maar zoo voor 't grijpen. Zoo die Amsterdamsche komeneischbaas, die (ongeveer zeven jaar geleden) op verzoek van een zijner klanten gracieuselijk glimlachend zijn handteekening bij die van negentien andere leden van *Burgerplicht* voegde, om het bestuur van die kiesvereeniging tot het samenroepen eener vergadering te dwingen, en die twee dagen later smeekte, voortaan van dergelijke opdrachten verschoond te blijven, want dat het bestuurslid mr. X, die wel eens een huishoudelijke boodschap in den winkel kwam afgeven, gisterenochtend gezegd had: „dag meneer zus-en-zoo; ik zie,

u behoort ook tot de ontevredenen in *Burgerplicht?*" Zoo die andere winkelier, die door een goed vriend opgewekt werd, om te gaan stemmen, en die schouderophalend antwoordde: „'t geeft ook wat! verleden jaar moest die-en-die in den Raad, en dit jaar ben ik al weer hooger aangeslagen in de belasting!" Zoo die derde, die gevraagd werd, of hij niet op zekeren verdienstelijken vertegenwoordiger van den middenstand zou gaan stemmen, en die op minachtenden toon en met iets wangunstigs in den blik zich daartoe ongezind verklaarde: „wat mot die nou in den Raad? een vent, waar ik nog mee heb gekegeld!" Zoo zijn er te kust en te keur.

De kleine burgerij komt eerst dan tot politieke rijpheid, wanneer de invloed der als politiek mondig erkende arbeidersklasse zich doet gelden. De geschiedenis der verkiezingen in Duitschland zoowel als in Engeland leert dat op overtuigende wijze. Zoolang het kiezerscorps, vooral in onze groote steden, blijft wat het thans is, mag men juist bij eene verkiezing als die van 10 en 24 April ll. niet meer belangstelling verlangen. Immers, hoe zou voor dien eisch der rechtvaardigheid, voor de staatkundige emancipatie der arbeidersklasse, iets gevoeld worden door die duizenden beste en allerbraafste burgers, die hun eigen recht niet weten op prijs te stellen? Zóólang ook zal dat deel der bezittende klasse, dat het meest de roeping voelt en het best de kunst verstaat, om vreesaanjaging en andere demagogische praktijken toe te passen, stembustriomfen vieren als dien van 24 April te Amsterdam. Het amsterdamsche kamerlid, dat zoo afkeerig is van de heerschappij van steek en kalot, vrage dat o. a. maar eens aan de synodale heeren, die „steunende op den Bijbel de vrijheid verdedigd" en zijn bedreigde candidatuur gered hebben.

De meerderheid der tweede kamer, meer in 't bijzonder de liberale helft dier meerderheid, zal nu, gaarne of ongaarne, haren plicht moeten vervullen, hare beloften en toezeggingen moeten nakomen. *Le vin est tiré, il faut le boire:* de heeren Gleichman en De Beaufort, Röell en Van der Kaay zullen

zich, en ook de heer Van Houten zal zich aan de verantwoordelijkheid niet mogen onttrekken. Zij hebben aan het land de mogelijkheid voorgespiegeld van een kiesrecht, dat aan alle billijke en rechtmatige eischen zou beantwoorden, en dat evenwel den meest scrupuleuzen grondwet-fetischist zou tevreden stellen. Thans dienen zij aan het werk te gaan. De democratie is verlangend, hen aan den arbeid te zien. Zij kunnen immers ongehinderd beginnen; de overtuigende kracht, die van hen uitging, heeft zelfs de Roomsche ultraconservatieven, dr. Everts mede inbegrepen (niet meer dan één enkele, graaf d'Ansembourg, bleek onhandelbaar!), tot het inzicht weten te brengen, dat finale kiesrechtuitbreiding moet plaats hebben, hoe eer hoe liever. Zij bevinden zich toch niet in de positie van den krijgsman, dien men met luider stemme hoorde aankondigen, dat hij een vijand ontwapend en tot zijn gevangene gemaakt had, maar die hem niet bij den commandant kon brengen, omdat zijn krijgsgevangene hem vasthield! De leden van de tegenwoordige regeering zullen dus voor hunne opvolgers plaats maken, en binnen het jaar zal de kieswet, die de honderd- en nogmaals honderdduizenden tot het volle staatsburgerrecht roept, en toch de geschiktheid en den maatschappelijken welstand van iederen kiezer afzonderlijk op een goudschaaltje afweegt, in het *Staatsblad* zijn opgenomen.

Eerst dan zal men dit alles behoeven te gelooven, wanneer men het met eigen oogen gebeuren ziet. Voorloopig is misschien de kans niet gering dat de eene of andere oud-minister (er staan er zoovelen ter beschikking!) de leden der kamermeerderheid aan zich verplicht door het formeeren van een extra-parlementair kabinet. In de eerste plaats denkt men wel aan den meer dan zeventigjarigen staatsman, die, sedert hij in 1883 zijn ministerie „bij elkaar scharrelde", zijn oude reputatie van onhandigheid en linkschheid zoo schitterend gelogenstraft heeft, en die nu onlangs nog in een *Gids*-artikel van zooveel jeugdige frischheid het bewijs leverde. Maakt deze zich niet gereed, om voor een door innerlijke verdeeldheid machtelooze meerderheid met de hem eigen opgewektheid en gepaste *Rücksichtslosigkeit* de zaken waar te nemen?

In dat geval wachten der meerderheid dingen, erger dan die uit de treurigste dagen van vernedering der liberale partij; dan zal in regeeringskringen worden toegegeven aan allerlei reactionaire velleïteiten, en dan zal de ontevredenheid in den lande toenemen met iederen dag. De verantwoordelijkheid voor al deze en dergelijke dingen zal ten volle komen voor rekening van den rechtervleugel der liberale partij. Op medelijden behoeft deze geen aanspraak te maken.

Doch laat het waar zijn, dat de Röell's en de Gleichman's zich zelf tot regeeren in staat achten. Dra zal dan evenzeer blijken, hoe ook ten opzichte van de thans gekozen, de door nauwelijks anderhalf honderdduizend kiezers afgevaardigde kamer de uitspraak niet mag herhaald worden: „Hier klopt het hart van het land". Gelukt het dier kamer, onder den invloed van allerlei stimulantia, eene kieswet tot stand te brengen, die voor de meerderheid harer leden, wel te verstaan voor de beide helften dier meerderheid, aannemelijk is, dan zal maar al te spoedig de waarheid bewezen worden van het woord, dat de heer Tak van Poortvliet in zijne groote rede van 9 Augustus 1893 tot de tegenpartij sprak: „wanneer wij eenen vijfden stand, ten deele uit flinke doch geen kapitaal bezittende werklieden samengesteld, gaan afwijzen, buitensluiten, alle deelneming aan het Staatsbestuur ontzeggen, omdat zijne belangen in strijd zouden zijn met de eischen der instandhouding van de staatsgemeenschap, dan strooien wij het revolutionaire zaad veel weliger uit dan zulks ooit door socialistisch revolutionaire prediking zoude kunnen geschieden. Dan zouden, naar ik meen, zelfs de kalmsten en bezadigdsten uit dien vijfden stand, tegen zoodanige propaganda der revolutionaire leer van boven af, op den duur niet bestand kunnen zijn."

De democratische minderheid der tweede kamer heeft aan de verkiezingen niet anders en niets ergers te verwijten, dan dat deze haar niet tot meerderheid hebben doen worden. Verliezen heeft zij geleden, en — dit is haar en der tegenpartij gemeen — zware verliezen; de allereerste tijding, die op den morgen na 10 April door het land ging, was die

van den val van mr. Farncombe Sanders te Haarlem. Maar de plaatsen, in hare gelederen opengelaten door Sanders, Pijnacker Hordijk, Vrolik, Valette en van Beuningen, door Donner, Heemskerk, van Löben Sels en van de Velde, zijn reeds weder ingenomen door Tak van Poortvliet, Lely, Drucker, Willinge, Hesselink van Suchtelen, Bouman, van Deinse, de Meester, Schaafsma en Meesters, door Kuyper en 't Hooft, door de Boer, — een zuivere winst derhalve van vier zetels. Van ten minste negen en dertig leden, misschien zelfs van een paar meer, mag vast en stellig verwacht worden, dat zij door hunne adviezen en door hunne vota met ijzeren consequentie bevorderen zullen de verkrijging eener finale kiesrechtuitbreiding tot de alleruiterste grondwettelijke grenzen, eener zoodanige, waarbij „het kiesrecht ophoudt te zijn voorrecht voor eene minderheid, om te worden gemeen recht der in eigen onderhoud voorziende, mannelijke ingezetenen van den gevorderden leeftijd, die niet om bepaalde redenen worden uitgesloten." Dat het ongeoorloofd en onmogelijk is, om ooit hieromtrent in transacties te treden, is helder als de dag uitgekomen bij de behandeling van de kiesrechtvoorstellen van den minister Tak van Poortvliet, en is door zoovele leden der minderheid, als zich bij die behandeling en later tegenover hunne kiezers uitgesproken hebben, onomwonden erkend. Voor hen, die tot dusver de trouwste steun waren van eene door meer dan één harer leden verdienstelijke, van eene in de allermoeielijkste omstandigheden beginselvaste regeering, begint derhalve nu eene periode van beginselvaste en zooveel mogelijk doeltreffende oppositiepolitiek. Zij hebben daarbij het voorrecht, de leiding te kunnen volgen van denzelfden man, den *tenax propositi vir*, die als minister de maat van zijn krachten, van zijn beleid, van zijn kloekheid en van zijne beginseltrouw heeft doen kennen. Zij mogen dat doen met blijmoedig vertrouwen: *nil desperandum Teucro duce et auspice Teucro*, — *cras ingens iterabimus aequor.*

Wat zonder eenigen twijfel bij den politieken strijd van het op 10 Mei a.s. beginnende tijdperk met elken dag meer

en meer zal blijken, dat is: dat de strijd om het democratische kiesrecht, zooals hij tot nu toe gevoerd is en verder gevoerd zal worden door den heer Tak van Poortvliet en door de democratische minderheid der tweede kamer, gestrekt heeft tot het doen verkrijgen, of althans voorbereiden, van een betere partijverdeeling. Oude banden zijn geslaakt, en nieuwe betrekkingen zijn aangeknoopt; oude misverstanden zijn op den achtergrond geraakt en beter begrip van wederzijdsche bedoelingen is daarvoor in de plaats getreden. De verkiezingsstrijd heeft daartoe het zijne bijgedragen; de wapenbroederschap, die dr. Kuyper voor Valette, Goeman Borgesius voor Van de Velde, Hartogh voor 't Hooft, Treub voor Kuyper heeft in 't vuur gebracht, zal in de herinnering blijven en in gunstigen zin hare nawerking doen gevoelen. Dat ooit weder één partijverband de geavanceerd-liberalen en de conservatief-liberalen zou opnemen, schijnt, na al hetgeen er gebeurd is, nauwelijks meer denkbaar. En er is reden om zich daarover te verheugen om der wille van al die dingen, welke aan de orde zullen komen nádat de democratische kiesrechthervorming zal zijn verkregen. Reeds nu is het goed, dat allen, die sociale rechtvaardigheid door wetgevende maatregelen verlangen te bevorderen, schouder aan schouder positie nemen tegenover het neo-conservatisme, dat (zie de beschouwingen van den heer Van Houten over „Vrijheid en Staatsvoogdij" in de aflevering Maart 1893 van dit tijdschrift), nog altijd geloovend in het dogma der economische harmonieën, met ganschelijk niet onedele bedoelingen, zich bepalen willen tot het prediken van Guizot's oude leuze: *enrichissez-vous!*

Hoe meer de geavanceerd-liberalen dat toonen in te zien, des te meer zal het vertrouwen toenemen tusschen de verschillende democratische groepen, zal van zelf en door den drang der omstandigheden de hereeniging van wat bijeen hoort en tijdelijk gescheiden was, tot stand komen. Eenerzijds zal men moeten erkennen, dat al wat in 1888 en 1891 van radicale zijde beweerd werd omtrent den aard en de democratische hervormingsgezindheid der ééne, groote liberale partij, ten volle bevestigd is door de uitkomst, en dat er groote drijvende kracht van de radicalen is uitgegaan.

Andererzijds zal men moeten toegeven, dat het aan de positie der geavanceerden in hunne partij te danken is geweest, dat er een liberaal ministerie kon optreden, welks minister van financiën door verwezenlijking van het beginsel der progressieve inkomstenbelasting den hoeksteen tot een rechtvaardiger belastingstelsel legde, en welks minister van binnenlandsche zaken door de indiening van een *regeerings*-ontwerp de zaak van de democratische kiesrechtuitbreiding meer vooruithielp, dan jarenlange parlementaire en extraparlementaire actie had kunnen doen. Deze gezichtspunten hier even aan te duiden, is wellicht van belang. Er op dit oogenblik meer over te zeggen, ware noch noodig noch wenschelijk. De wijze, waarop de verkiezingen te Amsterdam door de vrienden der Regeering zijn voorbereid, bewijst, dat vooral in de hoofdstad nog maar al te veel persoonlijke gevoeligheid zich doet gelden. De tijd zal er het zijne aan doen. Gemeenschap van belangen zal ook daar wel hetzelfde tot stand brengen, wat zij reeds in enkele provinciedistricten tot stand heeft gebracht.

AMSTERDAM, 27 April 1894. H. J. BIEDERLACK.

KENMERKEN VAN MIDDELBAAR EN HOOGER ONDERWIJS.

Er behoort moed toe om te midden van den staatkundigen strijd de aandacht te vragen voor eenige beschouwingen over het openbaar onderwijs. Het gaat mij hierbij als den reiziger, die op een guren winterdag bij den haard gezeten, plannen beraamt voor volgende tochten; hij stelt zich daarbij voor, hoe de periode van hagelslag en sneeuwvlaag voorbij is en de zomertijd is aangebroken, waarin de heldere blauwe hemel en weldadige zonneschijn tot bergtochten nopen. Hoe de staatkundige strijd waarin wij ons bevinden zal afloopen, weet ik niet, maar onwankelbaar is mijn vertrouwen dat de storm over ons hoofd zal heenbreken en gevolgd worden door de rust en kalmte, die onmisbaar zijn om vraagstukken van minder politieke strekking maar daarom van niet minder hoog belang op bevredigende wijze op te lossen. In dat vaste geloof waag ik het thans op nieuw de aandacht der getrouwe lezers van dit tijdschrift te vragen voor onderwijsbelangen, die zich wel tijdelijk op zij laten dringen maar zich telkens op den voorgrond plaatsen, wanneer de omstandigheden het toelaten. Moge het nog eenigen tijd duren eer de wetten en besluiten, daarop betrekking hebbende, bij de regeering aan de orde kunnen komen, weldra zal dit toch moeten geschieden en eene heilzame afleiding teweegbrengen van den politieken strijd. Om nieuwe regelingen tot een goed einde te kunnen brengen is behoorlijke voorbereiding onmisbaar, en hiertoe kan alles gerekend worden wat door deskundigen en belang-

stellenden op behoorlijke wijze is kenbaar gemaakt. Dergelijke opmerkingen gaan niet verloren; herhaaldelijk bleek hoe juiste opmerkingen hare nawerking behielden lang nadat zij werden gemaakt; wat onjuist, verkeerd of zonder zin is, gaat voorbij, zonder sporen achter te laten, maar een goed voorstel treft doel, soms lang nadat het is geopenbaard en in anderen kring dan dien waarvoor het oorspronkelijk was bestemd.

Reeds lang wacht zoowel het middelbaar als het hooger onderwijs op eene nieuwe regeling. Herhaaldelijk werd zij toegezegd, zonder dat de belofte kon worden nagekomen. Doch de eisch blijft dringend en laat zich niet langer afwijzen dan strikt noodzakelijk is. Als bijdrage tot eene nieuwe regeling wensch ik thans eenige beschouwingen in het midden te brengen over de kenmerken van middelbaar en hooger onderwijs. Volgens verschillende geschriften uit den laatsten tijd schijnt hieromtrent niet alleen verschil van meening, maar ook misverstand te bestaan. Ten einde dit uit den weg te ruimen meende ik niet beter te kunnen doen dan de geschiedenis van de wording onzer onderwijswetten nogmaals aandachtig na te gaan. Van dit onderzoek wensch ik de uitkomsten mee te deelen, om daarna te trachten tot eene behoorlijke onderscheiding te komen. Zij is noodzakelijk voor eene goede regeling der beide takken van onderwijs. Waarschijnlijk zal eene herziening der wet op het middelbaar onderwijs het eerst aan de orde komen — doch vooraf dient goed te worden vastgesteld, wat onder middelbaar onderwijs is te verstaan en hoe de begrenzing ten opzichte van het hooger onderwijs moet worden aangebracht.

I

Om de geschiedenis der wording van ons middelbaar onderwijs na te gaan behoeft men niet alle gewisselde stukken en zittingsverslagen na te lezen; zij is toch behoorlijk en vertrouwbaar opgesteld door een zaakkundige, den voor eenige jaren overleden inspecteur dr. D. J. Steyn Parvé en te vinden in de door hem bewerkte uitgaaf der wet op het middelbaar

onderwijs.[1] In de inleiding wordt een uitvoerig overzicht gegeven van de beginselen waarop de regeling steunt en de wijze waarop zij tot stand kwam; de volgende mededeelingen omtrent deze onderwerpen zijn aan het genoemde werk ontleend. De regeling is in April 1863 tot stand gekomen nagenoeg onveranderd volgens het voorstel der regeering, onder de leiding van den minister Thorbecke. Toch heeft het niet aan strijd ontbroken; juist de omgrenzing van dit gebied van het onderwijs vormde hiervan het hoofdpunt. Aan de eene zijde wenschte men de regeling van de gymnasia onder deze wet te zien gebracht, aan de andere werd de vraag geopperd of niet de nieuw op te richten polytechnische school veeleer onder het hooger onderwijs moest gebracht worden. Op beide punten hield de regeering hardnekkig stand, de gymnasia werden uitgesloten en de polytechnische school onder het middelbaar onderwijs opgenomen. Te vergeefs zoekt men echter hetzij in de wet, hetzij in de toelichting, eene behoorlijke definitie of omschrijving van hetgeen onder middelbaar onderwijs is te verstaan. Art. 1 zegt wel: „tot het middelbaar onderwijs worden gerekend te behooren alle vakken, welke volgens deze wet onderwezen worden aan de scholen, waarover zij zich uitstrekt", maar hiermede wordt men niet wijzer. Langdurig werd in de tweede kamer over dit artikel beraadslaagd en ook een amendement voorgesteld door het bekende lid Kappeyne van de Coppello. Volgens zijn voorstel zou artikel 1 aldus luiden: „Middelbaar onderwijs is het onderwijs in de levende talen en hare letterkunde, in de algemeene en vaderlandsche geschiedenis en aardrijkskunde en in de kennis der wis- en natuurkundige waarheden, dat buiten de grenzen van het lager onderwijs gegeven wordt." Blijkbaar brengt ook deze definitie geen stap verder in de onderscheiding van het middelbaar en het hooger onderwijs; het amendement werd na bestrijding door den minister, ingetrokken en het artikel onveranderd goedgekeurd. Tevens werden alle amendementen, strekkend om de

[1] *Staatsregt van Nederland, verzameling der org. wetten enz.*, door Mr. J. H. G. Boissevain; 10de aflevering bevattende de wet tot regeling van het Middelbaar Onderwijs door dr. D. J. Steyn Parvé. Arnhem, Thieme, 1863.

gymnasia onder het middelbaar onderwijs te brengen verworpen, doch slechts met eene kleine meerderheid. De minister gaf echter gedurende de discussie te kennen dat hij zelf, bij het eerste ontwerp, op eene algemeene bepaling bedacht was geweest, doch dat het hem niet gelukt was er eene tot zijne voldoening te vinden. Toen had hij alle pogingen opgegeven en in plaats van eene bepaling eene niets zeggende phrase aan de wet vooropgesteld. Wat eindelijk de opneming der polytechnische school in deze wet betrof, erkende de minister, dat wel het aan de school te geven onderwijs in zeker opzicht hooger onderwijs is, maar niet het hooger onderwijs, niet het universiteits-onderwijs. De polytechnische school behoort tot het stelsel van speciale scholen, onmiddellijk opleidende om de maatschappij in te treden, terwijl het daar te geven onderwijs de kroon zet op het middelbaar onderwijs, zooals het bij deze wet werd geregeld.

Door de aanneming van het wetsontwerp werd het zegel gehecht aan het door den minister Thorbecke op den voorgrond geplaatste beginsel, dat het universiteits-onderwijs en het daartoe voorbereidend onderwijs in de klassieke oudheid gezamenlijk het gebied van het hooger onderwijs uitmaken, terwijl het middelbaar onderwijs omvat „de vorming van die talrijke burgerij, welke, het lager onderwijs te boven, naar algemeene kennis, beschaving en voorbereiding voor de onderscheidene bedrijven der nijvere maatschappij — deze uitdrukking in de meest uitgebreide beteekenis genomen — tracht".

Het stelsel der scholen, dat door de wet in het leven werd geroepen, was geheel nieuw. In de eerste plaats kwamen de burger dag- en avondscholen bestemd voor hen, die van den arbeid hunner handen zullen moeten leven en na lager onderwijs genoten te hebben, nog slechts korten tijd aan schoolbezoek kunnen wijden. Het onderwijs aan deze scholen moet zich onmiddellijk bij het lager onderwijs aansluiten; daarbij zullen wiskunde, beginselen van natuur- en scheikunde, van werktuigkunde en technologie en het teekenen op den voorgrond staan, zoodanig dat het practische, het verband met de toepassing, in het oog wordt gehouden. Te-

gelijk worde het in de lagere school aangevangen onderwijs in de moedertaal, in geschiedenis en aardrijkskunde voortgezet en de weg tot heldere economische begrippen gebaand. Deze scholen, voor welke een tweejarige cursus voldoende werd geacht, moesten niet alleen aan den ambachts- maar ook aan den landbouwstand dienstbaar worden gemaakt, door een gedeelte van het voor den ambachtsman bestemde onderwijs, met name dat in de technologie, voor de landbouwers te vervangen door eenig onderwijs in de landbouwkunde. Aan dit onderwijs kon, naar gelang van de behoefte der gemeente, waar de school gevestigd is, de eene of de andere der beide aangewezen richtingen worden gegeven.

Terstond kan hierbij worden opgemerkt dat dit stelsel van scholen als geheel mislukt is te beschouwen. Hoewel is voorgeschreven (art. 14) dat in elke gemeente, waar de bevolking tien duizend zielen te boven gaat, door het gemeentebestuur ten minste ééne burgerschool, dag- en avondschool, moet worden opgericht, is algemeen gebruik gemaakt van de bevoegdheid om van dit voorschrift vrijstelling te erlangen op grond hetzij van te gering te verwachten bezoek of wel omdat op andere wijze in de behoefte is voorzien. Volgens het laatste verslag over het onderwijs bestaat in ons land slechts ééne burger dag- en avondschool naar art. 14 der wet en wel te Leeuwarden; de overige die werden opgericht, leidden een kwijnend leven en werden na een kort bestaan opgeheven. Met de avondscholen gelukte het beter; volgens het schoolverslag bestaan 36 dergelijke inrichtingen in verschillende oorden van het vaderland.

Beter ging het met het tweede stelsel van scholen: de hoogere burgerscholen met vijf- of driejarigen cursus. Het onderwijs op de scholen met driejarigen cursus moest zoodanig worden ingericht dat het eene geschikte voorbereiding kon worden voor dat op de militaire academie en het instituut voor de marine; de scholen met vijfjarigen cursus moesten wat de drie eerste leerjaren betreft, gelijk staan met de vorige maar het onderwijs nog twee jaren worden voortgezet. Aangezien omtrent het doel van de oprichting dezer scholen herhaaldelijk misvatting plaats heeft en hiervan een verkeerde

voorstelling wordt gegeven, kan het niet ondienstig zijn nogmaals de woorden in herinnering te brengen, waarmede dit doel door de regeering in de toelichting tot het ontwerp is omschreven.

„De hoogere burgerscholen zullen, goed ingericht, tot „opleiding kunnen dienen voor allen, die, *zonder geleerde „vorming te verlangen*, zich wenschen voor te bereiden om in „de beschaafde en steeds voortgaande maatschappij te ver-„keeren. Wel ligt het in den aard der zaak, dat in de eerste „plaats zij, die tot eenigen tak van handel of nijverheid „wenschen te worden opgeleid, van de hun aangeboden ge-„legenheid tot onderrichting zullen gebruik maken; maar „ook voor alle andere maatschappelijke betrekkingen moet daar „eene degelijke, grondige voorbereiding kunnen verkregen „worden door taal-, geschied-, wis- en natuurkundige leering, „het hoofdbestanddeel van hetgeen men thans onder eene be-„schaafde opleiding verstaat.... Aan de hoogere burgerscholen „strekt het onderwijs zich verder uit dan aan de burgerscholen, „vooral echter moet het onderscheid gelegen zijn in de methode „en richting, bij het onderwijs te volgen. Bij dat aan de „burgerscholen behoort de onderwijzer steeds op de behoeften „te letten van de aanstaande ambachtslieden of kleine land-„bouwers, welke haar bezoeken; het denken moet onmiddel-„lijk steun in zinnelijke waarneming en toepassing vinden; „aan de hoogere burgerschool behoort het onderwijs meer „algemeen ontwikkelend en tot studie voerend te zijn. Vol-„gens het ontwerp is het plan van onderwijs der hoogere „burgerschool met driejarigen cursus dat van de drie eerste „jaren van de school met vijfjarigen cursus, zooals het den „minister, ook na herhaalde overweging voorkomt, eene een-„voudige, doeltreffende inrichting, die hij gelooft steeds te „mogen aanbevelen boven het denkbeeld van twee, van den „aanvang af verschillende, onderling onafhankelijke plan-„teekeningen.... De vraag doet zich voor, of de leerlingen, „die de beide soorten van hoogere burgerscholen bezoeken, „verplicht zullen zijn, het onderwijs in al de vakken zonder „onderscheid te volgen dan wel zich tot het deelnemen aan „de lessen in het meerendeel of in sommige vakken kunnen

„bepalen. *Volgens het stelsel van het ontwerp is niemand ver„plicht andere lessen bij te wonen, dan die hij goedvindt te „volgen.*"

Op een paar uitdrukkingen is door mij meer bijzonder door cursiveering de aandacht gevestigd. In de eerste plaats op de uitspraak dat de hoogere burgerscholen niet zijn bestemd voor hen die eene *geleerde* vorming verlangen. Hier wordt de bedoeling uitgesloten om het middelbaar onderwijs te beschouwen als voorbereiding tot het hooger. Herhaaldelijk wordt op dit punt de nadruk gelegd. Volgens den minister was het lager onderwijs gelijkelijk bestemd voor allen, het hooger voor het kleine getal van hen, die opleiding zoeken tot eene werkzaamheid of betrekking, waartoe geleerde vorming vereischt wordt, en omvat het middelbaar onderwijs het tusschen beiden inliggend gebied. Het hoofdkarakter moet zijn *algemeene* voorbereiding tot eene groote verscheidenheid van maatschappelijke betrekking, beroep of dienst.

Dit stelsel, zoo krachtig en duidelijk door Thorbecke uiteengezet en tegen veler bedenkingen gehandhaafd, heeft ten slotte over allen tegenstand gezegevierd; daarnaar zijn de hoogere burgerscholen ingericht. Hier was de uitslag niet twijfelachtig. Het is bekend hoe de oprichting der rijks hoogere burgerscholen werd voorafgegaan en gevolgd door die van gemeentewege in de aanzienlijkste plaatsen van het vaderland. In het algemeen kan gerust verklaard worden dat zij in bloei verkeeren en aan het doel beantwoorden. Ja, door groote ijveraars voor het middelbaar onderwijs is het voorbijgestreefd. De voortreffelijke, met uitstekende leerlingen verkregen uitkomsten, die door de statistiek [1] aan het licht zijn gebracht, heeft de vraag doen rijzen of de hoogere burgerscholen niet als voorbereiding tot het hooger onderwijs dienst kunnen doen; ja, of zij niet als de beste en meest aanbevelenswaardige voor de faculteiten der genees-, wis- en natuurkundige wetenschappen zijn te beschouwen. Afgescheiden van de hoofdvraag, waarop wij later terugkomen, wensch ik er hier slechts op te wijzen dat dit ten eenenmale in strijd is met het doel

[1] Zie o. a. de verschillende geschriften van dr. D. de Loos over dit onderwerp.

van het middelbaar onderwijs, zooals het door haren stichter met nadruk is uitgesproken.

Eene andere cursiveering veroorloofde ik mij bij de uitdrukking „volgens het stelsel van het ontwerp is niemand verplicht andere lessen bij te wonen dan die hij goedvindt te volgen." Zij wijst op eene richting in het middelbaar onderwijs, die later geheel werd verlaten; deze heeft betrekking op de volkomen afscheiding van leercursus en examen. De wet voor het middelbaar onderwijs verwerpt alle schoolexamens en draagt het examineeren op aan speciaal hiervoor te benoemen commissiën. In verband hiermede werd het bijwonen van den cursus geheel vrij gesteld en moest iedere leerling zelf weten welke lessen in welke klasse ook, hij wil volgen, zoodat hij weg kon blijven van die, waarin hij geen belang stelde. Aanvankelijk werd dit stelsel bij de rijks hoogere burgerscholen ingevoerd — doch weldra kwamen de slechte gevolgen zoo duidelijk aan het licht, dat het geheel opgegeven moest worden. Het klassenstelsel werd ingevoerd, waarbij geen leerling tot eene klasse wordt toegelaten zonder de bewijzen dat hij het onderwijs behoorlijk kan volgen, maar tevens de dwang om alle lessen in die klasse getrouw bij te wonen. Toehoorders tot enkele lessen werden op bijzonder verzoek toegelaten, maar bleven tegenover het gros der leerlingen uitzondering. Volgens de wet moeten de eindexamens worden afgenomen door elk jaar hiervoor te benoemen commissiën, waarvan de leden ook buiten het onderwijs konden gekozen worden. De reden dezer samenstelling lag hoofdzakelijk in den afkeer van de schoolexamens, waarvan de gebreken in die dagen aan de gymnasia en andere instellingen scherp in het licht kwamen. Weldra bleek echter dat de schaduwzijde der examens voor buiten het onderwijs staande commissiën niet minder groot was en werd een middenweg ingeslagen, waarbij die examencommissiën werden saamgesteld uit eenige leeraren van de scholen, wier leerlingen voor de commissie moesten verschijnen. Door deze wijziging zijn alle voordeelen van het oorspronkelijke examenstelsel verloren gegaan en heeft deze wijze van examineeren veel van haar crediet verloren.

Ter bevestiging van deze uitspraak beroep ik mij op het rapport over de werking der wet op het middelbaar onderwijs in 1876 uitgebracht door eene commissie van deskundigen, hiertoe door de maatschappij tot Nut van 't Algemeen saamgeroepen. In het hoofdstuk handelende over de eindexamens lezen wij het volgende:

„Wij hebben bedenking tegen de instelling van een eindexamen, dat door afzonderlijke commissiën buiten de school staande wordt afgenomen. Bij zulk een examen moet de candidaat er zich op voorbereid houden, dat hem vragen kunnen gesteld worden over alles wat hij gedurende den geheelen cursus heeft geleerd. Op een gegeven oogenblik moet hij in staat zijn van zijne kennis zoowel van die gedeelten der vakken, welke in den aanvang, als van die, welke in het laatste gedeelte van den cursus behandeld zijn, voldoende blijken te geven, op straffe dat anders zijn examen onvoldoende wordt geoordeeld. Toch kan de candidaat een groot deel van hetgeen in den loop van den cursus werd behandeld, althans de bijzonderheden daarvan, vergeten zijn, ofschoon het tot zijne vorming in hooge mate heeft bijgedragen. Vorming en examenkennis toch zijn twee zaken, waartusschen wèl moet worden onderscheiden. Ter wille van het eindexamen wordt daarom het onderwijs vooral in de hoogste klassen der hoogere burgerscholen, dikwijls op andere wijze ingericht, dan zonder dat het geval zou zijn; herhalingen gaan daardoor dikwijls een groot deel van den beschikbaren tijd innemen, en het inzamelen van feitenkennis wordt in de hand gewerkt ten koste van de ontwikkeling. Mocht men anders met de leerlingen der hoogste klasse bepaalde onderwerpen meer volledig willen behandelen om hen meer tot zelfstandige studie op te leiden, thans is men verplicht vóór alles voor eene in alle richtingen toereikende hoeveelheid kennis te zorgen. Het eindexamen oefent daardoor een verkeerden invloed op het onderwijs vooral van de hoogste klassen der hoogere burgerscholen."

Bij deze afkeuring der bestaande examens geeft de commissie eene nieuwe inrichting aan, waarbij de commissiën worden afgeschaft en alle examens aan de school zelve plaats

hebben onder leiding of toezicht van één of twee deskundigen, door de regeering buiten de school te benoemen; de afgewezene heeft het recht zich te beroepen op eene jaarlijks hiervoor te benoemen rijkscommissie, die in laatste instantie beslist.

Reeds werd hiervoor vermeld hoe — echter niet zonder strijd — de polytechnische school onder het middelbaar onderwijs werd gebracht. Hoewel uit de stukken hiervan niets blijkt, herinner ik mij zeer goed hoe zwaar destijds een argument heeft gewogen dat als van bijkomenden aard later over het hoofd is gezien. Vóór de invoering der wet op het middelbaar onderwijs geschiedde de opleiding van ingenieurs aan de Delftsche academie, wier inrichting niet behoorlijk bij de wet was vastgesteld. Dit gaf herhaaldelijk aanleiding tot moeilijkheden, die zoover gingen dat wegens conflict tusschen het bestuur en de leeraren de instelling gedurende eenigen tijd moest gesloten worden. Aan dezen onhoudbaren toestand kon alleen een einde gemaakt worden door eene wettelijke regeling en zoo gaf de wet op het middelbaar onderwijs gereede aanleiding om alle moeilijkheden uit den weg te ruimen. De delftsche academie werd opgeheven en in hare plaats de polytechnische school gesteld. Aan de eerstgenoemde instelling werden ook de ambtenaren voor den indischen dienst bestemd, opgeleid. Voor dezen was aan de polytechnische school geene plaats; zij werden uit Delft verbannen en overgebracht naar Leiden, waar eene school voor deze opleiding werd gevestigd. Deze echter heeft nooit kunnen bloeien; na een kwijnend bestaan van enkele jaren werd zij bij de vaststelling der wet op het hooger onderwijs opgeheven. Intusschen had de gemeente Delft eene dergelijke inrichting geopend; door een samenloop van gelukkige omstandigheden, waarvan het verhaal buiten de lijst van dit opstel valt, kwam zij tot grooten bloei en is zij geworden wat zij nu feitelijk is: de eenige plaats van opleiding voor de technische ambtenaren bestemd voor den indischen dienst. De vraag of de regeering verstandig heeft gehandeld door dezen gewichtigen tak van onderwijs aan een gemeentebestuur over te laten, moet ik thans onbeantwoord laten.

Uit een ander oogpunt beschouwd is bij de behandeling der wet de opneming der polytechnische school onder het middelbaar onderwijs een onderwerp van warmen strijd geweest tusschen de regeering en de vertegenwoordiging. Reeds werd hierboven het standpunt der regeering in dezen strijd aangegeven. Volgens sommige leden der tweede kamer moest de polytechnische school niet onder de middelbare scholen maar onder de inrichtingen van hooger onderwijs geteld worden, omdat het diploma van ingenieur, na ernstige en veelomvattende studiën verkregen, niet lager staat dan de graad van candidaat in de wis- en natuurkundige wetenschappen op eene onzer hoogescholen verworven. De regeering scheen, naar hunne meening, eenigermate geweifeld te hebben, of de polytechnische school niet inderdaad eene instelling van hooger onderwijs ware. Daaraan schreef men het toe, dat zij aan een deel der daarbij te plaatsen onderwijzers den titel van hoogleeraar wilde hebben toegekend, en dat zij over de bewijzen van bekwaamheid en zedelijkheid, van de leeraren bij de polytechnische school te vorderen, het stilzwijgen bewaarde. Hierop werd door den minister geantwoord, dat er onderscheid is tusschen onderwijs, uitsluitend tot voorbereiding voor het practische leven gegeven, en dat, hetwelk hoofdzakelijk wetenschappelijke vorming beoogt. Het onderscheid tusschen *geleerde* en *andere* vorming, de eerste als criterium van hooger onderwijs, was, zoo meende men, tot hiertoe algemeen erkend en had een goeden grond. Het mocht waar zijn, dat op de hoogeschool velen naar niets anders streven dan om eenmaal advocaat, geneesheer enz. te worden, en er dus ver af zijn van de wetenschap om haar zelve te beoefenen, doel en strekking van het hooger onderwijs zijn meer verheven, zijn iets anders. Menig leervak aan de hoogeschool, zooals het bespiegelend gedeelte der wiskunde en de wijsbegeerte in haren geheelen omvang, hebben geene bepaalde, rechtstreeksche betrekking tot het beroep, dat de student aan het einde zijner loopbaan als zoodanig hoopt te vervullen. Het was niet zoozeer de vraag hoe van het onderwijs dikwerf gebruik wordt gemaakt, als wel hoe de aard en strekking van het onderwijs zijn. En

wanneer men zich dan aan de eene zijde iemand voorstelt, die in de volle kracht des woords zijne studiën aan de hoogeschool volbracht heeft, en aan de andere zijde een geoefend polytechnicus, dan is het onderscheid tusschen beiden in het oog vallend, en wat algemeene kennis en beschaving betreft ten voordeele van den eerste. De reden wordt door velen voor een deel gezocht in de vormende kracht van de studie der klassieke oudheid, die den grondslag vormt van het hooger onderwijs. Blijkbaar is de vertegenwoordiging voor deze argumenten gezwicht en heeft zij ook in dit opzicht na verwerping der amendementen het stelsel der regeering aangenomen.

Voor de toelating tot de polytechnische school geeft de wet geene voorschriften. Het was de bedoeling der regeering dat deze voor ieder vrij zou zijn, hoewel zij hare verwachting te kennen gaf, dat de school in den regel bezocht zal worden door hen, die den cursus eener hoogere burgerschool met vijfjarigen cursus hebben ten einde gebracht. In overeenstemming hiermede is de bepaling, dat het eerste examen, af te leggen door hen, die het diploma van technoloog of ingenieur verlangen, van gelijken omvang is als het eindexamen der hoogere burgerscholen. Later is hierbij in zoover verandering gebracht dat dit eerste examen is afgeschaft en door het eindexamen der hooge burgerschool vervangen. De verdere examens worden afgenomen door jaarlijks te benoemen commissiën, grootendeels samengesteld uit bestaande of vroegere docenten der school.

De verdere onder het middelbaar onderwijs gebrachte scholen, de landbouwscholen, zeevaartscholen, middelbare scholen voor meisjes enz. ga ik thans voorbij, daar zij met het hier behandelde onderwerp niet in onmiddellijk verband staan.

II.

De wet op het hooger onderwijs kwam in 1876 onder het ministerie Heemskerk tot stand. Hoeveel gebrekkiger zij is saamgesteld dan de wet op het middelbaar onderwijs, kan reeds hieruit blijken dat terwijl de laatste na een dertigjarig

bestaan onveranderd bleef, de eerste terstond na hare vaststelling reeds wijziging behoefde, terwijl ook daarna de klachten over onvoldoende werking niet verstomden. Bij al hare gebreken heeft zij echter dit voordeel boven de wet op het middelbaar onderwijs dat in art. 1 eene omschrijving van het hooger onderwijs wordt gegeven. Zij luidt aldus: „Hooger onderwijs omvat de vorming en voorbereiding tot zelfstandige beoefening der wetenschappen en tot het bekleeden van maatschappelijke betrekkingen, waarvoor eene wetenschappelijke opleiding vereischt wordt." Over het gebied behoefde geen strijd meer gevoerd te worden; aangezien alle andere scholen reeds bij de wet waren geregeld, kon het thans beperkt worden tot de gymnasia en hoogescholen. Eene nadere omschrijving van het doel van het hooger onderwijs en de daarbij te volgen methode was reeds bij de behandeling van de wet op het middelbaar onderwijs zoowel door de regeering als door enkele kamerleden en deskundigen gegeven, zoodat hierover bij de behandeling der wet op het hooger onderwijs weinig strijd behoefde gevoerd te worden. Met instemming werd gewezen op de door dr. Alings in een destijds verschenen werkje gegeven bepaling, die aldus luidde: „Hooger onderwijs heeft eene eigenschap waardoor het zich bepaald onderscheidt. *Hooger* onderwijs is *vrij* onderwijs; daarbij staat de leerling zelfstandig tegenover den onderwijzer. Overal waar de leeraar slechts als docent optreedt, waar hij de wetenschap voor zijne toehoorders openlegt, maar hun volle vrijheid laat om, na eigen onderzoek, zijne uitspraken aan te nemen of te verwerpen; overal waar het beginsel van vrije studie heerscht, daar is *hooger* onderwijs. Waar daarentegen de leeraar niet slechts docent, maar tevens paedagoog is, waar hij mede voor de opvoeding zijner leerlingen moet zorg dragen, waar hij hun geene nieuwe stof ter bearbeiding geeft, voor hij door onderzoek zich overtuigd heeft, dat het voorafgegane behoorlijk verwerkt is; kortom, overal waar hij niet alleen de docent maar tevens de bestuurder der studie van den leerling is, daar is *middelbaar* of *lager* onderwijs." Ook door het kamerlid Kappeyne van de Coppello werd bij de behandeling der wet op het

middelbaar onderwijs met de meeste warmte over de kenmerken van het hooger onderwijs gesproken. Uit zijne lange rede wensch ik slechts het volgende aan te halen; zij bevat eene paraphrase, die wel verdient in de herinnering te worden teruggeroepen.

„En nu erken ik dat een echt geleerde eene groote zeldzaamheid is; dat velen, die deze opleiding genieten, het toppunt niet bereiken en dat sommige autodidacten het bebereiken door eigen kracht. Maar men moet niet letten op de *individuen*, wel op de *zaak*. Een geleerde moge dikwerf een onhandig en onbruikbaar wezen schijnen in het dagelijksch leven, maar toch, die bespottelijk, vreemd gekleede geleerde is de beheerscher der wereld, want hij onderzoekt onophoudelijk, naar een vast plan, de natuur om haar de geheimen te ontfutselen, die hij toewerpt aan hen, die ze practisch toepassen, en waardoor de algemeene welvaart geschraagd wordt en bij het oogenblik groeit. In zijn studeervertrek ontdekt de geleerde de wetten en formulen en beginselen, die de gansche maatschappij besturen, die de staten hervormen, het recht scheppen, het geloof der volkeren bepalen, en den triomf der rede verzekeren. En wil men dat behouden voor het volk, dan moet men ook het voetstuk niet aanraken, dat den geleerden stand ophoudt: dat is de kennis der oudheid. Het hooger onderwijs heeft ook zijne eerste beginselen: van het eerste oogenblik dat de leerling in de oudheid wordt ingewijd, behoort het onderwijs, dat hij ontvangt, tot het hooger onderwijs."

Doch genoeg over de kenmerken van het hooger onderwijs tegenover het middelbare en lagere; wij zullen thans nagaan hoe die kenmerken bij de organisatie zijn uitgewerkt. Reeds werd hiervoor over de inrichting der examens bij het middelbaar onderwijs gesproken; wij zullen thans nagaan hoe zij bij het hooger onderwijs zijn geregeld. Het stelsel van commissie-examens is hier nagenoeg geheel verworpen en dat der schoolexamens gehuldigd. Doch niet zonder strijd. In vroegere ontwerpen waren ook commissie-examens opgenomen, zoowel voor de gymnasia als voor de universiteiten. Doch juist de ondervinding bij het middelbaar onderwijs op-

gedaan, was de krachtigste hefboom voor hunne verwijdering en vervanging door schoolexamens. Aldus is men van zelf tot het juiste beginsel teruggekeerd, doch de uitwerking laat veel te wenschen over. Terwijl bij het middelbaar onderwijs de docenten geenerlei verplichting tot examineeren zelfs niet hunner eigen leerlingen hebben, maar aan elk lid eener examencommissie vooraf wordt gevraagd of hij genegen is die taak op zich te nemen, zijn bij de wet op het hooger onderwijs alle eindexamens aan het doceerend personeel overgelaten, zonder dat hun uitdrukkelijk de *verplichting* wordt opgelegd om als examinator werkzaam te zijn. Omtrent de toelating- en overgangsexamens bij het gymnasium wordt (art. 9 hooger onderwijs) vermeld, dat zij worden afgenomen door een of meer leeraren onder toezicht van curatoren; het eindexamen moet worden afgenomen door de leeraren ten overstaan van een of meer gecommitteerden. Bij de universiteiten zijn wel de examens geregeld, maar nergens wordt den hoogleeraren nevens die tot het geven van colleges over de vakken waarvoor zij zijn benoemd, ook de verplichting opgelegd om daarin te examineeren. Tot nu toe schijnt deze omissie tot geene moeilijkheden aanleiding te hebben gegeven; toch komt het mij voor dat bij eene nieuwe regeling eene duidelijke omschrijving van deze taak wenschelijk is.

Een ander punt van verschil betreft het toezicht. Bij het middelbaar onderwijs is dit toezicht voornamelijk opgedragen aan inspecteurs, ten deele ook aan commissiën van toezicht. In het eerste ontwerp was van dergelijke speciale commissiën geene sprake, maar werd het toezicht opgedragen aan burgemeester en wethouders. Toen hiertegen in het voorloopig verslag bedenkingen werden geopperd heeft de regeering in het gewijzigd ontwerp het toezicht op de burgerscholen aan afzonderlijke commissiën opgedragen, maar hare taak eng omschreven. Zij bepaalt zich tot het toezien, dat de algemeene verordeningen op het middelbaar onderwijs en de bijzondere reglementen voor de burgerscholen stipt worden nagekomen. Zij moeten aanteekening houden van het onderwijzend personeel, het getal der leerlingen en den staat van het onderwijs; zij moeten den inspecteur de belangrijke veranderingen

mededeelen, die hebben plaats gehad in de scholen, in de gemeente gevestigd, en hem alle inlichtingen geven, die hij verlangt; daarbij zoowel aan den gemeenteraad als aan den minister van binnenlandsche zaken de voorstellen doen, die zij in het belang van het onderwijs noodzakelijk achten. Van invloed op de regeling van het onderwijs, op de benoeming van het onderwijzend personeel, op deelneming aan admissie-, overgangs- of eindexamens is geen sprake. Al wat van dien aard gebeurt, is zoo niet in strijd met dan toch naast de wet. Alleen bij het eindexamen der (lagere) burgerscholen moet zij één harer leden aanwijzen om als voorzitter der commissie op te treden. Bij de benoeming van het onderwijzend personeel is van deze commissie geen sprake en moet de aanbevelingslijst uitgaan van burgemeester en wethouders na verhoor van den inspecteur; evenmin is er bij schorsing of ontslag van leeraren sprake van de commissie van toezicht. Bij de rijksscholen wordt hieraan streng de hand gehouden; waar bij de gemeentescholen de commissie van toezicht zich in de benoemingen mengt, geschiedt dit blijkbaar in strijd met de wet.

Reeds lang geleden werd hierop de aandacht gevestigd. In het bovengenoemde rapport over de wet op het middelbaar onderwijs lezen wij het volgende.

„Het is echter niet overbodig er op te drukken, dat de genoemde commissiën ook volgens de wet op het hooger onderwijs en de gemeentewet, niet mogen zijn commissiën van bestuur of beheer, maar louter van toezicht. Niet altijd, vooral aan gemeentescholen, wordt deze waarheid in het oog gehouden. Er zijn gemeenten, waar de commissiën van toezicht, onder goedkeuring van het gemeentebestuur, zich in sommige gevallen geheel stellen op de plaats van den directeur of van de vergadering van leeraren, of een voortdurenden openlijken dan wel bedekten strijd voeren om hare machtsbevoegdheid uit te breiden. Het komt voor, dat zij reglementen voor de school ontwerpen en wijzigen, omtrent den overgang der leerlingen tot eene hoogere klasse beslissen, door het gemeentebestuur, met uitsluiting van den directeur, over kwesties van paedagogischen aard worden geraadpleegd en daarin beslissing nemen, dat zij de tusschenpartij zijn

tusschen het gemeentebestuur en den directeur, tot wie deze zich bij elk voorstel moet wenden — in één woord, dat zij allerlei dingen doen, die in het geheel niet op den weg van dergelijke commissiën liggen en door haar ook niet oordeelkundig kunnen worden uitgevoerd, wijl haar daartoe de onmisbare kennis van zaken ontbreekt. Bovendien waar de directeur voor zijne betrekking minder geschikt is, kan de commissie van toezicht, hetgeen hem ontbreekt niet vergoeden; en waar hij de geschikte man is, wordt hij verlamd als de commissie of een lid daarvan medebestuurt. Niet genoeg kan tegen zulke onverdedigbare inmengingen, die niet anders dan tot nadeel van de school kunnen strekken, worden gewaarschuwd. De commissiën hebben zich te bepalen tot hetgeen hare taak is, dat is: toezicht oefenen op de handhaving der reglementen en den toestand van het onderwijs. In grootere plaatsen, waar burgemeester en wethouders met tal van bezigheden overladen zijn, kan het echter wenschelijk voorkomen dat dezen door eene afzonderlijke commissie worden bijgestaan, die de uitvoering van verschillende maatregelen met betrekking tot het onderwijs ten behoeve van hen voorbereidt. Daartoe wijst de gemeentewet de commissiën van bijstand aan, die uit den gemeenteraad moeten worden gekozen."

Omtrent het toezicht op de polytechnische school is in de wet niets bepaald: het bestuur bestaat uit een directeur, wien een raad ter zijde staat, saamgesteld uit de hoogleeraren der school. Het toezicht wordt rechtstreeks door den minister van binnenlandsche zaken uitgeoefend, zonder dat eenig persoon of commissie tusschen beiden treedt. Ik herinner mij uit den eersten tijd van de vestiging der school hoe door een der inspecteurs pogingen werden in het werk gesteld om ook met het toezicht op de polytechnische school te worden belast, maar zij stuitten af op het krachtig verzet der hoogleeraren. Sedert is het zoo gebleven en dit gemis van eenigen persoon of college tusschen het bestuur en de regeering schijnt tot geene moeilijkheid aanleiding te hebben gegeven.

Bij de wet op het hooger onderwijs worden de commissiën van toezicht onder de benaming van curatoren in eere her-

steld en daaraan vrij groote macht toegekend. Bij de gymnasia moet dit college niet alleen zorgen voor de getrouwe nakoming der wet en de daaruit voortvloeiende verordeningen, aan den gemeenteraad de voorstellen doen die het in het belang der instelling noodzakelijk acht en verslagen uitbrengen zoowel aan den raad als aan den inspecteur, maar het zorgt tevens voor eene aanbevelingslijst van benoembaren voor elke betrekking aan het gymnasium. De toelatings- en overgangsexamens worden afgenomen door leeraren onder toezicht van curatoren, terwijl bij verschil van gevoelen tusschen leeraren en curatoren omtrent den uitslag van een examen de beslissing berust bij het college van curatoren. Hoe verkeerd dit is geregeld, werd reeds vroeger aangetoond en tevens hoe goed het is dat althans de eindexamens aan elken invloed van curatoren zijn onttrokken.

Als voortzetting eener oude gewoonte bestaat ook aan elke universiteit een college van curatoren, samengesteld uit ten minste drie en ten hoogste vijf leden. Volgens de wet bestaat hunne taak in het waken voor de getrouwe naleving der wet en van alle krachtens haar uitgevaardigde verordeningen; zij nemen de vereischte maatregelen van spoedeischenden aard, waaronder schorsing voor ten hoogste zes weken, wanneer hoogleeraren of andere beambten zich aan plichtverzuim of wangedrag schuldig maken en doen aan den minister de noodige voorstellen, zelfs tot ontslag. Verder brengen zij jaarlijks verslag uit en zenden den minister eene begrooting van uitgaven voor het volgend jaar. Voor elke benoeming wordt door curatoren, de faculteit gehoord, eene met redenen omkleede aanbevelingslijst aan den minister van binnenlandsche zaken aangeboden; ontslag wordt niet verleend dan op eigen verzoek, of nadat curatoren zijn gehoord; dezen geven deswege, den belanghebbende gehoord of opgeroepen, hun advies. Verder wordt de goedkeuring van curatoren vereischt opdat de hoogleeraar nog andere dan de hem opgedragene lessen kunne geven en worden zij gehoord bij de toelating van privaatdocenten, de vaststelling van den werkkring der lagere beambten, de toekenning van beurzen aan onvermogende studenten van buitengewonen aanleg. Al-

dus is de taak vrij uitgebreid; over het meer of minder wenschelijke hiervan wil ik thans niet uitweiden, later hoop ik hiervoor eene gepaste gelegenheid te vinden. Hier wijs ik er slechts op hoezeer de wetten op het middelbaar en hooger onderwijs wat het toezicht door honoraire colleges betreft uiteenloopen; bij het eerste wordt het tot de kleinst mogelijke afmeting beperkt, bij het tweede tot een vrij groote macht uitgezet, waarbij zelfs de strafbepalingen niet ontbreken. Want de curator van een gymnasium, die zijne plichten niet nakomt, kan tot vrij hooge boeten veroordeeld worden; een geval, dat zich gelukkig nog niet heeft voorgedaan.

In een ander gewichtig punt is het onderscheid niet minder groot. Dit betreft de benoembaarheid van het onderwijzend personeel. Bij de wet op het middelbaar onderwijs geeft geene enkele school eenige bevoegdheid; alle bevoegdheden kunnen slechts verkregen worden door examens voor speciaal hiervoor te benoemen, elk jaar te vernieuwen, commissiën. Bij de wet op het hooger onderwijs daarentegen is aan elk eindexamen de eene of andere bevoegdheid verbonden. Het eindexamen van het gymnasium opent den toegang tot de academische examens, waarmede verschillende bevoegdheden gepaard gaan. Slechts bij de faculteit van geneeskunde bestaat hieromtrent uitzondering en moeten de academische examens gevolgd worden door andere, voor eene commissie af te leggen, om de bevoegdheid tot het uitoefenen der praktijk te verkrijgen. Deze zijn echter het uitvloeisel der geneeskundige wetten en niet van die op het hooger onderwijs. Trouwens ook hierin is reeds geleidelijk verandering gekomen. De afzonderlijke examencommissiën zijn langzamerhand en van zelf overgegaan in de faculteiten, terwijl krachtige stemmen zich doen hooren om deze examens als van ouds met de academische te doen samenvloeien.

De bevoegdheid tot het geven van onderwijs is bij het middelbaar onderwijs het gevolg van het afleggen van een of meer examens voor elk jaar hiertoe te benoemen examencommissiën. Slechts bij de overgangsbepalingen zijn de bevoegdheden, aan academische diploma's verbonden, erkend

door ze gelijk te stellen met sommige volgens de wet verkregen akten. Intusschen heeft deze regeling niet het gewenschte gevolg gehad. De akte-examens M. O. huldigen het beginsel dat alleen de hoeveelheid kennis een maatstaf moet zijn, en de wijze waarop, of de school waarin zij verkregen is, hierbij niets afdoen. Hoe juist dit beginsel ook zijn moge, het faalt in de toepassing. Want voor den aanstaanden leeraar is het niet de eerste vraag, hoe groot is de hoeveelheid kennis, onverschillig waar en hoe verkregen, maar hoe staat het met de geschiktheid om als docent op te treden. En deze vraag kan door geen examen worden beantwoord, zelfs niet door de strengste ondervraging in paedagogiek. Zij kan alleen beantwoord worden door hem die het onderwijs van den candidaat heeft geleid en zijne studiën nagegaan. Vandaar dat eene aanbeveling van hem die als leider der studiën is opgetreden, meer waarde heeft dan het strengste examen. Dit wordt zoo algemeen erkend dat geen aanstelling tot leeraar plaats heeft, waar niet naast de akten van bevoegdheid getuigschriften worden overgelegd omtrent geschiktheid tot het geven van onderwijs.

Trouwens dit is in deze zaak niet de eenige fout der wet op het middelbaar onderwijs; ook de regeling dezer examens laat veel te wenschen over en geeft herhaaldelijk tot klachten aanleiding. Want voor sommige vakken, zooals de nederlandsche taal, geschiedenis, aardrijkskunde, wordt de bevoegdheid verkregen door een enkel examen alleen in het vak zelf; voor andere vakken, zooals de wis- en natuurkundige, wordt eene volledige bevoegdheid slechts verkregen door eene reeks van examens, zoo zwaar, dat zij de krachten van nagenoeg alle candidaten te boven gaan, zoodat na de dertigjarige werking der wet slechts bij hooge uitzondering een leeraar wordt aangetroffen, die de volledige bevoegdheid ingevolge de akte-examens heeft verkregen. De kwade gevolgen van zulk eene regeling zijn niet uitgebleven. Daar langs dezen weg slechts een gering aantal docenten en dan nog met beperkte bevoegdheid te verkrijgen waren, ging men er toe over om aan sommige diploma's, zooals die van ingenieur, technoloog, officier, ruimer bevoegdheid toe te kennen dan

de wet toelaat.[1] Daaruit is eene verwarring ontstaan, die slechts door herziening der wet is op te heffen.

Op dergelijke feiten werd reeds herhaaldelijk gewezen; niet het minst door de letterkundige commissiën, die een examen in de voorbereidende wetenschappen onmisbaar achten en deze examens het liefst naar de hoogeschool zagen overgebracht. Voor alle examens is dit echter onmogelijk, want de examens in boekhouden, gymnastiek en andere vakken van middelbaar onderwijs kunnen moeilijk naar de universiteit worden overgebracht. Daarbij is het beginsel niet onjuist te achten en hangt alles van de toepassing af. Akte-examens kunnen uitnemend werken mits zij goed zijn geregeld en behoorlijk worden afgenomen. Voor de gymnasia is de aanstelling van academisch gevormde docenten onmisbaar; bij het middelbaar onderwijs kan dit voor sommige vakken wenschelijk zijn, geenszins is het hier mogelijk of wenschelijk, dat elke leeraar een academischen graad heeft behaald.

III.

Overgaande van, zooals de rechtsgeleerden dit uitdrukken, het *jus constitutum* tot het *jus constituendum*, zullen wij thans onderzoeken hoe bij volgende wetswijzigingen het gebied van het middelbaar van dat van het hooger onderwijs moet gescheiden worden en welke grenzen aan beide toegekend. De voorafgaande beschouwingen kunnen daarbij als vingerwijzing dienen; de bestaande wetten toch bevatten eene regeling zoodat slechts de vraag behoeft beantwoord te worden of eenige ingrijpende verandering daarin noodzakelijk moet worden geacht. Over de aansluiting aan het lager onderwijs wil ik thans niet spreken; zoowel het middelbaar als het hooger onderwijs putten daaruit hunne leerlingen, doch om-

[1] Volgens art. 82 heeft de ingenieur evenals de veearts en landbouwkundige bevoegdheid tot het geven van onderwijs in de *technische* wetenschappen, waarin hij ter verkrijging van zijn diploma een examen heeft afgelegd. Het is echter in strijd met de letter en geest der wet om die bevoegdheid uit te strekken over de zuivere wis- en natuurkundige wetenschappen. In de toelichting van het artikel werd hierop met nadruk gewezen.

trent de verdeeling der scholen onder deze beide bestaat verschil van gevoelen. In de eerste plaats loopt het verschil hierover, of de polytechnische school niet van het middelbaar naar het hooger onderwijs behoort te worden overgebracht; leeraren, bestaande en vroegere kweekelingen dringen in brochures, dagblad- en tijdschriftartikelen hierop aan. Zij gronden hun voorstel op de bovengenoemde bepaling van het hooger onderwijs: „hooger onderwijs omvat de vorming en voorbereiding tot zelfstandige beoefening der wetenschappen en tot het bekleeden van maatschappelijke betrekkingen, waarvoor eene wetenschappelijke opleiding vereischt wordt." Volgens hunne bewering is de betrekking of het beroep van den ingenieur, technoloog, architect even wetenschappelijk als die van geneesheer, predikant, leeraar. Voor allen is eene wetenschappelijke voorbereiding een noodzakelijk vereischte; bij den een is zij van meer letterkundigen, bij den ander van meer exacten aard, maar de moeilijkheden om door eene reeks van examens een diploma te verkrijgen staan nagenoeg gelijk, de hiervoor noodige studiën zijn even inspannend. Tot zoover kan hun gereedelijk gelijk worden gegeven — een bekwaam ingenieur staat ook uit een zuiver wetenschappelijk oogpunt beschouwd even hoog als een in zijn vak even bekwaam arts, leeraar of predikant. Hetzelfde geldt trouwens voor een officier van land- of zeemacht en voor den landbouwkundige. Let men derhalve alleen op de slotwoorden van het aangehaalde art 1 der wet op het hooger onderwijs, dan bestaat geen reden om de opleiding van den arts en predikant onder het hooger onderwijs, die van den ingenieur of architect onder het middelbaar onderwijs, en die van den genie- of artillerie-officier buiten beide te plaatsen. Maar blijkbaar is dit hier de vraag niet. De uitspraak van Thorbecke „de polytechnische school behoort onder het hooger onderwijs niet thuis" steunde op andere gronden, die nog niets van hunne waarde verloren hebben. Het kenmerk toch moet niet gezocht worden in de bekwaamheid van hen die de school hebben doorloopen, maar in den aard van het onderwijs dat daar wordt gegeven. Dat nagaande komen de punten van onderscheid aan het licht. Het onderwijs toch

aan de polytechnische school is geheel gericht op de bestemming van hare kweekelingen. De wis- en natuurkundige wetenschappen worden daar gedoceerd voor zoover zij noodig zijn voor de beoefening en uitoefening der vakken, waartoe aan de school de opleiding wordt gegeven. Het geheele onderwijs is daarop ingericht en verdeeld in cursussen naar de verschillende behoeften en de bestemming der toehoorders. Wetenschappelijke graden worden niet verleend, doch aan het einde staan de vroeger vermelde commissie-examens, welke het diploma van bouwkundig, civiel, scheepsbouwkundig, werktuigkundig of mijningenieur uitreiken na een voldoend examen in de vakken, die voor de uitoefening van de betrekking onmisbaar worden geacht. Aan de universiteiten is dit geheel anders; het onderwijs is afgescheiden van de bestemming der leerlingen geregeld. Zoo handelen de lessen in de wis- en natuurkundige wetenschappen over onderwerpen, die door de leerlingen nooit in toepassing worden gebracht; o. a. begint de wiskunde daar, waar de leeraar aan eene inrichting van middelbaar of voorbereidend hooger onderwijs eindigt. Aldus staat hier de wetenschappelijke vorming, afgescheiden van de latere bestemming, op den voorgrond; het onderwijs aan de universiteit heeft niet ten doel om tot leeraar of predikant op te leiden, maar om eene wetenschappelijke vorming te geven, waarop later kan worden voortgebouwd. De examens loopen niet uitsluitend over vakken, die noodig zijn om eenige betrekking of ambt te vervullen, maar leiden tot wetenschappelijke graden, waaraan door verschillende wetten zekere bevoegdheden zijn verbonden. Ook in de verdere uitwerking komen de kenmerken van onderscheid aan het licht. Bij eene instelling van hooger onderwijs kan geen sprake zijn van een directeur, noch van vooraf afgebakende, in elkander sluitende cursussen. Alle docenten geven elk jaar onderwijs in het hun opgedragen leervak voor het deel dat zij het nuttigst oordeelen en tot zoover als zij dit naar tijd en verdere omstandigheden brengen kunnen. Het doel moet zijn niet te *leeren* maar te *vormen;* de nadruk valt niet op de leerstof, maar op de methode van onderzoek.

Werd op grond van de bepaling in art. 1 de polytechnische school onder het hooger onderwijs opgenomen, dan zou dit met evenveel recht met de rijkslandbouwschool, de veeartsenijschool, de instelling voor de opleiding van indische ambtenaren te Delft het geval moeten zijn. Strikt genomen zouden dan ook de hoogere militaire scholen te Breda en Willemsoord in de lijst passen. Dit kan echter de bedoeling niet zijn; slechts volgt hieruit hoe art. 1 der wet op het hooger onderwijs te ruim wordt opgevat. Slechts die scholen kunnen tot het hooger onderwijs gerekend worden, waar de wetenschap op den voorgrond staat, het onderwijs niet is gericht op een bepaald doel, de graden van zuiver wetenschappelijken aard zijn, de daaraan verbonden rechten afzonderlijk worden bepaald. Wordt dit door art. 1 niet duidelijk genoeg uitgedrukt, dan moet het veranderd worden of zou eene definitie geheel kunnen vervallen, zooals in de wet op het middelbaar onderwijs het geval is.

Indien niet de grondwet uitdrukkelijk voorschreef, dat de scholen moeten verdeeld worden in lagere, middelbare en hoogere, zou ik voorstellen, ten einde aan alle verschil van gevoelen in dit opzicht een einde te maken — de *middelbare* te laten vervallen en te vervangen door *technische* of *professioneele* scholen. Bij eene volgende wetsherziening gaat het buiten twijfel dien weg op. Reeds is gebleken dat ons tegenwoordig middelbaar onderwijs te theoretisch is ingericht, te weinig let op de toepassing en practijk. De behoefte aan meer technische en professioneele scholen doet zich allerwege gevoelen; reeds worden op vele plaatsen industrie- en ambachtsscholen opgericht; zij vervangen de gewone burgerscholen, welke niet aan het doel beantwoorden. Niet minder dringend is eene nadere regeling van het land- en tuinbouwzoomede van het zeevaartkundig onderwijs, van teeken- en handelsscholen. Dat alles te zamen vormt het technisch onderwijs, waarvan de polytechnische school de kroon is. Verbiedt de grondwet de verandering van *naam*, niets belet de *beteekenis* van het middelbaar onderwijs in dien geest op te vatten. Dan komt het niet tusschen lager en hooger onderwijs te staan maar — mede volgens eene uitdrukking van

Thorbecke — naast het laatste. Ontsproten uit denzelfden stam wenden zich de beide takken naar verschillende zijden — het middelbaar onderwijs naar techniek en toepassing, het hooger naar wetenschappelijke beoefening. De polytechnische school vertegenwoordigt dan het hooger onderwijs in het technische, gelijk de universiteit dit in het wetenschappelijke doet. De hoogere burgerschool wordt de voorbereiding tot de polytechnische gelijk het gymnasium ze is tot de universiteit. Eene gedeeltelijke samensmelting van hoogere burgerschool en gymnasium, zooals die door dr. A. van Oven wordt voorgestaan, kan ik niet aanbevelen; de eischen zijn te verschillend. Een klassieke opleiding kan slechts verkregen worden wanneer terstond na de lagere school het onderwijs in de klassieke talen een aanvang neemt en wordt voortgezet tot den overgang naar de universiteit. Zoolang daaraan waarde wordt gehecht voor eene wetenschappelijke vorming, mag zij bij de regeling van het onderwijs niet terzijde worden gesteld, noch door surrogaten vervangen. Bij de hoogere burgerschool treden de wis- en natuurkundige wetenschappen op den voorgrond, daar zij den grondslag vormen tot alle hoogere technische ontwikkeling. Hiermede eenig onderwijs in klassieke talen, met name in het latijn te verbinden komt mij niet wenschelijk voor; het zou daar evenzeer kwijnen als de experimenteele wetenschap aan het gymnasium.

Door nauwkeurige statistiek is aangetoond hoe de hoogere burgerscholen aan de universiteit vele voortreffelijke krachten hebben geleverd, zoodat zij als voorbereiding tot het hooger onderwijs groote diensten hebben bewezen. Geenszins wil ik dit miskennen of voorbijzien, maar ik veroorloof mij tevens de opmerking dat diezelfde statistiek bewijst, hoe gemakkelijk het is die goede krachten naar het hooger onderwijs te leiden. Met een hoogst eenvoudig aanvullingsexamen in latijn en grieksch, waartoe door vlugge jongelieden in betrekkelijk korten tijd de noodige kennis kan worden opgedaan, is de toegang tot de universiteit verkregen. Niet gaarne zou ik zulk een aanvullingsexamen prijs geven; in de eerste plaats omdat het, zoo niet onmisbaar, toch zeer wenschelijk is dat ook de studenten in de wis- en natuurkundige wetenschap-

pen eenige kennis der klassieke talen hebben verkregen, maar ook omdat juist door zulk een aanvullingsexamen blijkt, welke kweekelingen van het middelbaar onderwijs genoeg energie en veerkracht hebben om dergelijke moeilijkheden te overwinnen. Zij die hiertoe niet in staat zijn, zullen het in het hooger onderwijs niet ver brengen. De leerlingen der hoogere burgerschool hebben in dit opzicht veel voor boven die van het gymnasium; want de laatsten, tot het middelbaar onderwijs willende overgaan, kunnen niet volstaan met een aanvullingsexamen, maar moeten het geheele eindexamen afleggen.

Het eindexamen der hoogere burgerschool opent in zoover den toegang tot de universiteit dat het diploma recht geeft tot het afleggen der arts-examens; dit staat echter buiten de wet op het hooger onderwijs en is geregeld door de geneeskundige wetten. Zelfs bij de laatste wetswijziging, toen het zoogenaamde litterarisch-mathematisch examen werd afgeschaft bleef het voorrecht voor den hoogere-burgerscholier behouden. Te recht wordt er op gewezen dat deze opleiding tot arts en apotheker niets met het hooger onderwijs te maken heeft en te kwader ure daarmede is verbonden. Voor eene zuivering van het hooger onderwijs moet deze band in de eerste plaats weer worden losgemaakt. De toegang tot de lessen en examens der geneeskundige faculteit moet op dezelfde wijze worden geregeld als die voor de overige faculteiten. Wordt eene andere wijze van opleiding tot arts of apotheker noodig geoordeeld, dan moet zij niet met de universiteit worden verbonden maar overgebracht naar eene bijzondere medische school, welke dan ongetwijfeld eer tot het middelbaar dan tot het hooger onderwijs zou behooren. Over de onmisbaarheid van zulk een afzonderlijke medische school kan ik geen oordeel uitspreken. Verscheidene deskundigen beweren dat zij geheel overbodig is en alle geneeskundigen zeer goed aan de universiteiten kunnen gevormd worden, ja dat voor de gewenschte eenheid van stand deze eenheid van opleiding onmisbaar is. Indien dit het geval is kan de opleiding tot arts en de regeling der hierbij behoorende examens uit de geneeskundige wetten wegvallen en op nieuw

tot het hooger onderwijs worden teruggebracht, onder voorwaarde echter, dat zoowel de toelating als het eindexamen en de promotie aan gelijke voorwaarden worden gebonden als voor de overige faculteiten is geschied. De rechten tot uitoefening der praktijk kunnen dan verbonden worden aan het doctorale examen, terwijl de promotie een zuiver wetenschappelijken titel geeft aan hen die dezen door het schrijven en verdedigen van een proefschrift wenschen te verwerven.

LEIDEN, 8 April 1894. P. VAN GEER.

DE VERMINDERING DER BEVOLKING VAN FRIESLAND.

Reeds sinds lang had het mijne aandacht getrokken, dat de bevolking der provincie Friesland zeer langzaam toeneemt, in vergelijking zoowel met de toeneming der bevolking van het Rijk als met die van de overige provinciën. In de laatste jaren is de bedoelde toeneming in Friesland bijzonder gering en thans is zelfs een vermindering der bevolking op te merken.

Ik acht het van groot belang, dit verschijnsel nader te onderzoeken. Vooreerst omdat in het algemeen de kennis van den gang der bevolkingscijfers voor eenige landstreek noodig is, om den economischen toestand van deze goed te kunnen beoordeelen, en dit in den tegenwoordigen tijd voor de provincie Friesland om vele redenen zeer noodzakelijk is. En verder om van al de verschillende beweringen over de oorzaken, ter verklaring van de armoede en werkeloosheid, welke in deze provincie heerschen, voor goed aan kant te zetten de vaak gedachtenloos terneer geschrevene, dat te snelle toeneming der bevolking de oorzaak zou zijn.

Mijn doel is, vooreerst de bevolkingstoeneming van Friesland te vergelijken met die van het Rijk en de overige provinciën en na te gaan sinds wanneer Friesland een belangrijke afwijking vertoont; vervolgens te onderzoeken in welke gemeenten dier provincie de afwijking in het bijzonder valt waar te nemen, om daarna te trachten te weten te komen, of de oorzaak in verminderde geboorte, verhoogde sterfte, of in veelvuldig vertrek naar elders is gelegen.

Voor het eerste gedeelte van het onderzoek volgt hier *Tabel A*, welke een overzicht geeft van den aanwas der

bevolking in de tienjarige perioden, welke tusschen de verschillende volkstellingen zijn gelegen. De cijfers stellen voor elk der in de tabel genoemde zes jaren de toeneming voor sedert de vorige volkstelling, uitgedrukt in percenten van de bevolking op 1 Jan. 1830.[1]

Tabel A. Toeneming der bevolking van het rijk en de provinciën van de eene volkstelling tot de andere, uitgedrukt in percenten der bevolking op 1 Jan. 1830.

	Het rijk.	Noord-Brabant	Gelderland.	Zuid-Holland	Noord-Holland	Zeeland.	Utrecht.	**Friesland.**	Overijsel.	Groningen.	Drente.	Limburg.
1 Jan. 1840	**9,46**	8,47	11,61	9,65	7,09	10,27	9,65	**11,20**	10,51	11,52	13,49	5,66
19 Nov. 1849	**7,51**	5,15	8,06	7,79	8,15	6,51	3,31	**9,52**	10,10	8,12	16,06	4,53
31 Dec. 1859	**9,65**	3,26	10,62	11,67	11,01	4,24	8,10	**13,15**	10,84	12,22	19,56	5,59
1 » 1869	**10,35**	6,04	9,38	14,34	13,23	8,34	10,17	**8,81**	10,56	11,21	16,29	4,37
31 » 1879	**16,57**	10,79	11,01	24,04	24,77	8,07	13,69	**18,31**	11,23	17,72	20,68	8,39
31 » 1889	**19,08**	12,36	14,66	30,46	36,12	7,72	22,15	**2,77**	11,91	12,40	18,57	8,74
1830—1889	**72,62**	46,07	65,34	97,95	100,37	45,15	66,97	**63,76**	65,15	73,19	104,65	37,28

Men ziet uit de onderste rij cijfers dat de bevolking van het rijk op 31 Dec. 1889 sedert 1830 met ruim 72 percent was toegenomen en dat Friesland, dat in dienzelfden tijd met ruim 63 procent toenam, wat deze totale toeneming betreft, niets bijzonders vertoont. Gelderland, Utrecht en Overijsel komen vrijwel met Friesland overeen, terwijl Noord- en Zuidholland, Drente en ook Groningen een aanzienlijker aangroei van bevolking hadden, doch Noord-Brabant, Zeeland en vooral Limburg veel minder in zielental waren aangegroeid.

Gaat men echter niet de eindcijfers na, maar die welke voor elke tienjarige periode den aanwas aangeven, dan bespeurt men in de verticale rij onder het hoofd „Friesland" voor de vermeerdering van 1879 tot 1889 een merkwaardig laag cijfer. Terwijl het rijk in deze periode met ruim 19 percent in bevolking toenam, vermeerderde Friesland's bevolking

[1] De tabel is berekend uit die welke voorkomt op blz. 4 van den laatsten bundel Jaarcijfers uitgegeven door de *Centrale Commissie voor de Statistiek*.

De bedoelde bevolkingscijfers voor 1 Jan. 1880 zijn:

Het Rijk	2 613 487	Noord-Holland.	418 988	Overijsel	178 895
Noord-Brabant.	848 891	Zeeland.......	187 262	Groningen	157 504
Gelderland	809 793	Utrecht	132 359	Drente	63 868
Zuid-Holland ..	479 737	Friesland.....	204 909	Limburg	186 281

slechts met 2,77, dus nog niet eens met 3 percent. Zulk een geringe toeneming vinden wij bij geen enkele andere provincie. Integendeel, de overige namen bijna alle van 1879 tot 1889 met meer dan 10 percent toe, en Limburg en Zeeland, die nog het dichtst tot het cijfer van Friesland naderen, vertoonen toch nog een toeneming met ongeveer 8 percent.

Dat Friesland ook na 1889 dezen bijzonderen gang van zaken, helaas, heeft gehandhaafd, toont de volgende *Tabel B*, waarin de vermeerdering van bevolking voor het rijk en voor de provinciën in de laatste drie jaren is aangegeven. Hierin is elk jaar vergeleken met het vorige. De cijfers drukken in percenten de toeneming voor elk jaar uit en in de onderste rij vindt men de toeneming voor de drie jaren te zamen. Hierbij is 1890 vergeleken met de uitkomst der volkstelling van 1889, de overige jaren met de bevolking aangewezen door de bevolkings-registers.

Tabel B. Jaarlijksche toeneming der bevolking van het rijk en de provinciën in de laatste drie jaren, uitgedrukt in percenten van het vorige jaar.

Datum.	**Het rijk.**	Noord-Brabant	Gelderland.	Zuid-Holland	Noord-Holland	Zeeland.	Utrecht.	**Friesland.**	Overijsel.	Groningen.	Drente.	Limburg.
31 Dec. 1890	**1,18**	0,87	0,73	1,88	1,81	0,78	1,36	**0,08**	0,68	0,94	1,37	0,56
31 » 1891	**1,25**	0,50	0,88	2,10	1,92	0,65	1,27	**0,19**	1,02	0,90	1,18	0,95
31 » 1892	**1,03**	0,46	0,54	1,50	2,—	0,30	0,97	**−0,04**	0,67	0,76	1,22	0,87
1889—1892	**3,52**	1,84	2,12	5,53	5,84	1,74	3,64	**0,22**	2,39	2,42	3,79	2,40

Deze tabel leert dat van 1889 tot 1892 het geheele rijk ruim 3,5 percent in bevolking toenam, en dat de vermeerdering in de provincies wisselde tusschen bijna 2 en bijna 6 percent, behalve wat Friesland betreft, waarvoor de vermeerdering slechts 0,22 percent bedroeg. In 1890 was de toename in deze provincie maar 0,08 percent, in 1891 iets meer, doch in 1892 was zij tot onder nul gedaald en in een vermindering met 0,04 percent overgegaan.[1] Toch was in dit laatste jaar de bevolking van het rijk nog met

[1] Een vermindering in bevolking wordt hier en in al de volgende tabellen door het minusteeken aangeduid.

ruim 1 percent toegenomen en die van de provincie, welke overigens het laagste cijfer geeft, namelijk Zeeland, toch nog met 0,3 percent.

Om de vergelijking tusschen het gewest mijner inwoning en de overige provincies volledig te maken, volgt hier in *Tabel C* nog een overzicht van de vermeerdering der bevolking over de geheele periode van 13 jaren, van 31 Dec. 1879 tot 31 Dec. 1892, zoowel in getal als in percenten. De cijfers zijn hier alle die der bevolkingsregisters.

Tabel C. Toeneming der bevolking van het rijk en de provinciën sedert 1879.

Provinciën.	Bevolking op 31 Dec.		Toeneming der bevolking van 1879 tot 1892.	
	1879.	1892.	In getal.	In percenten.
Noord-Brabant........	473 642	519 022	45 380	9,58
Gelderland...........	468 564	523 039	54 475	11,62
Zuid-Holland.........	810 785	1 002 144	191 359	23,60
Noord-Holland........	681 210	877 896	196 686	28,87
Zeeland..............	190 549	202 709	12 160	6,38
Utrecht	193 884	229 054	35 170	18,14
Friesland...........	327 720	336 296	8 576	**2,62**
Overijsel............	276 756	302 508	25 752	9,30
Groningen	252 596	279 397	26 801	10,61
Drente...............	118 724	135 658	16 934	14,27
Limburg..............	242 580	261 853	19 273	7,94
Het rijk............	4 037 010	4 669 576	632 566	15,67

De voorlaatste kolom toont, dat in deze 13 jaren Friesland slechts 8576 in zielental aanwon en daarentegen b.v. Overijsel en Groningen, die verscheidene duizenden inwoners minder tellen, 25752 en 26801. De laatste kolom leert vooral duidelijk hoezeer Friesland zich van de overige provincies onderscheidt; tegenover Noord-Holland met een toeneming van bijna 29 percent, Zuid-Holland met meer dan 23, Utrecht met ruim 18 percent in dertien jaar, staat de genoemde provincie met 2,62 percent. Dit is nog slechts een derde van hetgeen Limburg, bekend om haar langzamen vooruitgang, aanwijst. Zeeland komt ook in deze periode het naast bij Friesland, maar heeft toch nog 6,38 percent toeneming, dus een bijna $2^1/_2$ maal zoo groote aanwinst als het ongelukkige noordelijke gewest.

Is het aangevoerde zeker voldoende, om aan te toonen dat het feit, waarop wij in den aanhef wezen, in sterke mate bestaat, wij dienen nu na te gaan, in welke jaren in het bijzonder de loop der bevolkingscijfers voor Friesland zooveel van die der andere gewesten verschilt.

De boven gegeven *Tabel A* doet ons reeds zien, dat in de tienjarige perioden vóór 1879 Friesland geen bijzonder geringe toeneming heeft ondergaan. Integendeel, de percentcijfers in die tabel leeren, dat in het algemeen de vermeerdering in bevolking voor deze provincie grooter was dan voor het gehcele rijk. Van 1830 tot 1840 ging het rijk ruim 9, Friesland ruim 11 percent vooruit; van 1840 tot 1849 het rijk 7,5, Friesland 9,5; van 1849 tot 1859 het rijk 9,6, Friesland 13,1 percent. Daarop volgde een tienjarige periode, waarin Friesland een weinig bij het rijk achterbleef, doordat het van 1859 tot 1869 met slechts 8,8 en het rijk met 10,3 percent toenam, maar in de volgende periode werd deze schade ruimschoots ingehaald, want van 1869 tot 1879 bedroeg de aanwas voor het rijk 16,5 percent, voor Friesland niet minder dan 18,3 percent.

Op dit laatste bijzonder hooge cijfer volgt dan echter plotseling het lage van slechts 2,77 percent, voor de toeneming van 1879 tot 1889. In deze periode kunnen wij dus rekenen, dat de verminderde toeneming van Friesland's bevolking aanvangt.

Om te kunnen nagaan in welke jaren dit vooral valt op te merken volgt hier de *Tabel D*, waarin de cijfers voor de afzonderlijke jaren in die periode voor het rijk en voor Friesland zijn opgegeven, terwijl ook die der latere drie jaren zijn genoemd. De bevolkingscijfers zijn ook hier, even als in de volgende tabellen, die der bevolkings-registers.

Wij bemerken uit deze tabel, dat zesmaal sinds 1879 geen toeneming maar een afneming van het bevolkingscijfers plaats vond. Deze vermindering kwam voor in de jaren 1881, 1882, 1883 en in 1889, 1890 en 1892.

Men kan verder uit deze tabel afleiden, dat in deze 13-jarige periode, waarin het rijk vrij geregeld jaarlijks $1^1/_6$ percent aanwon, de bevolking van Friesland van 31 Dec. 1880 af langzaam verminderde tot 1884 toe, dat zij daarop ge-

Tabel D. De jaarlijksche toeneming der bevolking van het rijk en van Friesland in de jaren 1880 tot en met 1892.

	Het rijk.			Friesland.		
	Bevolking.	Toeneming der bevolking sedert 31 Dec. van het vorige jaar.		Bevolking.	Toeneming der bevolking sedert 31 Dec. van het vorige jaar.	
		In getal.	In percenten.		In getal.	In percenten.
31 Dec. 1879.........	4 037 010	—	—	327 720	—	—
» 1880.........	4 060 592	23 582	0,58	331 515	3795	1,16
» 1881.........	4 114 015	53 423	1,32	329 309	—2206	—0,66
» 1882.........	4 172 971	58 956	1,43	329 237	— 72	—0,02
» 1883.........	4 225 065	52 094	1,25	329 130	— 107	—0,03
» 1884.........	4 278 272	53 207	1,26	330 866	1736	0,53
» 1885.........	4 336 012	57 740	1,35	333 435	2569	0,78
» 1886.........	4 390 857	54 845	1,26	335 597	2162	0,65
» 1887.........	4 450 870	60 013	1,37	337 591	1994	0,59
» 1888.........	4 505 932	55 052	1,24	339 030	1439	0,42
» 1889.........	4 548 596	42 664	0,95	337 507	—1523	—0,45
» 1890.........	4 564 565	15 969	0,35	335 824	—1683	—0,50
» 1891.........	4 621 744	57 179	1,25	336 442	618	0,19
» 1892.........	4 669 576	47 832	1,03	336 296	— 146	—0,04
In 13 jaar, van 1879 tot 1892	—	632 566	15,67	—	8576	2,62
Gemiddeld per jaar......	—	48 659	1,21	—	660	0,20

durende enkele jaren weer een weinig toenam, doch percentsgewijs slechts half zooveel, als de toeneming der bevolking van het rijk bedroeg, en dat tegen 1889 weer een vermindering begon, die in 1891 wel is waar in een minieme vermeerdering overging, doch in 1892 zich opnieuw begon te vertoonen.

Wat de andere provinciën betreft, teeken ik hier nog aan, dat het nagaan der bevolkingscijfers daarvan mij heeft doen zien, dat 5 ervan ook in sommige jaren een vermindering van bevolking aanwijzen, doch alleen in de jaren volgende op de volkstellingen. Noord-Brabant, Zeeland, Overijsel en Limburg vertoonen dit verschijnsel in 1880 en in 1890, Groningen alleen in 1890. In een jaar, niet volgende op dat eener volkstelling, heeft geen enkele provincie, behalve Friesland, een vermindering. Het is te denken, dat bedoelde verminderingen voor die andere provincies dus slechts op het papier bestaan en aan correctie in de bevolkingsregisters, ten gevolge der uitkomsten van de volkstellingen, te wijten zijn. Steeds ook werden die kleine verminderingen overtroffen

door voorafgegane zoowel als door volgende vermeerderingen, zoodat in geene provincie behalve in Friesland een blijvende teruggang van het bevolkingscijfer is te constateeren.

Beschouwt men voor deze laatste provincie de periode na 1887 afzonderlijk, dan ziet men dat van 31 Dec. 1887 tot 31 Dec. 1892, dus in de laatste 5 jaren, de bevolking van Friesland met een getal van 1295 zielen afnam, dat is met 0,38 percent, terwijl in dienzelfden tijd het rijk met een zielental van 218,696 of met 4,91 percent in bevolking toenam.

De conclusie is dus gerechtvaardigd: de bevolking van Friesland neemt reeds verscheidene jaren slechts zeer langzaam toe en is in de laatste jaren zelfs aan het afnemen.

Thans dient onderzocht te worden in welke gedeelten van de provincie die achteruitgang in het bijzonder is waar te nemen.

Hiertoe kan de volgende *Tabel E* dienen[1], waarin, naast de in alphabetische volgorde gestelde namen der 43 gemeenten, de bevolking op 31 Dec. 1879, 1887 en 1892 wordt aangegeven, terwijl in de volgende kolommen eerst de toeneming in bevolking gedurende het eerste 8-jarige tijdperk, daarna die gedurende het volgende 5-jarige en vervolgens, die in de gezamenlijke 13 jaren is opgenomen. Deze laatste is in de laatste kolom ook in percenten uitgedrukt.

Waar een vermindering in plaats van een vermeerdering viel op te merken, is dit overal, evenals boven, door het minusteeken aangewezen.

Een eerste blik op deze tabel doet reeds dadelijk zien, dat de gang der bevolking in de verschillende gemeenten zeer ongelijk is. Er zijn gemeenten, die met 10 à 20 percent zijn toegenomen sedert 1879, doch andere die in dienzelfden tijd met 10 of meer percenten zijn afgenomen, terwijl er

[1] De cijfers van deze tabel zijn, even als die van de meeste der volgende, ontleend aan verschillende jaargangen van de door de regeering uitgegeven *Statistiek van den loop der bevolking van Nederland*. Voor 1892, waarvoor bedoelde *Statistiek* nog niet is verschenen, is gebruik gemaakt van de gegevens in het door gedep. staten uitgegeven *Verslag van den toestand der Provincie Friesland*.

Tabel E. De bevolking der gemeenten van Friesland in 1879, 1887 en 1892 en de toeneming in deze perioden.

Gemeenten.	Bevolking op 31 December.			Toeneming der bevolking.			
	1879	1887	1892	van 1879 tot 1887	van 1887 tot 1892	van 1879 tot 1892	
						In getal.	In percenten.
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.
1 Achtkarspelen	10 044	10 788	11 116	744	328	1072	10,7
2 Aengwirden	4 019	4 131	4 316	112	185	297	7,4
3 Ameland	2 398	2 253	2 263	—145	10	—135	— 5,6
4 Baarderadeel	5 919	6 161	6 070	242	— 91	151	2,6
5 Barradeel.	8 354	7 831	7 611	—523	—220	—743	— 8,9
6 't Bildt	9 503	8 993	8 725	—510	—268	—778	— 8,2
7 Bolsward	5 447	6 055	5 987	608	— 68	540	9,9
8 Dantumadeel	9 984	10 472	10 588	488	116	604	6,0
9 Dokkum.	4 581	4 184	4 012	—397	—172	—569	—12,4
10 Doniawerstal	4 042	4 736	4 831	694	95	789	19,5
11 Ferwerderadeel....	8 938	8 459	8 267	—479	—192	—671	— 7,5
12 Franeker........	6 805	7 044	7 122	239	78	317	4,6
13 Franekeradeel	5 367	5 191	5 044	—176	—147	—323	— 6,0
14 Gaasterland	5 124	5 768	5 563	644	—205	439	8,6
15 Harlingen	10 922	10 301	10 224	—621	— 77	—698	— 6,4
16 Haskerland.	7 264	8 006	7 587	742	—419	323	4,4
17 Hem. Oldeph. en N.	4 883	4 996	4 926	113	— 70	43	0,9
18 Hennaarderadeel...	4 877	5 210	5 108	333	—102	231	4,9
19 Hindeloopen.	1 068	1 099	1 022	31	— 77	— 46	— 4,3
20 Idaarderadeel.....	5 386	5 620	5 546	234	— 74	160	3,0
21 IJlst.	1 618	1 528	1 483	— 90	— 45	—135	— 8,3
22 Kollumerland	7 218	7 471	7 324	253	—147	106	1,5
23 Leeuwarden	28 354	29 413	30 712	1059	1299	2358	8,3
24 Leeuwarderadeel...	9 305	9 531	10 079	526	248	774	8,3
25 Lemsterland.	5 350	6 086	5 890	736	—196	540	10,1
26 Menaldumadeel ...	10 532	10 747	10 331	215	—416	—201	— 1,9
27 Oostdongeradeel...	8 515	8 096	7 755	—419	—341	—760	— 8,9
28 Ooststellingwerf...	9 289	9 250	9 287	— 39	37	— 2	— 0,02
29 Opsterland.	14 424	14 848	14 592	424	—256	168	1,2
30 Rauwerderhem. ...	2 801	2 913	2 966	112	53	165	5,9
31 Schiermonnikoog..	1 099	939	831	—160	—108	—268	—24,4
32 Schoterland	13 252	14 145	14 156	893	11	904	6,8
33 Sloten.	814	766	848	— 48	82	34	4,2
34 Smallingerland ...	9 324	10 069	10 397	745	328	1073	11,5
35 Sneek	10 363	11 319	11 501	956	182	1138	11,0
36 Stavoren.	662	819	793	157	— 26	131	19,8
37 Tietjerksteradeel ..	13 469	14 019	14 035	550	16	566	4,2
38 Utingeradeel.	5 020	5 165	5 038	145	—127	18	0,3
39 Westdongeradeel...	8 490	8 128	7 709	—362	—419	—781	— 9,2
40 Weststellingwerf ..	14 606	15 282	15 397	676	115	791	5,4
41 Wijmbritseradeel..	11 685	12 202	12 079	517	—123	394	3,4
42 Wonseradeel.	12 736	13 028	13 079	292	51	343	2,7
43 Workum	3 869	4 229	4 086	360	—143	217	5,6
FRIESLAND. ...	327 720	337 591	336 296	9871	—1295	8576	2,62

ook zijn, die weinig of niet in bevolking zijn voor- of achteruit gegaan.

De vergelijking van de 5°, 6° en 7° kolom leert, dat vermindering in bevolking van 1879 tot 1887 in 13 gemeenten was op te merken, en van 1887 tot 1892 in niet minder dan 26 gemeenten, doch dat dit ten gevolge had, dat in het geheele 13-jarige tijdvak toch slechts 14 gemeenten in bevolking teruggingen.

Bij de poging, om uit deze tabel van zeer onregelmatig afwisselende cijfers een overzicht op te maken, waaruit een algemeene conclusie valt te trekken, zullen wij eerst afzonderen de beide eilanden en de elf stedelijke gemeenten, om daarna de meeste aandacht te wijden aan de 30 eigenlijke plattelandsgemeenten.

Wat de eerste betreft zien wij, dat Ameland van 1879 tot 1887 afgenomen, doch daarna bijna gelijk gebleven is, terwijl Schiermonnikoog in beide perioden sterk is afgenomen in bevolking, zoodat het in 13 jaren tijds met bijna een vierde van zijn bevolking is verminderd, meer dan met eenige Friesche gemeente het geval is.

Tot de stedelijke gemeenten rekenen wij de traditioneele elf, al zijn er daaronder, zooals IJlst, Stavoren en Sloten, die niet meer inwoners tellen dan de meeste dorpen van Friesland. Het kenmerk dier elf gemeenten is dan ook niet hun groot aantal inwoners, maar hun geringe oppervlakte en in verband daarmede hunne groote bevolkingsdichtheid. Gaat men deze laatste na, dan vindt men dat de grootte van al deze steden ligt onder de 3000 H.A. en de dichtheid der bevolking niet beneden 140 inwoners per 100 H.A. De andere centra van bevolking in Friesland, die vrijwat meer inwoners hebben dan de kleinste der steden, zooals Drachten (Smallingerland), Heerenveen (Schoterland en Aengwirden), Joure (Haskerland), Lemmer (Lemsterland), Wolvega (Weststellingwerf) enz., maken deel uit van groote gemeenten, die verscheidene dorpen bezitten en die wij onder den algemeenen naam plattelandsgemeenten kunnen samenvatten. Voor de steden en de eilanden vindt men de grootte, de bevolking op 31 Dec. 1892, de bevolkingsdichtheid en de toeneming der bevolking in de volgende *Tabel F* opgenomen.

Tabel F. De steden en de eilanden.

Gemeenten.	Grootte in Hectaren.	Bevolking op 31 Dec. 1892.	Getal inwoners per 100 H.A. op 31 Dec. 1892.	Toeneming der bevolking van 1879 tot 1887.	van 1887 tot 1892.	van 1879 tot 1892. In getal.	In percenten.
Leeuwarden	1 614	30 712	1 903	1059	1299	2358	8,3
Sneek	887	11 501	1 287	956	182	1138	11,0
Harlingen	110	10 224	9 295	—621	— 77	—698	— 6,4
Franeker	1 700	7 122	419	239	78	317	4,6
Bolsward	931	5 987	643	608	— 68	540	9,9
Workum	2 910	4 086	140	360	—143	217	5,6
Dokkum	28	4 012	14 329	—397	—172	—569	—12,4
IJlst	715	1 483	207	— 90	— 45	—135	— 8,3
Hindeloopen	501	1 022	204	31	— 77	— 46	— 4,3
Sloten	224	848	379	— 48	82	34	4,2
Stavoren	380	793	209	157	— 26	131	19,8
De 11 steden	10 000	77 790	778	2254	1033	3287	4,4
Ameland	5 983	2 263	38	—145	10	—135	— 5,6
Schiermonnikoog	5 043	831	16	—160	—108	—268	—24,4
De 2 eilanden	11 026	3 094	28	—305	— 98	—403	—11,5

Wij zien hieruit, dat slechts drie der steden, namelijk Leeuwarden, Sneek en Franeker, vermeerderden zoowel van 1879 tot 1887 als van dit laatste jaar tot 1892, hoewel Sneek en Franeker in de laatste periode zeer weinig. Sloten verminderde in de 1° periode, doch vermeerderde in de 2° zooveel, dat de schade ruim werd ingehaald.

Met Bolsward, Workum, Hindeloopen en Stavoren was het omgekeerde geval. Zij vermeerderden in de 1° periode maar namen in de 2° periode af, terwijl Harlingen, Dokkum en IJlst in beide perioden afnamen.

Het geheele resultaat was voor de steden, dat ten slotte 7 met 4735 zielen in bevolking vooruit gingen en 4 met 1448 achteruit, zoodat de elf steden in 13 jaar een winst opleverden van 3287 zielen. Neemt men in aanmerking dat de bedoelde steden in 1879 te zamen een bevolking hadden van 74503 zielen, dan ziet men dat de toeneming in die 13 jaar slechts 4,4 percent bedroeg, wat voor een stedelijke bevolking zeker zeer weinig is.

Neemt men de periode van 1887 tot 1892 afzonderlijk

dan blijkt de geringe toeneming der bevolking nog duidelijker, immers de toeneming bedroeg toen slechts 1033, wat bij een bevolking van 76757 in 1887, een vermeerdering in die 5 jaren van slechts 1,3 percent geeft.

Gaan wij thans over tot de plattelandsgemeenten, die er, na aftrek van de eilanden en de steden, ten getale van 30 overblijven.

Het best kunnen wij die rangschikken naar de grondgesteldheid en het daarmede in verband staande bedrijf van de bewoners. Daarnaar kunnen wij ze in drie groepen bijeenbrengen, die als het ware natuurlijke families vormen.

Vooreerst de vette kleistreken aan de Noord- en Noordwestkust van de provincie. Even boven Harlingen beginnende ontmoeten wij langs de kust voortgaande achtereenvolgens Barradeel, 't Bildt, Ferwerderadeel, Westdongeradeel, Oostdongeradeel en eindelijk Kollumerland. Ten zuiden van Barradeel ligt Franekeradeel en ten zuiden van het Bildt Menaldumadeel, die met de genoemde zes gemeenten in grondgesteldheid overeenkomen en dus daarmee vereenigd kunnen beschouwd worden. Al deze gemeenten, liggende ten Noorden van den spoorweg Harlingen—Groningen, bestaan geheel uit goeden kleigrond en het bedrijf is de eigenlijke landbouw, het zijn de bouwstreken, waarom wij deze 1° *groep* die der bouwlanden zullen noemen. In de *Tabel G* zijn de gegevens voor deze gemeenten te zamen gevat.

Tabel G. 1° groep van plattelandsgemeenten, de bouwlanden.

Gemeenten.	Grootte in Hectaren.	Bevolking op 31 Dec. 1892.	Getal inwoners per 100 H.A. op 31 Dec. 1892.	Toeneming der bevolking			
				van 1879 tot 1887.	van 1887 tot 1892.	van 1879 tot 1892.	
						In getal.	In percenten.
Barradeel	6 006	7 611	127	— 523	— 220	— 743	—8,9
Franekeradeel	5 890	5 044	86	— 176	— 147	— 323	—6,0
Menaldumadeel	7 670	10 331	135	215	— 416	— 201	—1,9
't Bildt	7 723	8 725	113	— 510	— 268	— 778	—8,2
Ferwerderadeel	8 618	8 267	96	— 479	— 192	— 671	—7,5
Westdongeradeel	6 641	7 709	116	— 362	— 419	— 781	—9,2
Oostdongeradeel	8 071	7 755	96	— 419	— 341	— 760	—8,9
Kollumerland	8 548	7 324	86	253	— 147	106	1,5
Deze 8 gemeenten	59 167	62 766	106	—2001	—2150	—4151	—6,2

Het blijkt hieruit, dat deze acht gemeenten meest alle vrij sterk in bevolking zijn achteruit gegaan. Alleen in Menaldumadeel en Kollumerland is de totale achteruitgang niet bijzonder groot, doch dit wordt veroorzaakt, doordat de achteruitgang eerst in de tweede periode, van 1887 tot 1892, is ingetreden. Van 1879 tot 1887 namen deze beide gemeenten nog in bevolking toe, doch in de volgende periode namen zij niet minder sterk af dan de overige. Deze overige zes zijn bijna alle 8 à 9 percent in de 13 jaar teruggegaan en de geheele groep van gemeenten daalde meer dan 6 percent in bevolking.

Als tweede natuurlijke groep van plattelandsgemeenten nemen wij die, welke in de Westelijke helft van Friesland bijna geheel ten Zuiden van de lijn Harlingen—Leeuwarden ligt en 7 gemeenten omvat, wier bodem ook nog bijna geheel uit kleigrond bestaat, doch van een eenigszins mindere kwaliteit en waar niet de landbouw, maar de veeteelt het voornaamste middel van bestaan is. Men ziet daar in het bijzonder de groene weilanden, en hiernaar kunnen wij de groep noemen. Ook Leeuwarderadeel nemen wij bij deze groep, hoewel deze gemeente bijna even goed tot de vorige had kunnen gerekend worden. Trouwens Leeuwarderadeel verkeert, wat hare bevolking betreft, in de bijzondere omstandigheid, dat zij Leeuwarden geheel omsluit en het bevolkingscijfer daardoor profiteert van de uitbreiding, welke deze stad ondergaat.

Ziehier in *Tabel H* hoe het met deze groep gesteld is.

Tabel H. 2° groep van plattelandsgemeenten, de weilanden.

Gemeenten.	Grootte in Hectaren.	Bevolking op 31 Dec. 1892.	Getal inwoners per 100 H.A. op 31 Dec. 1892.	Toeneming der bevolking			
				van 1879 tot 1887.	van 1887 tot 1892.	van 1879 tot 1892. In getal.	van 1879 tot 1892. In percenten.
Leeuwarderadeel . . .	8 797	10 079	115	526	248	774	8,8
Idaarderadeel	6 852	5 546	81	234	— 74	160	3,0
Baarderadeel	7 220	6 070	79	242	— 91	151	2,6
Rauwerderhem	3 458	2 966	86	112	53	165	5,9
Hennaarderadeel	5 833	5 108	88	333	—102	231	4,9
Wonseradeel	15 501	13 079	84	292	51	343	2,7
Wijmbritseradeel . . .	16 514	12 079	73	517	—123	394	3,4
Deze 7 gemeenten	64 175	54 927	86	2256	— 38	2218	4,2

Men bemerkt dat hoewel de oppervlakte dezer 7 gemeenten ongeveer 7050 H.A. meer bedraagt dan die der vorige groep, het getal inwoners bijna 8000 minder is, zoodat dan ook de bevolkingsdichtheid slechts 86 bedraagt, tegen 106 in de vorige groep. In tegenstelling met hetgeen wij daar opmerkten, hebben we in deze weiland-gemeenten sedert 1879 geen afneming, maar een toeneming der bevolking te constateeren, al is deze niet aanzienlijk. Evenwel blijkt, dat die toeneming geheel op rekening van de 1e periode komt, tusschen 1879 en 1887, terwijl in de 2e periode, van 1887 tot 1892 een kleine vermindering wordt opgemerkt. Aan deze laatste hebben 4 der 7 gemeenten een aandeel, terwijl van de 3 overige alleen Leeuwarderadeel, ongetwijfeld door haar reeds genoemde bijzondere ligging, ook in deze periode een noemenswaardigen vooruitgang aanwijst, en de beide andere, Rauwerderhem en Wonseradeel, bijna niet blijken vooruitgegaan te zijn.

In de laatste 5 jaren gaan dus ook de gemeenten met veeteelt als hoofdbedrijf in bevolkingscijfer achteruit, doch minder sterk dan de bouwgemeenten.

De overige gemeenten, even talrijk als de beide vorige groepen te zamen, zijn die waar de bodem uit veen en zand bestaat; zij vormen de 3e groep. In de onderstaande *Tabel I* vindt men ze opgenomen in de volgorde, waarin men ze aantreft, indien men van Dantumadeel, in het Noordoosten van Friesland ten Zuiden van Dokkum aanvangende, langs de Oostgrens der provincie een breede strook volgt, die zich bijna tot het midden van Friesland uitstrekt, en verder langs de Zuidergrens voortgaat tot aan de Zuidwestpunt bij Stavoren. Deze 15 gemeenten omvatten meer dan de helft van het oppervlak der provincie en men treft er de grootste onder aan, zooals Opsterland en Oost- en Weststellingwerf, ieder van meer dan 22.000 H.A. Het bedrijf is daar voor een groot deel veenarbeid en het was dit in vroegeren tijd nog veel meer dan thans; verder veeteelt, doch op minder goede weiden dan in de gemeenten der 2e groep en hier en daar wat land-, tuin- en boschbouw.

Tabel I. 3° groep van plattelandsgemeenten, de zand- en veengronden.

Gemeenten.	Grootte in Hectaren.	Bevolking op 31 Dec. 1892.	Getal inwoners per 100 H.A. op 31 Dec. 1892.	Toeneming der bevolking			
				van 1879 tot 1887.	van 1887 tot 1892.	van 1879 tot 1892. In getal.	van 1879 tot 1892. In percenten.
Dantumadeel	10 045	10 588	105	488	116	604	6,0
Tietjerksteradeel ...	17 118	14 035	82	550	16	566	4,2
Achtkarspelen	10 234	11 116	109	744	328	1072	10,7
Smallingerland	12 460	10 397	83	745	328	1073	11,5
Utingeradeel	6 450	5 038	78	145	—127	18	0,3
Opsterland	22 972	14 592	64	424	—256	168	1,2
Schoterland	15 253	14 156	93	893	11	904	6,8
Aengwirden	4 072	4 316	106	112	185	297	7,4
Haskerland	5 897	7 587	129	742	—419	323	4,4
Ooststellingwerf....	22 439	9 287	41	—39	37	—2	—0,02
Weststellingwerf....	22 720	15 397	68	676	115	791	5,4
Lemsterland	6 868	5 890	86	736	—196	540	10,1
Doniawerstal	12 560	4 831	38	694	95	789	19,5
Gaasterland	8 870	5 563	63	644	—205	439	8,6
Hemel. Oldephaert..	8 364	4 926	59	113	— 70	43	0,9
Deze 15 gemeenten	186 322	137 719	74	7667	— 42	7625	5,9

De dichtheid der bevolking is hier weer geringer dan bij de gemeenten der vorige groep en daarentegen de toeneming der bevolking sedert 1879 een weinig sterker. Maar ook hier wijst slechts de periode van dat jaar tot 1887 toeneming aan, daar van dit jaar tot 1892 ook voor deze groep een kleine vermindering te noteeren valt.

Echter leveren deze gemeenten onderling meer verschil op dan die der vorige groepen, zoowel in den aard van den bodem en het bedrijf der bewoners, als in den loop van de bevolkingscijfers. Zes dezer gemeenten namen sedert 1887 af in bevolking, namelijk Utingeradeel, Opsterland, Haskerland, Lemsterland, Gaasterland en Hemelumer Oldephaert, terwijl deze allen, in de voorafgegane acht jaren, enkelen zelfs niet onaanzienlijk, waren toegenomen. Dit laatste geldt ook voor de gemeenten Schoterland en Tietjerksteradeel, die in de 2° periode een niet noemenswaarde vermeerdering ondergingen. Slechts een enkele gemeente namelijk Aengwirden is in deze groep aan te wijzen, die naar evenredigheid in de laatste 5 jaren iets meer vooruitging dan in de voorafgegane

8 jaren; de overige gingen alle, voor zoover zij van 1887 tot 1892 niet daalden in bevolking, toch langzamer vooruit dan van 1879 tot 1887 het geval was. Dit geldt zelfs voor Achtkarspelen en Smallingerland, die anders nog het gunstigste figuur maken.

Gaan wij hierna de verschillende groepen van gemeenten in de onderstaande *Tabel J* met elkaar vergelijken. Daarin zijn de twee perioden, die van 1879 tot 1887 en die van 1887 tot 1892, afzonderlijk genomen en is zoowel de toeneming voor elke periode in percenten uitgedrukt, als de gemiddelde jaarlijksche toeneming voor elke periode berekend.

Tabel J. Vergelijking tusschen de verschillende groepen van gemeenten.

Groepen van gemeenten.	Bevolking op 31 Dec. 1892.	Toeneming der bevolking					
		van 1879 tot 1887.			van 1887 tot 1892.		
		In getal.	In percenten.		In getal.	In percenten.	
			Totaal.	Per jaar.		Totaal.	Per jaar.
De 11 steden	77 790	2254	3,03	0,38	1033	1,87	0,27
De 2 eilanden	3 094	— 305	—8,72	—1,09	— 98	—3,10	—0,62
De bouwlanden, 8 gemeenten	62 766	—2001	—2,99	—0,37	—2150	—3,31	—0,66
De weilanden, 7 gemeenten	54 927	2256	4,28	0,54	— 38	—0,07	—0,01
De zand- en veengronden, 15 gemeenten	137 719	7667	5,89	0,74	— 42	—0,03	—0,01
Friesland	336 296	9871	3,01	0,38	—1295	—0,39	—0,07

Hiernaar onze conclusie opmakende kunnen wij dus het volgende besluiten:

1°. Van 1879 tot 1887 nam Friesland in het algemeen een weinig in bevolking toe, doch behalve op de eilanden verminderde reeds toen ook de bevolking in de 8 noordelijke gemeenten, waar men den besten kleigrond aantreft.

2°. Van 1887 tot 1892 is de bevolking van Friesland verminderd, zoowel ten gevolge van de voortgegane en nog versterkte vermindering in de bedoelde 8 gemeenten, als doordat nu ook de andere gemeenten, behalve de steden, niet in bevolking toenamen, maar zelfs iets in haar bevolkingscijfer teruggingen.

Nu dus het verschijnsel zelf voldoende vastgesteld is, en

aangewezen in welke deelen van Friesland het zich vooral voordoet, komt de vraag naar de oorzaak ervan aan de orde. Wij bedoelen hiermede de onmiddellijke oorzaak. Deze zou in de eerste plaats kunnen gelegen zijn in een geringer aantal geboorten in Friesland dan in de overige deelen van het rijk. Om te onderzoeken of dit het geval is hebben wij, voor al de jaren waarover ons onderzoek loopt en waarin Friesland zulk een merkwaardig geringe toeneming van bevolking vertoont, in de onderstaande *Tabel K* de geboorte in het rijk met die in onze provincie vergeleken.

In overeenstemming met de berekening in de Jaarcijfers is hier de gemiddelde bevolking van elk jaar als grondslag van berekening der geboorte op 1000 zielen genomen. Hierbij en bij de volgende opgave der sterfte zijn de levenloos geborenen buiten rekening gelaten.

Tabel K. De geboorte in het rijk vergeleken met die in Friesland.

Jaren.	Het Rijk.			Friesland.		
	Gemiddelde bevolking.	Geboorte.		Gemiddelde bevolking.	Geboorte.	
		Getal.	Per 1000 zielen.		Getal.	Per 1000 zielen.
1880	4 048 801	143 855	35,5	329 617	10 836	32,9
1881	4 087 334	142 969	35,0	322 412	10 185	31,6
1882	4 143 524	146 454	35,3	329 273	10 275	31,2
1883	4 199 018	144 102	34,3	329 183	9 861	29,9
1884	4 251 669	148 480	34,9	329 998	10 039	30,4
1885	4 307 142	148 028	34,4	332 150	10 191	30,7
1886	4 363 434	150 851	34,6	334 516	10 062	30,1
1887	4 420 864	149 157	33,7	336 594	10 179	30,2
1888	4 478 401	151 094	33,7	338 310	10 009	29,1
1889	4 527 264	150 529	33,2	332 268	9 717	28,7
1890	4 537 990	149 329	32,9	336 665	9 848	29,3
1891	4 593 155	154 687	33,7	336 133	9 946	29,6
1892	4 645 660	148 714	32,0	336 369	9 257	27,5
Gemiddeld over de 13 jaren	—	—	34,1	—	—	30,1
Id. over de eerste 8 jaren	—	—	34,7	—	—	30,9
Id. over de laatste 5 jaren	—	—	33,2	—	—	28,8

Men ziet, dat inderdaad het aantal geboorten per 1000 zielen in Friesland gedurende al deze 13 jaren geringer is geweest dan in het rijk. Gemiddeld werden in die provincie 4 per 1000 minder geboren dan in Nederland in het algemeen.

Deze uitkomst wijst echter tevens aan, dat de verminderde geboorte niet de eenige oorzaak kan zijn. Want onze vroeger gegeven Tabel D (op blz. 122) deed zien, dat de gemiddelde toeneming in bevolking voor het rijk was 1,21 percent en van Friesland 0,20 percent, of 12,1 en 2,0 per 1000 zielen, zoodat het verschil, dat verklaard moest worden, ruim 10 per 1000 is, en dus in een verminderde geboorte van 4 per 1000 nog niet voor de helft de oorzaak kan gevonden zijn.

Daarentegen krijgen wij een bevestiging van de aanwijzing, dat een verminderde geboorte een der oorzaken is van het verschijnsel, door het feit, dat in de laatste jaren der periode het verschil tusschen de geboorte in het rijk en in de provincie grooter is dan in de vroegere, terwijl wij gezien hebben, dat dit ook met de toeneming der bevolking in het algemeen het geval is. Van 1879 tot 1887, zoo leert onze tabel, was de geboorte in het rijk gemiddeld 34,7 per 1000 en per jaar en die in Friesland 30,9, wat een verschil van 3,8 geeft; van 1887 tot 1892 waren bedoelde cijfers 33,2 en 28,8 en leveren dus een verschil van 4,4.

Door een onderzoek naar de geboorte-cijfers in de afzonderlijke gemeenten zou men kunnen nagaan of daar, waar de toeneming der bevolking het kleinste, of, zooals voor de laatste jaren meer juist is, de afneming het grootst is, dat is in de kleistreken, ook werkelijk de geboorten minder talrijk zijn dan in de overige gemeenten. Dit tijdroovende onderzoek heb ik echter nog niet ingesteld.

In de tweede plaats moeten wij thans de sterfte nagaan, om te zien of ook een vermeerdering hiervan tot Friesland's achteruitgang in bevolking bijdraagt. Hiervoor dient de *Tabel L.*

Het blijkt uit deze tabel dat een vermeerderde sterfte in Friesland in het minst niet is op te merken. Integendeel, de sterfte is er merkbaar geringer dan in het rijk in het algemeen. Tegenover 21,1 per 1000 zielen in het rijk stierven er in Friesland gemiddeld per jaar, over al de 13 jaren gerekend, slechts 17,6, wat een verschil ter voordeele van de provincie geeft van 3,5.

Tabel L. De sterfte in het rijk vergeleken met die in Friesland.

Jaren.	Sterfte in het rijk.		Sterfte in Friesland.	
	Getal.	Per 1000 zielen.	Getal.	Per 1000 zielen.
1880	95 282	23,5	6 204	18,8
1881	87 726	21,5	6 041	18,8
1882	85 950	20,7	5 430	16,5
1883	91 656	21,8	6 387	19,4
1884	94 413	22,2	5 575	16,9
1885	90 304	21,0	5 733	17,2
1886	95 239	21,8	5 743	17,2
1887	87 093	19,7	5 837	17,4
1888	91 241	20,4	5 703	16,9
1889	91 135	20,1	5 984	17,8
1890	93 246	20,5	6 081	18,1
1891	94 844	20,7	5 880	17,5
1892	97 530	21,0	5 667	16,8
Gemiddeld over de 13 jaren	—	21,1	—	17,6
Id. over de eerste 8 jaren	—	21,5	—	17,8
Id. over de laatste 5 jaren	—	20,5	—	17,4

Echter moet opgemerkt worden, dat dit voordeelig verschil in de laatste jaren geringer is geworden. Neemt men de jaren 1880 tot 1887 bijeen, dan leert de tabel, dat de sterfte in deze 8 jaren gemiddeld in Friesland 3,7 per 1000 geringer was dan in het rijk, terwijl in de volgende 5 jaren het verschil slechts 3,1 bedraagt.

Uit het bovenstaande valt af te leiden, dat het geringer aantal geboorten in Friesland, in vergelijking met dat in het rijk, bijna geheel wordt opgewogen door de eveneens geringere sterfte. Immers het nadeelig verschil met het rijk in geboorten bedraagt van 1880 tot 1892 gemiddeld 4 per 1000 en het voordeelig verschil van de verminderde sterfte slechts zeer weinig minder, namelijk 3,5 per 1000. Deze „opweging" tegen elkaar is nog nauwkeuriger, als men de eerste 8 jaren bij elkaar neemt (3,8 en 3,7), doch wordt minder voor de laatste 5 jaren, waarvoor de cijfers zijn 4,4 en 3,1, die dus reeds een verschil ten nadeele van Friesland van 1,3 per 1000 geven.

In 't algemeen echter kan men blijven zeggen, dat in Friesland ongeveer evenveel minder per 1000 zielen worden geboren, als er minder sterven dan in het rijk, zoodat

de bijzonder geringe toeneming der bevolking in die provincie zoo goed als geheel aan andere oorzaken moet toegeschreven worden.

De eenige onmiddellijke oorzaak, die nog overblijft, is vertrek naar elders, door het verhuizen naar andere deelen van ons land of naar het buitenland, waaronder begrepen de landverhuizing.

Ten einde te onderzoeken, hoe het hiermede gesteld is, heb ik in de *Statistiek van den loop der bevolking in Nederland* voor de laatste 5 jaren nagegaan de inschrijvingen in en de afschrijvingen uit de bevolkingsregisters in Friesland. Wat de inschrijvingen betreft vindt men daar, evenals trouwens ook in de Jaarcijfers, vijf rubrieken namelijk:

a. inschrijving van personen gekomen uit een andere gemeente der provincie.
b. » » » » » » » » des rijks buiten de prov.
c. » » » » » de koloniën van den staat.
d. » » » » » het buitenland.
e. » ambtshalve.

Voor de afschrijving uit de bevolkingsregisters heeft men eveneens deze vijf rubrieken.

Daar het mijn doel was slechts de vestiging in en het vertrek uit de *provincie* na te gaan kon rubriek *a* vervallen, daar deze de verhuizing binnen de provincie aangeeft. Ook *e*, waardoor vestiging uit en vertrek naar onbekende plaatsen aangewezen wordt, kon buiten beschouwing blijven. De rubriek *b* geeft de binnenlandsche verhuizing voor zoover het een andere provincie betreft en deze vindt men in onderstaande *Tabel M* in kolom 2, wat de af-, en in kolom 4, wat de inschrijvingen aangaat. De rubrieken *c* en *d*, die beide de verhuizingen van en naar landen buiten het rijk aangeven, zijn tot één vereenigd en in de kolommen 3 en 5 opgenomen. Verder zijn uit de cijfers dier kolommen die van kolom 6, 7 en 8 afgeleid, waardoor aangegeven wordt, hoeveel bewoners meer uit Friesland zijn vertrokken, dan zich daar gevestigd hebben.

De berekening is, om niet al te uitvoerig te worden, slechts over de laatste vijf jaren gedaan. Zie hier de uitkomst:

Tabel M. Vertrek uit en vestiging in Friesland.

Jaren.	Vertrokken uit Friesland.		Gevestigd in Friesland.		Meer vertrokken dan gevestigd.		
	Naar een andere provincie.	Naar het buitenland en de koloniën.	Uit een andere provincie.	Uit het buitenland en de koloniën.	Naar een andere provincie.	Naar het buitenland en de koloniën.	Totaal.
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.
1888..	5 408	715	3 357	54	2 051	661	2 712
1889..	6 422	1 856	3 753	95	2 669	1 761	4 430
1890..	6 399	785	3 396	75	3 003	710	3 713
1891..	6 225	920	3 532	94	2 693	826	3 519
1892..	6 324	1 282	3 783	111	2 541	1 171	3 712
In de 5 jaren	30 778	5 558	17 821	429	12 957	5 129	18 086

Men ziet, dat in al deze jaren een groot aantal personen meer uit Friesland is vertrokken, dan zich daar vestigde; elk jaar was dit aantal 3000 à 4000 en in de vijf jaren te zamen meer dan 18000.

Men kan zeggen dat elk jaar een bevolking ongeveer gelijk aan die van de stad Dokkum uit Friesland vertrokken is, of in de vijf jaren een bevolking als die van Sneek en Franeker te zamen!

Hier is dus de gewichtige oorzaak van de vermindering van Friesland's bevolking gevonden.

Om te beoordeelen, hoe dit verlies door vertrek naar elders staat tot de aanwinst van bevolking door meer geboorte dan sterfte, dient nog de onderstaande *Tabel N*. Daarin zijn de geboorte- en sterftecijfers uit de *Tabellen K* en *L* overgenomen en van elkaar afgetrokken, zoodat in kolom 4 de hierdoor uitgedrukte aanwinst is opgegeven, terwijl in kolom 5 het verlies door vertrek naar elders vermeld staat.

Men ziet, dat in 1889 en 1892 het verlies grooter is geweest dan de aanwinst, waardoor de in kolom 6 opgegeven toeneming in bevolking negatief is geworden. In de overige drie jaren was de aanwinst grooter dan het verlies, hoewel slechts zeer weinig in 1890.

Deze cijfers in kolom 6 zijn uit die in kolom 4 en 5 berekend en men zou kunnen meenen, dat zij met de

Tabel N. Vergelijking van de toeneming der bevolking van Friesland door meer geboorte dan sterfte met de afneming door meer vertrek dan vestiging.

Jaren.	Geboorte.	Sterfte.	Toeneming door meer geboorte dan sterfte.	Afneming door meer vertrek dan vestiging.	Uit kolom 4 en 5 berekende toeneming.	Vroeger gevonden toeneming naar de bevolkingsregisters. (Zie Tabel D)
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.
1888......	10 009	5 703	4 306	2 712	1 594	1 439
1889	9 717	5 984	3 733	4 430	—697	—1 523
1890......	9 848	6 081	3 767	3 713	54	—1 683
1891......	9 946	5 880	4 066	3 519	547	618
1892......	9 257	5 667	3 590	3 712	—122	— 146
In de 5 jaren	48 777	29 315	19 462	18 086	1 376	—1 295

vroegere in *Tabel D* gegevene, die hier in kolom 7 herhaald zijn, zouden moeten overeenkomen; beide geven toch de totale toeneming van de bevolking aan. Intusschen ziet men, dat er vrij groote verschillen tusschen bestaan, tenminste voor het jaar 1889 en vooral voor 1890. De verschillen voor de jaren 1888, 1891 en 1892 zijn slechts gering.

Voor een deel worden deze verschillen veroorzaakt door de veelvuldige verhuizingen van personen zonder opgave van de plaats, waarheen ze vertrekken of van waar zij komen en zelfs zonder eenige opgave van hunne verhuizing in het algemeen. Is het niettemin bekend, dat zij verhuisd zijn, dan worden ze vroeg of laat, niet juist altijd in het jaar van vertrek of vestiging, van de bevolkingsregister af- of daarop ingeschreven. Dit zijn de ambtshalve in- of afgeschrevenen, die in kolom 6 niet in aanmerking genomen zijn, doch onder de cijfers van kolom 7 wel voorkomen. Neemt men dit in aanmerking en de onvermijdelijke onnauwkeurigheden van anderen aard, welke de opgaven aankleven, dan moet men wat de jaren 1888, 1891 en 1892 betreft, erkennen, dat de langs verschillende wegen verkregen uitkomsten omtrent de toeneming der bevolking vrij goed met elkaar overeenkomen. Wat 1889 en 1890 betreft, de groote verschillen, welke voor deze jaren de laatste twee

kolommen aanwijzen, zullen waarschijnlijk moeten worden toegeschreven aan de volkstelling van 31 Dec. 1889, ten gevolge waarvan fouten van jaren her in de bevolkingscijfers zijn verbeterd.

Hoe dit zij, als conclusie kunnen wij niettemin gerust stellen: de geringe toeneming der bevolking van Friesland, die in de laatste jaren zelfs in een afneming is overgegaan, wordt verklaard, doordat zóóvelen meer uit de provincie vertrekken dan zich daar vestigen, dat de niet onaanzienlijke aanwinst van de bevolking, doordat er meer geboren worden dan er sterven, daardoor wordt opgewogen of overtroffen.

Er blijft nog over de vraag te beantwoorden, waarheen de verhuizing uit Friesland voornamelijk plaats heeft. De *Tabel M* leerde reeds, dat de meesten naar andere deelen van ons land vertrekken, doch ook een niet onaanzienlijk aantal naar het buitenland gaat. Door het eerste verminderde Friesland's bevolking in de laatste vijf jaren met bijna 13000 inwoners, door het laatste met ruim 5000. Waar de eersten voornamelijk zich vestigen zou slechts zeer moeielijk zijn na te gaan. Wellicht zullen Amsterdam en andere groote steden des rijks de meesten er van opnemen. Van een vestiging van Friezen in landbouwstreken buiten de provincie wordt weinig bespeurd. Doch hier kan men slechts gissen, cijfers zijn niet te geven of staan mij tenminste niet ten dienste.

Anders is het gesteld met de naar het buitenland vertrekkenden. Het is gemakkelijk aan te toonen, dat dit meest landverhuizers zijn, en Amerika hen van Friesland heeft overgenomen. Van de landverhuizers wordt in de genoemde *Statistiek van den loop der bevolking van Nederland* afzonderlijk opgave gedaan, en hierdoor was het mogelijk de onderstaande *Tabel O* samen te stellen, waarin het getal landverhuizers uit het geheele rijk vergeleken wordt met dat uit onze provincie, zoowel wat het getal betreft als wat de verhouding aangaat per 100 000 inwoners.

Tabel O. Het getal landverhuizers uit het rijk vergeleken met dat uit Friesland.

Jaren.	Het rijk.			Friesland.		
	Bevolking.	Landverhuizers.		Bevolking.	Landverhuizers.	
		Getal.	Per 100 000 inwoners.		Getal.	Per 100 000 inwoners.
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.
1888.........	4 505 932	4 463	99	339 030	669	197
1889.........	4 548 596	7 484	164	337 507	1 950	578
1890.........	4 564 565	3 137	69	335 824	708	211
1891.........	4 621 744	3 822	83	336 442	866	257
1892.........	4 669 576	6 290	135	336 296	1 362	405
Totaal	—	25 196	559	—	5 555	1 638

Men ziet uit de vergelijking van deze tabel met de boven onder letter *M* gegevene, dat er onnauwkeurigheden in deze statistiek moeten zijn. Immers in 1889 was volgens *Tabel M* het getal uit Friesland naar het buitenland èn de koloniën vertrokkenen 1856, terwijl volgens deze *Tabel O* daaronder, 1950 landverhuizers zouden voorkomen. Ook voor 1892 is het cijfer der landverhuizers grooter dan dat der naar het buitenland vertrokkenen in het algemeen.[1]

Deze onnauwkeurigheden, een gevolg van den verschillenden oorsprong der opgaven, daarlatende, leert de Tabel toch duidelijk, dat de landverhuizing uit Friesland elk jaar naar verhouding der bevolking belangrijk grooter is dan die uit het geheele rijk en met de verhouding tusschen beide hebben wij hier vooral te doen. Onder de 25196 landverhuizers uit Nederland waren in de vijf jaren 5555 uit Friesland, zoodat deze provincie $^1/_5$ à $^1/_4$ van alle landverhuizers leverde,

[1] Vermeld dient ook te worden dat de in *Tabel O* gegeven cijfers, ontleend aan de genoemde *Statistiek van den loop der bevolking*, in 't geheel niet kloppen met die, welke op blz. 18 van de *Jaarcijfers* worden opgegeven. De laatste geven alleen de totalen voor geheel Nederland en deze zijn daar voor 1888 4628, voor 1889 9111, voor 1890 3526, voor 1891 4075 en voor 1892 6290, dus alle vrijwat hooger dan de eerstbedoelde hier gebruikte cijfers. Voor 1892 is trouwens in bovenstaande tabel voor het rijk het cijfer uit de *Jaarcijfers* opgenomen en voor Friesland dat hetwelk voorkomt in de *Staat der Nederlandsche Landverhuizers* te vinden in de *Staatscourant* van 15 Juli 1893, daar bedoelde *Statistiek* voor 1892 nog niet is verschenen.

hoewel hare bevolking slechts $^1/_{13}$ van die van het rijk is. Jaarlijks was, per 100.000 inwoners gerekend, de landverhuizing uit Friesland ongeveer driemaal zoo groot als die uit het rijk in het algemeen, behalve in 1888 toen zij slechts tweemaal zoo groot was. Het eindresultaat is dan ook, dat in de vijf jaar van elke 100.000 inwoners van het rijk 559 naar overzeesche vreemde gewesten trokken en van elke 100.000 uit Friesland niet minder dan 1638.

De bestemming der landverhuizers was slechts bij uitzondering eene andere dan Noord-Amerika. Alleen in 1889, toen de landverhuizing bijzonder sterk was, trokken ook velen naar Zuid-Amerika.[1]

In verband met het vroeger gezegde over den zeer verschillenden loop der bevolking in de onderscheidene gemeenten van Friesland, is het thans ook van belang na te gaan, uit welke gemeenten dier provincie de landverhuizers afkomstig zijn. Daarvoor kan ten slotte de volgende *Tabel P* dienen, waarin de gemeenten in dezelfde groepen zijn gerangschikt, die wij vroeger aannamen. De eilanden behoeven hierbij niet genoemd te worden, want van Ameland en Schiermonnikoog vertrok in de laatste vijf jaren geen enkel landverhuizer. Voor de overige 41 gemeenten waren de getallen als volgt: (Zie *Tabel P*, blz. 141.)

Het totaal der landverhuizers voor geheel Friesland wordt volgens deze Tabel voor 1892 1284 en voor al de 5 jaren te zamen 5477. De afwijking van deze cijfers van die, welke in *Tabel O* gegeven zijn, moet aan den hieronder opgegeven verschillenden oorsprong der cijfers geweten worden.

Men ziet uit de tabel, hoe de landverhuizing zich over al deze Friesche gemeenten uitstrekt, doch tevens hoe er in zeer

---

[1] Volgens de *Jaarcijfers* gingen toen 4020 van de 9111 Nederlandsche landverhuizers naar Zuid-Amerika; in 1888 330 en in 1890 167, in 1891 en 1892 geen enkele. In de *Statistiek van den loop der bevolking* wordt geen onderscheid tusschen Noord- en Zuid-Amerika gemaakt. Daarentegen vindt men hier de opgaven van de provincie en ook van de gemeente, waaruit de landverhuizers afkomstig zijn en daaruit is de nu volgende *Tabel P* afgeleid. Omdat evenwel bedoelde *Statistiek* voor 1892 thans (April 1894) nog niet verschenen is, moest ik trachten voor dat jaar de opgaven van elders te ontvangen en ik was zoo gelukkig daartoe niet te vergeefs de hulp in te roepen van den heer A. Duparc, commies chef der afdeeling Statistiek aan de provinciale griffie van Friesland.

Tabel P. Getal landverhuizers uit de Friesche gemeenten.

Gemeenten.	1888.	1889.	1890.	1891.	1892.	Totaal.
De 11 steden.						
Leeuwarden	23	8	37	22	43	133
Sneek	—	23	8	27	27	85
Harlingen	9	14	11	9	18	61
Franeker	28	57	6	18	17	126
Bolsward	9	1	1	12	—	23
Workum	2	5	1	2	7	17
Dokkum	9	7	17	19	14	66
IJlst	1	—	3	2	5	11
Hindeloopen	—	17	7	—	1	25
Sloten	—	5	—	3	—	8
Stavoren	—	2	3	1	2	8
TOTAAL	81	139	94	115	134	563
De groep der bouwlanden.						
Barradeel	56	161	121	95	135	568
Franekeradeel	43	59	12	26	47	187
Menaldumadeel	23	73	33	19	58	206
't Bildt	49	186	112	102	130	579
Ferwerderadeel	102	133	32	54	42	363
Westdongeradeel	66	114	20	53	104	357
Oostdongeradeel	35	265	14	72	89	475
Kollumerland	9	276	9	50	38	382
TOTAAL	383	1267	353	471	643	3117
De groep der weilanden.						
Leeuwarderadeel	45	79	42	38	32	236
Idaarderadeel	2	1	4	—	4	11
Baarderadeel	—	26	8	12	43	89
Rauwerderhem	6	10	—	11	1	28
Hennaarderadeel	1	19	7	13	20	60
Wonseradeel	60	53	11	24	51	199
Wijmbritseradeel	3	7	18	45	75	148
TOTAAL	117	195	90	143	226	771
De groep der zand- en veen-gronden.						
Dantumadeel	3	8	9	8	22	50
Tietjerksteradeel	8	43	20	44	27	142
Achtkarspelen	7	19	12	—	29	67
Smallingerland	—	1	5	—	16	22
Utingeradeel	20	14	9	19	11	73
Opsterland	11	2	10	4	55	82
Schoterland	1	6	1	1	24	33
Aengwirden	16	19	31	11	55	132
Haskerland	—	31	3	2	1	37
Ooststellingwerf	3	6	1	5	1	16
Weststellingwerf	2	6	11	7	18	44
Lemsterland	—	14	7	11	7	39
Doniawerstal	2	21	16	2	3	44
Gaasterland	15	23	13	19	5	75
Hemel. Oldephaert	—	136	23	4	7	170
TOTAAL	83	349	171	137	281	1026

verschillende mate toe wordt overgegaan. Uit de steden vertrokken niet velen, doch naar verhouding der bevolking nog het meest uit Franeker en Dokkum.

Van de plattelandsgemeenten treffen ons, geheel in overeenstemming met de vroeger geconstateerde sterkere afneming der bevolking aldaar, de hooge cijfers voor de kleistreken. Barradeel, 't Bildt, Ferwerderadeel, Oost- en Westdongeradeel toonen groote getallen, en in 't algemeen kan men zeggen, dat de 8 gemeenten, die wij tot de groep der bouwlanden hebben vereenigd, meer dan de helft van alle Friesche landverhuizers hebben geleverd, niettegenstaande haar bevolking slechts weinig meer dan een zesde van die der provincie bedraagt. Berekent men de verhouding van het getal landverhuizers uit deze gemeenten tot de bevolking, dan vindt men voor de laatste vijf jaren te zamen 4963 per 100.000 inwoners, terwijl zooals wij boven zagen, voor de geheele provincie dit getal 1638 en voor het rijk slechts 559 is.

Van de overige plattelandsgemeenten ziet men, dat de groep der weilanden in het getal landverhuizers op de Noordelijke kleistreken volgt. De cijfers zijn hier echter veel lager en alleen uit Leeuwarderadeel en Wonseradeel vertrok nog een eenigszins aanzienlijk aantal, terwijl in Wijmbritseradeel in de allerlaatste jaren de landverhuizing toenam.

De Oostelijk en Zuidelijk gelegen gemeenten, de zand- en veengronden, leverden zeer weinig landverhuizers. Uit deze 15 groote gemeenten, die te zamen meer dan de helft van het oppervlak van Friesland beslaan, vertrokken nog lang niet een zesde van alle Friesche landverhuizers. Uit enkele dier gemeenten, zooals Tietjerksteradeel, Utingeradeel, Aengwirden, Gaasterland en Hemelumer Oldephaert vertrokken er nog wel eenigen, maar Smallingerland, Opsterland, Schoterland, Haskerland en Oost- en Weststellingwerf stonden slechts zeer weinigen harer bewoners aan de nieuwe wereld af.

Vatten wij al het aangevoerde ten slotte in enkele conclusies samen, dan kunnen dit de volgende zijn, die ook boven reeds afzonderlijk zijn gegeven.

1°. De bevolking van Friesland neemt sedert 1879 buitengewoon langzaam toe, langzamer dan met die van eenige andere provincie van Nederland het geval is. Sedert 1887 is zelfs een vermindering van de bevolking van Friesland op te merken.

2°. Deze langzame toeneming of vermindering der bevolking is vooral waar te nemen in de gemeenten met den vruchtbaarsten bodem, de kleistreken in het Noorden; minder in het midden en het Westen der provincie en het minst op de zand- en veengronden in het Oosten en Zuiden.

3°. Het verschijnsel wordt gedeeltelijk veroorzaakt, door dat in Friesland naar verhouding minder geboorten plaats hebben dan in het rijk in het algemeen; evenwel is ook de sterfte er geringer en wel zooveel, dat deze geringere sterfte ongeveer tegen de mindere geboorte opweegt.

4°. De hoofdoorzaak is het vertrek uit de provincie, en wel voor een deel het vertrek naar andere deelen van het rijk, doch ook voor een groot deel landverhuizing, in het bijzonder naar Noord-Amerika.

Het ligt niet in mijn bedoeling hier thans ook de meer verwijderde oorzaken van Friesland's vermindering in bevolking te bespreken. Het enkele woord verarming verklaart veel, doch heeft op zijn beurt weer verklaring van noode. Dat die verarming geen gevolg is van de natuurlijke gesteldheid van den bodem, staat voor mij vast. Friesland's grond zou ook nu nog, zoo goed als jaren geleden, een krachtig aangroeiende bevolking kunnen voeden. Doch dan dient aan de voorwaarden voldaan te worden, die de mogelijkheid scheppen, dat vooreerst die bodem zoo productief gemaakt worde, als de tegenwoordige stand der landbouwwetenschap toelaat, en verder de bevolking in geheel haar omvang daarvan de voordeelen geniete. Dit is voor Friesland de agrarische kwestie, voor de oplossing waarvan ik in de Maartaflevering van dit tijdschrift een aanwijzing trachtte te geven.

Komt er geene verandering, dan zal een welvarend goed bevolkt landbouwgewest meer en meer verarmen en ontvolkt worden. En waarlijk Friesland's bodem is te goed, om als een zinkend schip door de bemanning te worden verlaten. Al wie eenigen invloed heeft in het Gewest en in den Staat is verplicht te doen, wat hij kan, om dat te verhinderen; hij mag niet terugschrikken voor de nieuwe maatregelen, die de nieuwe tijden noodzakelijk maken.

GORREDIJK. VITUS BRUINSMA.

KOLONISATIE VAN EUROPEANEN IN DE TROPEN.

De voordrachten van prof. dr. B. J. Stokvis over „De mensch in de tropen in verband met kolonisatie," gehouden in de aula der amsterdamsche universiteit, hebben, èn door de actualiteit van het onderwerp èn door de autoriteit van den hooggeleerden spreker, de algemeene aandacht getrokken. De uitvoerigste verslagen van die voordrachten gaf de gewoonlijk bijzonder goed ingelichte *Indische Mercuur*. De onderteekening van het eerste artikel, dr. J. A. Koch, maakt het onwaarschijnlijk, dat de cijfers in de statistieken, of de conclusiën van den spreker, onjuist zouden zijn weergegeven. Ik meende, dit voorop te moeten stellen, omdat ik met eenige bevreemding die cijfers zag, en met meer bevreemding kennis nam van de conclusiën, uit die cijfers door den spreker getrokken. [1]

Ik reken mij absoluut onbevoegd een oordeel te hebben over de speciaal medische beschouwingen betreffende den Europeaan in de tropen. Waar echter, op grond van statistische gegevens alléén, conclusies genomen worden, kan ook de niet-medicus gehoord worden.

Van bijzonder veel belang zijn de legerstatistieken in tropische koloniën. Voor twintig jaar gaven de engelsch-indische, zoowel als de nederlandsch-indische legerstatistieken tot resultaat,

---

[1] Dit opstel was reeds afgedrukt, toen uit aankondigingen in de bladen bleek, dat de voordrachten, door prof. Stokvis gehouden, in druk verschenen zijn. De Erven F. Bohn te Haarlem kondigen die uitgave aan, te laat echter voor den schrijver, die wegens gezondheidsredenen uitlandig is, om er nog kennis van te kunnen nemen. RED.

dat de sterfte der europeesche militairen ten minste tweemaal zoo groot was als die der aziatische. Men meende daaruit te mogen afleiden, dat de Europeaan minder weerstandsvermogen had dan de inlander. Professor Stokvis wees in de algemeene vergadering van het X^de internationale medische congres te Berlijn (1890) op de groote wijziging, die de legersterfte-statistiek in Engelsch-Indië, en, daarmede parallel loopende, in Nederlandsch-Indië in de laatste jaren had ondergaan. [1] „In een der eerste decenniën van deze eeuw, van 1819—1829, stierven van de Europeesche soldaten van ons oostindische leger niet minder dan 170 per duizend, van de inlandsche slechts 138; in het tienjarig tijdvak van 1869—1879, gedurende den Atjeh-oorlog en snel op elkaar volgende choleraepidemieën, bedroeg de gemiddelde jaarlijksche sterfte van de europeesche soldaten 60.4 per duizend, die der aziatische 38.7; gedurende de volgende 10 jaren, 1879—1888, ondanks den steeds voortwoedenden Atjeh-oorlog en de cholera, viel de sterfte der Europeesche troepen tot 30.6 per mille, terwijl die der inlandsche steeg tot 40.7. Sedert het begin dezer eeuw is dus de sterfte van de in den Archipel dienende europeesche soldaten tot op een zesde teruggebracht. Die sterfte werd in de laatste jaren zelfs belangrijk minder dan die van het inheemsche ras.

Dezelfde taal spreken de getallen uit Engelsch-Indië.

De sterfte in de „Indian Army", wat betreft de Europeanen, was van 1800—1830, 84.6 per mille; van 1830—1856, 57.7; van 1869—1878, 19.34 en van 1879—1887, 16.27. Ook hier een vermindering der sterfte tot op een zesde. Ook hier tegenwoordig een mindere sterfte bij de Europeanen dan bij de Aziaten.

Ons Indisch leger, 30,000 man, bestaat voor de helft uit Europeanen, voor de helft uit inlanders; in Engelsch-Indië zijn 120,000 inlandsche militairen, terwijl het Engelsche leger 60,000 man telt. In Bengalen echter waar de verhouding van de beide rassen, evenals bij ons in Indië, is als 1 : 1, ondergaan de sterftecijfers slechts geringe wijziging.

De legerstatistieken zijn om verschillende redenen zoo belangrijk. Eerstens, omdat ze volkomen vertrouwbaar zijn, iets wat ik niet graag van veel andere koloniale officieele

---

[1] *Verhandlungen des X. Intern. Med. Congresses* 1890. Band I, allgemeiner Theil blz. 190. B. J. Stokvis: *Ueber Vergleichende Rassenpathologie.*

statistische tabellen zou willen beweren. Maar vooral ook, omdat de rassen behoorlijk uit elkaar gehouden zijn, en er niet tal van inlanders als Europeesche militairen te boek staan. Mathematisch zuiver is de statistiek echter ook niet. Bij onze Europeanen telden tot voor een paar jaar ook de *orang blanda hitam* (zwarte Nederlanders), de Afrikanen mede. 't Waren er slechts een honderdtal, thans tot dertig geslonken. Ook zijn er onder de Europeanen kleurlingen. Maar, te zamen genomen, zijn die niet-Europeesche Europeanen toch zeer, zeer verre in de minderheid.

Het is een groote verdienste van prof. Stokvis, gewezen te hebben op die groote vermindering van sterfte onder Europeesche soldaten.

Ik kan echter niet meegaan met hen, die daaruit optimistische conclusiën trekken over het weerstandsvermogen van Europeanen in de tropen op den duur. Om de eenvoudige reden, dat soldaten gemeenlijk kort, 2 tot 12 jaar, in Indië blijven. Een weerstandsvermogen gedurende de beste, krachtigste jaren van het mannelijke leven bezit zonder twijfel het kaukasisch ras in de tropen!

Maar wie heeft daar eigenlijk ooit aan getwijfeld?

Het bestuur van koloniën, zooals Engelsch- en Nederlandsch-Indië sedert eeuwen, is er een alles-zeggend bewijs voor. En van hoeveel gewicht de hygienische maatregelen zijn, in de laatste jaren genomen, waar 't betreft de verzorging van Europeesche militairen, hoe nuttig de strenge keuring was in Nederland, waarover ten onrechte wel eens geklaagd is, hoe goed gezien het was om van onze militaire Indische medici niet minder wetenschappelijke kennis te eischen dan van collega's in Nederland, ten slotte: welke uitnemende krachten de militair-geneeskundige dienst in Indië thans tot zijn beschikking heeft, daarvan zijn die moderne legerstatistieken onwraakbare getuigen.

Hiermede is echter alles gezegd. De legerstatistieken kunnen ons niet inlichten over weerstandsvermogen van niet-soldaten. Allerminst zijn ze geschikt tot een prognose over de geschiktheid van Europeanen tot veldarbeid of tot kolonisatie. Dat is wel jammer, omdat de legerstatistiek de eenige cijfers bevat, die we met vertrouwen kunnen gebruiken.

Uit het sterftecijfer alleen van jonge, krachtige, medisch-uitgezochte europeesche individuen, die door den staat, in zijn eigen belang, omdat zij zoo verbazend duur zijn, goed gevoed en verzorgd werden, is niet veel af te leiden. Hoevelen brengen, in Nederland teruggekeerd, in de tropen opgedane ziekten mede? Hoe zou hun levenskans zijn, als zij in Indië waren gebleven? Vragen, waarvan het antwoord onbekend is!

Daarenboven zijn de totaal-cijfers van sterfte bij een legertje van 17000 Aziaten en 14000 Europeanen, zooals in onze Oost, betrekkelijk gering. Zij varieerden van 1882 tot 1891 tusschen de 432 en 954 voor inlanders en tusschen de 240 en 596 voor Europeanen. Bij zulke uiteenloopende cijfers moet men voorzichtig zijn met het hechten van waarde aan gemiddelden. Die uiteenloopende sterfte is geen wonder. Één expeditie, één cholera-epidemie, uitgebroken in een belangrijk garnizoen, brengt het sterftecijfer van een geheel jaar op een abnormale hoogte. Doch laten wij eens aannemen, dat inderdaad de sterftecijfers van de laatste veertien jaren, gemiddeld 30 europeesche tegen 40 inlandsche soldaten per jaar, als algemeen geldig beschouwd kunnen worden, en dat de statistieken over een voorafgaand zestigjarig tijdperk, een tweemaal grooter sterftecijfer aanwijzende van Europeanen dan van inlanders, beschouwd mogen worden als te behooren tot een overwonnen standpunt, dan kan men uit die cijfers geen algemeene gevolgtrekkingen maken. De soldaten worden niet alleen in Nederland zeer streng gekeurd, maar ook in Indië staan zij onder constant medisch toezicht. Wat dat beteekent leert ons de statistiek van het aantal ziektegevallen: [1]

Behandelde ziektegevallen voorzoover ze onder toezicht staan van officieren van gezondheid.			Afgekeurden.		
Jaren.	Op 100 europeesche militairen.	Op 100 inlandsche militairen.	Jaren.	Op 100 europeesche militairen.	Op 100 inlandsche militairen.
1886	282	252	1886	4.38	6.96
1887	257	249	1887	3.36	6.66
1888	191	169	1888	3.89	7.78
1889	195	159	1889	5.91	7.21
1890	199	169	1890	5.44	7.67
1891	178	144	1891	4.74	6.25

[1] *Jaarcijfers*, uitgegeven door de centrale commissie voor de statistiek 1891.

Deze twee tabellen zijn van gewicht. Uit de eerste blijkt dat de Europeesche militairen vrij wat meer keeren ziek zijn dan inlanders!

Uit de tweede tabel blijkt dat er meer inlanders worden afgekeurd dan Europeanen. Nogmaals ik ben huiverig uit zulke cijfers eenige besluiten te trekken.

Dat echter de mindere sterfte van de europeesche militairen in Indië zich voorloopig blijft handhaven, blijkt nog uit de sterfgevallen van de behandelde zieken:

Overledenen.

Jaren.	Op 100 europeesche militairen, in behandeling.	Op 100 inlandsche militairen.
1886	3.08	4.66
1887	1.56	2.49
1888	2.02	3.41
1889	2.09	2.74
1890	1.88	2.78
1891	2.00	2.49

Wat de eigenlijke ziektestatistiek betreft der militairen in de koloniën, zijn de opgaven in de officiëele bronnen niet betrouwbaar. Dr. C. L. van der Burg, die zoo terecht waarschuwde tegen het bouwen van theorieën op grond van enkele cijfers, wees op het feit dat wel de totalen, aangaande het aantal verpleegde zieken, goed zijn, maar dat wel eens deze of gene geneesheer aldus te werk gaat: de kolommen, die een klein aantal zieken bevatten, worden behoorlijk ingevuld, en de som afgetrokken van het geheele aantal verpleegden, om de uitkomst te plaatsen in de rubriek *febris intermittens* of een andere veel voorkomende ziekte. De hier uitgebrachte beschuldiging beperkt zich natuurlijk tot een klein aantal personen, maar, al is er maar één, die dat doet, dan ontneemt zijn handeling de waarde aan alle andere gegevens, en maakt het geheele werk onnut.[1] Als men nu daar nog aan toevoegt, dat volgens denzelfden deskundige[2] de officier van gezondheid binnen twee dagen de diagnose van den opgenomen zieke moet invullen, en dat de zieke dan onder dezelfde rubriek doortelt, zoodat een soldaat, die in het hos-

[1] Dr. C. L. van der Burg, *de Geneesheer in Nederlandsch-Indië.* Blz. 261.

[2] Dr. van der Burg, Monographie over Indische spruw. Zie *de Geneesheer in Nederlandsch-Indië.* Blz. 260.

pitaal komt met een ontwrichten duim en sterft aan cholera, in de summierrapporten terug te vinden is als overledene onder het hoofd *luxationes*, dan kan men niet uit zulke cijfers besluiten tot de meerdere of mindere frequentie van een bepaalde ziekte bij militairen. In geen geval kan men natuurlijk van die cijfers gebruik maken om het weerstandsvermogen van het blanke ras tegen tropische ziekten te bewijzen.

Ernstiger zijn mijn grieven tegen de methode van professor Stokvis, gevolgd in de *tabel over de jaarlijksche sterfte van Europeanen per* 1000 *inwoners*, welke in zijn tweede voordracht werd gegeven. In de eerste plaats vinden wij daar in één vergelijkenden staat het sterftecijfer van St. Petersburg van 1878—1890, van Londen in 1887, van Bodegraven en Amsterdam in 1890, van Barbados in 1886, van Madras in 1887 enz., dus over verschillende jaren. Maar mijn hoofdgrief is de absolute onbruikbaarheid van de hierin genoemde cijfers van Java en Madoera, hetzij men neemt het gemiddelde sterftecijfer 43,6 pct. over 1881—1891, hetzij 30,5 pct. over 1890. Die cijfers toch zijn geput uit de Registers van den burgerlijken stand. Maar die kunnen ons geen goede inlichtingen geven omtrent de geschiktheid tot kolonisatie van Europeanen in Indië. Onder die Europeanen tellen ook mede de talrijke afstammelingen van Europeanen met vrouwen van chineesche, javaansche, soendaneesche, madoereesche, maleische, niasche afstamming, om er slechts eenige te noemen, die in alle graden van onderlinge kruising in Indië voorkomen. En daaronder tal van zuivere inlanders, dank zij de preferentie van vele inlandsche huishoudsters van Europeanen voor haar eigen rasgenooten, al bespeurt de Europeaan dat niet. Ten overvloede tellen bij dat heterogene zoodje nog mede: inlanders, die, wat rechten en verplichtingen betreft, gelijkgesteld zijn met Europeanen. Hieronder zijn niet alleen adellijke Javanen als Raden Mas Ismangoen Dano Winoto, en Mongolen als de chineesche advocaat mr. Lie, maar bovendien honderden van inlandsche christenen. In Indië noemt men die lieden *Staatsblad*-Europeanen. Maar met hun opneming in 't officieële regeeringsorgaan krijgen zij geen druppel europeesch bloed in hun aderen. Toch tellen zij mede in de statistieken.

De spreker wees op het „eenigszins onzuivere van de uitkomsten, omdat de nederlandsche bewoners van Oost-Indië veelal menschen zijn tusschen de 20 en 40 jaren, dus menschen in de kracht van hun leven, waarbij de sterfte 't geringst is en waarbij de vermenigvuldiging 't sterkst plaats heeft. Vergeleken met 't moederland, of ook zelfs met Chineezen en inlanders mist men hier dus zoovelen, die, boven de 40 jaren wèl tot de sterfte, doch niet tot de vermenigvuldiging bijdragen."

Naar mijne meening zijn tengevolge van dit feit de uitkomsten niet alleen „eenigszins onzuiver", maar volkomen onbruikbaar. Men vergete niet dat de Europeanen in een „ambtenaarskolonie", zooals Eyssell Indië zoo kernachtig noemt, voor het grootste deel uit ambtenaren bestaan. Welnu, die mannen worden in Europa medisch gekeurd. Ze komen niet als groote sterftekans-hebbend zuigeling, maar na in Holland gepokt en gemazeld te hebben, als drie-en-twintigjarig man in Indië. Zij eten daar aan de staatsruif, dus zonder den strijd om 't bestaan, die meest sloopende van alle ziekten, te behoeven mede te strijden. Worden zij ernstig ziek, dan gaan ze als ze nog vervoerbaar zijn naar Europa om daar te genezen of te sterven. Zijn ze ten hoogste 20 of 30 jaar in de tropen geweest, met afwisseling van eenige jaren in Europa doorgebracht in zalig nietsdoen, in *otio cum dignitate* met verlof, dan bezwaren zij op hun ouden dag toch niet de sterftestatistieken van de indische Europeanen, maar ze komen later voor als gepensioneerde ambtenaren op de sterfteregisters van Den Haag, Doesburg of eenig ander moederlandsch plaatsje. Wat heeft men aan sterftecijfers *in Indië* van die mannen (wien ik in Nederland gaarne een welverdienden aangenamen ouden dag toewensch), waar het betreft een veronderstelling uit te spreken over het lot van aanstaande kolonisten?

Het voorbeeld van den staat vond navolging. Groote maatschappijen, die employé's uitzenden naar Indië, zooals de Deli-Maatschappij, eischten een voorafgaand medisch onderzoek naar de waarschijnlijke geschiktheid van den candidaat

voor de tropen. Zieke particulieren gaan ook in grooten getale als ze ziek zijn naar Europa. Zij worden daar beter of sterven, maar ontlasten alweer de sterfte-statistiek van de kolonie. Voor dat een wegens ziekte met verlof in Europa vertoevend ambtenaar weer naar Indië kan terugkeeren, eischt de staat wederom een medisch onderzoek. Is hij nog niet genezen, dan krijgt hij verlofsverlenging. Is hij naar het oordeel der medici niet geschikt meer voor een tropisch klimaat, dan wordt hij afgekeurd voor den dienst, onherroepelijk, zelfs al heeft hij nog geen recht op pensioen. In welk een geheel anderen toestand zouden europeesche kolonisten zijn!

Toch zouden de sterftecijfers van Europeanen in Indië, uit den burgerlijken stand als bron, van veel belang zijn om te weten hoe groot onze sterftekans is in Indië tusschen de 20 en 45 jaar, ware het niet, dat de overweldigende meerderheid van de zoogenaamde europeesche bevolking in Indië, *zonder schip in Indië gekomen is.*

Onder de bedwelmende hoeveelheid cijfers, behoorende bij de bevolkingsstatistiek [1] over 1891, vind ik vermeld, dat er van de 58,000 Europeanen, waaronder 32,000 mannen en 26,000 vrouwen, die in Insulinde zijn op te sporen, niet minder dan 46,000 geboren zijn in Nederlandsch-Indië, waaronder 23,500 mannen en 22,500 vrouwen. Die „kinderen van het land" beheerschen de statistiek. Het zijn hoofdzakelijk kleurlingen. Voor welk percentage is onbekend. De sterftecijfers bewijzen dus misschien alleen dat kleurlingen in Indië goed gedijen, iets waaraan niemand ooit getwijfeld heeft, al blijft er dan ook van het neerlandsch bloed niet veel meer over, en al tellen de bovengenoemde *Staatsblad*-Europeanen voor een niet bekend cijfer mede. Verder zijn er in Indië slechts *negen duizend* in Nederland geboren Nederlanders; waaronder 6200 mannen en helaas! maar 2800 vrouwen. Deze laatste cijfers zijn diep treurig te noemen voor hen, die hechten aan volbloed europeesch ras in de tropen. Het behoeft geen betoog, dat de kruising van 't kaukasische met het inlandsche ras op betrekkelijk groote schaal het gevolg

[1] *Koloniaal Verslag van 1893.* Bijlage A N°. II.

is van dien overmaat van nederlandsche mannen. Bestond in Nederlandsch Indië de in dat opzicht strenge moraal der zuidafrikaansche nederlandsche boeren, die èn het leven in wilden echt èn geslachtsvermenging met inlandsche rassen stigmatiseert als diep verachtelijk, dan zouden de niet met europeesche vrouwen gehuwde „blanken" zich wellicht een *moral restraint* opleggen, of wel ze zouden hemel en aarde bewegen om een kaukasische echtgenoote deelachtig te worden. Maar, zooals de toestanden nu eenmaal in Indië zijn, behelpen zij zich met kleurlingen, meestal met zuiver inlandsche vrouwen, na eenige jaren menigmaal niet meer verlangende naar 't bezit eener gelijkgekleurde gade.

Zou dat soms in een eventueel te stichten nederlandsche kolonie anders zijn? Dan zouden ook vrouwen moeten emigreeren. Maar moge nu al de sterfte der europeesche vrouw in Indië[1] evenmin buitengewoon groot zijn als die van den man, men zal toch moeilijk kunnen ontkennen[2] „dat het klimaat en al wat daarbij komt zeer ongunstig werkt op den algemeenen gezondheidstoestand of ten minste op de bekoorlijkheden van europeesche vrouwen. Zij worden er spoedig oud.... in de oogen van den man." Het is niet te verwonderen dat, terwijl de geslachtsdrift in het heete klimaat vermeerderd is, de europeesche mannen dikwijls hunnne sukkelende vrouwen achterstellen bij gezonde, krachtige en gemakkelijk ter dispositie zijnde inlandsche vrouwen. Wederom dus zou het gevolg der kolonisatie zijn: „kruising der rassen."

II

Wij stellen nu de vraag: of Nederlanders, zonder terugkeer naar Europa, zonder vermenging met gekleurde vrouwen, na eenige geslachten zouden uitsterven, dan wel zich in de tropen ontwikkelen tot een vitaal ras, een staal nemende aan de zuidafrikaansche boeren buiten de tropen. Die vraag is mijns inziens niet door theoretische beschouwingen op te

[1] Zooals o. a. blijkt uit de becijferingen van prof. dr. P. van Geer.
[2] Uitvoerig en klemmend betoogd door dr. Van der Burg t. a. p. blz. 527.

lossen. De geschiedenis geeft ons wel *deze* aanwijzing dat *tot nu toe*, *in* de tropen *nergens*, in de gematigde luchtstreek op vele plaatsen, in Amerika en Afrika, echte volksplantingen van germaanschen stam ontstonden. Zou dat toevallig zijn?

Het voorbeeld van vruchtbaarheid, tot in het 8ste geslacht onverzwakt, door prof. Stokvis aangehaald, betreft een „semitisch stamvader in Suriname, verwant aan het geslacht van Nassi." In Suriname zijn inderdaad een groot deel van de daar gevestigde 1200 Israëlieten, zuivere afstammelingen van op het laatst der 17de eeuw uit Brazilië en Portugal daarheen getrokken voorouders. De officier van gezondheid O. A. Peters [1] zegt hieromtrent het volgende: De Israëlieten zijn, als oorspronkelijk in een warmer land thuisbehoorende, geschikter tot kolonisatie in een tropisch land dan het germaansche ras, en men mag daarom alléén Suriname nog niet geschikt rekenen tot vestiging van hollandsche boeren.

Dit voorbeeld bewijst inderdaad niets. Zoolang er geen jodenvervolging op russische wijze in ons land plaats grijpt, is er bovendien voor onze nijvere israëlitische burgers al heel weinig aanleiding om een landbouw-kolonie te stichten in Suriname of op Java.

Een tweede voorbeeld, door prof. Stokvis aangehaald is Banda. „Hier vestigden zich in 1627 eenige echte kolonisten, die zich daar vermenigvuldigden. Een officier van gezondheid was dan ook later zeer verbaasd hier plotseling een geheel blanke bevolking te vinden met blauwe oogen en blonde haren en namen als „Bakker," „Joosten," „Jansen," en die bijzonder duidelijk de hollandsche afkomst bewezen."

Op Banda zelf echter zijn geen blauwoogige kolonisten, sedert twee eeuwen, maar donkeroogige kleurlingen. Het bedoelde eiland is Kisser op 8° Z. Br. ten N. O. van Timor, res. Amboina, ass. res. Banda. De bevolking stamt af van soldaten der O.-I. compagnie. Door dr. A. B. Meijer in *Petermanns Mitteilungen* en door dr. v. d. Burg [2] wordt een

[1] »Emigratie naar Suriname", ingezonden stuk in het *Algemeen Handelsblad* van 16 November 1892 door O. A. Peters.

[2] *De geneesheer in Nederlandsch-Indië* blz. 321 en v.v.

bezoek vermeld door den resident Riedel en den officier van gezondheid Rombach in 1880 gebracht op Kisser. Het vermoeden werd door den heer Rombach uitgesproken dat zij den veldarbeid lieten verrichten door slaven, die zij op hunne handelsreizen in Portugeesch Timor koopen. In zoo verre zou dit *unicum* ten minste niet gebruikt kunnen worden als een bewijs van geschiktheid van europeanen voor tropischen veldarbeid. De bevolking op Kisser spreekt geen hollandsch, maar een soort van ambonsch-maleisch. Hieruit zou men afleiden, dat de inlandsche vrouwen niet vreemd zijn geweest aan de voortplanting der Kissereezen. Waren de vrouwen over 't algemeen nederlandsch geweest, dan zou de moedertaal waarschijnlijk nederlandsch gebleven zijn. Wat nu die blauwe oogen en die blonde haren betreft, zijn die inderdaad algemeen, dan moet men toch aannemen, hoe vreemd dit ook schijne, dat die soldaten der oostindische compagnie hollandsche vrouwen gehad hebben, en dat er op den duur weinig inlandsche bloedmenging heeft plaats gehad. Want anders zou van het ras der oostindische compagnie-soldaten niet veel meer over zijn. Eén man toch is niet in staat zijn ras voort te planten te midden van een gekleurd ras. Nu ben ik misschien wel wat sceptisch als ik de onderstelling opper, dat het een betrekkelijke blauwheid van oogen en een betrekkelijke blondheid van haar geldt; ik bedoel blauw en blond in vergelijking tot de oogen- en haarkleuring der echte inlandsche rassen. Zoo ziet men in de javaansche dorpen, vooral die welke in de buurt zijn van jaren bestaande suikerfabrieken, menigmaal zoogenaamde blauwoogige, blonde kinderen rondloopen, afstekende, als minder gekleurd, bij hunne eveneens naakt loopende kameraadjes. Ze zijn een bewijs van de goede verstandhouding, die er steeds bestaan heeft tusschen de employés der suikerfabriek en de javaansche bevolking. Neemt men echter die kinderen op zich zelf, of vergelijkt men ze met werkelijke nederlandsche kinderen, dan blijkt de groote betrekkelijkheid van blond en blauw zonneklaar. Volgens mij verschafte inlichtingen zou het op Kisser ook al niet anders zijn. We zouden dus ook hier weer de kruising niet ontgaan zijn,

die ons al zooveel gegevens over afstamming van europeanen in de tropen bedorven heeft.

Van de pogingen, oudtijds aangewend, om Indië te koloniseeren, geeft de heer S. Kalff, oud-redacteur van het *Soerabaijaasch Handelsblad*, een zeer goed overzicht, in zijn interessante studie *Hollandsche boeren op Java*,[1] welke eerstdaags zal verschijnen. Daaraan is het volgende ontleend:

Onze voorouders hebben reeds in de eerste helft der 17de eeuw landbouw-koloniën in Oost-Indië willen stichten. Jan Pietersz. Koen wilde Banda bevolken met nederlandsche kolonisten, die zelf landbouw zouden drijven. Intusschen zijn die plannen als zoodanig mislukt. De bandasche perkeniers lieten het werk door slaven verrichten. Koen verzocht aan de heeren Zeventienen de uitzending van nederlandsche meisjes. „Want," schreef hij, „hoewel ieder weet dat het menschelijk geslacht zonder vrouwen zich niet vermenigvuldigt, het nogtans scheen, dat de heeren meenden ook zonder die wel koloniën te kunnen planten." De heeren Zeventienen bedienden Koen vlug. Maar in plaats van de door Koen gewenschte „suyvere eerbare vrouwspersonen", die hij besteld had, zond men hem verschillende factuurtjes juffertjes van de soort, die de heer Kalff verdachte matrozenvriendinnen en omgekeerde vestaalsche maagden noemt, en die in de geschiedenis bekend zijn als „compagnies-dochters". Eerder bewoonsters van amsterdamsche publieke huizen dan van amsterdamsche weeshuizen, zooals later naar Zuid-Afrika gezonden werden.

Koen was alles behalve gesticht over het assortiment. „Het was onnoodig," schreef hij, „om het *groote gild* te gaan versterken. Men had daarin nog voorraad." Deze „gebradene peerkens" waren hem te heet. Ten slotte werden in 1648 de nog overgebleven leden der „oude garde" naar Europa ingescheept, nadat aan de kolonisten de raad gegeven was met inlandsche vrouwen te huwen. De europeesche vrouwen waren te kostbaar en te onvruchtbaar, werd er beweerd.

Op Ceylon mislukte een kolonisatie omstreeks 1680. Op

---

[1] *Hollandsche boeren op Java.* Bijdrage tot het kolonisatie-vraagstuk, door S. Kalff bij J. H. de Bussy, Amsterdam 1894.

Mauritius waren sedert 1672 een veertigtal gezinnen nederlandsche landbouwers gevestigd. Die kolonie scheen het goed te gaan; de compagnie besloot echter in 1710 in haar hooge wijsheid haar over te planten naar de Kaap.

Onder Koen waren ook op Java europeesche kolonisten gevestigd in de Ommelanden van Batavia. Er kwam niet veel van terecht. In 1743, onder Van Imhoff's gouverneurschap werd in het tangerangsche een ernstige poging gedaan tot vestiging van europeesche bouwgezinnen, en evenzoo tusschen Bandang en Soendang. Maar ook deze kolonisatie is deerlijk mislukt. De stroopende bantamsche bendehoofden liepen in dien tijd gaarne de Ommelanden af, hier en daar een boer vermoordende, maar overal plunderende en het vee roovende.

Al deze volksplantingen mislukten. Maar zoo het schijnt wegens redenen, buiten de zaak zelve liggende. Eigenaardig is het dat niemand in die dagen op het denkbeeld kwam dat het tropische klimaat zelve oorzaak kon zijn van de mislukking.

Voor de verdere pogingen, in geschrifte meestal, om Indië te koloniseeren, verwijs ik naar het werkje van den heer Kalff. Ze zijn eveneens alle mislukt.

Wanneer professor Stokvis zegt: „*Van een uitsterven van den Europeaan in de tropen in het* 3de *geslacht blijkt niets*," is het logisch de zaak om te keeren: *Tot nu toe is er geen voorbeeld bekend van een europeesche familie, die zich tot in het* 3de *geslacht heeft voortgeplant in de tropen zonder intermitteerende reizen naar Europa of zonder bloedsmenging met andere rassen.*

Bepaald bedenkelijk is het verder om met professor Stokvis een of ander besluit te willen trekken uit de door Z.H.G. opgegeven volgende drie cijfers:

Aanwas der bevolking in Nederlandsch-Indië.

Bevolking.					Toename.
In 1881	33.089	Europeanen,	in 1890	44.195	100 : 133
»	343.454	Chineezen	»	461.089	100 : 134
»	19.540.818	inlanders	»	23.609.312	100 : 121
Terwijl de toename der bevolking in Nederland bedroeg.......					100 : 175

Ook 't europeesche element, zegt Z.H.G., heeft zich dus in Indië krachtig vermeerderd.

De bekende definitie van statistiek als *l'art de grouper les chiffres* komt hier onwillekeurig in de herinnering!

Uit een vermeerdering van het aantal Europeanen in Indië in 10 jaren is niets af te leiden, dan dat er op den burgerlijken stand thans meer personen zijn ingeschreven dan voor 10 jaar. Er zijn in die jaren n.l. tal van *Staatsblad*-Europeanen aangeschaft; de particuliere industrie, zich steeds uitbreidende op Java, heeft telkens meer aanvoer van Europeanen uit 't moederland geëischt; de vermenigvuldiging der kleurlingen op Java laat niets te wenschen over; het concubinaat van Europeanen met inlandsche of chineesche vrouwen is niet altijd gebonden aan het traditioneele contract uit de verhalen der indische oud-gasten, waarbij de Europeaan tot zijn *njei* (huishoudster) zegt: „als je het hart hebt zwanger te worden, ga je direct weer de kampong in". Soms stelt — zooals dr. Van der Burg zeer ter snede opmerkt — een inlandsche of chineesche vrouw als eisch, voor ze zich verbindt de bijzit van een Europeaan te worden, dat hij haar kind of kinderen zal erkennen. En uit statistieken op die gegevens berustende wil men gevolgtrekkingen bouwen!

Dat landarbeid met goed gevolg in de tropen door Europeanen kan worden verricht, wordt volgens prof. Stokvis bewezen o. a. door de nederlandsche boeren in de Transvaal en door de Franschen in Algiers. Ook de sterfte- en geboortecijfers in Algiers worden opgegeven, en er wordt gezegd dat de europeesche bevolking in Algiers zeer sterk is toegenomen, niettegenstaande de Franschen het land zelve bebouwden en daarbij tot in de meest heete streken doordrongen.

Daar nu echter Transvaal noch Algiers in de tropen ligt, maar wel degelijk in de gematigde landstreek, bewijzen ook deze voorbeelden niets.

Ik ben het volkomen eens met prof. Stokvis, als hij beweert dat wij ons volstrekt niet behoeven neer te leggen bij de meening van de twee groote geleerden, die zich *beslist tegen kolonisatie in de tropen* verklaard hebben: Frans Cornelis Donders en Rudolf Virchow.

Maar ik moet eerlijk bekennen dat ik in de redevoeringen van prof. Stokvis geen enkele aanwijzing gevonden heb, waar-

uit omgekeerd de mogelijkheid van kolonisatie in de tropen zou blijken. Mij is één voorbeeld bekend, in Suriname, op kleine schaal echter.

In 1845 vertrok de predikant Arend van den Brandhof als bestuurder van een nederlandsche volksplanting van 384 personen, die zich zou vestigen te Groningen aan de Saramakka-rivier. In 1853 keerde hij terug. De geschiedenis van deze mislukte kolonisatie wil ik hier even aanroeren. Thans zijn er nog eenige hollandsche boeren overgebleven uit den tijd van Van den Brandhof. In de *Indrukken van Suriname* (1881), door een jong Nederlander, O. Z. van Sandick, uit zijn nagelaten papieren door prof. J. Reitsma in 't licht gegeven als feuilleton in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (28 Juni 1883 en v.v.), vinden wij een verslag van een bezoek, gebracht aan Velthuis — een van de weinige boeren die nog van die kolonisatie overgebleven zijn. Een citaat volgt hier. „Velthuis kwam hier arm, doch door voortdurende vlijt en spaarzaamheid is hij nu welgesteld. Hij is een levend bewijs van de onwaarheid der bewering, dat een Europeaan in de tropen geen veldarbeid kan verrichten; hij kan het wèl, mits het met overleg geschiede. Het zou natuurlijk dwaasheid zijn op dezelfde wijze als in Holland te willen werken, men dient de morgen- en avonduren te benutten. Hij verzekerde mij trouwens, dat met drie uur in de vroegte te werken men minstens de dagtaak van een zwarte verricht en men het verdere van den dag, desverkiezende, kan gaan slapen."

Van de 384 kolonisten waren er in 't eerste halfjaar al 189 gestorven, de meesten aan koortsen. Voor een groot deel zeker de schuld van de malaria-kweekende plek, die was uitgezocht, waar trouwens niets gereed was, toen de kolonisten aankwamen. De autoriteiten werden door Van den Brandhof beschuldigd van tegenwerking. De kolonisten weten daarentegen hun treurig lot natuurlijk aan Van den Brandhof. Toen ongeveer de helft der aangekomenen, na allerlei ellende geleden te hebben, bezweken was, keerde er nog een 50tal naar Nederland terug. De overigen verlieten de nederzetting. De mislukte kolonisatie had den nederland-

schen staat zeven ton gekost. Maar de boeren verlieten de kolonie niet allen. Hoewel zij nooit meer eenige hulp of ondersteuning van het gouvernement ontvingen, slaagden zij er in nabij Paramaribo, dicht bij elkaar wonende, hun kost te verdienen met het fokken van vee, het kweeken van groenten, het leveren van melk in de stad. Het ging hun goed. Zij woonden daar buiten malaria-invloeden, op zoogenaamd „Schelprits." En thans wonen daar hunne kinderen en kleinkinderen. Volgens het *Koloniaal Verslag* van 1891 waren er op 1 Jan. 1891, 31 mannen, 34 vrouwen, 41 jongens en 37 meisjes, te zamen dus 143 kolonisten. Zij bezaten 646 runderen enz. 't Zijn inderdaad gezeten boeren. En, wat niet het minst merkwaardige is, zij zelf gelooven aan de mogelijkheid, aan de wenschelijkheid van kolonisatie door vernieuwden aanvoer van hollandsche boeren. Wederom is het de heer O. A. Peters, die ons mededeelt, hoe hij in 1892 met ds. Begemann bij een bezoek aan die kolonisten de kolonisatie besprak. „Een paar oude luidjes deelden mij mede — zoo verhaalt Peters — hoe zij jaren geleden hunne bezittingen in Suriname hadden verkocht en naar Holland waren teruggegaan om een boerderij te koopen, maar hoe het hun daar niet meer beviel en zij naar Suriname waren teruggegaan, om er verder te blijven. Wel een bewijs dat zij het er goed hadden. Die hollandsche boeren zijn alles behalve ontaard. Ze huwen onder elkaar, leiden een matig en arbeidzaam leven...... en leven van landbouw en veeteelt." Ziedaar dus een zeer *geslaagd* overblijfsel van een mislukte kolonisatie-proef! Voor zoover mij bekend is, een eenig verschijnsel: Germanen van onvervalschten stam, die negen en veertig jaar lang veldarbeid verrichten in de tropen, en daar hun ras voortplanten, zonder zich af te geven met donkeroogige schoonen, zonder periodieke reisjes naar Europa. Volgens den arts Peters, leiden die kolonisten minder van malaria dan wel van een eigenaardige bloedarmoede, door kleine ingewandswormen (*anchylostornen*) veroorzaakt. Daaraan schrijft hij het toe dat er nog al eens een bleek gezicht onder de kinderen wordt aangetroffen. Nu is die ziekte zeer goed te genezen, maar de boeren hebben zoo hun eigen ideeën en hebben weinig

op met langdurige kuren. Overigens zijn roodvonk en kinkhoest er onbekend, terwijl croup, diphteritis, typhus en longontsteking, zeldzaam voorkomende ziekten zijn."

Ik stond lang stil bij dat flinke, kranige troepje Hollandsche boeren in Suriname, omdat zij het in alle geval langer hebben uitgehouden, dan ooit te voren andere kolonisten. Voorzichtigheid blijft echter aangeraden vóór we op grond van dit ééne geval op kleine schaal tot de mogelijkheid, laat staan de wenschelijkheid, van emigratie van Nederlanders naar de tropen besluiten. Men vergete niet dat de overgeblevenen, die zich zoo taai, zoo kras gehouden hebben, slechts weinigen zijn, in vergelijking van de 384 landverhuizers, die in 1845 aankwamen. Zijn nu de eersten bijzonder taaie, krasse individuen, die natuurlijk onder zeker aantal kolonisten wel moeten voorkomen? Of zouden bij goede voorzorgen ook de in de eerste jaren aan malaria gestorven of in wanhoop naar Nederland teruggekeerde Nederlanders geslaagde kolonisten zijn geworden? 't Is wèl mogelijk, omdat die voorzorgen zoo slecht genomen waren. En het is te begrijpen dat deze kolonisatieproef door tegenstanders wordt aangehaald als bewijs voor de onmogelijkheid van landbouwkoloniën van Noord-Europeanen in de tropen, wegens de feitelijke mislukking der eerste kolonie, terwijl de voorstanders kunnen wijzen op de overgebleven boeren bij Paramaribo, als een bewijs, dat kolonisatie wèl mogelijk is.

De kolonisatie van August Kappler met Wurtembergers in Suriname in 1853 behoort tot de mislukte. Wat betreft de fransche kolonisatie-proeven in Fransch Guyana, die millioenen en millioenen gekost hebben, en die op de meest troostelooze wijze geeindigd zijn, kan men zeker behalve de algemeene oorzaken op de zeer onpractische inrichting wijzen. Maar zooals men ziet: de oogst van geslaagde proeven blijft bijzonder schraal. De ervaring heeft de mogelijkheid tot nu toe niet voldoende bewezen. En de ervaring alleen, geen theoretische beschouwingen, zouden ons hier kunnen inlichten.

De voordrachten van professor Stokvis in de aula der amsterdamsche universiteit zijn een uitwerking van de rede

door Z. H. G. op het berlijnsche medische congres van 1890 gehouden. Op datzelfde congres werd door professor van Overbeek de Meijer uit Utrecht een even zaakrijk als helder referaat gegeven [1] „over den invloed van het tropische klimaat op emigranten uit hoogere breedte, over hunne verhouding tegenover de in de tropen heerschende ziekten, en over de mogelijkheid tot acclimatisatie van Europeanen en Noord-Amerikanen in de tropen." De referent kwam hierin tot een tegengestelde conclusie als thans professor Stokvis:

„De Europeaan in de tropen heeft in 't algemeen geen kans tot *volkomen* behoud van zijn lichamelijke en geestelijke functiën en krachten, zijn levens-energie neemt daar onvermijdelijk af — en het behoeft nauwelijks gezegd te worden, dat deze afneming zich ook vertoont in zijn nageslacht. Zoo heeft Boudin aangetoond, dat een europeesche kolonie in de tropen een steeds toenemende sterfte aanwijst, en dat die sterfte een verbazende hoogte bereikt, wanneer de kolonisten zich met veldarbeid bezighouden. Van 871 in de jaren 1863—1866 naar St. Thomas in Guatemala verhuisde Belgen waren na een jaar reeds 211 gestorven en in 1880 waren er slechts 350 meer in leven (Heuschling). Moreau de Jonnès en Boudin wezen er op, dat zelfs in die tropische streken, waar de Europeanen zich op den duur gevestigd hebben, nog nimmer een *onvermengde derde generatie* geconstateerd is. De Engelschen ondervonden hetzelfde in Hindostan: dr. Wise verklaarde dat hij in zijn 30jarige praktijk in Oost-Indië nooit een persoon van *echt* europeesch bloed in de 3de generatie ontdekt had. Groot-Brittanje heerscht — gelijk hij er bij voegde — over Indië maar kan het land niet koloniseeren."

Dr. van der Burg kon in Nederlandsch-Indië ondanks jarenlang voortgezette pogingen er nooit in slagen voorbeelden te verzamelen eener lang voortgezette voortplanting van in Indië geboren Europeanen. [2] Verder dan het 2de of derde geslacht kwam hij nimmer, omdat er altijd weer een inlandsch of europeesch element bij kwam.

---

[1] *Verhandlungen des Medisch. Congress.* Berlin 1840. Abtheilung XVI. Medicinische Geographie en Klimatologie.

[2] Dus Creolen of Euraziaten.

Dat verder van de europeesche volken de noordelijke germaansche rassen nog minder geschikt zijn voor tropische kolonisatie dan de zuidelijke romaansche, wordt door verschillende feiten waarschijnlijk gemaakt. In het niet eens nog in de tropen liggende Algerië staan de sterftecijfers van duitschers en spanjaarden tot elkaar als 49 : 31. De duitsche landverhuizers in aequatoriaal Brazilië, vooral in de koloniën Santa Leopoldina, Monitza, Theodorad, hebben al een heel treurig lot gehad: van 1000 Duitschers, die door gewetenlooze agenten verleid, daar aan ellende van elken aard ter prooi geweest zijn, waren slechts een paar honderd over, die later weer naar Brazilië kwamen, maar tot geen arbeid meer in staat waren. En het is niet meer te loochenen dat de veldarbeid in Alagoad en de verder noordelijk gelegen provinciën van Brazilië elken landverhuizer uit Noord- en Middel-Europa met den dood dreigt. Nu bestaat natuurlijk in den gezondheidstoestand der tropische landen een groot onderscheid. Maar dat de Europeaan veldarbeid op den duur zou kunnen verrichten is nergens aangetoond. Zelfs op Mauritius en Réunion (21° Z. Br. en 55° 30 O. L.), waar de gemiddelde temperatuur slechts 25° C. is, moet de bewerking van den grond aan gekleurde rassen overgelaten worden.

Hiermede is natuurlijk niet bewezen, dat in hooglanden, 1000 of 2000 M. boven de zee, in de tropen geen kolonisatie mogelijk zou zijn. Men kan daar niet meer van een eigenlijk tropisch klimaat spreken. Maar de Europeaan moet daar dan ook blijven en niet naar beneden gaan.

Men vergete echter niet dat de vraag of kolonisatie mogelijk is, op te vatten is als een vraag naar de mogelijkheid van *acclimatisatie*. Dat beteekent de volkomen „aanpassing" van den landverhuizer aan het vreemde land, zoodat hij zich dan met eigen handen zijn levensonderhoud door den landbouw verschaffen kan en zonder geslachtelijke vermenging met de inboorlingen zijn ras kan voortplanten.

In dat opzicht weten wij van de tropen niets positiefs.

Op het berlijnsche congres stemde Hirsch uit Berlijn ten volle in met prof. van Overbeek de Meijer. Hij wees nog op een juist verschenen verhandeling van Moore uit Londen, die het

grootste deel van zijn leven in Indië doorgebracht heeft. „Geen europeesche volksplanting kan daar op den duur blijven bestaan, als geen nieuwe toevoer komt. Bij vermenging met de inboorlingen verdwijnt het europeesche bloed reeds in de derde generatie."

Zooals men ziet, werden de beschouwingen van professor Stokvis op het medisch congres te Berlijn niet gedeeld door de sprekers in de speciale afdeeling.

Een woord van waarschuwing tegen rooskleurige verwachtingen omtrent aanstaande kolonisatie-plannen van Nederlanders in Indië is, meende ik, in 't belang van Indië en van Nederland beiden. De medici mogen de kwestie der *theoretische* mogelijkheid uitmaken. Noch de ervaring, noch eenige statistiek geeft ons reden tot optimistische gedachten omtrent de toekomst van een landbouwkolonie in de tropen.

Hoewel Engelschen en Nederlanders sedert bijna drie eeuwen in de tropen uitgestrekte en bloeiende nederzettingen bezitten en, in dienzelfden tijd, buiten de tropen geheel Noord-Amerika, Australië en Zuid-Afrika bevolkten met rassen van noord-europeeschen bloede, bestaat er tot nog toe in de warme landen eigenlijk geen enkele noordeuropeesche volksplanting. Dit kan geen toevallig feit zijn. Ware een tropische noordeuropeesche landbouwkolonie mogelijk, dan zou ze waarschijnlijk al lang bestaan, hetzij in Azië, hetzij in Amerika.

AMSTERDAM, Februari 1894. R. A. VAN SANDICK.

DE VEILIGHEID VAN DEN WERKMAN BIJ DEN ARBEID.

In de laatste jaren is men eindelijk ook in Nederland, nadat tal van andere landen daarin reeds geruimen tijd geleden waren voorgegaan, tot de overtuiging gekomen, dat vele toestanden onder de arbeidersbevolking eene dringende verbetering behoeven. Maatregelen, die daartoe kunnen strekken, kwamen van lieverlede tot uitvoering of werden voorbereid hoofdzakelijk door de bemoeiingen van vereenigingen, die zich de bevordering van de volkswelvaart ten doel stellen, voor een deel ook van overheidswege, o. a. door de invoering der arbeidswet van 1889.

Mag men voor het verkregene „dankbaar" zijn, zoo bestaat er echter op dit oogenblik nog geenszins aanleiding zich „voldaan" te gevoelen, als men nagaat, wat bij ons, in vergelijking met andere landen, tot nogtoe in dit opzicht *achterwege* gebleven is. Daaronder komt ongetwijfeld in de eerste plaats in aanmerking: de bescherming van de gezondheid en het welzijn van den werkman bij zijn arbeid in de fabriek of werkplaats.

Het bericht, dat door de vorige regeering aan de volksvertegenwoordiging maatregelen waren voorgesteld om hierin te voorzien, zal dus allerwege ongetwijfeld met groote voldoening ontvangen zijn en in verband met deze voorstellen die, ook na het optreden van het nieuwe ministerie, hunne actuëele waarde behouden, zal, naar wij verwachten, eene nadere beschouwing van dit vraagstuk op eenige belangstelling van de lezers van dit tijdschrift mogen rekenen.

De groote en overwegende beteekenis van de hier bedoelde maatregelen voor den arbeider, zal wel geen uitvoerig betoog behoeven. Behalve de groote nadeelen, welke voortvloeien uit de verzaking der algemeene hygiënische beginselen, zooals de zorg voor goede luchtverversching, voldoende verlichting en verwarming der arbeidslokalen, verwijdering van stof en schadelijke dampen, enz. is de werkman dikwijls nog aan tallooze andere gevaren blootgesteld door de behandeling of de nabijheid van de machines of de gevaarlijke grondstoffen, die in de fabrieken gebezigd worden.

Het feit is betreurenswaardig, te moeten erkennen, dat nog steeds zoovele werkgevers in gebreke blijven om de talrijke hulpmiddelen, welke reeds elders worden aangewend om de gezondheid der arbeiders te bevorderen of ongevallen te voorkomen, in hunne fabrieken toe te passen.

Niet slechts uit het oogpunt van zuivere humaniteit moesten zij daartoe reeds overgaan, doch ook hun eigen belang en dat van de gansche maatschappij hangt er ten nauwste mede samen. Want een gezonde en krachtige arbeider levert niet slechts in denzelfden tijd meer, doch ook beteren arbeid dan een werkman, die ziekelijk of afgemat is, ook omdat hier ten volle geldt: „een gezonde geest in een gezond lichaam" en dus ook de arbeid met grootere opgewektheid en tevredenheid zal verricht worden.

Onderzoeken wij thans in de eerste plaats in korte trekken, welke maatregelen noodig zijn om de nadeelen te voorkomen, welke deels uit de gebreken van de *werkruimten* zelven, deels uit den *aard* van den arbeid voortvloeien, ten einde daarna de middelen te bespreken, door welke het ingediende wetsontwerp daaraan tracht te voldoen.

Voor een deel is in deze zaak reeds voorzien door de zoogenaamde „arbeidswet" van 5 Mei 1889 (*Stbl.* n°. 48), waarbij bepaald is, dat vrouwen en jongelieden beneden zekeren leeftijd aan sommige soorten van arbeid, welke gevaar kunnen opleveren en die nader zijn aangeduid bij de koninklijke besluiten van 15 Juli 1891 en 11 Augustus 1892, niet mogen deelnemen zonder zekere voorzorgen in acht te nemen.

Deze bepalingen hebben echter geen betrekking op vol-

wassen mannelijke arbeiders en voor de bescherming van dezen waren tot nog toe geene andere maatregelen genomen dan de, overigens hoogst nuttige, bij bovengenoemde wet bepaalde, instelling der inspecteurs van den arbeid, wier toezicht zich, volgens artikel 15 der arbeidswet, in zoover ook uitstrekt over de volwassen arbeiders, dat de burgemeesters aan den inspecteur van *alle* in de fabrieken hunner gemeente voorkomende ongevallen moeten kennisgeven.

Hoewel door den invloed der fabrieksinspecteurs en door hun overleg met de goedgezinde fabrikanten zeer zeker reeds menige nuttige verbetering tot stand gebracht werd, zoo ontbreekt dien ambtenaren echter de onmisbare bevoegdheid om, in de vele gevallen waarin dit noodig is, met de wet in de hand op te treden en dus aan hun toezicht de noodige kracht bij te zetten.

Bij dit toezicht komt in de eerste plaats de inrichting van de arbeidsruimten zelve in aanmerking, die dikwijls nog in vochtige gebouwen en nauwe straten gelegen zijn, onvoldoende afmetingen hebben, slecht verlicht en geventileerd zijn, enz. Vooral van den hoogst nadeeligen invloed, dien de voortdurende inademing van eene bedorven atmosfeer op de gezondheid van den werkman uitoefent, is men nog steeds al te weinig overtuigd. Is versche, zuivere lucht in de woning voor ieder mensch eene levensbehoefte, voor den arbeider is zij dit nog in hoogere mate, daar hij zulk een groot gedeelte van den dag in de werkplaats moet doorbrengen en zijn weerstandsvermogen door ongunstige levensomstandigheden zooveel geringer is.

Door het ademhalingsproces van een groot aantal personen in eene beperkte ruimte, gepaard met de verbrandingsproducten eener nog veelal onoordeelkundige verlichting en verwarming, kan de verontreiniging der lucht spoedig tot een bedenkelijken graad stijgen. Daarom moet voor de werkplaats de eisch gesteld worden, dat niet slechts per persoon eene bepaalde kubiekruimte lucht voorhanden zij, doch dat ook eene hoeveelheid versche lucht, voldoende voor het aantal daarin arbeidende personen, regelmatig aangevoerd en de bedorven lucht voortdurend afgevoerd worde, terwijl de hoogte

der lokalen ten minste 3 à 3,5 M., in grootere en meer bevolkte zalen zelfs 4 à 5 M., dient te bedragen. Bij ontwikkeling van schadelijke of onaangenaam riekende gassen, als gevolg van den industriëelen arbeid of van het gebruik van verouderde verlichtingsmiddelen, moet zelfs de, per uur en per persoon aangevoerde, hoeveelheid lucht dikwijls tot een aanmerkelijk bedrag stijgen.

Luchtverversching door de vensters is in den regel niet mogelijk en bovendien meestal onvoldoende. In de meeste fabrieken wordt een veel sterkere toevoer van lucht, op kunstmatige wijze voortgebracht, vereischt, zooals die verkregen wordt door *ventilatoren* en *exhaustoren*, die door zuiging of inpersing versche lucht aan- en bedorven lucht afvoeren.

Bovendien heeft de ventilatie nog een ander nuttig doel en wel: om afkoeling der fabriekslokalen te verkrijgen, hetzij in de heete zomerdagen, hetzij daar, waar in sommige bedrijven buitengewoon hooge temperaturen voorkomen. Dit betreft niet zoozeer de nadeelen der stralende warmte, zooals b.v. in smelterijen, gieterijen, glasblazerijen, enz., daar hier door ruime en luchtige arbeidsruimten, omhulling der uitstralende toestellen met slechte warmtegeleiders, gebruik van onbrandbare en slecht geleidende kleederen de nadeelen der uitstraling zeer verminderd kunnen worden. Doch grootere gevaren zijn verbonden aan het langdurige verblijf in gesloten ruimten, waar de lucht zelve eene te hooge temperatuur heeft, b.v. 25 à 30° C. en vooral als zij tevens te vochtig is, zoodat de huiduitwaseming daardoor belemmerd wordt, zooals dikwijls in weverijen, wol-, katoen- en vlasspinnerijen, ververijen en in de droogkamers van lucifers-, albuminepapierfabrieken, enz. voorkomt.

Deze bezwaren moeten vermeden worden door eene krachtige ventilatie, liefst zoodanig, dat de versche lucht ingestuwd en de warme lucht door exhaustoren afgezogen wordt. Ook kan de lucht bij sommige nijverheidstakken omgekeerd te droog zijn en moet de ingeperste lucht dus vooraf bevochtigd worden of men voert waterdamp in de lokalen door sproei- of stoomstraalinrichtingen.

Ook de verwarming en verlichting der arbeidslokalen moet

volgens rationeele methoden geschieden, daar bij de oudere verwarming door kachels de stralende warmte te groot is en de temperatuur niet voldoende geregeld kan worden, terwijl de verouderde gasbranders niet slechts meer warmte ontwikkelen bij gelijke lichtkracht, doch ook het luchtbederf veel sneller doen toenemen. Wenschelijk is dus verwarming door stoom en vervanging der oudere gasbranders door ventileerende regeneratieve branders, of, zoodra dit, met het oog op de kosten, slechts eenigszins mogelijk is, door electrisch licht.

Van niet minder belang is, met het oog op de arbeidsruimten, de zorg voor algemeene reinheid, dus ook voor gelegenheden tot wasschen en baden, voor zuiver drinkwater, voldoende inrichting en plaatsing der privaten, die voor de geslachten gescheiden moeten zijn, enz.

Worden in de arbeidslokalen groote hoeveelheden van schadelijke gassen, onaangenaam riekende dampen of stof ontwikkeld, dan zijn de voorgaande maatregelen nog geenszins voldoende. Tegen de verspreiding van gassen en dampen kan gewaakt worden door gebruik te maken van goed sluitende toestellen, door de condensatie der dampen zoo volledig mogelijk te doen geschieden, terwijl de arbeiders, als het betreden van ruimten, waar dergelijke gassen in grootere hoeveelheid aanwezig zijn, onvermijdelijk is, van *respirators* gebruik moeten maken.

Doch veel schadelijker dan deze gassen is de verontreiniging der lucht door grootere hoeveelheden stof, dat bij vele technische bewerkingen gevormd wordt en waarvan de voortdurende inademing groote gevaren kan opleveren. Deze fijne stofdeeltjes dringen door de luchtpijp en hare fijnste vertakkingen tot in de longblaasjes door, worden deels door den vochtstroom opgenomen, waardoor verschillende ziekteverschijnselen kunnen ontstaan, deels oefenen zij eene mechanische prikkeling op de longen uit, waarvan longcatarrh en dikwijls slepende ontsteking van het longweefsel, het gevolg kan zijn. En al moge het ontstaan van longtering, als onmiddellijk gevolg van het inademen van stof, niet bewezen zijn, zoo maakt het toch ongetwijfeld de longen uiterst gevoelig en bevordert alzoo praedispositie voor die ziekten.

Ziekten der ademhalingsorganen vormen dan ook in de meeste fabrieken, waar stof ontwikkeld wordt, een aanzienlijk procentisch gedeelte van het geheele aantal ziektegevallen.

Men zal dus volkomen kunnen instemmen met de slotsom van Kraft [1], dat de maatregelen tegen stof en schadelijke gassen op den voorgrond moeten staan bij alle pogingen tot verzekering van de veiligheid der werklieden. „Want wat „heeft, zegt Kraft, het verlies van één enkel menschenleven „door eene machine te beteekenen tegenover de algemeene „vernietiging der gezondheid van eene gansche arbeiders-„klasse? Dit gevaar van het langzame, doch zekere onder-„mijnen der gezondheid van duizenden, moet den Staat „vooral tot strenge voorschriften aanleiding geven."

Een bezwaar daarbij is zeer zeker, dat helaas volstrekt niet alle omstandigheden, die op dit verschijnsel invloed oefenen, voldoende bekend zijn, daar het niet steeds met zekerheid is uit te maken, of de stofdeeltjes als zóódanig de ziektegevallen hebben teweeggebracht, dan wel, of de inademing daarvan slechts een begunstigend moment vormt voor enkele bepaalde ziekten, bijvoorbeeld tering, waarvan de smetstof door andere lijders reeds in de werkplaats was overgebracht. Bij die onzekerheid dient men dus met dergelijke omstandigheden rekening te houden bij het voorstellen van veiligheidsmaatregelen.

Zoo werd vroeger het tabakstof voor zeer schadelijk gehouden, doch, hoewel eerstbeginnende arbeiders dikwijls van catarrhale aandoeningen der ademhalingsorganen hebben te lijden, zijn toch omtrent schadelijke invloeden op de longen weinig positieve gegevens bekend. Evenmin kent men nog voldoende waarnemingen aangaande specifieke invloeden op de longen van het stof van wol, katoen, hout, meel, enz. Metaaldeeltjes, die bij het polijsten, slijpen, scherpen, enz. van metalen voorwerpen, vooral op droge slijpsteenen, in groote hoeveelheid ingeademd worden, werken reeds veel nadeeliger.

Doch bijzonder gevaarlijk is het minerale stof, dat bij de bewerking van verschillende materialen van steen voortge-

[1] Prof. Max Kraft. *Fabrikshygiène*. Wien. 1891. S. 200.

bracht wordt, uit zeer harde en scherpe deeltjes bestaat en aan welks nadeeligen invloed vooral de steenhouwers, porseleinarbeiders, glasslijpers en de arbeiders in de stampwerken voor de glas- en aardewerkfabricage zijn blootgesteld.

Welke verwoestingen deze werkzaamheden onder de arbeiders aanrichten, is onlangs naar aanleiding van belangrijke statistieke gegevens aangetoond door Th. Sommerfeld. De gemiddelde leeftijd van de steenhouwers bedraagt slechts 35½ jaren en voor de bewerkers van zandsteen, het gevaarlijkste materiaal, zelfs slechts 33½ jaren. Het sterftecijfer onder deze arbeiders was schrikbarend hoog en bedroeg, op een aantal van 1356 onderzochte gevallen, niet minder dan 3 procent, bij eene gemiddelde sterfte van 0,9 procent onder de overige bevolking van Pruisen op den leeftijd van 20 tot 30 jaren. Van 240 door den schrijver onderzochte steenhouwersknechts leden er 61 of 25 procent aan longtering, 19 of 7,9 procent aan strottenhoofdstering en 160 of 66⅔ procent aan chronische catarrh van het strottenhoofd, terwijl volkomen gezonde ademhalingsorganen slechts bij hooge uitzonderingen voorkwamen [1].

Verontreiniging der lucht door vergiftige stofdeeltjes levert natuurlijk nog grootere gevaren op, te meer daar deze ook door aanraking met de handen bij het gebruik der spijzen in den mond kunnen geraken of door verspreiding tusschen de kleederen met de huid in aanraking kunnen komen, hetgeen nog veelvuldiger aanleiding tot vergiftiging schijnt te geven dan de eigenlijke inademing. Daarom moet voor al dergelijke bedrijven, zooals loodwit- en meniefabrieken, lood- en zinksmelterijen, spiegelfabrieken, waarbij het amalgama van het bladtin met het kwikzilver zich in de lucht kan verspreiden of door aanraking gevaren kan opleveren, lucifersfabrieken, enz. in de eerste plaats het in acht nemen der nauwgezetste zorg voor reinheid worden aanbevolen. Herhaaldelijk wasschen der handen vooral vóór den maaltijd, en dus voldoende gelegenheid daartoe in de arbeidsruimte, verwisseling van

---

[1] Th. Sommerfeld. *Die Berufskrankheiten der Steinmetzen, Steinbildhauer und der verwandten Berufsgenossen.* Berlin, 1892.

kleederen bij het verlaten der lokalen, het nuttigen der spijzen in afzonderlijke vertrekken, reiniging der huid door baden zijn o. a. maatregelen, welke in geen enkel dezer bedrijven mogen nagelaten worden.

Hoe gunstig gebiedende regeeringsvoorschriften in dezen werken, kan o. a. blijken uit eenige rapporten van den laatsten tijd aangaande de lood- en kwikvergiftiging der arbeiders in sommige districten van Duitschland en Engeland. De loodvergiftiging, het zoogenaamde „plumbisme", dat in loodsmelterijen, bij diamantverstellers en vooral in de loodfabrieken voorkomt, bestaat voornamelijk in koliek, bleeke gelaatskleur en gaat gepaard met een blauwen rand, de „loodzoom", langs het tandvleesch. Vrouwen zijn inzonderheid vatbaar voor deze ziekte en bij haar komt, vooral op 18- tot 20-jarigen leeftijd dikwijls eene uiterst gevaarlijke acute vergiftiging voor.

Men kan evenwel deze ziekte bijna geheel voorkomen door inrichtingen voor het afvoeren der looddampen, door condenseerkamers of kanalen, die in een hoogen schoorsteen uitmonden en door de arbeidsruimten van exhaustors of waterbesproeiers te voorzien. Het groote nut daarvan wordt o. a. aangetoond in het verslag der fabrieksinspecteurs in Pruisen over 1891[1], waarin wij lezen, dat o. a. in de loodwerken te Friedrichshütte, door toepassing dezer maatregelen het aantal zieken gedaald was van 48 (op 636 arbeiders) in 1890 tot 26 (op 597 arbeiders) in 1891 en het aantal ziektedagen resp. van 554 tot 282. Sedert 1887 was het getal der ziektegevallen en ziektedagen tot niet meer dan $^1/_{10}$ gedaald.

Ook eene der commissies van deskundigen, welke vóór eenigen tijd door de engelsche regeering benoemd werden om eenige toestanden in de loodwit-, lucifers- en spiegelfabrieken te onderzoeken, verklaarde, dat de meeste gevallen van loodvergiftiging voorkomen in die fabrieken, waar het minste geld wordt uitgegeven voor veiligheidsmaatregelen. Als zoodanig worden door haar aanbevolen: een geneeskundig onder-

---

[1] *Aus den Jahresberichten der Fabriksinspectoren für 1891, Provinz Schlesiën.* W. F. Bruer, Berlin 1892.

zoek van alle vrouwen vóór het in dienst treden, verbod van arbeid voor alle vrouwen beneden den 20-jarigen leeftijd en voor alle bewerkingen, waarbij rechtstreeksche aanraking met het loodwit mogelijk is, afzonderlijke lokalen voor het wasschen en het schaften en gedwongen verwisseling van bovenkleederen in de fabriekslokalen.

In de spiegelfabrieken werkten dergelijke voorzorgen insgelijks reeds uiterst gunstig; vooral de nauwlettende zorg voor reinheid, herhaalde wasschingen, verwisseling der bovenkleederen in de fabriek en het dragen van eng aansluitende kleedingstukken, zoodat de kwikdeeltjes niet met de huid in aanraking kunnen komen. Op die wijze kan ook de kwikvergiftiging, het zoogenaamde „mercurialisme", voornamelijk bestaande in speekselvloed, loslaten der tanden, psychische storingen, enz. bijna volslagen uit de fabrieken worden geweerd, zooals o. a. gebleken is uit de resultaten der voorschriften in dezen zin, welke door de beiersche regeering werden uitgevaardigd, vooral met het oog op de belangrijke spiegelfabricage te Fürth bij Neurenberg.[1]

Dit geval verdient ook daarom eene meer uitvoerige vermelding, daar het tevens een leerzaam voorbeeld is van de moeielijkheden, die zich bij het vaststellen van dergelijke veiligheidsvoorschriften van regeeringswege kunnen voordoen.

De bedoelde maatregelen werden door de beiersche regeering voorgeschreven in 1889 en het gevolg was zoo bevredigend, dat het mercurialisme in de spiegelfabrieken reeds in 1890 aanzienlijk was afgenomen en sedert 1891 zelfs geheel verdwenen is. Het aantal ziektegevallen te Fürth bedroeg in:

1885: 5463	1889: 1429
1886: 3990	1890: 148
1887: 1947	1891: 0
1888: 2127	1892: 0

In weerwil nu van deze hoogst gunstige uitkomsten zijn door de regeering in Beieren nog scherpere maatregelen voorgeschreven, die vóór 1 Juli 1894 in toepassing moeten gebracht zijn en waarschijnlijk ten gevolge zullen hebben,

[1] *Chemiker Zeitung* 1893, blz. 1341.

dat de spiegelfabricage te Fürth geheel zal opgeheven worden. Men begint nl. meer en meer de kwikzilverspiegels te vervangen door zilverspiegels, zoodat reeds thans de kleinere spiegelfabrikanten slechts met de grootste moeite kunnen concurreeren met de groot-industrie der zilverspiegels en zij niet in staat zullen zijn hunne fabrieken volgens de voorschriften der nieuwe wet te verbouwen.

Dit zou zeer te betreuren zijn, daar de kwikspiegels veel fraaier en duurzamer zijn dan de zilverspiegels. Bovendien is de vervaardiging van deze laatste niet minder nadeelig, daar de glazen platen daartoe bij eene temperatuur van 30° C. met eene oplossing van salpeterzuurzilver in ammoniak moeten overgoten worden. De werklieden zijn dus voortdurend aan deze hooge temperatuur en aan de prikkelende ammoniakdampen blootgesteld, terwijl zij telkens de spiegels in koelere vertrekken moeten overbrengen en zoo voor voortdurend kouvatten gevaar loopen, waarvan dikwijls borstvliesontsteking het gevolg is.

Door de noodeloos strenge en ondoelmatige voorschriften zal hier dus, zonder dat het der gezondheid van den werkman tot voordeel strekt, eene hoogst belangrijke industrie te niet gaan, waardoor tal van werklieden en fabrikanten broodeloos zullen worden, terwijl het publiek zich met een artikel van mindere waarde zal moeten tevreden stellen.

In de fabrieken van phosphoruslucifers, waar de gewone witte phosphorus verwerkt wordt, eischt de „phosphornekrose", eene vertering van de kaakbeenderen, vooral te vreezen, als tanden of kiezen aangestoken zijn, talrijke slachtoffers. In sommige landen werd dientengevolge, b.v. in Zwitserland in 1879, het gebruik van witten phosphorus geheel verboden. In Engeland komt deze verschrikkelijke ziekte onder de arbeiders nog zeer veel voor en hoewel de boven vermelde commissie verklaart, sedert het voorschrijven van bijzondere bepalingen voor deze bedrijven slechts twee gevallen te hebben ontmoet, worden door haar toch, met het oog op het groote gevaar, nog scherpere voorschriften aanbevolen, vooral een streng toezicht op goede ventilatie en een periodiek geneeskundig onderzoek van alle werklieden.

Deze eisch schijnt des te dringender te zijn, daar volgens W. Smith[1] de vraag naar phosphoruslucifers tegenover de zweedsche in de laatste jaren weder aanmerkelijk toegenomen is. Ook in Zwitserland is dit het geval, zoodat men aldaar sedert 1882 het gebruik van gewonen phosphorus weder heeft toegestaan, zeer ten nadeele van de arbeiders, daar volgens Bührer[2] de voorschriften aldaar, hoewel verscherpt, nog geheel onvoldoende zijn en veel minder streng dan in Duitschland, Frankrijk en Oostenrijk. In Zwitserland bedraagt dan ook het aantal gevallen van phosphornekrose 10—12 proc., in sommige fabrieken zelfs 40 proc., van het totale aantal ziektegevallen. Als eenig afdoend middel tegen deze vreeselijke kwaal beschouwt Bührer het *absolute* verbod van den gewonen phosphorus en het uitsluitend gebruik van zweedsche lucifers.

Wat het gewone, niet bepaald vergiftige stof betreft, zoo moet, waar dit slechts mogelijk is, de vorming daarvan voorkomen worden, o. a. door bevochtiging van het materiaal, hetgeen echter slechts in zeldzame gevallen kan toegepast worden, of door de bewerking te doen plaats hebben in volkomen gesloten toestellen, b. v. door rondwentelende metalen kogels in de zoogenaamde *kogelmolens*. Respirators kunnen slechts aanbevolen worden voor een tijdelijk verblijf in lucht, die met veel stof verontreinigd is, daar zij dikwijls bezwaren opleveren wegens belemmering der ademhaling. Ook bezigt men hiertoe somtijds maskers met kunstmatigen luchttoevoer, die het hoofd geheel insluiten.

Hoofdzaak voor de lokalen, waar stof ontwikkeld wordt, blijft echter ook weer eene krachtige ventilatie, gecombineerd met de toepassing van exhaustoren, waardoor een krachtige afvoerende luchtstroom wordt voortgebracht en die juist daar moeten geplaatst worden, waar de stofverwekkende arbeid geschiedt, zoodat het stof wordt weggezogen, vóór het zich in de arbeidsruimte verspreidt.

Het spreekt van zelf, dat bij sommige bedrijven ook moet

---

[1] *Chemiker Zeitung* 1893. S. 349.

[2] Ibid. 1892. S. 1692.

gewaakt worden tegen besmetting door het arbeidsmateriaal, waarbij wij slechts wijzen op de gevaren bij het sorteeren van lompen in papier- en kunstwolfabrieken, in bleekerijen, wasscherijen, inrichtingen tot reiniging van bedvederen, paardenhaar, enz. In al deze gevallen moet het materiaal, vóór de bewerking, eene grondige desinfectie in ontsmettingsovens ondergaan.

Vele nadeelen kunnen zich verder bij den arbeid in de fabrieken openbaren ten gevolge van langdurige eenzijdige inspanning, ongunstige lichaamshouding, voortdurende drukking derzelfde lichaamsdeelen, enz. Doch al deze gevallen hier te bespreken, zou ons te ver voeren.

Één punt moet echter nog nader vermeld worden: de eigenlijke ongevallen en verwondingen bij den arbeid. Behalve in de mijnen, kunnen ontploffingen plaats hebben in de chemische industrie bij de vervaardiging van ontploffingsmateriaal, als: buskruit, patronen, dynamiet enz., of ook door de aanraking van brandbare stofdeeltjes, b.v. meelstof met gasvlammen, waartegen eene krachtige ventilatie het meest afdoende middel is.

De meeste ongelukken zijn echter het gevolg van de behandeling van en de aanraking met machinedeelen en hier juist zijn groote verbeteringen mogelijk, daar in de laatste jaren op het gebied der veiligheidsinrichtingen groote vorderingen gemaakt zijn.

Zoo heeft men tegenwoordig aan de stoomketels, ten einde ontploffingen door te lagen waterstand te voorkomen, zelfwerkende toestellen aangebracht, die, als de waterspiegel beneden zeker peil daalt, eene inrichting in beweging brengt, waardoor een *hoorbaar* signaal, bijvoorbeeld door een stoomfluit of eene electrische schel, wordt gegeven.

Gevaren door de eigenlijke machines kunnen ontstaan door te nauwe gangen en tusschenruimten, waardoor de arbeiders te veel gevaar loopen met de bewegende deelen in aanraking te komen en waartegen gewaakt moet worden door voldoende afmetingen der lokalen en gangen tusschen de machines en door eng aansluitende kleederen der werklieden.

Voor het insmeren der machinedeelen met olie worden aan de machines smeer- en reinigingstoestellen aangebracht, de

drijfriemen worden van automatische riemopleggers en riem-uitzetters voorzien, zoodat zij niet met de hand behoeven aangeraakt te worden, aan vliegwielen en andere bewegende machinedeelen worden doelmatige beschuttingstoestellen aangebracht, cirkelzagen worden beschut door een overdek, dat verschoven kan worden, enz.

Hoe uitstekend dergelijke beschuttingsmiddelen werken ter voorkoming van ongevallen, kan reeds thans uit de statistiek blijken. Uit de reeds genoemde verslagen der fabrieksinspecteurs voor Silezië zien wij o. a. dat in het regeeringsdistrict Oppeln in 1890 nog 7.4 procent van de gezamenlijke ongevallen het gevolg was van gemis van beschuttingsmiddelen en dat reeds in 1892 dit cijfer afwisselde tusschen 0 en 1.2 procent, terwijl het in de ijzerindustrie daalde van 1,6 tot 0.2 procent. In het regeeringsdistrict Breslau kwamen in 1892, wel is waar, nog 1612 ongevallen ten gevolge van de machines voor, doch daaronder waren slechts 7.7 procent zware verwondingen, die echter maar voor een gering deel te wijten waren aan het ontbreken van beschuttingsmiddelen, doch grootendeels aan verwaarloozing der voorzorgen door de arbeiders zelven.

In het laatste jaarverslag der oostenrijksche fabrieksinspecteurs[1] vinden wij o. a. opgeteekend, dat in de cellulose-fabrieken bijna geene ongelukken meer voorkomen, sedert men het verdeelen en sorteeren der houtmassa uitsluitend verricht door snij- en sorteermachines; dat de bediening van den zoogenaamden Hollander, de machine voor het fijnmalen der houtmassa, waarbij vroeger, door het uitstoomen der zure dampen, de arbeid even ongezond als vermoeiend was, thans volkomen zonder gevaar is door het gebruik van gesloten toestellen, die volkomen reukeloos werken en gemakkelijk te bedienen zijn. In eene fabriek voor de distillatie van aardolieproducten werd het gevaar voor ontploffing en brand zoo goed als geheel voorkomen door de verlichting van buiten af door de vensters te doen plaats hebben,

[1] Bericht der k.k. Oesterr. Gewerbe-Inspectoren über ihre Amtsthätigkeit i. J. 1892. Wien 1893.

zoodat de oliegassen volstrekt niet met licht in aanraking komen.

Hoewel nu, met het oog op al deze gevaren, die het leven en de gezondheid van den werkman bedreigen, de regeling van de *verplichte* verzekering der werklieden tegen ziekte en ongevallen een dringende eisch des tijds mag genoemd worden, zoodat zij dan ook door de staatscommissie voor de arbeidsenquête in haar eindverslag met aandrang wordt aanbevolen, en het dus zeer zeker groote voldoening wekte, toen de vorige regeering in December j.l. verklaarde deze zaak ter hand te willen nemen door eene *rijksinstelling* voor verzekering in het leven te roepen, blijft toch deze maatregel, hoe nuttig ook voor hem, wien het ongeluk getroffen heeft, in zekeren zin „den put dempen, als het kalf verdronken is" en verkrijgt hij eerst zijne groote waarde, als tevens *wettelijk* wordt voorgeschreven: het nemen van alle noodige maatregelen tot *voorkoming* der ongelukken en tot het *behoud* van de gezondheid der arbeiders.

De uitkomst heeft geleerd, dat men deze preventieve maatregelen niet aan het particulier initiatief van werkgevers en arbeiders kan overlaten. Het is waar, dat gunstige uitzonderingen voorkomen, zooals ook blijkt uit het jongste rapport van de inspecteurs van den arbeid [1], waarin o. a. de inspecteur der 1e inspectie bericht, dat de hoofden der bedrijven doorgaans welwillend waren om te overleggen aangaande aan te brengen verbeteringen.

Doch die medewerking is ver van algemeen, en zelfs in die landen, waar reeds veiligheidswetten in werking zijn en straffen op de overtreding der bepalingen zijn gesteld, kunnen de werkgevers dikwijls slechts met de grootste moeite bewogen worden om de noodige voorzorgen te nemen. Welke dwaze uitvluchten door hen somtijds gebezigd worden om die handelwijze te verdedigen, blijkt o. a. uit de verslagen der oostenrijksche fabrieksinspecteurs over 1891, waarin dezen berichten, dat de verbetering der ventilatie in de

[1] Derde jaarverslag van de inspecteurs van den arbeid over 1892.

arbeidsruimten nog dikwijls op grooten tegenstand stuit, daar de eigenaars beweren in de eerste plaats hunne arbeiders tegen tocht te moeten beschutten!

Het is dus waarlijk niet te verwonderen, dat in ons land, waar nog geenerlei wettelijke dwang kan geoefend worden, de inspecteurs menigmaal met onwil, eigenzinnigheid en zuinigheid der fabrikanten hebben te kampen. Tegenover de genoemde gunstige getuigenissen staan dan ook een veel grooter aantal van het omgekeerde. De inspecteur der 3e inspectie trof in 1892 niet minder dan 93 fabrieken aan met drijfwerken, vliegwielen, enz. die gevaar konden opleveren, terwijl in 182 nijverheidsinrichtingen werktuigen aanwezig waren, die geene voldoende beschutting tegen gevaar opleverden. Zelfs als de werkgevers niet ongenegen waren om verbeteringen tot stand te brengen, werd dit voornemen niet zelden eerst uitgevoerd, *nadat* een min of meer ernstig ongeluk had plaats gehad.

De inspecteur der 3e inspectie vermeldt o. a. de onhoudbare toestanden in eenige loodwitfabrieken hier te lande, waar geen enkele der voorzorgen, die wij op bladz. 171 en 172 vermeldden, in practijk werd gebracht. In éëne dezer fabrieken was voor de werklieden zelfs geene behoorlijke gelegenheid aanwezig om zich te wasschen en moest in een vuile loodsmelterij geschaft worden, welke beide omstandigheden, zooals wij zagen, juist zulke groote gevaren opleveren. Deze inspecteur vermeldt nog, dat enkele fabrikanten, zelfs *na* het voorkomen van zeer ernstige ongevallen, niet te bewegen waren om de noodige verbeteringen aan te brengen.

Het moet dankbaar erkend worden, dat de bepalingen der arbeidswet van 5 Mei 1889 in vele gevallen reeds een gunstigen invloed hebben geoefend, ook ten voordeele van de volwassen arbeiders. De kennisgeving van *alle* ongevallen in de fabrieken, welke de inspecteurs van den arbeid volgens artikel 15 der genoemde wet, door het intermediair van den burgemeester, ontvangen, alsmede de bepaling van het koninklijk besluit van 21 Februari 1890, dat de inspecteurs ook met de werkgevers in overleg treden aangaande de belangen van *alle* bij den arbeid betrokken personen, hebben reeds

kolommen aanwijzen, zullen waarschijnlijk moeten worden toegeschreven aan de volkstelling van 31 Dec. 1889, ten gevolge waarvan fouten van jaren her in de bevolkingscijfers zijn verbeterd.

Hoe dit zij, als conclusie kunnen wij niettemin gerust stellen: de geringe toeneming der bevolking van Friesland, die in de laatste jaren zelfs in een afneming is overgegaan, wordt verklaard, doordat zóóvelen meer uit de provincie vertrekken dan zich daar vestigen, dat de niet onaanzienlijke aanwinst van de bevolking, doordat er meer geboren worden dan er sterven, daardoor wordt opgewogen of overtroffen.

Er blijft nog over de vraag te beantwoorden, waarheen de verhuizing uit Friesland voornamelijk plaats heeft. De *Tabel M* leerde reeds, dat de meesten naar andere deelen van ons land vertrekken, doch ook een niet onaanzienlijk aantal naar het buitenland gaat. Door het eerste verminderde Friesland's bevolking in de laatste vijf jaren met bijna 13000 inwoners, door het laatste met ruim 5000. Waar de eersten voornamelijk zich vestigen zou slechts zeer moeielijk zijn na te gaan. Wellicht zullen Amsterdam en andere groote steden des rijks de meesten er van opnemen. Van een vestiging van Friezen in landbouwstreken buiten de provincie wordt weinig bespeurd. Doch hier kan men slechts gissen, cijfers zijn niet te geven of staan mij tenminste niet ten dienste.

Anders is het gesteld met de naar het buitenland vertrekkenden. Het is gemakkelijk aan te toonen, dat dit meest landverhuizers zijn, en Amerika hen van Friesland heeft overgenomen. Van de landverhuizers wordt in de genoemde *Statistiek van den loop der bevolking van Nederland* afzonderlijk opgave gedaan, en hierdoor was het mogelijk de onderstaande *Tabel O* samen te stellen, waarin het getal landverhuizers uit het geheele rijk vergeleken wordt met dat uit onze provincie, zoowel wat het getal betreft als wat de verhouding aangaat per 100 000 inwoners.

Tabel O. Het getal landverhuizers uit het rijk vergeleken met dat uit Friesland.

Jaren.	Het rijk.			Friesland.		
	Bevolking.	Landverhuizers.		Bevolking.	Landverhuizers.	
		Getal.	Per 100 000 inwoners.		Getal.	Per 100 000 inwoners.
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.
1888.........	4 505 932	4 463	99	339 030	669	197
1889.........	4 548 596	7 484	164	337 507	1 950	578
1890.........	4 564 565	3 137	69	335 824	708	211
1891.........	4 621 744	3 822	83	336 442	866	257
1892.........	4 669 576	6 290	135	336 296	1 362	405
Totaal	—	25 196	559	—	5 555	1 638

Men ziet uit de vergelijking van deze tabel met de boven onder letter *M* gegevene, dat er onnauwkeurigheden in deze statistiek moeten zijn. Immers in 1889 was volgens *Tabel M* het getal uit Friesland naar het buitenland èn de koloniën vertrokkenen 1856, terwijl volgens deze *Tabel O* daaronder, 1950 landverhuizers zouden voorkomen. Ook voor 1892 is het cijfer der landverhuizers grooter dan dat der naar het buitenland vertrokkenen in het algemeen.[1]

Deze onnauwkeurigheden, een gevolg van den verschillenden oorsprong der opgaven, daarlatende, leert de Tabel toch duidelijk, dat de landverhuizing uit Friesland elk jaar naar verhouding der bevolking belangrijk grooter is dan die uit het geheele rijk en met de verhouding tusschen beide hebben wij hier vooral te doen. Onder de 25196 landverhuizers uit Nederland waren in de vijf jaren 5555 uit Friesland, zoodat deze provincie $^1/_5$ à $^1/_4$ van alle landverhuizers leverde,

[1] Vermeld dient ook te worden dat de in *Tabel O* gegeven cijfers, ontleend aan de genoemde *Statistiek van den loop der bevolking*, in 't geheel niet kloppen met die, welke op blz. 18 van de *Jaarcijfers* worden opgegeven. De laatste geven alleen de totalen voor geheel Nederland en deze zijn daar voor 1888 4628, voor 1889 9111, voor 1890 3526, voor 1891 4075 en voor 1892 6290, dus alle vrijwat hooger dan de eerstbedoelde hier gebruikte cijfers. Voor 1892 is trouwens in bovenstaande tabel voor het rijk het cijfer uit de *Jaarcijfers* opgenomen en voor Friesland dat hetwelk voorkomt in de *Staat der Nederlandsche Landverhuizers* te vinden in de *Staatscourant* van 15 Juli 1893, daar bedoelde *Statistiek* voor 1892 nog niet is verschenen.

hoewel hare bevolking slechts $^1/_{18}$ van die van het rijk is. Jaarlijks was, per 100.000 inwoners gerekend, de landverhuizing uit Friesland ongeveer driemaal zoo groot als die uit het rijk in het algemeen, behalve in 1888 toen zij slechts tweemaal zoo groot was. Het eindresultaat is dan ook, dat in de vijf jaar van elke 100.000 inwoners van het rijk 559 naar overzeesche vreemde gewesten trokken en van elke 100.000 uit Friesland niet minder dan 1638.

De bestemming der landverhuizers was slechts bij uitzondering eene andere dan Noord-Amerika. Alleen in 1889, toen de landverhuizing bijzonder sterk was, trokken ook velen naar Zuid-Amerika. [1]

In verband met het vroeger gezegde over den zeer verschillenden loop der bevolking in de onderscheidene gemeenten van Friesland, is het thans ook van belang na te gaan, uit welke gemeenten dier provincie de landverhuizers afkomstig zijn. Daarvoor kan ten slotte de volgende *Tabel P* dienen, waarin de gemeenten in dezelfde groepen zijn gerangschikt, die wij vroeger aannamen. De eilanden behoeven hierbij niet genoemd te worden, want van Ameland en Schiermonnikoog vertrok in de laatste vijf jaren geen enkel landverhuizer. Voor de overige 41 gemeenten waren de getallen als volgt: (Zie *Tabel P*, blz. 141.)

Het totaal der landverhuizers voor geheel Friesland wordt volgens deze Tabel voor 1892 1284 en voor al de 5 jaren te zamen 5477. De afwijking van deze cijfers van die, welke in *Tabel O* gegeven zijn, moet aan den hieronder opgegeven verschillenden oorsprong der cijfers geweten worden.

Men ziet uit de tabel, hoe de landverhuizing zich over al deze Friesche gemeenten uitstrekt, doch tevens hoe er in zeer

[1] Volgens de *Jaarcijfers* gingen toen 4020 van de 9111 Nederlandsche landverhuizers naar Zuid-Amerika; in 1888 330 en in 1890 167, in 1891 en 1892 geen enkele. In de *Statistiek van den loop der bevolking* wordt geen onderscheid tusschen Noord- en Zuid-Amerika gemaakt. Daarentegen vindt men hier de opgaven van de provincie en ook van de gemeente, waaruit de landverhuizers afkomstig zijn en daaruit is de nu volgende *Tabel P* afgeleid. Omdat evenwel bedoelde *Statistiek* voor 1892 thans (April 1894) nog niet verschenen is, moest ik trachten voor dat jaar de opgaven van elders te ontvangen en ik was zoo gelukkig daartoe niet te vergeefs de hulp in te roepen van den heer A. Duparc, commies chef der afdeeling Statistiek aan de provinciale griffie van Friesland.

Tabel P. Getal landverhuizers uit de Friesche gemeenten.

Gemeenten.	1888.	1889.	1890.	1891.	1892.	Totaal.
De 11 steden.						
Leeuwarden	23	8	37	22	43	133
Sneek	—	23	8	27	27	85
Harlingen	9	14	11	9	18	61
Franeker	28	57	6	18	17	126
Bolsward	9	1	1	12	—	23
Workum	2	5	1	2	7	17
Dokkum	9	7	17	19	14	66
IJlst	1	—	3	2	5	11
Hindeloopen	—	17	7	—	1	25
Sloten	—	5	—	3	—	8
Stavoren	—	2	3	1	2	8
TOTAAL	81	139	94	115	134	563
De groep der bouwlanden.						
Barradeel	56	161	121	95	135	568
Franekeradeel	43	59	12	26	47	187
Menaldumadeel	23	73	33	19	58	206
't Bildt	49	186	112	102	130	579
Ferwerderadeel	102	133	32	54	42	363
Westdongeradeel	66	114	20	53	104	357
Oostdongeradeel	35	265	14	72	89	475
Kollumerland	9	276	9	50	38	382
TOTAAL	383	1267	353	471	643	3117
De groep der weilanden.						
Leeuwarderadeel	45	79	42	38	32	236
Idaarderadeel	2	1	4	—	4	11
Baarderadeel	—	26	8	12	43	89
Rauwerderhem	6	10	—	11	1	28
Hennaarderadeel	1	19	7	13	20	60
Wonseradeel	60	53	11	24	51	199
Wijmbritseradeel	3	7	18	45	75	148
TOTAAL	117	195	90	143	226	771
De groep der zand- en veengronden.						
Dantumadeel	3	8	9	8	22	50
Tietjerksteradeel	8	43	20	44	27	142
Achtkarspelen	7	19	12	—	29	67
Smallingerland	—	1	5	—	16	22
Utingeradeel	20	14	9	19	11	73
Opsterland	11	2	10	4	55	82
Schoterland	1	6	1	1	24	33
Aengwirden	16	19	31	11	55	132
Haskerland	—	31	3	2	1	37
Ooststellingwerf	3	6	1	5	1	16
Weststellingwerf	2	6	11	7	18	44
Lemsterland	—	14	7	11	7	39
Doniawerstal	2	21	16	2	3	44
Gaasterland	15	23	13	19	5	75
Hemel. Oldephaert	—	136	23	4	7	170
TOTAAL	88	349	171	137	281	1026

verschillende mate toe wordt overgegaan. Uit de steden vertrokken niet velen, doch naar verhouding der bevolking nog het meest uit Franeker en Dokkum.

Van de plattelandsgemeenten treffen ons, geheel in overeenstemming met de vroeger geconstateerde sterkere afneming der bevolking aldaar, de hooge cijfers voor de kleistreken. Barradeel, 't Bildt, Ferwerderadeel, Oost- en Westdongeradeel toonen groote getallen, en in 't algemeen kan men zeggen, dat de 8 gemeenten, die wij tot de groep der bouwlanden hebben vereenigd, meer dan de helft van alle Friesche landverhuizers hebben geleverd, niettegenstaande haar bevolking slechts weinig meer dan een zesde van die der provincie bedraagt. Berekent men de verhouding van het getal landverhuizers uit deze gemeenten tot de bevolking, dan vindt men voor de laatste vijf jaren te zamen 4963 per 100.000 inwoners, terwijl zooals wij boven zagen, voor de geheele provincie dit getal 1638 en voor het rijk slechts 559 is.

Van de overige plattelandsgemeenten ziet men, dat de groep der weilanden in het getal landverhuizers op de Noordelijke kleistreken volgt. De cijfers zijn hier echter veel lager en alleen uit Leeuwarderadeel en Wonseradeel vertrok nog een eenigszins aanzienlijk aantal, terwijl in Wijmbritseradeel in de allerlaatste jaren de landverhuizing toenam.

De Oostelijk en Zuidelijk gelegen gemeenten, de zand- en veengronden, leverden zeer weinig landverhuizers. Uit deze 15 groote gemeenten, die te zamen meer dan de helft van het oppervlak van Friesland beslaan, vertrokken nog lang niet een zesde van alle Friesche landverhuizers. Uit enkele dier gemeenten, zooals Tietjerksteradeel, Utingeradeel, Aengwirden, Gaasterland en Hemelumer Oldephaert vertrokken er nog wel eenigen, maar Smallingerland, Opsterland, Schoterland, Haskerland en Oost- en Weststellingwerf stonden slechts zeer weinigen harer bewoners aan de nieuwe wereld af.

Vatten wij al het aangevoerde ten slotte in enkele conclusies samen, dan kunnen dit de volgende zijn, die ook boven reeds afzonderlijk zijn gegeven.

1°. De bevolking van Friesland neemt sedert 1879 buitengewoon langzaam toe, langzamer dan met die van eenige andere provincie van Nederland het geval is. Sedert 1887 is zelfs een vermindering van de bevolking van Friesland op te merken.

2°. Deze langzame toeneming of vermindering der bevolking is vooral waar te nemen in de gemeenten met den vruchtbaarsten bodem, de kleistreken in het Noorden; minder in het midden en het Westen der provincie en het minst op de zand- en veengronden in het Oosten en Zuiden.

3°. Het verschijnsel wordt gedeeltelijk veroorzaakt, door dat in Friesland naar verhouding minder geboorten plaats hebben dan in het rijk in het algemeen; evenwel is ook de sterfte er geringer en wel zooveel, dat deze geringere sterfte ongeveer tegen de mindere geboorte opweegt.

4°. De hoofdoorzaak is het vertrek uit de provincie, en wel voor een deel het vertrek naar andere deelen van het rijk, doch ook voor een groot deel landverhuizing, in het bijzonder naar Noord-Amerika.

Het ligt niet in mijn bedoeling hier thans ook de meer verwijderde oorzaken van Friesland's vermindering in bevolking te bespreken. Het enkele woord verarming verklaart veel, doch heeft op zijn beurt weer verklaring van noode. Dat die verarming geen gevolg is van de natuurlijke gesteldheid van den bodem, staat voor mij vast. Friesland's grond zou ook nu nog, zoo goed als jaren geleden, een krachtig aangroeiende bevolking kunnen voeden. Doch dan dient aan de voorwaarden voldaan te worden, die de mogelijkheid scheppen, dat vooreerst die bodem zoo productief gemaakt worde, als de tegenwoordige stand der landbouwwetenschap toelaat, en verder de bevolking in geheel haar omvang daarvan de voordeelen geniete. Dit is voor Friesland de agrarische kwestie, voor de oplossing waarvan ik in de Maart-aflevering van dit tijdschrift een aanwijzing trachtte te geven.

Komt er geene verandering, dan zal een welvarend goed bevolkt landbouwgewest meer en meer verarmen en ontvolkt worden. En waarlijk Friesland's bodem is te goed, om als een zinkend schip door de bemanning te worden verlaten. Al wie eenigen invloed heeft in het Gewest en in den Staat is verplicht te doen, wat hij kan, om dat te verhinderen; hij mag niet terugschrikken voor de nieuwe maatregelen, die de nieuwe tijden noodzakelijk maken.

GORREDIJK. VITUS BRUINSMA.

KOLONISATIE VAN EUROPEANEN IN DE TROPEN.

De voordrachten van prof. dr. B. J. Stokvis over „De mensch in de tropen in verband met kolonisatie," gehouden in de aula der amsterdamsche universiteit, hebben, èn door de actualiteit van het onderwerp èn door de autoriteit van den hooggeleerden spreker, de algemeene aandacht getrokken. De uitvoerigste verslagen van die voordrachten gaf de gewoonlijk bijzonder goed ingelichte *Indische Mercuur.* De onderteekening van het eerste artikel, dr. J. A. Koch, maakt het onwaarschijnlijk, dat de cijfers in de statistieken, of de conclusiën van den spreker, onjuist zouden zijn weergegeven. Ik meende, dit voorop te moeten stellen, omdat ik met eenige bevreemding die cijfers zag, en met meer bevreemding kennis nam van de conclusiën, uit die cijfers door den spreker getrokken. [1]

Ik reken mij absoluut onbevoegd een oordeel te hebben over de speciaal medische beschouwingen betreffende den Europeaan in de tropen. Waar echter, op grond van statistische gegevens alléén, conclusies genomen worden, kan ook de niet-medicus gehoord worden.

Van bijzonder veel belang zijn de legerstatistieken in tropische koloniën. Voor twintig jaar gaven de engelsch-indische, zoowel als de nederlandsch-indische legerstatistieken tot resultaat,

---

[1] Dit opstel was reeds afgedrukt, toen uit aankondigingen in de bladen bleek, dat de voordrachten, door prof. Stokvis gehouden, in druk verschenen zijn. De Erven F. Bohn te Haarlem kondigen die uitgave aan, te laat echter voor den schrijver, die wegens gezondheidsredenen uitlandig is, om er nog kennis van te kunnen nemen. RED.

dat de sterfte der europeesche militairen ten minste tweemaal zoo groot was als die der aziatische. Men meende daaruit te mogen afleiden, dat de Europeaan minder weerstandsvermogen had dan de inlander. Professor Stokvis wees in de algemeene vergadering van het X^de internationale medische congres te Berlijn (1890) op de groote wijziging, die de legersterfte-statistiek in Engelsch-Indië, en, daarmede parallel loopende, in Nederlandsch-Indië in de laatste jaren had ondergaan. [1] „In een der eerste decenniën van deze eeuw, van 1819—1829, stierven van de Europeesche soldaten van ons oostindische leger niet minder dan 170 per duizend, van de inlandsche slechts 138; in het tienjarig tijdvak van 1869—1879, gedurende den Atjeh-oorlog en snel op elkaar volgende choleraepidemieën, bedroeg de gemiddelde jaarlijksche sterfte van de europeesche soldaten 60.4 per duizend, die der aziatische 38.7; gedurende de volgende 10 jaren, 1879—1888, ondanks den steeds voortwoedenden Atjeh-oorlog en de cholera, viel de sterfte der Europeesche troepen tot 30.6 per mille, terwijl die der inlandsche steeg tot 40.7. Sedert het begin dezer eeuw is dus de sterfte van de in den Archipel dienende europeesche soldaten tot op een zesde teruggebracht. Die sterfte werd in de laatste jaren zelfs belangrijk minder dan die van het inheemsche ras.

Dezelfde taal spreken de getallen uit Engelsch-Indië.

De sterfte in de „Indian Army", wat betreft de Europeanen, was van 1800—1830, 84.6 per mille; van 1830—1856, 57.7; van 1869—1878, 19.34 en van 1879—1887, 16.27. Ook hier een vermindering der sterfte tot op een zesde. Ook hier tegenwoordig een mindere sterfte bij de Europeanen dan bij de Aziaten.

Ons Indisch leger, 30,000 man, bestaat voor de helft uit Europeanen, voor de helft uit inlanders; in Engelsch-Indië zijn 120,000 inlandsche militairen, terwijl het Engelsche leger 60,000 man telt. In Bengalen echter waar de verhouding van de beide rassen, evenals bij ons in Indië, is als 1 : 1, ondergaan de sterftecijfers slechts geringe wijziging.

De legerstatistieken zijn om verschillende redenen zoo belangrijk. Eerstens, omdat ze volkomen vertrouwbaar zijn, iets wat ik niet graag van veel andere koloniale officieele

[1] *Verhandlungen des X. Intern. Med. Congresses* 1890. Band I, allgemeiner Theil blz. 190. B. J. Stokvis: *Ueber Vergleichende Rassenpathologie.*

statistische tabellen zou willen beweren. Maar vooral ook, omdat de rassen behoorlijk uit elkaar gehouden zijn, en er niet tal van inlanders als Europeesche militairen te boek staan. Mathematisch zuiver is de statistiek echter ook niet. Bij onze Europeanen telden tot voor een paar jaar ook de *orang blanda hitam* (zwarte Nederlanders), de Afrikanen mede. 't Waren er slechts een honderdtal, thans tot dertig geslonken. Ook zijn er onder de Europeanen kleurlingen. Maar, te zamen genomen, zijn die niet-Europeesche Europeanen toch zeer, zeer verre in de minderheid.

Het is een groote verdienste van prof. Stokvis, gewezen te hebben op die groote vermindering van sterfte onder Europeesche soldaten.

Ik kan echter niet meegaan met hen, die daaruit optimistische conclusiën trekken over het weerstandsvermogen van Europeanen in de tropen op den duur. Om de eenvoudige reden, dat soldaten gemeenlijk kort, 2 tot 12 jaar, in Indië blijven. Een weerstandsvermogen gedurende de beste, krachtigste jaren van het mannelijke leven bezit zonder twijfel het kaukasisch ras in de tropen!

Maar wie heeft daar eigenlijk ooit aan getwijfeld?

Het bestuur van koloniën, zooals Engelsch- en Nederlandsch-Indië sedert eeuwen, is er een alles-zeggend bewijs voor. En van hoeveel gewicht de hygienische maatregelen zijn, in de laatste jaren genomen, waar 't betreft de verzorging van Europeesche militairen, hoe nuttig de strenge keuring was in Nederland, waarover ten onrechte wel eens geklaagd is, hoe goed gezien het was om van onze militaire Indische medici niet minder wetenschappelijke kennis te eischen dan van collega's in Nederland, ten slotte: welke uitnemende krachten de militair-geneeskundige dienst in Indië thans tot zijn beschikking heeft, daarvan zijn die moderne legerstatistieken onwraakbare getuigen.

Hiermede is echter alles gezegd. De legerstatistieken kunnen ons niet inlichten over weerstandsvermogen van niet-soldaten. Allerminst zijn ze geschikt tot een prognose over de geschiktheid van Europeanen tot veldarbeid of tot kolonisatie. Dat is wel jammer, omdat de legerstatistiek de eenige cijfers bevat, die we met vertrouwen kunnen gebruiken.

Uit het sterftecijfer alleen van jonge, krachtige, medisch-uitgezochte europeesche individuen, die door den staat, in zijn eigen belang, omdat zij zoo verbazend duur zijn, goed gevoed en verzorgd werden, is niet veel af te leiden. Hoevelen brengen, in Nederland teruggekeerd, in de tropen opgedane ziekten mede? Hoe zou hun levenskans zijn, als zij in Indië waren gebleven? Vragen, waarvan het antwoord onbekend is!

Daarenboven zijn de totaal-cijfers van sterfte bij een legertje van 17000 Aziaten en 14000 Europeanen, zooals in onze Oost, betrekkelijk gering. Zij varieerden van 1882 tot 1891 tusschen de 432 en 954 voor inlanders en tusschen de 240 en 596 voor Europeanen. Bij zulke uiteenloopende cijfers moet men voorzichtig zijn met het hechten van waarde aan gemiddelden. Die uiteenloopende sterfte is geen wonder. Één expeditie, één cholera-epidemie, uitgebroken in een belangrijk garnizoen, brengt het sterftecijfer van een geheel jaar op een abnormale hoogte. Doch laten wij eens aannemen, dat inderdaad de sterftecijfers van de laatste veertien jaren, gemiddeld 30 europeesche tegen 40 inlandsche soldaten per jaar, als algemeen geldig beschouwd kunnen worden, en dat de statistieken over een voorafgaand zestigjarig tijdperk, een tweemaal grooter sterftecijfer aanwijzende van Europeanen dan van inlanders, beschouwd mogen worden als te behooren tot een overwonnen standpunt, dan kan men uit die cijfers geen algemeene gevolgtrekkingen maken. De soldaten worden niet alleen in Nederland zeer streng gekeurd, maar ook in Indië staan zij onder constant medisch toezicht. Wat dat beteekent leert ons de statistiek van het aantal ziektegevallen: [1]

Behandelde ziektegevallen voorzoover ze onder toezicht staan van officieren van gezondheid.

Jaren.	Op 100 europeesche militairen.	Op 100 inlandsche militairen.
1886	282	252
1887	257	249
1888	191	169
1889	195	159
1890	199	169
1891	178	144

Afgekeurden.

Jaren.	Op 100 europeesche militairen.	Op 100 inlandsche militairen.
1886	4.38	6.96
1887	3.36	6.66
1888	3.89	7.78
1889	5.91	7.21
1890	5.44	7.67
1891	4.74	6.25

[1] *Jaarcijfers*, uitgegeven door de centrale commissie voor de statistiek 1891.

Deze twee tabellen zijn van gewicht. Uit de eerste blijkt dat de Europeesche militairen vrij wat meer keeren ziek zijn dan inlanders!

Uit de tweede tabel blijkt dat er meer inlanders worden afgekeurd dan Europeanen. Nogmaals ik ben huiverig uit zulke cijfers eenige besluiten te trekken.

Dat echter de mindere sterfte van de europeesche militairen in Indië zich voorloopig blijft handhaven, blijkt nog uit de sterfgevallen van de behandelde zieken:

Overledenen.

Jaren.	Op 100 europeesche militairen, in behandeling.	Op 100 inlandsche militairen.
1886	3.08	4.66
1887	1.56	2.49
1888	2.02	3.41
1889	2.09	2.74
1890	1.88	2.78
1891	2.00	2.49

Wat de eigenlijke ziektestatistiek betreft der militairen in de koloniën, zijn de opgaven in de officiëele bronnen niet betrouwbaar. Dr. C. L. van der Burg, die zoo terecht waarschuwde tegen het bouwen van theorieën op grond van enkele cijfers, wees op het feit dat wel de totalen, aangaande het aantal verpleegde zieken, goed zijn, maar dat wel eens deze of gene geneesheer aldus te werk gaat: de kolommen, die een klein aantal zieken bevatten, worden behoorlijk ingevuld, en de som afgetrokken van het geheele aantal verpleegden, om de uitkomst te plaatsen in de rubriek *febris intermittens* of een andere veel voorkomende ziekte. De hier uitgebrachte beschuldiging beperkt zich natuurlijk tot een klein aantal personen, maar, al is er maar één, die dat doet, dan ontneemt zijn handeling de waarde aan alle andere gegevens, en maakt het geheele werk onnut.[1] Als men nu daar nog aan toevoegt, dat volgens denzelfden deskundige[2] de officier van gezondheid binnen twee dagen de diagnose van den opgenomen zieke moet invullen, en dat de zieke dan onder dezelfde rubriek doortelt, zoodat een soldaat, die in het hos-

[1] Dr. C. L. van der Burg, *de Geneesheer in Nederlandsch-Indië*. Blz. 261.

[2] Dr. van der Burg, Monographie over Indische spruw. Zie *de Geneesheer in Nederlandsch-Indië*. Blz. 260.

pitaal komt met een ontwrichten duim en sterft aan cholera, in de summierrapporten terug te vinden is als overledene onder het hoofd *luxationes*, dan kan men niet uit zulke cijfers besluiten tot de meerdere of mindere frequentie van een bepaalde ziekte bij militairen. In geen geval kan men natuurlijk van die cijfers gebruik maken om het weerstandsvermogen van het blanke ras tegen tropische ziekten te bewijzen.

Ernstiger zijn mijn grieven tegen de methode van professor Stokvis, gevolgd in de *tabel over de jaarlijksche sterfte van Europeanen per* 1000 *inwoners*, welke in zijn tweede voordracht werd gegeven. In de eerste plaats vinden wij daar in één vergelijkenden staat het sterftecijfer van St. Petersburg van 1878—1890, van Londen in 1887, van Bodegraven en Amsterdam in 1890, van Barbados in 1886, van Madras in 1887 enz., dus over verschillende jaren. Maar mijn hoofdgrief is de absolute onbruikbaarheid van de hierin genoemde cijfers van Java en Madoera, hetzij men neemt het gemiddelde sterftecijfer 43,6 pct. over 1881—1891, hetzij 30,5 pct. over 1890. Die cijfers toch zijn geput uit de Registers van den burgerlijken stand. Maar die kunnen ons geen goede inlichtingen geven omtrent de geschiktheid tot kolonisatie van Europeanen in Indië. Onder die Europeanen tellen ook mede de talrijke afstammelingen van Europeanen met vrouwen van chineesche, javaansche, soendaneesche, madoereesche, maleische, niasche afstamming, om er slechts eenige te noemen, die in alle graden van onderlinge kruising in Indië voorkomen. En daaronder tal van zuivere inlanders, dank zij de preferentie van vele inlandsche huishoudsters van Europeanen voor haar eigen rasgenooten, al bespeurt de Europeaan dat niet. Ten overvloede tellen bij dat heterogene zoodje nog mede: inlanders, die, wat rechten en verplichtingen betreft, gelijkgesteld zijn met Europeanen. Hieronder zijn niet alleen adellijke Javanen als Raden Mas Ismangoen Dano Winoto, en Mongolen als de chineesche advocaat mr. Lie, maar bovendien honderden van inlandsche christenen. In Indië noemt men die lieden *Staatsblad*-Europeanen. Maar met hun opneming in 't officiëele regeeringsorgaan krijgen zij geen druppel europeesch bloed in hun aderen. Toch tellen zij mede in de statistieken.

De spreker wees op het „eenigszins onzuivere van de uitkomsten, omdat de nederlandsche bewoners van Oost-Indië veelal menschen zijn tusschen de 20 en 40 jaren, dus menschen in de kracht van hun leven, waarbij de sterfte 't geringst is en waarbij de vermenigvuldiging 't sterkst plaats heeft. Vergeleken met 't moederland, of ook zelfs met Chineezen en inlanders mist men hier dus zoovelen, die, boven de 40 jaren wèl tot de sterfte, doch niet tot de vermenigvuldiging bijdragen."

Naar mijne meening zijn tengevolge van dit feit de uitkomsten niet alleen „eenigszins onzuiver", maar volkomen onbruikbaar. Men vergete niet dat de Europeanen in een „ambtenaarskolonie", zooals Eyssell Indië zoo kernachtig noemt, voor het grootste deel uit ambtenaren bestaan. Welnu, die mannen worden in Europa medisch gekeurd. Ze komen niet als groote sterftekans-hebbend zuigeling, maar na in Holland gepokt en gemazeld te hebben, als drie-en-twintigjarig man in Indië. Zij eten daar aan de staatsruif, dus zonder den strijd om 't bestaan, die meest sloopende van alle ziekten, te behoeven mede te strijden. Worden zij ernstig ziek, dan gaan ze als ze nog vervoerbaar zijn naar Europa om daar te genezen of te sterven. Zijn ze ten hoogste 20 of 30 jaar in de tropen geweest, met afwisseling van eenige jaren in Europa doorgebracht in zalig nietsdoen, in *otio cum dignitate* met verlof, dan bezwaren zij op hun ouden dag toch niet de sterftestatistieken van de indische Europeanen, maar ze komen later voor als gepensioneerde ambtenaren op de sterfteregisters van Den Haag, Doesburg of eenig ander moederlandsch plaatsje. Wat heeft men aan sterftecijfers *in Indië* van die mannen (wien ik in Nederland gaarne een welverdienden aangenamen ouden dag toewensch), waar het betreft een veronderstelling uit te spreken over het lot van aanstaande kolonisten?

Het voorbeeld van den staat vond navolging. Groote maatschappijen, die employé's uitzenden naar Indië, zooals de Deli-Maatschappij, eischten een voorafgaand medisch onderzoek naar de waarschijnlijke geschiktheid van den candidaat

voor de tropen. Zieke particulieren gaan ook in grooten getale als ze ziek zijn naar Europa. Zij worden daar beter of sterven, maar ontlasten alweer de sterfte-statistiek van de kolonie. Voor dat een wegens ziekte met verlof in Europa vertoevend ambtenaar weer naar Indië kan terugkeeren, eischt de staat wederom een medisch onderzoek. Is hij nog niet genezen, dan krijgt hij verlofsverlenging. Is hij naar het oordeel der medici niet geschikt meer voor een tropisch klimaat, dan wordt hij afgekeurd voor den dienst, onherroepelijk, zelfs al heeft hij nog geen recht op pensioen. In welk een geheel anderen toestand zouden europeesche kolonisten zijn!

Toch zouden de sterftecijfers van Europeanen in Indië, uit den burgerlijken stand als bron, van veel belang zijn om te weten hoe groot onze sterftekans is in Indië tusschen de 20 en 45 jaar, ware het niet, dat de overweldigende meerderheid van de zoogenaamde europeesche bevolking in Indië, *zonder schip in Indië gekomen is.*

Onder de bedwelmende hoeveelheid cijfers, behoorende bij de bevolkingsstatistiek [1] over 1891, vind ik vermeld, dat er van de 58,000 Europeanen, waaronder 32,000 mannen en 26,000 vrouwen, die in Insulinde zijn op te sporen, niet minder dan 46,000 geboren zijn in Nederlandsch-Indië, waaronder 23,500 mannen en 22,500 vrouwen. Die „kinderen van het land" beheerschen de statistiek. Het zijn hoofdzakelijk kleurlingen. Voor welk percentage is onbekend. De sterftecijfers bewijzen dus misschien alleen dat kleurlingen in Indië goed gedijen, iets waaraan niemand ooit getwijfeld heeft, al blijft er dan ook van het neerlandsch bloed niet veel meer over, en al tellen de bovengenoemde *Staatsblad*-Europeanen voor een niet bekend cijfer mede. Verder zijn er in Indië slechts *negen duizend* in Nederland geboren Nederlanders; waaronder 6200 mannen en helaas! maar 2800 vrouwen. Deze laatste cijfers zijn diep treurig te noemen voor hen, die hechten aan volbloed europeesch ras in de tropen. Het behoeft geen betoog, dat de kruising van 't kaukasische met het inlandsche ras op betrekkelijk groote schaal het gevolg

[1] *Koloniaal Verslag van 1893.* Bijlage A N°. II.

is van dien overmaat van nederlandsche mannen. Bestond in Nederlandsch Indië de in dat opzicht strenge moraal der zuidafrikaansche nederlandsche boeren, die èn het leven in wilden echt èn geslachtsvermenging met inlandsche rassen stigmatiseert als diep verachtelijk, dan zouden de niet met europeesche vrouwen gehuwde „blanken" zich wellicht een *moral restraint* opleggen, of wel ze zouden hemel en aarde bewegen om een kaukasische echtgenoote deelachtig te worden. Maar, zooals de toestanden nu eenmaal in Indië zijn, behelpen zij zich met kleurlingen, meestal met zuiver inlandsche vrouwen, na eenige jaren menigmaal niet meer verlangende naar 't bezit eener gelijkgekleurde gade.

Zou dat soms in een eventueel te stichten nederlandsche kolonie anders zijn? Dan zouden ook vrouwen moeten emigreeren. Maar moge nu al de sterfte der europeesche vrouw in Indië [1] evenmin buitengewoon groot zijn als die van den man, men zal toch moeilijk kunnen ontkennen [2] „dat het klimaat en al wat daarbij komt zeer ongunstig werkt op den algemeenen gezondheidstoestand of ten minste op de bekoorlijkheden van europeesche vrouwen. Zij worden er spoedig oud.... in de oogen van den man." Het is niet te verwonderen dat, terwijl de geslachtsdrift in het heete klimaat vermeerderd is, de europeesche mannen dikwijls hunne sukkelende vrouwen achterstellen bij gezonde, krachtige en gemakkelijk ter dispositie zijnde inlandsche vrouwen. Wederom dus zou het gevolg der kolonisatie zijn: „kruising der rassen."

II

Wij stellen nu de vraag: of Nederlanders, zonder terugkeer naar Europa, zonder vermenging met gekleurde vrouwen, na eenige geslachten zouden uitsterven, dan wel zich in de tropen ontwikkelen tot een vitaal ras, een staal nemende aan de zuidafrikaansche boeren buiten de tropen. Die vraag is mijns inziens niet door theoretische beschouwingen op te

---

[1] Zooals o. a. blijkt uit de becijferingen van prof. dr. P. van Geer.

[2] Uitvoerig en klemmend betoogd door dr. Van der Burg t. a. p. blz. 527.

lossen. De geschiedenis geeft ons wel *deze* aanwijzing dat *tot nu toe*, *in* de tropen *nergens*, in de gematigde luchtstreek op vele plaatsen, in Amerika en Afrika, echte volksplantingen van germaanschen stam ontstonden. Zou dat toevallig zijn?

Het voorbeeld van vruchtbaarheid, tot in het 8ste geslacht onverzwakt, door prof. Stokvis aangehaald, betreft een „semitisch stamvader in Suriname, verwant aan het geslacht van Nassi." In Suriname zijn inderdaad een groot deel van de daar gevestigde 1200 Israëlieten, zuivere afstammelingen van op het laatst der 17de eeuw uit Brazilië en Portugal daarheen getrokken voorouders. De officier van gezondheid O. A. Peters[1] zegt hieromtrent het volgende: De Israëlieten zijn, als oorspronkelijk in een warmer land thuisbehoorende, geschikter tot kolonisatie in een tropisch land dan het germaansche ras, en men mag daarom alléén Suriname nog niet geschikt rekenen tot vestiging van hollandsche boeren.

Dit voorbeeld bewijst inderdaad niets. Zoolang er geen jodenvervolging op russische wijze in ons land plaats grijpt, is er bovendien voor onze nijvere israëlitische burgers al heel weinig aanleiding om een landbouw-kolonie te stichten in Suriname of op Java.

Een tweede voorbeeld, door prof. Stokvis aangehaald is Banda. „Hier vestigden zich in 1627 eenige echte kolonisten, die zich daar vermenigvuldigden. Een officier van gezondheid was dan ook later zeer verbaasd hier plotseling een geheel blanke bevolking te vinden met blauwe oogen en blonde haren en namen als „Bakker," „Joosten," „Jansen," en die bijzonder duidelijk de hollandsche afkomst bewezen."

Op Banda zelf echter zijn geen blauwoogige kolonisten, sedert twee eeuwen, maar donkeroogige kleurlingen. Het bedoelde eiland is Kisser op 8° Z. Br. ten N. O. van Timor, res. Amboina, ass. res. Banda. De bevolking stamt af van soldaten der O.-I. compagnie. Door dr. A. B. Meijer in *Petermanns Mitteilungen* en door dr. v. d. Burg[2] wordt een

[1] »Emigratie naar Suriname", ingezonden stuk in het *Algemeen Handelsblad* van 16 November 1892 door O. A. Peters.

[2] *De geneesheer in Nederlandsch-Indië* blz. 321 en v.v.

bezoek vermeld door den resident Riedel en den officier van gezondheid Rombach in 1880 gebracht op Kisser. Het vermoeden werd door den heer Rombach uitgesproken dat zij den veldarbeid lieten verrichten door slaven, die zij op hunne handelsreizen in Portugeesch Timor koopen. In zoo verre zou dit *unicum* ten minste niet gebruikt kunnen worden als een bewijs van geschiktheid van europeanen voor tropischen veldarbeid. De bevolking op Kisser spreekt geen hollandsch, maar een soort van ambonsch-maleisch. Hieruit zou men afleiden, dat de inlandsche vrouwen niet vreemd zijn geweest aan de voortplanting der Kissereezen. Waren de vrouwen over 't algemeen nederlandsch geweest, dan zou de moedertaal waarschijnlijk nederlandsch gebleven zijn. Wat nu die blauwe oogen en die blonde haren betreft, zijn die inderdaad algemeen, dan moet men toch aannemen, hoe vreemd dit ook schijne, dat die soldaten der oostindische compagnie hollandsche vrouwen gehad hebben, en dat er op den duur weinig inlandsche bloedmenging heeft plaats gehad. Want anders zou van het ras der oostindische compagnie-soldaten niet veel meer over zijn. Eén man toch is niet in staat zijn ras voort te planten te midden van een gekleurd ras. Nu ben ik misschien wel wat sceptisch als ik de onderstelling opper, dat het een betrekkelijke blauwheid van oogen en een betrekkelijke blondheid van haar geldt; ik bedoel blauw en blond in vergelijking tot de oogen- en haarkleuring der echte inlandsche rassen. Zoo ziet men in de javaansche dorpen, vooral die welke in de buurt zijn van jaren bestaande suikerfabrieken, menigmaal zoogenaamde blauwoogige, blonde kinderen rondloopen, afstekende, als minder gekleurd, bij hunne eveneens naakt loopende kameraadjes. Ze zijn een bewijs van de goede verstandhouding, die er steeds bestaan heeft tusschen de employés der suikerfabriek en de javaansche bevolking. Neemt men echter die kinderen op zich zelf, of vergelijkt men ze met werkelijke nederlandsche kinderen, dan blijkt de groote betrekkelijkheid van blond en blauw zonneklaar. Volgens mij verschafte inlichtingen zou het op Kisser ook al niet anders zijn. We zouden dus ook hier weer de kruising niet ontgaan zijn,

die ons al zooveel gegevens over afstamming van europeanen in de tropen bedorven heeft.

Van de pogingen, oudtijds aangewend, om Indië te koloniseeren, geeft de heer S. Kalff, oud-redacteur van het *Soerabaijaasch Handelsblad*, een zeer goed overzicht, in zijn interessante studie *Hollandsche boeren op Java*,[1] welke eerstdaags zal verschijnen. Daaraan is het volgende ontleend:

Onze voorouders hebben reeds in de eerste helft der 17de eeuw landbouw-koloniën in Oost-Indië willen stichten. Jan Pietersz. Koen wilde Banda bevolken met nederlandsche kolonisten, die zelf landbouw zouden drijven. Intusschen zijn die plannen als zoodanig mislukt. De bandasche perkeniers lieten het werk door slaven verrichten. Koen verzocht aan de heeren Zeventienen de uitzending van nederlandsche meisjes. „Want," schreef hij, „hoewel ieder weet dat het menschelijk geslacht zonder vrouwen zich niet vermenigvuldigt, het nogtans scheen, dat de heeren meenden ook zonder die wel koloniën te kunnen planten." De heeren Zeventienen bedienden Koen vlug. Maar in plaats van de door Koen gewenschte „suyvere eerbare vrouwspersonen", die hij besteld had, zond men hem verschillende factuurtjes juffertjes van de soort, die de heer Kalff verdachte matrozenvriendinnen en omgekeerde vestaalsche maagden noemt, en die in de geschiedenis bekend zijn als „compagnies-dochters". Eerder bewoonsters van amsterdamsche publieke huizen dan van amsterdamsche weeshuizen, zooals later naar Zuid-Afrika gezonden werden.

Koen was alles behalve gesticht over het assortiment. „Het was onnoodig," schreef hij, „om het *groote gild* te gaan versterken. Men had daarin nog voorraad." Deze „gebradene peerkens" waren hem te heet. Ten slotte werden in 1648 de nog overgebleven leden der „oude garde" naar Europa ingescheept, nadat aan de kolonisten de raad gegeven was met inlandsche vrouwen te huwen. De europeesche vrouwen waren te kostbaar en te onvruchtbaar, werd er beweerd.

Op Ceylon mislukte een kolonisatie omstreeks 1680. Op

---

[1] *Hollandsche boeren op Java.* Bijdrage tot het kolonisatie-vraagstuk, door S. Kalff bij J. H. de Bussy, Amsterdam 1894.

Mauritius waren sedert 1672 een veertigtal gezinnen nederlandsche landbouwers gevestigd. Die kolonie scheen het goed te gaan; de compagnie besloot echter in 1710 in haar hooge wijsheid haar over te planten naar de Kaap.

Onder Koen waren ook op Java europeesche kolonisten gevestigd in de Ommelanden van Batavia. Er kwam niet veel van terecht. In 1743, onder Van Imhoff's gouverneurschap werd in het tangerangsche een ernstige poging gedaan tot vestiging van europeesche bouwgezinnen, en evenzoo tusschen Bandang en Soendang. Maar ook deze kolonisatie is deerlijk mislukt. De stroopende bantamsche bendehoofden liepen in dien tijd gaarne de Ommelanden af, hier en daar een boer vermoordende, maar overal plunderende en het vee roovende.

Al deze volksplantingen mislukten. Maar zoo het schijnt wegens redenen, buiten de zaak zelve liggende. Eigenaardig is het dat niemand in die dagen op het denkbeeld kwam dat het tropische klimaat zelve oorzaak kon zijn van de mislukking.

Voor de verdere pogingen, in geschrifte meestal, om Indië te koloniseeren, verwijs ik naar het werkje van den heer Kalff. Ze zijn eveneens alle mislukt.

Wanneer professor Stokvis zegt: „*Van een uitsterven van den Europeaan in de tropen in het 3de geslacht blijkt niets,*" is het logisch de zaak om te keeren: *Tot nu toe is er geen voorbeeld bekend van een europeesche familie, die zich tot in het 3de geslacht heeft voortgeplant in de tropen zonder intermitteerende reizen naar Europa of zonder bloedsmenging met andere rassen.*

Bepaald bedenkelijk is het verder om met professor Stokvis een of ander besluit te willen trekken uit de door Z.H.G. opgegeven volgende drie cijfers:

Aanwas der bevolking in Nederlandsch-Indië.

Bevolking.					Toename.
In 1881	33.089	Europeanen, in	1890	44.195	100 : 133
»	348.454	Chineezen	»	461.089	100 : 134
»	19.540.813	inlanders	»	23.609.312	100 : 121
Terwijl de toename der bevolking in Nederland bedroeg					100 : 175

Ook 't europeesche element, zegt Z.H.G., heeft zich dus in Indië krachtig vermeerderd.

De bekende definitie van statistiek als *l'art de grouper les chiffres* komt hier onwillekeurig in de herinnering!

Uit een vermeerdering van het aantal Europeanen in Indië in 10 jaren is niets af te leiden, dan dat er op den burgerlijken stand thans meer personen zijn ingeschreven dan voor 10 jaar. Er zijn in die jaren n.l. tal van *Staatsblad*-Europeanen aangeschaft; de particuliere industrie, zich steeds uitbreidende op Java, heeft telkens meer aanvoer van Europeanen uit 't moederland geëischt; de vermenigvuldiging der kleurlingen op Java laat niets te wenschen over; het concubinaat van Europeanen met inlandsche of chineesche vrouwen is niet altijd gebonden aan het traditioneele contract uit de verhalen der indische oud-gasten, waarbij de Europeaan tot zijn *njei* (huishoudster) zegt: „als je het hart hebt zwanger te worden, ga je direct weer de kampong in". Soms stelt — zooals dr. Van der Burg zeer ter snede opmerkt — een inlandsche of chineesche vrouw als eisch, voor ze zich verbindt de bijzit van een Europeaan te worden, dat hij haar kind of kinderen zal erkennen. En uit statistieken op die gegevens berustende wil men gevolgtrekkingen bouwen!

Dat landarbeid met goed gevolg in de tropen door Europeanen kan worden verricht, wordt volgens prof. Stokvis bewezen o. a. door de nederlandsche boeren in de Transvaal en door de Franschen in Algiers. Ook de sterfte- en geboortecijfers in Algiers worden opgegeven, en er wordt gezegd dat de europeesche bevolking in Algiers zeer sterk is toegenomen, niettegenstaande de Franschen het land zelve bebouwden en daarbij tot in de meest heete streken doordrongen.

Daar nu echter Transvaal noch Algiers in de tropen ligt, maar wel degelijk in de gematigde landstreek, bewijzen ook deze voorbeelden niets.

Ik ben het volkomen eens met prof. Stokvis, als hij beweert dat wij ons volstrekt niet behoeven neer te leggen bij de meening van de twee groote geleerden, die zich ***beslist tegen kolonisatie in de tropen*** verklaard hebben: Frans Cornelis Donders en Rudolf Virchow.

Maar ik moet eerlijk bekennen dat ik in de redevoeringen van prof. Stokvis geen enkele aanwijzing gevonden heb, waar-

uit omgekeerd de mogelijkheid van kolonisatie in de tropen zou blijken. Mij is één voorbeeld bekend, in Suriname, op kleine schaal echter.

In 1845 vertrok de predikant Arend van den Brandhof als bestuurder van een nederlandsche volksplanting van 384 personen, die zich zou vestigen te Groningen aan de Saramakka-rivier. In 1853 keerde hij terug. De geschiedenis van deze mislukte kolonisatie wil ik hier even aanroeren. Thans zijn er nog eenige hollandsche boeren overgebleven uit den tijd van Van den Brandhof. In de *Indrukken van Suriname* (1881), door een jong Nederlander, O. Z. van Sandick, uit zijn nagelaten papieren door prof. J. Reitsma in 't licht gegeven als feuilleton in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (28 Juni 1883 en v.v.), vinden wij een verslag van een bezoek, gebracht aan Velthuis — een van de weinige boeren die nog van die kolonisatie overgebleven zijn. Een citaat volgt hier. „Velthuis kwam hier arm, doch door voortdurende vlijt en spaarzaamheid is hij nu welgesteld. Hij is een levend bewijs van de onwaarheid der bewering, dat een Europeaan in de tropen geen veldarbeid kan verrichten; hij kan het wèl, mits het met overleg geschiede. Het zou natuurlijk dwaasheid zijn op dezelfde wijze als in Holland te willen werken, men dient de morgen- en avonduren te benutten. Hij verzekerde mij trouwens, dat met drie uur in de vroegte te werken men minstens de dagtaak van een zwarte verricht en men het verdere van den dag, desverkiezende, kan gaan slapen."

Van de 384 kolonisten waren er in 't eerste halfjaar al 189 gestorven, de meesten aan koortsen. Voor een groot deel zeker de schuld van de malaria-kweekende plek, die was uitgezocht, waar trouwens niets gereed was, toen de kolonisten aankwamen. De autoriteiten werden door Van den Brandhof beschuldigd van tegenwerking. De kolonisten weten daarentegen hun treurig lot natuurlijk aan Van den Brandhof. Toen ongeveer de helft der aangekomenen, na allerlei ellende geleden te hebben, bezweken was, keerde er nog een 50tal naar Nederland terug. De overigen verlieten de nederzetting. De mislukte kolonisatie had den nederland-

schen staat zeven ton gekost. Maar de boeren verlieten de kolonie niet allen. Hoewel zij nooit meer eenige hulp of ondersteuning van het gouvernement ontvingen, slaagden zij er in nabij Paramaribo, dicht bij elkaar wonende, hun kost te verdienen met het fokken van vee, het kweeken van groenten, het leveren van melk in de stad. Het ging hun goed. Zij woonden daar buiten malaria-invloeden, op zoogenaamd „Schelprits." En thans wonen daar hunne kinderen en kleinkinderen. Volgens het *Koloniaal Verslag* van 1891 waren er op 1 Jan. 1891, 31 mannen, 34 vrouwen, 41 jongens en 37 meisjes, te zamen dus 143 kolonisten. Zij bezaten 646 runderen enz. 't Zijn inderdaad gezeten boeren. En, wat niet het minst merkwaardige is, zij zelf gelooven aan de mogelijkheid, aan de wenschelijkheid van kolonisatie door vernieuwden aanvoer van hollandsche boeren. Wederom is het de heer O. A. Peters, die ons mededeelt, hoe hij in 1892 met ds. Begemann bij een bezoek aan die kolonisten de kolonisatie besprak. „Een paar oude luidjes deelden mij mede — zoo verhaalt Peters — hoe zij jaren geleden hunne bezittingen in Suriname hadden verkocht en naar Holland waren teruggegaan om een boerderij te koopen, maar hoe het hun daar niet meer beviel en zij naar Suriname waren teruggegaan, om er verder te blijven. Wel een bewijs dat zij het er goed hadden. Die hollandsche boeren zijn alles behalve ontaard. Ze huwen onder elkaar, leiden een matig en arbeidzaam leven...... en leven van landbouw en veeteelt." Ziedaar dus een zeer *geslaagd* overblijfsel van een mislukte kolonisatie-proef! Voor zoover mij bekend is, een eenig verschijnsel: Germanen van onvervalschten stam, die negen en veertig jaar lang veldarbeid verrichten in de tropen, en daar hun ras voortplanten, zonder zich af te geven met donkeroogige schoonen, zonder periodieke reisjes naar Europa. Volgens den arts Peters, leiden die kolonisten minder van malaria dan wel van een eigenaardige bloedarmoede, door kleine ingewandswormen (*anchylostornen*) veroorzaakt. Daaraan schrijft hij het toe dat er nog al eens een bleek gezicht onder de kinderen wordt aangetroffen. Nu is die ziekte zeer goed te genezen, maar de boeren hebben zoo hun eigen ideeën en hebben weinig

op met langdurige kuren. Overigens zijn roodvonk en kinkhoest er onbekend, terwijl croup, diphteritis, typhus en longontsteking, zeldzaam voorkomende ziekten zijn."

Ik stond lang stil bij dat flinke, kranige troepje Hollandsche boeren in Suriname, omdat zij het in alle geval langer hebben uitgehouden, dan ooit te voren andere kolonisten. Voorzichtigheid blijft echter aangeraden vóór we op grond van dit ééne geval op kleine schaal tot de mogelijkheid, laat staan de wenschelijkheid, van emigratie van Nederlanders naar de tropen besluiten. Men vergete niet dat de overgeblevenen, die zich zoo taai, zoo kras gehouden hebben, slechts weinigen zijn, in vergelijking van de 384 landverhuizers, die in 1845 aankwamen. Zijn nu de eersten bijzonder taaie, krasse individuen, die natuurlijk onder zeker aantal kolonisten wel moeten voorkomen? Of zouden bij goede voorzorgen ook de in de eerste jaren aan malaria gestorven of in wanhoop naar Nederland teruggekeerde Nederlanders geslaagde kolonisten zijn geworden? 't Is wèl mogelijk, omdat die voorzorgen zoo slecht genomen waren. En het is te begrijpen dat deze kolonisatieproef door tegenstanders wordt aangehaald als bewijs voor de onmogelijkheid van landbouwkoloniën van Noord-Europeanen in de tropen, wegens de feitelijke mislukking der eerste kolonie, terwijl de voorstanders kunnen wijzen op de overgebleven boeren bij Paramaribo, als een bewijs, dat kolonisatie wèl mogelijk is.

De kolonisatie van August Kappler met Wurtembergers in Suriname in 1853 behoort tot de mislukte. Wat betreft de fransche kolonisatie-proeven in Fransch Guyana, die millioenen en millioenen gekost hebben, en die op de meest troostelooze wijze geeindigd zijn, kan men zeker behalve de algemeene oorzaken op de zeer onpractische inrichting wijzen. Maar zooals men ziet: de oogst van geslaagde proeven blijft bijzonder schraal. De ervaring heeft de mogelijkheid tot nu toe niet voldoende bewezen. En de ervaring alleen, geen theoretische beschouwingen, zouden ons hier kunnen inlichten.

De voordrachten van professor Stokvis in de aula der amsterdamsche universiteit zijn een uitwerking van de rede

door Z. H. G. op het berlijnsche medische congres van 1890 gehouden. Op datzelfde congres werd door professor van Overbeek de Meijer uit Utrecht een even zaakrijk als helder referaat gegeven [1] „over den invloed van het tropische klimaat op emigranten uit hoogere breedte, over hunne verhouding tegenover de in de tropen heerschende ziekten, en over de mogelijkheid tot acclimatisatie van Europeanen en Noord-Amerikanen in de tropen." De referent kwam hierin tot een tegengestelde conclusie als thans professor Stokvis:

„De Europeaan in de tropen heeft in 't algemeen geen kans tot *volkomen* behoud van zijn lichamelijke en geestelijke functiën en krachten, zijn levens-energie neemt daar onvermijdelijk af — en het behoeft nauwelijks gezegd te worden, dat deze afneming zich ook vertoont in zijn nageslacht. Zoo heeft Boudin aangetoond, dat een europeesche kolonie in de tropen een steeds toenemende sterfte aanwijst, en dat die sterfte een verbazende hoogte bereikt, wanneer de kolonisten zich met veldarbeid bezighouden. Van 871 in de jaren 1863—1866 naar St. Thomas in Guatemala verhuisde Belgen waren na een jaar reeds 211 gestorven en in 1880 waren er slechts 350 meer in leven (Heuschling). Moreau de Jonnès en Boudin wezen er op, dat zelfs in die tropische streken, waar de Europeanen zich op den duur gevestigd hebben, nog nimmer een *onvermengde derde generatie* geconstateerd is. De Engelschen ondervonden hetzelfde in Hindostan: dr. Wise verklaarde dat hij in zijn 30jarige praktijk in Oost-Indië nooit een persoon van *echt* europeesch bloed in de 3de generatie ontdekt had. Groot-Brittanje heerscht — gelijk hij er bij voegde — over Indië maar kan het land niet koloniseeren."

Dr. van der Burg kon in Nederlandsch-Indië ondanks jarenlang voortgezette pogingen er nooit in slagen voorbeelden te verzamelen eener lang voortgezette voortplanting van in Indië geboren Europeanen. [2] Verder dan het 2de of derde geslacht kwam hij nimmer, omdat er altijd weer een inlandsch of europeesch element bij kwam.

---

[1] *Verhandlungen des Medisch. Congress.* Berlin 1840. Abtheilung XVI. Medicinische Geographie en Klimatologie.

[2] Dus Creolen of Euraziaten.

Dat verder van de europeesche volken de noordelijke germaansche rassen nog minder geschikt zijn voor tropische kolonisatie dan de zuidelijke romaansche, wordt door verschillende feiten waarschijnlijk gemaakt. In het niet eens nog in de tropen liggende Algerië staan de sterftecijfers van duitschers en spanjaarden tot elkaar als 49 : 31. De duitsche landverhuizers in aequatoriaal Brazilië, vooral in de koloniën Santa Leopoldina, Monitza, Theodorad, hebben al een heel treurig lot gehad: van 1000 Duitschers, die door gewetenlooze agenten verleid, daar aan ellende van elken aard ter prooi geweest zijn, waren slechts een paar honderd over, die later weer naar Brazilië kwamen, maar tot geen arbeid meer in staat waren. En het is niet meer te loochenen dat de veldarbeid in Alagoad en de verder noordelijk gelegen provinciën van Brazilië elken landverhuizer uit Noord- en Middel-Europa met den dood dreigt. Nu bestaat natuurlijk in den gezondheidstoestand der tropische landen een groot onderscheid. Maar dat de Europeaan veldarbeid op den duur zou kunnen verrichten is nergens aangetoond. Zelfs op Mauritius en Réunion (21° Z. Br. en 55° 30 O. L.), waar de gemiddelde temperatuur slechts 25° C. is, moet de bewerking van den grond aan gekleurde rassen overgelaten worden.

Hiermede is natuurlijk niet bewezen, dat in hooglanden, 1000 of 2000 M. boven de zee, in de tropen geen kolonisatie mogelijk zou zijn. Men kan daar niet meer van een eigenlijk tropisch klimaat spreken. Maar de Europeaan moet daar dan ook blijven en niet naar beneden gaan.

Men vergete echter niet dat de vraag of kolonisatie mogelijk is, op te vatten is als een vraag naar de mogelijkheid van *acclimatisatie*. Dat beteekent de volkomen „aanpassing" van den landverhuizer aan het vreemde land, zoodat hij zich dan met eigen handen zijn levensonderhoud door den landbouw verschaffen kan en zonder geslachtelijke vermenging met de inboorlingen zijn ras kan voortplanten.

In dat opzicht weten wij van de tropen niets positiefs.

Op het berlijnsche congres stemde Hirsch uit Berlijn ten volle in met prof. van Overbeek de Meijer. Hij wees nog op een juist verschenen verhandeling van Moore uit Londen, die het

grootste deel van zijn leven in Indië doorgebracht heeft. „Geen europeesche volksplanting kan daar op den duur blijven bestaan, als geen nieuwe toevoer komt. Bij vermenging met de inboorlingen verdwijnt het europeesche bloed reeds in de derde generatie."

Zooals men ziet, werden de beschouwingen van professor Stokvis op het medisch congres te Berlijn niet gedeeld door de sprekers in de speciale afdeeling.

Een woord van waarschuwing tegen rooskleurige verwachtingen omtrent aanstaande kolonisatie-plannen van Nederlanders in Indië is, meende ik, in 't belang van Indië en van Nederland beiden. De medici mogen de kwestie der *theoretische* mogelijkheid uitmaken. Noch de ervaring, noch eenige statistiek geeft ons reden tot optimistische gedachten omtrent de toekomst van een landbouwkolonie in de tropen.

Hoewel Engelschen en Nederlanders sedert bijna drie eeuwen in de tropen uitgestrekte en bloeiende nederzettingen bezitten en, in dienzelfden tijd, buiten de tropen geheel Noord-Amerika, Australië en Zuid-Afrika bevolkten met rassen van noord-europeeschen bloede, bestaat er tot nog toe in de warme landen eigenlijk geen enkele noordeuropeesche volksplanting. Dit kan geen toevallig feit zijn. Ware een tropische noordeuropeesche landbouwkolonie mogelijk, dan zou ze waarschijnlijk al lang bestaan, hetzij in Azië, hetzij in Amerika.

AMSTERDAM, Februari 1894. R. A. VAN SANDICK.

DE VEILIGHEID VAN DEN WERKMAN BIJ DEN ARBEID.

In de laatste jaren is men eindelijk ook in Nederland, nadat tal van andere landen daarin reeds geruimen tijd geleden waren voorgegaan, tot de overtuiging gekomen, dat vele toestanden onder de arbeidersbevolking eene dringende verbetering behoeven. Maatregelen, die daartoe kunnen strekken, kwamen van lieverlede tot uitvoering of werden voorbereid hoofdzakelijk door de bemoeiingen van vereenigingen, die zich de bevordering van de volkswelvaart ten doel stellen, voor een deel ook van overheidswege, o. a. door de invoering der arbeidswet van 1889.

Mag men voor het verkregene „dankbaar" zijn, zoo bestaat er echter op dit oogenblik nog geenszins aanleiding zich „voldaan" te gevoelen, als men nagaat, wat bij ons, in vergelijking met andere landen, tot nogtoe in dit opzicht *achterwege* gebleven is. Daaronder komt ongetwijfeld in de eerste plaats in aanmerking: de bescherming van de gezondheid en het welzijn van den werkman bij zijn arbeid in de fabriek of werkplaats.

Het bericht, dat door de vorige regeering aan de volksvertegenwoordiging maatregelen waren voorgesteld om hierin te voorzien, zal dus allerwege ongetwijfeld met groote voldoening ontvangen zijn en in verband met deze voorstellen die, ook na het optreden van het nieuwe ministerie, hunne actuëele waarde behouden, zal, naar wij verwachten, eene nadere beschouwing van dit vraagstuk op eenige belangstelling van de lezers van dit tijdschrift mogen rekenen.

De groote en overwegende beteekenis van de hier bedoelde maatregelen voor den arbeider, zal wel geen uitvoerig betoog behoeven. Behalve de groote nadeelen, welke voortvloeien uit de verzaking der algemeene hygiënische beginselen, zooals de zorg voor goede luchtverversching, voldoende verlichting en verwarming der arbeidslokalen, verwijdering van stof en schadelijke dampen, enz. is de werkman dikwijls nog aan tallooze andere gevaren blootgesteld door de behandeling of de nabijheid van de machines of de gevaarlijke grondstoffen, die in de fabrieken gebezigd worden.

Het feit is betreurenswaardig, te moeten erkennen, dat nog steeds zoovele werkgevers in gebreke blijven om de talrijke hulpmiddelen, welke reeds elders worden aangewend om de gezondheid der arbeiders te bevorderen of ongevallen te voorkomen, in hunne fabrieken toe te passen.

Niet slechts uit het oogpunt van zuivere humaniteit moesten zij daartoe reeds overgaan, doch ook hun eigen belang en dat van de gansche maatschappij hangt er ten nauwste mede samen. Want een gezonde en krachtige arbeider levert niet slechts in denzelfden tijd meer, doch ook beteren arbeid dan een werkman, die ziekelijk of afgemat is, ook omdat hier ten volle geldt: „een gezonde geest in een gezond lichaam" en dus ook de arbeid met grootere opgewektheid en tevredenheid zal verricht worden.

Onderzoeken wij thans in de eerste plaats in korte trekken, welke maatregelen noodig zijn om de nadeelen te voorkomen, welke deels uit de gebreken van de *werkruimten* zelven, deels uit den *aard* van den arbeid voortvloeien, ten einde daarna de middelen te bespreken, door welke het ingediende wetsontwerp daaraan tracht te voldoen.

Voor een deel is in deze zaak reeds voorzien door de zoogenaamde „arbeidswet" van 5 Mei 1889 (*Stbl.* nº. 48), waarbij bepaald is, dat vrouwen en jongelieden beneden zekeren leeftijd aan sommige soorten van arbeid, welke gevaar kunnen opleveren en die nader zijn aangeduid bij de koninklijke besluiten van 15 Juli 1891 en 11 Augustus 1892, niet mogen deelnemen zonder zekere voorzorgen in acht te nemen.

Deze bepalingen hebben echter geen betrekking op vol-

wassen mannelijke arbeiders en voor de bescherming van dezen waren tot nog toe geene andere maatregelen genomen dan de, overigens hoogst nuttige, bij bovengenoemde wet bepaalde, instelling der inspecteurs van den arbeid, wier toezicht zich, volgens artikel 15 der arbeidswet, in zoover ook uitstrekt over de volwassen arbeiders, dat de burgemeesters aan den inspecteur van *alle* in de fabrieken hunner gemeente voorkomende ongevallen moeten kennisgeven.

Hoewel door den invloed der fabrieksinspecteurs en door hun overleg met de goedgezinde fabrikanten zeer zeker reeds menige nuttige verbetering tot stand gebracht werd, zoo ontbreekt dien ambtenaren echter de onmisbare bevoegdheid om, in de vele gevallen waarin dit noodig is, met de wet in de hand op te treden en dus aan hun toezicht de noodige kracht bij te zetten.

Bij dit toezicht komt in de eerste plaats de inrichting van de arbeidsruimten zelve in aanmerking, die dikwijls nog in vochtige gebouwen en nauwe straten gelegen zijn, onvoldoende afmetingen hebben, slecht verlicht en geventileerd zijn, enz. Vooral van den hoogst nadeeligen invloed, dien de voortdurende inademing van eene bedorven atmosfeer op de gezondheid van den werkman uitoefent, is men nog steeds al te weinig overtuigd. Is versche, zuivere lucht in de woning voor ieder mensch eene levensbehoefte, voor den arbeider is zij dit nog in hoogere mate, daar hij zulk een groot gedeelte van den dag in de werkplaats moet doorbrengen en zijn weerstandsvermogen door ongunstige levensomstandigheden zooveel geringer is.

Door het ademhalingsproces van een groot aantal personen in eene beperkte ruimte, gepaard met de verbrandingsproducten eener nog veelal onoordeelkundige verlichting en verwarming, kan de verontreiniging der lucht spoedig tot een bedenkelijken graad stijgen. Daarom moet voor de werkplaats de eisch gesteld worden, dat niet slechts per persoon eene bepaalde kubiekruimte lucht voorhanden zij, doch dat ook eene hoeveelheid versche lucht, voldoende voor het aantal daarin arbeidende personen, regelmatig aangevoerd en de bedorven lucht voortdurend afgevoerd worde, terwijl de hoogte

der lokalen ten minste 3 à 3,5 M., in grootere en meer bevolkte zalen zelfs 4 à 5 M., dient te bedragen. Bij ontwikkeling van schadelijke of onaangenaam riekende gassen, als gevolg van den industriëelen arbeid of van het gebruik van verouderde verlichtingsmiddelen, moet zelfs de, per uur en per persoon aangevoerde, hoeveelheid lucht dikwijls tot een aanmerkelijk bedrag stijgen.

Luchtverversching door de vensters is in den regel niet mogelijk en bovendien meestal onvoldoende. In de meeste fabrieken wordt een veel sterkere toevoer van lucht, op kunstmatige wijze voortgebracht, vereischt, zooals die verkregen wordt door *ventilatoren* en *exhaustoren*, die door zuiging of inpersing versche lucht aan- en bedorven lucht afvoeren.

Bovendien heeft de ventilatie nog een ander nuttig doel en wel: om afkoeling der fabriekslokalen te verkrijgen, hetzij in de heete zomerdagen, hetzij daar, waar in sommige bedrijven buitengewoon hooge temperaturen voorkomen. Dit betreft niet zoozeer de nadeelen der stralende warmte, zooals b.v. in smelterijen, gieterijen, glasblazerijen, enz., daar hier door ruime en luchtige arbeidsruimten, omhulling der uitstralende toestellen met slechte warmtegeleiders, gebruik van onbrandbare en slecht geleidende kleederen de nadeelen der uitstraling zeer verminderd kunnen worden. Doch grootere gevaren zijn verbonden aan het langdurige verblijf in gesloten ruimten, waar de lucht zelve eene te hooge temperatuur heeft, b.v. 25 à 30° C. en vooral als zij tevens te vochtig is, zoodat de huiduitwaseming daardoor belemmerd wordt, zooals dikwijls in weverijen, wol-, katoen- en vlasspinnerijen, ververijen en in de droogkamers van lucifers-, albuminepapierfabrieken, enz. voorkomt.

Deze bezwaren moeten vermeden worden door eene krachtige ventilatie, liefst zoodanig, dat de versche lucht ingestuwd en de warme lucht door exhaustoren afgezogen wordt. Ook kan de lucht bij sommige nijverheidstakken omgekeerd te droog zijn en moet de ingeperste lucht dus vooraf bevochtigd worden of men voert waterdamp in de lokalen door sproei- of stoomstraalinrichtingen.

Ook de verwarming en verlichting der arbeidslokalen moet

volgens rationeele methoden geschieden, daar bij de oudere verwarming door kachels de stralende warmte te groot is en de temperatuur niet voldoende geregeld kan worden, terwijl de verouderde gasbranders niet slechts meer warmte ontwikkelen bij gelijke lichtkracht, doch ook het luchtbederf veel sneller doen toenemen. Wenschelijk is dus verwarming door stoom en vervanging der oudere gasbranders door ventileerende regeneratieve branders, of, zoodra dit, met het oog op de kosten, slechts eenigszins mogelijk is, door electrisch licht.

Van niet minder belang is, met het oog op de arbeidsruimten, de zorg voor algemeene reinheid, dus ook voor gelegenheden tot wasschen en baden, voor zuiver drinkwater, voldoende inrichting en plaatsing der privaten, die voor de geslachten gescheiden moeten zijn, enz.

Worden in de arbeidslokalen groote hoeveelheden van schadelijke gassen, onaangenaam riekende dampen of stof ontwikkeld, dan zijn de voorgaande maatregelen nog geenszins voldoende. Tegen de verspreiding van gassen en dampen kan gewaakt worden door gebruik te maken van goed sluitende toestellen, door de condensatie der dampen zoo volledig mogelijk te doen geschieden, terwijl de arbeiders, als het betreden van ruimten, waar dergelijke gassen in grootere hoeveelheid aanwezig zijn, onvermijdelijk is, van *respirators* gebruik moeten maken.

Doch veel schadelijker dan deze gassen is de verontreiniging der lucht door grootere hoeveelheden stof, dat bij vele technische bewerkingen gevormd wordt en waarvan de voortdurende inademing groote gevaren kan opleveren. Deze fijne stofdeeltjes dringen door de luchtpijp en hare fijnste vertakkingen tot in de longblaasjes door, worden deels door den vochtstroom opgenomen, waardoor verschillende ziekteverschijnselen kunnen ontstaan, deels oefenen zij eene mechanische prikkeling op de longen uit, waarvan longcatarrh en dikwijls slepende ontsteking van het longweefsel, het gevolg kan zijn. En al moge het ontstaan van longtering, als onmiddellijk gevolg van het inademen van stof, niet bewezen zijn, zoo maakt het toch ongetwijfeld de longen uiterst gevoelig en bevordert alzoo praedispositie voor die ziekten.

Ziekten der ademhalingsorganen vormen dan ook in de meeste fabrieken, waar stof ontwikkeld wordt, een aanzienlijk procentisch gedeelte van het geheele aantal ziektegevallen.

Men zal dus volkomen kunnen instemmen met de slotsom van Kraft[1], dat de maatregelen tegen stof en schadelijke gassen op den voorgrond moeten staan bij alle pogingen tot verzekering van de veiligheid der werklieden. „Want wat „heeft, zegt Kraft, het verlies van één enkel menschenleven „door eene machine te beteekenen tegenover de algemeene „vernietiging der gezondheid van eene gansche arbeiders-„klasse? Dit gevaar van het langzame, doch zekere onder-„mijnen der gezondheid van duizenden, moet den Staat „vooral tot strenge voorschriften aanleiding geven."

Een bezwaar daarbij is zeer zeker, dat helaas volstrekt niet alle omstandigheden, die op dit verschijnsel invloed oefenen, voldoende bekend zijn, daar het niet steeds met zekerheid is uit te maken, of de stofdeeltjes als zóódanig de ziektegevallen hebben teweeggebracht, dan wel, of de inademing daarvan slechts een begunstigend moment vormt voor enkele bepaalde ziekten, bijvoorbeeld tering, waarvan de smetstof door andere lijders reeds in de werkplaats was overgebracht. Bij die onzekerheid dient men dus met dergelijke omstandigheden rekening te houden bij het voorstellen van veiligheidsmaatregelen.

Zoo werd vroeger het tabakstof voor zeer schadelijk gehouden, doch, hoewel eerstbeginnende arbeiders dikwijls van catarrhale aandoeningen der ademhalingsorganen hebben te lijden, zijn toch omtrent schadelijke invloeden op de longen weinig positieve gegevens bekend. Evenmin kent men nog voldoende waarnemingen aangaande specifieke invloeden op de longen van het stof van wol, katoen, hout, meel, enz. Metaaldeeltjes, die bij het polijsten, slijpen, scherpen, enz. van metalen voorwerpen, vooral op droge slijpsteenen, in groote hoeveelheid ingeademd worden, werken reeds veel nadeeliger.

Doch bijzonder gevaarlijk is het minerale stof, dat bij de bewerking van verschillende materialen van steen voortge-

[1] Prof. Max Kraft. *Fabrikshygiène*. Wien. 1891. S. 200.

bracht wordt, uit zeer harde en scherpe deeltjes bestaat en aan welks nadeeligen invloed vooral de steenhouwers, porseleinarbeiders, glasslijpers en de arbeiders in de stampwerken voor de glas- en aardewerkfabricage zijn blootgesteld.

Welke verwoestingen deze werkzaamheden onder de arbeiders aanrichten, is onlangs naar aanleiding van belangrijke statistieke gegevens aangetoond door Th. Sommerfeld. De gemiddelde leeftijd van de steenhouwers bedraagt slechts $35^1/_2$ jaren en voor de bewerkers van zandsteen, het gevaarlijkste materiaal, zelfs slechts $33^1/_2$ jaren. Het sterftecijfer onder deze arbeiders was schrikbarend hoog en bedroeg, op een aantal van 1356 onderzochte gevallen, niet minder dan 3 procent, bij eene gemiddelde sterfte van 0,9 procent onder de overige bevolking van Pruisen op den leeftijd van 20 tot 30 jaren. Van 240 door den schrijver onderzochte steenhouwersknechts leden er 61 of 25 procent aan longtering, 19 of 7,9 procent aan strottenhoofdstering en 160 of $66^2/_3$ procent aan chronische catarrh van het strottenhoofd, terwijl volkomen gezonde ademhalingsorganen slechts bij hooge uitzonderingen voorkwamen [1].

Verontreiniging der lucht door vergiftige stofdeeltjes levert natuurlijk nog grootere gevaren op, te meer daar deze ook door aanraking met de handen bij het gebruik der spijzen in den mond kunnen geraken of door verspreiding tusschen de kleederen met de huid in aanraking kunnen komen, hetgeen nog veelvuldiger aanleiding tot vergiftiging schijnt te geven dan de eigenlijke inademing. Daarom moet voor al dergelijke bedrijven, zooals loodwit- en meniefabrieken, lood- en zinksmelterijen, spiegelfabrieken, waarbij het amalgama van het bladtin met het kwikzilver zich in de lucht kan verspreiden of door aanraking gevaren kan opleveren, lucifersfabrieken, enz. in de eerste plaats het in acht nemen der nauwgezetste zorg voor reinheid worden aanbevolen. Herhaaldelijk wasschen der handen vooral vóór den maaltijd, en dus voldoende gelegenheid daartoe in de arbeidsruimte, verwisseling van

[1] Th. Sommerfeld. *Die Berufskrankheiten der Steinmetzen, Steinbildhauer und der verwandten Berufsgenossen.* Berlin, 1892.

kleederen bij het verlaten der lokalen, het nuttigen der spijzen in afzonderlijke vertrekken, reiniging der huid door baden zijn o. a. maatregelen, welke in geen enkel dezer bedrijven mogen nagelaten worden.

Hoe gunstig gebiedende regeeringsvoorschriften in dezen werken, kan o. a. blijken uit eenige rapporten van den laatsten tijd aangaande de lood- en kwikvergiftiging der arbeiders in sommige districten van Duitschland en Engeland. De loodvergiftiging, het zoogenaamde „plumbisme", dat in loodsmelterijen, bij diamantverstellers en vooral in de loodfabrieken voorkomt, bestaat voornamelijk in koliek, bleeke gelaatskleur en gaat gepaard met een blauwen rand, de „loodzoom", langs het tandvleesch. Vrouwen zijn inzonderheid vatbaar voor deze ziekte en bij haar komt, vooral op 18- tot 20-jarigen leeftijd dikwijls eene uiterst gevaarlijke acute vergiftiging voor.

Men kan evenwel deze ziekte bijna geheel voorkomen door inrichtingen voor het afvoeren der looddampen, door condenseerkamers of kanalen, die in een hoogen schoorsteen uitmonden en door de arbeidsruimten van exhaustors of waterbesproeiers te voorzien. Het groote nut daarvan wordt o. a. aangetoond in het verslag der fabrieksinspecteurs in Pruisen over 1891 [1], waarin wij lezen, dat o. a. in de loodwerken te Friedrichshütte, door toepassing dezer maatregelen het aantal zieken gedaald was van 48 (op 636 arbeiders) in 1890 tot 26 (op 597 arbeiders) in 1891 en het aantal ziektedagen resp. van 554 tot 282. Sedert 1887 was het getal der ziektegevallen en ziektedagen tot niet meer dan $^1/_{10}$ gedaald.

Ook eene der commissies van deskundigen, welke vóór eenigen tijd door de engelsche regeering benoemd werden om eenige toestanden in de loodwit-, lucifers- en spiegelfabrieken te onderzoeken, verklaarde, dat de meeste gevallen van loodvergiftiging voorkomen in die fabrieken, waar het minste geld wordt uitgegeven voor veiligheidsmaatregelen. Als zoodanig worden door haar aanbevolen: een geneeskundig onder-

---

[1] *Aus den Jahresberichten der Fabriksinspectoren für 1891, Provinz Schlesiën.* W. F. Bruer, Berlin 1892.

zoek van alle vrouwen vóór het in dienst treden, verbod van arbeid voor alle vrouwen beneden den 20-jarigen leeftijd en voor alle bewerkingen, waarbij rechtstreeksche aanraking met het loodwit mogelijk is, afzonderlijke lokalen voor het wasschen en het schaften en gedwongen verwisseling van bovenkleederen in de fabriekslokalen.

In de spiegelfabrieken werkten dergelijke voorzorgen insgelijks reeds uiterst gunstig; vooral de nauwlettende zorg voor reinheid, herhaalde wasschingen, verwisseling der bovenkleederen in de fabriek en het dragen van eng aansluitende kleedingstukken, zoodat de kwikdeeltjes niet met de huid in aanraking kunnen komen. Op die wijze kan ook de kwikvergiftiging, het zoogenaamde „mercurialisme", voornamelijk bestaande in speekselvloed, loslaten der tanden, psychische storingen, enz. bijna volslagen uit de fabrieken worden geweerd, zooals o. a. gebleken is uit de resultaten der voorschriften in dezen zin, welke door de beiersche regeering werden uitgevaardigd, vooral met het oog op de belangrijke spiegelfabricage te Fürth bij Neurenberg.[1]

Dit geval verdient ook daarom eene meer uitvoerige vermelding, daar het tevens een leerzaam voorbeeld is van de moeielijkheden, die zich bij het vaststellen van dergelijke veiligheidsvoorschriften van regeeringswege kunnen voordoen.

De bedoelde maatregelen werden door de beiersche regeering voorgeschreven in 1889 en het gevolg was zoo bevredigend, dat het mercurialisme in de spiegelfabrieken reeds in 1890 aanzienlijk was afgenomen en sedert 1891 zelfs geheel verdwenen is. Het aantal ziektegevallen te Fürth bedroeg in:

1885:	5463	1889:	1429
1886:	3990	1890:	148
1887:	1947	1891:	0
1888:	2127	1892:	0

In weerwil nu van deze hoogst gunstige uitkomsten zijn door de regeering in Beieren nog scherpere maatregelen voorgeschreven, die vóór 1 Juli 1894 in toepassing moeten gebracht zijn en waarschijnlijk ten gevolge zullen hebben,

[1] *Chemiker Zeitung* 1893, blz. 1341.

dat de spiegelfabricage te Fürth geheel zal opgeheven worden. Men begint nl. meer en meer de kwikzilverspiegels te vervangen door zilverspiegels, zoodat reeds thans de kleinere spiegelfabrikanten slechts met de grootste moeite kunnen concurreeren met de groot-industrie der zilverspiegels en zij niet in staat zullen zijn hunne fabrieken volgens de voorschriften der nieuwe wet te verbouwen.

Dit zou zeer te betreuren zijn, daar de kwikspiegels veel fraaier en duurzamer zijn dan de zilverspiegels. Bovendien is de vervaardiging van deze laatste niet minder nadeelig, daar de glazen platen daartoe bij eene temperatuur van 30° C. met eene oplossing van salpeterzuurzilver in ammoniak moeten overgoten worden. De werklieden zijn dus voortdurend aan deze hooge temperatuur en aan de prikkelende ammoniakdampen blootgesteld, terwijl zij telkens de spiegels in koelere vertrekken moeten overbrengen en zoo voor voortdurend kouvatten gevaar loopen, waarvan dikwijls borstvliesontsteking het gevolg is.

Door de noodeloos strenge en ondoelmatige voorschriften zal hier dus, zonder dat het der gezondheid van den werkman tot voordeel strekt, eene hoogst belangrijke industrie te niet gaan, waardoor tal van werklieden en fabrikanten broodeloos zullen worden, terwijl het publiek zich met een artikel van mindere waarde zal moeten tevreden stellen.

In de fabrieken van phosphoruslucifers, waar de gewone witte phosphorus verwerkt wordt, eischt de „phosphornekrose", eene vertering van de kaakbeenderen, vooral te vreezen, als tanden of kiezen aangestoken zijn, talrijke slachtoffers. In sommige landen werd dientengevolge, b.v. in Zwitserland in 1879, het gebruik van witten phosphorus geheel verboden. In Engeland komt deze verschrikkelijke ziekte onder de arbeiders nog zeer veel voor en hoewel de boven vermelde commissie verklaart, sedert het voorschrijven van bijzondere bepalingen voor deze bedrijven slechts twee gevallen te hebben ontmoet, worden door haar toch, met het oog op het groote gevaar, nog scherpere voorschriften aanbevolen, vooral een streng toezicht op goede ventilatie en een periodiek geneeskundig onderzoek van alle werklieden.

Deze eisch schijnt des te dringender te zijn, daar volgens W. Smith[1] de vraag naar phosphorusIucifers tegenover de zweedsche in de laatste jaren weder aanmerkelijk toegenomen is. Ook in Zwitserland is dit het geval, zoodat men aldaar sedert 1882 het gebruik van gewonen phosphorus weder heeft toegestaan, zeer ten nadeele van de arbeiders, daar volgens Bührer[2] de voorschriften aldaar, hoewel verscherpt, nog geheel onvoldoende zijn en veel minder streng dan in Duitschland, Frankrijk en Oostenrijk. In Zwitserland bedraagt dan ook het aantal gevallen van phosphornekrose 10—12 proc., in sommige fabrieken zelfs 40 proc., van het totale aantal ziektegevallen. Als eenig afdoend middel tegen deze vreeselijke kwaal beschouwt Bührer het *absolute* verbod van den gewonen phosphorus en het uitsluitend gebruik van zweedsche lucifers.

Wat het gewone, niet bepaald vergiftige stof betreft, zoo moet, waar dit slechts mogelijk is, de vorming daarvan voorkomen worden, o. a. door bevochtiging van het materiaal, hetgeen echter slechts in zeldzame gevallen kan toegepast worden, of door de bewerking te doen plaats hebben in volkomen gesloten toestellen, b. v. door rondwentelende metalen kogels in de zoogenaamde *kogelmolens*. Respirators kunnen slechts aanbevolen worden voor een tijdelijk verblijf in lucht, die met veel stof verontreinigd is, daar zij dikwijls bezwaren opleveren wegens belemmering der ademhaling. Ook bezigt men hiertoe somtijds maskers met kunstmatigen luchttoevoer, die het hoofd geheel insluiten.

Hoofdzaak voor de lokalen, waar stof ontwikkeld wordt, blijft echter ook weer eene krachtige ventilatie, gecombineerd met de toepassing van exhaustoren, waardoor een krachtige afvoerende luchtstroom wordt voortgebracht en die juist daar moeten geplaatst worden, waar de stofverwekkende arbeid geschiedt, zoodat het stof wordt weggezogen, vóór het zich in de arbeidsruimte verspreidt.

Het spreekt van zelf, dat bij sommige bedrijven ook moet

---

[1] *Chemiker Zeitung* 1893. S. 349.

[2] Ibid. 1892. S. 1692.

gewaakt worden tegen besmetting door het arbeidsmateriaal, waarbij wij slechts wijzen op de gevaren bij het sorteeren van lompen in papier- en kunstwolfabrieken, in bleekerijen, wasscherijen, inrichtingen tot reiniging van bedvederen, paardenhaar, enz. In al deze gevallen moet het materiaal, vóór de bewerking, eene grondige desinfectie in ontsmettingsovens ondergaan.

Vele nadeelen kunnen zich verder bij den arbeid in de fabrieken openbaren ten gevolge van langdurige eenzijdige inspanning, ongunstige lichaamshouding, voortdurende drukking derzelfde lichaamsdeelen, enz. Doch al deze gevallen hier te bespreken, zou ons te ver voeren.

Één punt moet echter nog nader vermeld worden: de eigenlijke ongevallen en verwondingen bij den arbeid. Behalve in de mijnen, kunnen ontploffingen plaats hebben in de chemische industrie bij de vervaardiging van ontploffingsmateriaal, als: buskruit, patronen, dynamiet enz., of ook door de aanraking van brandbare stofdeeltjes, b.v. meelstof met gasvlammen, waartegen eene krachtige ventilatie het meest afdoende middel is.

De meeste ongelukken zijn echter het gevolg van de behandeling van en de aanraking met machinedeelen en hier juist zijn groote verbeteringen mogelijk, daar in de laatste jaren op het gebied der veiligheidsinrichtingen groote vorderingen gemaakt zijn.

Zoo heeft men tegenwoordig aan de stoomketels, ten einde ontploffingen door te lagen waterstand te voorkomen, zelfwerkende toestellen aangebracht, die, als de waterspiegel beneden zeker peil daalt, eene inrichting in beweging brengt, waardoor een *hoorbaar* signaal, bijvoorbeeld door een stoomfluit of eene electrische schel, wordt gegeven.

Gevaren door de eigenlijke machines kunnen ontstaan door te nauwe gangen en tusschenruimten, waardoor de arbeiders te veel gevaar loopen met de bewegende deelen in aanraking te komen en waartegen gewaakt moet worden door voldoende afmetingen der lokalen en gangen tusschen de machines en door eng aansluitende kleederen der werklieden.

Voor het insmeren der machinedeelen met olie worden aan de machines smeer- en reinigingstoestellen aangebracht, de

drijfriemen worden van automatische riemopleggers en riemuitzetters voorzien, zoodat zij niet met de hand behoeven aangeraakt te worden, aan vliegwielen en andere bewegende machinedeelen worden doelmatige beschuttingstoestellen aangebracht, cirkelzagen worden beschut door een overdek, dat verschoven kan worden, enz.

Hoe uitstekend dergelijke beschuttingsmiddelen werken ter voorkoming van ongevallen, kan reeds thans uit de statistiek blijken. Uit de reeds genoemde verslagen der fabrieksinspecteurs voor Silezië zien wij o. a. dat in het regeeringsdistrict Oppeln in 1890 nog 7.4 procent van de gezamenlijke ongevallen het gevolg was van gemis van beschuttingsmiddelen en dat reeds in 1892 dit cijfer afwisselde tusschen 0 en 1.2 procent, terwijl het in de ijzerindustrie daalde van 1,6 tot 0.2 procent. In het regeeringsdistrict Breslau kwamen in 1892, wel is waar, nog 1612 ongevallen ten gevolge van de machines voor, doch daaronder waren slechts 7.7 procent zware verwondingen, die echter maar voor een gering deel te wijten waren aan het ontbreken van beschuttingsmiddelen, doch grootendeels aan verwaarloozing der voorzorgen door de arbeiders zelven.

In het laatste jaarverslag der oostenrijksche fabrieksinspecteurs[1] vinden wij o. a. opgeteekend, dat in de cellulosefabrieken bijna geene ongelukken meer voorkomen, sedert men het verdeelen en sorteeren der houtmassa uitsluitend verricht door snij- en sorteermachines; dat de bediening van den zoogenaamden Hollander, de machine voor het fijnmalen der houtmassa, waarbij vroeger, door het uitstoomen der zure dampen, de arbeid even ongezond als vermoeiend was, thans volkomen zonder gevaar is door het gebruik van gesloten toestellen, die volkomen reukeloos werken en gemakkelijk te bedienen zijn. In eene fabriek voor de distillatie van aardolieproducten werd het gevaar voor ontploffing en brand zoo goed als geheel voorkomen door de verlichting van buiten af door de vensters te doen plaats hebben,

[1] Bericht der k.k. Oesterr. Gewerbe-Inspectoren über ihre Amtsthätigkeit i. J. 1892. Wien 1893.

zoodat de oliegassen volstrekt niet met licht in aanraking komen.

Hoewel nu, met het oog op al deze gevaren, die het leven en de gezondheid van den werkman bedreigen, de regeling van de *verplichte* verzekering der werklieden tegen ziekte en ongevallen een dringende eisch des tijds mag genoemd worden, zoodat zij dan ook door de staatscommissie voor de arbeidsenquête in haar eindverslag met aandrang wordt aanbevolen, en het dus zeer zeker groote voldoening wekte, toen de vorige regeering in December j.l. verklaarde deze zaak ter hand te willen nemen door eene *rijksinstelling* voor verzekering in het leven te roepen, blijft toch deze maatregel, hoe nuttig ook voor hem, wien het ongeluk getroffen heeft, in zekeren zin „den put dempen, als het kalf verdronken is" en verkrijgt hij eerst zijne groote waarde, als tevens *wettelijk* wordt voorgeschreven: het nemen van alle noodige maatregelen tot *voorkoming* der ongelukken en tot het *behoud* van de gezondheid der arbeiders.

De uitkomst heeft geleerd, dat men deze preventieve maatregelen niet aan het particulier initiatief van werkgevers en arbeiders kan overlaten. Het is waar, dat gunstige uitzonderingen voorkomen, zooals ook blijkt uit het jongste rapport van de inspecteurs van den arbeid [1], waarin o. a. de inspecteur der 1e inspectie bericht, dat de hoofden der bedrijven doorgaans welwillend waren om te overleggen aangaande aan te brengen verbeteringen.

Doch die medewerking is ver van algemeen, en zelfs in die landen, waar reeds veiligheidswetten in werking zijn en straffen op de overtreding der bepalingen zijn gesteld, kunnen de werkgevers dikwijls slechts met de grootste moeite bewogen worden om de noodige voorzorgen te nemen. Welke dwaze uitvluchten door hen somtijds gebezigd worden om die handelwijze te verdedigen, blijkt o. a. uit de verslagen der oostenrijksche fabrieksinspecteurs over 1891, waarin dezen berichten, dat de verbetering der ventilatie in de

---

[1] Derde jaarverslag van de inspecteurs van den arbeid over 1892.

arbeidsruimten nog dikwijls op grooten tegenstand stuit, daar de eigenaars beweren in de eerste plaats hunne arbeiders tegen tocht te moeten beschutten!

Het is dus waarlijk niet te verwonderen, dat in ons land, waar nog geenerlei wettelijke dwang kan geoefend worden, de inspecteurs menigmaal met onwil, eigenzinnigheid en zuinigheid der fabrikanten hebben te kampen. Tegenover de genoemde gunstige getuigenissen staan dan ook een veel grooter aantal van het omgekeerde. De inspecteur der 3e inspectie trof in 1892 niet minder dan 93 fabrieken aan met drijfwerken, vliegwielen, enz. die gevaar konden opleveren, terwijl in 182 nijverheidsinrichtingen werktuigen aanwezig waren, die geene voldoende beschutting tegen gevaar opleverden. Zelfs als de werkgevers niet ongenegen waren om verbeteringen tot stand te brengen, werd dit voornemen niet zelden eerst uitgevoerd, *nadat* een min of meer ernstig ongeluk had plaats gehad.

De inspecteur der 3e inspectie vermeldt o. a. de onhoudbare toestanden in eenige loodwitfabrieken hier te lande, waar geen enkele der voorzorgen, die wij op bladz. 171 en 172 vermeldden, in practijk werd gebracht. In ééne dezer fabrieken was voor de werklieden zelfs geene behoorlijke gelegenheid aanwezig om zich te wasschen en moest in een vuile loodsmelterij geschaft worden, welke beide omstandigheden, zooals wij zagen, juist zulke groote gevaren opleveren. Deze inspecteur vermeldt nog, dat enkele fabrikanten, zelfs *na* het voorkomen van zeer ernstige ongevallen, niet te bewegen waren om de noodige verbeteringen aan te brengen.

Het moet dankbaar erkend worden, dat de bepalingen der arbeidswet van 5 Mei 1889 in vele gevallen reeds een gunstigen invloed hebben geoefend, ook ten voordeele van de volwassen arbeiders. De kennisgeving van *alle* ongevallen in de fabrieken, welke de inspecteurs van den arbeid volgens artikel 15 der genoemde wet, door het intermediair van den burgemeester, ontvangen, alsmede de bepaling van het koninklijk besluit van 21 Februari 1890, dat de inspecteurs ook met de werkgevers in overleg treden aangaande de belangen van *alle* bij den arbeid betrokken personen, hebben reeds

meermalen gunstige gevolgen gehad, ook voor de door deze wet niet beschermde personen.

Ook in dit opzicht is het jongste jaarverslag van de inspecteurs zeer leerzaam. Zoo wordt melding gemaakt van eene sigarenfabriek, die vroeger tot de slechtste in hare soort behoorde en welke, deels ook ten gevolge van de bepalingen der wet van 1889, verbouwd was geworden. Niettegenstaande de arbeidsduur in deze fabriek tot ongeveer 10 uren daags verminderd was, bleef de productie dezelfde als vroeger en de eigenaar zelf beschouwde dit als een gevolg van de aangebrachte verbeteringen. Hoe gunstig deze op den gezondheidstoestand werkten, bleek o. a. hieruit, dat een werkman, die vroeger telkens wegens ziekte moest verzuimen, sedert de verbouwing in 7 maanden geene enkele maal ziek was geweest. Nog in vele andere gevallen hadden, volgens het verslag, ook de volwassen arbeiders de voordeelen genoten van de bepalingen, welke ten gunste van de vrouwen en kinderen in de fabrieken toegepast worden.

Doch uit den aard der zaak blijven deze gunstige gevallen tot de hooge uitzonderingen behooren. Nog steeds ziet het overgroote meerendeel der werkgevers niet in, dat het belang van den werkman ook *hun* belang is. „Het moge waar zijn, zegt professor Kraft,[1] „dat door vele menschen met een warm „hart veel goeds op dit gebied verricht wordt, doch het is „niet minder waar, dat een nog grooter aantal onbarmhartige „egoïsten het kostbaarste en volmaaktste werktuig van elke „industriëele productie, den mensch, geringer acht dan de „overige voor de productie dienende gereedschappen. Zij zijn „er nog ver van verwijderd, uit volle overtuiging hunne in„stemming te betuigen met de gulden spreuk van den be„kenden Elzasser industriëel Engel-Dollfus: *„De fabrikant is „aan zijne arbeiders meer schuldig dan alleen het loon.*""

Niet overal zijn inderdaad deze humane denkbeelden zoo diep doorgedrongen als in den Elzas. Want van deze, zoo bij uitstek industriëele streek zijn eigenlijk de eerste pogingen uitgegaan om het toezicht op de veiligheid der ar-

[1] *Fabrikshygiëne.* t. a. p. Vorwort. V.

beiders in te voeren, zoodat dit land als de bakermat der veiligheidsinrichtingen mag beschouwd worden. Reeds vóór bijna 27 jaren (1867) werd door een aantal industriëelen uit den Elzas, onder wie vele van europeesche bekendheid, de *Association pour prévenir les accidents de fabrique de Muhlhouse* opgericht, welke uit eigen middelen tal van inspecteurs bezoldigt, die toezicht houden op de fabrieken en overal, waar dit mogelijk is, de toepassing der veiligheidsmiddelen bevorderen. Deze maatschappij telt thans reeds meer dan duizend industriëelen onder hare leden. Als zulk eene poging van de fabrikanten zelven uitgaat en het toezicht zware kosten met zich brengt, dan is dit feit op zich zelf reeds, meer dan de langste betoogen, voldoende om de noodzakelijkheid van deze maatregelen in het licht te stellen.

Waar dan ook het meerendeel onzer werkgevers zeker nooit uit eigen beweging tot het invoeren van veiligheidsmaatregelen zal overgaan, verdient het waardeering, dat de thans afgetreden regeering het initiatief tot regeling dezer zaak heeft genomen door de indiening van haar wetsontwerp in November j.l. en is het zeer te hopen, dat het optreden van het nieuwe ministerie eene spoedige regeling van deze gewichtige kwestie niet in den weg zal staan.

Het spreekt van zelf, dat de regeling van zulk een onderwerp met de noodige omzichtigheid moet geschieden, daar zoowel de belangen der arbeiders, als die der werkgevers moeten behartigd en de eischen der industrie in aanmerking moeten genomen worden. Elke noodelooze belemmering der nijverheid moet worden vermeden, want wij hebben in het voorgaande reeds door enkele voorbeelden aangetoond, o. a. door dat van de spiegelindustrie te Fürth, hoe, door noodeloos gestrenge voorschriften, nuttige industrieën kunnen te gronde gericht worden, zonder dat dit steeds aan den hygiënischen toestand der arbeiders ten goede komt.

Daartegen moet dus door opzettelijke bepalingen gewaakt worden en in sommige landen zijn deze zelfs in de wet zelve opgenomen, o. a. in de „wet betreffende de beveiliging tegen beroepsgevaren" voor Zweden en Noorwegen, welke in § 5, handelende over de taak der fabrieksinspecteurs, voorschrijft,

dat dezen steeds hebben in acht te nemen, dat in elk bijzonder geval de bedoeling der wet zonder buitengewoon hooge kosten en met zoo weinig mogelijk moeielijkheden voor den ondernemer bereikt worde.

Ook de vorige regeering was van die bezwaren ten volle overtuigd en verklaart terecht in hare memorie van toelichting, dat de wetgever geroepen is hierbij „met gepaste middelen en met de noodige behoedzaamheid" tusschen beiden te treden, daar bevordering van het lichamelijk welzijn der arbeiders ook aan werk en werkgever ten goede komt. De bezwaren, die zich voordoen om hierbij de juiste grenzen te treffen, zijn veel grooter dan bij de samenstelling der arbeidswet van 1889. Want deze wet betrof alleen jeugdige personen of vrouwen, die door algemeene bepalingen van zekere soorten van arbeid volkomen konden uitgesloten worden, terwijl men thans te doen heeft met volwassen arbeiders, wier arbeid onmisbaar is, ook als daarbij gevaren onvermijdelijk zijn.

Terecht heeft dus de minister in het wetsontwerp zelf omtrent de in te voeren maatregelen slechts algemeene bepalingen opgenomen, terwijl aan den betrokken minister wordt overgelaten voor de bijzonderheden een algemeenen maatregel van bestuur uit te lokken. Deze hoofdbepalingen gelden in de eerste plaats den bouw en de inrichting van de werkplaats zelve, alzoo de eischen, welke, volgens het hiervoren in algemeene trekken aangevoerde, betrekking hebben op de zuiverheid der lucht in de werkplaatsen, op de ruimte en hoogte der lokalen, de noodzakelijke luchtverversching daarin, op het verwijderen van vergiftige gassen en stof, op reinheid en voldoende verlichting der arbeidslokalen, alsmede op de middelen om aan de arbeiders, in geval van brand, voldoende uitwegen te verzekeren. Bij dit punt moeten wij onze instemming betuigen met de opmerking der *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, die in eene reeks van artikelen het ingediende wetsontwerp behandelde, dat in de wet noodzakelijk ook bepalingen moeten worden opgenomen met het oog op het brandgevaar zelf, als eerste en meest doeltreffende maatregel tegen deze ongevallen. [1]

[1] *Nieuwe Rotterdamsche Courant* van 3, 5 en 7 Dec. 1893.

Aan de genoemde algemeene hygiënische voorwaarden zullen dus in het vervolg de fabrieken en werkplaatsen moeten voldoen, op straffe van het verbod van bepaalde bedrijven in die ruimten. Ook op de reeds bestaande inrichtingen zullen deze bepalingen van toepassing zijn, doch om redenen van billijkheid wordt in art. 3 van het ontwerp bepaald, dat aan den eigenaar dezer fabrieken, voorzoover de nieuwe voorschriften eene verbouwing der inrichting zouden vorderen, een termijn van 10 jaren gegund wordt, om de bedoelde algemeene hygiënische maatregelen in te voeren. Doch die bepaling geldt alleen voor de hierboven genoemde algemeene maatregelen, terwijl in dat voorrecht ook zullen deelen de nieuwe inrichtingen, die binnen 6 maanden na het in werking treden der wet in gebruik mochten komen.

De billijkheid erkennende van het stellen van een zoodanigen termijn, komt ons echter eene periode van 10 jaren veel te lang voor, in aanmerking nemende, hoeveel slachtoffers in dien tijd zouden vallen, als gevolg van de gebrekkige inrichting van vele bestaande fabrieken, waardoor somtijds reeds in enkele jaren de gezondheid van den arbeider ondermijnd wordt. Waar, zooals wij zagen, sommige goedgezinde eigenaars reeds uit eigen beweging, naar aanleiding van de arbeidswet van 1889, tot verbouwing van hunne fabriek overgingen, bestaat er werkelijk geen reden om ten opzichte van de slechtgezinden zulk eene buitengewone lankmoedigheid te betrachten en zouden wij de periode aanmerkelijk ingekort wenschen te zien.

Daar het noodig is te verklaren, welke ruimten men, in den zin van het wetsontwerp, door fabrieken en werkplaatsen heeft te verstaan, en voor welke dus de bepalingen daarvan zullen gelden, wordt in art. 2 de definitie gegeven van de ruimten, welke binnen de grenzen der wet zullen vallen. Onder fabrieken of werkplaatsen verstaat het wetsontwerp alle, zoowel open als besloten ruimten, waar, door ten minste *twintig*, of, indien aldaar een of meer werktuigen door eenig krachtwerktuig in beweging gebracht worden, door ten minste *zes* personen pleegt gewerkt te worden aan het vervaardigen, veranderen, herstellen, versieren, afwerken of op andere

wijze tot gebruik of verkoop geschikt maken van voorwerpen of stoffen, of waar in of voor eenig bedrijf voorwerpen of stoffen eene daartoe strekkende bewerking plegen te ondergaan.

Hoewel natuurlijk in de definitie voor fabrieken en werkplaatsen zekere grenzen moeten gesteld worden, zijn deze echter, naar onze meening, in het wetsontwerp veel te eng getrokken en hoewel erkennende dat de redactie van dit artikel tot groote moeilijkheden aanleiding geeft, zou toch op deze wijze een veel te groot aantal bedrijven buiten de termen der wet vallen.

In sommige landen, o. a. in Zweden en Noorwegen, heeft men daarom in de wet zelf de verschillende nijverheidstakken, waarop de voorschriften van toepassing zijn, met-name genoemd. Dit verdient echter geen aanbeveling, daar zulk eene opgave reeds spoedig onvolledig kan worden, als nieuwe nijverheidstakken ontstaan of zich in het rijk vestigen.

De beperking in het regeeringsontwerp gaat echter te ver. Het is toch niet duidelijk, waarom, onder overigens gelijke omstandigheden, eene ruimte, waar 19 personen arbeiden, minder gevaren zou opleveren dan die, waar dit aantal 20 bedraagt. Er zijn tal van kleinere fabrieken en werkplaatsen, waar een geringer aantal personen aan niet minder gevaren is blootgesteld dan in grootere fabrieken, waarbij wij slechts wijzen op de zoo uiterst schadelijke steenhouwerijen, lompensorteerderijen, vele verffabrieken, kleinere scheepstimmerwerven, enz., die voor een groot deel aan de bepaling van het wetsartikel zouden ontsnappen.

Toch moet een bepaalde grens worden aangenomen, die in elk geval ver beneden het getal 20 zal moeten liggen, doch niet in de wet zelve behoeft voor te komen, doch voor verschillende afzonderlijke bedrijven in een algemeenen maatregel van bestuur kan vastgesteld worden. Daardoor zou ook de mogelijkheid bestaan om de bouwvakken en de aannemingswerken, ten opzichte waarvan in het wetsontwerp twijfel zou kunnen bestaan, onder de termen der wet te doen vallen, hetgeen een dringende eisch mag geacht worden wegens de groote gevaren van onveilige steigerwerken, hijschtoestellen, locomobielen, heimachines, enz., alsmede wegens de mogelijkheid van verwonding door het vallen van zware voorwer-

pen, het vallen uit vensters, van daken en stellingen, de gevaren van onsterke touwen, enz.

Geheel onvoldoende is ook de bepaling in dit artikel aangaande de ruimten, waar krachtwerktuigen gebezigd worden en waarop de bepalingen der wet eerst van toepassing zullen zijn, als er ten minste 6 personen werken. Hier dient zelfs de beperking naar het aantal arbeidende personen geheel te vervallen, want vooreerst wordt het gevaar bij een kleiner aantal personen niet geringer, doch veeleer zelfs grooter, daar dit gewoonlijk samengaat met kleinere localiteit, minder bedienend personeel en gebrekkiger inrichting dan in de groote fabrieken, doch bovendien worden dikwijls locomobielen, stoommachines in molens en wasscherijen, gasmotoren, enz. slechts door één enkelen werkman bediend.

Wij zouden dus voor art. 2 het volgende in de plaats willen stellen, waardoor het ook mogelijk zal zijn met latere toestanden of nieuwe bedrijven rekening te houden:

„Onder fabrieken en werkplaatsen verstaat deze wet alle open of besloten ruimten, waarin:

a. van eenig krachtwerktuig tot het voortbrengen van beweging gebruik gemaakt wordt,

b. een bedrijf wordt uitgeoefend van zoodanigen aard en omvang, dat het, op grond van een door ons te nemen algemeenen maatregel van bestuur, als industriëele arbeid moet beschouwd worden."

Wat men in den zin van het wetsontwerp door arbeid heeft te verstaan, wordt in artikel 1 vermeld en wij zien daaruit, dat *alle* arbeid, dien de werklieden of zij, die op hen het toezicht houden, in de door de wet bedoelde werkplaatsen verrichten, daartoe gerekend zal worden.

Verder moest nader worden aangeduid, in welke gevallen de arbeid als *gevaarlijk* is te beschouwen en daartoe strekt artikel 5 van het wetsontwerp. Hier lezen wij, dat, in overeenstemming met het korte overzicht van de gevaarlijke bedrijven, in dit opstel gegeven, de volgende werkzaamheden daartoe zullen gerekend worden: *a.* arbeid, waarbij werktuigen, enz. worden gebezigd, die gevaar kunnen veroorzaken; *b.* arbeid, waarbij gevaarlijke dampen, enz. worden

ontwikkeld; *c.* arbeid, waarbij gevaar bestaat voor vallen, kwetsing door vallende voorwerpen, kokende vloeistoffen, enz. en *d.* arbeid, bij toestellen, die gevaar voor ontploffing opleveren.

Wij zouden hieraan nog willen toevoegen: *e.* arbeid, gepaard met sterke spierinspanning of eenzijdige lichaamshouding. De nadeelen van deze soorten van arbeid zijn inderdaad niet gering te achten, waarbij wij slechts behoeven te herinneren aan de pogingen, die in den laatsten tijd door mej. C. Huijgens en dr. Aletta Jacobs in dit opzicht ten gunste van de winkeljuffers in het werk gesteld worden. Doch ook voor mannelijke arbeiders, bijvoorbeeld in letterzetterijen, looierijen, touwslagerijen, enz. levert het voortdurende staan groote bezwaren voor de gezondheid op, zoodat dan ook in sommige fabrieken of werkplaatsen daarin voorzien wordt door het aanbrengen tegen de werktafels van klepbankjes, die, als zij niet gebruikt worden, tegen de tafel worden dichtgeslagen en dan dus geene ruimte innemen.

Nog schadelijker zijn de werkzaamheden aan naaimachines of die van kleedermakers, schoenmakers, handwevers, enz. waarbij door de langdurige zittende gebogen houding allerlei gebreken in den bloedsomloop en de spijsvertering, bezwaren in de ademhaling, ruggegraatsverkrommingen, ziekten der bekkenorganen, enz. kunnen ontstaan, welke dikwijls in korten tijd de sterkste gestellen aantasten. Tegen die nadeelen kan somtijds door doelmatige wijzigingen in de werktuigen, vooral echter door afwisseling in den arbeid en door juiste regeling van den arbeidsduur en de rustpoozen gewaakt worden, en het komt ons dus voor, dat deze rubriek van gevaarlijke werkzaamheden in de wet niet mag ontbreken.

Het is waar, dat in artikel 6 bepaald is, dat de regeling, in artikel 5 vastgesteld, bij algemeenen maatregel van bestuur kan aangevuld worden, hetgeen zeer zeker, met het oog op de wisselvalligheid van vele technische bewerkingen, eene zeer nuttige bepaling is, doch die aanvulling zal, om van kracht te blijven, binnen zekeren tijd door de wet moeten bekrachtigd worden. Deze omslachtige weg zal althans voor de hier bedoelde werkzaamheden, die reeds terstond voorziening

vereischen, kunnen vermeden worden, door die met name in de wet te vermelden.

Verder is het niet voldoende, dat slechts de personen beschermd worden, die den eigenlijken gevaarlijken arbeid verrichten, doch ook zij, die in de nabijheid der werktuigen of in de lokalen, waar de dampen ontwikkeld worden, werkzaam zijn. Het zou dus overweging verdienen de woorden: *arbeid*, *waarbij* in de gevallen *a*, *c* en *d* te vervangen door: *arbeid aan of in de nabijheid van werktuigen*, *toestellen* en in *b* door: *arbeid in lokalen*, *waar*, enz.

Dat de wetgever overigens in het ontwerp slechts algemeene regelen gesteld heeft en de bijzondere bepalingen door algemeene bestuursmaatregelen wil geregeld zien, kan niet anders dan toejuiching vinden. Vooreerst zijn de meeste dier bepalingen niet vatbaar voor discussie door de staten-generaal, als te zeer van technischen aard, en bovendien zou de wet dan te veel in bijzonderheden moeten treden en daarbij herhaaldelijk gewijzigd moeten worden, wegens de snelle en talrijke veranderingen, die vele technische bereidingen ondergaan en waarbij òf nieuwe gevaarlijke bewerkingen òf schadelijke stoffen in toepassing gebracht worden. Ook worden telkens nieuwe beschuttingsmiddelen uitgevonden en worden bestaande veranderd, zoodat met dit alles door een nieuw koninklijk besluit kan rekening gehouden worden.

Daarbij zal de regeering zich door hare ambtenaren van toezicht en deskundigen laten voorlichten. Dit toezicht wordt in het wetsontwerp geregeld in de artikelen 9, 10 en 11, waarin de bepalingen vervat zijn aangaande de inlichtingen en kennisgevingen, welke de ondernemers aan den inspecteur en den burgemeester hunner woonplaats hebben te verstrekken en de opgaven, welke deze laatste aan den inspecteur moet doen van de fabrieken en werkplaatsen in de gemeente, het aantal daarin werkzaam zijnde arbeiders, de gebezigde krachtwerktuigen, enz. Dat het aantal der ambtenaren van toezicht, wier bevoegdheid en werkkring door een algemeenen maatregel van bestuur zal worden geregeld, uitbreiding zal moeten ondergaan, spreekt van zelf en volgens de memorie van toelichting wenschte de vorige regeering

daarmede tevens eene reorganisatie van het korps der inspecteurs te doen plaats hebben, zoodanig dat een enkel korps van ambtenaren toezicht zou uitoefenen op de uitvoering der verschillende arbeidswetten.

Bij dit toezicht kunnen zich natuurlijk geschillen voordoen tusschen de werkgevers en de ambtenaren, waarover volgens artikel 13 de minister te beslissen zal hebben. Die beslissing zal uit den aard der zaak voorafgegaan worden door eene raadpleging van onpartijdige deskundigen, en hoewel in de memorie van toelichting gesproken wordt over „een eventuëel op te richten lichaam tot vertegenwoordiging van patroons en werklieden", zou eene meer positieve bepaling omtrent die raadpleging in de wet zelve zeer gewenscht zijn. Zooals door de staatscommissie voor de arbeidsenquête werd voorgesteld, zouden daartoe de kamers van arbeid, nadat daaraan een officiëel karakter zal toegekend zijn, in aanmerking kunnen komen. De oprichting dier kamers zou dus noodzakelijk aan de invoering der veiligheidswet vooraf dienen te gaan.

Onder de middelen, welke in de meeste landen worden toegepast om eene behoorlijke uitvoering der veiligheidswetten te verzekeren, behoort ook de bepaling, dat in de arbeidsruimten reglementen aangaande de voorzorgen, door de arbeiders in acht te nemen, op duidelijk zichtbare wijze moeten opgehangen worden. In artikel 7 van het wetsontwerp komt dus terecht eene bepaling aangaande die voorschriften voor, want het feit staat vast, dat vele arbeiders uit onvoorzichtigheid of onwetendheid de hun aangeboden veiligheidsmiddelen versmaden en zij moeten dus bekend gemaakt worden met de gevaren, waaraan zij zich blootstellen, als zij de noodige voorzorgen niet in acht nemen.

De overige bepalingen van het wetsontwerp kunnen wij hier voorbijgaan, daar wij slechts de hoofdzaken, waarop het bij deze regeling aankomt, in verband met de boven door ons behandelde beginselen, wenschten na te gaan. Hoewel het wetsontwerp der afgetreden regeering nog verschillende wijzigingen en verbeteringen zou dienen te ondergaan, mochten wij het echter met groote voldoening begroeten als een eerste en gewichtige schrede op den weg, die eindelijk ertoe leiden zal

om ook aan onze werklieden die waarborgen tegen ziekten en ongevallen te verleenen, waarop zij, uit het oogpunt der menschelijkheid, rechtmatige aanspraken mogen doen gelden.

Vóór wij eindigen, zij het ons echter nog vergund op een paar maatregelen de aandacht te vestigen, welke, naast de eigenlijke wettelijke voorschriften, in hooge mate tot het beoogde doel zullen kunnen medewerken. Want in de eerste plaats blijven aan de wet steeds gebreken kleven en kan zij niet altijd en in alle gevallen voorzien, doch bovendien is het zeer wenschelijk, dat de industriëelen reeds uit eigen beweging tot de noodzakelijke verbeteringen overgaan en dat zij tot het inzicht komen, hoezeer hun eigen belang de toepassing der beschikbare veiligheidsmiddelen vordert.

Nu is het ontwijfelbaar, dat de onwil van vele fabrikanten om de noodige voorzorgen te nemen, zeer dikwijls voortspruit uit onbekendheid met de voordeelen daarvan, ook voor henzelven. Die kennis te vermeerderen mag dus een uitnemend hulpmiddel geacht worden om de voorzorgsmaatregelen meer ingang te doen vinden. Zulk een middel is o. a. de oprichting van een museum, waar de voorwerpen, die op het voorkomen van ongelukken en het behoud der gezondheid betrekking hebben, *in natura* aanwezig en de veiligheidstoestellen in werking te zien zijn.

Het groote nut van dergelijke musea is elders reeds duidelijk in het licht getreden en in het jongste jaarverslag der oostenrijksche fabrieksinspecteurs wordt met waardeering melding gemaakt van den zegenrijken invloed, dien in Oostenrijk het museum voor fabriekshygiëne te Weenen reeds op de ontwikkeling der veiligheidsmiddelen ten voordeele van de arbeiders heeft geoefend. Veel is dus in dit opzicht ook te verwachten van het museum voor fabriekshygiëne, dat door de amsterdamsche afdeeling der „Vereeniging tot bevordering van fabrieks- en handwerksnijverheid" werd opgericht, waartoe reeds in 1891, vooral naar aanleiding van de veiligheidstentoonstelling in het vorige jaar, werd besloten en dat thans voor het publiek toegankelijk gesteld is, met de zeer nuttige bepaling, dat men aldaar vier dagen in de week vrijen toegang zal hebben, want het is van het grootste gewicht,

dat ook de werklieden het nut van de veiligheidsmaatregelen door eigen aanschouwing leeren begrijpen.

Nog een ander punt verdient hierbij vermelding. Met het oog op de toekomst der veiligheidsmaatregelen is de mededeeling in het jaarverslag der pruisische fabrieksinspecteurs over 1891 zeer bemoedigend, dat in den jongsten tijd bij de machinefabrikanten een algemeen streven valt waar te nemen om geene andere machines meer aan de fabrieken af te leveren, dan zoodanige, die voorzien zijn van de noodige veiligheidsinrichtingen. Dit streven zal ook voor andere machinefabrikanten een prikkel te meer zijn om, met het oog op de concurrentie, denzelfden maatregel in te voeren. Op die wijze zal deze dus meer en meer algemeen worden en mogen wij de hoop koesteren, dat dientengevolge mettertijd geene andere, dan veilige machines meer verkrijgbaar zullen zijn en de ondernemers dus allen genoodzaakt zullen zijn er gebruik van te maken.

In het algemeen schijnen al deze verschijnselen wel het bewijs te leveren, dat de arbeider, wat de zorg voor zijne gezondheid en veiligheid betreft, eene betere toekomst te gemoet gaat. Moge die toekomst ook voor ons land spoedig aanbreken, dan zal weder een nieuwe, zeer belangrijke schakel zijn aangebracht in de keten, die meer en meer het welzijn en de welvaart van den werkman met de belangen der gansche samenleving zal verbinden.

ZUTFEN, 1894. Dr. A. J. C. SNIJDERS.

EENE STAATSRECHTELIJKE KETTERIJ.

„De dagen van opwinding en hartstocht, die wij thans beleven, gaan voorbij. Daarna is weder het woord aan de nuchtere feiten en aan de nuchtere waarheid omtrent personen en zaken."

Deze woorden, in de vergadering der kiesvereeniging „Vooruitgang" te Rotterdam van 28 Maart j.l. gesproken door het op 10 April daaraanvolgende herkozen kamerlid, dr. R. P. Mees R.Azn., geven mij aanleiding thans, nu de verkiezingsstrijd achter den rug is, een enkel in die veelbewogen dagen druk gebezigd argument kalm van naderbij te beschouwen.

Het kiesrechtvraagstuk zelf, dat de hoofdschotel van de polemiek dier dagen uitmaakte en eigenlijk de eenige schotel had moeten zijn, wensch ik geheel buiten bespreking te laten. Het is alleen één der bijgerechten, waarvan vooral de tegenstanders van het ministerie een bovenmatig gebruik hebben gemaakt, dat mij zal bezighouden.

De vraag kan rijzen of dit bijgerecht, dat vermoedelijk alleen om tactische redenen, ten einde de aandacht van de hoofdzaak af te leiden, ter tafel gebracht is, eene afzonderlijke behandeling verdient, en of het niet wenschelijker zoude zijn thans, nu de strijd gestreden is, daaraan geen verdere opmerkzaamheid te schenken. Toch meen ik dat een nadere beschouwing nuttig kan zijn, omdat het hier geldt eene ketterij op staatsrechtelijk gebied, welke, indien zij ingang zoude vinden, een voor de ontwikkeling onzer constitutioneele instellingen nadeeligen invloed zoude kunnen uitoefenen.

Ik doel op hetgeen over de verhouding tusschen kiezers en vertegenwoordigers, op hetgeen over het imperatief mandaat is gesproken en geschreven.

Zooals bekend is, heeft na de ontbinding van de tweede kamer der staten-generaal het bestuur der „Liberale Unie" op 19 Maart j.l. aan de kiesvereenigingen, leden der „Liberale Unie", een circulaire verzonden, waarin de wenschelijkheid werd betoogd dat bij de verkiezingen op 10 April daaraanvolgende alleen die candidaten zouden worden gesteld, die met volle overtuiging verlangden mede te werken aan de finale kiesrechtuitbreiding in den zin, waarin de regeering haar had voorgesteld en de minister Tak van Poortvliet haar met kracht had verdedigd.

Instemmende met de aan die circulaire ten grondslag liggende gedachte, werd door verschillende liberale kiesvereenigingen èn van de afgetreden leden èn van de nieuwe candidaten een schriftelijke verklaring gevraagd, ten einde allen twijfel weg te nemen omtrent het standpunt dat zij omtrent het kiesrechtvraagstuk innamen.

Zoo nam de kiesvereeniging „Burgerplicht" te Amsterdam een motie aan, waarin zij als haar oordeel uitsprak „dat 's lands belang vereischte dat de aanstaande tweede kamer *zoo spoedig mogelijk* een kieswetontwerp op *denzelfden breeden* grondslag als het door de regeering ingetrokken ontwerp behandelde en aannam", en vroeg ook aan de afgetreden afgevaardigden of zij zich „met de zienswijze in die motie neergelegd" konden vereenigen. En zoo stelde „de liberale kiesvereeniging Rotterdam" — en bij deze twee voorbeelden wensch ik mij te bepalen — de termen der bovenvermelde circulaire overnemende, aan afgetreden leden en nieuwe candidaten de vraag „of zij met volle overtuiging verlangden mede te werken aan de finale kiesrechtuitbreiding in den zin, waarin de regeering haar had voorgesteld en de minister Tak van Poortvliet haar met kracht had verdedigd."

Deze vragen schenen aanstoot te geven. Immers mr. J. G. Gleichman schreef aan de kiesvereeniging „Burgerplicht" o. a.:

„Wie van mij verwacht dat ik mij, hetzij een bepaald mandaat, hetzij een verbod om aan eenige voor te stellen

wijziging mijn stem te geven, zou laten welgevallen, bedriegt zich ten eenenmale. Ik onderwerp mij aan geenerlei voorwaarde die mij zou weerhouden om in volle vrijheid, naar de inspraak van mijn geweten te stemmen; aan geenerlei voorwaarde, die mijn overtuiging zou vastleggen aan zekere door anderen voor mij uitgedachte en gestelde formule. Tot nog toe verkeerde ik in de meening — en bij die meening volhard ik — dat het volgen van een andere gedragslijn mij verboden wordt, niet door mijn opvatting van persoonlijke onafhankelijkheid alléén, maar door mijn trouw tevens aan de constitutioneele beginselen en aan die van de grondwet, welke ik niet denk te verloochenen".

En dr. R. P. Mees R.Azn. nam in zijn antwoord aan het bestuur van „de liberale kiesvereeniging Rotterdam" deze zinsnede op:

„Ik stel op den voorgrond dat ik in geen geval bereid zou zijn mij te voegen naar een mij gedicteerde verklaring, zooals door u, in aansluiting aan het bestuur der „Liberale Unie" van mij wordt gevraagd, zelfs indien ik tegen den inhoud der verklaring geen bedenking had."

Was er reden voor dien aanstoot? Was er aanleiding om „het bestuur der „Liberale Unie" en zijn volgelingen" — het zijn woorden der *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, die ik bezig — van „politiek terrorisme" te beschuldigen? Ziedaar de vraag, die ik wensch te beantwoorden.

Indien het bij de keuze van volksvertegenwoordigers alleen er om te doen was om af te vaardigen onafhankelijke, zelfstandige mannen van erkende bekwaamheid, de heeren Gleichman en Mees zouden gerechtigd zijn geweest zich uit te laten, gelijk zij gedaan hebben. Doch voor een goed samengestelde tweede kamer wordt meer vereischt. Vooreerst is noodig dat de volksvertegenwoordiging zij „volksorgaan, uitdrukking van de staatkundige denkbeelden in den boezem van het volk levende"[1]. Het is niet zoozeer te doen om daarin te doen zetelen de bekwaamsten, als wel de geschiksten, d. w. z. „de zoodanigen, die in de hoogste mate

[1] Prof. mr. J. T. Buys, *De Grondwet*, deel I blz. 377.

de eigenschappen bezitten, welke op de plaats welke zij zullen innemen vóór alles gevorderd worden" [1]. Immers, zoo vervolgt prof. Buys: „de bekwaamsten zijn daarom nog de geschiksten niet. Hoe zal een vergadering, geroepen om er toe mede te werken dat de staat aan zijn bestemming beantwoorde, dat wil zeggen dat hij — voorzoover dit op zijn weg ligt — de behoeften in den boezem van het volk levende naar vermogen bevredige, aan die roeping kunnen voldoen, wanneer zij van de bestaande behoeften niet innig doordrongen is, wanneer zij die niet medegevoelt gelijk het volk zelf. De bekwaamsten in den lande mogen nog zoo hoog staan boven de eigenlijke volksorganen, zij zijn in de wetgevende vergadering toch eigenlijk de bekwaamsten niet, omdat, hoe groot hunne kennis ook zijn moge, daaraan juist datgene ontbreekt, wat hier niet gemist kan worden."

Wanneer de volksvertegenwoordiging aan deze eischen beantwoorden moet, dan volgt reeds daaruit dat de kiezers niet kunnen volstaan met zich af te vragen of een candidaat voor de tweede kamer is een bekwaam, onafhankelijk, zelfstandig man, doch tevens onderzoek moeten doen naar de staatkundige denkbeelden van hem, op wien zij voornemens zijn hun stemmen uit te brengen. Dit is trouwens bijna altijd zoo begrepen. Nooit — de eerste jaren na 1848 misschien uitgezonderd — heeft men er bezwaar in gezien dat een candidaat zich omtrent zijne politieke gevoelens uitliet; nooit heeft men bij de beslissing der vraag of men dezen of genen candidaat zou stellen voor de tweede kamer alleen de bekwaamheden der candidaten vergeleken; steeds was het de politieke kleur, die het eerst in aanmerking kwam en bij de beslissing den doorslag gaf.

Deze practijk volgende, handelde men geenszins in strijd met de bepaling der grondwet (het tegenwoordige artikel 86), die voorschrijft dat „de leden stemmen, elk volgens eed en geweten, zonder last van of ruggespraak met hen, die benoemen." Deze bepaling, die sedert 1798 in den een of anderen vorm in alle onze grondwetten, die van 1801 uitge-

[1] Buys, t. a. p. blz. 378.

zonderd, voorkomt, heeft, zooals prof. Buys opmerkt „vooral historische beteekenis; het moet voor Europa in het algemeen de grenslijn aanduiden tusschen het middeneeuwsche recht en het moderne, voor Nederland in het bijzonder het onderscheid tusschen het staatsrecht van de oude republiek en dat hetwelk in 1798 werd ingewijd." [1] Terwijl in de oude republiek de staten-generaal vormden „een congres van afgezanten (van souvereine gewesten), die over gemeenschappelijke belangen kwamen handelen, maar deze toch altijd beoordeelden uit het oogpunt der bijzondere belangen, van welke zij de dragers waren", [1] hebben onze tegenwoordige staten-generaal het algemeen belang te vertegenwoordigen, een publiek recht uit te oefenen, aan den staat toebehoorende. Zoo onmisbaar als de lastbrieven der afgevaardigden zijn in het staatsrecht der oude republiek, zoo weinig is daarvoor plaats, waar aan den koning in overleg met de vertegenwoordiging de souvereiniteit wordt toevertrouwd.

Doch daarmede is nog geenszins gezegd dat er geenerlei verband bestaat tusschen kiezers en vertegenwoordigers. „Wanneer de Grondwet aan de staten-generaal aandeel heeft gegeven in de uitoefening van de hoogste macht," zoo lezen wij bij Buys [2], „dan geschiedde dit in de onderstelling, dat zij door hun oorsprong de getrouwe afbeelding zijn zouden van de politieke meeningen en beginselen, welke bij het kiezersvolk zelf leven. Het is de taak van den kiezer te zorgen dat die politieke homogeneïteit besta en bestaan blijve." En daarna de meening besprekende van sommige candidaten in de eerste jaren na 1848, die weigerden te zeggen hoe zij dachten over aanhangige wetsontwerpen en het afleggen eener politieke geloofsbelijdenis niet te rijmen achtten met hunne vrijheid van handelen, vervolgt prof. Buys: „Zonderlinge bewering inderdaad: men wil dat de kiezers zoeken naar gelijkgezinden en toch zouden zij omtrent de gezindheid van de voorgedragen candidaten geen inlichtingen mogen inwinnen."

---

[1] Buys t. a. p. blz. 450.
[2] T. a. p. blz. 458.

In het voorafgaande is, mijns inziens, voldoende betoogd, dat in het algemeen het onderzoek naar de politieke geloofsbelijdenis der candidaten niet alleen geoorloofd is, maar zelfs plichtmatig.

De mogelijkheid is daarmede evenwel nog niet uitgesloten dat het bestuur der „Liberale Unie" en de kiesvereenigingen, die zijn voorbeeld volgden, een goed beginsel verkeerd toepasten, te veel in details afdaalden en daardoor de zelfstandigheid der afgevaardigden meer beperkten dan geoorloofd en wenschelijk is.

Bij het onderzoek van dit punt mag echter ééne zaak niet uit het oog verloren worden, nl. dat de circulaire van het bestuur der „Liberale Unie" uitgevaardigd en de bedoelde brieven geschreven werden *na een ontbinding;* na een ontbinding, uitgesproken omdat het der regeering onmogelijk was gebleken met de oude tweede kamer eene bevredigende regeling van het kiesrecht tot stand te brengen.

De ontbinding nu stelt de grondwet zich voor — om ook hier wederom de woorden van Buys [1] aan te halen —, „als het recht van de kroon om te onderzoeken of de vergadering welke de groote macht die zij uitoefent enkel ontleent aan het feit dat zij Volksvertegenwoordiging is, dat karakter wel inderdaad bezit. In normale tijden kan dat onderzoek achterwege blijven, omdat men in de periodiek terugkeerende verkiezingen een afdoend middel bezit om het onmisbaar verband tusschen kiezers en gekozenen te handhaven. Maar er kunnen anormale omstandigheden voorkomen, gebeurtenissen welke door de kiezers anders opgevat dan door de gekozenen, het noodzakelijk verband plotseling verbreken."

Ligt het nu niet in den aard der zaak dat, waar een ontbinding is uitgesproken, de kiesvereenigingen al het mogelijke doen om te zorgen dat er tusschen kiezers en gekozenen verband blijve bestaan? Getuigt het niet van politiek beleid, maatregelen te nemen om de nieuwe kamer een zoo getrouw mogelijke vertegenwoordiging te doen zijn van het kiezersvolk?

[1] T. a. p. blz. 303.

Ik meen dat moeilijk een ontkennend antwoord op deze vragen gegeven worden kan. Immers hoe hooge eischen men aan de onafhankelijkheid en zelfstandigheid der volksvertegenwoordigers moge stellen, waar aan de kiezers de vraag wordt voorgelegd of de bestaande vertegenwoordiging nog altijd de getrouwe uitdrukking is van hunne staatkundige meeningen, daar mag omtrent de politieke gevoelens der vertegenwoordigers ten aanzien van het vraagstuk dat tot de ontbinding leidde, niet de minste twijfel blijven bestaan.

De kiezers hadden recht te weten, of de candidaten voor het lidmaatschap der tweede kamer van meening waren dat 's lands belang vereischte dat de aanstaande tweede kamer zoo spoedig mogelijk een kiesrechtontwerp op *denzelfden breeden* grondslag als het door de regeering ingetrokken wetsontwerp behandelde en aannam; zij hadden recht te weten of de candidaten met volle overtuiging verlangden mede te werken aan de finale kiesrechtuitbreiding in den zin, waarin de regeering haar had voorgesteld en de minister Tak van Poortvliet haar met kracht had verdedigd. Ontzegde men hun dit recht, men zoude hun dan even goed den toegang tot de stembus kunnen weigeren, en de beslissing der vraag wie naar de tweede kamer zouden afgevaardigd worden aan het lot toevertrouwen.

Te meer verwondering baren mag het verzet tegen de aan de candidaten gedane vragen, omdat deze van dien aard waren dat, zelfs al ware geen ontbinding uitgesproken, het stellen daarvan alleszins geoorloofd kon genoemd worden.

De vraag aan wie invloed zal gegeven worden op de richting, waarin de staat bestuurd wordt; of men stem zal geven aan allen, die men met eerbiediging der grondwet tot de stembus toelaten kan, dan wel of men de kiesrechtuitbreiding zoo beperkt zal houden als in de bestaande omstandigheden nog mogelijk zal blijken te zijn, — waarlijk, indien men omtrent eenig vraagstuk éénheid van denken tusschen kiezers en gekozenen mag verlangen, zeer stellig omtrent dit. Immers het belang en de toekomst van het vaderland, de richting van wetgeving en staatsbestuur hangen daarvan af. Omtrent dit punt diende dus in de eerste plaats klare wijn

geschonken te worden; de zelfstandigheid der vertegenwoordigers werd in geen enkel opzicht geschonden door hun het blootleggen hunner meening omtrent deze belangrijke kwestie te vragen.

Deze zelfstandigheid werd evenmin geschonden, waar de kiezers zich vergewisten of een candidaat deelde de door de regeering gehuldigde interpretatie der grondwet.

Men meene niet dat ik in het algemeen de kiezers geschikt en bevoegd acht tot het interpreteeren der wetten. Een dergelijke geschikt- en bevoegdverklaring uit te spreken zij verre van mij, wien èn studie èn beroep van nabij bekend maakten met de moeilijkheden, aan de wetsinterpretatie verbonden.

Doch de vraag, die het hier geldt, is eene andere; men vergete toch niet dat het „bij wetten van eenigen omvang meer regel dan uitzondering (is) dat tegen sommige van hare bepalingen grondwettige bezwaren worden aangevoerd" [1]. Men behoeft nog geenszins aan de oprechtheid dier grondwettige bezwaren te twijfelen om van oordeel te zijn dat door iemands meening omtrent een voorgestelden maatregel, zij het ook onbewust, groote invloed wordt uitgeoefend op zijn grondwettige bezwaren. [2]

Waar nu zoowel aan de zijde van hen, die de door de regeering voorgestelde kiesrechtuitbreiding in overeenstemming achtten met de grondwet, als van hen, die daarin strijd met de grondwet zagen, tal van eerlijke, betrouwbare mannen stonden, mannen, door studie en opleiding bij uitstek geschikt om als gidsen bij de interpretatie der wetten dienst te doen, daar kon men den kiezers, die van oordeel waren dat 's lands belang de totstandkoming dier voorge-

---

[1] Buys, t. a. p. blz. 637.

[2] De juistheid van dit oordeel heeft bevestiging gevonden in hetgeen de heer Van Houten schrijft in zijne *Staatkundige Brieven*, n°. 18/19 op blz. 141, verschenen nadat dit opstel reeds ter zetterij was. Na verklaard te hebben dat in het laatste ontwerp-Tak van grondwetsschennis in objectieven zin geen sprake is, vervolgt de heer Van Houten: »Maar grondwetsschennis is er ook in subjectieven zin — en hierop komt het in dezen in de eerste plaats aan — wanneer iemand stemt voor een wetsontwerp, waarin kenmerken als kenmerken van geschiktheid en welstand zijn aangegeven, welke hij voor zich niet als zoodanig kan erkennen."

stelde kiesrechtuitbreiding eischte, het recht niet ontzeggen hunne stemmen te weigeren aan candidaten, die misschien wel die kiesrechtuitbreiding wenschelijk achtten, doch zich tevens verplicht rekenden haar wegens grondwettige bezwaren te bestrijden.

Wil men de politieke homogeneïteit tusschen kiezers en gekozenen handhaven, zoo is het onmogelijk tot eene andere conclusie te komen.

De aan de zijde der regeering staande kiezer, die zijn stem uitbracht op een candidaat, zonder zich vooraf te vergewissen dat diens eed van getrouwheid aan de grondwet voor hem geen beletsel zou zijn om zich in de tweede kamer te scharen onder de voorstanders der door de regeering voorgestelde kiesrechtuitbreiding, zou even zonderling handelen als een client, die de behartiging zijner zaak opdraagt aan een advocaat, zonder zich bevorens de zekerheid te verschaffen dat die advocaat door zijn eed om „geen zaak te verdedigen, die hij in gemoede niet gelooft rechtvaardig te zijn" niet verhinderd werd die zaak op zich te nemen.

Het schijnt den heeren Gleichman en Mees bijzonder gegriefd te hebben, dat men bij het onderzoek naar het standpunt dat zij innamen hunne instemming vroeg met eene vooraf door anderen uitgesproken meening. Ik meen echter met alle bescheidenheid dat den beiden heeren hun onafhankelijkheidsgevoel hier parten heeft gespeeld. Zeer zeker, de eisch aan candidaten gesteld dat zij volkomen instemmen met een door de kiezers opgemaakte „eigen geloofsbelijdenis", waarin soms „in kleine bijzonderheden" de eigen denkbeelden der kiezers omtrent de groote aanhangige vraagstukken van staatsbestuur worden omschreven, heeft, zooals Buys opmerkt,[1] zijne „eigenaardige bezwaren; door te eischen dat alle candidaten zich naar denzelfden maatstaf voegen, worden allen die buiten de maat vallen uitgesloten, en daaronder dikwijls ook zij, die als de besten en voortreffelijksten bekend staan. Immers hoe grooter de zelfstandigheid is van een candidaat en hoe grondiger zijn kennis van ons staatsbestuur,

[1] T. a. p. blz. 455.

hoe zeldzamer het zal gebeuren, dat hij volkomen kan instemmen niet enkel met de algemeene beginselen, maar ook met al de bijzondere bepalingen van een uitvoerig programma."[1] Doch de heeren Gleichman en Mees schijnen bij hunne antwoorden vergeten te hebben, dat het hier niet gold instemming met al de bijzondere bepalingen van een uitvoerig programma, doch adhaesie aan het standpunt, bij de regeling van het kiesrechtvraagstuk door de regeering ingenomen; zij schijnen te hebben vergeten dat hier niet door de kiesvereenigingen een bepaalde verklaring gedicteerd werd, doch dat den candidaten eenvoudig hun gevoelen werd gevraagd omtrent het vraagstuk, waarover tusschen de regeering en de meerderheid der tweede kamer een conflict was ontstaan.

Waarlijk, onder deze omstandigheden was er geen reden om, zooals de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* deed, de „mannentaal" van mr. Gleichman tegenover het „politiek terrorisme" van het bestuur der „Liberale Unie" en van zijn volgelingen te stellen; — men kan veilig de eerste qualificatie rangschikken onder de groote woorden, de tweede onder de insinuatiën, welke beide gedurende de verkiezingsperiode rijkelijk in de kolommen van het hoofdorgaan der oppositie tegen de regeering te vinden waren.

Integendeel, wanneer men rustig op zijn studeerkamer de houding van het bestuur der „Liberale Unie" en de antwoorden der heeren Gleichman en Mees toetst aan de ware constitutioneele beginselen, zooals deze zoo helder door mijn diepbetreurden, hooggeachten leermeester Buys zijn uiteengezet, dan kan de conclusie geene andere zijn dan dat het bestuur der „Liberale Unie" toonde het juiste begrip te hebben van de verhouding tusschen kiezers en gekozenen, terwijl de antwoorden der heeren Gleichman en Mees hun oorsprong vonden in eene staatsrechtelijke ketterij.

ROTTERDAM, 24 April 1894. Mr. S. J. L. VAN AALTEN Jr.

---

[1] De spatieering is van mij.

HERVORMING VAN HET WESTINDISCH BESTUUR.

Onder bovenstaanden titel heeft de heer H. Pyttersen Tz., in de aflevering van dit tijdschrift van November 1893, zijn beschouwingen uiteengezet over de wetsontwerpen, die in 1892 door den minister van koloniën werden ingediend tot regeling van de wijze van beheer en verantwoording der koloniale geldmiddelen van Suriname en Curaçao en tot wijziging van de regeeringsreglementen voor die westindische bezittingen.

Door het aftreden van het kabinet is over het lot dezer wetsontwerpen beslist. Misschien zullen in de aanstaande zitting der tweede kamer door den nieuwen minister van koloniën andere ontwerpen van gelijke strekking worden ingediend, maar dit is al even onzeker als de vraag of zij, ingediend zijnde, in behandeling zullen komen en afgedaan zullen worden. Ook in die zitting zal het kiesrecht de behandeling van alle andere vraagstukken vermoedelijk wel beheerschen. In die onzekerheid acht ik het nuttig, zoowel over de genoemde wetsontwerpen als over de beschouwingen van den heer Pyttersen mijne meening te zeggen, opdat zij, die later over deze onderwerpen zullen moeten oordeelen, dit met nog meer voorlichting zullen kunnen doen.

De heer Pyttersen vangt zijn artikel aan met te wijzen op de weinige aandacht, die de genoemde wetsontwerpen hebben ondervonden; niet, zegt hij, van de zijde van het publiek, want zijne belangstelling in koloniale zaken is in den regel gelijk nul, maar ook van de pers, die zich in den laatsten

tijd anders nog al aan Suriname liet gelegen liggen. Dat gebrek aan belangstelling van de zijde van het publiek is helaas! maar al te waar. Ofschoon Nederland zoo ontzettend veel aan zijne koloniën heeft te danken, doet het alsof het zich daarvan niet bewust is. Indien het zich eens een nederlandschen staat en eene nederlandsche nationaliteit trachtte te denken zonder de Oost, zou het misschien tot bezinning komen. Indien het zich eens wilde herinneren wat er in Nederland zoo al met indische schatten is tot stand gebracht, zou dit misschien zijn kleinsteedschen geest verruimen en zijn hart wat warmer doen kloppen voor de bron van zooveel goeds. Nog onlangs trof mij weer een bewijs van zijne lauwheid. De dagbladen meldden namelijk dat de *Indische Tolk* eerlang bij gebrek aan abonnenten zal ophouden te bestaan. Bij onderzoek is mij gebleken dat dit bericht juist is en de uitgave van de *Indische Tolk* met 1 Juli a. s. zal worden gestaakt. Met den heer Quarles van Ufford, die het gerucht in de *Economist* besprak, betreur ik het dat dit weekblad wegens gebrek aan belangstelling van de zijde van het publiek moet verdwijnen. Ook vroegere periodieke werken betrekkelijk de koloniën en misschien ook tegenwoordige hadden of hebben te strijden met dat gemis van belangstelling. Al neemt men aan dat zij er soms aanleiding toe geven door hunne heftigheid en veelal persoonlijken strijd, dan nog zou de vraag overblijven of een periodiek werk aan de koloniën gewijd, al behandelde het niets dan zaken en al bleef alle geschreeuw of geschetter daarbuiten, toch wel op voldoenden steun zou kunnen rekenen. Men wil wel indische baten, maar zijne belangstelling toonen in de koloniën, zich op de hoogte stellen van indische politiek, daarvan is en blijft Nederland afkeerig. Nog eens, 't is treurig, maar 't is waar.

De beschouwingen van den heer Pyttersen over de voorgestelde herziening van het west-indisch bestuur dragen een vrij radicaal karakter. Hij meent dat het belang van Suriname eene meer ingrijpende wijziging van het regeeringsreglement vordert en dat de regeeringsvoorstellen tot eene definitieve keuze hadden moeten leiden, òf zelfbestuur, maar dan ook wegneming der beletselen, die de vrije, zelfstandige ontwik-

keling der kolonie tegenhouden en voorbereiding der toekomstige algeheele autonomie, òf vermeerdering der inmenging van het opperbestuur in het beleid der kolonie, maar dan ook geen tweeslachtigheid meer en met krachtige hand het bestuur gevoerd zonder een zoogenaamde vertegenwoordiging door de ingezetenen. En zijne verdere beschouwingen zijn een geregeld betoog, dat het eerste gekozen en tot zelfbestuur besloten had moeten worden.

Misschien hebben sommigen het radicaal karakter van zijn betoog toegeschreven aan de algemeene politieke gezindheid van den schrijver, ik geloof echter veeleer dat het is te wijten aan de omstandigheid, dat de Pyttersen, ofschoon van Suriname eene bijzondere studie gemaakt hebbende, geene koloniën van nabij kent en hare inrichting daarom te zeer beoordeelt naar de eischen en behoeften van een europeeschen staat. De toestanden in zoodanigen staat zijn echter zoo verschillend van die, welke in koloniën in andere werelddeelen worden aangetroffen, dat, waar dit verschil niet aanhoudend in het oog wordt gehouden, er ook steeds gevaar bestaat om in het oordeel over maatregelen van koloniaal bestuur mis te tasten.

De strekking van het regeeringsvoorstel was niet om eene algemeene wijziging te verkrijgen van het regeeringsreglement, dat in 1865 werd vastgesteld, maar alleen om op enkele punten duidelijk te doen uitkomen wat destijds werd bedoeld en in enkele leemten van dat reglement te voorzien. Voor zoover er in de beginselen van bestuur verandering werd gebracht, beoogde het ontwerp eene versterking van het gezag van het opperbestuur en van zijn vertegenwoordiger in de koloniën, den gouverneur.

Zoo als gewoonlijk is het oordeel der tweede kamer over den voorgestelden maatregel zeer verschillend geweest. Naar het gevoelen van verscheiden leden ging hij niet ver genoeg in de versterking van het gezag, en daar die leden betwijfelden of de invloed der koloniale staten wel gunstig is geweest voor de behartiging van het algemeen belang der kolonie, wenschten zij die staten te vervangen door een kolonialen raad.

Andere leden hadden liever gezien dat meer in eene tegenovergestelde richting ware gestuurd en aan de kolonie meer zelfbestuur ware gegeven.

Tusschen die twee uiteenloopende gevoelens heeft de minister van koloniën Van Dedem, met de bescheidenheid die hem in koloniale hervormingen eigen was, het midden gehouden en ik geloof dat hij daarmede ten aanzien van Suriname juist heeft gehandeld.

Het regeeringsreglement van 1865 was zoo goed als de omstandigheden destijds toelieten. Wel is het niet onberispelijk, doch men vergete niet dat het het eerste regeeringsreglement was, dat voor Suriname werd vastgesteld. Zoo heeft, naar veler oordeel, de ervaring niet bewezen dat de vertegenwoordiging der koloniale staten bijzonder heilzaam is geweest. Zij werd gehandhaafd omdat men zich aan het verleden gebonden achtte, maar velen meenen dat de voorspelling van den heer W. van Goltstein, dat het gevolg van het reglement zou zijn òf dat de gouverneur de slaafsche dienaar zou worden van de staten, òf dat de geheele vertegenwoordiging eene ijdele vertooning zou blijken, door de ondervinding is bewaarheid. Men heeft trouwens, volgens sommigen, in de surinaamsche pers een thermometer, die in dit opzicht het beleid der kolonie vrij wel zou aanduiden. Hoort gij niets van Suriname, wees dan verzekerd, zeggen zij, van de overeenstemming tusschen den gouverneur en de staten, maar schreeuwt de pers, wees dan verzekerd dat er een man aan het bewind is, die een eigen wil heeft en dien weet door te voeren.

Maar wat hiervan ook zijn moge, niet daarin schuilt de voorname oorzaak der geringe welvaart van Suriname. Die hoofdoorzaak is hierin gelegen, dat het nederlandsch element aldaar nog in zoo geringe mate aanwezig is. Het is deze omstandigheid, die geheel uit het oog wordt verloren door hen, die, gelijk de heer Pyttersen, aan Suriname meer politieke zelfstandigheid wenschen te geven. Hij vraagt bijv. waarom in Suriname niet uitvoerbaar zou zijn, wat in Britsch-Guyana uitvoerbaar bleek en aldaar goed werkt? Doch die vraag kan slechts bevreemding wekken. Britsch-Guyana

toch bezit een sterk overheerschend element van *pur sang* Engelschen, die in alle takken van bestuur en in handel, nijverheid en grooten landbouw alle plaatsen bezetten, zoodat het creolen-element geheel in hen opgaat. Daar vindt men dan juist het tegenovergestelde van 't geen men in Suriname aantreft. Dat sterk vertegenwoordigd engelsch element is de oorzaak van den bloei van Britsch-Guyana. Laat in Suriname het nederlandsch element ook zoo vertegenwoordigd zijn en ook daar zal uitvoerbaar blijken en goed werken, wat in Demerara uitvoerbaar bleek en goed werkt. Maar zoo lang 't nederlandsch element aldaar niet overheerschend is, zal het eene politieke fout zijn aan Suriname meer staatkundige zelfstandigheid te geven. Dit zou er slechts toe leiden om de kolonie meer en meer van het moederland te vervreemden en van Suriname te maken òf eene republiek van mulatten òf eene autocratie van enkele familiën.

Wat Suriname noodig heeft is nederlandsch kapitaal en vooral nederlandsche mannen van uitstekend gehalte, die uitgezonden worden voor betrekkingen van den staatsdienst of er zich gaan vestigen voor zaken van handel, landbouw en nijverheid. Eerst daarna zal er van grootere autonomie op politiek terrein sprake kunnen zijn.

Zij, die aan Suriname meer zelfbestuur wenschen te geven, dringen ook aan op eene uitbreiding van het kiesrecht. In de *Nieuwe Surinaamsche Courant* van den 4den Maart l.l., wordt daarvoor almede een warm pleidooi gevoerd. Nu erken ik dat de regeling van het kiesrecht in Suriname verbetering eischt en de census aldaar lager kan gesteld worden dan hij thans is, maar toch hoop ik dat bij die wijziging groote voorzichtigheid zal betracht worden. Ook bij die regeling vergete men niet dat, op de weinige Nederlanders na, de geheele bevolking bestaat uit de meest heterogene bestanddeelen, die slechts dit ééne gemeen hebben, dat zij al heel weinig voor Nederland gevoelen.

Men dringt ook aan op het instellen van plaatselijke besturen, vooral in Nickerie en Coronie. De afgezonderde ligging dier districten zou zeker zoodanig bestuur wenschelijk maken, maar uit welke personen zullen die besturen worden

saamgesteld? Ben ik wel ingelicht, dan zou daarvoor in Coronie alleen in aanmerking kunnen komen de districts-geneesheer, die onder de contrôle staat van den districts-commissaris en in Nickerie slechts een drietal personen, op wier handelingen de districts-commissaris almede toezicht moet houden. Hieruit blijkt, dat de tijd voor het instellen van plaatselijke besturen nog niet gekomen is, en met den minister Van Dedem geloof ik dan ook, dat aan de natuurlijke ontwikkeling dier instellingen, zooals de zoo eigenaardige toestanden in Suriname die zullen meebrengen, de vrije loop behoort te worden gelaten.

Op twee punten heeft de wetsvoordracht van genoemden minister mij echter teleurgesteld.

Hiervoren heb ik de redenen vermeld waarom mij de uitbreiding van het nederlandsch element in Suriname zoo noodig en wenschelijk voorkomt. Maar juist omdat ik dat belang zoo hoog stel, heb ik het betreurd dat de minister Van Dedem in § 5 van zijne memorie van toelichting zich afkeerig betoonde van het denkbeeld om nog meer ambtenaren door de kroon te laten benoemen of in meer betrekkingen door detacheering van personeel uit Nederland te voorzien. Ik geloof niet dat de gronden, die daarvoor werden aangevoerd, afdoende zijn. De ingezetenen der kolonie moeten natuurlijk niet van den staatsdienst worden uitgesloten, maar ook langs den ambtelijken weg kon ter versterking van het nederlandsch element meer gedaan worden dan thans geschiedt. Ik hoop dan ook dat de opvolger van den minister in dit opzicht eene andere zienswijze zal zijn toegedaan en, waar dit wenschelijk en nuttig voorkomt, voor de uitbreiding van dat element gebruik zal maken van de gelegenheid, die artikel 35 van het regeeringsreglement daartoe aanbiedt.[1]

Het tweede punt, waaromtrent 's ministers antwoord mij heeft teleurgesteld en waarin ik geheel instem met den heer Pyttersen, is de kwestie van een onderzoek naar de natuur-

[1] De eerste alinea van dat artikel luidt: »De Gouverneur benoemt, schorst en ontslaat alle ambtenaren in de kolonie, wier benoeming, schorsing of ontslag niet door den Koning aan zich voorbehouden of bij algemeene verordeningen aan anderen opgedragen is."

lijke gesteldheid der kolonie. Ik laat nu daar of, zooals in het voorloopig verslag der Kamer gevraagd werd, in het regeeringsreglement de bepaling zal worden opgenomen, dat het doen van onderzoekingen omtrent de natuurlijke gesteldheid van de kolonie behoort tot de taak van het koloniaal bestuur. Als de minister geantwoord had dat dit zoo van zelf spreekt, dat daarvoor geen voorschrift noodig is, het zou zich laten verklaren. Maar de minister vond geen vrijheid voor dergelijk voorstel, omdat er geen zekerheid bestaat omtrent de kosten van zoodanig onderzoek en het nut, dat er tegenover staat. Nu is het waar dat er omtrent de kosten van zulk onderzoek geene zekerheid bestaat, doch de bepaling in het regeeringsreglement zou daaromtrent ook geen band aanleggen. Er zijn wel meer plichten aan bestuurders van koloniën opgedragen zonder dat er van de kosten hunner vervulling sprake is; de bestuurders betrachten dan die plichten voor zoover de geldmiddelen der kolonie dit toelaten. Wat echter teleurstelde was, dat de minister het nut van zulk onderzoek scheen te betwijfelen. Hij vergat blijkbaar de geschiedenis van den Engelschman John Godden, die zich door de concessie, welke hem verleend werd voor het ontginnen en uitvoeren van phosphaat op Klein-Curaçao, kon verrijken met millioenen, welke bij eigen exploitatie ten bate van het moederland of de kolonie zouden zijn gekomen. Ik sluit mij dan ook aan bij de vraag, die de heer Pyttersen op het verhaal van Godden's exploitatie laat volgen: „En wat hebben wij, door deze ervaring geleerd, na 1889 „gedaan? De geschiedenis der balata-exploitatie in Suriname, „en de concessie daarvoor verleend aan de Engelsche firma „Garnett en Winter, geeft het antwoord op die vraag."

Wij zijn met betrekking tot Suriname en de hulpbronnen, die het tot welvaart zouden kunnen brengen, niet wakker genoeg en ik geloof dat een onderzoek, als waarvan hier sprake is, de oogen zou kunnen openen.

Ik kom thans tot de wetsontwerpen, die de strekking hadden om eindelijk uitvoering te geven aan artikel 153 van het regeeringsreglement voor Suriname en artikel 174 van dat voor Curaçao, beide bepalende: „De wet regelt de wijze

van beheer en verantwoording der koloniale geldmiddelen."

Het verband tusschen een goed financieel beheer en eene goede staatkunde is zoo innig, dat het inderdaad bevreemding mag wekken, dat niet reeds voor lang comptabiliteitswetten voor de westindische koloniën zijn vastgesteld. Het is dan ook duidelijk dat de indiening daarvan door de kamer met ingenomenheid werd begroet.

Het belang der comptabiliteitswet voor Suriname was vooral gelegen in de wijziging, die zij zou brengen in den bestaanden toestand, waarvan de regeling is vervat in de artikelen 107—114 van het regeeringsreglement dier kolonie. Dat de regeering bij deze gelegenheid een eind trachtte te maken aan de vrij zonderlinge regeling, welke omtrent de vaststelling der begrooting is voorgeschreven bij artikel 112 van dat reglement, lag voor de hand. Het moet niet kunnen gebeuren, dat de begrooting eener kolonie nu eens door deze en dan weder door eene andere macht wordt vastgesteld, omdat dit uit den aard der zaak tot onregelmatige toestanden en tot mindere behartiging van het financieel beheer moet leiden.

De vraag is echter of de vorige minister door de vaststelling der begrooting definitief bij de staten-generaal te brengen, in de wijziging der zaak eene goede richting had gevolgd. En nu kan ik niet ontveinzen dat ik aan eene andere richting de voorkeur zou gegeven hebben. Het wetgevend lichaam is, naar mijn bescheiden inzien, niet met voldoende kennis van plaatselijke belangen en toestanden toegerust om eene koloniale begrooting vast te stellen. Daarom ware het m. i. beter geweest, die vaststelling aan het opperbestuur op te dragen, onder contrôle der wetgevende macht. Die contrôle zou wel geen minder bemoeienis aan de wetgeving verschaffen dan de vaststelling der begrooting zelve. Ik ben althans niet vreemd aan het denkbeeld, dat er over den post op hoofdstuk X der staatsbegrooting, die het subsidie voor Suriname zou bepalen, wellicht meer zou gezegd worden dan nu vaak over de geheele begrooting dier kolonie.

Overigens beaam ik de zienswijze der regeering, dat die vaststelling der begrooting niet aan het koloniaal bestuur kan worden overgelaten. Niet dat ik in beginsel bezwaar zou hebben

tegen meer *financieele* zelfstandigheid (voor Oost-Indië heb ze steeds voorgestaan); maar zoo lang Suriname het niet zonder subsidie van het moederland kan stellen, kan ook van financieele autonomie bezwaarlijk sprake zijn. Wordt er in Suriname naar gestreefd om de ontwikkeling der kolonie krachtiger te bevorderen, zoodat zij het subsidie van het moederland geheel kan ontberen, dan zal de tijd daar zijn om op financieel terrein aan de kolonie meer zelfstandigheid te verleenen.

In Suriname moet veel hervormd worden; in verschillende afdeelingen van bestuur is eene reorganisatie dringend noodig.

Dat het financieel beheer aldaar te wenschen overlaat, is in de staten-generaal herhaaldelijk en van verschillende zijden betoogd. Een onderdeel daarvan is gelukkig in orde gekomen; ik bedoel de contrôle op de in- en uitgaande rechten. Sedert het personeel van dezen tak van dienst is gezuiverd en de behandeling der zaken beter is geregeld [1], zijn de uitkomsten verrassend gunstiger en is de ontvangst met ongeveer 50 percent gestegen, terwijl men mag verwachten dat die stijging nog zal toenemen, als men dien ambtenaar niet de middelen onthoudt, die hij voor het toezicht noodig heeft. Zoo is ook het beheer der koloniale vaartuigen, dat vroeger veel te wenschen overliet, in een goeden en ordelijken staat gebracht, maar het bouwdepartement onderscheidt zich nog voortdurend door eene omslachtige administratie en eene omslachtige wijze van werken, waardoor het veel geld verslindt zonder evenredige resultaten op te leveren. Dit eischt dus mede dringend reorganisatie.

Zoo is er op verschillend terrein nog zeer veel te doen, en men mag veel van de toekomst verwachten als de landvoogd, die het goede wil, dien wil ook maar weet te doen gelden.

Ten slotte nog deze opmerking. Ofschoon voor Suriname en Curaçao comptabiliteitswetten voorstellende, handhaafde de minister toch de artikelen der regeeringsreglementen van die koloniën, welke over de begrooting handelen. Dit komt mij onnoodig voor. Dat de voorschriften betrekkelijk de be-

---

[1] Ik meen dat men deze verbetering te danken heeft aan den controleur Jhr. De Jonge.

grooting vroeger in de regeeringsreglementen werden opgenomen, sprak van zelf, maar stelt men eenmaal comptabiliteitswetten vast, dan moeten die voorschriften in deze wetten worden opgenomen en kunnen zij veilig uit die reglementen worden weggelaten.

DEVENTER, Mei 1894. H. J. BOOL.

FRANS VAN ASSISI.

Edmond Schérer hield niet van den stichter der Franciscanerorde. Hij kon geene bewondering koesteren voor een „hansworst", die met de vogelen praatte, de muziek stelde boven de wijsbegeerte, en die, toen hij op zekeren dag aan de armen niets kon geven dan de kleeren welke hij aanhad, zich moedernaakt vertoonde op het groote plein van Assisi.

De beroemde fransche criticus staat in zijn oordeel volstrekt niet alleen. Franciscus, door velen als een heilige vergood, is door anderen als een dwaas verguisd. Tal van legenden hebben zijn leven opgesierd, maar ook zijn beeld tot in het bespottelijke onkenbaar gemaakt.

Dat alzoo een volkomen rechtvaardig oordeel gevormd is, zal niemand durven beweren. Tot den mensch zelf is men niet doorgedrongen. Daartoe is noodig hem te aanschouwen in de lijst van zijn tijd, en vervolgens den moed te hebben tot een onpartijdig oordeel.

Een eerste vereischte is eene veelomvattende bronnenstudie, waartoe veel geduld en volharding, veel tijd en talent benoodigd zijn.

Dat is begrepen en bewezen door Paul Sabatier, predikant te Saint-Cierge-la-Serre, par La-Voulte-sur-Rhône (Ardêche), niet te verwarren met zijn leermeester en vriend, den parijchen professor, schrijver van *S. Paul.* Na eenen arbeid van ·cht jaren kon hij met vaste hand, onpartijdig oog en symıthiek gemoed Franciscus' beeltenis weergeven, beter dan ı zijner voorgangers, die het beeld van Assisi's heilige

maalden. Zijn boek doet aan de boeiende levensbeschrijving en sprekende karakterschildering zelve eene zorgvuldige critische studie van de bronnen voorafgaan; deze bestaan uit werken van den heiligen Franciscus, biografieën, diplomatische documenten, kronieken. Een aanhangsel geeft voorts eene studie over de stigmata of litteekenen en over den volledigen aflaat van de Portionculakerk. Eenige maanden na de uitgave kon van dat werk reeds de *negende* druk ter perse worden gelegd. Geen wonder, daar de persoonlijkheid van Franciscus, gezien in het licht der wetenschappelijke geschiedenis, nog veel verhevener is, dan zij het immer was in de legende; en ons veel naderkomt, ook als voorbeeld ter navolging.

Door geheel zich in te leven in de dertiende eeuw leerde Sabatier den mensch dier dagen kennen; hij leerde hem liefkrijgen, en wenscht niets vuriger dan anderen in deze winst te doen deelen. Immers, een mensch lief te krijgen *is* winst.

Het begin der dertiende eeuw toont ons de middeleeuwen in haren hoogsten bloei. Men zou dat tijdvak kunnen vergelijken met den twintigjarigen leeftijd, die jaren met hunne poëzie, hunne droomen, hunne geestdrift, hunne edelmoedigheid, hunne koenheid. De menschen kenden slechts één verlangen: zich te wijden aan de eene of andere grootsche en heilige zaak.

Droevig echter was het gesteld met de zeden der geestelijkheid, die bedorven waren als nimmer te voren. De verkoop van kerkelijke waardigheden geschiedde met eene grenzenlooze brutaliteit. Het werd eene verbazingwekkende uitzondering geacht, wanneer geestelijken weigerden zich te laten omkoopen. Zij zijn — zoo heette het — van steen in het begrijpen, van hout in het oordeelen, van vuur in het vertoornen, van ijzer in het vergeven; listig als de vossen, trotsch als stieren, even begeerig en onverzadelijk als de Minotaurus!

De monniken waren niet beter dan de priesters en bisschoppen. Van hunne ontaarding kan men zich te nauwernood een denkbeeld vormen, hoewel de vele aanklachten wegens moord, diefstal, overspel duidelijk spreken. Zelfs een man als paus Innocentius III voelde zich niet in staat, zooveel ongerechtigheid te bezweren.

Natuurlijk was niet alles even verkeerd en bedorven in de kerk; maar, zooals het gaat, het kwade springt meer in het oog dan het goede, en de stemmen dergenen, die naar hervorming en verbetering smachtten, konden slechts voorbijgaande luchtgolvingen teweeg brengen.

Het bijgeloof onder het volk grensde aan het ongeloofelijke. Van de prediking, die nog eenig licht had kunnen verspreiden, werd nagenoeg geen werk gemaakt; juist de bedelorden zijn het geweest, die de wereldlijke geestelijkheid gedrongen hebben, zich de gewoonte van prediken weder eigen te maken. De eeredienst was een soort van werktuigelijke, tooverachtige verrichting geworden, die door en op zichzelf kracht deed. Allerlei wonderbare verhalen werden voetstoots geloofd.

Nu eens was het een papegaai, die, door een wouw geroofd, de bede begon uit te schreeuwen, welke hij dikwijls van zijne meesteres had gehoord: „Heilige Thomas! help mij!" en op wonderbare wijze werd gered. Dan weder was het een koopman, die een arm van Johannes den Dooper had gestolen, en als door een tooverslag rijk werd, zoolang hij dat lichaamsdeel bij zich droeg; maar die zich tot den bedelstaf zag gebracht, toen zijn geheim ontdekt was, en de reliquie hem ontnomen en in eene kerk geplaatst werd.

De reliquieën deden dienst als talismans. Niet alleen verrichtten zij wonderen, zonderdat de beweldadigde een geloovig of vroom mensch behoefde te wezen. Maar zelfs konden zij zieken genezen tegen dezer zin. Het lichaam van den heiligen Martinus van Tours zou worden vervoerd naar zijn vaderland, waaruit het wegens oorlogsgevaar een tijdlang verwijderd was. Nauwelijks hebben twee bedelaars, die door hun ellendigen lichamelijken toestand veel aalmoezen ophaalden, dat vernomen, of zij nemen ijlings de wijk om het heilige lichaam niet te ontmoeten. Het zou hun zeker genezing brengen en daarmede van hunne broodwinning berooven. Maar het was te laat. Aan de grenzen kwamen zij gelijktijdig aan met het stoffelijk overschot van den heilige, en eensklaps waren beiden gaaf en gezond.

Zulke toestanden verklaren het groot aantal ketterijen dier dagen, waarvan sommigen den hoogsten ernst, anderen de

grootste dwaasheid vertegenwoordigden, maar die allen zochten naar inniger vroomheid, dieper godsvrucht.

Niet meer, als vroeger, lieten zij zich met metaphysische spitsvondigheden in; de dagen van Arius en Priscillianus, van Nestorius en Eutyches zijn voorbij. Zij worden allen in het leven geroepen door de lagere geestelijkheid en het volk. De slagen, die de kerk in gevaar brachten, kwamen van de zijde van onbekende werklieden, van armen en onderdrukten, die in hunne ellende en ontaarding gevoelden, dat zij in hare roeping was te kort geschoten. Onder dezen rekenen wij de secte der *arme lieden*, die zich aansloten aan de pogingen van Arnold van Brescia, en de *armen van Lyon*, opgestaan op de machtige leekenprediking van Petrus Waldus. Het denkbeeld om terug te moeten keeren tot de oorspronkelijke armoede en den eenvoud van Jezus en zijne apostelen zat in de lucht. Dit verklaart den opgang, dien de prediking der Franciskaners binnen weinige jaren in geheel de wereld heeft gemaakt.

Daarnaast worden wij eene andere, machtige leekenbeweging gewaar. In het noorden van Europa belichaamde zich het streven naar ontwikkeling op godsdienstig gebied in de gothische kathedralen, gebouwd door het volk voor het volk, een onbewust verzet tegen de van buitenaf ingevoerde onbewegelijke kunst der priesters. In het zuiden riep het een nieuwe priesterschap in het leven, die der heiligen.

De priester is in alle opzichten de tegenstelling van den heilige. Bijkans altijd is hij zijn vijand. Afgezonderd van het overige menschdom door de heilige zalving, optredende als vertegenwoordiger van den Almachtige, scheen hij een soort van afgodsbeeld te wezen, dat alles voor of tegen den mensch vermag; en deze kan niet anders doen, dan bevend neer te knielen.

De heilige daarentegen was iemand, wiens kleeding in geen enkel opzicht zijne roeping aanduidde, maar wiens daden en woorden zich prentten in aller hart en geweten; iemand, die, zonder met de zielszorg in de kerk belast te zijn, zich geroepen en verplicht gevoelde zijne stem te verheffen. Als kind des volks kende hij al zijne stoffelijke en

zedelijke nooden, waarvan hij den geheimzinnigen weerklank in eigen binnenste vernam. Hij stond tegenover den priester, als weleer de profeten in Israël. Ja, echte profeten waren die heiligen der dertiende eeuw. Apostelen als Paulus, door de wijding des heiligen geestes, waren zij de getuigen der vrijheid tegenover het gezag.

Heilige bij uitnemendheid van de middeleeuwen is Franciscus van Assisi geweest. Hij was een geboren heilige. Niets verschuldigd aan de kerk, niets aan de scholen, was hij naar zijn eigen getuigenis „theodidact", waarlijk een „door God geleerde". De ordening als priester weigerde hij. Hij gevoelde bij intuitie, hoeveel meer het geestelijke priesterschap moest zijn.

Juist dit is het aantrekkelijke van zijn leven, dat wij, op grond van geloofwaardige berichten, altijd den mensch achter den wonderdoener weervinden. Men ontmoet in zijne geschiedenis niet alleen edele daden, men vindt een leven in den waren zin des woords; men is getuige van de ontwikkeling en de worsteling.

Weinig had hij geleerd; hoogst gebrekkig was zijne opvoeding geweest, hoewel zijn vader, Peter Bernardone, een welgesteld koopman mocht heeten. Des te ruimer beschikte hij over het vermogen zijns vaders, om met zijne vrienden aan uitspattingen van allerlei aard zich over te geven.

Zijne beminnelijke natuur, zijn gevoelig hart vormden een gelukkig tegenwicht. Hij had een open oog voor het lijden van anderen en trachtte zich steeds in de plaats van ongelukkigen en hulpbehoevenden te denken. Op zekeren dag, terwijl hij bezig was de klanten in zijns vaders winkel te helpen, verscheen een bedelaar aan de deur. Ongeduldig zond hij hem henen. Maar tegelijkertijd ging de gedachte door zijn ziel: „Wat zou ik gedaan hebben, wanneer deze man mij iets was komen vragen uit naam van een graaf of baron? En wat had ik moeten doen, nu hij kwam namens God?" Hij liet de koopers in den steek, om den bedelaar in te halen.

Bij eene volgende gelegenheid was het een melaatsche, dien hij, te paard gezeten, rakelings voorbijging. Huiverend gaat hij door. Maar hoe? Hij heeft al langen tijd, en steeds

duidelijker de stem des Nazareners vernomen, die sprak: „Volg mij". Legt de ridder van den Christus thans reeds de wapenrusting af? Niet alzoo. Hij wendt den teugel, springt van zijn paard, geeft den ongelukkige al het geld dat hij bij zich heeft, en kust hem de hand. Daarmede niet tevreden, begeeft hij zich naar het leprozenhuis, tot verbazing der kranken, die in den regel door geen fatsoenlijk mensch worden genaderd. Franciscus wil de overwinning op zichzelf tot eene duurzame zege maken.

Zijne vrienden stellen alle pogingen in het werk, om den joligen makker weder in de oude gewoonten te betrekken. Op zekeren dag zijn zij te zijnen huize vereenigd aan een weelderig festijn. Als in vroegere tijden wordt hij tot koning van den feestelijken maaltijd verkozen. Na afloop verspreiden zich de gasten door de straten, waar zij de nachtelijke stilte verstoren door hun gezang en getier. Eensklaps missen zij Franciscus. Na lang zoeken wordt hij ontdekt. Nog houdt zijne hand den narrenschepter omklemd, maar hij zelf is in diep gepeins verzonken. „Wat scheelt er aan?" roepen zij uit. „Ziet ge niet — laat eene stem zich hooren — dat hij er over denkt, eene vrouw te nemen?" „Juist," spreekt nu Franciscus, uit zijn gepeins ontwakende en hen aanziende met een vreemden glimlach, „ik denk eene vrouw te nemen, schooner, rijker, reiner dan een uwer zich kan voorstellen."

Deze bruid nu was eene vrouw, voor wie ieder mensch gewoonlijk zijne deur gesloten houdt; eene vrouw, die sinds vele eeuwen weduwe, door allen veracht en verlaten, gewacht had op zijne komst. Hij toch zou haar steeds inniger gaan beminnen. Hij zou een vriend der *armoede* wezen, zooals deze er geen bezeten had, sinds Jezus haar zijne liefde had waardig gekeurd.

Dat geschiedde in 1207, op zijn vijf en twintigste jaar.

Nu zoekt hij de eenzaamheid op, om zich te ontworstelen aan zijne wufte omgeving, boete te doen voor de zonden zijner jeugd. Maar eene persoonlijkheid als de zijne kon daar niet blijven. De eenzaamheid werd hem, als een tweeden Paulus, een Arabië, alwaar hij zich helder bewust werd van zijne roeping, en zich aangordde tot den strijd tegen alle wereld-

lijke en geestelijke machten, om tot den eenvoud uit de eerste dagen des christendoms weder te keeren, ellende te bestrijden en ziekte te genezen. Had hij vroeger het zwaard mede aangegord in een der vrijheidsoorlogen, waarin zijne vaderstad was gewikkeld, thans zou hij toonen niet minder vaardig te zijn in de hanteering van het zwaard des geestes.

Hij gaat zelf als bedelaar, in lompen gehuld, door de straten, om te meer recht te bezitten den arme „broeder" te noemen. Wanneer zijn vader hem een poos in kamerarrest houdt, omdat hij niet veel lust had zijn zuurverdiend geld aan allerlei slag van bedelaars te zien wegwerpen, en nog minder zijn zoon als een waanzinnige op straat te hooren uitjouwen, dan breekt hij ten leste met zijnen vader. Voor de bisschoppelijke rechtbank geroepen, gaat Franciscus, zonder te antwoorden op de toespraak van den voorzitter, in een zijvertrek, om weldra daaruit te voorschijn te komen, spiernaakt. In zijne hand houdt hij zijne kleederen. Hij legt ze voor den bisschop neer, met het weinigje geld, dat hij bezit, en spreekt: „Hoort en weet gij allen! Tot heden heb ik Peter Bernardone mijn vader genoemd, maar nu wil ik God dienen. Daarom geef ik hem al het zijne terug, want ik zal voortaan alleen zeggen: Onze Vader, die in de hemelen zijt!"

Nu voelt hij zich gelukkig. Nu begint zijn eigenlijke arbeid in dienst van het evangelie. Op den 16en November 1209 sluiten de eerste volgelingen zich aan. Hun aantal neemt voortdurend toe. Aanvankelijk houden zij zich hoofdzakelijk bezig met het herstellen van de kerken en kapellen in de buurt van Assisi. Maar hun eigenlijke arbeid zou bestaan in den opbouw van den geestelijken tempel. Als hij, bij eene misbediening in de kerk van Maria van de Portioncula, de woorden uit Matthëus 10 : 7—10 heeft hooren voorlezen, begrijpt hij eerst zijne roeping. In het bruine kleed van de italiaansche boeren, zooals nog de herders in de Apennijnen dragen, trekken zij rond. De eerste, schoone lentedagen waren voor de nieuwe secte aangebroken, en voorspelden een heerlijken zomer.

Wantrouwend sloeg de geestelijkheid hen gade. Zullen deze leekebroeders haar het werk uit de handen nemen? De paus

zelf aarzelde. De legende laat hem tot Franciscus zeggen: „Mijn zoon! begeef u tot de zwijnen, waarmee gij meer gemeenschap schijnt te hebben dan met de menschen. Predik hun uwe leer en wentel u met hen in het slijk." Letterlijk werd dat bevel opgevolgd. Toen hij wederkwam, begreep de paus den wensch der nieuwe broederschap te moeten inwilligen, en haar zijne wijding niet langer te mogen onthouden.

Inderdaad heeft de paus nog tijdig ingezien, dat het in 't belang der kerk was, niet weder deze armen, die naar den geest van Christus wilden leven en de kerk hervormen, uit te stooten, gelijk met de Waldenzen en Albigenzen was geschied. In werkelijkheid zou zonder hen de kerk groote schade hebben geleden. Franciscus werd haar tijdelijke redder.

Maar hoezeer tegen zijn zin, hij moest zich onderwerpen aan de wetten en regelen der kerk, zooals deze voor iedere kloosterorde golden.

Hij onderwierp zich, als een geloovig zoon, aan 's pausen bevel. Zijn streven was evenwel veel verhevener geweest: een waarachtig réveil van de kerk, naar het evangelisch ideaal, dat door hem weder was ontdekt.

Toen hij zijne volgelingen rondom zich verzamelde, die de eerstelingen zouden zijn der later beroemd geworden bedelorde, was het volstrekt niet zijne bedoeling van hen te maken wat hunne opvolgers later geworden zijn. Geen bedelende, maar eene werkende orde wilde hij stichten. Werken was de regel, bedelen de uitzondering, en dan nog als middel om anderen barmhartigheid te leeren, en zelf barmhartigheid te kunnen bewijzen. In de tweede plaats eerst was het een middel van bestaan. Zoo hadden ook Jezus en de apostelen van gegeven brood geleefd. Tegenover de luiaards betoonde Franciscus zich onverbiddelijk gestreng. Iedere broeder moest het handwerk uitoefenen, dat hij tijdens zijn verblijf in de wereld had gedreven; en wanneer hij er geen kende, dan moest hij het leeren. Zoo voorzagen zij in hunne geringe behoeften. In het bezit van geld zag Franciscus een werktuig bij uitnemendheid van den duivel. Aldus is hij de ridder der armoede geweest.

Hoezeer afgeweken van zijn beginsel zijn de bedelorden in

later tijd, welker kloosters vaak rijk waren in geld en goederen! Hoe strijdig met zijnen geest is het gezegde van een franschen schrijver: „Indien de paus het zóóver kon brengen, dat de eene helft zijner onderdanen de hand ophield en de andere er een aalmoes in legde, dan zou hij van zijn geheele volk de zaligheid hebben bewerkt." Waarlijk, zulk eene stelling is evenzeer door eene gezonde staathuishoudkunde veroordeeld, als die andere: „Een goed bedelaar is een allernuttigst staatsburger." Lediggang en bedelarij behooren met vaste hand te worden beteugeld als diefstal aan het maatschappelijk kapitaal. Aan het leerstuk eener „heiligmakende armoede" zijn wij voor goed ontkomen.

Doch dergelijke ziekelijke uitwassen mogen niet beschouwd worden als oorspronkelijk door Franciscus met zijne planting bedoeld.

Ook vergete men niet, tot welke armen hij te Assisi en elders zijne hulp uitstrekte. De meesten waren arm geworden door de toen veelvuldig voorkomende oorlogen; somwijlen ook door ziekte of misgewas. Stoffelijke hulp was nog niet zoozeer het voornaamste, dat zij begeerden. Bovenal hadden zij behoefte aan sympathie. Daarvan had Franciscus schatten te zijner beschikking. En de armen en hulpbehoevenden zochten hem, omdat zij gevoelden, dat hun vriend eveneens lijdende was.

Zijne menschlievendheid is waarlijk menschenliefde geweest, evenver verwijderd van ziekelijke philanthropie als van loonzucht. De schatten zijns gemoeds deelde hij naar ieders behoeften uit; het beste van zijn persoon achtte hij niet te goed om er armen en verlorenen, melaatschen en misdadigers mee te dienen.

Hij zelf is geenszins een sombere asceet geweest. Afgaande op onjuiste afbeeldingen van zijn persoon, heeft men zich eene voorstelling van hem gemaakt, die niet met de werkelijkheid overeenkomt; eene voorstelling als van een door vasten vermagerden monnik, een geestelijke met dweepziek ten hemel geslagen oogen, een inquisiteur, op weg naar een auto-da-fé. Dat gelijkt volstrekt niet op den werkzamen, kloeken, blijmoedigen Franciscus.

Een mysticus was hij, ongetwijfeld. Maar zijne mystiek was niet ongezond. Hij wilde Jezus navolgen, niet door kloosterachtige heiligheid, afzondering uit de wereld en onthouding, maar door den oorspronkelijken eenvoud van het evangelie aan de wereld te doen kennen. Zijn leven is nog beter navolging van Christus geweest dan de Imitatio van Thomas à Kempis.

Mystiek was zijn medeleven met het leven der natuur, maar bekoorlijk in haar eenvoud. Op zekeren lentedag, toen hij, als diaken, de mis bediende in een hoogst bouwvallige kerk, stoorden de zwaluwen, die er hare nesten hadden gemaakt, door haar getjilp de aandacht der kerkgangers. Franciscus zag tot de beestjes op en zeide tot hen: „Zwaluwen, mijne zusters! laat ons in vrede den goddelijken dienst vieren." Dadelijk zwegen zij; en toen de mis was afgeloopen, keerde Franciscus zich ten tweeden male tot de vogels en sprak: „Zwaluwen, mijne zusters! nu is het uwe beurt, den lof van God te zingen."

Hoe mystiek-gezond is ook zijn schoonste lied, de hymne aan de zon, gedicht onder den invloed van Clara Sciffi, eene adellijke jonkvrouw. Onze tijd kan zich ter nauwernood eene verhouding tusschen een man en eene vrouw denken, waaraan de sexueele betrekking niet in het minste deel heeft. Toch heeft tusschen Franciscus en Clara eene zielsvereeniging bestaan, waarbij zelfs de gedachte aan elke andere verhouding was buitengesloten. Vol bewondering voor zijn ideaal heeft zij eene vrouwelijke vereeniging in het leven geroepen, die hetzelfde doel beoogde als de Franciscaners. Te recht is zij zijn goede geest genoemd, die hem bemoedigde, wanneer hij moedeloos neerzat en verlangde zijne overige levensdagen in eenzaamheid te mogen slijten.

Ziehier het lied van de zon:

Altissimu, omnipotente, bon signore,
tue so le laude la gloria e l'onore et onne benedictione.
Ad te solo, altissimo, se konfano
et nullu homo ene dignu te mentovare.
Laudato sie, mi signore, cum tucte le tue creature
spetialmente messor lo frate sole,

lo quale jorna, et illumini per lui.
Et ellu è belle e radiante cum grande splendore;
de te, altissimo, porta significatione.
Laudato si, mi signore, per sora luna e le stelle,
in celu l'ai formate clarite et pretiose et belle.
Laudato si, mi signore, per frate vento
et per aere et nubilo et sereno et onne tempo,
per le quale a le tue creature dai susteutamento.
Laudato si, mi signore, per sor acqua,
la quale è multo utile et humele et pretiose et casta.
Laudato si, mi signore, per frate focu,
per lo quale ennallumini la nocte,
ed ello è bello e jucundo et robustoso et forte.
Laudato si, mi signore, per sora nostra matre terra,
la quale ne sustenta et governa
et produce diversi fructi con coloriti flori et herba.
Laudate et benedicete mi signore et rengratiate
et serviteli cum grande humilitate.

Allerhoogste, almachtige, goede Heer,
U zij de lof, de roem en de eer en alle dankzegging.
Aan u alleen, Allerhoogste, zijn zij verschuldigd
en geen mensch is waardig u te noemen.
Wees geloofd, Heer, met al uwe schepselen,
in 't bijzonder mijnheer broeder de zon,
die den dag geeft, en door hem toont gij uw licht.
Hij is schoon en stralend met groote pracht;
van u, Allerhoogste, is hij het zinnebeeld.
Wees geloofd, Heer, voor zuster maan en de sterren,
in den hemel hebt gij ze geformeerd helder, kostbaar en schoon.
Wees geloofd, Heer, voor broeder wind
en voor de lucht en de wolken, voor den helderen hemel en alle weer,
waardoor gij aan uwe schepselen het leven en het onderhoud geeft.
Wees geloofd, Heer, voor zuster water,
dat zoo nuttig is, nederig, kostbaar en kuisch.
Wees geloofd, Heer, voor broeder vuur,
door wien gij den nacht verlicht,
hij is schoon en vroolijk, moedig en sterk.
Wees geloofd, Heer, voor zuster onze moederaarde,
die ons onderhoudt en ons voedt,
en verschillende vruchten voortbrengt met fraai gekleurde bloemen en gras.
Looft en prijst den Heer en brengt Hem dank
en dient Hem met groote nederigheid.

Zijne opgewektheid was weergekomen. Gedurende eene

geheele week vergat hij zijn brevier en bracht hij de dagen door met zijn lied van de zon.

In een slapeloozen nacht had hij eene stem gehoord: „Indien gij een geloof hebt als een mosterdkorrel, gij zult tot dezen berg zeggen: Ga heen vanhier derwaarts! en hij zal heengaan." Was die berg niet de hoogte van zijn lijden, de verzoeking tot gemor en wanhoop? „Naar uw woord geschiede, Heer!" sprak hij, en aanstonds voelde hij zich bevrijd. De oude blijmoedigheid keerde weer en de lust om de harten van anderen op te heffen.

Eén couplet ontbreekt eigenlijk aan het lied van de zon. Al kwam het niet over Franciscus' lippen, zeker was het in zijn hart:

Wees geloofd, Heer, voor zuster Clara;
gij hebt haar stilzwijgend gemaakt, werkzaam en teeder,
en door haar schijnt uw licht in onze harten.

Deze vriend der armoede liet bovendien ééne weelde toe, die der bloemen. Hij schreef haar zelfs in de Portioncula, zijn klooster, voor. De broeder-tuinman moest niet alleen groenten zaaien en nuttige planten, maar een hoek goeden grond vrijhouden voor onze zusters, de bloemen des velds. Franciscus sprak ook haar toe, of liever hij gaf antwoord, want der bloemen geheimzinnige en zachte taal drong door in het diepst zijner ziel.

Mystiek is ook grond en oorzaak zijner wonderen. Neen, wij gelooven niet aan de mogelijkheid van zulke wonderdaden. Maar wij verplaatsen ons in de middeleeuwen met haar geloof in demonen. En wij begrijpen, dat Franciscus gemeend heeft te worstelen met den duivel. Wij verstaan, dat eene uitbanning van booze geesten door hem geschiedde. Waren niet in zijnen tijd, evenals in Jezus' dagen, velen lijdende aan overspanning, waanzin, overprikkeld zenuwleven? De demonen en het „booze oog" spelen daarbij een belangrijke rol.

Franciscus geneest velen hunner. Al zijne wonderen zijn liefdewerken; in de genezing van zenuwziekten openbaarde hij zijn hoogste kracht. Zijn zachte blik, vol medelijden en macht, was vaak voldoende om alle lijden eensklaps te doen vergeten.

Later is gelijk altoos de legende aan het werk geweest.

Natuurlijke gebeurtenissen heeft zij verheven tot wonderdaden, en het aantal dezer wonderen aanmerkelijk vergroot.

Niet te spoedig zullen wij in onze wijsheid zeggen: alles wat van hem verhaald wordt is dwaasheid. Veeleer erkennen wij de kern van waarheid in die verhalen, die ons vooral waard zijn, omdat zij ons Franciscus doen kennen als een apostel der liefde. Wanneer men alle wonderen, gezichten en verschijningen platweg ontkent, is men het slachtoffer eener dwaling, misschien veel erger dan die derzulken, welke ze aannemen. „De dwaasheid der Hellenen is vaak de wijsheid Gods."

En hoe te denken over de stigmata van Franciscus? Ook hier komt zijn mystieke aard in rekening. Voortdurend leefde hij in persoonlijken omgang met Jezus, den gekruisigde. Hem na te volgen was te allen tijde zijn streven geweest. Diep tot zijne ziel doorgedrongen waren Jezus' woorden over de eenheid zijner discipelen met hem, den Meester, met wien zij nauw verbonden waren als de ranken met den wijnstok. Een zinnebeeld van deze eenheid heeft Christus gegeven in het sacrament des avondmaals. „Eet en drinkt, want dit is mijn lichaam, dit is mijn bloed." De dogmatische leer der transsubstantiatie was nog niet vastgesteld; het mystiek gevoel der innige eenheid met den geliefden Heer liet zich krachtig gelden.

Ook in Franciscus. In zijne eenzame overpeinzingen verscheen Jezus hem als de man van smarten. Zoo brak het feest der kruisverheffing aan, 14 September, een feest, dat destijds nog met groote plechtigheid werd gevierd. Franciscus verdubbelde zijn vasten en zijne gebeden, volkomen opgaande in zijne liefde en vereering voor Jezus. Geheel alleen bracht hij den nacht vóór het feest in gebed door.

Tegen den morgen had hij een visioen. Een engel vloog tot hem op breede vleugelen. Daar verrees een kruis, en de engel werd daaraan genageld. Toen het visioen verdween, voelde hij na de verrukking van het eerste oogenblik doordringende pijnen. Hij deed onderzoek naar de reden, en vond op zijn lichaam de teekenen van den gekruisigde, op handen en voeten uitwassen, die deden denken in vorm en kleur aan de spijkers, die Jezus' ledematen hadden doorboord, en in de zijde eene opening, waaruit een weinig bloed zweette.

Over de litteekenen wordt in een geschrift uit de zestiende eeuw de dwaze verklaring gegeven, dat Dominicus, in een twist met Franciscus, dezen zijne wonden toebracht met een braadspit. Anderen schrijven ze toe aan een gloeiend ijzer, hetwelk moest aangewend worden ter genezing van de smartelijke ziekte, de satyriasis, die hem gedurende zijn halve leven zou gekweld hebben en eindelijk de oorzaak werd van zijnen dood.

Het eene verhaal is al even ongerijmd als het andere.

Wel hebben de geneesheeren, tijdens zijne laatste krankheid, toen alle middelen waren uitgeput, hunne toevlucht genomen tot cauterisaties; maar deze bepaalden zich tot zijn voorhoofd.

Toen Franciscus de marteltuigen zag komen, overviel hem een gevoel van vrees; maar hij maakte over het brandijzer het teeken des kruises en sprak: „Broeder vuur, schoon zijt gij onder alle schepselen; wees mij goedgunstig in deze ure; gij weet hoeveel ik altijd van u gehouden heb, wees daarom thans welwillend jegens mij". Het middel baatte evenwel niet, en hoewel nog een tijdlang eenige beterschap intrad, is hij een jaar daarna, den 3den October 1226, overleden op vier en veertigjarigen leeftijd.

Gelijk hij geleefd had, wilde hij sterven. Geheel ontkleed lag hij ter aarde, want hij wilde den geest geven in de armen zijner vrouw, de armoede. „Ik heb mijn plicht gedaan", sprak hij tot de hem omringende broeders; „dat Christus u thans den uwen leere!" Kalm is hij daarna, weder in zijn bed liggende, ontslapen.

Maar om op de litteekenen terug te komen. In het reeds genoemde aanhangsel heeft Sabatier uit officieele documenten het bestaan der stigmata boven allen twijfel verheven. Wij weten trouwens, dat dergelijke verschijnselen zich somwijlen ook bij anderen hebben voorgedaan; men denke aan Louise Lateau; en dat nog niet aan een wonder behoeft te worden toegeschreven, wat *kan* voortkomen uit het onafgebroken bezig zijn van de gedachte niet alleen, maar van geheel de persoonlijkheid met eene en dezelfde zaak, althans waar het zulk eene zaak betreft en de persoonlijkheid van zulk eene mystieke natuur is.

Wij laten evenwel dit nog niet bevredigend verklaarde

verschijnsel rusten, en verdiepen ons evenmin in de vraag naar de geloofwaardigheid der wonderen, door Franciscus verricht, welke bovendien niet zeer vele zijn geweest. Meer onze aandacht trekkend en onze bewondering wekkend is de persoon van den heilige van Assisi zelf.

Met Coppée zeggen wij: wat doet het er ten slotte toe, of Franciscus een wonderdoener was, ja dan neen! Al had hij niet het teeken der nagels op handen en voeten, noch in de linkerzijde het litteeken van den lanssteek, voor zijnen geest stond te allen tijde het beeld van den rechtvaardige, genageld aan het kruis. In dwependen ijver ontbrand voor den gekruisigde, wien hij in het gebed aanschouwde, wiens stem hij vernam, droeg zijne ziel de litteekenen. „Ab illa hora — zegt een der levensbeschrijvers — vulneratum et liquefactum est cor ejus ad memoriam Dominicae passionis." De oneindige goedheid, het alomvattende medelijden vervulden zijn gemoed. Hij brandde van christelijke liefde, hij stortte haar over alle schepselen uit, zelfs over de dieren, onze nederige broeders in het lijden, en hij was altijd gereed, ook in lijden en in stervenssmart, belijdenis te doen van zijn geloof.

Dat is het echte wonder! Dat konden en moesten wij allen op ons zelf toepassen. Maar neen, de heilige litteekenen zullen niet verschijnen op onze harten, die door de zelfzucht zijn uitgedroogd, niet op onze handen, die zich sluiten en zich krommen om een weinig goud te bewaren, niet op onze voeten, die zoo zelden zich beijveren om te gaan tot werken der barmhartigheid. Neen, wij zullen geene wonderen verrichten. Wij voelen ons niet bekwaam om door vriendelijke woorden den hongerigen wolf, de ellende, tot bedaren te brengen; en aan onzen lagen, somberen hemel weten wij niet meer met eene stem, trillende van geestdrift, het gevleugeld volkje, dat zweeft en zingt, op te roepen, de goddelijke vogels van het ideaal!

Wij zullen ons daarom wachten, voortaan van Franciscus te spreken als van eene „caricatuur van Christus". Van hem en zijne werken heeft men veeleer een caricatuur gemaakt. Dank zij den ijver en het talent van Sabatier aanschouwen wij thans den edelen Christen uit Assisi, gelijk hij werke-

lijk is geweest; en daar wij hem zien *in de lijst van zijn tijd*, dat veelbewogen tijdvak, kan het niet anders, of onze eerbied voor hem is van zuiver allooi. Is dat niet reeds veel? Brengt de vereering van de helden van ons geslacht geen blijvenden zegen mee?

Het eigendom is diefstal, heeft Proudhon gezegd. Zes eeuwen vóór hem heeft, naar de opmerking van A. Pierson, Franciscus deze gedachte reeds gevonden; hij beschouwde het evenwel als een diefstal niet aan de maatschappij, maar aan den grooten aalmoezenier, die voor zijne armen recht heeft op al hetgeen wij bezitten. Het hoogste spiritualisme wordt door hem nagejaagd. Het is de koenste weddingschap van het vleesch met den geest; de stoutste uittarting aan de heb- en schraapzucht der eeuw, om hare onbeschaamdheid vol te durven houden tegenover de volstrekte belangeloosheid der christelijke armoede; het is het Thabor van het proletariaat; de stralenkrans om het hoofd van hem, die in den letterlijken zin des woords niet heeft waar hij het hoofd kan nederleggen; de verheffing van den kleine in het rijk van God, van den „minderen broeder", den minoriet.

De kerk heeft Franciscus heilig verklaard, maar zijn ideaal nimmer trachten te verwezenlijken. Zelfs heeft zij zijn testament, zijne laatste voorschriften aan de zijnen, van nul en geener waarde voor de broeders der orde verklaard. Zij wilde den man zelf naasten, aan wien het volk met innige gehechtheid zich verbonden gevoelde, die beter dan de geordende geestelijken de kerk tot eene volkskerk wist te maken en een gehoorzaam zoon van haar opperhoofd had willen zijn. Maar van de aarde verdwijnen moest een document, waaruit een geest sprak, die duidelijk toonde, hoezeer zijn drager zich boven de kerk verheven gevoelde, misschien zonder het zelf te weten of zich te durven bekennen, daar hij haar wilde liefhebben, naar haar luisteren, haar vereeren. Of is het niet het individueel geweten, dat zijn souverein gezag uitspreekt in deze woorden: „Niemand wees mij aan, hetgeen ik doen moest; maar de Allerhoogste zelf heeft mij geopenbaard, dat ik moest leven overeenkomstig het heilig evangelie"?

Zulk eene persoonlijkheid behoort deswege niet der roomsche kerk alleen, maar aan geheel de menschheid, ook al voelt deze geene sympathie voor de naar hem genoemde kloosterorde, en al zou zij- zijn ideaal kleeden in andere vormen.

Homerus, Shakespeare, Dante, Goethe, Michel-Angelo, Rembrand behooren ons allen toe, evengoed als de bouwvallen van Athene of Rome; of liever zij behooren aan dengene, die het meeste hart voor hen heeft en hen het beste begrijpt. Wel verre van de heiligen te gaan verkleinen, willen wij hunne ware grootheid in het licht stellen.

Franciscus van Assisi doet ons aan Tolstoï denken. Ook deze poogt den menschen den weg tot geluk te banen. Ook hij doet afstand van allen eigendom; hij heeft van het geld een afkeer (hoewel hij niet Franciscus' daarmee samenhangenden afkeer van de wetenschap deelt); hij verlangt terugkeer tot geheele armoede en eischt, dat de mensch zichzelf zal vergeten uit liefde jegens den medemensch. Maar, terwijl beiden onverschillig zijn voor de burgerlijke wetten, houdt Franciscus vast aan de uiterlijke vormen van den godsdienst, waaraan de russische graaf geene waarde meer toekent. Wel is waar, Franciscus hield zich niet veel met de dogma's en plechtigheden zijner kerk bezig; en daardoor heeft hij er te gemakkelijker aan kunnen gelooven.

Zulke zaaiers van goedheid verlevendigen den moed en het vertrouwen. Ondanks de stemmen van den vooruitgang op wetenschappelijk gebied; ondanks het geraas der machines vangen wij van alle kanten woorden op van geweld en haat. Zij doen ons huiveren. Het is als een sombere winterdag. Hoe heerlijk zou wezen een lentedag der zielen, een herleving der broederschap onder de menschen.

Nog hooren wij den wachter zeggen: het is nacht! Maar ook: de morgen komt! Van verre zie ik u, zwaluwen, mijne zusters! zwaluwen van liefde en hoop!

DEVENTER. Dr. J. HERDERSCHEÊ.

NIEUWE BRONNEN VAN WELVAART VOOR SURINAME.

Bij gouvernementsresolutie van 3 October 1892 werd door den gouverneur van Suriname, op last van de nederlandsche regeering, eene commissie in het leven geroepen om te adviseeren of kolonisatie van Europeanen, speciaal van nederlandsche landbouwers naar Suriname, ook uit een koloniaal oogpunt gewenscht is, aan welke eischen behooren te worden voldaan en welke steun behoort te worden verleend.

Wij schrijven thans 1894; eerlang zullen twee jaren zijn voorbij gegaan sedert deze commissie hare gewichtige taak aanvaardde, zonder dat omtrent de uitkomsten van dit onderzoek iets is bekend geworden, en zeker is het niet te verwonderen dat zij, die het te geven advies met groote belangstelling te gemoet zien, omdat de toekomst van Suriname daarmee ten nauwste verbonden wordt geacht, op eene spoedige indiening van het verslag dier commissie wenschen aan te dringen.

Bepaaldelijk in den laatsten tijd treden verschijnselen aan het licht, welke het wenschelijk maken dat het rapport der commissie zich niet al te lang late wachten; verschijnselen van zoo ernstigen aard dat zij de aandacht verdienen van allen, die prijsstellen op de versterking van den band tusschen kolonie en moederland.

In zijne belangwekkende artikelen in de *Revue des Deux Mondes* [1] heeft de gewezen minister van den koning van

---

[1] *Le Monde antillien.* R. d. D. M. 1 September 1893 en 1 Januari 1894.

Hawai, C. de Varigny, gewezen op den toenemenden invloed, welken de Vereenigde Staten beginnen uit te oefenen op de ontwikkeling der eilandengroepen in de Caraïbische zee; hij wijst er op hoe gaandeweg amerikaansche geest- en werkkracht en kapitaal door het openen van nieuwe bronnen van welvaart, het bevorderen van handel, landbouw, nijverheid, het scheppen van nieuwe *débouchés*, Cuba, Portorico, Jamaica, de Bahama-eilanden enz. op commercieel gebied geheel afhankelijk maken van Noord-Amerika en aan de Republiek een overwegenden invloed verschaffen.

Elk jaar breidt deze invloed zich uit en het is te voorzien dat deze zich ook weldra in *onze* bezittingen zal doen gelden, dat ook Suriname, Curaçao enz. binnen dien steeds ruimer wordenden kring zullen worden getrokken en ook daar de bronnen van welvaart in het bezit zullen geraken van Amerika's energieke zonen, terwijl het nederlandsche element steeds meer wordt teruggedrongen, om ten slotte nog slechts vertegenwoordigd te worden door eenige ambtenaren, met beperkten invloed, en eenige soldaten.

Reeds werd herhaaldelijk de aandacht van de amerikaansche kapitalisten gevestigd op de rijke hulpbronnen, waarover Suriname beschikt. In het te New-York verschijnend tijdschrift *The Engineering Magazine* wees A. I. Matters, *a practical Mine-operator*, in een hoogst belangrijk artikel [1] op den onovertroffen rijkdom der surinaamsche goudvelden: fortuinen liggen, volgens hem, begraven te midden van deze tropische wildernissen; de vooruitzichten welke men van de placer- en kwartsontginning mag verwachten, zijn *niet te hoog* te stellen; er zullen uitkomsten kunnen worden verkregen, zooals zij nog nergens verkregen zijn. Maar, zoo verklaart hij, zonder amerikaansche stuwkracht en kapitaal valt er op eene goede exploitatie dezer rijkdommen niet te rekenen. Het bestuur der kolonie doet niets om het binnenland open te stellen; alleen de amerikaansche ondernemingsgeest kan dit rijke land tot ontwikkeling brengen.

Anderen wezen op de ongeëvenaarde vruchtbaarheid van

[1] De goudvelden van Nederlandsch-Guyana. *Vragen van den Dag*, 1893.

den bodem, welke geschikt is voor allerlei cultures; suiker-, koffie-, cacaoplantages, thans verlaten, zouden voor een appel en een ei kunnen worden verkregen; de verbouw van bananen kan nergens goedkooper geschieden; de beste houtsoorten worden er gevonden.

Reeds overtreft de uitvoer van Suriname naar Noord-Amerika dien naar Nederland met ruim *f* 120,000, en bedraagt de invoer van daar *f* 1,268,926, zijnde de helft van die uit Nederland.[1] Vele industriëele ondernemingen bevinden zich reeds in handen van Amerikanen en het gevaar dreigt dat eerlang het overgroote deel van den handel en de exploitatie der koloniale rijkdommen, door amerikaansch kapitaal gesteund, door hen zullen worden gedreven, indien niet vóór het te laat is, het nederlandsche element met goede krachten wordt versterkt, het nederlandsche kapitaal zich aanbiedt en dus de belangen van kolonie en moederland waarlijk één worden.

Dit is het gevaar dat dreigt; niet voor de kolonie voorzeker, want wie oog heeft voor de gevolgen, welke deze toenemende invloed heeft gehad op de ontwikkeling en de welvaart der eilanden in de amerikaansche Middelzee, zou geneigd zijn voor de toekomst van Suriname niets beters te wenschen, in het vertrouwen dat daardoor ook in deze kolonie een einde zoude komen aan den toestand van stilstand, zoo niet van langzamen achteruitgang, waarin dit schoone, rijke land maar al te lang heeft verkeerd.

Voor het moederland, voor Nederland evenwel, levert die toenemende invloed een ernstig gevaar op; het zal moeten aanzien hoe de ontwikkeling der kolonie niet eigen landgenooten ten goede komt, maar vreemdelingen; dat deze de voordeelen zullen plukken, welke daarvan het gevolg zullen zijn. Het zal moeten toezien hoe eigen taal en invloed worden verdrongen en in het land, waar duizenden minvermogende landgenooten wellicht een nieuw vaderland hadden kunnen vinden, dat hun arbeid rijkelijk beloonde, vreemdelingen de beste plaatsen innemen en daar een goede toekomst te gemoet gaan.

[1] *Koloniaal Verslag*, 1893.

De Amerikaan toch schijnt zich al heel weinig te bekommeren om den door anderen als een axioma beschouwden stelregel: dat het blanke ras niet geschikt is onder de tropen te leven, te arbeiden en zich te vermenigvuldigen. Steeds trekt hij zuidelijker; reeds telt Cuba op eene blanke bevolking van bijna één millioen, 30.000 Amerikanen; op Portorico, Jamaica, de Bahamas neemt hun aantal voortdurend toe, en hoe betrekkelijk gering dit nog moge zijn, toch vertegenwoordigen zij overal de drijfkracht, die kapitaal en arbeid doet samenwerken tot vermeerdering van welvaart; bepalen zij de richting waarin de stoffelijke belangen der ingezetenen worden gedreven; laten, door hun voorbeeld geprikkeld, mesties en negers hunne schijnbaar aangeboren onverschilligheid varen en leggen zij, overal waar zij zich vestigen, den grond voor bedrijvigheid en ontwikkeling, waar stilstand en achteruitgang heerschten, riepen zij tal van nieuwe industrieën te voorschijn.

Op enkele dier nieuwe takken van nijverheid, handel en landbouw, voorzoover deze althans voor onze westindische bezittingen, en in het bijzonder voor Suriname, van beteekenis kunnen zijn, wensch ik aan de hand van de Varigny en van de *Colonial Reports*, de door de engelsche gouverneurs en consuls ingediende verslagen, op beknopte wijze de aandacht te vestigen, den belangstellenden lezer voor meer bijzonderheden verwijzend naar de bovengenoemde opstellen in de *Revue.* Ik maak daarbij slechts melding van die industrieën, welke door den kleinen landbouw en door blanken worden of kunnen worden uitgeoefend en betrekkelijk geringe uitgaven vorderen.

Wie de Bermudes nadert, ontwaart reeds ver in zee den welriekenden geur van bloemen, welke door den wind wordt voortgedragen en den reiziger de nabijheid van land verraadt, lang voor de eilanden nog in het gezicht zijn. Het is de geur van de *lilium longiflorum eximium*, de japansche lelie, welker cultuur in weinige jaren eene ongedachte uitbreiding heeft gekregen.

Men dankt haar aan generaal Russel Hastings, die getroffen door de zeldzame schoonheid en den aangenamen geur dezer

lelie en bekend met den hartstocht der Amerikanen voor bloemen, besloot te beproeven haar in den handel te brengen, door de bollen aan de groote bloemkweekers te New-York te zenden. Deze proef gelukte naar wensch; weldra namen de aanvragen toe, meerderen begonnen zich door zijn voorbeeld aangemoedigd met de cultuur bezig te houden, en thans heeft elke landbouwer, hetzij arm of rijk, zijn veld met leliën beplant, zoodat de 485 hectaren, waaruit de kleine archipel bestaat, weldra voor het grootste deel door deze cultuur zullen zijn ingenomen.

In 1891 bedroeg de uitvoer *f* 1,557,636, in 1892 *f* 1,292,736, waaronder behalve voor bloembollen, een gering bedrag voor aardvruchten en levende bloemen.

De cultuur dezer bloem is zeer eenvoudig en vereischt weinig zorg; de plant heeft alleen behoefte aan een rijken grond en voortdurende bemesting, daar zij den bodem spoedig uitput. De inzameling der bollen geschiedt van Juni tot September, wanneer die, welke een omvang hebben van 15 tot 25 centimeter, in met houtzaagsel opgevulde kisten worden verpakt en verzonden naar New-York, Londen en Parijs, waar zij goede prijzen maken.

De hoogste prijzen evenwel worden te New-York betaald voor de orchideeën, welke daar zeer gezocht zijn; fraaie exemplaren brengen van 25 tot 50 francs op; een ruiker witte orchideeën werd zelfs met 500 francs betaald.

In Suriname wordt deze bloem in de grootste verscheidenheid aangetroffen; de tegenwoordige gouverneur zond daarvan eenige fraaie exemplaren naar Holland. Voor hen die zich op den kweek dezer kostbare, alom gezochte bloemen willen toeleggen, opent zich aldaar een ruim veld, dat goede winsten belooft. En hoevele andere bloemen vindt men daar niet, waarvan hetzelfde kan worden verwacht?

Een belangrijk voordeel aan deze cultuur te verbinden, is de bijenteelt, welke voorheen een belangrijke tak van nijverheid op Cuba uitmaakte, dat groote hoeveelheden honig en was uitvoerde. In de laatste jaren werd deze industrie verwaarloosd, doch tengevolge van de toenemende aanvraag uit Noord-Amerika is men er zich opnieuw op gaan toeleggen,

zoodat de uitvoer thans opnieuw millioenen francs bedraagt.

Hetzelfde is het geval op Portorico, waar de bijenteelt uitnemende uitkomsten oplevert en was en honig belangrijke uitvoerprodukten beginnen te worden; alsmede op St. Domingo, waar de hoeveelheid uitgevoerde was in 1893 meer dan 400.000 kilogram bedroeg.[1]

De herleving der bijenteelt heeft op hare beurt weder een krachtigen stoot gegeven aan de cultuur der vanielje, de *duranta plumieri*, wijl naar men beweert, de bevruchting der plant thans door de bijen geschiedt en kunstmatige bevruchting onnoodig is.

De vanieljeplant vereischt weinig of nagenoeg geene bijzondere zorg, zelfs is het ternauwernood noodig den grond los te maken. Het is een slingerplant, die veel schaduw behoeft, voorts regen en beschutting tegen den wind. Zij groeit in een kalkachtigen, zelfs in een steenachtigen grond, moet in het droge jaargetijde eenmaal 's weeks besproeid worden en geeft rijke vruchten, wanneer zij zich slechts in de nabijheid van boomen bevindt, waarom zij zich kan slingeren en welke haar de noodige schaduw geven.

Indien men aan deze cultuur slechts de weinige zorg besteedt welke zij vereischt, zoo schrijft dr. Meyners d'Estrey,[2] kan men eene opbrengst verwachten welke geene andere in staat is te geven. Volgens hem zou de arbeid van één persoon voldoende zijn gebleken om hem na verloop van het derde jaar eene oogst te verschaffen ter waarde van 10.000 ropijen (± *f* 7000). Moge hierin nu al eenige overdrijving schuilen, zeker is het dat de vanielje met groot voordeel kan worden gecultiveerd en de teelt daarentegen weinig inspanning vordert.

Welnu, ook de vanielje is in Suriname inheemsch, groeit daar weelderig en geeft vruchten van goede kwaliteit; toch zoekt men dit produkt te vergeefs op de lijst der uitgevoerde artikelen.

De groote oorzaak evenwel van den toenemenden bloei en

[1] *Consulaire Verslagen*, N°. 3.

[2] *Bulletin de la Société de géographie commerciale.* Zie daarentegen de *Ind. Mercuur*, n°. 18, 1894, bladz. 271.

de vermeerderde welvaart, waarin verschillende eilanden der amerikaansche Middelzee zich mogen verheugen, is de uitbreiding gegeven aan de vruchtencultuur.

In een in 1892 verschenen geschrift[1] wees ik op het hooge belang van de vruchtenteelt voor Suriname, en de uitkomsten elders verkregen strekken om de juistheid dier meening te bevestigen. Zij zijn van dien aard dat, indien de officieele cijfers niet de waarheid zijner mededeelingen volkomen bevestigden, men geneigd zoude zijn den heer de Varigny te verdenken van overdrijving, wanneer hij de haast ongeloofelijke resultaten vermeldt, daardoor verkregen op de Bahama-eilanden, Cuba, Jamaica, Portorico, en het is niet te verwonderen dat men zich elders, b.v. in Britsch-Honduras, Haiti enz., ernstig op deze teelt toelegt.

Met elk jaar neemt de cultuur toe en daarnevens de uitvoer, doch al hetgeen de genoemde eilanden voortbrengen is op verre na niet voldoende om te voorzien in de toenemende behoeften en het steeds klimmend verbruik; zelfs het dubbele der tegenwoordige produktie zou daartoe niet voldoende zijn.

De eerste plaats, althans wat het verbruik van het cultuurprodukt betreft, wordt ingenomen door de banaan, de *musa paradisiaca*, die gezonder en voedzamer geacht wordt dan eenige andere vrucht en zoowel voor kinderen als voor volwassenen geschikt is.

Het was zekere Antonio Gomez, handelaar in victualiën te Baracoa (Cuba), die het eerst beproefde de bananen op eenigszins ruime schaal naar de Vereenigde Staten uit te voeren. Aanvankelijk was het geldelijk voordeel zeer gering, daar 50 pct. der vruchten onder weg door bederf en rotting verloren ging. Doch weldra slaagde hij er in dit verlies terug te brengen eerst tot 30 pct., daarna tot 20 pct. en eindelijk tot 5 pct., zoo door verbeterde cultuur, als door vermeerderde zorg bij het plukken en de verzending; gunstiger nog werd de uitkomst toen hij in stede van de *musa paradisiaca*

[1] *Door een rooden draad verbonden:* Armverzorging. — Emigratie. — Suriname. (Den Haag).

de *platano*, of chineesche (groene) banaan, begon te kweeken, welke vroeger rijpte, meer vruchten gaf en beter kon worden verzonden. Begon hij, weinige jaren geleden, met één schip voor het geregeld vervoer uit te rusten, waardoor hij in staat werd gesteld wekelijks 2000 ritsen, elke rits gemiddeld 30 tot 40 kilogram wegende, te New-York ter markt te brengen, thans zijn negentig stoomschepen niet voldoende om de voortbrengselen van de Bahamas en de Groote Antillen naar de noord-amerikaansche havens te vervoeren.

In 1889 bedroeg de invoer van bananen in de havens der Vereenigde Staten 12,582,550 ritsen; in 1890 4 millioen meer en telken jare klimt de invoer, terwijl het verbruik blijft toenemen, dat grooter zal worden, naarmate men meer algemeen al de goede eigenschappen van deze vrucht zal hebben leeren kennen. Voor Europa is de prijs nog te hoog om de banaan te maken tot een volksvoedingsmiddel, maar ook hier zal zij ongetwijfeld meer gezocht worden, zoodra bij daling van den prijs, de aankoop ook voor de kleine beurzen mogelijk wordt. Bovendien heeft zij waarde als grondstof voor de azijnfabricatie, terwijl de vezels van den stam voor allerlei doeleinden kunnen worden gebruikt.

Honderd vierkante meters, met bananen beplant, leveren ongeveer 2000 kilogram vruchten, of 50 tot 60 ritsen, welke in de Vereenigde Staten voor 3.75 francs tot 5 francs worden verkocht, terwijl de kostende prijs niet meer dan 1.25 francs bedraagt.

Of de poging, om uit de banaan meel te vervaardigen dat voor uitvoer geschikt is, naar wensch zal slagen, valt nog niet met zekerheid te zeggen; toch valt hieraan in de toekomst niet te twijfelen en belooft ook dit een belangrijke tak van industrie te worden, terwijl eindelijk de cultuur nog dit voordeel heeft, dat de boom de meest geschikte is om aan de vanille-, de koffie- en de cacaoplanten de vereischte schaduw te geven.

Naast de banaan worden nog tal van vruchten voor den uitvoer gekweekt en met groot voordeel naar Noord-Amerika verzonden; ik noem slechts de mangua, de cherimoya, de

advocaat, de tamarinde, de broodvrucht en zooveel meer, welke alle ook in Suriname worden gevonden.

De voornaamste is evenwel de ananas, *bromelia ananas*, welker cultuur op steeds grooter schaal wordt gedreven en die in toenemende hoeveelheden naar de Vereenigde Staten en Europa wordt uitgevoerd; het eiland Eleuthera, behoorende tot de Bahamagroep, is nagenoeg geheel met ananas-velden bedekt. Maakte ik voorheen reeds melding van de beteekenis dier cultuur in den omtrek van Singapore, Djohor en de de eilanden van den Riouw-Archipel, die in 1891 1,600,000 stuks uitvoerden,[1] dit getal wordt aanzienlijk overtroffen door de produkten der Bahamas. Eén enkel handelshuis te Nassau, havenplaats op New-Providence en stapelplaats van den vruchtenhandel der Bahama-eilanden, verzendt jaarlijks zes millioen stuks versche vrucht en één millioen bussen geconserveerde ananassen.

Zij maken, zooals uit het verslag van den gouverneur der Bahamas blijkt, thans nog een der voornaamste uitvoerartikelen uit; in 1890 bedroeg de aangegeven waarde bij den uitvoer voor versche ananassen *f* 600,000 en voor die in bussen *f* 80,000. De grond voor de cultuur der goede soorten geschikt, is daar evenwel zeer beperkt. De cultuur werpt groote winsten af, daar tegen *two pence* per stuk één *acre* met ananassen bebouwd *f* 480 tot *f* 540 oplevert: bovendien vereischt de teelt weinig zorg; de plant vermenigvuldigt zichzelve en levert vrucht op van 3 tot 4 kilogram, welke vóór het rijpworden geplukt, gemakkelijk kunnen worden vervoerd.

In Suriname bedroeg de waarde der uitgevoerde vruchten, conserven en vruchtensappen over 1892 slechts *f* 131 aan bananen, *f* 583 aan confituren en *f* 1129 aan limoen en limoensap. Toch groeit de ananas daar weelderig en geeft vruchten, welke tot de beste der bekende soorten worden gerekend!

Eene andere cultuur, welke voortdurend toeneemt en op Cuba, Jamaica, in Britsch-Honduras enz. op steeds uitge-

[1] *Door een rooden draad verbonden*, enz.

breider schaal gedreven, groote voordeelen afwerpt, is die van de oranjeappelen. Jamaica voerde van 1881—82 aan bananen en oranjeappelen uit voor eene waarde van £ 124,269; in 1888—89 voor £ 303,910; in 1890—91 voor niet minder dan £ 531,726, of ruim zes millioen gulden. Ook elders neemt de cultuur voortdurend toe en de wenk door den gouverneur der Bahamas gegeven: „het kweeken van oranjeappelen belooft een zeer winstgevende industrie te worden: het is bevreemdend dat engelsche jongelieden niet naar hier komen, om zich daarop toe te leggen," zal zeker niet verloren gaan.

In vroegere jaren werden de straten van Paramaribo door oranjeboomen beschaduwd; toch denkt niemand er aan voordeel te trekken uit de cultuur van dezen boom, met de in den vollen zin des woords gouden vruchten!

In het *Colonial Report* voor 1891 van den gouverneur van Jamaica leest men, naar aanleiding van eene aldaar gehouden tentoonstelling, het volgende: „Een eerste vrucht daarvan is geweest dat thans met de machinale zuivelbereiding een begin is gemaakt; de noodige werktuigen zijn reeds aangekomen. Dit belooft een belangrijke industrie te worden, voor de kolonie van veel gewicht, daar wij jaarlijks meer dan 720,000 *pounds* boter invoeren."

Uit den staat van den invoer in de kolonie Suriname blijkt dat in 1892 werd ingevoerd aan boter en oleomargarine voor eene waarde van ƒ 214,156; aan kaas voor ƒ 94,423; aan vleesch voor ƒ 168,000; aan spek enz. voor ƒ 237,000.

Men zou geneigd zijn hieruit de conclusie te trekken dat veeteelt, zuivelbereiding en varkensfokkerij in Suriname niet mogelijk zijn. Niets is evenwel minder juist dan deze meening. De kolonie bezit uitgestrekte, prachtige weilanden, zelfs in den naasten omtrek van Paramaribo, indien slechts voor voldoende afwatering wordt gezorgd; doch de veestapel bedroeg in 1892 slechts 4438 runderen en 2046 varkens. Waarom zou Suriname niet kunnen worden wat Venezuela thans is, de vleeschmarkt voor de West-Indische eilanden?

Dat koffie en tabak, doch vooral de eerste, in vroegere jaren met uitnemend gevolg in Suriname werden geteeld, is bekend; eveneens dat deze cultures in lateren tijd werden

verwaarloosd, zoodat de uitvoer van tabak *nihil*, die van koffie in 1892 slechts 1550 kilogram bedroeg.

Het omgekeerde had op Portorico plaats; daar steeg de uitvoer van koffie binnen weinige jaren van 3000 tot 25.000 ton. Op Cuba wordt de tabaksbouw door 15.000 landbouwers uitgeoefend, meerendeels blanken of afstammelingen van Europeanen.

Beide cultures worden bij voorkeur door den kleinen landbouw gedreven, daar zij geringe uitgaven eischen en goede winsten opleveren. Op Portorico, dat op een uitgestrektheid van 11,000 vierkante mijlen 820,000 inwoners telt, of 85 per vierkante mijl, waaronder 500,000 blanken en hunne afstammelingen, zijn het vooral de Andaluziërs die haar met goed gevolg uitoefenen en daardoor tot groote welvaart geraken. In 1890 bedroeg de uitvoer van daar eene waarde van 150 millioen francs en elk jaar neemt deze belangrijk toe. Toch worden de meeste werkzaamheden verricht zonder hulp van negers of koelies.

Ook op de andere eilanden en in Britsch-Honduras legt men zich meer en meer op deze en andere cultures toe, dank zij in de eerste plaats den steun van amerikaansche geestkracht en kapitaal, doch in de tweede plaats tengevolge van de verstandige maatregelen van het Engelsche bestuur, dat niets verzuimt wat strekken kan om de vestiging en ontwikkeling van nieuwe industrieën te bevorderen.

„Het is nu een algemeen aangenomen beginsel, — zoo schrijft de gouverneur van Britsch-Honduras in zijn *Report*, — dat het de plicht is van het bestuur der kolonie om de produktie van verschillende uitvoerartikelen zooveel mogelijk te bevorderen en aan te moedigen. In deze richting wordt veel gedaan door de krachtige belangstelling en medewerking van het bestuur der *Royal Gardens* te Kew, dat er veel toe bijdraagt om nieuwe industrieën op te sporen, te ontwikkelen en de verspreiding van planten, die handelswaarde bezitten, te bevorderen. Met dit doel zijn in alle onze westindische bezittingen — de engelsche, niet de nederlandsche worden bedoeld — proeftuinen en proefvelden aangelegd; een dergelijke botanische tuin is thans ook gevestigd bij

wijze van proefneming, te Belize, de hoofdplaats dezer kolonie."

Op de begrooting onzer, d. w. z. de nederlandsche bezittingen, zal men te vergeefs zoeken naar sporen dat ook ons koloniaal bestuur het zich tot plicht rekent in dien geest te handelen.

De gouverneur van Jamaica bericht dat: „de *sisal*-planten, in 1889 uit Florida ontvangen en in de *Hope Gardens* beproefd, zoo goed voldoen dat er geen twijfel bestaat of bodem en klimaat beide zijn geschikt voor eene goede cultuur; reeds zijn er twee aanplantingen gereed. Ik vertrouw dat de cultuur van de vezelplanten weldra zal worden uitgebreid."

Want hoe winstgevend en veelbelovend de cultuur van bloemen, vruchten en andere gewassen ook moge zijn, er bestaat er nog eene, waarvan men op grond van de reeds verkregen uitkomsten groote verwachtingen koestert.

Dit is de kweek van de agave, de *agave rigida*, de amerikaansche boom-aloë of aloë-hennep, door de Engelschen de *sisal*-plant genoemd, welke talrijke over elkaar schuivende bladen bezit, die meer dan twee meters lang worden, uitwendig ruw, dik, getand, en aan het uiteinde voorzien van een scherpen doorn. Één blad levert een mansvracht op. Van binnen loopen lange, witte, soepele, veerkrachtige vezels door de bladen, waarvan men touwwerk vervaardigt dat in sterkte voor niets onderdoet en het voordeel heeft weinig door het water te worden aangetast.

Het was de tegenwoordige gouverneur der Bahama-eilanden, *sir* Ambrose Shea, die de waarde van deze in het wild groeiende vezelplant inziende, het eerst beproefde haar kunstmatig te kweeken en het produkt tot een handelsartikel te maken. Hij deed deze eerste proefneming op het eiland Andros, schijnbaar geheel onvruchtbaar en voor geene enkele cultuur geschikt; de verkregen resultaten waren van dien aard, dat men zich met alle kracht op deze cultuur toelegde en men ook elders dit voorbeeld volgde. Volgens het laatste *Report* waren thans op de Bahamas 8000 *acres* met agave beplant en konden de kweekbedden het volgende jaar aan alle aanvragen om planten, waarvan de uitvoer voorloopig verboden is, niet voorzien.

Met de zorg van een vader voor zijn kind, worden deze proefnemingen door *sir* Ambrose geleid en waakt hij er voor dat geen verkeerde winzucht de schoone toekomst dezer cultuur zal bederven. Uit deze proefnemingen is n.l. met zekerheid gebleken dat de plant hoogstens vier jaren noodig heeft om tot volkomen rijpheid te geraken, waarna zij verder, zonder eenige bijzondere zorg te vereischen, gedurende twaalf tot veertien jaren, geregeld een ruimen oogst afwerpt, terwijl daarentegen het vroegtijdig afsnijden der bladen de ontwikkeling der plant tegenhoudt.

Twee *acres* met volwassen planten geven jaarlijks gemiddeld één ton vezelstof; de verkoopprijs bedraagt in de Vereenigde Staten, waar in 1891 60,000 ton werden ingevoerd, voor de zoogenaamde Yucatan-vezels *f* 275 tot *f* 325 per ton, voor de blanke Bahama-vezels *f* 425 tot *f* 475.

Thans is de kostende prijs per ton, volgens berekening van den gouverneur, nog *f* 120 tot *f* 140, doch de ervaring had reeds geleerd dat door verbeterde cultuur deze kosten nog aanzienlijk zouden kunnen worden verminderd, zoodat naar zijne meening deze vezelstof goedkooper kan worden geproduceerd dan eenige andere van dezelfde uitstekende kwaliteit.

Hoewel de grond, die voorloopig gedurende het eerste tiental jaren voor deze cultuur is bestemd, niet minder dan 100,000 *acres* bedraagt, welke jaarlijks 50,000 ton zullen kunnen opleveren, behoeft men volstrekt niet bevreesd te zijn voor overproductie. De verwachting was algemeen, dat de uitstekende hoedanigheid van deze vezelstof het gebruik, ook voor andere doeleinden dan alleen voor de touwslagerij, meer dan waarschijnlijk maakte. Reeds hadden proefnemingen bewezen, dat de vezels zeer kleurhoudend waren en dus gemakkelijk konden worden geverfd, zoodat zij in de toekomst voor tal van industrieën bruikbaar zouden blijken. [1]

Reeds beproeft men elders, op Jamaica, Britsch-Honduras, enz. deze cultuur met kracht te bevorderen, en onwillekeurig rijst de vraag: zijn wellicht niet ook onze West indische eilanden,

---

[1] *Colonial Report* Bahamas 1891.

wier bodem en klimaat zooveel overeenkomst schijnen te bezitten met die van Andros, geschikt voor de cultuur der *agave*, welke in aard naar het mij voorkomt overeenstemt met de cactusplant, waarmede op Curaçao de wegen en velden zijn afgestekt. Wellicht zou door deze cultuur de schijnbaar dorre grond kunnen worden gemaakt tot een vruchtdragende en daardoor een oorzaak van welvaart voor een deel der bevolking.

„*Un gouverneur clairvoyant vient de la* (het eiland Andros) *doter enfin d'une culture spéciale*," schrijft de Varigny van *sir* Ambrose Shea. Zou niet *un gouverneur clairvoyant* van onze bezittingen een onderzoek kunnen doen instellen naar de mogelijkheid van de invoering dezer cultuur op die eilanden, welke voor andere landbouwondernemingen niet geschikt zijn gebleken of daarvoor althans niet geschikt worden geacht?

Het doel, waarmede de Varigny zijne opstellen schreef, was om zijne landgenooten op te wekken tot deelneming aan de nieuwe cultuur- en handelsbeweging welke zich allerwege in de Antillen openbaart, teneinde een deel der daardoor verkregen voordeelen, welke thans aan de Vereenigde Staten ten goede komen, voor zich te verwerven.

Door mijnerzijds hierop de aandacht te vestigen, wensch ik meer te doen.

Nederland heeft in West-Indië belangen te behartigen, plichten te vervullen; het bezit daar koloniën, waaraan slechts eenige grootere zorg behoeft te worden besteed, om deze te maken tot een bron van welvaart ook voor het moederland. Ik heb willen aantoonen hoe de behartiging dier belangen, de vervulling dier plichten zou kunnen samengaan met eigen voordeel, doch er tevens op willen wijzen dat het tijd is de hand aan het werk te slaan, wil men voorkomen dat anderen, vreemdelingen, onze plaats zullen innemen, doen wat wij hebben nagelaten en daarvan de voordeelen zullen plukken.

De nederlandsche middenstand verarmt: binnen te enge grenzen beperkt, leveren handel, nijverheid, de exploitatie van den bodem, niet meer de voordeelen op, welke noodig

zijn om de jongeren in staat te stellen zich den welstand hunner ouders te verschaffen. De strijd om te bestaan wordt steeds moeilijker, daar in altijd toenemende mate de middelen ontbreken om dien strijd met goed gevolg vol te houden. Voor elke betrekking, hoe gering ook, melden zich honderden aan: duizenden jongelieden zoeken tevergeefs naar een werkkring, welke hunne toekomst verzekert.

Welnu, in Suriname bezit Nederland eene kolonie, welke door de natuur is begunstigd als wellicht geene. De amerikaansche ingenieur Matters (zie boven) prijst den uitmuntenden gezondheidstoestand aldaar boven dien elders; in 1891 bedroeg de sterfte 3.61 pct. in 1892 3.48 pct. De productiekracht van den bodem wordt nergens overtroffen; alle natuurlijke voorrechten, voor het welslagen der cultures noodig, zijn daar aanwezig; geene kunstmatige belemmeringen in den vorm van hooge uitvoerrechten, drukkende scheepvaartlasten, zware plaatselijke belastingen en zooveel meer, houden de ontwikkeling tegen. De openbare veiligheid laat weinig te wenschen over; ernstige ongeregeldheden komen zelden voor; aanrandingen en diefstallen evenzeer.

Al wat deze kolonie behoeft om voor Nederland, in stede van een lastpost zooals thans, een mild vloeiende bron van welvaart te worden, is versterking van het nederlandsche element en deze kan slechts verkregen worden door de ontwikkeling van handel, nijverheid en landbouw door de Nederlanders zelven, door nederlandsch verstand, werkkracht en kapitaal.

Men heeft er op gewezen dat de cultuur van suiker, cacao en andere stapelproducten groote kapitalen en vreemde arbeidskracht (koelies, Javanen enz.) vereischt. Daarom heb ik door voorbeelden willen aantoonen, hoe er tal van andere takken van industrie zijn, welke dáár zonder groot kapitaal en zonder de noodzakelijke hulp van deze werkkrachten, kunnen worden uitgeoefend en toch goede winsten beloven. Wel is daartoe kapitaal noodig, maar wat in de eerste plaats wordt vereischt, is verstand, kennis, de ernstige wil om te slagen.

Ten einde daarin te voorzien en de noodige samenwerking

tusschen kapitaal en werkkracht te verkrijgen, zou de oprichting eener *Westindische* of liever *Surinaamsche cultuur- en handelsvereeniging* gewenscht zijn, welke zich aanvankelijk ten doel stelde, na ernstig, grondig onderzoek van deskundigen, de voor het doel geschikte en noodige gronden aan te koopen of in erfpacht te verkrijgen, om daarna de geschikte personen uit te zenden, ten einde onder bekwame en degelijke leiding de exploitatie ter hand te nemen.

De uit te zenden personen behooren gekozen te worden uit de beste elementen, waarover tot dat doel kan worden beschikt; door storting van eenig kapitaal, of op andere wijze, dienen zij bij de onderneming te worden geïnteresseerd, terwijl daarentegen hunne positie derwijze moet worden geregeld dat zij, bij welslagen, na verloop van eenigen tijd tot onafhankelijkheid kunnen geraken.

Op deze wijze zou de kern worden gevormd eener onderneming, welker geleidelijke ontwikkeling, bij uitbreiding van den kring harer werkzaamheden, vermeerdering van werkkrachten mogelijk maakt, zonder gevaar voor te ruimen aanvoer en tevens zonder nadeel voor de aandeelhouders.

Aanvankelijk zich bepalend tot den kleinen landbouw en de daaraan te verbinden vruchtenteelt enz., zou zij langzamerhand hare zorg kunnen uitbreiden tot de cultuur van stapelprodukten, de exploitatie van de boschprodukten, als de balata of westindische gom, en van de houtsoorten, tot de zuivelbereiding, de ontginning van goudmijnen, al datgene wat slechts met kans op goeden uitslag kan worden beproefd door personen, die met de toestanden bekend zijn en uit eigen oogen hebben leeren zien.

Behoort evenwel met de oprichting eener dergelijke maatschappij niet te worden gewacht tot de uitslag van het onderzoek der surinaamsche commissie bekend is gemaakt, opdat vooraf blijke dat kolonisatie door Nederlanders mogelijk zij?

Het komt mij integendeel veeleer gewenscht voor dat de onderneming gereed zij, alvorens het bedoeld rapport het licht ziet, opdat zij op het gegeven oogenblik er op voorbereid kan zijn hare taak te beginnen. Al mocht het verslag ongunstig luiden, voorzoover de kolonisatie betreft — wat ik

evenwel op goede gronden meen te mogen betwijfelen — dan zal toch deze cultuur-onderneming, in gewijzigden vorm, met vrucht werkzaam kunnen zijn door zich in hoofdzaak toe te leggen op de cultuur van stapelprodukten met behulp van vreemde werkkrachten. Luidt het daarentegen gunstig, dan behooren terstond de handen aan het werk gezet en dit kan alleen geschieden wanneer er reeds eene soliede maatschappij op degelijken grondslag gevestigd is, welke met regeering en koloniaal bestuur in overleg kan treden.

„De ontwikkeling van handel, nijverheid en landbouw in Suriname door de Nederlanders zelven, door nederlandsch verstand en nederlandsch kapitaal, is het eenige middel waardoor ook het nederlandsche element in de kolonie versterkt kan worden," verklaarde de heer Keuchenius als minister van koloniën.

Welnu, men helpe door de oprichting eener *surinaamsche cultuur- en handelsvereeniging* dit doel bereiken vóór het te laat is.[1]

Den Haag, April 1894.

NASCHRIFT.

De belangrijke gebeurtenissen op politiek gebied, welke hebben plaats gegrepen nadat dit werd geschreven, maken een slotwoord noodzakelijk.

Zeker zullen allen die belangstellen in de welvaart van Suriname, het heengaan betreuren van den minister Van Dedem, die meer dan een zijner voorgangers, toonde oog te hebben voor de belangen dezer kolonie en hare behoeften te begrijpen.

---

[1] Na het schrijven van het bovenstaande kwam uit Suriname bericht dat aldaar pogingen werden in het werk gesteld tot oprichting eener *surinaamsche handelsvennootschap*, met aandeelen van *f* 100.— in eens, of bij wekelijksche stortingen van 25 cents, of bij maandelijksche van *f* 1.— te voldoen. De »drang van inteekening" was zeer groot. Meer bijzonderheden ontbreken vooralsnog.

Zal zijn opvolger zijn voetspoor drukken en tot een goed einde brengen wat door hem nog slechts kon worden voorbereid, in de eerste plaats wat betreft de openbare werken door den ingenieur Havelaar ontworpen, waaronder het afwateringsplan dat, komt het tot uitvoering, ongeveer 2800 hectaren vruchtbaar ingepolderd land in de onmiddellijke nabijheid van Paramaribo en van de vestiging der hollandsche boeren gelegen, voor de cultuur openstelt?

Voor eene op flinke schaal beproefde kolonisatie is dit terrein als aangewezen.

Tal van andere maatregelen, sommige verband houdende met de immigratie van vreemde arbeidskrachten, andere met de vestiging van immigranten en van eigen ingezetenen, wachten mede op afdoening, zonder nog te gewagen van de comptabiliteitswetten, de voorgestelde wijziging van het regeeringsreglement en zooveel meer.

Eén maatregel is er, in nauw verband staande tot het onderwerp boven behandeld, waarvan de verwezenlijking onmogelijk is zonder den daadwerkelijken steun der regeering en dus goeddeels afhankelijk van de inzichten van den minister.

Ik bedoel de vestiging van een plantentuin in Suriname, waarvoor de bekende algemeene secretaris der Maatschappij van Nijverheid, de heer F. W. van Eeden, reeds tal van jaren met warmte heeft gestreden, en waaraan ik zou wenschen toegevoegd te zien een mineralogisch museum, onder leiding van een bekwaam adviseur.

Zooals op zoo menig ander, heeft Engeland ook op dit gebied een navolgenswaardig voorbeeld gegeven. De regeering heeft onderzoekingen op elk gebied der natuurlijke historie in de koloniën met den meesten ijver ondersteund en, door de oprichting van wetenschappelijke stations, plantentuinen en proefvelden, aangemoedigd met het gunstig gevolg dat „daar waar door de regeering of onder hare bescherming een centrum van wetenschappelijke werkzaamheid werd gevestigd, zich ook de belangstelling openbaarde der invloedrijke ingezetenen, en vooral de practische uitkomsten, die deze instellingen hebben afgeworpen, zoowel op het gebied van het mijnwezen als op de ontdekking van nieuwe plant-

aardige producten voor handel en nijverheid geschikt, de oogen van velen voor de waarde der natuurwetenschap als baanbreekster hebben geopend." [1]

De heer van Dedem was voor dit plan gewonnen, voorbereidende maatregelen waren genomen en de waarschijnlijkheid bestond dat Suriname eindelijk in het bezit zou worden gesteld van eene instelling als die, waarvan de engelsche koloniën de goede vruchten plukken.

Moge de eerstvolgende begrooting het bewijs leveren dat ook de minister Bergsma gunstig voor dit plan gestemd is en in het algemeen dat ook Z.E. wil breken met het stelsel, waarbij aan de kolonie de middelen worden onthouden noodig om hare productieve krachten te vermeerderen.

Op deze wijze alleen kan Suriname ophouden te zijn wat het tot heden was, een lastpost voor het moederland. De uitkomsten van den dienst over 1893 bewijzen het weder ten volle; de opbrengst der middelen overtrof de raming met *f* 244,666 en die van den vorigen dienst met *f* 148,971, zoodat de subsidie, bij de wet toegestaan tot een bedrag van *f* 352,723, niet meer dan *f* 143,264 behoeft te bedragen, welk bedrag tot een minimum had kunnen worden teruggebracht indien niet tal van belangrijke uitgaven waren gedaan waarop niet bij de begrooting was gerekend. Of deze uitgaven dringend noodzakelijk waren en of zij niet hadden moeten voorzien zijn, wensch ik niet te beslissen. Zij bewijzen evenwel dat de vaststelling der begrooting door de wetgevende macht geen waarborg oplevert voor het betrachten der uiterste zuinigheid.

De subsidie *was* toegestaan, men kon er dus vrijelijk over beschikken.

Zou men op dezelfde wijze hebben gehandeld wanneer deze uitgaven ten laste waren gekomen van de kolonie, instede van te worden betaald door de nederlandsche belastingschuldigen?

Mijne beschouwingen over de herziening van het westindisch bestuur besprekend (Juni-aflevering van dit tijdschrift), kent de heer H. J. Bool deze een radicaal karakter toe, doch

[1] F. W. van Eeden. Een rijksplantentuin in Suriname. (*Ind. Mercuur*, 2 Juni 1894.)

toont de geachte schrijver het niet in het wezen der zaak, — met eene enkele uitzondering, wat het instellen van plaatselijke besturen betreft, — geheel met mij eens te zijn?

In beginsel heeft hij geen bezwaar tegen meer financieele zelfstandigheid, maar eerst moet Suriname het zonder subsidie kunnen stellen.

Welnu, juist hetzelfde is door mij betoogd: „men kan de kolonie niet het recht toekennen naar willekeur te beschikken over de beurs van de ingezetenen in het moederland", zoo schreef ik, doch zoolang het stelsel van subsidieering blijft bestaan, zal de financieele zelfstandigheid niet worden verkregen.

Men plaatse Suriname voor de noodzakelijkheid om uit eigen middelen in de gewone uitgaven te voorzien, doch sta toe dat voor productieve werken worde geleend.

Is dit denkbeeld radicaal, dan verblijdt het mij een zoo bezadigd man als den heer Bool aan dezelfde zijde te zien staan, want ook hij is hiervan een voorstander.

Bleven de uitgaven over 1895 gehandhaafd op hetzelfde bedrag als die voor 1893, dan zou de kolonie het reeds thans zonder subsidie kunnen stellen en er niet het minste bezwaar tegen bestaan, de zoo dringend noodige productieve werken uit de opbrengst eener leening tot stand te brengen.

Men geve Suriname met ruime hand wat het noodig heeft om tot meerdere welvaart te komen, en elk jaar opnieuw zal het bewijs leveren dat op deze wijze het doel kan worden bereikt, doch breke met het stelsel van voogdijschap dat doodend is voor alle eigen energie.

In het belang der kolonie hoop ik dat de tegenwoordige minister door daden zal toonen in dezen geest werkzaam te willen zijn.

Juni 1894. PYTTERSEN.

AMBACHTSONDERWIJS.

Wij schrijven thans 1894 en zijn dus nu ongeveer een eeuw (1798) niet meer onder eenige regeling van het leerlingwezen. In andere landen heeft men zoolang niet gewacht terug te komen op goede regelingen, in een overgangstijdperk terzijde gezet. Reeds in 1851 regelde Frankrijk deze zaak en tal van andere rijken hebben dit voorbeeld gevolgd.

Wel werd nu en dan deze belangrijke en voor de volksontwikkeling onmisbare regeling besproken en aanbevolen. Den 3den Augustus 1882 bracht eene commissie, benoemd door de Vereeniging tot bevordering van Fabrieks- en Handwerksnijverheid in Nederland, de Nederlandsche Maatschappij tot bevordering van Nijverheid, de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen en het Algemeen Nederlandsch Werkliedenverbond, onder voorzitterschap van prof. mr. B. H. Pekelharing en waarvan de heer B. H. Heldt secretaris was, een verslag uit waarin men wenken te over vindt, die zouden kunnen worden behartigd en toch er geschiedde in de practijk weinig of niets. Waaraan is dit te wijten? Waarom blijft de stem van hem die nu en dan het plicht rekent zich te doen hooren, zoo goed als onverhoord? Men voelt toch allerwege, dat we op een hellend vlak zijn, dat te blijven op den voet waarop wij nu met onze leerlingen leven, slechts tot achteruitgang kan leiden. Eerste voorwaarde voor den ambachtsman om een goed bestaan te vinden, is kennis van zijn vak en eerste voorwaarde voor den patroon is werklieden in zijn zaak te hebben, die hun vak meester zijn. Ontbreken nu bij den

vakman die eerste voorwaarden van kennis en bedrevenheid, dan zal daarvan het gevolg zijn, dat beiden in ongunstige conditie komen, en werkelijk mag men zeggen dat het te hopen is, dat wij het laatste tijdperk van dit tijdperk van ongeregeldheid, ik zou haast zeggen van losbandigheid, beleven. Er moet, zij het spoedig, een tijd komen welken men met recht de aanvangsperiode van den bloei in de ambachten mag heeten. De zienswijze, hier te lande langen tijd gangbaar geweest, om alles op zijn beloop te laten omdat zonder eenige inmenging de zaken het best terecht zouden komen, moet uitgediend hebben. Geen regeling is, zou ik haast zeggen, erger dan een slechte regeling en een goede regeling wint het in elk opzicht. Nooit toch kan men grooter vrijheid genieten dan wanneer men gebonden is aan gezonde, billijke voorwaarden van doen en laten.

En wijst nu de ondervinding van de laatste 30 of 40 jaren niet uit, dat de maatschappelijke verhoudingen, ook wat ons onderwerp betreft, ongezond zijn? Is niet tengevolge van tal van uitvindingen en verbeteringen in de wijze van productie het arbeidsvermogen der machines tot eene groote hoogte van volkomenheid opgevoerd; is niet in elke industrie beter werk te verkrijgen van machines dan van handenarbeid? Is met uitsluiting van kunstarbeid, niet het werk der machines veel beter en goedkooper te verkrijgen dan dat, wat de ambachtsman, hij zij dan ook op een goeden trap van ontwikkeling, u levert? Wat volgt hier anders uit dan dit, dat de verhouding van het ambacht tegenover, of liever gezegd in de maatschappij is veranderd, dat niet meer moet vastgehouden worden aan den ouden sleur, dat men moet trachten den ambachtsman op het hoogst mogelijke standpunt van ontwikkeling te brengen, niet alleen om goede voorwerpen te kunnen maken, maar vooral ook om in staat te zijn goede voorwerpen door de machines geleverd, goed te herstellen? Vooral in het smidsvak zal men moeten erkennen, dat een ambachtsman, goed op de hoogte met het herstellen van machinedeelen, een goede toekomst heeft. Neemt men voor zulk werk een half onderlegd werkman, dan is het meestal verstandiger een nieuw stuk van de fabriek te laten komen

en is men eenmaal gewoon geraakt verwisselstukken in voorraad te gaan houden, dan komt men er niet meer zoo gemakkelijk toe, anders dan voor onbeduidende herstellingen, hulp in te roepen van den ambachtsman. Gevolg van de steeds toenemende verbeteringen in de produceerende machines is de eisch van grootere volmaaktheid van den ambachtsman en nog weinig of niets is er gedaan om het in dit opzicht den individu mogelijk te maken met een machine te concurreeren. Daarbij komt de steeds grooter wordende verdeeling van den arbeid, vooral in de grootere werkplaatsen. Zoo vindt men b. v. bij de schoenmakers de verdeeling van den arbeid zóóver gedreven, dat afzonderlijke jongens niets anders doen dan gaatjes in zoolleer steken. Ik noem slechts een voorbeeld, maar wat moet van zoo'n jongen terecht komen? Hoe zal hij het ooit verder kunnen brengen dan tot den al zeer onbeduidenden graad van handlanger?

Men vergete daarbij niet, dat bij den besten aanleg in de jongensjaren zoo gemakkelijk de kiem van den werklust gedood wordt. Ik zeg gedood, want 't is niet enkel onderdrukken. Er zijn er slechts zeer weinigen, die zich later weten op te heffen, wanneer zij in de jaren, die eigenlijk leerjaren moesten zijn, zijn verwaarloosd door het doen van vuil of eentonig en onbeduidend werk.

Nu kan men zeggen: wij moeten zulke lieden toch ook hebben; natuurlijk, maar er zijn er genoeg zonder aanleg die het toch nooit verder kunnen brengen dan tot machinaal werk, laat hen dat soort van werk doen, laat ons ook de onderscheiding in 't oog houden tusschen den ambachtswerkman en den handlanger. Laat ons voor dergelijk onbeduidend werk, dat den geest, als hij er is, doodt, hen nemen die niet in staat zijn zich in te spannen, maar laat ons ook zorgen, dat de jongens waar wat inzit., niet behoeven verloren te gaan in de werkplaats, een plaats die voor hen eene leerplaats moest zijn. Men zegt, de tegenwoordige tijd is er niet naar om van den patroon sympathie voor leerlingen te mogen verwachten. Ik geloof dat gaarne als hij van die zoogenaamde leerlingen niets anders vraagt dan steeds hetzelfde onbeduidende werk, maar laat diezelfde patroon om

de eene of andere reden eens verplicht zijn van den jongen een werkelijken leerling te maken, zal hij dan ook niet langzamerhand, als hij ziet dat die jongen zich goed onder zijne leiding ontwikkelt, hart voor hem krijgen? Mij dunkt de patroon of meesterknecht, belast met de opleiding van zoo'n leerling, zal al spoedig zelf zijn best gaan doen om er van te maken wat er van te maken is.

Wij hebben geen hart meer voor onze werklieden en wat zouden ons de jongens kunnen schelen? Ja, 't is wel treurig; maar hoe komt dat? Heeft de toepassing der stoomkracht ons niet voor een deel zoover gebracht?

Is de gemakkelijke verplaatsing door betere middelen van vervoer niet voor een groot deel de schuld, dat veel werkgevers niet meer met hun volk omgaan, niets van hen noch van hunne omstandigheden weten; was dat vroeger toen men veel meer vrijen tijd had, omdat de strijd om het bestaan lichter was, niet geheel anders?

Toen dacht men er niet over als men na harden arbeid eens wat vrijen tijd veroverd had, dadelijk op reis te gaan om ver van huis de genoegens van de groote steden te zoeken. Toen was men altijd thuis en had het meestal geregeld, maar minder druk. Toen kende men zijne ondergeschikten, nu dikwijls niet; het zijn ruwe werkkrachten geworden, en daarin ligt een groote fout. Ik kan mij voorstellen, dat een flink werkman, bemerkende, nadat hij jaren bij zijn patroon gediend heeft, dat deze niet weet dat hij getrouwd is en kinderen heeft, bij zich zelf zegt: is dat nu mijn patroon, dien ik hem daartoe zoo goed als ik kan, dat hij 't niet eens der moeite waard acht, te onthouden wat er met mij voorvalt? Voegt men dit bij vele andere omstandigheden, dan komt men tot de conclusie, dat het zoo niet gaat, dat er moeite moet gedaan worden om verbetering te krijgen, dat vooral de sociale band tusschen meer en minder bevoorrechten moet aangehaald worden, en welke betere weg bestaat daartoe dan het geven van beter onderwijs? Van beter onderwijs op het gebied van het vak, waarin men later werkzaam zal zijn om in zijn onderhoud te voorzien. Aan welke lessen denkt men in zijn later leven met aangename herin-

neringen terug? Toch altijd aan die, welke men dagelijks in de practijk weer ontmoet. Zoo zal de ambachtsman, als hij een patroon heeft gevonden die hem goed heeft geleid, een dankbare herinnering aan hem behouden en dat zal hem later, wat zijn maatschappelijken toestand betreft, een groote steun zijn.

Waarom werd er nog zoo weinig gedaan om waar toch velen gevoelen, dat er verandering moet komen, in die toestanden verbetering te brengen? In den laatsten tijd zijn we op den goeden weg, geloof ik.

Het vraagstuk is niet gemakkelijk op te lossen om allerlei redenen.

In de eerste plaats zal men stuiten op onverschilligheid en onbekendheid met wat men wil bij de rechtstreeks belanghebbenden; in de tweede plaats op kleine patroons, die niet begeeren overvleugeld te worden, en in de derde plaats op gebrek aan steun (vooral financieel) om uit te voeren wat men gaarne wenscht.

De omvangrijkheid van een poging om in eens een beteren toestand in 't leven te roepen, zal menigeen afgeschrikt hebben een eerste poging te wagen. En werkelijk men komt er veel eerder toe iets aan te pakken, dat men geheel kan overzien, dan een dergelijk uitgebreid veld van arbeid te betreden.

Laat mij, optimist als ik ben, al dadelijk een bezwaar van iedere organisatie in dezen zin op den voorgrond stellen. 't Is een bezwaar, dat bij mij het zwaarste weegt, ja waartegenover alle andere bezwaren in het niet zinken. Stel ik heb den minst ontwikkelden arbeider aan de eene zijde en den meest ontwikkelden aan den anderen kant. Zooals de zaken *nu* zijn, vindt men voor elken tusschengraad van ontwikkeling (bijvoorbeeld bij timmerlieden) een individu. Stel nu eens er zijn er 100, elk met zijn graad van ontwikkeling, en nu zeg ik, om behoorlijk ambachtsman te zijn moet ge ten minste de ontwikkeling van n°. 60 hebben. Dus, die van 60—100 zijn goed. De anderen, tot nu toe van 20—60 ook ambachtslieden in de schatting van het groote publiek, worden teruggeworpen tot den rang van handlanger; zij komen dus

in mindere conditie, men geeft dus nieuw voedsel aan het pauperisme; er zijn zooveel onnutte menschen bijgekomen, die anders nog als half-nuttigen dienst gedaan zouden hebben. Mag men dat doen? Ik geloof van ja, want men verhoogt door betere ontwikkeling te geven het peil van de 60—100 zeer veel; terwijl de verdiensten van de 1—60 dezelfde blijven als slecht ambachtsman of als handlanger. Terwijl men nu bovendien nog de vrij groote kans loopt, dat het gehalte steeds achteruitgaat, kan dit niet het geval zijn, als men een norm aanneemt van ontwikkeling om in eenig ambacht op te treden. [1]

Bovendien op elk gebied neemt men dit verschijnsel waar als noodzakelijk gevolg eener betere productie. Zoodra in eenig vak hetzij van industrie hetzij van wetenschap, vooruitgang het gevolg is van vermeerderde ontwikkeling, zal men zien dat de eischen, gesteld aan hen die dit vak willen beoefenen, scherper begrensd en hooger worden. Iedereen die zich een goede toekomst wil verzekeren, moet zich in zijn werkkring geheel meester van het terrein gevoelen en dit ook werkelijk zijn. Voor het eerste, het ontwikkelen van de overtuiging dat men iets goeds voortbrengen kan, zijn examens een goed hulpmiddel en voor het tweede, n.l. zich de werkelijke zekerheid te verschaffen, dat men zijn vak verstaat, is het noodig, dat de eischen bij een examen gesteld niet te laag zijn, en dat *men*, het groote publiek, de overtuiging hebbe, dat die examens geen wassen neus zijn. Een gevolg hiervan, als indirect gevolg van den vooruitgang op elk gebied van wetenschap en industrie, moet dus zijn, dat de grens waarop men zegt, dat iemand geschikt is om het eene of andere vak uit te oefenen, steeds hooger gesteld wordt, met andere woorden dat de examens steeds moeilijker zullen worden, men dus

---

[1] In het eene geval gaan we dus, de toestanden latende zooals ze zijn, bijna zeker steeds verder in ontwikkeling achteruit, vooral ook omdat het achteruitgaan ontmoedigend werkt en het dus ook voor den ambachtsman verderfelijk moet werken, altijd meer te bemerken, dat hij niet mede kan komen. In het andere geval bereiden wij aan een groot deel een goede plaats in het leven, zonder de overigen te schaden. Mij dunkt de keuze is gemakkelijk en zal altijd moeten vallen op eene behoorlijke regeling van het vakonderwijs.

allicht zich zal tevreden stellen met een deel van het vak en daardoor meer en meer specialiteiten in het leven roept. Men vergelijke bijvoorbeeld eens wat de medische faculteit betreft, den toestand van nu met dien van voor honderd jaren. Hoeveel soorten van specialiteiten treft men nu aan, terwijl vroeger een medicijnmeester om behoorlijk aan den kost te komen zelfs nog barbier er bij was. Een ingenieur van den tegenwoordigen tijd kan onmogelijk alle ingenieurswetenschappen grondig kennen; men neemt dus een deel van die wetenschappen, werkt zich daar goed in, wordt een specialiteit en is van een goed bestaan verzekerd. En zoo is het overal. Een hoofd kan niet alles opnemen wat bekend is, evenmin als een menschelijk lichaam bedreven kan zijn in alle handwerken, en te minder naarmate onze kennis van alles zich uitbreidt. Men zal dus, waar overal meer wetenschap en meer handigheid gevraagd wordt, noodzakelijk ook meer gaan eischen van den ambachtsman. Een ambachtsman, die timmerman, smid en metselaar tegelijk wezen moet, kon misschien vroeger bestaan; nu gaat dit niet meer omdat in elk onderdeel meer bekwaamheid en kennis gevraagd wordt.

Men heeft dus overal de bovenvermelde classificatie zonder het te zeggen of zoo te noemen toegepast en met of zonder onzen wil zullen de eischen aan elken persoon te stellen hooger worden. Zij die niet aan die hoogere eischen kunnen of willen beantwoorden, komen van zelf in de achterhoede, doch dit mag ons niet beletten voor hen, die vooruit willen, te doen wat wij kunnen.

Men heeft dit hier en daar gevoeld en dan ook reeds het een en ander gedaan, dat onze sympathie verdient; of men evenwel de juiste en de beste middelen heeft aangegrepen om den algemeenen toestand te verbeteren, durf ik betwijfelen. Ik stel me voor in het volgende uiteen te zetten waarop mijn twijfel berust en wat ik meen dat gedaan kan en moet worden naast het reeds verrichte, terwijl ik er bijvoeg, dat het mijn wensch is dat zoo spoedig mogelijk werkelijk stappen gedaan worden om een algemeene verbetering, zooals ik ze mij voorstel, te verkrijgen.

Een allereerste uiting van het gevoel, dat de ambachten

minder goed beoefend worden en dus verbetering in de opleiding der jonge ambachtslieden wenschelijk is, waren de ambachtsscholen. Men zag ze in alle grootere steden van ons vaderland oprichten, dikwijls met groote opofferingen en toewijding. En ze hebben goed gedaan, want ze hebben ons de oogen meer geopend. Ze hebben ons doen zien dat goed werk bij goede leiding gemaakt kan worden, doch ze bewegen zich uit den aard der zaak op een beperkt terrein. Alle of zelfs een belangrijk deel van onze ambachtslieden aan ambachtsscholen op te leiden, zou niet gaan. Zelfs afgescheiden van de geldkwestie, voorzoover betreft de kosten van oprichting en de onderwijskrachten, die bij goeden wil wel te vinden zouden zijn, evengoed als bijv. voor lager onderwijs, zou de opleiding aan die scholen een groote verspilling van materialen en dus van geld na zich sleepen. Wil men ambachtslieden goed opleiden, dan moeten zij werkstukken maken op ware grootte en zoo weinig mogelijk modellen op kleine schaal. Bij een gering aantal leerlingen is dit mogelijk, daar de voortgebrachte hoeveelheid niet van zoo groot belang is om concurrentie aan de bazen te geven, doch bij algemeene opleiding aan scholen zou dit wel het geval zijn. Onze scholen hebben eene bevolking van 5 pct. der op te leiden ambachtslieden in die steden waar zij bestaan. De overige 95 pct., benevens de jongens in de kleinere steden en op het platteland krijgen geen of weinig opleiding.

Ieder die in onze werkplaatsen ook maar eenigszins bekend is, weet dat de jongens daar meer voor het zoogenaamde vuile werk gebruikt worden, dan voor het aanleeren van hun vak. Er zijn gelukkig gunstige uitzonderingen, maar haar aantal is gering. Zelfs was de gewoonte om de jongens te gebruiken voor boodschaplooper van de vrouw des patroons, enkele malen een struikelblok voor het aangaan van een contract bij het zoeken van geschikte leerjongens, die de drentsche vereeniging voor ambachtsonderwijs dit voorjaar plaatsen wilde. Op deze vereeniging hoop ik straks terug te komen.

Het gewone geval is, dat een jongen, als hij 12 of 13 jaar oud is, als zoogenaamde leerjongen bij een baas komt, en dan van alles doet, doch nagenoeg niets leert van

zijn vak. Zoo blijft het een paar jaren gaan en als hij niet bijzonder veel ambitie heeft, gaat zij er geheel uit. Hij verdient zeer weinig, de baas stelt dus weinig belang in hem, want hij levert weinig voordeel,[1] ja is meer een noodzakelijk kwaad. Zoo wordt hij 16 à 17 jaar oud en is nu te groot geworden om zóó weinig te verdienen en niets te doen dan het vuile werk, dus wordt hem gereedschap in handen gegeven en komt hij in de periode van halve knecht te zijn. Hij doet nu werkelijk mede aan de productie in de werkplaats en daarbuiten, verdient een half weekloon en daar er weinig prikkel is om hard te werken, wordt er juist niet zooveel mogelijk gedaan. Daarop volgt de tijd dat geloot en misschien als milicien gediend moet worden, een tijd die ook al niet bevorderlijk is om op de hoogte te komen van een ambacht. Is deze tijd voorbij, dan is de leeftijd gekomen om als volle knecht een vol weekgeld te verdienen, doch de werkgever heeft nu nog niet den minsten waarborg dat de werkman, die bij hem komt om het een of ander in orde te maken, werkelijk zijn vak verstaat.

Waarschijnlijk is dit niet, al bestaan er — ik herhaal het — gunstige uitzonderingen; doch welk verstand hebben de meeste werkgevers van hetgeen verricht moet worden? In den regel kunnen dezen niet beoordeelen hoe iets gemaakt moet worden en veel minder nog in hoeveel tijd men dit doen kan. Het komt er dus geheel op aan, of de patroon van den ambachtsman het vertrouwen van zijn lastgever heeft of niet, en het is niet altijd in het belang van den patroon dat zijn karweitjes vlug uitgevoerd worden. In den regel is een vlug werkend ambachtsman ook zijn vak goed meester en verkrijgt men van hem dus goed werk in weinig tijd.

Indertijd heb ik me de moeite gegeven eens na te gaan hoe het toch kwam, dat sommige ambachtslieden zooveel beter werkten dan anderen in hunne onmiddellijke omgeving, en toen is mij gebleken, dat de ambitie, op jeugdigen leeftijd opgewekt, daarbij een groote rol speelt. Het zijn bijna altijd lieden die nagenoeg even oud zijn als een zoon van hun

[1] Altijd wel te verstaan voor het ambacht.

patroon, tegelijk met dien zoon in de werkplaats van den vader aanlandden en zich beijverden om hetzelfde te doen en te leeren wat de zoon, op verlangen van den vader, doen en leeren moest. Een gezonde naijver ontstaat daardoor en 't is onze zaak te zorgen, dat de ambitie, die vooral jongens bijna altijd in hooge mate hebben, worde ontwikkeld en geprikkeld. Ik voor mij geloof dat als men alleen dat in ruime mate doen kon, men reeds veel gedaan zou hebben om onze leerjongens in de goede richting op te voeden.[1]

Daarom heb ik ook indertijd met groot genoegen medegewerkt om het doel van de drentsche Vereeniging tot bevordering van het Ambachtsonderwijs in de hand te werken. Zooals daar nu gehandeld wordt met de leerjongens, zal er veel gedaan worden om hen te prikkelen tot het leveren van beter werk dan hun kameraden.

Ik meen dat het geheel hier thuis behoort nog eens de aandacht te vestigen op deze vereeniging welke nu sedert April 1893 haar eerste leerlingen geplaatst heeft. Reeds eenmaal beschreef ik in het kort wat zij wil en het toen geschrevene in het *Sociaal Weekblad* van 27 Augustus 1892 n° 35 haal ik hier aan.

Ik waag het in uw blad een weinig ruimte te vragen voor een goed doel. In onzen tijd toch, waarin machines tot bijna onbeperkt getal en met bijna grenzenlooze volmaaktheid het den ambachtsman moeilijk maken in zijn vak een behoorlijk bestaan te vinden, is het een plicht (in de eerste plaats van de meer ontwikkelden) er voor te waken, dat de strijd om het bestaan mogelijk blijve. Wil men daarvoor zorgen, dan dient men een open oog te hebben voor de betere ontwikkeling van hen, die in dien strijd om 't bestaan met de machines anders het onderspit

[1] Mijn verblijf in Brazilië heeft mij in deze meening versterkt. Hier toch treft men over het algemeen zeer goed ontwikkelde ambachtslieden aan. Een knappen timmerman hier kan men gerust een salonmeubel laten maken. Hij zal zich behoorlijk van zijn taak kwijten. Zonder dat eenige regeling bestaat, heeft men hier een goed systeem van opleiding en dit is daaraan te danken, dat men uit kracht der gewoonte verplicht is aan de jongens een hoog loon te betalen. Een jongen verdient hier per week *ten minste* 8 $ 400 (wat gelijk staat bij den tegenwoordigen koers van mil Reis met *f* 4.20 hollandsch), terwijl de volwassen goed ontwikkelde knecht verdient van 35 $ 000 tot 49 $ 000 of in hollandsch geld *f* 17.50 à *f* 24.50. Men kan dus aannemen dat een leerjongen hier $^1/_5$ verdient van het loon eens knechts, terwijl die verhouding bij ons is ± $^1/_{16}$. Een groot verschil, maar daarvoor moet de jongen hier ook hard werken en zorgen spoedig mede te kunnen helpen aan de productie. Dat prikkelt de ambitie en maakt dan ook dat men hier veel goede ambachtslieden aantreft, zelfs van 18 of 19 jaren oud.

zouden delven. 't Is maar al te waar, dat nog zoo bitter weinig gedaan wordt, niet alleen om toekomstige ambachtslieden te vormen, maar ook om de ambitie tot werken, tot beter werken dan de buurman, te prikkelen; en waar men soms meent veel te doen, doet men niets als men niet zorgt, dat er naijver, juister gezegd ambitie ontstaat.

Dit denkbeeld heeft, als ik het wel heb, voorgezeten bij de drie werkliedenvereenigingen „Werkmanslust" te Assen, „Werken en Leven" te Meppel en de „Werkliedenvereeniging" te Hoogeveen, toen zij in een den 2^{en} Juni 1889 gehouden vergadering eene commissie van vijf leden benoemden om in eene eerstvolgende vergadering verslag uit te brengen omtrent de vraag: *wat kan in Drente gedaan worden ter verbetering van het ambachtsonderwijs?* Als leden dezer commissie werden benoemd de heeren mr. H. Smeenge, H. L. van der Sleen, J. Dekker, H. Boeree en B Lotgerink. Bij monde van den eerstgenoemde bracht zij in 1890 een voorloopig, en 18 Mei 1891 een definitief rapport uit.

Daaruit blijkt, dat de commissie, gehoord de besturen en leiders van enkele ambachtsscholen in kleinere plaatsen, tot de gevolgtrekking komt, dat het *misschien* wenschelijk kan zijn, voor Drente één ambachtsschool te stichten, doch dat de kosten zeker zullen blijken te hoog te zijn. Daaraan voegt de commissie eenige gegevens toe omtrent de kosten van de invoering van het aloude leerlingstelsel, en zij besluit met aan de gecombineerde vergadering van de drie werkliedenvereenigingen voor te stellen haar mandaat te verlengen, om nader onderzoek te doen, en haar het recht te geven zich meer leden te assumeeren. De vergadering van 18 Mei 1891 besloot aan deze wenschen te voldoen, waarvan het gevolg was, dat de heeren H. L. van der Lely, H. Mennega Az., G. Stuvel Gz., mr. Menno O. Gratema, J. Carmiggelt, B. Huizingh, Jan Otten en C. W. Snellebrand zich aansloten bij de eerste vijf commissieleden en tot hunnen voorzitter kozen mr. H. Smeenge.

Deze aldus uitgebreide commissie hield in November 1891 haar eerste vergadering, en dank zij den ijver van haren voorzitter en den aandrang der leden om te trachten zoo spoedig mogelijk tot een goed resultaat te komen, was zij in staat reeds in Maart 1892 voor den dag te komen met een o. i. goed georganiseerd plan van verbetering van het ambachtsonderwijs in deze provincie. In dezelfde vergadering van 20 Maart 1892 werd de „Vereeniging tot bevordering van het ambachtsonderwijs in Drente" opgericht en besloten aan de provinciale staten van Drente, aan de gemeentebesturen en aan particulieren te vragen onze zaak te steunen door subsidies en toetreding als lid. Aan provinciale staten werden bij de aanvrage om subsidie de concept-statuten, het huishoudelijk reglement, het contract met bazen en het contract met ouders en voogden overgelegd, alles van de noodige toelichtingen voorzien. In de laatste statenvergadering zijn zij behandeld.

Deze stukken liggen nu voor ons, doch wij huiveren, met het oog op de plaatsruimte, die we dan zouden behoeven, ze in bijzonderheden te

behandelen, al bekruipt de lust daartoe ons in zooverre, als we meenen, dat dan misschien ook anderen meer rechtstreeksch voordeel uit onze bemoeiingen zouden kunnen trekken. We zullen ons nu moeten beperken tot eenige algemeene beschouwingen, waaruit ons doel blijkt en de wijze waarop wij het trachten te bereiken. Te meer recht meenen we daartoe te hebben, nu uit de sympathie, ons van verschillende zijden geschonken, uit de oprichting van vier afdéelingen, te Assen, Meppel, Hoogeveen en Coevorden, en uit de 35 pct. der kosten (gedurende 3 jaren) door de provincie Drente in Juli l.l. toegestaan, blijkt, dat wij ons niet vergisten toen we meenden, dat onze pogingen, om het ambacht een zijner waardige plaats te verschaffen, hier in goede aarde zouden vallen.

En nu ter zake wat de inrichting betreft. Onze statuten werden goedgekeurd bij koninklijk besluit van 27 Mei 1892 No. 41. In die statuten, welke zoo sober mogelijk gesteld zijn, om later zoo weinig mogelijk gebonden te zijn in den vorm, waarin men de zaak wil behartigen, is bepaald, dat voor de provincie Drente eene vereeniging bestaat, die zich ten doel stelt voor verbetering van het ambachtsonderwijs te zorgen. Daartoe zullen aanvankelijk bij goedbekende bazen leerlingen geplaatst worden, om in het een of ander ambacht te worden opgeleid, en worden te dien einde met die bazen en met ouders en voogden der leerlingen contracten gesloten.

De vereeniging werkt provinciaal en heeft een hoofdbestuur, dat evenals de vereeniging zelve, zijn zetel heeft in Assen.

Het hoofdbestuur bestaat uit zooveel leden als er afdeelingen zijn, vermeerderd met één lid, aan te wijzen door provinciale staten van Drente.

Om een afdeeling te vormen moeten in een plaats 20 leden zijn, terwijl op plaatsen waar minder dan 20 leden aanwezig zijn, een correspondentschap gevestigd kan worden.

De wijze van werken, nader omschreven bij huishoudelijk reglement, is als volgt.

In elke daarvoor geschikte afdeeling worden jaarlijks leerlingen geplaatst bij goed bekendstaande bazen. De leerlingen zijn 13—16 jaar oud en worden uit de meest geschikten die zich aanbieden, door het afdeelingsbestuur gekozen. Deze leerlingen blijven gedurende drie jaren bij den baas, die daarvoor een van te voren bij contract vastgestelde vergoeding ontvangt. Dit is noodig, daar bij het nu in zwang zijnde systeem van leerjongens te hebben, dezen meestal weinig anders doen dan wat men noemt vuil werk, de baas voordeel uit zijn leerjongen trekt en dus ongaarne een werkelijken *leerling* op zijn winkel zal zien. Buitendien wordt voor de leerlingen aan de ouders, die dit verlangen, het loon vergoed, dat zulk een jongen in den regel geniet. De leerlingen blijven bij den baas, wanneer zij blijk geven na een half jaar (proeftijd) geschikt te zijn voor het gekozen ambacht. Ieder jaar wordt hun in Januari een proefstuk opgegeven, waarvoor het hoofdbestuur de opgaven en het materiaal levert. Blijkt een jongen na zijn proefstuk in Mei ongeschikt te zijn,

dan wordt hij verwijderd. De contracten met ouders en voogden zijn zóó ingericht dat men dit doen kan. Ieder jaar ontvangt de leerling, die een goed proefstuk geleverd en overigens geen reden tot klachten gegeven heeft, als prijs, voor een zeker bedrag aan gereedschappen, zóó dat de leerlingen na wél doorbrachten oefeningstijd in 't bezit zijn van het allernoodigste gereedschap om zich in de practijk te begeven. Wij wenschen hier er nog op te wijzen, dat wij ons niet voorstellen na 3 jaren volleerde werklieden te verkrijgen, doch hopen, dat de jongens zooveel geleerd zullen hebben, dat zij met lust en ijver en goed onderlegd de wereld in kunnen gaan, hun eigen onderhoud verdienende om zich verder te bekwamen. Natuurlijk moeten bij het huishoudelijk reglement tal van zaken geregeld worden, waarvan we hier geen gewag kunnen maken, doch deze stukken zijn gaarne voor iederen belangstellende ter inzage.

Zoo worden als vakken, die 't eerst in aanmerking komen om er leerlingen in te plaatsen, genoemd:

het timmeren en scheepstimmeren, het schilderen, het smeden en scheepssmeden, het meubelmaken, het kleer- en schoenmaken, het loodgieten, het koperslagers- en het zinkwerkersvak.

Zoo zijn als de eerste plaatsen om er leerlingen te houden aangewezen Assen, Meppel, Hoogeveen en Coevorden, omdat daar waarschijnlijk de eerste afdeelingen zouden worden opgericht en omdat men daar waarschijnlijk de meest geschikte leerwinkels zou vinden.

Zoo werd, om het ledenaantal der vereeniging zoo groot mogelijk te doen zijn, waar het een zaak van zoo groot algemeen belang geldt, de contributie laag gesteld (op ten minste ƒ 1 per jaar), aan de afdeelingsbesturen de verplichting opgelegd om contrôle uit te oefenen over de leerlingen in hun ressort, terwijl aan het hoofdbestuur de geheele leiding der zaken is opgedragen, daarbij rekening houdende met de adviezen der afdeelingsbesturen.

Wat nu de kosten betreft, toont de gemaakte begrooting aan, dat men aanvankelijk denkt te werken met 24 leerlingen per jaar. Telken jare zullen er dus 24 (aanvankelijk over 4 plaatsen verdeeld) bijkomen, zoodat, als de vereeniging geheel werkt, zooals haar bedoeling is, er 72 leerlingen zullen zijn.

Uit betrouwbare opgaven volgt, dat de leerlingen voor hunne opleiding in een driejarigen cursus per hoofd ƒ 180 zullen kosten. Een bedrag, dat, als het blijkt in de werkelijkheid juist te zijn, en daarvoor behoeft, dunkt ons, geen vrees te bestaan, zóó gering is, dat men o. i. ook op andere plaatsen de handen ineen zal slaan, om onze jongelui te behoeden voor het gevaar dat zij nu loopen. 't Is toch een feit, dat de ontwikkeling van velen onzer ambachtslieden te wenschen overlaat, vooral dáárdoor, dat zij op jeugdigen leeftijd niet geleerd hebben te werken, dat zij door gebrek aan toezicht en leiding er toe komen, zoo weinig mogelijk te doen en dus slecht onderlegd zijn als zij in de practijk gaan. En welken vruchtbaren en volhardenden arbeid kan men verwachten

van den niet onderwezen, slecht geleiden, niet tot geregelden, degelijken arbeid geprikkelden ambachtsman? Mogen de uitkomsten der jeugdige drentsche vereeniging, waaraan we een lang en krachtig bestaan toewenschen, bewijzen, dat door goede leiding en prikkel tot arbeid, het mogelijk is ambachtslieden te verkrijgen, die, bij kennis van hun vak, ook de vereischte energie bezitten om te toonen, dat zij kunnen wat van hen gevraagd wordt.

Sedert werd een rijkssubsidie toegekend en ondervond men allerwege steun van particulieren en gemeentebesturen in de provincie, terwijl zelfs enkele donateurs in andere provinciën bewijs leveren, dat het streven der vereeniging gewaardeerd wordt. Resultaten zijn natuurlijk nog niet te vermelden, doch aan deze behoeft men niet te twijfelen.

Te Amsterdam bestaat eene vereeniging die leerlingen voorthelpt. Zij plaatst die leerlingen op verschillende scholen en betaalt de kosten daarvoor. Hoewel mij dit zeer loffelijk voorkomt, geloof ik toch, dat het beter is de leerlingen in de werkplaats op te voeden en te leeren werken, zooals o. a. in diezelfde stad door eene vereeniging voor kleermakers gedaan wordt, die aanvankelijk minder gunstig werkte doordien men de ouders leergeld liet betalen, terwijl die ouders liever eenig geld verdienen wilden door hun jongens als loopjongens op andere winkels te doen. Ik meen, dat men dit nu veranderd heeft en dat sedert de resultaten goed zijn.

Ook de haagsche ambachtsschool heeft het m. i. zoo nuttige stelsel ingevoerd door een deel der jongens bij bazen in de werkplaats te geven.

In elk geval staat voor mij vast, dat op den duur voor de veredeling onzer ambachten het plaatsen van leerlingen in de werkplaatsen zelf, gepaard met goed schoolonderwijs, de beste weg is die ingeslagen kan worden. Men is er zeker van, dat een in de werkplaats gekweekt ambachtsman zijn vak zal uitoefenen, terwijl de ambachtsscholen haar doel wel eens voorbij zijn gestreefd. Het is natuurlijk goed, dat iemand met goeden aanleg en goed onderwezen vooruitkomt in de wereld, doch het is de bedoeling van ambachtsscholen ambachtslieden te vormen en niet om hen voor te bereiden, die zoogenaamd hooger op willen gaan. Men zal mij tegenwerpen, dat deze gevallen geen regel zijn, zelfs niet vaak

voorkomen. Doch ik meen: ze moesten nooit voorkomen, want de tegenwoordige ambachtsschool moet ambachtslieden vormen, en ieder leerling die later zijn ambacht verlaat, heeft in zijn leertijd *daar* de plaats ingenomen van een ander.

Natuurlijk kan niemand verhinderen, dat een goed gevormd ambachtsman voortwerkt na volbrachten leertijd en zich eene betere positie verwerft, en niemand zou dit willen tegenwerken; doch ik geloof, dat de fout hier schuilt in de richting van het onderwijs der ambachtsscholen en den leeftijd der leerlingen en ik hoop straks nader aan te toonen, wat ik zou willen doen om deze fout te doen verdwijnen.

Ontegenzeggelijk is de beweging, die uitging van de Maatschappij van Nijverheid en van *Arti et Industriae* in Den Haag tot veredeling van het ambacht een zeer gelukkig verschijnsel. De uitkomst van de af te nemen proeven van bekwaamheid zal moeten leeren of deze beweging, op de wijze zooals zij is op touw gezet, kans van slagen heeft. Ik blijf voorloopig bij mijne reeds vroeger uitgesproken meening, [1] dat het wenschelijker is zich den eersten tijd te bepalen tot gezellenexamens, vooral voor de eerste maal. Mijn korte ondervinding, gedurende eenige maanden opgedaan bij de voorbereiding van enkele candidaten voor die proeven van bekwaamheid, heeft me doen zien welke groote moeilijkheden verbonden zijn aan het stellen van een juiste grens tusschen den „gezel" en den „meester". Voor enkele onderdeelen is dit gemakkelijk genoeg, doch voor andere zal de practijk der examens ze eerst doen kennen. Had men slechts één examen ingesteld, namelijk voor gezel, dan zouden die moeilijkheden niet hebben bestaan en zou men later veel gemakkelijker een aanvullingsexamen hebben kunnen afnemen van de gezellen, die een getuigschrift als meester wenschen. De commissie, die te Haarlem haar zetel heeft en de belangen van hen, die zich aan de proeven van bekwaamheid wenschen te onderwerpen, wil behartigen, heeft getracht den candidaten zoo duidelijk mogelijk den weg te

[1] *Sociaal Weekblad* van 17 December 1892 n°. 51.

wijzen, dien zij moeten inslaan om naar de opvatting dezer commissie te kunnen voldoen.

Zeer toe te juichen is het besluit der commissie tot veredeling van het ambacht, waarbij bepaald is, dat de werkstukken, door de candidaten te vervaardigen, gemaakt kunnen worden in hunne woonplaats, terwijl alleen het theoretische deel van het examen in Den Haag zal afgelegd worden. Daardoor toch is het mogelijk, dat uit alle streken van het land candidaten mededoen, die zonder dezen maatregel het afleggen der proeven van bekwaamheid aan hunne kameraden in Den Haag hadden moeten overlaten. [1]

Het ligt voor de hand, dat de bewoners der groote steden, die òf aan ambachtsscholen hunne opleiding genoten, òf althans in de gelegenheid waren van de hulp- en leermiddelen, welke in die steden aanwezig zijn, gebruik te maken, véél voor hebben op de bewoners van de kleine steden en het platteland en dit versterkt mij weêr in de meening, dat wij alleen met het stichten van ambachtsscholen in den tegenwoordigen vorm er niet komen zullen. Die scholen, hoe goed en nuttig ook, zullen geen *algemeene* verheffing van het ambacht bewerken, als niet daarnaast ook aan de niet in de *centra* wonenden gelegenheid gegeven worde zich te bekwamen.

Overzien we ons terrein, dan hebben we een paar procent onzer leerlingen die een goede opleiding krijgen en de rest voor wie niets gedaan wordt. Men leert hen lezen en schrijven en andere nuttige zaken in de lagere school en laat hen dan op 12- of 13jarigen leeftijd los. Ze kennen dan niets dat hen in staat stelt om wat te verdienen en vinden geen gelegenheid meer te leeren wat noodig is om behoorlijk in hun onderhoud te voorzien. Onbillijk is dit en onpractisch, doch wat te doen om dit te veranderen en daarbij zoo velen mogelijk te baten?

Juist mijn wensch om zoovelen mogelijk te baten houde men wel in het oog, waar ik meen te moeten wijzen op hetgeen ontbreekt waar men reeds de handen aan het werk sloeg.

---

1 *Sociaal Weekblad* van 17 December 1892 nº. 51.

Nog eens 't is niet genoeg een paar procent van onze leerjongens vooruit te helpen en de overigen aan hun lot over te laten.

De drentsche vereeniging voor ambachtsonderwijs geeft aan meer jongens gelegenheid bekwaam ambachtsman te worden, dan mogelijk zou zijn bij de stichting van een ambachtsschool, beschikkende over dezelfde sommen. Afgescheiden nog van de vraag welke opleiding te verkiezen is: in de werkplaats of in de school, kan dus het aantal leerlingen gebruik makende van de werkplaats als leerplaats, grooter zijn en zelfs veel grooter dan bij plaatsing in scholen, en kan men bovendien overal leerlingen plaatsen waar men patroons vindt, die lust en ambitie hebben om de ambitie hunner jongens te prikkelen en die bij de proefstukken, jaarlijks door de leerlingen te maken, er prijs opstellen een goed figuur met hen te maken. De patroons behoeven in hun vak nu juist geen kunstenaars te zijn, want in dit systeem moet de verbetering gaandeweg komen en de leerlingen van onze leerlingen zullen reeds betere patroons zijn dan hun leermeesters.

Ik schreef in December 1892,[1] dat het mij wenschelijk voorkwam in andere deelen des lands evenals in Drente vereenigingen te stichten, die in een streek (liefst niet op een enkele plaats) de opleiding der leerjongens trachten te verbeteren [2]. Hoe grooter deze vereenigingen kunnen zijn des te beter, mits de organisatie goed zij en de controle niets te wenschen overlate, waaruit volgt dat een groote nederlandsche vereeniging voor ambachtsonderwijs, werkende als de bestaande drentsche, reeds zeer goed zou zijn.

Doch waar wij tot deze slotsom komen, vraagt men onwillekeurig of niet op betere en eenvoudiger wijze hetzelfde bereikt kan worden. Zeer zeker is dit het geval wanneer de staat voorschriften geeft, waarbij de patroon verplicht wordt een contract met de ouders of voogden van den leerling voor

---

[1] *Sociaal Weekblad*, 17 December 1892, n°. 51.

[2] Na eene te Eindhoven door den voorzitter der drentsche vereeniging gehouden redevoering over »een middel tot verbetering van de opleiding van den toekomstigen ambachtsman", is door de vereeniging »de Bouwkundige vakken" getracht iets in 't leven te roepen als in Drente. Of de vereeniging reeds tot stand kwam, is mij niet bekend.

diens leertijd af te sluiten. Dan vervalt een groot deel der uitgaven, die door bijzondere vereenigingen gedaan moeten worden, want dan zal het niet noodig zijn de patroons schadeloos te stellen voor de kosten, die hun leerlingen hun bezorgen, evenmin als men dan aan de ouders een weekgeld behoeft te verzekeren gelijkstaande met hetgeen de leerjongen verdiend zou hebben als hij voor het vuile werk gebruikt ware geworden. En deze uitgaven bedragen een groot deel van de gezamenlijke kosten der vereenigingen.

Er moet dus getracht worden wettelijke voorschriften te verkrijgen, waardoor de toestand wordt als volgt.

Een patroon sluit een contract met ouders of voogd van een leerling en verbindt zich daarbij den leerling werkelijk op te leiden in het vak, van hem geen diensten te vergen die met het vak niets te maken hebben, noch hem boodschappen te laten doen anders dan tot zijne vorming noodig is. Het contract wordt gesloten voor een tijd van 3—5 jaren en regelt het loon, in de verschillende jaren te betalen.

In het algemeen wordt in dit contract alles bepaald wat noodig is om een juiste verhouding te verkrijgen tusschen den patroon en ouders of voogd van den leerling. [1]

Van staatswege wordt nu toegezien, dat de patroons en ouders of voogden zich aan de nakoming dezer contracten houden. Daartoe zullen eenige inspecteurs noodig zijn, die bij hun werk ingelicht en bijgestaan worden door plaatselijke commissiën van toezicht.

Het komt mij zeer goed uitvoerbaar voor, in iedere plaats, naarmate van hare grootte, een of meer kleine of grootere commissiën van toezicht op het ambachtsonderwijs in 't leven te roepen. Deze commissiën dienen den inspecteurs van advies en houden het dagelijksch toezicht op de leerlingen in de werkplaatsen. Alle jaren op een vastgestelden tijd, bijv. in Januari en Februari, wordt den leerlingen de verplichting opgelegd een proefstuk te maken, waarvoor de inspecteurs de opgaven verstrekken en waarvoor door hen gewaarmerkte materialen geleverd worden. De opgaven voor deze proefstukken

[1] Men zie het academisch proefschrift van mr. C. A. Elias, over het leerlingcontract.

zijn gelijk voor leerlingen van hetzelfde jaar en van hetzelfde vak, zoodat de vergelijking gemakkelijk juist is te doen. Leerlingen, die bewijzen ongeschikt te zijn voor hun vak om welke reden ook, worden verwijderd en hunne patroons op de eene of andere wijze schadeloos gesteld voor wat door hen bedorven werd.

Ik zeide boven, dat een leertijd van drie tot vijf jaren in het contract bepaald zou worden.[1] Voor elk vak dient evenwel de leertijd even lang te zijn voor elken leerling; doch voor het eene vak is meer leertijd noodig dan voor het andere. Bij vergelijking van de proefstukken zal blijken, welke leerlingen de besten zijn en hiervan zal steeds aanteekening gehouden moeten worden. Is het laatste proefstuk van een leerling voldoende, dan wordt hem een getuigschrift uitgereikt, dat hem dienen moet om na aflegging van een klein theoretisch examen een getuigschrift als „gezel" te verkrijgen. Het zal evenwel noodig zijn, dat een tijd van twee jaren verloopt tusschen het einde van den leertijd en het afleggen van het gezellenexamen. Na een tijd van drie jaren b.v. kan men den gezellen dan de gelegenheid geven om het meestersexamen af te leggen, waarbij ongeveer hetzelfde geëischt wordt als nu door de commissie tot veredeling van het ambacht bij het afleggen van de proeven van bekwaamheid als „meester". Aan de leerlingen, die voldoende proefstukken ingeleverd hebben, worden door de inspecteurs prijzen toegekend in den vorm van een stuk gereedschap of iets dergelijks, doch dit is bijzaak, al is het ook waar dat dergelijke belooningen uitstekend zijn om de ambitie te prikkelen.

De aanteekeningen door de inspecteurs te maken naar aanleiding van de proefstukken, en de adviezen der commissie van toezicht zou ik willen gebruiken om de beste leerlingen uit te zoeken en hun dan de gelegenheid te verschaffen om na afloop van hun leertijd nog een extra-leertijd van 2 of 3 jaren te doorloopen aan de ambachtsscholen. Met hoe meer leerlingen dit zou kunnen geschieden, hoe liever het mij zou wezen.

---

[1] Het aantal jaren moet duidelijk zijn omschreven en vastgesteld om misbruiken te voorkomen. Men leze de beschikking van den Pruis. *Minister für Handel und Gewerbe*, den heer von Berlepsch, van 15 Augustus 1893 over die *Organisation des Handwerks*.

Dezen zouden dan onze keurbenden onder de ambachtslieden kunnen vormen en men zou van hen dan kunstarbeid kunnen verwachten. Tot dit doel zou men dan de ambachtsscholen in dezen geest van richting moeten doen veranderen. Ze zouden dan niet meer de jongens als leerlingen hebben, doch hen na hun leertijd in de werkplaats, nog extra-cursussen doen volgen. Daardoor zouden als van zelf in de ambachtsscholen meer vakken onderwezen moeten worden dan nu het geval is en zouden die scholen dan worden hoogescholen voor onze ambachtsnijverheid, d. w. z. daar zou dan het hoogste onderwijs op het gebied van elk vak gegeven worden.

Mijn bestek laat niet toe, hoe gaarne ik ook zou willen, dit werkplan, als ik het zoo noemen mag, verder uit te werken.

Een concept-contract voor de patroons en ouders of voogden van leerlingen had ik mij voorgesteld hierbij te voegen, doch enkele gegevens, vooral omtrent de in andere landen bestaande contracten van dezen aard ontbreken mij nog. Zij schijnen minder haast te hebben tot mij te komen, dan ik haast heb dit artikel aan de aandacht en beoordeeling van allen die het wel meenen met onze ambachtslieden te onderwerpen. [1] In elk geval geloof ik, dat de verbetering van het vakonderwijs in alle opzichten onze aandacht verdient en dat een onderzoek naar elk middel, dat die verbetering in den toestand kan brengen, niet lang uitgesteld mag worden.

We hebben in ons vaderland meer dan eens gezien, dat groote vereenigingen met een goed en ruim programma veel vermogen om het eene of andere doel te bereiken. Zou het niet mogelijk zijn overal belangstelling te wekken voor het ambachtsonderwijs en door samenwerking van alle belangstellenden eene vereeniging tot bevordering van het ambachtsonderwijs in Nederland te stichten? Deze vereeniging zou dan, dunkt me, in de eerste plaats moeten trachten wettelijke voorschriften voor het leerlingwezen te verkrijgen na nauwkeurige bestudeering van alles wat tot een goede regeling behoort.

---

[1] Door omstandigheden, welke de redactie niet heeft kunnen beheerschen, is de plaatsing van dit opstel aanmerkelijk vertraagd. (De Redactie.)

Het aangevoerde samenvattend, meen ik aangetoond te hebben, dat het ambacht in het algemeen niet meer zoo grondig wordt beoefend als noodig is om in den tegenwoordigen tijd, nu op elk gebied van wetenschap en industrie groote vooruitgang is waar te nemen, gelijken tred te houden met de eischen welke men stellen mag;

dat voorts een groot deel deze toestand geweten moet worden aan de gebrekkige opleiding van den ambachtsman;

dat, wel is waar, een zeer klein deel van onze ambachtslieden goed gevormd wordt, doch dat het overgroote deel weinig of geen nut trekt uit hetgeen ten hunnen bate wordt verricht;

dat de vorming in de werkplaats een geleidelijke doch practische verbetering zal aanbrengen, waartoe echter een wettelijke regeling van het leerlingwezen wordt geeischt;

dat het met het oog op onzen tijd noodig is den werkgever waarborgen te geven dat de beoefenaar van eenig ambacht zijn vak verstaat, en dus proeven van bekwaamheid met goed gevolg moeten afgelegd zijn door ieder die een ambacht wil uitoefenen;

dat de uitvoering van wettelijke voorschriften, in den zin als boven bedoeld, zal moeten leiden tot het houden van toezicht op de uitvoering der contracten, welke taak opgedragen worde aan inspecteurs van het ambachtsonderwijs, bijgestaan door commissiën van toezicht;

dat het, om zoo spoedig mogelijk tot eene goede wettelijke regeling te geraken, wenschelijk is dat alle belangstellenden zich vereenigen en trachten hun invloed aan te wenden om, na onderzoek van het vraagstuk, stappen te doen welke tot het in het leven roepen der wettelijke regeling van het leerlingwezen kunnen leiden.

RIO DE JANEIRO, November 1893. C. W. SNELLEBRAND.

EEN RESERVEFONDS VAN KENNIS.

Er is misschien geen verheffender gedachte dan die, welke ons doet verwijlen bij de hoogte, waartoe de menschelijke geest het kan brengen. Na te gaan, wat door de grootsten van ons geslacht is gewrocht op het gebied van wetenschap en kunst, is ontegenzeggelijk een der edelste genietingen, in staat ons met een zekeren trots te vervullen. Immers die groote denkers en natuuronderzoekers, wier arbeid, in hun korten levenstijd verricht, nog voor menig geslacht, dat na hen komt, het veld van onderzoek heeft geëffend en begaanbaar gemaakt, die grooten, zij waren van ons geslacht. Zij hadden als wij over de in boeken neergelegde wijsheid van hun voorgeslacht te beschikken, hun openbaarde zich de natuur op dezelfde wijze, als zij het zich aan ons doet; geen andere zintuigen dan aan ons ten dienste staan, zijn bij hen de bemiddelaars voor het overbrengen van indrukken en nauwelijks een enkele maal was een spoor van de eene of andere bijzondere vorming in hunne hersenen aan te wijzen.

Vanwaar dan dat door de eeuwen heen de waarlijk groote mannen zoo schaarsch zijn? Vanwaar dat er slechts enkelen, als met zienersblik begaafd, de wetenschap waarlijk een stap vooruit hebben gebracht, door hunne ontdekkingen licht ontstekend, waaraan nog na eeuwen de geduldige onderzoekers en zwoegers, die na hen komen, hunne nietige flambouwen zullen kunnen aansteken? Waarom worden niet een Newton en een Darwin onmiddellijk gevolgd of voorafgegaan door

even groote geesten op hun gebied, waarom volgt na een Copernicus niet onmiddellijk een Laplace, wat staat daar Shakespeare eenzaam in de 16de, als Byron in de 19de eeuw, wat moesten er een vijfhonderdtal jaren verloopen, om van den Boeddha op den Christus te komen, en waarom sloot zich Edison's werk niet terstond aan dat van Stephenson aan?

Ik weet wel, daar zijn overgangen; de arbeid van den één is voortgezet door de stille werkers en de geduldige onderzoekers, tot de ander kwam, en, op aller arbeid voortbouwend, weer den grooten sprong deed, die de wereld en de wetenschap vooruitbracht, maar toch de enkele steekt ver genoeg uit boven zijn omgeving, om ons recht te schenken tot de uitspraak, dat de grooten schaarsch zijn onder ons.

De vraag naar het waarom is eene ijdele vraag; zij is evenmin te beantwoorden, als die andere, waarom de natuur in dwaze mildheid zooveel doet ontstaan, wat zij nooit tot ontwikkeling brengt, waarom zij duizenden en duizenden zaden doet verloren gaan, zonder dat ze ontkiemen. Zie het rijpe vruchtje van een nederig viooltje, hoe dat éene doosje misschien een honderdtal zaadkorreltjes bergt, bedenk, dat alle bloempjes van een bescheiden plantje diezelfde aantallen zaden voortbrengen en dat het met vele, vele kinderen uit het plantenrijk zoo is, en erken, dat als moeder natuur niet aan hare buitensporige mildheid de grootste roekeloosheid en spilzucht paarde, het evenwicht reeds lang ten onzen nadeele zou zijn verstoord.

En waar blijkt die kwistigheid der natuur nu duidelijker dan in de menschenwereld? Wat gaat daar al niet verloren! Wat een verstand en wat een energie, aan nietigheden besteed; hoeveel talenten komen nooit tot ontwikkeling, hoeveel geslachten gaan onder, zonder dat eens een enkel individu daaruit zich verhief, ook slechts tot de voor zijnen tijd middelmatig te noemen hoogte! Ge kunt ze om u heen bij scharen opnoemen, die nooit de hoogten des levens bestijgen, welke anderen vóór hen zijn opgegaan, wezens, die zeker in het groot geheel ook hunne plaats moeten innemen, maar die als schakeltjes zoo klein zijn, dat ze voor onze kortzichtige oogen niet waarneembaar zijn en wij ze even

misbaar achten, als de duizenden viooltjeszaden, welke nooit tot ontwikkeling komen.

Wat doet den éénen eikel opgroeien tot den statigen woudreus en den anderen tot het verschrompeld nietig exemplaartje, dat geen aandacht trekt? Is steeds de ongunst der uiterlijke omstandigheden daarbij in het spel? Wij weten het niet. De biologische wetenschap gaat zoekend en tastend voort en zeker zal zij nieuwe, nu nog niet aanschouwde lichtbronnen voor de menschen ontsteken. Thans kunnen wij nog slechts vragend speuren, waarom enkele individuen van ons geslacht zoo ver boven de andere uitsteken en ziende, hoe het in den aard der dingen ligt, dat hun aantal gering moet zijn, kunnen wij hen niet ten voorbeeld nemen, noch hun der groote schare ten voorbeeld stellen.

Zoo hebben er dan ook ten allen tijde onze wetgevers en staatslieden over gedacht; in hetgeen zij voorschreven en verplichtend stelden, hebben zij op den gemiddelden mensch het oog gehad; niet voor de heroën op eenzame hoogten, niet naar de maat van Nietzsche's *Uebermenschen* zijn onze algemeene maatregelen, onze voor allen geldende bepalingen ingericht. Ook waar de wetgever zich met de geestelijke spijze der menschheid bemoeide, waar hij zijne bepalingen gaf, die de opvoeding en het onderwijs raken, ook daar heeft hij zich op het standpunt geplaatst, van waar hij de belangen der velen het best kon gadeslaan, al moest dan ook de eenzame enkeling aan zijn blik ontsnappen.

Met deze waarheid voor oogen, worden ons vele schijnbaar te ver of niet ver genoeg gaande bepalingen duidelijk; zij werpt tevens het juiste licht op Thorbecke's wet op het middelbaar onderwijs. Wat is er niet geschimpt op de veelheid van vakken, die zij oplegde, eene veelheid, die elke speciale studie voor de jongelui onmogelijk zou maken, maar die toch tot heden in stand is gebleven.

Onze hoogere burgerscholen zoowel als onze gymnasia voorzien thans elk op hare eigenaardige wijze den jongen mensch, die werken wil en kan, van die kundigheden, welke hem in staat stellen, zelfstandig later aan zijne geestesontwikkeling voort te arbeiden. Zij leggen een grondslag, eene breede

basis en bouwen een klein, klein eindje op, maar verder kunnen zij niet gaan; zal er werkelijk een bruikbaar gebouw van kennis verrijzen, dan moet er worden voortgebouwd zonder hare hulp.

Over dat voortbouwen op den grondslag, in de school gelegd, wensch ik in dit opstel het een en ander in het midden te brengen. Het is mijn doel te betoogen, dat de menschen van dezen tijd, die zich in geestelijk opzicht tot de élite der maatschappij mogen rekenen, te zeer den breeden grondslag hunner, laat ik maar zeggen, schoolontwikkeling verwaarloozen, om alleen te werken aan bepaalde vertrekjes en hoekjes in het gebouw hunner geestelijke ontwikkeling. Het leven maakt van de besten onzer al te zeer specialiteiten, niet in dien hoogen, edelen zin, waarin Darwin en Helmholtz specialiteiten zijn, — om dezulken behoeven wij ons niet te te bekommeren, zij banen zich een weg trots en door alles — maar kleine, peuterige specialiteitjes, die in de rechten hebben gestudeerd en dus niets meer van onze plantkunde weten, die theologen zijn geworden en dus van scheikunde niet anders dan den naam hebben gehoord, die geneesheeren zijn en nooit een wijsgeerig boek in handen nemen, die zoölogen zijn en Stuart Mill alleen bij name kennen, die latinisten en graeci zijn en de nieuwe letterkunde geheel verwaarloozen. Tegen die soort van specialiseering in onze ontwikkeling wensch ik op te komen, niet in het belang der wetenschap, zij staat buiten deze kwestie en hen, die haar echte en bruikbare dienaren zijn, laat ik hier buiten bespreking, maar in het belang van ons zelven, van ons geluk, van ons geestelijk evenwicht.

Natuurlijk stelt het leven aan hen, die door geestelijke werkzaamheid in hun onderhoud voorzien, andere eischen dan aan de breede schare van degenen, die op het gebied der stoffelijke belangen van de menschheid de middelen vinden om meer of minder ruim hun eigen behoeften en die van hun gezin te bevredigen. Maar toch ook die geestelijke werkers hebben hun speciaal vak noodig, om daarmee hun brood te verdienen, zooals de man, die in koffie doet, bijzondere koffiekennis, de belasting- en de postambtenaar kennis

van de wetten, hun vak rakend, noodig hebben. Die kennis, zij is voor hen het bedrijfskapitaal, dat steeds in omloop wordt gehouden, somwijlen grooter wordt door toevallige omstandigheden, maar dan ook weer tijden achtereen slechts de gewone rente afwerpt, waaraan alle verheffing vreemd is, omdat ze geen verrassing teweegbrengt, geen inspanning vordert en geen oogenblikken van voldoening of triomf medebrengt.

Welnu, naast dat bedrijfskapitaal van kennis heeft de mensch, wil hij werkelijk in dezen drukken tijd zijn geestelijk evenwicht bewaren, behoefte aan een reservefonds van kennis, een kapitaaltje, dat hij aanspreekt, als de zorg voor zijn beroep hem niet drukt, dat zijne verpoozingen vult en hem blijvend doet belangstellen in de verschijnselen, welke om hem heen plaats hebben, al betreffen deze hem niet persoonlijk. Afwisseling houdt den geest frisch en is het beste verdedigingsmiddel tegen de ons dreigende gevaren van zenuwoverprikkeling en moedeloosheid, tegen neurasthenie en al die andere euvelen, welke op eene verstoring van het geestelijk evenwicht wijzen. Wie er zijne liefhebberij-studiën op nahoudt, loopt minder gevaar in handen dier booze demonen te vallen, die den kostbaren schat onzer geestesgezondheid bedreigen en daarom, laat ons, zoowel voor ons zelven als voor het na ons komend geslacht alle middelen aangrijpen, waarmee we dien schat kunnen beschermen en bewaken!

Het komt mij somtijds voor, dat hij niet juist het best en trouwst wordt bewaakt dáár, waar wij hem het veiligst zouden achten, n.l. bij die geslachten, die als de dragers onzer tegenwoordige beschaving moeten worden aangemerkt. Men weet het, evengoed als de 17de en 18de eeuw kan ook de 19de eeuw bogen op namen, die door meer dan éénen drager een goeden klank hebben verkregen, geslachten, die in hunne ontwikkeling als het ware het beschavingsstandpunt vertegenwoordigen, dat onze tijd heeft bereikt. Het is geoorloofd te vragen of zij, de vaan der beschaving hooghoudend, al het mogelijke doen, om voor zich zelven en voor hen, die zich onder hunne vaan scharen, het geluk te veroveren, dat alleen bij een veelzijdig ontwikkeld geestelijk leven mogelijk is.

Zouden niet vele bronnen van genot, ook voor de hoogst staanden onder onze tijdgenooten, gesloten blijven, omdat zij hun reservefonds, waarvan in hunne jonge jaren toch een vrij bruikbaar begin aanwezig is geweest, hebben verwaarloosd? 't Is waar, daar zijn verontschuldigende omstandigheden; onze tijd heeft het zoo druk, wij moeten vele dingen haastig doen; in den wedstrijd naar goed bezoldigde, eervolle ambten wordt niet juist in de eerste plaats naar algemeene ontwikkeling gevraagd en hoe goed de voornemens van den jongeling waren, die veel hoopte te verrichten in het leven en geen studievak wilde verwaarloozen, het werk van den man bleef slechts al te dikwijls beneden de voornemens van den jongeling.

En zeker, als de wereld het nu eenmaal eischte, zou men er vrede mee kunnen hebben, dat van het in de jeugd geleerde slechts een miniem klein deel later werd gebruikt, indien wij er gelukkig bij waren, indien geen onvoldaanheid en moedelooze twijfelzucht en weifelende schroom maar al te veel voorkwamen. Welnu, zou het niet kunnen zijn, dat die bewijzen van een verstoord geestelijk evenwicht minder veelvuldig zouden zijn, indien onze geestelijke horizon ruimer was of liever, — want niet juist van wat *is*, maar van wat *wordt*, hangt in dezen ons geluk af — indien wij steeds aan zijne verruiming bleven werken.

Labor ipse voluptas was Leopold von Ranke's lijfspreuk en noch hij, noch Marnix met zijn *Repos ailleurs* hebben zich ooit over hunne leus beklaagd. En als wij lezen en hooren van die krachtige veteranen in de staatkunde en in de wetenschap als een Gladstone, een Bismarck, een Virchow, moet het ons dan niet treffen, dat juist die mannen, die tot op zoo hoogen leeftijd hun frischheid van geest behouden, naast de staatkunde de klassieken bestudeeren en in lichaamsoefeningen behagen scheppen of de landbouwkunde beoefenen, terwijl de laatste, na zijn naam als natuurhistoricus te hebben gevestigd, ijverig aan de politiek is gaan deelnemen? Ook de geschiedenis wijst enkele zulke figuren aan, als een Franklin en een Frederik den Groote en zelfs Lodewijk XVI kan ons in al zijn sukkeligheid minder antipathiek wezen, omdat hij

in den eenvoudigen handenarbeid van het slotenmaken zijne oogenblikken van genot vond.

Juist bij de uitvoerige specialiseering van de tegenwoordige wetenschap is het zoo noodig, dat de leeken althans een poging blijven aanwenden, om van de kennis, welke door de geduldige specialiteiten na jaren van vlijtige inspanning en bescheiden nauwkeurige opvatting van hetgeen de natuur openbaart, met gewillige ontvankelijkheid na stille waarneming, is verzameld, althans de hoofdtrekken in zich op te nemen, als heerlijk klaargemaakte spijs te verorberen, wat met moeite en inspanning door de geestelijke koks is toebereid en te zorgen, dat die spijzen, in letterkundige en natuurkundige keukens en laboratoria bewerkt, ons allen ook werkelijk ten goede komen. Gelukkig hij, wien zijne levenservaringen niet hebben benomen den zin voor en de belangstelling in de dingen, die niet bepaald tot zijn vak behooren; gelukkig vooral wie in de natuur eene altijd mildvloeiende bron van genot vindt.

Nu is het opmerkelijk, dat dit inzicht in de beteekenis van de kennis der natuur voor 's menschen geluk tegenwoordig sterk wordt gevoeld in die kringen, welke zich met de opvoeding van het jonge geslacht meer in 't bijzonder bezighouden. Er heeft in de onderwijzerskringen een *revival* plaats, dat misschien zeer gunstig op de vervulling der boven uitgesproken wenschen zal kunnen werken. Van de lagere school uit wordt er veel verricht, om natuurzin en belangstelling in de ons dagelijks omringende zaken te wekken en die aandrang, welke de onderwijzers drijft tot het verplaatsen van de school buiten de school, die hen met de kinderen schoolwandelingen en schoolreisjes doet ondernemen en waar 't noodig is de natuurvoorwerpen zelf in de school doet brengen, die aandrang wordt mijns inziens niet genoeg gesteund door hen, die in den lande gezag en invloed uitoefenen.

Daarom wensch ik den lezers van de *Vragen des Tijds* het een en ander mee te deelen uit een paar werkjes, door hoofden van scholen samgesteld, om de nieuwere zienswijze in zake het onderwijs in de kennis der natuur algemeen ingang te doen vinden. Naar het mij voorkomt, kan het werken in den

geest der hier bedoelde schrijvers mede dienstig zijn voor het verkrijgen van die op kennis gegronde liefde voor de natuur, welke ons zal behoeden voor eenzijdigheid, voor een uitsluitend heil zoeken bij boekenwijsheid en ons daarentegen bronnen van levensgenot zal openen, welke ook op gevorderden leeftijd nog met groote mildheid voor ons zullen vloeien.

De boekjes, die ik bedoel, zijn *De levende natuur* door E. Heimans, *Schoolwandelingen en waarnemingen* door H. Douma en *De natuurlijke historie in de lagere school* door J. Jaspers. Alle drie de schrijvers zijn hoofden van scholen te Amsterdam; de boekjes zijn alle drie in 1893 verschenen, het eerste en laatste bij W. Versluys te Amsterdam, dat van Douma bij D. Mijs te Tiel.

In de omschrijving van zijn doel met het onderwijs in de natuurlijke historie is de heer Heimans zeer gelukkig. Hij wil „den kinderen belangstelling en eerbied inboezemen voor al wat de planten- en dierenwereld op te merken geeft, hen warm maken voor de natuur, zóó, dat na het verlaten der school de verworven kennis hen steeds genoegen doet vinden in het opsporen en nagaan der natuurvoorwerpen en de natuur hun een bron van goedkoop genot wordt. Is de onderwijzer erin geslaagd, het planten- en dierenleven belangwekkend te maken voor het kind, dan heeft hij ongetwijfeld den mensch een geschenk bezorgd voor gemoed en verstand, waarvan de waarde niet licht overschat kan worden." Om de kinderen werkelijk op die wijze te winnen, is het noodig, hun het leven van plant en dier te toonen in zijne ontwikkeling. Niet enkel moeten daarvoor planten en dieren in de school worden gebracht, maar in de omgeving der school moeten er natuurvoorwerpen geregeld in hun worden en vergaan worden gadeslagen en in de wisseling der jaargetijden bij herhaling worden waargenomen.

Op geheel nieuwe, zeer oorspronkelijke wijze neemt de schrijver daartoe het amsterdamsche Sarphatipark als observatieterrein, stelt zich een school voor, die daar minder dan 15 minuten gaans van verwijderd is, hetgeen met wel een twintigtal amsterdamsche scholen het geval is, en gaat nu na, wat in het 4de, 5de en 6de schooljaar daar voor de leerlingen is

waar te nemen van het vroege voorjaar tot in den laten herfst. Een alleraardigst kaartje met plattegrond van het park is aan het boekje toegevoegd en geeft met cijfers en nommers de boomen en planten aan, welke voor een behandeling met de leerlingen in aanmerking komen. Alle aanwijzingen zijn zoo gegeven, dat zij ook toepasselijk kunnen worden gemaakt op andere levensgemeenschappen, zoo noemt de schrijver het grootere of kleinere geheel, dat in de buurt der school als waarnemingsterrein wordt gekozen, en dat ook kan zijn een dijkberm, een sloot, een weide, een korenakker of een heideveld. Nagebootste levensgemeenschappen een aquarium, een terrarium of een schooltuin zijn daarbij uitmuntende hulpmiddelen, waarin men het aantal individuen kan beperken en het waarnemen voor kinderen zoo gemakkelijk mogelijk kan maken.

Zulk een stadspark met een aquarium en terrarium leveren ruimschoots stof voor alle beschikbare lesuren, maar toch acht de heer Heimans het hoog noodig het kind ook nu en dan op een schoolreisje de werkelijke natuur te laten zien. Een dag, met de kinderen eener groote stadsschool doorgebracht aan strand en duin, in bosch en veld en heide, is een gebeurtenis in hun leven, waardoor zij, al is het dan ook slechts voor korten tijd, de genietingen leeren kennen van den jager, den natuuronderzoeker, den toerist en den zigeuner. Hoe noodig het is, den kinderen juiste en heldere voorstellingen van natuurvoorwerpen te geven, licht de schrijver op een zeer duidelijke wijze toe.

Met de schijnbaar meest bekende voorwerpen zitten de kleinen vaak verlegen. Zoo heeft de heer Heimans eens in de laagste klasse, dus aan vijf- of zesjarigen, aan ieder afzonderlijk een eikel laten zien en naar den naam ervan gevraagd, terwijl hij in de hoogere klassen de kinderen den naam op de lei liet schrijven. In de eerste klasse wisten 20 kleinen er geen naam aan te geven, in de tweede was dit met 22, in de derde en vierde klasse met 10 en in de vijfde met 5 leerlingen het geval. Met den naam *eikel* werd de spijker op den kop geslagen in de eerste klasse door 4, in de tweede door 5, in de derde door 10, in de vierde door 18 en in

de vijfde klasse door 20 leerlingen. Het aantal leerlingen in elke klasse noemt de schrijver niet, maar zoo heel veel doet dat ook niet ter zake, want waar het hoofdzakelijk voor ons doel op aankomt, is het volgende, dat n.l. onder de namen, die aan het voorwerpje werden gegeven, voorkwamen in de eerste klasse *nootje*, *knop van een roos*, *roosje*, *sigarenpijpje*, *eitje*, *pruim*, *peer* en *appel*; dat in de tweede klasse de eikel betiteld werd met *eik*, *ei* en *kastanje*; dat onder de in de derde klasse gegeven benamingen waren *knop*, *bloemkool*, *wilde kastanje*, *kikvorsch*, *denappel*, *noot* en — *een haar*. Die laatste curiositeit was waarschijnlijk een gevolg van het feit, dat de onderwijzer in die klasse een uur te voren een menschenhaar door het microscoop had laten zien. Waarschijnlijk dacht een snuggere bol, die door den omvang van dat voorwerp verrast was geweest, hier nu eens een bijzonder slimmen zet te doen. In de vierde klasse werd de eikel vereerd met de namen *gouden tor*, *eik*, *cacaoplant*, *denappel*, en in de vijfde met *olijf* (driemaal), *soort van appel*, *een onrijpe hazelnoot*, *een onrijp augurkje*, *een olienoot*, *een kastanje* en *een soort van kastanje*.

Of het dus ook noodig is aan de verheldering der kinderlijke voorstellingen te werken! Proeven als de hier geschetste zijn er reeds vele jaren geleden in Duitschland genomen. In 1869 stelde de paedagogische vereeniging te Berlijn een dergelijk onderzoek op vrij groote schaal in. Van de destijds op de proef gestelde kinderen van stadsscholen, allen ouder dan zes jaar, bezaten 70 pct. geen voorstelling van de opkomst der zon, 54 pct. geen van den ondergang der zon, 76 pct. had geen dauw, 75 pct. geen levenden haas, 64 pct. geen eekhoorn gezien; 60 pct. geen koekoek, 82 pct. geen leeuwerik gehoord; 49 pct. had geen kikvorsch, 53 pct. geen slak, 87 pct. geen berk, 90 pct. geen hazelnotenboom, 54 pct. geen korenveld met koren in de aar, 66 pct. geen dorp, 67 pct. geen berg gezien!

Onder de dingen, waarvan het kind voorstellingen behoeft, zelfs al ware het enkel om de schoolboekjes te begrijpen, die het worden voorgelegd, zijn er van dieren bijvoorbeeld, die niet anders in de school zouden zijn te brengen dan op een

plaat afgebeeld en hoe gebrekkig die wijze van aanschouwing is, leert de ervaring iederen dag en daar men de dieren niet tot de kinderen kan brengen, moet men met de kinderen de dieren gaan opzoeken. De school moet, zooals de de heer Douma zegt, worden uitgezet; aan de wanden van het schoolvertrek moet het geheimzinnige der ondoordringbaarheid, aan het schoolgebouw het gevangenisachtige worden ontnomen en als velen van het nut der schoolwandelingen overtuigd zijn, moeten de onderwijzers de zaak bestudeeren en de openbare meening moet luide hare instemming betuigen.

Wij willen ons hier niet te zeer verdiepen in de schoolwandelingen, omdat hoofdzaak voor ons is de geestesrichting, waarvan op deze wijze in onderwijskringen blijk wordt gegeven, maar men bedenke, dat ook uit pedagogisch oogpunt ontzaggelijk veel goeds aan die verplaatsing van de school buiten de school is op te merken. De heer Douma, die de zaak eerst in het algemeen beschouwt, en daarna aantoont, hoe op zijne beurt ieder leervak der lagere school aan waarde en beteekenis wint, als deze soort van aanschouwing te hulp wordt geroepen, wijst erop, hoe de onderwijzer op een wandeling zijn oordeel over zijne leerlingen somtijds zal moeten wijzigen, hoe luiheid bij hen dikwijls enkel voorkomt uit instinctieven tegenzin in voor hen niet passenden arbeid. Gezonde kinderen zijn niet lui, dat juist blijkt nergens beter dan op de schoolwandeling. En dan, van hoe onberekenbaar belang voor de vorming van het kinderlijk gemoed is de bewondering, die men hun voor de natuur, voor 't verwonderlijk schoone samenstel der planten kan inboezemen en hoe veredelend werken niet de liefde en de belangstelling, welke voor de dieren kunnen worden gewekt. In het derde boekje, dat ik noemde, dat van den heer Jaspers, zijn opzettelijk een paar bladzijden aan 't opzetten van kevers en vlinders gewijd, bladzijden, welke zelfs de vurigste dierenbeschermer met levendige instemming zal kunnen lezen. Ook deze schrijver, die eene systematische handleiding geeft bij het onderwijs in natuurkennis, noemt als zijn hoofddoel, de jeugd vertrouwd te maken met de natuur in de omgeving

en oordeelt wandelingen onder leiding of op aansporing van den onderwijzer een volstrekt vereischte.

Men meene na dit alles echter niet, dat hiermee of met de algemeene erkenning van de zijde der onderwijzers, de zaak van deze natuurrichting bij het onderwijs reeds is gewonnen. Neen, zoolang ook leeken er niet ijverig belang in stellen, zullen nieuwigheid-vreezende onderwijzers en behoudlievende schoolopzieners bezwaren zien en hinderpalen in den weg plaatsen. Zoo komt in sommige gemeenten in de onderwijsverordeningen de bepaling voor, dat het hoofd der school en de onderwijzers gedurende den schooltijd in de school aanwezig moeten zijn, een voorschrift, waaruit men de onuitvoerbaarheid van schoolwandelingen zou willen afleiden. Maar maken dan de vier muren de school uit en is de school niet daar, waar de onderwijzer met de leerlingen, hij in zijne functie van onderwijzer en zij in de hunne van leerlingen, aanwezig zijn? Hoe meer echter de openbare meening zich ten gunste van dit echte aanschouwingsonderwijs uitspreekt, des te minder zullen dergelijke zwarigheden worden opgeworpen en, zooals de heer Jaspers in zijn werkje zegt: „Het onderwijs in de natuurlijke historie heeft eene roeping in de school", zoo zeggen wij, dat het ook eene roeping heeft in de maatschappij, deze n.l. dat het ons jong geslacht van den aanvang af zal opvoeden in die belangstelling voor het omringende natuurleven, welke den volwassen mensch zijne frischheid van geest doet behouden, hem vatbaar maakt voor het edelst genot en hem behoedt voor de in deze dagen zoo zeer te vreezen eenzijdigheid in zijn geestesontwikkeling.

Onze mannen van invloed en gezag moeten daarom alle pogingen, in deze richting gedaan, krachtig steunen; daar is voor regeeringslichamen in dezen iets te doen. Financieële steun is niet zelden hoogst noodig, om schoolreisjes mogelijk te maken en al kan één milde gever reeds veel bewerken, al brengen vele kleine bijdragen van de ouders der leerlingen al spoedig een toereikend sommetje bijeen, waarom zouden hier te lande niet even goed als op zoovele plaatsen in Duitschland gemeente-subsidies daarvoor kunnen worden verstrekt? Het met dit doel gegeven kapitaal brengt zijne rente op,

daarvan kunt ge zeker zijn en als uw eigen jongens en meisjes mee genieten van zulk eene schoolreis, dan legt ge bij hen, voor wie later nog allerlei inrichtingen van onderwijs openstaan en wien het niet aan gelegenheden tot ontwikkeling zal ontbreken, reeds vroeg den grond voor dat reservefonds van kennis, hetwelk zooveel tot hun levensgeluk zal bijdragen.

Wie reeds over zulk een reservefonds beschikt, dat hem den niet aan zijn beroep gewijden tijd dubbel op prijs doet stellen, weet, hoe het een wellust kan zijn, in dat fonds te grijpen, te zoeken en te snuffelen, daarbij te ontleden, te verzamelen of te experimenteeren; hij zou dien vrijen tijd willen verdubbelen en verdrievoudigen. Helaas, dat er op zulke oogenblikken van eigen vrije studie zoo dikwijls beslag wordt gelegd door eene wreede dwingelandes, met streng gelaat en dringende, schijnbaar onafwijsbare eischen, n. l. door de „conversatie". Hare barre voorschriften en de bittere drankjes, die zij ons doet slikken, willen wij hier niet nader ontleden, misschien ligt er onder de oppervlakkige nietigheid van onze „fashionabele" avonden een diep en ernstig doel verborgen. „Misschien dienen zij", zegt miss Braddon ergens, „als oefenscholen in de zedelijke gymnastiek, waarin de zenuwen en spieren van beminnelijkheid gerekt, gespannen en gepijnigd worden, om er meer kracht aan te geven."

Toch zou het kunnen zijn, dat wij die oefenscholen niet wenschten te bezoeken; het wil mij zelfs schijnen, dat menigeen er een onwillige leerling is en zoo ge u een zoodanig schoolkind gevoelt in die wereld der gewone „conversatie" van *afternoon-teas* en muziekavondjes en dîners en soupers, vat dan moed en zeg die schoolbanken, waar ten slotte niemand u bindt dan uw eigen zwakke meegaandheid, vaarwel. Breng in den huiselijken kring of in uw stille studeerkamer uw tijd door, grijp er in uw reservefonds en doe de schatten, die het bevat, aangroeien, want door het gebruik immers nemen zij toe, en ge zult u sterk gevoelen, ook waar ge nog slechts zwakke schreden zet op het door u zelven gekozen pad.

Een klein weinig van die bevrijdingszucht, welke in deze

eeuw van de slaven op de vrouwen en de arbeiders is overgeslagen, zou in onze beste kringen velen kunnen redden uit de lastige beknelling van conventie en mode. Niet dat er zooveel kwaad steekt in vele van hare dwaze, nietige voorschriften, maar eenvoudig omdat zij de som van menschelijk geluk noodeloos lager houden dan deze behoeft te zijn. Als gij in een salon uwen tijd verdoet met akelig flauwe praatjes, met de reproductie van de couranten van denzelfden en den vorigen avond of met u te ergeren aan middelmatige muziek, terwijl gij honderdmaal gelukkiger zoudt zijn in uw studeerkamer of thuis bij uw zoon, wien ge schaken leert of die bij zijne wiskundige studie gaarne gebruik maakt van uw liefhebberij in dat studievak, dan hebt gij u aan de maatschappij bezondigd, hebt haar oogenblikken van geluk en voldoening onthouden, waarvoor zij de middelen beschikbaar en binnen uw bereik had gesteld, en die zonde zal zij later wreken, zoo niet op u, dan op uw zoon.

Vat met zorg uw lievelingsvak van wetenschap of kunst aan en ge zult heerlijke uitkomsten zien. Over genie, vlugheid, helder doorzicht, schitterend vernuft in het verbinden van denkbeelden kan men niet willekeurig beschikken, maar wel over zorgvolle oplettendheid en als uwe keuze gevallen is op eenig onderdeel der natuurstudie, dan juist komt die eigenschap u het best te pas. En vooral, tracht den tijd te vinden voor kalme, volkomen toewijding aan uw zelfgekozen arbeid, ook waar gij slechts zoogenaamd liefhebbert in de kunst. Dilettantisme is een woord, dat ten onrechte een min aangenamen klank in onze ooren heeft gekregen, maar daaraan zijn slechts zij schuld, die dilettantisme voor ware kunst wilden doen doorgaan. „Laat ons integendeel er Apollo dankbaar voor zijn", heeft prof. A. G. van Hamel ergens gezegd en wij zeggen het hem na, „dat hij er zijn rommelkamer op nahoudt, dat hij de kwajongens niet weert, die willen knikkeren in den voorhof van zijn heiligdom. Zulk een toegevendheid is de beste manier om het heiligdom der ware kunst zuiver te houden."

En zoo, op het gevaar af van een pleidooi te houden voor oppervlakkigheid, wijzen wij op liefhebberijstudiën als op

geneesmiddelen tegen de euvelen, welke onze geestesgezondheid bedreigen. Onder die weldoende schatten, welke wij nooit te vergeefs aanspreken, neemt de kennis van de ons omringende natuur en hare verschijnselen een eerste plaats in en nu er in deze dagen eene herleving is op te merken in de belangstelling voor al wat bij ons onderwijs de natuurkennis raakt, nu mag het thans op de hoogste sporten onzer beschavingsladder staande en in intellectueelen zin meest ontwikkelde deel van ons volk niet achterblijven, maar moet èn in zijn eigen belang èn in dat der groote menigte bijdragen tot de in die richting leidende geestelijke strooming.

GORREDIJK. F. J. VAN UILDRIKS.

IETS OVER DE LANDMACHT IN NEDERLANDSCH-INDIË.

Sinds eenigen tijd treedt het Atjeh-vraagstuk weer meer op den voorgrond.[1] Naar aanleiding van de gebeurtenissen der laatste maanden in Groot-Atjeh heerscht er een zekere spanning onder allen, die zich ermee bezighouden en den aard en het gewicht ervan begrijpen.

Gelijk de bladen wel voldoende bekend gemaakt hebben, is er in de maand Juli van dit jaar een volledige vredebreuk ontstaan tusschen den hoeloebalang Toekoe Oemar en 't hoofd der Oelamapartij Tengkoe Mat Amin, welke ten gevolge had, dat er tusschen de volgelingen van beide hoofden den 15den, 16den en 17den Juli gevechten geleverd werden in de VI moekims. Deze strijd liep af ten voordeele van Toekoe-Oemar, zoodat de IV en VI moekims door de Oelama's moesten worden verlaten.

Toekoe Oemar peinsde reeds lang op middelen, om weer met ons bestuur op goeden voet te geraken. Nu was het toeval hem te hulp gekomen. Zijns ondanks had hij ons met den strijd, wegens louter persoonlijke inzichten begonnen, geen kleinen dienst bewezen. Hierop steunend, heeft hij eenige aanraking gezocht met het gewestelijk bestuur.

Ieder begrijpt, voor welk een moeilijk dilemma Atjeh's Gouverneur hier opeens werd geplaatst. Moest hij, met het

[1]) De lezer gelieve in het oog te houden dat dit opstel, hetwelk langer in de portefeuille der redactie is blijven liggen dan haar aangenaam was, in October 1893 is geschreven. DE RED.

oog op het verleden van dien man, zich met de uiterste voorzichtigheid wachten, hem eenig vertrouwen te schenken; was hij als vertegenwoordiger van het hoogste gezag verplicht, de waardigheid onzer regeering op te houden, die zich moeilijk laat vereenigen met het aangaan van overeenkomsten met personen, die in een zeer slecht daglicht staan; tevens moest hij rekening houden met den kritieken toestand van onze vestiging en kon hij moeilijk een gelegenheid tot verbetering van dien toestand laten voorbijgaan, zooals zich misschien in geen jaren meer zou voordoen.

Hier waren dus gevaarlijke klippen te vermijden, en ik meen te mogen zeggen, dat generaal Deykerhoff alle lof toekomt voor de wijze, waarop hij hier is te werk gegaan. Niet dat ik, evenmin als vele welmeenende lieden, mij kan verheugen, dat de Atjeh-quaestie juist op deze wijze moet worden opgelost; niet liever zou willen wijzen op een beeindiging van dien strijd, zoo verderfelijk voor ons gezag, waarbij onze vijand uit ontzag voor onze zedelijke en stoffelijke grootheid deemoedig het hoofd in den schoot had gelegd; dat ik er niets vernederends in vind, onze dierbare vlag te moeten planten op de plaats, welke ons door verraders van hunne eigen landgenooten als 't ware wordt aangeboden. Maar aan wie zoo iets te wijten? Bij gebrek aan voldoende middelen voor een meer roem- en eervol offensief optreden, moet dit in de gegeven omstandigheden wel door een beleidvol schipperen worden vervangen.

En eere den man die, bij gebrek aan iets beters, dit behoorlijk weet toe te passen. Dit nu heeft generaal Deykerhoff gedaan en hij smaakt de voldoening, verrassende uitkomsten te verkrijgen.

Toekoe Oemar verkreeg aanvankelijk, tegen een gijzelaar uit zijne familie als onderpand, eenige ondersteuning in wapens en munitie, zette zoo den strijd voort en leverde ons achtereenvolgens eenige belangrijke versterkingen in handen, welke door de onzen bezet werden. Na een reeks van operaties zette hij de kroon op zijn werk door de inneming van Galoet, zoodat hij in eenige weken de Oelama-partij groote en onherstelbare verliezen had toegebracht.

Heeft Toekoe Oemar op deze wijze gewerkt om het terrein voor het zuiden onzer geconcentreerde linie tot aan de Glitarum-pas van verzet te zuiveren, spoedig kwamen er ook buiten de Oosterlinie dergelijke feiten voor.

Deels opgewekt door 't succes van Toekoe Oemar, deels uit afgunst, niet minder omdat men — en te recht — er tegen opzag, hem te veel invloed ineens te laten geworden, vormde zich een zoogenaamd driemanschap, dat zich ten doel stelde, gesteund door ons bestuur, de moekims, welke daar gelegen zijn, aan den invloed der Oelama-partij te ontrukken. De drie sagi-hoofden, Toeke-Neq van Maracka, Toekoe-Nja-Banta en Toekoe-Tjoet-Toengkoeb begonnen den laatsten Augustus hunne operatiën. Vooral Nja-Banta heeft zich hierbij zeer onderscheiden; hij is verplicht geweest menig tamelijk moorddadig gevecht te voeren. Verschillende versterkingen van min of meer belang vielen hun spoedig in handen. Vooral de benting Toengkoeb, een versterking van groot gewicht, heeft zich vele weken hardnekkig verdedigd. Sinds hare inneming is men steeds meer en meer vooruitgekomen, zoodat men met gegronde hoop in eene naaste toekomst de volledige onderwerping der XXVI en XXII moekims mag verwachten.

Waar gehakt wordt, vallen splinters. Het kon dus niet uitblijven of zulke uitkomsten werden niet verkregen dan ten koste van groote offers — ook van onzen kant. Behalve de belangrijke ondersteuningen in wapens, munitie en geld, dekten onze troepen de bondgenooten in den rug, zoodat de onzen een tamelijk lijdelijke rol speelden. Toch telden wij tot nu toe ook eenige dooden en gewonden in onze gelederen. Hoezeer deze offers te betreuren zijn, zij staan in geen verhouding tot het totdusver behaald succes.

Zoo mag men dus hopen dat er een omkeer ten onzen gunste in Atjeh plaats heeft, mag men zelfs aan een aanstaande definitieve oplossing van het Atjeh-vraagstuk denken, al kost het moeite zich in dit opzicht aan optimistische verwachtingen over te geven. De geschiedenis van den Atjehkrijg toch is zoo rijk aan gunstige verrassingen en onverwachte rampen, dat wantrouwen in betere uitkomsten daardoor maar al te zeer gerechtvaardigd wordt.

Pijnlijk en kostbaar zijn de lessen geweest, welke de Atjeh-krijg ons heeft bezorgd; ingrijpend òf ten goede òf ten kwade zal die krijg op den duur blijken te zijn op onze positie als koloniale mogendheid. Want als zoodanig *is* ons zedelijke prestige reeds aangetast.

Wanneer men in aanmerking neemt, wat Nederland zou worden, wanneer het zijn standpunt in de overzeesche bezittingen niet meer kan handhaven, dan moet het een uitgemaakte zaak zijn, dat de Atjeh-kwestie een bij uitstek nationaal vraagstuk is. Ieder moet daarom doordrongen zijn van het gewicht dezer kwestie en men dulde toch niet langer, dat er als 't ware mee gesold worde.

Want gaat men na, waaraan het is toe te schrijven, dat wij, na een strijd van zooveel jaren, ten koste van zooveel schats en menschenlevens eigenlijk nog niet anders bereikt hebben dan een parodie op een verovering, dat wij feitelijk nog niets meer bezitten dan een waardeloos stukje, ter grootte van een vierde deel van Nederlands kleinste provincie, — eene bezitting, waarvoor een betrekkelijk aanzienlijke en hoogst kostbare krijgsmacht nog broodnoodig is om ze angstvallig te bewaken; dan behoeft men de oorzaken niet zoo heel ver te zoeken.

Nooit is er eenige stabiliteit geweest. Rusteloos was men totnutoe in 't verwisselen van stelsels en van bestuur, zoodat het bijna onmogelijk is over de deugdelijkheid van 't een of ander op grond van ervaring een afdoend oordeel te vellen. Een gevolg alweer van het te ver gedreven beginsel van centralisatie. Gelijk de omstandigheden hier zijn, ware het goed geweest, dat er mannen aan 't roer zaten, op wie de geheele verantwoordelijkheid rustte. Hierdoor zou een snel en doortastend handelen mogelijk geweest zijn, en wie weet, hoe ver men 't met de beschikbare krachten dan gebracht zou hebben.

Zoo ooit en ergens, dan springt hier in het oog, welk een onwaardeerbaar goed een welingericht leger voor onze bezittingen is en inhoever het in staat is, zijne taak naar behooren te vervullen. Het doel van dit schrijven is dan ook hoofdzakelijk, vooral de aandacht op dit punt te vestigen. Zouden de gebeurtenissen, waarop boven gewezen is, geen blijvende

resultaten opleveren; wordt er misschien een te hoog spel gespeeld en zullen wij in 't eind den inzet verliezen; zal ons bestuur ten slotte het slachtoffer blijken te zijn van een laaghartig bedrog; — alles is mogelijk! — de haren rijzen te berge bij 't voorzien van de gevolgen, welke daaruit voor onze krijgsmacht zouden voortvloeien.

Hebben deze veronderstellingen voorshands geen voldoenden schijn van grond, om geen gebruik te maken van de voordeelen, welke men ons nu als 't ware in den schoot werpt, zij moeten voor de hooge regeering een krachtige spoorslag zijn om met onbevangen blik de eventueele behoeften der toekomst onder de oogen te zien. Dit nut hebben de tegenwoordige gebeurtenissen in Atjeh in allen gevalle, dat zij voorloopig lucht geven aan onze vroeger dagelijks gesarde en beleedigde nederzetting. Het werk, dat onze eigenaardige taak was, wordt nu voor korter of langer tijd door anderen, het komt er niet op aan met welke bedoelingen, gedaan. Later, wanneer de eer en de nood het vorderen, moeten wij het zelf gaan doen; met andere woorden, wij moeten in staat zijn met goeden uitslag tot het offensieve over te gaan.

Zal men dat kunnen?

Neen, beslist neen. Ik durf beweren, dat, van 't oogenblik af dat onze bondgenooten in hun ijver zullen verslappen of ons verraden, wij — gelijk het soldatenphlegma het uitdrukt, — „weer thuis worden gebracht door den vijand:" door hem zullen worden gedwongen ons weer voor goed in onze geconcentreerde linie op te sluiten.

Is het wel eene positie, onzen naam en vlag waardig, zoo in 't oog loopend afhankelijk te zijn van den Atjeher zelven, al mogen de bondgenooten dan ook met de zuiverste bedoelingen bezield zijn? Maar juist wegens de onzekerheid waarin men verkeert omtrent hunne bedoelingen of den duur hunner goede stemming, zou het roekeloos zijn, die afhankelijkheid te laten bestaan.

Den 4en October j.l. heeft er een feit plaats gehad, dat eenig mag genoemd worden in de Atjehgeschiedenis der laatste jaren. Het geheele garnizoen van Kota Radja en de helft van dat van Oleh Leh hebben te zamen een militairen

marsch gemaakt van Lamreng uit door de IV^de^ en VI^de^ moekims tot aan Kroeng-Raba. Men bivakkeerde dien dag op het terrein ten noordwesten dier moekims, nog kortelings voor ons geheel ongenaakbaar. Geen schot is er gevallen om onze troepen te verontrusten. Dit feit teekent. Het doet ons zien, dat wij in weinige weken meer gevorderd zijn, dan voorheen in tweemaal zooveel jaren. Maar juist in die vorderingen zijn ook eigenaardige gevaren verscholen. Er kan een dag komen, dat, met de tegenwoordige sterkte der bezetting, een verder voortrukken door de voorzichtigheid zal worden gewraakt. Dit nu moet tot elken prijs voorkomen worden.

Gaandeweg kan men er nu toe overgaan de troepenmacht in Atjeh belangrijk te versterken, haar gereed te houden om elk oogenblik desgevorderd doortastend op te treden zonder gevaar te loopen het noodzakelijk verband te verliezen. En als het dan zoover gekomen is, dat de laatste schijn van verzet heeft opgehouden, dat de onderscheidene deelen des lands een veilig verkeer met elkaar onderhouden, dan nog blijve men verscheidene jaren op zijn qui vive en houde zoo nabij mogelijk een belangrijke troepenmacht beschikbaar, om op het minste gerucht opnieuw te verschijnen. Dit is de treurige noodzakelijkheid, waartoe wij nu gedwongen zijn om den indruk eener veeljarige twijfelachtige staatkunde uit te wisschen bij een vijand, die niet meer aan onze meerderheid gelooft, wiens zelfvertrouwen, overmoed en koppigheid, wiens geloof aan een eindelijke overwinning in dezelfde mate bevestigd zijn, als onze energie zich heeft verloochend.

Hoeveel troepen en waar zal men ze noodig hebben?

Moeilijk zal het steeds blijven een plan de campagne voor Atjeh zoo af te bakenen, dat men met volle zekerheid kan zeggen: *dit is nu het beste, het verdient de voorkeur boven elk ander*. Wanneer men in aanmerking neemt dat men nu, na twintig jaren strijdens, nog geen de minste notie heeft van de topografische gesteldheid van Zuid-Atjeh; — is 't niet om schaamrood te worden! — dan komt men tot het inzicht, dat wij hoogstwaarschijnlijk alsnog in de

positie verkeeren van een aanvaller, die nog geen begin gemaakt heeft met de uitvoering zijner plannen.

Mocht men dus t'avond of morgen eindelijk eens gaan inzien, dat het zoo niet langer kan blijven; dat het niet aangaat, een oorlog officieel voor geëindigd te verklaren, waar men nog niet eens een voldoende basis voor krijgsoperatiën heeft verkregen; dat het onverantwoordelijk is, een bestuur over een gewest aan te stellen, hetwelk eigenlijk geen andere taak heeft, dan om met opoffering van onze nationale waardigheid, aan een officieele leugen een schijn van waarheid te geven; dat de omstandigheden dringend vorderen, aan dat bestuur de noodige middelen te geven, om aan zijn fictieve taak een einde te maken; wanneer men dit zal inzien eer het te laat is, hoe zal men dan beginnen?

In overvloedige mate hebben zich raadgevers in de Atjehkwestie opgeworpen. Ook onlangs nog is er weer een opgetreden, die boven velen het recht heeft, een woord mee te spreken, en wiens stem — naar men hopen mag — niet zal zijn „die eens roependen in de woestijn". De gepensioneerde kolonel K. H. O. van Bennekom, vroeger naar ik meen gewestelijk militaire commandant van Sumatra's Westkust, heeft onlangs bij monde van de *Arnhemsche Courant* zijn meening doen kennen. Zijn opstel is wel eene ernstige overweging waardig, waarom er dan ook hier een plaats aan gegund worde.

„Het engelsche spreekwoord „waar een wil is, is een weg", wordt helaas! in Nederland slechts zelden, en dan nog schoorvoetend toegepast.

„Eerst moet het water aan de lippen staan.

„Waren de Nederlanders nog bezitters van Nieuw-Amsterdam (New-York), Noord-Amerika zou hoogstwaarschijnlijk nog woest en door Indianen bewoond zijn." — Zeer waar, men lette maar eens op Poeloe-Wai (Sabang) dat, wanneer de bezitting naar behooren behartigd werd, Singapore en Pinang beide naar de kroon zou steken, ja, hoogstwaarschijnlijk de geheele scheepvaart dier twee geduchte handelsstations der Engelschen tot zich zou trekken. Men maakt echter in 't geheel geen haast! O vaderen der zestiende eeuw, waar is uw nakroost?

„Insulinde zal wellicht over een eeuw mijn harde uitspraak bevestigen.

„De Atjehgeschiedenis wordt vervelend.

„Zeggen wij: verzamel een leger en maak er een einde aan, dan hoort men: „Wij kunnen geen vrijwilligers krijgen!"

„Antwoorden wij: „geef ze dan meer soldij en een goed pensioen," dan heet het: „dat kost te veel geld!"

„Evenzoo luiden de echt hollandsche bezwaren als geraden wordt om vanuit de binnenlanden te ageeren: „dat is moeielijk terrein!" enz. enz.

„Zonder geld en zonder moeite zal Atjeh nooit ten onder worden gebracht.

„En toch verlangt niet alleen Nederland, en niet het minst Insulinde, maar zien ook andere rijken reikhalzend uit naar het einde van den oorlog, die officieel zoo niet genoemd mag worden.

„Al onze beschouwingen en nog veel meer zullen misschien niet helpen, zoolang de militaire zaken behandeld, beknibbeld en bestuurd worden in Den Haag.

„En dit geschiedt zonder dikwijls het legerbestuur in Indië te kennen!

„Toch geef ik den moed nog niet op en herhaal nogmaals hoe ik er over denk.

„Er behoort een reserve-brigade verzameld te worden in de gezondste en geschiktste oorden der Batak-hooglanden. De depots der reserve-brigade zijn voor Nederland te Nijmegen, voor Indië te Temanggoeng (Java). Soldijen en pensioenen bedragen het dubbele van hetgeen in Nederland betaald wordt. De dienstjaren tellen dubbel, zoodat 15 jaren verblijf in Indie recht geven op vol pensioen. Tevens geven daarop recht lichaamsgebreken te velde — voor den vijand — ontstaan — of volgens een vast te stellen maatstaf — gebreken ontstaan in en door den dienst.

„Na 8-jarigen dienst — of 16 jaren Nederlandsche telling — heeft de militair recht op half pensioen.

„De uit Indië, met recht op pensioen teruggekeerde militair kan ontslag uit den dienst bekomen of geplaatst worden bij een garde- of keurkorps, bestemd om eerewachten te betrekken

bij het paleis — of te dienen als lijfwacht — van de Koningin.

„De officieren blijven ter beschikking.

„Bij voorkeur worden tot een staatsbetrekking benoemd militairen, die minstens 6 jaar oppassend het vaderland in Oost-Indië en zij die 12 jaar in Nederland gediend hebben.

„De sterkte der reserve-brigade wordt gesteld op: zes bataljons infanterie, elk bataljon van 4 compagnieën, sterk 200 man; twee escadrons cavalerie, sterk ieder 120 man; zes batterijen artillerie, sterk ieder 60 man; drie compagnieën genietroepen, sterk ieder 200 man; officieren van gezondheid en hospitaalpersoneel; intendance, kwartiermeester en schrijvers; detachementen arbeiders; dus ruim 2000 combattanten en 3 à 400 ongewapende arbeiders.

„De bewoners der Bataklanden zijn beangst voor en afkeerig van de Mohamedanen; daarentegen zijn ze niet ongenegen zich bij de Nederlanders aan te sluiten.

„Met tact en eenige onbekrompenheid, wat geldelijke vergoedingen betreft, zijn zij binnen een paar jaar tot onze bondgenooten te maken.

„Men spiegele hen voor hoe rijk de streken zijn, die de Atjehers bewonen en opene het vooruitzicht dat ze daar onder het Nederlandsche bestuur welvarender zullen worden, meer rust zullen genieten dan weleer.

„Tevens moedige men de uitbreiding van het Christendom onder hen aan.

„Reeds dadelijk worde begonnen om wegen, bruggen en schansen in de richting van Atjeh aan te leggen.

„Langzamerhand worden van Batakhulptroepen bruikbare benden geformeerd, welke dienstdoende als „éclaireurs", de woeste streken die het Batakgebied van het Rijk van Atjeh scheiden, doorkruisen en aan het nederlandsche militair- tevens civiel bestuur de noodige inlichtingen verschaffen.

„Het wordt na ruim 20 jaren tijd, dat de schande, nog met die landstreken onbekend te zijn, worde uitgewischt.

„Is het leger sterk genoeg om tegen Atjeh van de landzij op te rukken; zijn de wegen — wellicht spoor- of tramwegen — gereed; de magazijnen van het noodige voorzien, dan worde met kracht geageerd en niet gerust voordat Atjeh onder-

worpen en de laatste rooverbenden ingesloten en gedood zijn.

„Eerst daarna kan het prachtige Sumatra, waar nog zoo weinig streken in cultuur voor den uitvoer zijn gebracht, dat zoo rijk is aan delfstoffen en gezegend is met een heerlijk klimaat, een schoone toekomst tegemoetgaan, rustig tot ontwikkeling komen.

„Terwijl alles voor den beslissenden veldtocht gereed gemaakt wordt, behoort vooral gezorgd te worden voor de beschaving van het tot eerste bondgenooten gemaakte volk, voor de uitbreiding en veredeling van den veestapel, voor den landbouw en de cultuur van allerlei, voor eigen gebruik en voor uitvoer geschikte producten. De uitmuntende inheemsche paarden, van welke de teelt tot heden jammerlijk is verwaarloosd, zullen, wanneer het toezicht daarover aan eerlijke en deskundige personen wordt toevertrouwd, een rijke bron van inkomsten voor de aanstaande Batak-residentie worden. Evenzoo kan de boschcultuur van het grootste belang worden.

„Ten slotte wijs ik op het feit, dat bijna altijd onze oorlogen spoedig tot een goed einde werden gebracht, indien inlandsche hulptroepen, die het terrein waarop geageerd werd, kenden, die onze kolonnen als éclaireurs voorafgingen of op flanken en in den rug beveiligden, ons hun bijstand verleenden. Al zijn ze roofziek en al trekken ze bij een ontmoeting met den vijand terug, ze hebben hun taak voldoende volbracht, indien ze ons de noodige inlichtingen verschaffen."

De heer Van Bennekom vraagt voorwaar niet weinig, want zijn wijze van oplossen eischt schatten en een langdurig tijdsverloop. Behalve toch dat er op dergelijke wijze slechts een positief resultaat kan verkregen worden, moeten de negatieve van een twintigjarig gebroddel tevens te niet gedaan worden.

Wanneer de schrijver twee-en-half duizend man troepen vraagt voor Atjeh, dan zal men toch wel aannemen dat het zijne bedoeling is, een effectief van *zooveel.* De ondervinding heeft tot nu toe voldoende getoond, dat er bij een indische troepenmacht, die actief optreedt, steeds een belangrijk verschil bestaat tusschen het werkelijke effectief en het schijnbare; dat twee-en-half duizend man, op het papier verantwoord, bij

lange niet tot een even groote macht kunnen doen besluiten, die hare krachten beschikbaar kan stellen. Vooreerst is het aantal van hen die in de ziekeninrichtingen verpleegd moeten worden, meestal zeer groot. Dezen zijn dus geheel aan den dienst onttrokken. Ten tweede mag men het aantal van hen, die min of meer physiek ongeschikt zijn om op een oorlogterrein gegebruikt te worden, niet minder groot achten. Mogen dezen in de gewone garnizoenen al zoo goed en zoo slecht als het gaat *meeloopen*, voor aanvulling eener actief optredende troep zijn zij ten eenemale nutteloos.

Om het een en ander met cijfers aan te toonen heb ik niet over juiste gegevens te beschikken. De dagelijks terugkeerende voorvallen maken 't echter mogelijk eene schatting te maken, welke niet ver bezijden de werkelijkheid zal blijken.

Wanneer men op een compagnie ter sterkte van ongeveer 150 man 6 verpleegden telt, dan is het ziektecijfer zeer gunstig. Bijna nooit komt zoo iets voor. Wel ziet men in gewone tijden vaak 15 à 20 opgenomen ter verpleging in de hospitalen. Stelt men nu per compagnie gemiddeld 10 zieken, dan heeft men per bataljon 40 of op een troepenmacht van 2400 man steeds 160 zieken ter verpleging.

Dit aantal is niet zoo afschrikwekkend, maar er komt iets bij.

Men kan gerust aannemen dat van die 160 man in veertien dagen tijds 80 òf overleden òf geëvacueerd zijn; zij moeten noodzakelijk aangevuld worden. Elders dient men dus steeds maandelijks 160 of jaarlijks 12 × 160 = 1920 man beschikbaar te hebben om een macht van 2400 man door gestadige aanvulling compleet te houden. Hier verandert de zaak alzoo geheel van gedaante. Van die 1920 geëvacueerden — aangenomen dat de sterfte zoo gering is — zijn er binnen een jaar tijds geen 200 weer opnieuw tot aanvulling geschikt, anderen worden het nooit; zoodat wanneer men 1850 man rekent, als noodig ter gestadige aanvulling van de troepenmacht, men zeker niet overdrijft, te meer, daar het aantal dooden en gekwetsten in den strijd zeer belangrijk kan zijn.

Om in Atjeh flink op te kunnen treden, zouden er dus

4250 man troepen *meer* moeten zijn. Waarlijk geen peulschilletje.

Nu valt er niet aan te denken de taak, welke geheel het leger ten opzichte van Atjeh vervult, te verzwaren. Reeds nu is het compleet houden der bezetting van dit gewest oorzaak, dat een groot deel des legers aanhoudend uit zijn verband wordt gerukt. Wat zijn de meeste veldbataljons, de detachementen der garnizoensbataljons tegenwoordig anders dan depôts, welke geregeld hunne contingenten beschikbare manschappen voor Atjeh afstaan? Alleen voor aanvulling van zieken welke men evacueert, worden voor Atjeh jaarlijks ver in de 2000 man vereischt, welk cijfer nog belangrijk verhoogd wordt door noodzakelijke overplaatsingen van anderen aard en dienstexpiraties. Geen wonder, dat men zich ongerust maakt over den loop der zaken bij eventualiteiten, die toch overal elders ook kunnen voorkomen en waarbij de taak, in verschillende deelen des archipels voor ons leger wel eens te zwaar kon blijken.

Zoo blijkt het dat in meer dan één opzicht door den Atjeh-oorlog onze positie in Indië verzwakt wordt. Deze oorlog bedreigt onze militaire macht met alles behalve gering te achten gevaren.

Daarom, hoe groot de uitgaven ook mogen zijn die een ernstig voortzetten — laten wij liever zeggen „beginnen" — van den strijd vordert, men moet ze doen, omdat het niet lang kan uitblijven of de omstandigheden plaatsen ons voor een droevig, een diep vernederend ultimatum. Zoo ooit, dan zou de zuinigheid hier de wijsheid bedriegen.

Elke zinsnede van het kleine opstel des heeren Van Bennekom zou tot een omvangrijk artikel kunnen worden uitgebreid. Hij staat in hoofdzaak met zijne meening niet alleen, zoodat al wat hij zegt in een anderen vorm en soms met min of meer belangrijke detailwijzigingen zoo dikwijls is aangetoond, dat het meeste hier onbesproken kan blijven. De Atjeh-lectuur is overrijk in beschouwingen en aanmerkingen van allerlei aard. Geen bijzonderheid, hoe klein ook, of zij is besproken en van alle kanten bekeken. Slechts een

klein gedeelte van het aangehaalde zij hier nog eenigszins in 't breede behandeld.

Zeggen wij „verzamel een leger en maak er een einde aan", dan hoort men: „Wij kunnen geen vrijwilligers krijgen". Antwoorden wij: „geef ze dan meer soldij en een goed pensioen", dan heet het: „dat kost veel geld".

De toestanden zijn tegenwoordig in Europa alles behalve rooskleurig zoodat het wel een weinig vreemd klinkt, te hooren beweren, dat er geen vrijwilligers te krijgen zijn. De ellende is overal zoo groot, de armoede grijnst zoovelen aan, dat men daaruit zou moeten besluiten, dat velen met beide handen de aangeboden gelegenheid om naar Indië te gaan, zullen aangrijpen. Toch schijnt de lust ervoor niet groot te zijn, want de uitkomsten der werving zijn niet schitterend. Zij zijn het des te minder, daar een groot deel van hen, die zich laten werven, dit niet doet, dan onder den druk van nijpende omstandigheden. Niet velen komen hier omdat ze 't zoo gaarne wilden.

Het is op zichzelf reeds een treurig verschijnsel, dat de aanvulling van ons leger feitelijk een min of meer gelukte speculatie is op het ongeluk. Dit is zeker niet geschikt, om het zedelijk en verstandelijk gehalte ervan te verhoogen. Toch heeft datzelfde leger eene geschiedenis achter zich als weinige andere ter wereld en zou men, alleen reeds met 't oog daarop, het tot een eer moeten rekenen in de gelederen ervan te worden opgenomen. Nu heeft men er integendeel zoo'n tegenzin in, dat men niet dan met terzijdestelling van vele en groote vooroordeelen, zoo bij zich zelven als bij anderen, er toe overgaat, als koloniaal soldaat naar Indië te vertrekken. Zoolang men er niet in slaagt, het gros des volks van het vooroordeel te genezen tegen „het soldaatje spelen" in Indië, zal de werving veel te wenschen overlaten; zal men zich hoofdzakelijk moeten vergenoegen met lieden uit den vreemde, met dikwijls twijfelachtige antecedenten. De koloniaal-militaire stand is in Nederland zedelijk veroordeeld.

Daartoe hebben natuurlijk de oudgedienden, na het einde van hun diensttijd teruggekeerd, het hunne bijgebracht. Zeker, velen van hen waren zedelijk ten ondergegaan, waren voor

een groot deel dronkaards en al wat daarmee in verband staat. Hierbij komt, dat hetgeen hier de samenleving als het ware medebrengt, in Europa bijna overal iets zeer onzedelijks geacht wordt, het concubinaat. Wil men dus een der hinderpalen van de werving van militairen voor onze koloniën uit den weg ruimen en in de toekomst een belangrijker deel van de fatsoenlijke volksklasse tot zich trekken, men verzekere het leger een betere reputatie.

Hiertoe zou men het zedelijk peil van 't leger reeds nu dienen te verhoogen. Hoe? Door den man achting voor zich zelven in te boezemen.

Deze heeft hij nu in den regel niet. En 't kan niet anders. Onder de tegenwoordig vigeerende strafwetten voor 't krijgsvolk staat hij elk oogenblik bloot in belangrijke botsingen te komen met zijne superieuren, tenzij hij zich op een onbehoorlijke, den individu onteerende wijze verloochent.

Begaat de mindere fouten, ook bij den superieur komen deze ten opzichte van zijne ondergeschikten niet zelden voor. Hij kan te goeder of kwader trouw straffen opleggen, die hetzij geheel onverdiend hetzij naar verhouding te zwaar zijn; hij kan vernederende aanmerkingen maken, dingen gelasten, waartoe hij geen recht heeft; in 't kort, hij kan zich schuldig maken aan misbruik van gezag.

Een militair, die karakter heeft, verdraagt zulke dingen niet en zoekt zijn recht; daartoe zijn hem de middelen gegeven. Maar wee hem, zoo hij daartoe overgaat.

Wordt een militair, hij zij dan zelfs officier, voor een gering vergrijp gestraft met een licht arrest, stel slechts vier dagen huisarrest, maar kan hij bewijzen dat het motief tot die straf niet heeft bestaan, die straf dus onrechtvaardig is, dan begint hij, ingeval zijn chef voor geen reden vatbaar is — geen zeldzaam voorkomend geval — met zijn straf te ondergaan. Na ommekomst daarvan brengt hij zijn bezwaren in. Nu volgt een gezet onderzoek, waarvan het proces-verbaal den auditeur-militair in handen gesteld wordt. Van nu af begint de gerechtelijke behandeling zijner zaak en gewoonlijk verstrijken vele maanden alvorens zij gerechtelijk uitgewezen wordt. Gedurende geheel dien langen tijd is de man feitelijk

gestraft, want hij houdt arrest. Iets dat wel grievend moet zijn voor 't rechtsgevoel.

Maar nu stelt de rechter hem eindelijk in 't gelijk; nu heeft hij de voldoening dat de vermelding van zijn straf en de reden daarvan wordt geschrapt uit zijn strafregister (waarvan de legger hem overal volgt, bij elken chef, onder wien hij komt te dienen). Meer wint hij niets. Na zooveel maanden martelens bemerkt hij zelf niets van maar een ontevredenheidsbetuiging aan dengene, die zich aan hem heeft misgrepen.

Doch gewoonlijk, bijna altijd heeft zoo'n muisje nog een staartje. De chef die kwaadwillig genoeg was, om zijn onderhoorige aldus te behandelen, laat de middelen ook gewoonlijk niet ongebruikt, om zijn inferieur zijn ongenoegen te toonen over zijne vrijmoedigheid, en kan hem van nu af het leven tot een hel maken. Dan staat het een lateren chef dikwijls al evenmin aan, dat zijn inferieur ooit de stoutheid zoover gedreven heeft, en behoeft deze ook op diens vriendschap niet te rekenen.

Zoo is men dus eigenlijk met gebonden handen en voeten overgeleverd aan de willekeur, die elk oogenblik, naargelang van toevallige omstandigheden zich kan doen gelden. En niet alleen in gevallen als het gestelde, in velerlei andere geschiedt dit.

De indische periodieke pers doet van haar kant alles wat mogelijk is om op dergelijke toestanden het volle licht te doen vallen, en het is niet te betwijfelen of zij voorkomt daardoor veel kwaads, maar tot nu toe schijnt haar pogen er nog niet toe geleid te hebben, om het kwaad in zijnen wortel aan te tasten.

Hoe vele subalterne officieren, die de schoonste sieraden van ons leger beloofden te worden, hoe velen in hoogere rangen zelfs, zijn door dit afmakingssysteem bezweken. Maar richt dat gif zulke verwoestingen aan onder de rijen van mannen die men er licht te hoog geplaatst voor zou wanen, dan zal het wel geen betoog behoeven, hoe het mindere deel des legers aan de slechte gevolgen ervan blootstaat. Afgeschrikt door de voorvallen, van welke ieder op zijn tijd

getuige is, schikt men zich in de omstandigheden en laat voor zijn persoon de zaken maar op haar beloop. „Men eet alles — gelijk men zich eigenaardig uitdrukt — maar zooveel mogelijk voor zoete koek op".

Dat zoo iets verlagend werkt op het karakter van den inferieur, dat deze ten laatste elke zedelijke grootheid mist, wie verwondert er zich over? Evenmin is 't daarom een raadsel, hoe het de lenigste, de buigzaamste karakters, niettegenstaande vele belangrijke tekortkomingen, meestal goed gaat op kosten van hen, die het leger om hunne zielegrootheid tot sieraad konden strekken.

Een ander bedenkelijk gevolg van deze wijze van handelen is dat zij de achting van de minderen jegens hunne meerderen beneemt, en dat zij ten laatste zeer ongunstige, ontevreden opvattingen krijgen van den militairen dienst. De slechte geest komt daardoor in de gelederen. Vele op zich zelf staande feiten toonen aan hoe het optreden van de chefs of mindere superieuren het gehalte van een korps of compagnie of de gedeelten ervan plotseling kan verlagen of verhoogen. Gewoonlijk ziet men in die deelen van den troep, welke het handhaven der discipline door een noodeloos „brusque" optreden zoeken te bereiken, den geest van lijdelijk verzet zich ontwikkelen, terwijl daarentegen de korpsen en detachementen onder het bestuur van humane chefs, die gepaste gestrengheid aan menschlievendheid weten te paren, die zich tegelijk weten te doen vreezen en beminnen, gewoonlijk uitmunten in militaire deugden.

Van groot belang is 't dus voor de toekomst van ons koloniaal leger de noodige middelen aan te wenden, om de rechtsverhouding van den inferieur tegenover zijn superieur te verzekeren door eene verstandige herziening der militaire strafwetten; deze meer in overeenstemming te brengen met den geest des tijds, die wettelijke noch willekeurige onderdrukking duldt. Wat goed, ten minste dragelijk was een halve of driekwart eeuw geleden, is thans ondragelijk. Andere tijden, andere zeden; dit geldt ook van den soldaat in elken graad en rang.

Door de rechtsverhouding van den militair behoorlijk te

verzekeren kan men een van de meest afdoende middelen aanwenden tot zedelijke verheffing van het leger. Daardoor zal de reputatie ervan gaandeweg verbeteren, de vooroordeelen zullen verdwijnen en de gelederen niet slechts de toevlucht zijn voor de maatschappelijk onbruikbare individuen, maar de soldatenstand zal worden geëerd als een „stand", welke recht heeft op erkenning bij ieder die den wapenrok draagt.

Een andere oorzaak, die veel bijdraagt tot een minder grootsche opvatting van 't soldatenberoep, is het gebruik van den soldaat tot dingen, welke niet tot zijn eigenaardigen werkkring behooren. Van den eenen kant worden hem de schitterendste voorstellingen voorgepreekt aangaande zijn stand en de plichten, welke deze meebrengt, en van den anderen maakt men hem bespottelijk in eigen oogen. Is het in Europa al een stuitend tooneel den soldaat te zien heendraven met bezem en emmers tot het verrichten van de smerigste werkzaamheden, in Indië is zoo iets nog veel minder gepast. Terwijl wij hier toch juist in het bewaren onzer deftigheid onze grootste kracht moeten zoeken tegenover de inlandsche bevolking, ondermijnt het soldatenleven, gelijk zich dat naar buiten openbaart, bij deze het begrip van rassenvoorrang. De grootste inlandsche nulliteiten zien daardoor met een zekere minachting op den soldaat neer; zij zien hem in bijna alles feitelijk gelijk gesteld met zijn inlandschen strijdmakker en bijgevolg *in hem* het blanke ras tot hun gelijke verlaagd. Zulke toestanden doen denken aan den tijd, toen de soldaat niet meer was dan een veile huurling.

Wat het onbehoorlijke van dezen toestand nog verhoogt zijn de vele corveeën, welke men den soldaat laat doen, voor welke bij tarieven bepaalde werkloonen zijn aangewezen. Er worden garnizoenen gevonden waar men in de groote kampementen, in de keukens niet één koelie (inlandsche werkman) aantreft, niettegenstaande zij er behooren te zijn en er de gelden voor verstrekt worden. Het werk laat men door europeesche en inlandsche militairen verrichten, zonder dezen er echter voor te betalen. Van welken aard die werkzaamheden zijn, kan men afleiden uit het feit, dat b.v. in

zeker garnizoen van 12 tot 16 kubieke meters water door een paar Europeanen in de middaguren moeten worden opgepompt en weggedragen. Dat degenen die dit gelasten of toelaten, van het onbehoorlijke van dergelijke corveeën overtuigd zijn, blijkt daaruit, dat men ze op de dagen dat een hooge dignitaris in het garnizoen aanwezig is, verbiedt.

Even willekeurig springt men om met werkzaamheden tot het opzetten en stormvrij maken van versterkingen, terreinwerkzaamheden en meer dergelijken arbeid, van wege de genie verricht. Ofschoon dergelijke werkzaamheden uit een militair oogpunt niet zijn af te keuren, zoo behooren zij, met het oog op de zware vermoeienissen, ook behoorlijk betaald te worden. Dit geschiedt dan ook op eenige plaatsen, op vele weer niet. Het kan niet anders of zij die ze gelasten, laden daarmee ten minste den schijn van groote willekeur op zich.

De heer Van Bennekom geeft den raad een betere soldij en een goed pensioen te geven.

Menigeen, die de toestanden van vroeger en thans kent, of althans meent te kennen, zal bij het lezen van die woorden verwonderd hebben opgezien. En inderdaad, in vergelijking van vroeger zijn de financieele omstandigheden van den militair van elken rang zeer verbeterd. Wie de werkelijke toestanden kent onder het mindere deel des legers, moet echter overtuigd zijn, dat daar nog heel wat te verbeteren valt. En dat dit zonder veel opoffering van de zijde des gouvernements, maar met veel goeden en ernstigen wil moet gebeuren.

Om van de pensioenen het eerst te spreken.

Zij zijn mooi. Maar weinigen zijn er die er het mooie van genieten. Om ons bij het gros des legers, den eigenlijken soldaat te bepalen. Voor dezen is een maximum vastgesteld van *f* 320. De man treedt in 't genot er van na een twintigjarigen diensttijd. In aanmerking genomen dat de meesten nog zeer jong in Indië komen, zoo volgt daaruit dat zeer velen tusschen den 40- en 50-jarigen leeftijd zich een rustig

en zeker bestaan voor een groot deel huns levens kunnen hebben verzekerd.

Doch zij, die in 't genot van 't maximum-bedrag treden, zijn uiterst zeldzaam. Bijna niemand die in staat is het lang genoeg uit te houden, wanneer hij in de laagste graden dient. Lang vóór dien tijd houdt hij op een physiek bruikbaar soldaat te zijn of wel de man ziet met reikhalzend verlangen uit naar den dag waarop hij in 't genot kan treden van het minimum-bedrag, ter pensioneering vastgesteld. De redenen hiervan zijn hoofdzakelijk de door ons vermelde grieven.

Het minimum-bedrag — *f* 200 — wordt toegestaan na twaalfjarigen dienst in Indië. Voor elk jaar boven de twaalf jaar in de gelederen doorgebracht, wordt het pensioen verhoogd met *f* 15 per jaar. Lieden die op deze wijze in 't genot treden van een pensioen van *f* 230 à *f* 260 zijn nog al talrijk. Maar dan zijn de meesten ervan bij het ontslag het best te vergelijken bij uitgeknepen citroenen.

Nu is 't zeer goed aan te nemen, dat een inkomen van *f* 200 en een weinig meer per jaar niet toereikend is om den teruggekeerden militair in Europa een behoorlijk bestaan te verschaffen en hij dus eigenlijk nog verre van te benijden is, tenzij hij in de gelegenheid en bekwaam is om nog met werkzaamheden iets te verdienen.

Ging men nu over tot eene verhooging der bedragen van de pensioenen — wat moeilijk te verwachten is — dan kan die verhooging, in aanmerking genomen den korten tijd, welken gediend wordt, toch niet belangrijk zijn. Wanneer men er toe besloot om b.v. na 20-jarigen dienst *f* 400 uit te keeren, wat toch wel zoo prachtig mogelijk zou zijn, — dan zou men van 12 jaar af kunnen rekenen met verhoogingen van ten hoogste *f* 25. De meeste oudgedienden zouden 't onder de huidige omstandigheden dan toch moeilijk tot een flink pensioen kunnen brengen, dat hun misschien zeer gebrekkelijken ouden dag van kommer geheel zou vrijwaren.

Met pensioenverhooging zal men dus waarschijnlijk weinig uitrichten tot aanvulling van 't leger, die bij een eventueele uitbreiding ervan met groote moeilijkheden zal gepaard gaan.

Men wende den steven over een anderen boeg; trachte het verblijf in de gelederen aangenamer en meer verheffend en bijgevolg den dienst meer bemind te maken. Dan houdt men de menschen langer in de gelederen en zal men ook veel gemakkelijker vrijwilligers kunnen krijgen.

Maar met dat „langer dienen" houden ook twee andere dingen nauw verband: de betaling van soldij en het weerstandsvermogen.

Heeft de man soldij genoeg?

Ja en ook weer *neen*. Het land betaalt goed, maar door de wijze, waarop men met de gelden rondspringt, is het mooie er voor hem af.

Een infanterist ontvangt aan soldij in het eerste zesjarige tijdvak van zijn dienst 33 centen daags. Verbindt hij zich bij het eindigen van dien diensttijd weer dadelijk, dan treedt hij voor zijn verderen diensttijd in 't genot van een surplus van 12 centen daags, waardoor hij dus 45 centen soldij heeft. Deze sommen zijn voldoende en 't zou niemand in 't hoofd opkomen meer te verlangen, indien hij ze werkelijk in handen kreeg. Maar nu begint men eraan te plukken.

Gelijk men weet wordt de mindere militair gedeeltelijk gevoed voor rekening van 't gouvernement. Dagelijks worden voor hem zeker hoeveelheden rijst, koffie, zout, azijn, peper, olie, brandhout, vleesch, brood en — maar niet overal — boter ontvangen. Dit alles wordt compagniesgewijze verstrekt.

Vervelend, en tevens tamelijk nutteloos zou het zijn hier het een en ander te becijferen. Wie alles in bijzonderheden wil weten, neme kennis van de tarieven en bepalingen en de administratieve voorschriften. Genoeg zij het te weten dat alles in meer dan voldoende hoeveelheid verstrekt wordt, en men zeer wijselijk voor een gedeelte der levensmiddelen de geldswaarde doet uitbetalen, om daarvoor andere spijzen te koopen, die de reeds verstrekte smakelijk moeten maken. Bij een compagnie van ongeveer 180 man kan men op deze wijze maandelijks over een som van ten minste even zooveel guldens te beschikken hebben. Die gelden worden dan onder 't hoofd van menage verantwoord.

Daar komt meer bij: de soldijen van manschappen met provoost of cachot gestraft, koeliegelden, bijdragen uit het cantinefonds bij feestelijke gelegenheden, enz. Laat ons aannemen, dat men op deze wijze maandelijks dooreengenomen reeds over het respectabele bedrag van *f* 240.— heeft te beschikken.

Met zoo'n som komt men op de meeste plaatsen in Indië al een heel eind ver om de noodige bijzaken te koopen. Het ontbrekende wordt van de soldijen ingehouden. In dit geval is dan ook voorzien. Men heeft de compagnies-commandanten en die van de kleine op zich zelve staande detachementen gemachtigd, van de soldijen het noodige in te houden, mits dit de kleinste helft der soldij niet te boven gaat. Men heeft dus het recht, zoo noodig, van de gewone soldij van 33 centen, 16 centen in te houden. Nu is hiermee volstrekt niet gezegd, dat men dit bedrag *moet* inhouden. Toch schijnt men dit algemeen zoo op te vatten, want totnutoe zijn mij in 't geheele leger slechts twee europeesche compagnieën bekend, waar men sinds eenige jaren slechts 11 en 13 centen inhoudt. Doch hierover aanstonds meer.

Er dient te worden vermeld, dat op verreweg de meeste plaatsen van het ingehouden bedrag ook wasch- en scheerloonen worden betaald, die gezamenlijk het bedrag van 3 centen niet te boven gaan.

Zoo beschikt men dus maandelijks over een belangrijke som om een compagnie behoorlijk te eten te geven. *f* 240 + 30 × 180 × *f* 0.13 = *f* 942.—. Laat men nu *f* 42.— vallen als soms eventueel gedeeltelijk aan de eerst gestelde *f* 240.— kunnende ontbreken, en gedeeltelijk voor kleine huishoudelijke uitgaven, dan blijven er buiten de voldoende levensmiddelen nog negen honderd gulden beschikbaar tot het koopen van toespijzen.

Daarmee zijn letterlijk wonderen te doen. Ik heb compagnieën gekend, waar men in den volsten zin des woords *koninklijk* gevoed werd. Het beste en smakelijkste voedsel was daar niet te goed. Daar waren dan ook commandanten, die zich de moeite gaven, de menagezaken van hun troep

ook op andere dan bloot administratieve wijze te controleeren. Zij waren doordrongen van het groote belang der voeding, en mochten dan ook op de schoonste gevolgen hunner bemoeiingen wijzen. Ziektegevallen en ontevredenheid waren daar zoo goed als onbekend, niettegenstaande de buitengewoon zware diensten, zelfs op het oorlogsterrein.

Doch het geval, dat men roemt op de voeding eener compagnie, komt hoogst zelden voor. In den regel laat zij alles te wenschen over. Met het volste recht mag men de vraag stellen, of het hooge ziekencijfer in 't leger, de korte duur der geschiktheid voor den actieven dienst, niet bijna uitsluitend aan de slechte voeding zijn te wijten.

Zeker werken de plaatselijke omstandigheden veel mee of tegen om de taak der voeding te vergemakkelijken. Maar in groote garnizoenen komt het wel voor dat men de eene compagnie eene uitstekende menage geeft, terwijl tegenover die ééne verscheidene andere staan, waar men alle reden tot klagen heeft. Te Batavia b.v. zijn twee veldbataljons gelegerd, het 9de en 10de. Het eerste bestaat uit twee compagnieën Europeanen en twee compagnieën inlandsche troepen, het tweede uit een compagnie europeesche en drie compagnieën inlandsche troepen. Te Batavia, als een sterk bevolkte stad, is alles naar verhouding schreeuwend duur, zoodat het voeren van een goede menage er veel moeilijker is dan b.v. te Malang, waar men de meeste artikelen zeer goedkoop verkrijgen kan. Bij de 1ste compagnie van het 9de bataljon laat men den man 13 centen inleggen en geeft hem een uitstekende voeding. Bij de 1ste van het 10de en bij de 4de compagnie van het 9de bataljon houdt men 16 centen van hem in, terwijl de voeding veel minder is dan bij het 9de. Vroeger betaalde de soldaat van het 16de bataljon infanterie dagelijks 16 centen van zijne soldij en werd hij meestal armelijk gevoed, totdat er een kapitein kwam, — de heer Mossel — later directeur van het pupillengesticht te Gombong, die den soldaat een warm hart toedroeg. Hij toonde, wat men met een beetje goeden wil vermag. De inleg der manschappen werd tot 11 centen verminderd en toch de voeding dermate verbeterd,

dat zij — zoolang hij er was om er over te waken — zoowel wat quantiteit als qualiteit aangaat, onovertroffen was. Jammer dat die heer te spoedig van Padang Pandjang werd overgeplaatst, anders ware de inleg hoogstwaarschijnlijk tot 8 centen gedaald.

Zooveel staat vast, dat men in elk garnizoen, onverschillig waar, over voldoende middelen beschikt, om den troep, ik zeg niet voldoende, maar zelfs rijkelijk te voeden; dat de hooge inlagen in verreweg de meeste garnizoenen daartoe in 't geheel niet noodig zijn.

Waaraan het veronachtzamen van een zoo belangrijk onderwerp is te wijten? De oorzaken zijn velerlei en het valt niet te betwijfelen, of elke lezer, die maar eenigszins der zake kundig is, zal ze bevroeden. Een kenschetsend geval is het volgende.

Als ik mij niet vergis, werd in 't laatst van 1891 de europeesche sergeant Cebulle, dienende bij het 9de bataljon, te Batavia in garnizoen, belast met het beheer der menage van de 1e compagnie. Gelijk men weet is bij elke compagnie een onderofficier belast met dat beheer; dien noemt men dan *sergeant-menagemeester*. Nauw was hij in functie getreden, of hij ontving van verschillende leveranciers, meest Chineezen, een prijsopgave van verschillende artikelen, met aanduiding van de premies of fooien, die voor hem, menagemeester, aan de inkoopen ervan verbonden waren. — Een hoogst fatsoenlijke knoeierij dus! — Al die briefjes hield hij *in petto*, en deed gedurende de maand de noodige inkoopen. Elke soldaat van de compagnie stond verbaasd over de menage. Niemand kon zich herinneren ooit zoo gevoed te zijn. — En dat in het dure Batavia! — Op het einde der eerste maand, toen de verschillende leveranciers door den compagniescommandant betaald waren, ging de bedoelde menagemeester zijn rondgang doen en ontving zijne beloofde percenten. Negentig gulden had hij ontvangen. In plaats echter van dat geld ten eigen bate aan te wenden, ging hij zijn compagniescommandant opzoeken, toonde hem de briefjes, en overhandigde hem de gelden welke hij ontvangen had.

Hij verzocht de gelden aan de compagnie te restitueeren, daar zijn eergevoel hem verbood, ze voor zich te behouden.

Met eene kostelijke menage had dus die menagemeester er nog negentig gulden kunnen „uitkloppen"; wat wordt er dus niet van de gelden geplukt, wanneer fourier, menagemeester, koks en andere dergelijke geëmploieerden het samen kunnen vinden! Is het geen schande voor 't leger, dat er op deze wijze eenige luidjes in overdaad leven op kosten hunner kameraden, wier physiek wel en wee van hunne bemoeiingen afhangen. — En uit de wijze waarop de sergeant Cebulle later door zijn collega's behandeld werd — het was zelfs noodig hem zoo spoedig mogelijk over te plaatsen, hij dient bij de 1ste compagnie van het 14de bataljon infanterie te Atjeh — daaruit mag men besluiten dat ze hem als een marktbederver aanzagen.

Is het hoog noodig deze quaestie, die een *levensquaestie* voor de landmacht is, op te lossen, een moeilijker vraag zal zich zelden voordoen. Alles hangt hier af van den goeden wil der hoogere en lagere titularissen. Het zal zelfs met het oog op de eigenaardige moeilijkheden niet gemakkelijk zijn, hen die 't aangaat van 't bestaan van het kwaad te overtuigen.

Wenschelijk zou het zijn de geheele voeding voor rekening van den lande te stellen, wat met een kleine verlaging der soldij, zeer in 't voordeel van den man zou zijn, die nu werkelijk over *te weinig zakgeld* heeft te beschikken. De indirecte voordeelen voor de schatkist, verbonden aan een betere voeding, kunnen, ook met verhooging van de soldijen, niet gering zijn, daar het weerstandsvermogen van den troep en de goede geest daardoor niet weinig bevorderd zullen worden. Wanneer de enkele nu op zich zelve staande gunstige gevallen regel worden, zal het ziekencijfer belangrijk dalen en de kracht en de lust om langer te dienen in dezelfde mate toenemen.

Hetzelfde wat, behoudens eenige weinige uitzonderingen, van de voeding bij de compagnieën mag gezegd worden, geldt in nog *veel ergere* mate voor die in de hospitalen. Wat men in de hospitalen te Panteh Perak, Padang, Fort de Kock

c. a. te zien krijgt, is vlakweg ongeloofelijk. Moeilijk kan men den militairen geneeskundigen dienst daarvoor geheel aansprakelijk stellen. De militaire administratie zwaait daar den scepter en inhoever deze de taak des geneesheers kan bemoeilijken, waar deze eene behoorlijke voeding voor zijne patiënten eischt, lust mij niet te onderzoeken. Het zij voldoende het feit te vermelden en de treurige gevolgen ervan aan 't oordeel van bevoegden over te laten.

Zoo meen ik dan aan 't einde van de taak te zijn gekomen, welke ik mij gesteld heb. De loop der Atjehzaken maakt eene uitbreiding van ons leger met eenige duizenden noodzakelijk. Dat middel, hoe kostbaar ook, zijn wij aan onze waardigheid, aan ons welbegrepen eigenbelang verplicht. Dan, ter verbetering van 't bestaande en ter aanmoediging van den dienst voor de toekomst is het noodig, eenige ernstige grieven van 't leger te verwijderen. Die grieven, deels van zedelijken, deels van stoffelijken aard, zijn als zooveel kankerplekken, welke ons schoon leger ondermijnen, tot Sisyphuswerk maken alles wat men er voor zal ondernemen.

Zet men er het mes diep in; tracht men van den eenen kant die hervormingen in te voeren, welke de geest des tijds dringend eischt, en van den anderen den weg voor plichtverzuim en malversaties af te snijden, dan zal het vraagstuk der legeruitbreiding in 't eind niet zoo moeilijk blijken, als het zich nu laat aanzien; dan zullen de offers, welke de schatkist er voor moet brengen, grootendeels worden vergoed door een langeren diensttijd en de grootere geschiktheid van 't leger voor de zware taak, welke het in deze gewesten heeft te vervullen.

PADANG, 30 October 1893.

C. VAN DER POL,
Ziekenoppasser.

NASCHRIFT.

Nu mij nog vóór het afdrukken van dit opstel de gelegenheid gegeven is, om op de reeds te Atjeh verkregen uitkomsten te wijzen, maak ik daarvan gaarne gebruik. Want al hetgeen daar sinds October is voorgevallen, bevestigt de meening, in deze beschouwingen van het vorig jaar geuit.

Bij gelegenheid van zijn officieele begenadiging is Toekoe Oemar in den kraton verschenen, en zonder veel vertoon heeft in 't hotel van den Civielen en Militairen Gouverneur de plechtigheid plaats gehad. De *Sumatra Courant*, in haar nummer van 8 December l.l. het gebeurde besprekend, zegt daarvan onder meer het volgende:

„Stond het Bestuur voor het délicate geval, dat de openbare meening den bondgenoot of handlanger verfoeide — en dat niet ten onrechte —, terwijl het toch de voordeelen, welke hij kon bezorgen, niet mocht laten glippen, het heeft zich meesterlijk door de klippen heengewerkt. Niet al te haastig zijnde met hem, den bondgenoot, de eindelijke begenadiging te bezorgen, heeft men hem ten eeuwigen dage doen beseffen dat zijn oude naam voor ons een gruwel was. Daarom toch heeft men Toekoe Oemar gedwongen, om met zijn veranderde positie te onzen opzichte, ook een anderen naam aan te nemen; hem met de begenadiging, die hij toch zuur heeft moeten verdienen, tevens een grievende maar welverdiende vernedering aangedaan."

Thans heet hij: Toekoe Djohan, Panglima Prang Besaar. Ten overvloede zij hier nog aangestipt, dat een zijner volge-

lingen, een flinke, jonge kerel, en naar men zegt. ook zeer beschaafd, zoo noodig als vervanger kan optreden: Panglima Toekoe Hoesin Longbata.

De tot Panglima Prang-Besaar aangestelde Toekoe Oemar Toekoe Djohan, nam van nu af terstond een werkzaam aandeel aan de operaties beoosten onze geconcentreerde linie. De verovering van Tjot Rang, Boengtjala en Tanah Merah bekroonde het werk in de XXVI Moekims. Den 13en November werden deze landschappen overgedragen aan hun wettig sagihoofd, Toekoe Nja Banta. Toch bleef daar het legioen van Djohan nog noodig, om Nja Banta en Tjoet Toenkoel van de XIII Moekins te steunen in hun pogingen, om de overrompelingen van kwaadwilligen te voorkomen.

Inmiddels is Pangeran Hoesin zeer nuttig in 't belang der bevrediging bezig geweest. Met goedvinden van het Bestuur vestigde hij tijdelijk zijn verblijf te Kroengkali, van waaruit het hem gelukte, de vele vluchtelingen uit de XIII Moekims, jegens ons bestuur vertrouwen in te boezemen, zoodat zij naar hunne huizen terugkeerden.

Den 20en November vielen Tjot Bada en Lamtengah in de XXII Moekims, Djohan in handen, waardoor hij er aan kon denken het zoo gewichtige en sterke Anagaloëng aan te tasten. Daarvoor achtte hij het noodig zijn geheel legioen samen te trekken, waarom hij dan ook over de bezetting van Lamgoet beschikte, terwijl de bewaking van dit punt werd opgedragen aan Toekoe Neq. Deze taak scheen dit sagi-hoofd niet zeer aan te staan. Aanvankelijk talmde hij er heen te trekken, waarom men daar voorloopig een paar brigades maréchaussee legerde. Deze werden echter reeds een dag later — 21 November — door T. Neq. afgelost.

Van nu af scheen Djohan 't bijzonder op de VII Moekims Baid te hebben gemunt. Den 24en November vermeesterde hij Kajoe leh met een gedeelte van zijn legioen, terwijl het andere deel Mesdjid Lamtengah bezighield. Dit werd in de volgende dagen bijna gelijktijdig met Tjot Lepong, Mes-Ajid Anak Baté en Anak Baté zelve veroverd, zoodat de insluiting van Anagaloëng volkomen was.

Het eigenaardige van Toekoe Djohan's veroveringen beoosten onze linie, is de ernstige tegenstand, welken hij overal heeft te overwinnen gehad. Hoewel er van eigelijke „moorddadige gevechten" geen sprake kan zijn, dank der wijze van het voeren van vuurgevechten der inlandsche bevolkingen, zoo kostten hem de veroveringen hier veel meer moeite dan die in het zuiden van Groot-Atjeh. Daár gold het letterlijk „venit, vidit, vicit."

Den 2en December is Anagaloëng dan gevallen, zoodat wij nu nagenoeg ons vorig gebied Indrapoerie terug hebben. Vreeselijk is de indruk, welken de val van Anagaloëng op de partij des tegenstands heeft gemaakt. Montasik en Senelop hebben onmiddellijk hunne onderwerping aangeboden, en Tengkoe Mas Amin, die hier zijn laatste krachten scheen geconcentreerd te hebben, ziet zich nu voorloopig van elken ernstigen steun ontbloot.

Het is hier nu ongemeen rustig, en dit zal wel zoolang blijven, als het legioen van Djohan het toezicht houdt. Zelf kunnen wij letterlijk niets uitvoeren. Reeds nu heeft men Boekit Kasoemba geheel van ons volk moeten ontblooten, om de nieuwe posten te bezetten. Boekit Kasoemba is een der eerste bentings, door Djohan veroverd. Thans is de bewaking ervan weer geheel aan diens volk opgedragen.

Het schijnt dat het beruchte bendehoofd Nja Makam ook tot nadenken komt. Reeds in November bevond hij zich te Kwala Gihgien in Groot Atjeh en in den laatsten tijd doet hij ernstige pogingen om door bemiddeling van zijn bloedverwant en vriend T. Djohan in genade te worden aangenomen. Hoe van oogenschijnlijk nietige dingen de meest ingrijpende gebeurtenissen afhangen! Diezelfde Nja Makam had, naar men van zeer geloofwaardige zijde verzekert, reeds de toezegging van Toekoe Omar, dat, mocht ons Bestuur hem niet willen gebruiken, hij zich zou vereenigen met den roover om te zamen de estates af te loopen in het Delische. — Ook Toekoe Baid van de VII Moekims en later Toekoe Hoeim van Lambata en Toekoe Lamrebo van de III Moekims werden door Djohan aan ons Bestuur voorgesteld. Al die lieden, zij

zullen ons trouw worden en het blijven, wanneer zij zien, dat wij inderdaad machtig zijn en durven doortasten. De tijd van een mogelijke suggestie is reeds lang voorbij; thans weet elke Atjeher wat wij kunnen en niet kunnen — en ook de bondgenooten weten dat!

10 Januari 1894.

DE OOSTINDISCHE COMPTABILITEITSWET EN DE SCHEIDING DER FINANCIËN VAN NEDERLAND EN INDIË.

Het verband tusschen goede financiën en goede politiek vereischt geen betoog. Zonder eene deugdelijke financiëele administratie is het niet denkbaar dat een land goed bestuurd worde. De grondwetgever van 1848 heeft dit te recht ingezien toen hij in de tweede alinea van artikel 60 bepaalde: „De wet regelt de wijze van beheer en verantwoording der koloniale geldmiddelen." Toch duurde het nog zestien jaren alvorens aan dat voorschrift uitvoering werd gegeven. Die regeling kwam eerst tot stand bij de wet van 23 April 1864 en eerst in uitvoering in 1867.

Deze wet heeft in Indië tot veel moeilijkheden en nutteloozen arbeid aanleiding gegeven. Men kon dit eenigermate verwachten, omdat zij voor het eerst het onderwerp in zijn vollen omvang regelde en zulk eene wet uit den aard der zaak meer leemten bevat en bepalingen, die voor verschillende uitleggingen vatbaar zijn dan andere regelingen, die vroegere wetten tot grondslag hebben. Intusschen is het toch voornamelijk daaraan toe te schrijven, dat bij die wet, ofschoon zij de comptabiliteit zelve goed regelde, de indische toestanden niet behoorlijk werden in acht genomen. Bij het ontwerpen dier wet is blijkbaar te veel gedacht aan nederlandsche toestanden en is het groote onderscheid, dat er in zoo menig opzicht tusschen Indië en Nederland bestaat, niet genoegzaam in het oog gehouden.

Het gevolg van de miskenning van dat verschil in toestanden is geweest, dat sommige bepalingen der wet niet uitvoerbaar bleken. Men is daaraan later te gemoet gekomen soms door voorschriften van uitvoering, die moeilijk met den geest der wet waren te rijmen, soms door de bepalingen der wet eenvoudig als niet geschreven te beschouwen. Dit alles heeft tot veel omslag geleid en in sommige gevallen met het gevolg, dat in de praktijk feitelijk het omgekeerde plaats heeft van hetgeen de wet beveelt.

Sedert lang is daarom uit Indië op eene herziening dier wet aangedrongen en, gevolg gevende aan dien aandrang, heeft eindelijk de vorige minister van koloniën aan de staten-generaal een wetsontwerp ingediend om in sommige gebreken en leemten der comptabiliteitswet te voorzien. Of in alle gebreken werd voorzien mag betwijfeld worden, terwijl ik ook geloof dat hier en daar werd gestreefd naar het brengen van overeenstemming tusschen de bepalingen der wet en de praktijk, waar deze laatste juist niet onberispelijk is. Over het algemeen echter waren de voorgestelde wijzigingen verbeteringen der bestaande administratieve voorschriften, die alleszins de goedkeuring der wetgevende macht verdiend hadden.

Maar dat wetsontwerp bepaalde zich niet enkel tot het aanbrengen van verbeteringen in de administratieve voorschriften, het had ook nog een ander doel. Door de wijzigingen, welke het op de artikelen 4 en 28 der wet voorstelde, wilde het ook nog een zeer gewichtig beginsel in toepassing brengen, namelijk de scheiding der financiën tusschen Nederland en Indië. Dit tweeledig doel deed reeds de eerste kamer in § 3 van haar voorloopig verslag over de indische begrooting van 1893 op eene splitsing van het wetsontwerp en eene afzonderlijke behandeling van dit gedeelte aandringen. Ook door de tweede kamer werd dit gedaan; hare commissie van rapporteurs had te dier zake zelfs eene conferentie met den minister van koloniën, maar het bleek dat deze tot geene splitsing zijner wetsvoordracht kon besluiten.

De sedert plaats gehad hebbende politieke gebeurtenissen hebben dat wetsontwerp doen vervallen, maar ongetwijfeld

is het slechts tijdelijk van de baan en daarom is het niet van nut ontbloot hare laatstbedoelde strekking in nadere beschouwing te nemen, zoowel wat betreft het beginsel zelf, als de wijze waarop men dit in toepassing wilde brengen.

Het beginsel der financieele scheiding is slechts toe te juichen. Nederlandsch Indië is tot dus ver bestuurd als een domein, dat rente behoort af te werpen. Dat begrip wortelt in onze wetgeving. In de artikelen over de financieele verhouding tusschen Nederland en Indië, voorkomende in de *Indische Gids* van October 1892 en Januari 1893, meen ik dit duidelijk te hebben aangetoond en ik zal dit betoog daarom hier niet herhalen. Dat begrip van domein heeft dientengevolge ook in de openbare meening gegolden en het is blijven heerschen tot het domein geen rente meer kon afwerpen. Het is vooral van dat oogenblik af dat betere inzichten omtrent het bestuur onzer koloniën zich baan hebben gebroken. Men is gaan inzien dat het exploiteeren van een domein weinig strookt met de plichten der souvereiniteit en men is gaan begrijpen dat Indië niet moet beschouwd worden als eene bezitting van Nederland in privaatrechtelijken, maar in volkenrechtelijken zin, als een wingewest, dat Nederland gehouden is tot ontwikkeling te brengen.

Deze meer juiste opvatting van den aard van ons koloniaal bezit brengt van zelve mede, dat Nederland er niet langer naar mag streven om van Indië directe baten te trekken, maar het zich moet vergenoegen met de directe voordeelen, die zijn bezit oplevert en die trouwens toch zoo vele zijn.

Het is zeer te betreuren, dat dit juist besef van koloniaal regeeringsbeleid, dat Engeland reeds in de vorige eeuw op zijne koloniën toepaste, niet al dadelijk heeft gegolden toen na den val der Oostindische Compagnie het bestuur der koloniën tot den staat terugkeerde. De commissarissen-generaal, die de koloniën van de Engelschen overnamen, hadden wel een stelsel van bestuur op het oog als van eenen staat behoort uit te gaan, maar op hunne denkbeelden is later niet voortgebouwd. Nederland is later verblind geworden door de vruchten van het kultuurstelsel en eerst toen deze ophielden

is het tot bezinning gekomen. Toen is het bewustzijn doorgedrongen dat die rijke batige sloten van Indië slechts strekten om Nederland te verlammen en, zooals de heer Van der Heim van Duyvendyke in 1863 in de eerste kamer zeide, de natie te demoraliseeren, terwijl zij Indië verarmden wijl aldaar tal van dringende behoeften geheel of ten deele onbevredigd bleven. Dit nu trachtte de vorige minister van koloniën voor den vervolge te voorkomen, en hij zag terecht in dat dit slechts kon geschieden door ook in de koloniale politiek naar volkomen billijkheid te handelen. Aan dien minister komt dan ook de eer toe dat hij het gezond en rechtvaardig beginsel van koloniaal bestuur, dat slechts vergoeding verlangt van gedane uitgaven, maar afziet van directe baten, het eerst in toepassing heeft willen brengen.

De wijze, waarop hij aan dat juist en voortreffelijk beginsel uitvoering wilde geven, was echter niet zonder bedenking.

Artikel 4 der comptabiliteitswet luidt thans: „De bijdragen van Nederlandsch Indië aan de middelen tot dekking van 's rijks uitgaven worden op het 1ste hoofdstuk uitgetrokken" en volgens zijn voorstel zou het voortaan luiden: „Op het 1ste hoofdstuk worden uitgetrokken vergoedingen aan het rijk voor uitgaven in het belang van Nederlandsch Indië, welke ten laste van de staatsbegrooting komen."

Met deze eenvoudige omzetting meende de minister te kunnen volstaan om de financieele scheiding tusschen Nederland en Indië in toepassing te brengen. Dat de omzetting die belangrijke strekking had vernam men eerst uit de korte toelichting, die van het artikel in de memorie van toelichting werd gegeven. Men had hier dus niets dan eene bloote verklaring, die in geen der volgende artikelen van de wet uitwerking of waarborg vond.

Blijkbaar was de wijze van uitvoering niet genoegzaam overwogen. Men vergat dat men eene wet wijzigde, die nog op het stelsel van directe bijdragen geschoeid was en van de gedachte uitgaat, dat het staatsbelang beteekent financieel belang en dat het belang van Nederland en Nederlandsch Indië eenvoudig is het belang der nederlandsche schatkist.

En daar het nu te hopen is dat het heilzaam beginsel, dat een eind moet maken aan het zwevende van onze koloniale politiek, omdat het deze op een vasten grondslag zal doen rusten, spoedig opnieuw zal worden voorgedragen, eischt ook die uitvoering nadere beschouwing.

Men kan, zoo men wil en gelijk bij den wensch tot splitsing van het wetsvoorstel der vorige regeering in de bedoeling scheen te liggen, het beginsel der financieele scheiding in een afzonderlijk wetsontwerp opnemen en dit op zichzelf aan het oordeel der wetgevende macht onderwerpen. Het behoeft dan de behandeling van andere wijzigingen van administratieve voorschriften niet tegen te houden. Dit is intusschen ook het eenige voordeel van die afzonderlijke behandeling, want daar de regeling der financieele verhouding tusschen Nederland en Indië eene begrootingskwestie is, zal het daartoe betrekking hebbend wetsontwerp toch ook altijd eene wijziging der comptabiliteitswet zijn.

Deze kwestie van vorm kan echter verder onbesproken blijven, de vraag is hoe het beginsel der financieele scheiding behoort te worden geregeld.

Vooreerst zou ik meenen dat artikel 4 de geheele zaak duidelijker en meer bepaald zou aangeven, wanneer het luidde als volgt:

„Van Nederlandsch Indië worden geene bijdragen aan de middelen tot dekking van 's rijks uitgaven gevorderd.

„Op het 1ste hoofdstuk wordt uitgetrokken eene som van .... voor vergoeding aan het Rijk van uitgaven in het het belang van Nederlandsch Indië, welke ten laste der staatsbegrooting komen."

Maar verder komen bij de wijze van uitvoering nog verschillende vraagpunten ter sprake, die vooraf dienen uitgemaakt te worden en waarvan niet blijkt dat zij bij de besproken wetsvoordracht genoegzaam overwogen waren.

In de eerste plaats eischt de uitvoering van het beginsel eene nauwgezette overweging van de vraag, of men bij scheiding der financiën de begrooting van Nederlandsch Indië nog langer bij de wet zal laten vaststellen.

Naar het mij voorkomt moet die vraag ontkennend be-

antwoord worden. Zijn eenmaal de financiën van Nederland en Indië gescheiden, dan bestaat er geen grond om de indische begrooting nog langer door de wetgevende macht te laten vaststellen en in die opvatting moet derhalve ook artikel 2 der comptabiliteitswet gewijzigd worden. De vaststelling dier begrooting bij de wet heeft zin zoolang het beginsel van financieele eenheid geldt, maar die zin houdt op zoodra dat beginsel wordt losgelaten. Die vaststelling bij de wet wordt dan zelfs onbillijk en schadelijk, want bij scheiding der financiën is het wenschelijk, om niet te zeggen noodzakelijk, dat Indië vrij blijve in de vaststelling zijner ontvangsten en uitgaven en dat geen andere macht op het budget invloed kunne uitoefenen dan de zoodanige, die voor het evenwicht tusschen ontvangsten en uitgaven heeft te zorgen. Die begrooting moet dan opgemaakt en samengesteld worden in Indië om hier bij koninklijke goedkeuring te worden vastgesteld. De contrôle der staten-generaal op het beheer der koloniën blijft door deze verandering geheel ongedeerd; deze zal zelfs meer op den voorgrond treden omdat zij dan zal zijn losgemaakt van het eigen beheer, dat in vaststelling der begrooting is begrepen.

Het is niet te ontkennen dat de inmenging der staten-generaal bij de vaststelling der begrooting nu en dan tot nuttige zaken in Indië heeft geleid, maar evenmin kan ontkend worden dat zij meermalen schadelijk heeft gewerkt en zeker zou het budget niet zoo verbazend zijn gestegen, indien de wetgevende macht aan zijne vaststelling vreemd ware gebleven. Door de begrooting niet meer bij de wet te laten vaststellen zal men elk nadeel van de inmenging der staten-generaal voorkomen, terwijl geen enkel voordeel dier tusschenkomst behoeft te loor te gaan, daar dat lichaam op het koloniaal beheer steeds dat toezicht zal kunnen uitoefenen dat het verlangt en het niet is aan te nemen, dat zijne wenken te dier zake niet zouden behartigd worden. Bovendien is die verandering wenschelijk in het belang der zekerheid, dat bij de vaststelling der begrooting geen inbreuk op het nieuwe beginsel gemaakt worde. Eerst wanneer de staten-generaal van die vaststelling afzien, zal het beginsel van

financieele scheiding in alle opzichten tot zijn recht komen.

De vorige minister van koloniën meende de vraag intusschen toestemmend te mogen beantwoorden en achtte het onnoodig de vaststelling der indische begrooting aan de wetgeving te onttrekken. Of de kwestie vooraf was overwogen blijkt niet, want die verklaring volgde eerst nadat de zaak in het voorloopig verslag der tweede kamer was ter sprake gebracht. Afdoende gronden werden daarvoor niet bijgebracht en ook hier werd men voor eene bloote verklaring gesteld.

Eene tweede vraag, die de uitvoering van het beginsel ter overweging voorlegt, is welke verandering in de bestuursinrichting van Indië gevorderd wordt om daarvan eene behoorlijke opmaking en samenstelling der begrooting te kunnen verwachten.

Door den vorigen minister waren ook een tweetal wetsvoordrachten ingediend, de eene betreffende de bestuursinrichting en de andere tot decentralisatie. Die voorstellen hielden echter wel eene volledige erkenning in van de noodzakelijkheid tot het aanbrengen van hervormingen, maar de hervormingen zelve werden daarbij niet voorgesteld. Wat er werkelijk bij werd voorgesteld waren of onbeduidende wijzigingen of veranderingen, die zeker geen doel zouden getroffen hebben. Meer vrucht zou ik althans verwachten van eene bestuursverandering, die, wat het hoogste indische staatscollege betreft, geschoeid zou zijn op het denkbeeld, door mij aangegeven in het artikel „Koloniale hervormingen", voorkomende in den jaargang 1889 van dit tijdschrift. Nu intusschen die wetsontwerpen thans mede zijn vervallen, zal het hierbedoeld vraagpunt dus nader overwogen moeten worden.

Eene derde vraag, die eene voorafgaande oplossing vordert, betreft de uitgaven, welke men Indië in rekening zal brengen en waarvan mitsdien teruggave zal worden bedongen.

Van eene afrekening met het verleden kan thans geen sprake meer zijn; zij zou anders voor Indië zeer gunstige uitkomsten aanwijzen en deze omstandigheid moet in elk geval tot matige eischen leiden.

In het besproken wetsontwerp wilde de toenmalige minister voorloopig alleen de kosten der marine terugvorderen, die op $1^1/_2$ millioen gesteld waren. Maar waarom alleen deze? Deze enkele terugvordering zou telken jare bij het begrootingsdebat de vraag hebben opgeworpen of ook niet andere restitutiën behoorden bedongen te worden.

Als men in werkelijkheid voor de toekomst een zuiveren toestand wil scheppen moet men alle uitgaven, die het moederland voor de kolonie doet, in rekening brengen. Maar dit doende, zij men uiterst voorzichtig in de schatting van haar gezamenlijk bedrag. Uit vroegere wetsvoordrachten blijkt hoezeer daaromtrent de meeningen uiteenloopen. Een minister stelde dat bedrag op $3^1/_2$ millioen, een ander op 6 millioen, een derde op 4 millioen en een vierde op 2 millioen met eene wisselvallige bijdrage klimmende tot 6 millioen. Naar mijn oordeel zijn al die schattingen te hoog; de indruk der vroegere rijke baten, die men van Indië trok, schijnt er niet vreemd aan te zijn. Mij komt het voor dat voor die uitgaven geen hoogere som dan $2^1/_2$ millioen kan gesteld worden.

Eindelijk was het beginsel in het eigen wetsvoorstel van den vorigen minister niet behoorlijk uitgewerkt en gewaarborgd.

Van regeeringswege werd eerst eenvoudig voorgesteld de hiervoren vermelde wijziging van artikel 4 der wet. Daarbij heb ik reeds eene redactie aangegeven, waardoor het beginsel in duidelijkheid en bepaaldheid zoude winnen.

Later werd van regeeringswege voorgesteld ook artikel 28 der wet te laten vervallen; eene wijziging, die, volgens 's ministers toelichting, bij de samenstelling van het wetsontwerp in de pen was gebleven. Intusschen is het zeer twijfelachtig of het wel juist gezien was om dat artikel 28 te doen vervallen. Ziehier om welke redenen.

Op artikel 33 der wet, luidende: „Alle met het koloniaal beheer van Nederlandsch-Indië in verband staande ontvangsten, van welken aard ook, welke in Nederland te doen zijn, worden in 's Rijks schatkist gestort, en alle met het koloniaal beheer van Nederlandsch-Indië in verband staande betalingen, welke

in Nederland te doen zijn, worden door middel van aanwijzingen op 's rijks schatkist bewerkstelligd", werd geene wijziging voorgedragen. Bij gevolg zouden alle met het koloniaal beheer van Nederlandsch-Indië in verband staande ontvangsten, van welken aard ook, in 's rijks schatkist gestort worden. Artikel 28 bepaalt dat voor zoo ver die gelden niet noodig zijn tot bestrijding van uitgaven, met het koloniaal beheer in betrekking staande, zij zullen afgeschreven worden in mindering der bijdragen aan de middelen tot dekking van 's rijks uitgaven. Nu zou er voortaan wel geen sprake meer zijn van bijdragen aan 's rijks middelen, maar artikel 33 niet gewijzigd wordende, behoort artikel 28 te bepalen wat met de gelden zal geschieden, die niet noodig zijn tot bestrijding van uitgaven met het koloniaal beheer in betrekking staande.

Zelfs vroeger bestond er reeds reden voor meerdere aanwijzing dan artikel 28 geeft, want de gelden, krachtens artikel 33 in 's rijks schatkist gestort, hebben vroeger herhaaldelijk meer bedragen dan voor de bijdrage aan de middelen tot dekking van 's rijks uitgaven gevorderd werd. Dat meerdere is toen dikwijls bestemd voor uitgaven van het koloniaal beheer, maar ook herhaaldelijk bij afzonderlijke wetten aan Nederland toegewezen. Wel een bewijs dat artikel 28 reeds vroeger onvoldoende was.

Op dit oogenblik nu moge er van geen batige sloten sprake zijn, er zullen toch wel spoedig jaren komen, waarin de krachtens artikel 33 in 's rijks schatkist gestorte gelden meer zullen bedragen dan hetgeen Indië wegens restitutiën aan Nederland zal verschuldigd zijn en in dat geval moet dus voorzien worden.

Om dus te verhoeden dat artikel 33 al dadelijk inbreuk zou maken op het beginsel, dat de regeering in artikel 4 had neêrgelegd, had artikel 28 niet moeten vervallen, maar gewijzigd moeten worden. Het zou in het stelsel van restitutiën, dat bij het wetsontwerp werd gehuldigd, hebben kunnen luiden als volgt:

„De in 's rijks schatkist overgebrachte gelden, bedoeld bij artikel 33, worden gebezigd tot bestrijding van uitgaven

met het koloniaal beheer in betrekking staande, onverschillig tot welk dienstjaar zij behooren.

„Van die gelden wordt een afzonderlijke rekening gehouden en voor zoover zij niet noodig zijn voor het doel, in het eerste lid van dit artikel omschreven, worden zij begrepen in het slot der rekening, bedoeld bij het tweede lid van artikel 74."

Ook dat tweede lid van artikel 74 had benuttigd moeten worden om het juist beginsel, dat men voortaan aan het financiëel koloniaal beheer ten grondslag wilde leggen, nog meer te waarborgen. Waar dit gewichtig beginsel slechts bij analogie uit het gewijzigd artikel 4 viel af te leiden en alleen in de toelichting van dat artikel duidelijk vermeld werd, waar het voorts in geen ander artikel der wet nader bevestigd of zijne werking geregeld werd, daar scheen eene nadere verklaring deswege niet alleen niet overbodig, maar zelfs noodzakelijk. En deze scheen het best te passen in artikel 74 door de tweede alinea van dit artikel te doen luiden als volgt: „Door de wet wordt het slot der rekening vastgesteld en het batig overschot ter beschikking gesteld van Nederlandsch Indië." Deze bijvoeging, die alleen een complement zou geweest zijn van artikel 4, zou gestrekt hebben om de werking van het nieuw beginsel volkomen te verzekeren en duidelijk te doen uitkomen, dat Nederlandsch Indië geen directe baten meer aan het moederland had op te brengen.

Eene betere uitwerking van het beginsel scheen te eer noodzakelijk nu er zijn, die aan dergelijke regeling weinig waarde hechten. Niemand minder dan de heer Van Houten onze tegenwoordige minister van binnenlandsche zaken, achtte het voorstel ijdel woordenspel, wijl, zegt hij, het voorschrift om op het 1ste hoofdstuk de *vergoedingen* uit te trekken, toch in werkelijkheid nooit kan beteekenen, wat de heer Van Dedem daarin wenscht te leggen, n.l. dat den wetgever de *bevoegdheid* wordt ontnomen om *bovendien* eene *bijdrage* tot de algemeene rijksuitgaven te vorderen, indien de financiëele omstandigheden daartoe aanleiding geven.

Ook meende de heer Van Houten dat eene financiëele

scheiding niet mogelijk zou zijn zonder wijziging der staatsrechtelijke betrekking, die Indië aan Nederland verbindt, en dat voor zoodanige scheiding de staatsrechtelijke formatie van den nederlandschen staat in dien zin zou moeten veranderd worden, dat de betrekking tusschen Nederland en Indië overgaat in eene personeele unie of eene bloote suzereiniteit. (Zie zijn artikel „Naar aanleiding van de Rijksbegrooting voor 1893" in de aflevering van dit tijdschrift van November 1892).

In de hiervoren aangehaalde *Indische Gids* heb ik de juistheid dezer meeningen betwijfeld en de hoogleeraar De Louter heeft ze uitvoerig bestreden in de *Indische Tolk* van 3 en 10 Januari 1893 n°. 171 en 172. Het is intusschen voldoende op zulk een twijfel te wijzen om de noodzakelijkheid te doen uitkomen, dat het beginsel der scheiding van financiën tusschen Nederland en Indië althans zoo goed mogelijk worde uitgewerkt en gewaarborgd. Is zij bij de wet goed geregeld en verzekerd, ja, dan kan een latere wetgever op dat beginsel terugkomen, maar dit zal dan zeker niet lichtvaardig geschieden, daar de moreele waarde der wet hier te lande gelukkig nog hoog staat aangeschreven. Het is bovendien te minder te verwachten waar de ondervinding zal leeren, dat men in het bestuur der koloniën een heilzaam beginsel tot grondslag van beleid zal hebben aangenomen.

Ten slotte meen ik er op te moeten wijzen, dat ook de dadelijke gevolgen, welke de regeeringsvoordracht zou gehad hebben, hadden moeten nopen om het beginsel der financieele scheiding zoo krachtig mogelijk te verzekeren. Ware artikel 4 aangenomen, zooals het was voorgesteld, de wet zou bevolen hebben dat Indië moet teruggeven alle uitgaven, die in zijn belang door het moederland gedaan worden. Voor Indië zou dit al dadelijk zeer nadeelig, voor Nederland daarentegen zeer voordeelig zijn geweest. Nu er geen batige sloten zijn, zou de vordering van vergoedingen terstond nieuwe en zware lasten op de kolonie gelegd hebben, die voor Nederland in de plaats zouden getreden zijn der vroegere bijdragen. De minister zeide wel dat hij slechts wilde beginnen met eene restitutie te vorderen van de uitgaven voor marine, maar be-

halve dat deze toch $1^1/_2$ millioen zou beloopen hebben, zou niets belet hebben in die vordering van restitutiën verder te gaan en dat zonder zekerheid voor Indië, dat van directe bijdragen werd afgezien. Nu het beginsel zoo vaag en onbepaald werd geregeld, gaf het wetsontwerp — al erken ik dadelijk dat dit zeker niet in 's ministers bedoeling heeft gelegen — wel eenigermate den indruk, alsof het om niets anders te doen was dan om zich voor Nederland van eene vergoeding der kosten van de marine te verzekeren.

Men moet echter billijk zijn als men nuttig wil wezen. Wil men het stelsel van vergoeding van uitgaven en daarentegen afzien van directe baten, dan moet het laatste even goed vaststaan als het eerste. Tegen den eisch van vergoeding, zelfs niet van volledige vergoeding van voor de kolonie gedane uitgaven mag door Indië geen bezwaar worden geopperd, mits het vaststa dat dan ook geen sprake meer zij van bijdragen of batige sloten voor Nederland, in welken vorm ook. Deze zekerheid werd echter niet verschaft, want in de nieuwe redactie van artikel 4 werd niet uitdrukkelijk verklaard, dat van alle bijdragen uit de indische geldmiddelen aan de nederlandsche werd afgezien. Gelijk hiervoren is aangetoond zou ook het weglaten van artikel 28 al dadelijk inbreuk op het stelsel hebben kunnen maken en de toepassing van het beginsel dient derhalve beter gewaarborgd te worden.

Uit het aangevoerde blijkt dat de regeling van de scheiding der financiën van Nederland en Indië eene meer ernstige overweging vordert. En daar het te hopen is dat de tegenwoordige minister van koloniën zoo spoedig mogelijk op deze zaak zal terugkomen, heeft dit schrijven slechts het bescheiden doel om eene goede regeling van dat voor moederland en kolonie zoo gewenscht beginsel zooveel doenlijk te bevorderen.

DEVENTER, Juli 1894. H. J. BOOL.

UIT DE JONGSTE GESCHIEDENIS VAN GROOT-BRITTANNIË.

Als de opmerkelijkste trekken van het jongste door Groot-Brittannië doorloopen tijdperk kan aan de eene zijde het veld winnen van democratische begrippen, instellingen, maatregelen van wetgeving en bestuur worden aangemerkt en aan den anderen kant de weerstand welken de partijen van het behoud daartegenover stellen.

Zonder naar eenige volledigheid te streven, stelt dit opstel zich voor enkele grepen te doen in de jongste inwendige geschiedenis van het britsche volk.

In de eerste plaats moge een beknopt woord aan de vakvereenigingen worden gewijd, welke sedert het begin dezer eeuw, en met name sedert zij haar jaarlijksche congressen plegen te houden, een belangrijk bestanddeel der britsche volkshuishouding vormen en op de arbeidswetgeving een toongevenden invloed oefenen.[1]

[1] Geruimen tijd was Lujo Brentano's: *Die Arbeitergilden der Gegenwart* (1871), later, in beknopter vorm omgewerkt in: *Das Arbeitsverhältniss gemäss dem heutigen Recht*, de hoofdbron voor de geschiedenis, de inrichting en de practijk der *trade-unions*. Daarop volgde (1878) George Howell, gewezen metselaar en sinds vele jaren parlementslid: *The conflicts of capital and labour*, waarin aan de eene zijde veel aan Brentano was ontleend en aan den anderen kant de oude, van lieverlede machtig geworden *trade-unions* te hoog werden verheven. Den 1sten Mei van dit jaar heeft bij Longmans, Green and Co. te Londen en te New-York een echt engelsch standaardwerk het licht gezien: *The history of trade-unionism*, by Sidney and Beatrice Webb. Een even zeldzame als hooge vorm van samenwerking van man en vrouw. De eerste is lid van den londenschen graaf-

In September van het vorig jaar werd te Belfast het zes en twintigste jaarlijksche congres gehouden, waar ruim anderhalf millioen werklieden vertegenwoordigd waren. Aldaar werd door de parlementaire commissie, waaraan is opgedragen aan de congresbesluiten, zoover de verwezenlijking van de wetgevende en de uitvoerende macht afhangt, steun te verzekeren in het Huis der Gemeenten, een belangrijk verslag over het afgeloopen jaar uitgebracht, waaruit blijkt, welke maatregelen op het gebied van wetgeving en bestuur in het belang van den arbeid waren genomen sedert het ministerie Gladstone in de eerste dagen van Augustus 1892, na de algemeene verkiezing van Juli, was opgetreden.

In dit rapport worden onder andere de volgende onderwerpen vermeld.

De regeering maakte een einde aan den band, welke totdusver tusschen grondeigendom en de benoembaarheid tot *justice of the peace* (moeilijk met vrederechter of kantonrechter te vertalen, daar deze magistraat niet minder met administratieve dan met rechterlijke werkzaamheden is belast) was gelegd. Daarna benoemde zij een zeventigtal werklieden tot dit invloedrijk ambt. In dezelfde richting zich bewegend, verlaagde de regeering den census voor de verkiesbaarheid der leden van armbesturen op *f* 60 huurwaarde. Dientengevolge traden verschillende werklieden als armvoogden op.

In het belang van het spoorwegpersoneel kwam een wet tot stand, krachtens welke elk lid van het personeel en elke groep daarvan zich tot den *Board of trade* kan wenden, hetzij rechtstreeks, hetzij door tusschenkomst van anderen, met de klacht dat diensturen overmatig zijn of dat de noodige rust tusschen de diensttijden niet is gewaarborgd. Het begrip „overmatig" wordt in de wet niet bepaald; doch algemeen bleek,

---

schapsraad en daarin president van het comité voor vakonderwijs, alsmede voorzitter van de londensche afdeeling der Fabian-vereeniging, in welke hoedanigheid hij menig belangrijk geschrift heeft uitgegeven. Zijne echtgenoote, Beatrice Potter, dochter van wijlen den zeer vermogenden spoorwegdirecteur Richard Potter, heeft haren bloedverwant, den beroemden londenschen gewezen scheepsreeder Charles Booth, belangrijke bijdragen verschaft voor zijn werk: *Life and labour in London*, terwille waarvan mej. Potter zich niet heeft ontzien een geruimen tijd in oost-londensche werkplaatsen als gewone arbeidster meê te werken.

tijdens de beraadslaging, de opvatting te worden gehuldigd dat een tienurige arbeidsdag als normaal behoort te worden aangemerkt. De *Board* is bevoegd den diensttijd binnen voegzame grenzen te beperken. Blijft de maatschappij in gebreke of weigert zij eene aldus vastgestelde regeling toe te passen, dan kan de zaak worden onderworpen aan de beslissing der spoorweg- en kanaalcommissie, welke bevoegd is het bestuur tot de nakoming harer beslissing te verplichten en een boete van ten hoogste *f* 1200 voor elken dag verzuim op te leggen.

Door den minister van binnenlandsche zaken, Asquith, werd een aanmerkelijke uitbreiding aan het personeel der fabrieksinspecteurs gegeven. Daaronder benoemde hij een tweetal inspectrices (omtrent wier optreden, met name bij het vrouwelijk confectiewerk, nog dezer dagen zeer gunstig is bericht), terwijl tevens nieuwe regelen werden gesteld omtrent de benoembaarheid van adjunct-inspecteurs (en -inspectrices), waaraan door mannelijke en vrouwelijke werklieden kan worden voldaan. Verder herinnert het verslag met waardeering aan hetgeen door den minister A. J. Mundella (die enkele maanden geleden is afgetreden op grond van zijne deelneming als commissaris aan eene nieuw-zeelandsche maatschappij, welke haar verplichtingen niet naar behooren heeft vervuld; Sir John Gorst, tory-democraat, was eveneens commissaris — en gelukkigerwijze is beider goede trouw in deze zaak niet twijfelachtig gebleken) aan hetgeen door den President van den *Board of trade* is verricht ten aanzien van de uitbreiding van het arbeidsdepartement en van de maandelijksche uitgifte der *Labour Gazette.*

Zeer ingenomen betoont het verslag zich met de door den minister van binnenlandsche zaken voorgestelde hervorming van de aansprakelijkheid der ondernemers voor ongelukken, door werklieden tijdens den arbeid beloopen. Over dit onderwerp mogen straks nadere mededeelingen volgen. [1]

Het belangrijkste besluit, door het congres genomen, is

---

[1] Met betrekking tot andere, in het verslag der parlementaire commissie behandelde onderwerpen, moge worden verwezen naar des schrijvers opstel in het *Sociaal Weekblad* van 14 Oct. 1893, blz. 335—337.

kenschetsend voor den geest, waardoor thans deze congressen worden beheerscht. Op het in 1890 te Liverpool gehouden congres werd het voorstel ingediend, dat de vakvereenigingen zouden optreden voor het beginsel van de toeëigening der middelen van voortbrenging en verdeeling door de gemeenschap. Het werd verworpen met 363 tegen 55 stemmen. In September 1891 werd het te Newcastle saamgekomen congres door het parlementslid, den gewezen mijnwerker, thans parlementair secretaris van den *Board of trade*, Thomas Burt gepresideerd. Gebruik, volgens sommigen misbruik makend van zijn bevoegdheid — in Groot-Brittannië wordt in het algemeen den voorzitters van vergaderingen een grootere macht toegekend dan op het vasteland, met name wat het niet-in-beraadslaging brengen van onderwerpen betreft — sneed Burt de beraadslaging over het voorstel af. In 1892 werd het voorstel opnieuw door James Macdonald ingediend en verworpen met 153 tegen 128 stemmen.[1] In het vorig jaar werd het daarentegen te Belfast met 137 tegen 97 stemmen aangenomen. Voorzeker een hoogst belangrijk teeken van den geest, welke van lieverlede in de congressen der *trade-unions* is komen te zegevieren.

Een bijna even belangrijk feit mag het heeten dat het voorstel omtrent den wettelijken arbeidsdag van acht uren, afgescheiden van den op zich zelven staanden achturendag der mijnwerkers — in te voeren voor elk bedrijf, waarin de meerderheid der vereenigde werklieden zich niet tegen hare regeling verklaart, met 179 tegen 18 stemmen werd aangenomen. Het in vroegere congressen behandelde voorstel om dezen wettelijken arbeidsdag slechts daar toe te passen, waar de meerderheid der aangesloten werklieden het blijkt te verlangen (*local option*), bleek thans zoo goed als geen aanhangers meer te vinden. In tegenstelling van *local option* zegevierde het denkbeeld van *local exemption*.

Ten aanzien van „de parlementaire actie" werd verder met 150 tegen 52 stemmen besloten een fonds te stichten

[1] Omtrent dit, te Glasgow gehouden congres is door den heer F. M. Wibaut een verslag gegeven in het *Soc. Weekbl.* 1892, blz. 379—381.

ter ondersteuning van arbeiderscandidaturen voor publiekrechtelijke lichamen, ook voor het Huis der Gemeenten. Daarentegen verwierp het congres het door Keir Hardie ingediende voorstel, krachtens hetwelk alle samenwerking met elke andere partij moest worden vermeden, met 109 tegen 96 stemmen.

Uit dit feit en uit het groot gewicht, door het congres ook aan andere dan de reeds genoemde hervormingen op den grondslag van het bestaande (zooals schadeloosstelling der leden van het Huis der Gemeenten) gehecht, blijkt dat het congres, van lieverlede meer collectivistisch geworden, daarom nog niet tot de sociaal-democratie is overgegaan. Dit zou trouwens geheel in strijd zijn geweest met den ontwikkelingsgang der oude, deftige, machtige vereenigingen, die wel in den laatsten tijd haar exclusivistisch en individualistisch standpunt hebben verlaten, doch vooralsnog geenszins voor den in 1881 gestichten britschen sociaal-democratischen bond zijn gewonnen.

Op even duidelijke als boeiende wijze werden reeds een drietal jaren geleden door een toongevend lid der oude vereenigingen in verband met dit onderwerp behartigenswaardige woorden gesproken. De schrijver van dit opstel heeft ze den 23en Augustus 1891 te Gent, in de bovenzaal van „Vooruit" hooren uitspreken. Dien Zondag was het brusselsche internationale arbeiderscongres, hetwelk den vorigen avond was gesloten, de gast der gentsche broeders. Na een toespraak van Anseele en van Chauvière, te Gent uit fransche ouders geboren, thans lid der Kamer van afgevaardigden voor het 15de arrondissement der Seine, trad Hobson op, afgevaardigde van Sheffield's bestuurdersbond en lid van den gemeenteraad aldaar, die eenige weken geleden parlementslid zou zijn geworden voor Attercliffe, een district van Sheffield, als niet de liberale partij een eigen candidaat ware gaan stellen, nadat Hobson had geweigerd aan deze partij beloften te doen. De bedoelde rede luidde aldus.

„Nadat ik alles heb kunnen beoordeelen, wat ik hier, vooral te Gent, in uwe tempels der ware beschaving, heb gezien, gehoord, gevoeld, durf ik verzekeren dat de engelsche slaven met u zijn.

„Weliswaar zijn de engelsche werklieden, wat den eigenlijken klassenstrijd betreft, nog wat ten achteren; maar de toestanden zijn zóódanig, dat zij weldra zullen volgen op den weg, die naar de oplossing van het maatschappelijk vraagstuk leidt.

„Wij hebben uwe wijze van handelen, uwe inrichtingen bewonderd; wij hebben getrild bij het aanschouwen van al het schoone, vredelievende, dat gij als arme arbeiders tot stand hebt gebracht.

„Hadt gij de staatkundige vrijheid bezeten, welke de engelsche arbeiders hebben veroverd, wat zoudt gij nog andere grootsche dingen hebben verricht met den moed en de volharding, welke u eigen zijn.

„De Engelschman is in den regel bedaard, koel, stoer, stroef, moeilijk in geestdrift te ontvlammen; maar hem beheerschen dezelfde denkbeelden als u; evenmin als gij, kent hij den rassenhaat. Wilt thans uw oordeel opschorten totdat het solidariteitsbesef, een gevolg der socialistische leer, bij hem is ontwaakt, en dan zal men den arbeider te onzent zien opstaan voor de zaak des volks, met een vastberadenheid en stijfhoofdigheid, waarover het vasteland verbaasd zal staan.

„Hetgeen wij heden en in de vorige week hebben gehoord en gezien, heeft op ons den diepsten indruk gemaakt en ons aangespoord, met al onze krachten mede te werken aan den grootschen ontvoogdingsarbeid der menschheid.

„Plechtiglijk beloven wij u, hier in uwen tempel, dat wij, overal waar wij komen, de engelsche werklieden deelgenooten zullen maken van hetgeen wij hoorden en zagen.

„Met al onze krachten zullen wij, thans meer dan ooit, gaan medehelpen om de ongelukkige werklieden te onderwijzen in het edele en vrijheidlievende socialisme, dat wij dezer dagen in zijn ware gedaante, in zijn werkelijk vredelievende en beschavende rol, aan het werk hebben gezien.

„Op onze hulp moogt gij rekenen, want gelukkiger dan ooit keeren wij terug naar ons land, dat u weldra broederlijk de hand zal reiken om de maatschappij te zuiveren van al het onkruid dat er in haar voortwoekert”.

Het dezer dagen te Manchester gehouden internationale spinners- en weverscongres — te Manchester, deze naam *speaks volumes* in den ontwikkelingsgang van het individualisme tot het collectivisme — heeft Hobson's woorden bevestigd en tevens, getuigen o. a. de besluiten omtrent de stichting van den internationalen textielen bond en het reeds voor het volgend jaar beraamde congres, nieuw licht geworpen op het veranderd standpunt, door het specifiek engelsch Lancashire en Yorkshire ingenomen.

Enkele dagen vóór de opening van het belfaster congres was door het Huis der Gemeenten een wetsontwerp aangenomen, hetwelk de hervormingen, door de vereenigde werklieden verlangd, had vertraagd. In den nacht van 1 op 2 September 1893 had Gladstone's *Home Rule*-ontwerp in derde lezing eene meerderheid verkregen van 34 stemmen (301 tegen 267), na in tweede lezing, den 21[en] April, met 347 tegen 304 stemmen te zijn goedgekeurd.

Den 6[en] Februari 1893 was het door den destijds drie en tachtigjarigen *Grand Old Man* ingediend.

Den 6[en] Februari 1800 had de Kamer van afgevaardigden te Dublin, met eene meerderheid van 43 stemmen, het voorstel ten gunste der aansluiting aan het britsche wetgevend gezag aangenomen, waardoor aan Ierlands zelfbestuur een einde werd gemaakt.

In 1886 had Gladstone zijn eerste voorstel tot herstel van dat zelfbestuur ingediend. Met groote meerderheid werd het door het Huis der Gemeenten verworpen. Eene ontbinding volgde. De kiezers, in 't algemeen door dit voorstel verrast en voor de gevolgen der aanneming bevreesd gemaakt, brachten de Tories aan het bewind, die gedurende zes jaren regeerden. De algemeene verkiezingen van 1892 verzekerden Gladstone, die den markies van Salisbury als premier verving, eene meerderheid van ongeveer veertig stemmen, aan de niet-engelsche districten te danken, namelijk aan die van Ierland, Schotland en Wales. In Schotland werden 52 volgelingen van Gladstone gekozen tegenover 21 tegenstanders. In Wales 27 voor- en 3 tegenstanders.

De slotsom van hetgeen Gladstone met het iersche vraagstuk mede had doorleefd — in 1832, dus vijf jaren alvorens koningin Victoria, op achttienjarigen leeftijd hare langdurige koninklijke loopbaan heeft geopend, was hij lid van het parlement geworden — schijnt deze te zijn geweest, dat hij zoowel om der rechtvaardigheidswil als wegens redenen van practische staatkunde, van de noodzakelijkheid om Ierland zelfbestuur te verzekeren, was doordrongen.

Dit zelfbestuur werd door de rechtvaardigheid geëischt. Want sedert in 1800 door de op reusachtige schaal toegepaste corruptie Ierlands Unie was verwezenlijkt, was het eiland in nog hoogere mate dan vroeger, door de britsche grondeigenaren en het te Londen zetelend parlement overheerscht geworden. De eischen eener goede staatkunde sloten zich daarbij aan. Den kloeken, koelen, beleidvollen, zij het ook geenszins smetteloozen Parnell, den protestanschen Ier van echt angelsaksische afkomst, was het gelukt, met zijn tachtigtal volgelingen (Ierland zendt in het geheel 103 afgevaardigden naar Westminster, waarvan ruim 80 Parnell volgden) de schaal, hetzij naar de zijde der behoudenden, hetzij naar die der vrijzinnigen te doen overslaan. Op deze wijze had de iersche deputatie, welke zich niet door een groote mate van bescheidenheid in het voeren van het woord, het indienen van voorstellen en amendementen placht te kenmerken — om kort te gaan, zij paste het stelsel van obstructionisme op groote schaal toe — de beslissing omtrent de britsche hervormingen in handen gekregen. Aldus versperde Ierland den weg, terwijl het welzijn van het Vereenigd Koninkrijk eischte dat deze versperring uit den weg werd geruimd.

Alvorens zijn ontwerp in Febr. 1893 in te dienen, verklaarde Gladstone, dat het zijn doel was, voldoening te geven aan Ierlands rechtmatige eischen, aan het britsche parlement vrijheid van beweging en de vruchten van zijn arbeid te verzekeren, en aan het britsche rijk nieuwe onderpanden van kracht en veiligheid te waarborgen.

In hoofdzaak kwam zijn wetsontwerp op het volgende neder.

In de eerste plaats werd de suprematie van het rijksparlement op den voorgrond gesteld. Onder andere strekte tot

de handhaving daarvan de bepaling dat tegen elk besluit der iersche wetgevende macht hooger beroep zou zijn geopend bij de afdeeling: justitie van den raad van state, met toevoeging van een ierschen rechter. Deze afdeeling zou aldus in zekeren zin dezelfde taak hebben te vervullen als aan het hooggerechtshof in de Vereenigde Staten is toebedeeld in zake de beoordeeling van de wetskracht der door het congres genomen besluiten en van de geschillen van bestuur, tusschen de staten onderling gerezen.

Ten tweede gaf het ontwerp den onderkoning van Ierland een tweeledig veto. Het eene toe te passen op het voorstel van het iersche ministerie, het andere op bevel der te Londen zetelende algemeene landsregeering.

In de derde plaats was het ontwerp op de bescherming der minderheid in Ierland gericht, de uitwonende grondeigenaren en de protestanten, die in het graafschap Ulster, met uitzondering van het westelijk deel, de meerderheid vormen. Inzonderheid met het oog op Ulster stelde de regeering voor dat naast de Kamer van afgevaardigden, welke krachtens het sedert 1884 in het koninkrijk ingevoerde kiesrecht zou worden gekozen, een Eerste Kamer zou worden geplaatst, waarvoor slechts zij kiesgerechtigd zouden zijn, die hetzij als eigenaars hetzij als uit anderen hoofde rechthebbenden, grond van ten minste *f* 240 jaarlijksch inkomen in eigendom of bezit hebben. Uit dezen hoofde zouden slechts 150,000 tot 170,000 kiezers bevoegd zijn, tegenover de zeven of acht honderd duizend kiezers der Tweede Kamer.

Voorts stelde Gladstone's ontwerp het behoud der iersche leden in het londensche parlement voor, met dien verstande, dat hun aantal van 103 tot 80 zou dalen. In 1886 had dezelfde staatsman voorgesteld dat er voortaan geen iersche leden meer in het rijksparlement zitting zouden hebben. Dit stelsel ontmoette veelzijdig verzet op grond dat het tot verbrokkeling zou leiden en van Ierland een buitenlandschen vijand maken, te gevaarlijker, nu elke uitheemsche belager van Albion's veste er een veilig punt van uitgang zou vinden. Gladstone week voor het verzet tegen dit gedeelte van hetgeen in 1886 door hem was voorgesteld.

Ten aanzien van het moeilijke onderwerp der financieele verhouding bepaalde het ontwerp van 1893 de bijdrage van Ierland in de algemeene rijkskosten op 4,20 pct., en ten einde geschillen over dit onderwerp te vermijden, werd deswege op Ierlands inkomende rechten beslag gelegd.

Eindelijk werd den ierschen afgevaardigden het recht ontnomen, in het paleis van Westminster over andere onderwerpen mede te spreken en te stemmen dan die welke, in tegenstelling met engelsch, schotsch of weelsch belang, het rijk in zijn geheel zouden raken.

In het tweede stadium werd dit ontwerp, na een even kortstondig als oppervlakkig debat, door het Huis der lords verworpen met 419 tegen 41 stemmen.

Natuurlijk was lord Salisbury de voornaamste woordvoerder.

Deze, op het gebied der letterkunde zoowel als op dat der scheikunde[1] zeer bekwame jongere telg van het geslacht der Cecils, hetwelk aan koningin Elisabeth een staatsman van groote beteekenis heeft gegeven, heeft een min aangename jeugd doorleefd. Door zijn ouderen broeder verwijderd van het majoraat en den titel, verbreedde hij de klove, welke er reeds tusschen zijn vader en hemzelven was gevormd, door zijn huwelijk met eene niet-adellijke dame, dochter van een lid der Bank van de koningin. Een tijd lang — het moet een feit zijn — was hij goudzoeker in de mijnen van Bendigo, in Victoria. In Engeland teruggekeerd, werd hij benoemd tot leeraar (*fellow*) der oxfordsche universiteit. Zijn zwager Beresford-Hope, wien Disraeli zijn sarcastische opmerkingen omtrent zijne nederlandsche betrekkingen en manieren niet placht te onthouden, opende hem den toegang tot de *Saturday Review*, waarvan Hope eigenaar was. In dat tijdperk was lord Robert Cecil, zooals hij destijds heette, een journalist van niet geringe beteekenis, ook als medewerker der *Quarterly Review*. Doch cynisch, spotziek, zelfzuchtig. Disraeli getuigde eens van hem in het Huis der Gemeenten: „Een ieder weet dat de edele lord een meester is geworden in

[1] In zijn kasteel te Hatfield pleegt de markies, die tevens kanselier der universiteit van Oxford is, volijverig de scheikunde te beoefenen. Het daartoe door hem ingerichte laboratorium wordt hoog geroemd.

de kunst om zonder goede redenen aan te vallen, zijn tegenstander te bespotten en onnavolgbaar onbeschoft te zijn." Na het overlijden van zijn oudsten broeder werd hij, van lord Robert Cecil, lord Cranborne, en na den dood zijns vaders, lord Salisbury.

Hoe weinig aristocraten als deze markies en zijn bloedverwant in den derden graad, de heer Arthur John Balfour, het hoofd der oppositie in het Huis der Gemeenten, de gevestigde orde van zaken, waarvan zij zich bij uitnemendheid als de instandhouders plegen te beschouwen, eerbiedigen, — daarvan kan als bewijs dienen hetgeen door hen en hun medebelanghebbenden in zake Ulster is verricht.

In dit district zijn de conservatieven en de met hen samengaande unionisten, met Joseph Chamberlain aan het hoofd, in het vorig jaar heftig tegen de katholieke minderheid opgetreden. Het door de conservatieven gegeven parool luidde: „*Ulster will fight and Ulster will be right*". De leider van het Huis der lords en de leider der oppositie in het Huis der Gemeenten ontzagen zich niet, openlijk geweld aan te bevelen als middel tegen parlementsbesluiten, welke tegen hun belangen indruischen. Daarin vond de bekende Ier Michael Davitt aanleiding tot de verklaring in het parlement „dat, wanneer deze heeren gelijk hebben, zeker iemand hem verschooning diende te vragen voor de negen jaren en twee maanden, door hem in de gevangenis doorgebracht".

Tevens gaf deze aansporing tot geweld aanleiding tot ernstige onlusten in Belfast, waar de werklieden, in dienst der rijke scheepsbouwfirma Harland & Wolff, wier beide hoofden Belfast in het parlement vertegenwoordigen, de katholieke medearbeiders onder ernstige mishandelingen van de werf verdreven. Hier stonden 600 à 700 katholieke iersche werklieden tegenover 6000 protestanten, meest Schotten.

Lord Randolph Churchill, die zich steeds door insolent optreden tegenover Gladstone had onderscheiden en door dezen toch steeds op beleefde wijze werd bejegend, ging zoo ver den premier in het openbaar „tot de eeuwige verdoemenis" te veroordeelen. Later verklaarde deze telg van het huis Mal-

borough gezegd, althans bedoeld te hebben: „de eeuwige staatkundige verdoemenis".

Een ander lid der hooge aristocratie, lord Wolmer, zoon en erfgenaam van lord Selborne, en schoonzoon van lord Salisbury, veroorloofde zich de vrijheid, in eene samenkomst van unionistische parlementsleden de iersche leden te beschuldigen, van de Gladstonianen geldelijke toelagen te ontvangen. Deze aantijging was des te lager, omdat het algemeen bekend is dat de nationalistische Ieren zich, evenals de werkliedenvereenigingen voor haar gekozen candidaten, aanmerkelijke offers getroosten om aan die leden, welke geen voldoende eigen middelen bezitten, eene tegemoetkoming te verzekeren.

De aantijging was bovendien des te onkiescher, nu in den kring waarin zij werd uitgesproken, vertegenwoordigers van adellijke geslachten aanzaten, die een belangrijk inkomen aan voortdurende staatspensioenen hebben te danken, waarvan Charles Bradlaugh indertijd een zeer opmerkelijke lijst heeft opgemaakt. Zoo was in denzelfden kring de hertog van Saint-Albans aanwezig, een hoog pensioen trekkend als erfelijk groot-valkenier en honorair griffier van het kanselarijhof, aangezien de grondlegger van zijn geslacht het voorrecht heeft gehad geboren te worden als natuurlijke zoon van koning Karel II en mejuffrouw Nell Gwynn, de actrice, die als echt engelsche dochter des volks een zekere populariteit bezat, in tegenstelling met Barbara Villiers en Renée de Querouailles, die als maitressen des konings tegen zich hadden vreemdelingen of van aristocratische afkomst te zijn.

In verband met deze wijze van optreden van leden der hooge geboorte-aristocratie komt die vergadering van het parlement van het vorig jaar voor den geest, waarin „de chiekste societeit van Londen" (*the finest club*), zooals het parlement in vroeger tijden werd genoemd, het tooneel werd van een vuistgevecht, hetwelk den ontstelden *Chairman of Committees*, den heer Mellor, den *Speaker* deed roepen, die zich gelukkigerwijze in de onmiddellijke nabijheid bevond. Door wien deze bokspartij was begonnen? Niet door Kerr Hardie, nog veel minder door John Burns, maar door een gewezen bijzonderen secretaris van lord Salisbury, Hayes Fischer.

De vermelding van deze feiten heeft natuurlijk niet ten doel, op onjuiste wijze generaliseerend, de britsche geboorte-aristocratie in 't algemeen als ongemanierd voor te stellen. Zonder eenzijdigheid of onbillijkheid kan er echter uit worden afgeleid, dat onder toongevende „edele lords" niet zelden een beklagenswaardig gemis van humaniteit en van goede vormen valt waar te nemen. Daardoor wordt de eerbied geschokt, welke den rechtgeaarden Brit voor aanzienlijke historische geslachten als 't ware was aangeboren, — ook Gladstone heeft zich door dien eerbied gekenmerkt; „hij lag steeds in den ministerraad voor ons op de knieën — zeide eens een cynische adellijke oud-collega van den premier — behalve als hij ons wegschopte." In nog hoogere mate geschiedt dit echter door den weerstand tegen elken ingrijpenden hervormingsmaatregel, sedert het vorig jaar door het Huis der lords aangewend.

Na de verwerping van *Home Rule* kwam in het Huis der Gemeenten een wetsvoorstel aan de orde, waarop sinds lange jaren door de congressen der vakvereenigingen met klem was aangedrongen. Het behelsde eene nieuwe regeling der aansprakelijkheid van ondernemers voor ongevallen, in het bedrijf overkomen: *the employers liability bill.* De minister van binnenlandsche zaken, die eenige weken geleden den druk der staatszorgen heeft verlicht door den staat van weduwnaar met dien van gehuwd man te verwisselen, de heer Asquith, wiens energie algemeen wordt geroemd, had omtrent dit onderwerp een voorstel ingediend, waarmede de vereenigde werklieden zich geheel vereenigden.

De wet van 1880, welke dit onderwerp regelt, kenmerkt zich door groote gebreken, waarvan de werklieden het slachtoffer zijn. In de eerste plaats door de huldiging van het stelsel — aldus werd althans de wet door de rechterlijke macht opgevat — volgens hetwelk een werkman, die bij een ondernemer in dienst treedt, geacht wordt bekend te zijn met de gevaren, welke hem door de samenwerking met andere werklieden bedreigen. Dientengevolge wordt een arbeider elke vergoeding ontzegd wegens schade, hem door de schuld van een anderen arbeider, op hetzelfde werk, toegebracht.

Een enkel voorbeeld. Een portier eener spoorwegmaatschappij vroeg een vergoeding van *f* 720 wegens lichamelijk letsel, hem door den val van een door een kraan opgetrokken baal wol berokkend. De maatschappij beweerde dat de kraan goed was, dat zij echter door den kraanmeester verkeerd was behandeld. De londensche rechtbank nam deze bewering aan en ontzegde den eisch. In een tijdperk, waarin de patroon zijn werklieden van nabij kent, mocht zulk een leer van *„common employment*" verklaarbaar zijn; in het tijdperk der groote nijverheid is zij een schadelijk anachronisme. Haar zou het ingediende wetsontwerp een welverdiende rust verzekeren.

In de tweede plaats wilde het ontwerp een einde maken aan de eveneens aan alles behalve aan de werkelijkheid ontleende theorie, volgens welke de ondernemer niet aansprakelijk is, wanneer den werkman de fout, waardoor het ongeval is veroorzaakt, bekend was en hij niet binnen een bepaalden tijd daarvan den ondernemer of een opzichter kennis had gegeven.

Verder werd de termijn van zes weken na het ongeval, binnen welken thans een eisch moet worden ingesteld, verlengd en de procedure goedkooper zoowel als sneller gemaakt.

De wet van 1880 sluit de zeelieden, de brandweer, het personeel der rijkstuighuizen en werven, de dienstboden uit. Het wetsvoorstel omvatte allen die met een ondernemer een dienst- of leerlingscontract hebben gesloten of aan boord van een britsch schip zijn gegaan of daarop arbeid verrichten, onverschillig of het contract schriftelijk of mondeling zij gesloten, dan wel uit desbetreffende handelingen is af leiden.

Terwijl de bestaande wet het bedrag der schadeloosstelling vaststelt op eene som, welke gelijk staat met de vermoedelijke verdienste van iemand van hetzelfde bedrijf, die gedurende de laatste drie jaren in het vak en in het district werkzaam was, stelde het ontwerp in dit opzicht geen grenzen.

Met deze verbeteringen ging de toepassing van een tweetal hoogst belangrijke beginselen gepaard. Ten eerste werd de aansprakelijkheid uitgebreid tot elke nalatigheid, elk verzuim (*negligence*) der ondernemers. Daarop inzonderheid hadden de *trade-unions* sinds lang aangedrongen. Zeer te recht hebben

zij het oog veeleer op voorkoming van ongevallen dan op de vergoeding gericht. Worden de ondernemers voor elk verzuim aansprakelijk gemaakt, dan zullen zij, aldus was de gedachtengang, de vereischte voorbehoedsmaatregelen nemen, welke totdusver te veel te wenschen hebben overgelaten. Gedachtig aan het oude, doch niet verouderde gezegde: *„Prevention is better than cure"*, hechtten de werklieden groot gewicht aan de voorzorgen, welke het ontwerp, tot wet verheven, op groote schaal in het belang der persoonlijke veiligheid aan den arbeid zou verzekeren. Te eer, nu het ontwerp onder „verzuim" mede begreep de nalatigheid in het aanbrengen van die voorzorgen, waardoor voor de gezondheid der werklieden schadelijke invloeden worden gekeerd.

Ten tweede werd eene verbintenis tusschen ondernemers en werklieden, waarbij de laatsten verklaarden van de toepassing der nieuwe wet afstand te doen, nul en geener waarde verklaard. Om in den stijl onzer wetgeving over te gaan, op hetgeen de Engelschen *„contracting-out"* noemen, werd van toepassing verklaard het veertiende artikel onzer wet van 15 Mei 1829 (*Staatsblad* n°. 28), houdende algemeene bepalingen der wetgeving van het koninkrijk, aldus luidend: „Door geene handelingen of overeenkomsten kan aan de wetten, die op de publieke orde of de goede zeden betrekking hebben, hare kracht ontnomen worden."

Inderdaad geldt het hier eene wet „die op de publieke orde betrekking heeft". Met de vakvereenigingen was de regeering daarvan overtuigd. Daarvan was duidelijk gebleken toen in het Huis der Gemeenten een amendement aan de orde was gesteld, volgens hetwelk de ondernemers, onder zekere voorwaarden, zich door eene overeenkomst met hun werklieden aan de wettelijke regeling konden onttrekken. Tegenover het ook in dit opzicht onjuist beroep op de vrijheid — waar ontstentenis van regeling tot onderdrukking der economisch-sociaal zwakkeren leidt — hield de regeering zich goed. In het Huis der Gemeenten verkreeg zij een meerderheid. Doch door het Huis der lords werd het wetsontwerp verminkt, in een hoofdader getroffen, door de aanneming van een amendement, waarbij, zij het dan ook met inachtneming

van zekere voorwaarden, de bevoegdheid werd toegekend om zich aan de wettelijke bepalingen te onttrekken.

Daarbij trad de Londen- en noordwestelijke spoorwegmaatschappij, met een zeer groot kapitaal en een talrijk personeel werkend, op den voorgrond. Deze maatschappij heeft een vrij uitgebreid verzekeringsstelsel voor haar personeel toegepast, waaraan zij zelve de helft bijdraagt. Haar verzet vond weerklank bij menigen grooten ondernemer. In het Huis der Gemeenten werd McLaren's amendement, strekkend om de voorwaardelijke onttrekking aan de wet toe te laten, met 236 tegen 217 stemmen verworpen. Het Huis der lords nam daarentegen met overgroote meerderheid lord Dudley's amendement van dezelfde strekking aan. Deze en andere in „de vergulde zaal" aangebrachte wijzigingen werden door het andere Huis afgewezen, waarna de lords het ontwerp in zijn geheel verwierpen met 148 tegen slechts 28 stemmen.

Een daad van niet geringe beteekenis. Na over *Home Rule* zoo goed als zonder ernstige beraadslaging het doodvonnis te hebben geveld, verijdelden de lords thans eene wet, welke algemeen door de werklieden werd verlangd, — de oppositie van eenige leden van het personeel der genoemde spoorwegmaatschappij kan moeilijk ernstig worden opgevat — en een nauwgezet, langdurig onderzoek had doorstaan.

Eene nog hoogere beteekenis ontleende het feit der verwerping aan de beweegreden welke de lords had geleid. Op de hem eigen onheusche wijze gaf lord Salisbury ze aan door de regeering „het slachtoffer te noemen van wreede organisatiën". Daarmede waren natuurlijk de vakvereenigingen bedoeld. De gedachtengang was deze. Als groote ondernemingen verzekeringen op het getouw zetten, waarvan de fondsen door haar en het personeel gezamenlijk bijeen worden gebracht, en de bepaling geldt dat ieder die den dienst wegens andere reden dan invaliditeit of ouderdom verlaat, alle aanspraak op het fonds verliest, wordt er als het ware een verzekering tegen werkstaking gevormd. De werklieden zijn alsdan in de macht der ondernemers en vinden geen baat bij vakvereenigingen, welke hun tevens te kostbaar zouden zijn wegens de bijdrage, welke zij aan het fonds moeten afstaan.

De indruk dat de lords een aanval tegen de *trade-unions* wilden richten, werd nog levendiger, toen in de vergadering zelve een lord ten aanhooren van John Burns zeide: „eigenlijk is dit ontwerp een wet van de vakvereenigingen". Tevens was het duidelijk dat de bevoegdheid om zich aan de wet te onttrekken, aan de eene zijde voorrechten zou verzekeren aan groote ondernemers, die in den trant der genoemde spoorwegmaatschappij te werk kunnen gaan, en aan den anderen kant tengevolge van de sociale macht, door hen op de niet zelfstandig vereenigde werklieden geoefend, van het zoogenaamd recht van dezen om bij stemming over de werking der wet te beslissen, een doode letter zou maken.

Zij zou trouwens in haar geheel meerendeels een doode letter worden, wanneer haar toepassing van de inzichten en belangen der vermogende klassen afhankelijk wierd gemaakt. Men stelle zich eens voor dat ten aanzien van de fabriekswetten een dergelijke bepaling bestond!

Tweemalen achtereen, in een kort tijdsbestek, had het Huis der lords aldus de volksstem gesmoord, zooals zij zich in het gekozen lichaam had geuit. In 't algemeen heeft het huis der lords zich steeds zoo lang mogelijk tegen ingrijpende hervormingen verzet. Bij zeldzame uitzonderingen niet, als een conservatief ministerie aan het roer was. Men denke aan Disraeli's kieswet van 1867, waarmede deze staatsman de liberalen, aan wie hij in het vorig jaar ter gelegenheid van Gladstone's ontwerp de nederlaag had berokkend, heeft „overtroefd" (*dished the liberals*). Geruimen tijd was het Huis der lords bij uitstek de erfelijke vertegenwoordiging van het grondbezit. Vandaar zijn vijandelijkheid tegen alles wat, zooals *Home Rule*, de grondrente kon doen dalen. Ten aanzien van de kapitaalwinst was de hooge vergadering minder gevoelig. Zoo heeft zij graaf Shaftesbury's fabriekswetten gesteund, niet zonder eenig leedvermaak over de banden, welke den naar boven gekomen magnaten der industrie werden aangelegd. Van lieverlede is echter in het Huis der lords de grens tusschen de vertegenwoordigers der agrarische en die der nijverheids- en der handelsbelangen zoo goed als uitgewischt. Het bewegelijke kapitaal is er thans even machtig als de grondeigendom. Vandaar de

fijngevoeligheid, welke dit lichaam in den jongsten tijd op even scherpe — of ruwe — wijze aan den dag legt omtrent elken democratischen maatregel, waardoor kapitaalwinst of grondrente eenigermate kunnen worden gedeerd. Even vijandig tegenover het verbod om zich buiten de wet op de aansprakelijkheid der ondernemers te stellen, als tegen *Home Rule*. Dit lichaam van ongeveer een vijfhonderdtal leden, meerendeels uit erfelijke leden samengesteld, waarnaast door hun standgenooten gekozen pairs uit Schotland staan, benevens de hooge anglicaansche geestelijkheid en bij koninklijk besluit benoemde leden (langs dezen weg is ons vroeger kamerlid mr. D. J. baron Mackay, als lord Reay, thans onder-minister voor Indië, op Gladstone's voorstel benoemd) dit lichaam, dat dus niet wordt afgevaardigd en slechts voor een klein deel benoemd, heeft in de democratische kringen een groote mate van verontwaardiging gewekt.

Daarvan hebben de pers en vele even talrijk bezochte als levendige openbare samenkomsten getuigd. Zoo werd Zondag 18 Maart in Hyde Park een reusachtige meeting gehouden, waartoe door de parlementaire commissie van het congres der *trade-unions* en den londenschen bestuurdersbond der vakvereenigingen het initiatief was genomen. Over niet minder dan twaalf spreekgestoelten waren de duizenden opgekomenen verdeeld. Slechts een enkele greep in die reeks van kloeke toespraken moge hier worden gedaan. De londensche wethouder (*alderman*) Ben Tillett, ook door de staking in de londensche dokken van 1889 wèlbekend, stelde als voorzitter der achtste tribune de vraag: „Wat heeft die vergadering van aanzienlijken gedaan? Het volk eischte in 1832 staatkundige vrijheid; haar antwoord was: de gevangenis. Het volk vroeg om brood en de lords gaven lood. Zij hebben hervormingen van wetgeving omtrent grond, kiesrecht, godsdienst verworpen of verminkt. Zij hebben gemeente-hervormingen tegengehouden en de toekenning van rechten aan katholieken en Israëlieten; onder andere industrieele hervormingen hebben zij verworpen of verminkt maatregelen als de mijnwet van 1844, de wet op de arbeiderswoningen van 1868, de wet op de aansprakelijkheid der ondernemers van 1880, de wet op de koopvaardij-

vloot, op den diensttijd van het spoorwegpersoneel, de wetgeving betreffende de samenzwering (zoo langen tijd ten nadeele der vakvereenigingen toegepast), de agrarische wetgeving. Uit dergelijke bestanddeelen, riep de spreker zijnen hoorders toe, is die vergadering samengesteld, welke zich het recht aanmatigt de wet te stellen aan vijf millioen landgenooten, in meer of min gevaarlijke bedrijven werkzaam. Zij veroorlooft zich een zevental millioen werklieden te weerstaan in hun rechtmatig streven naar bescherming van lijf en leven. In zijn slotwoord herinnerde Tillett aan het verzet tegen de zelfzuchtige houding van het Huis der lords, ook door de *friendly societies*, de vereenigingen van onderlingen bijstand (ziekte, ongeval, ouden dag, overlijden) betoond.

Opmerkelijk genoeg, zijn deze vereenigingen thans voor het eerst, en wel in samenwerking met de vakvereenigingen, in het openbaar op staatkundig gebied opgetreden. Deze vereenigingen kenmerken zich door oude geheimzinnige, aan de vrijmetselarij herinnerende instellingen en benamingen. Zoowel de *Ancient Order of Foresters* als *The Manchester Unity of Oddfellows*, met haar hoven, loges en broederschappen deden thans van haar verzet tegen de houding van het niet-gekozen Huis blijken. Met name verklaarde de heer J. M. Ludlow, de bekende christen-socialist, die langen tijd *Chief Registrar* dezer vereeniging is geweest, zich krachtig tegen het „*contracting-out*".[1]

De nationaal-liberale bond hield reeds in Februari van dit jaar eene samenkomst te Portsmouth, waarin door tal van redenaars de zondenlijst van het ten onrechte als Hoogerhuis bestempelde lichaam op de kaak werd gesteld. „Weg met de de lords!" was daar de leuze. En meer dan eens werd er

---

[1] Gisteren, 7 Augustus, hield het hooge hof der *Foresters* een vergadering te Cambridge. De leiding was opgedragen aan broeder W. P. Littlechild, *high chief ranger*. Uit zijn verslag blijkt dat de orde op 31 December 1893 niet minder dan 876.493 leden telde en fondsen bezat tot een bedrag van 5.266.824 pond sterling.

Met 568 tegen 20 stemmen werd door de afgevaardigden het volgende besluit genomen. »Het beginsel handhavend dat de Oude Orde geen partij kiest in godsdienst of staatkunde, spreekt deze vergadering met klem als haar gevoelen uit dat de bepaling omtrent *contracting-out*, ingelascht in het ontwerp betreffende de aansprakelijkheid der ondernemers, schadelijk is voor de gewichtigste belangen der vereenigingen van onderlingen bijstand en haar werk".

het voor eenige jaren door den tegenwoordigen minister voor Ierland, John Morley, aangegeven parool: *to mend or to end* verouderd genoemd, op grond dat dit lichaam voor verbetering onvatbaar is gebleken. Ook de houding van de bisschoppen der anglicaansche kerk, die ambtshalve leden zijn, werd hevig gegispt. Zelven meerendeels tot aanzienlijke geslachten behoorend, jongere zonen, die, zoo niet in leger en vloot, dan ni de kerk een even deftige als goed bezoldigde betrekking vonden, niet zelden dieper in de geheimen der jacht dan in die der godgeleerdheid ingewijd, hebben de hooge dignitarissen der staatskerk het volk van lieverlede geheel van zich vervreemd. Gelukkigerwijze geldt dit niet van alle rangen in de engelsche staatskerk. Zoo ligt een preek voor ons, onlangs door den kanunnik Scott Holland gehouden, welke volbloed-democratisch mag heeten.

In hoever deze beweging in de naaste toekomst ingrijpende gevolgen zal hebben, wagen wij niet te beoordeelen. Aan den eenen kant valt een zeer ernstig verzet tegen het Huis der lords waar te nemen, aan den anderen kant is het aantal gering van hen, die het éénkamerstelsel zijn toegedaan. Aldus stelt de hervorming van het Huis zich op den voorgrond. Misschien leidt zij tot een regeling, waarbij het veto der niet-populaire, doch historisch-aanzienlijke vergadering aan banden wordt gelegd. Met name in dezen zin dat, als de volksvertegenwoordiging ten tweeden male haar besluit handhaaft tegenover verwerping of wijziging, van de andere zijde uitgegaan, deze verwerping of wijziging als niet bestaande wordt beschouwd. Waar aan de eene zijde behoefte bestaat aan een Eerste Kamer, welke moeilijk buiten de bestaande om kan worden gedacht, en aan den anderen kant uit de britsche geboorte-aristocratie alsnog sommige staatslieden van hooge orde plegen voort te komen, waar, ook niettegenstaande de jongste beweging, een lord als zoodanig aanzien geniet, zou een beperking der bevoegdheid van dat Huis meer met de historische ontwikkeling van Groot-Brittannië schijnen te strooken dan zijn vernietiging.

Onwillekeurig denkt men, bij dergelijke overwegingen, aan lord Rosebery, die als jong man moet hebben verklaard, zijne

eerzucht te richten: 1° op het huwelijk met eene der rijkste erfdochters, 2° op het winnen van den Derby-prijs en 3° op zijn benoeming tot eersten minister. In hoever deze uitingen van jeugdige eerzucht historisch zijn, valt moeilijk te beslissen. Doch het is een drieërlei feit, dat graaf Rosebery gehuwd is geweest met freule Hannah Rothschild, dochter van baron Meyer Rothschild, lid van het Huis der Gemeenten, dat hij Gladstone als premier heeft opgevolgd, en dat zijn beroemd paard „Ladas" onlangs den eersten prijs bij een der groote wedrennen heeft gewonnen. Deze laatste zege bracht ontstemming in het puriteinsche kamp, te verklaren uit het kwaad dat zich in Groot-Brittannië aan het paard, aan het edele renpaard althans, pleegt te hechten: de weddingschappen, het spel, de knoeierijen van de renbaan, met name de streken door omgekochte jockeys gepleegd. Ook ditmaal liet de hem eigen gevatheid graaf Rosebery niet in den steek. In een openbaar gemaakt schrijven herinnerde hij aan een paar brieven van Cromwell, waarin de protector op een span renpaarden bijzonder gesteld bleek te zijn. Aan gevatheid paart lord Rosebery geest. Leest men een verslag van een rede, door hem buiten het Huis der lords gehouden, dan vindt men telkens aangeteekend: gelach, luid gelach. Sommige bij uitstek „deftige" kringen nemen ook daaraan aanstoot. Doch over het algemeen doen deze eigenschappen den premier veel meer goed dan kwaad. Zijn populariteit wordt verhoogd door de eervolle loopbaan, welke hij reeds heeft afgelegd. Zijn grootvader, van wien hij den titel erfde, stierf op een tijdstip waarop hijzelf voor een loopbaan in het Huis der Gemeenten den vereischten leeftijd niet had bereikt. In tegenstelling met den markies van Salisbury, den hertog van Devonshire en andere op den voorgrond tredende leden van het Huis der lords heeft graaf Rosebery de leerschool van het andere Huis dus niet kunnen doorloopen. En een vreemden indruk maakt op niet-Britten de onmogelijkheid waarin de premier verkeert om in het Huis der Gemeenten als redenaar op te treden. Als lid van het Huis der lords heeft hij, ofschoon thans zeven en veertig jaren oud, gedurende een langdurig tijdperk tal van belangrijke adviezen gegeven. Van 1881 tot 1883 was hij

onder-minister van binnenlandsche zaken; van 1883 tot 1886 hoofd der commissie voor openbare werken; gedurende de eerste helft van 1886, evenals van Augustus 1892 tot Maart 1894 minister van buitenlandsche zaken. In de laatstgenoemde hoedanigheid nam hij onder Gladstone eene meer zelfstandige plaats in dan de premier den overigen ministers placht toe te kennen.

In hoogere mate dan door zijn lidmaatschap van ministeriën heeft lord Rosebery zich bekend en bemind gemaakt door de aanvaarding van het voorzitterschap van den londenschen graafschapsraad en door de wijze waarop hij zich van deze zeer moeilijke taak heeft gekweten. De wet op de graafschapsraden, in 1888 door den conservatieven minister Ritchie verdedigd en in 1889 in werking getreden, is thans door de wet op de engelsche kerspelen gevolgd.

Dit ontwerp was door den minister Henry Hartley Fowler ingediend in zijn hoedanigheid van president van de *Local Government Board*. In Groot-Brittannië is de verdeeling der ministeriën en hun bevoegdheid in menig opzicht ver afwijkend van de continentale. Terwijl bijvoorbeeld de minister van het *home departement*, wat wij Nederlanders allicht door het ministerie van binnenlandsche zaken zouden vertolken, niet alleen met de zorg voor de wetten en verordeningen betreffende fabrieken en werkplaatsen en haar uitvoering is belast, maar ook de autoriteit is op wier verantwoordelijkheid de kroon over gratie aan veroordeelden beslist, heeft deze minister niet te maken met het rijkstoezicht op hetgeen ten onzent provinciën en gemeenten heeten, hetwelk aan den *Local Government Board* is opgedragen.

De verdiensten, door den minister Fowler ten aanzien van de wetgeving op de kerspelen verworven, welke van regeeringswege zijn erkend door zijne bevordering, althans uit een financieel oogpunt, tot minister van Indië, zijn inderdaad niet gering te achten.

Drie jaren na de *Reform Bill* van 1832 kwam de wetgeving op de stedelijke besturen tot stand. In 1888, zooals reeds is opgemerkt, de regeling der graafschapsraden, welke

met name voor de stad Londen van overwegend belang is. Door deze wetten werd echter niet voorzien in de behoeften van het platteland en van kerspelen, welke met name in Londen, ook sedert de graafschapswet, zijn blijven bestaan.

Het begrip kerspel (*parish*, parochie) omvat oorspronkelijk de kleinste eenheid van plaatselijk bestuur. In den aanvang dus de plaats waar een *clan* zich zelfstandig had gevestigd of het domein van den eenen of anderen grooten heer, wiens afhangelingen aan zijn kasteel waren gebonden. Oorspronkelijk vielen de godsdienstige belangen der kerspelbewoners met de overige belangen samen. Daarin kwam van lieverlede, met name onder den invloed der kerkhervorming, verandering. Aldus splitsten de kerspelen zich in burgerlijke en kerkelijke. In 1884 waren er in Engeland ongeveer 13.500 kerkelijke en 15.400 burgerlijke parochiën. Onder de laatstgenoemde verstond men een district, waarvoor een afzonderlijke bedeelingsbelasting (*poor-rate*) bestaat of kan worden ingevoerd, of waarvoor een bijzondere armen-opzichter is of kan worden aangesteld. Nu zijn verschillende van deze kerspelen zoover zij niet, als in steden gevestigd, aan de wetgeving voor de stedelijke besturen zijn onderworpen, onder het bestuur gekomen van gezondheids- en andere commissiën, samengevat in de wet op de openbare gezondheid van 1875. Daarvan afgezien, is het bestuur van de groote meerderheid der plattelandskerspelen in handen van den *squire*, den heer van het dorp, en den predikant, namelijk dien der impopulaire staatskerk. In naam bestond de oude democratische regeling nog wel, krachtens welke de mannelijke volwassen ingezetenen het recht hadden — dat der oude germaansche volksgemeenten, nog in de drie zwitsersche oerkantons voortlevende — om gezamenlijk in hun vergaderingen, op het veld in de open lucht gehouden, over de gemeene belangen te beslissen. Feitelijk was het echter geheel anders geworden. Ambtshalve was de predikant voorzitter der kerspelvergadering. Elk lid was bevoegd, na de stemming der aanwezigen, hoofdelijke stemming van alle kiesgerechtigden te eischen. Daarbij werd aan degenen die voor een som beneden *ƒ* 600 huurwaarde waren aangeslagen, ééne stem toegekend, en aan de hooge-

ren eene stem meer voor elk bedrag van *f* 300 daarboven. Tevens had een grondeigenaar als zoodanig aanspraak op verdubbeling van stem.

Deze samenkomsten werden bovendien op gebrekkige wijze ter algemeene kennis gebracht en gesteld op uren, voor den minderen man geheel ongeschikt. De voornaamste werkzaamheden betroffen de aanstelling van den koster, den wegopzichter, de armvoogden, de veldwachters en de kerspelbeambten en -bedienden.

De thans aangenomen wet heeft in de eerste plaats ten doel, door ruime uitbreiding van het kiesrecht, de bestaande oligarchie op te heffen en het bestuur van dorpsheer en predikant voor een democratisch bestuur te doen zwichten. In elk kerspel, aldus luidt de wet, zal er ten minste eens in het jaar eene algemeene vergadering der kiezers worden gehouden, en er zal een kerspelraad (*council*) zijn in elk kerspel dat 250 of meer zielen telt. De algemeene kiezersvergadering (meeting) komt ten minste eenmaal in 't jaar bijeen, niet vroeger dan 's avonds zes en niet later dan 's avonds acht uur. Zij kiest haar voorzitter en als zij zich over meer dan 250 inwoners uitstrekt, kiest deze vergadering haar vertegenwoordigers (den kerspelraad). Niet slechts mannen zijn kiesgerechtigd. En niet alleen de ongehuwde vrouw, maar ook de gehuwde, zoover zij eigendom bezit, afgescheiden van dat van haar echtgenoot. Gedurende langen tijd had de britsche jurisprudentie aangenomen, dat het huwelijk, als zoodanig, der vrouw haar publiekrechtelijke bevoegdheid ontneemt. In 1872 werd deze opvatting gehuldigd in een geruchtmakende beslissing van de Bank der koningin. Zij bestendigde hetgeen men de theorie der *couverture* placht te noemen. In de eigenaardige anglo-normandische taal, welke alsnog wordt gebezigd om rechtbeginselen te formuleeren, luidde de beslissing dat *la fame coverte* (dat is de gehuwde vrouw) haar rechten verloor. Op dezen overouden regel werd onlangs inbreuk gemaakt door de bepaling dat gehuwde vrouwen, die in de gemeentebelasting zijn aangeslagen, kiesgerechtigd werden verklaard voor de armvoogdijen. De straks bij de aansprakelijkheid der patroons vermelde afgevaardigde voor Crewe,

de heer Walter McLaren, heeft met betrekking tot de publiekrechtelijke bevoegdheid der vrouw groote verdiensten verworven. Want de minister Fowler gewaagde in zijn ontwerp niet van vrouwelijk kiesrecht. McLaren, wiens vader was gehuwd met eene zuster van John Bright en van het tegenwoordig parlementslid Jacob Bright, en wiens echtgenoot, Eva Müller, eene duitsche dame van hooge ontwikkeling, eene zuster van mejuffrouw Müller is, die in zake *School Board* groote verdiensten heeft, McLaren stelde in het Huis der Gemeenten voor, dat de vrouw voor de kerspelen, behoudens het vermelde onderscheid voor de gehuwde vrouw, zou medekiezen, en dat zij, even goed als de man, zou kunnen worden gekozen. In den eigenaardigen vorm eener „instructie" werd dit voorstel aangenomen.

De kerspelbesturen nemen niet alleen de totdusver oligarchisch beheerde belangen over, maar verkrijgen tevens ruimere bevoegdheid. Ten eerste om, langs een korten en weinig kostbaren weg, gronden te onteigenen voor de uitgifte van perceelen ten behoeve van daartoe aangewezen personen (*allotments*) en verder om grondeigenaren te nopen, binnen zekere grenzen land aan anderen te verhuren.

De bevoegdheid der in December van dit jaar krachtens de nieuwe wet te verkiezen besturen zal zich, behalve over de in de eerste plaats bedoelde armenzorg, uitstrekken over de wegen en straten, de verlichting, de begraafplaatsen, de openbare bibliotheken (in den jongsten tijd in Groot-Brittannië op groote schaal gesticht en uitgebreid), de bad- en waschinrichtingen, de arbeiderswoningen.

Al heeft de wet in de eerste plaats het oog op het platteland gericht, ook de londensche kerspelen worden door haar omvat. Sedert in 1889 de londensche graafschapsraad is opgetreden, om sommige algemeene belangen te behartigen van een bevolking, grooter dan van Nederland, zijn in de hoofdstad de „*vestries*", stedelijke kerspelen, niet opgeheven. Ook zij vallen binnen de grenzen der nieuwe wet. Haar toepassing zal in de hoofdstad bijdragen tot de opruiming van ongezonde en gevaarlijke woningen, de stichting van bad- en waschinrichtingen, van ten algemeenen nutte be-

stemde parken en speeltuinen, verbetering van plaveisel, verlichting, enz.

Ook tegen dit wetsontwerp trad lord Salisbury op, om het door ingrijpende wijzigingen in den hartader te treffen. Op de hem eigen, voor tegenstanders ergerlijke wijze, had hij reeds vroeger de samenkomsten der kerspelleden parochie-circussen genoemd. Gelijk door hem een candidaat-lid van het Huis der Gemeenten, een zeer verdienstelijke Hindoe, de heer Naoroji, die door een district van Finsbury werd gekozen, als „de zwarte man" werd gebrandmerkt. Ditmaal echter werd de markies in „de filiaal der *Carlton club*" (zooals het Huis der lords wel wordt genoemd, in verband met de hoogst-aristocratische londensche societeit van dien naam) zelfs bestreden door den hertog van Devonshire, die beter op de hoogte bleek te zijn van de verhoudingen der niet-bezittenden ten plattelande dan lord Salisbury. De hertog toonde niet blind te wezen voor de gevolgen, waardoor de heerschappij van de heeren en de anglicaansche geestelijkheid zich ten plattelande kenmerkt: vermindering van lichaams- en geestkracht bij de arbeiders; een laag peil van woning en levenswijze; ontvolking der districten; uitsluiting der arbeiders van beschikking over den grond; de inrichting van duizenden bunders tot terrein van jacht en sport, welke aan voortbrengenden arbeid worden onttrokken.

Heeft de markies van Hartington als redenaar in het Huis der Gemeenten nooit uitgemunt, tenzij door een vrij groote mate van gezond verstand, als hertog van Devonshire lid van het Huis der lords, is hij onder den invloed van de atmosfeer der vergulde zaal, er niet op vooruitgegaan. Zoo zegt men wel eens: „de hertog gaapt onder zijn eigen redevoeringen." Niettemin werd lord Salisbury door den hertog genoopt zijn weerstand tegen de kerspelwet te laten varen. Daaraan voldeed de markies, zij het op eene onheusche, kwetsende wijze. Aldus werd dit wetsontwerp tot wet verheven, zonder door amendementen der lords te zijn verminkt of afgemaakt. Reeds hebben verschillende vereenigingen het initiatief genomen om de plattelands- en de londensche kiezers in te lichten. Zij hebben o. a. brochures verspreid, waarin niet

alleen de wettelijke bepalingen worden uiteengezet en verklaard, maar waarin tevens velerlei vragen worden vermeld, welke door de toehoorders aan den redenaar kunnen worden gedaan.

In verband met deze wet zou een beknopte beschrijving van hetgeen door den londenschen graafschapsraad gedurende zijn vijfjarig bestaan is tot stand gebracht, niet misplaatst zijn. Het democratisch budget, door den minister van financiën, Sir William Harcourt, in veilige haven binnengeloodst, de achturige arbeidsdag voor mijnwerkers, de wijzigingen in de staatkundige partijvorming en in de onderlinge verhoudingen der partijen mogen eveneens aantrekkelijke onderwerpen heeten. Zij zouden, met andere, in dit opstel behandeld behooren te worden, als het naar eenige volledigheid streefde. Zooals in den aanhef werd opgemerkt, stelde het zich echter geen hooger doel, dan hier en daar een greep te doen in het rijke openbare leven onzer britsche naburen.

DELFT, 8 Aug. 1894. B. H. PEKELHARING.

HOOGE KUNST.

De bergtocht was volbracht; wij zaten aan de bronnen van de Inn tusschen de met sneeuw bedekte reuzen der Bernina-groep. Wij besloten voor den terugtocht de wateren van deze rivier door den geheelen Engadin te volgen tot zij de vlakte bereiken. Daartoe werd een rijtuig gehuurd dat ons gedurende dezen vrij langen tocht zou vergezellen; in aangenaam gezelschap werd het plan volbracht; wij doortrokken eerst boven-, daarna beneden-Engadin. Zoo kwamen wij langs de bekende badplaats Tarasp en Vulpera, waar onze koninginnen kort te voren verblijf hadden gehouden. Voor de eenvoudige villa — nu leeg staande — werd het vaderlandsche volkslied aangeheven. De invloed van het koninklijk bezoek was nog merkbaar; om strijd werd door de bevolking de vriendelijkheid der jeugdige koningin geroemd, het drukke bezoek der badplaats in dezen zomer werd voor een groot gedeelte aan het koninklijk bezoek toegeschreven. Trouwens de heerlijke omgeving is reeds reden genoeg voor een oponthoud in deze plaats. Weldra gingen wij van Zwitserland in Tyrol over; bij de grens had de visitatie plaats, maar toen wij verklaarden tot het achtergebleven gevolg van hare majesteit te behooren, werden wij door den beambte met de grootste beleefdheid behandeld en zonder nader onderzoek doorgelaten.

Te Landeck bereikten wij den spoorweg en was de driedaagsche veldtocht onder de gunstigste omstandigheden volbracht. Na eenig oponthoud in Innsbruck en bezoek aan hare schoone omstreken daalden wij af tot waar de Inn de vlakte

bereikt. Maar hier verlieten wij hare wateren. Gelijk Kundry wordt geroepen door Klingsor en zich aan de roepstem van dien toovenaar niet kan onttrekken, zoo werd ik getrokken naar Beierens hoofdstad; reeds had het programma harer feestvoorstellingen mij op reis bereikt. Zoo wendden wij onze schreden naar de boorden van de Isar; na een vluchtig bezoek aan de oude kunstinstellingen werd ik door mijn gezelschap verlaten en bleef alleen te München achter. Ik was er eene week te vroeg voor de Wagnervoorstellingen en had het plan gevormd haar in het beiersche gebergte door te brengen. Maar nauwelijks aangekomen vernam ik, dat in die week de voornaamste koningsdrama's van Shakespeare in de vertaling van Schlegel onder leiding van Possart werden opgevoerd. Aldus kon een mijner liefste wenschen vervuld worden; daarbij hadden twee tentoonstellingen van moderne kunst hare poorten geopend — kort was mijn besluit: alle reisplannen liet ik varen en ik besloot mij voor eenige dagen in deze stad te vestigen. Wie nu meent, dat men een hoofd van staal en zenuwen van ijzerdraad moet hebben om dat alles in korten tijd te genieten, hem kan ik geruststellen en een recept aan de hand doen, dat mij opnieuw proefhoudend is gebleken. Met vermijding van het drukke hotelleven zocht ik een stil kwartier met vroolijk uitzicht. Een paar morgenuren werden besteed aan het bezoek van eene of andere kunstinstelling, de middag bij afwisseling gewijd aan wandelen, lectuur of correspondentie, de avond aan de voorstellingen. Natuurschoon vindt men in de omstreken: in de nabijheid de engelsche tuin, verderop Starnbergersee, Nymphenburger park, gross-Hesselohe aan de boorden van de Isar, stellen in staat de kunstbeoefening door natuurgenot af te wisselen. Gelijk aan eene fonograaf nam ik in korten tijd verschillende indrukken op, die zorgvuldig bewaard lang nawerken; — het zij mij vergund hier eenige daarvan mee te deelen.

I

Bij mijne vorige bezoeken aan München was ook steeds eene tentoonstelling van moderne kunst in het glazen paleis

(ongeveer gelijk aan het paleis voor Volksvlijt te Amsterdam) gevestigd. Thans waren er twee; een groot deel der münchener kunstenaars had zich afgescheiden en eene zelfstandige tentoonstelling onder den naam van *Secession* gevormd. Welke de reden was dezer afscheiding kon ik niet bevroeden en zal mijnen lezers al even weinig belang inboezemen als het mij deed. De inlichtingen die ik hierover ontving waren vrij verward; in hoofdzaak kwamen zij hierop neer, dat ontevredenheid over de vroegere inrichting was uitgebarsten; het vuurtje werd dapper aangestookt door de kunstrecensenten der plaatselijke dagbladen. Van eenig groot beginsel in deze afscheiding, dat met eene hervorming op kunstgebied in verband staat, was althans niets te ontdekken. Ook de nederlandsche kunstenaars hadden zich over beide groepen verdeeld; hoe weinig beginsel daarbij heerschte kan daaruit blijken dat de familie Mesdag, Vrolijk, Breitner, zelfs Verster aan de oudere instelling waren getrouw gebleven, terwijl Israels, Bakhuysen, de Marissen, Termeulen, de Haas zich bij de nieuwere hadden aangesloten.

In elk geval blijft zulk eene afscheiding diep te betreuren; wanneer persoonlijke twisten en verdeeldheid in kunst of wetenschap tot het publiek doordringen, wordt schade toegebracht aan hare hooge belangen. Zoo was het ook hier. Voor de kunstenaars dubbele kosten wegens de inrichting van twee gebouwen, waar alles met gemak in een kon worden saamgevoegd; dubbele kosten voor de toeschouwers door de entreegelden en catalogi. Beide tentoonstellingen waren keurig ingericht in ruime, goed verlichte en fraai versierde zalen, waar het ook in de warmste dagen koel bleef. De tentoonstelling in het glazen paleis bevatte verreweg de meeste kunstproducten, niet minder dan 1800 nummers werden door den catalogus aangegeven; de meeste waren schilderijen, verder beeldhouwwerk, teekeningen en architektuur. De buitenlandsche scholen waren niet of gebrekkig vertegenwoordigd. Tot mijn spijt miste ik de schoone werken der fransche, italiaansche en noordsche scholen, die mij bij vroegere gelegenheden in hetzelfde gebouw zoozeer bekoord hadden. Ook de nederlandsche was slechts voor een gedeelte vertegenwoordigd; velen, die ik ongaarne mis, ontbraken.

Verreweg het meerendeel der schilderstukken was gewijd aan landschap, genre en portret. Groote historische tafereelen raken op den achtergrond; waar geene koopers meer worden gevonden komt de waar in miscrediet. De catalogus was versierd met vele afbeeldingen, maar hierdoor late men zich niet misleiden. Wie meent dat zij de schoonste stukken voorstellen, die men vóór alle anderen moet opzoeken en bewonderen, raakt op een dwaalweg. Het schijnt dat ook hierbij zoowel mode als reclame haren invloed doen gelden en in onzen praktischen tijd ook dit voorrecht voor den meestbiedende te koop is. Het aardigste stukje der tentoonstelling: *Wichtiges Geheimniss* van Mizi Wunsch uit Bozen, was niet onder de illustratiën opgenomen. Het stelde voor twee knaapjes uit het volk op straat, waarvan het eene den andere iets in het oor fluistert; de houding en uitdrukking dezer knaapjes waren meesterlijk weergegeven. Van groote schilders waren geene meesterstukken voorhanden. Van Defregger niets dan het portret eener Tyroolsche; zijne vroegere diepgevoelde tooneelen uit het tyroolsche volksleven ontbraken. Van Hermann Kaulbach slechts een mystiek tooneel *zwischen zwei Welten* — een stervend meisje dat engelen ziet zweven — van Raupp een dergelijk stuk; van Gabriel Max trok voornamelijk *die Braut von Corinth* de aandacht. Van Böcklin, die hoe hoog ook geroemd mij niet kan bekooren, een walgelijk tooneel *Teutonenkampf*; deze schilder schijnt neutraal in den strijd te willen blijven, want ook op de andere tentoonstelling kwamen stukken van hem voor. Van Blaas, wiens aardige vrouwenkopjes alom beroemd zijn, niets; van Liebermann een stukje van weinig beteekenis. Van Tadema, Brozik en Munkacsy een paar stukken, waarin men de kracht dezer meesters nauwelijks kan herkennen. Aan Lenbach was eene bijzondere zaal gewijd. Binnentredende nam men onwillekeurig den hoed af, men voelde zich in aristocratischen kring. Aan de wanden prijkten in prachtigen kleurengloed de portretten van hertogen en graven, van staatslieden en edelvrouwen — in het midden dat van prins Bismarck en van een regeerend vorst. De prins-regent van Beieren, wiens portretten en busten nu den voorrang hadden, vroeger alleen bekend

als stoutmoedig jager, wordt, nu hij het rijksbestuur voert, als kenner en vereerder der kunst hoog geprezen — maar beschouwt men aandachtig zijne aankoopen op deze en andere tentoonstellingen, dan bemerkt men spoedig dat bij het verwisselen van de jagerskiel met den vorstelijken mantel de koninklijke gevoelens zich niet van zelf daarachter verschuilen. De vorige vorst, wiens droevig lot en treurige nalatenschap hier vroeger werden beschreven, schijnt nu vergeten — zijn beeltenis is verdwenen en daarmede zijn edele kunstzin; door geene subsidiën of feesten laat zich deze vervangen.

In de nieuwere tentoonstelling voert Bruno Piglhein — helaas sedert kort overleden — den boventoon. Zijn *Moritur in deo* eene kruisiging, hangt op de eereplaats; doch hooger dan dit werk stel ik zijne *Frühlingsidylle* — een meisje in het gras gelegen naar vlinders grijpende, — overeenkomende met een dergelijk stuk van onzen Tys Maris onlangs in den Haag tentoongesteld. Verder vond ik er weinig bijzonders — onze nederlandsche schilders, genoegzaam bekend, laat ik hierbij buiten beschouwing. Van de buitenlanders trof mij voornamelijk het groote stuk van Herkomer, een troep landverhuizers voorstellende, pas in een spoorweglokaal te New-York aangekomen. Het diepe lijden van enkelen, de onverschilligheid van anderen, de hoop op de toekomst van een derde groep waren meesterlijk weergegeven. Van zoogenaamde nieuwe kunst weinig treffends. Niets dat in mijn oog te vergelijken was met het werk van Toorop, zooals dit onlangs te Leiden en den Haag was geëxposeerd. Wel zag ik eene collectie portretten, zoo afstootend als ik zelden waarnam. De ploertige gezichten van mannen en vrouwen, met honden, knijpbrilletjes, stokken of sigaretten, arrogant voor zich starende in grove kleuren — ik begrijp niet hoe men lust gevoelt, om aldus tot het nageslacht te worden overgebracht. Wanneer althans mijne geringe werken mijn naam niet voor een volgend geslacht bewaren, dan moge hij voor altijd vergaan, liever dan dat hij door zulk een portret in herinnering blijft.

Na herhaald bezoek aan deze tentoonstellingen begaf ik mij voor het laatst naar de oude kunstverzameling in de zoo-

genaamde pinacotheek; — lang bleef ik staan voor de werken van Dürer, Rubens, Rembrandt — het langst voor die van Murillo. Eeuwen zijn voorbijgegaan, nog schitteren zij in onuitbluschbaren gloed. De italiaansche en spaansche scholen, onderworpen aan de moederkerk, ontleenen voornamelijk hare onderwerpen aan heiligen en martelaren. Maar zie deze vier Murillo's; tooneelen uit het volksleven voorstellende. Knapen en meisjes die dobbelen, eten, spelen met een hondje, zoo eenvoudig als mogelijk is — en toch hoe heerlijk uitgevoerd, welk eene kracht bij zooveel gevoel! Hier is de kunst ontworsteld aan elken invloed van kerk en geloof; rein en vrij treedt zij op. Welk eene verwantschap tusschen twee kunstenaars van verschillenden landaard, Murillo en Rembrandt; toch tijdgenooten maar die elkander nooit hebben gezien, elkanders werk nooit bewonderden, waarschijnlijk elkanders naam nooit vernamen! Als reuzen staan zij te midden hunner kunstbroeders, gelijk de met sneeuw bedekte alpentoppen tusschen de hen omringende heuvelen! Wat blijft dan over van de aristocratische portretten van een Lenbach en Duran, hoe smaakvol ook uitgevoerd, van de ploertige gezichten der moderne school — zij verdwijnen in het niet voor de beeltenissen, die Rembrandt van zichzelven, van zijne ouders, van zijne geliefde vrouw en van zijn broeder maalde tot eeuwige bewondering van het nageslacht. Ook de tafereelen uit het volksleven van Murillo zullen langer leven dan al zijne madonna's, martelaren en heiligen, al had hij door dezen de hoop op eeuwig heil gevestigd. Mij althans zijn zij voor altijd in het hart gegrift.

II

De koningsdrama's van Shakespeare werden in den hofschouwburg opgevoerd. De rij begon met Richard II, daarop volgden de twee deelen van Hendrik IV, Hendrik V, de drie deelen van Hendrik VI, ten slotte Richard III, zoodat de geheele strijd tusschen de roode en witte roos werd voorgesteld. Prachtig werden deze stukken weergegeven; aan optochten en gevechten geen gebrek. Met verwonderlijke snel-

heid volgden de tooneelen elkander op; slechts even viel het gordijn en weder werd het opgehaald — een geheel ander tooneel stond voor oogen. Hoe dat zoo snel en zonder eenig gedruisch kon worden uitgevoerd, bleef mij een raadsel; zonder pauze werd elk stuk binnen twee en een half uur uitgevoerd, het uur van begin en eind van elke voorstelling werd vooraf op het programma aangekondigd en nauwkeurig in acht genomen. Geene andere muziek liet zich hooren dan die naar het voorschrift van den dichter bij het stuk behoort; dan was zij niet vóór, maar op het tooneel. Eene breede rij van voortreffelijke tooneelspelers vervulden de hoofdrollen; de vrouwen treden hier op den achtergrond, onder de tooneelspeelsters merkte ik geene op die boven het middelmatige uitstak. Possart zelf speelde niet mede, ik zag hem slechts in de rol van Shylock in de „Koopman van Venetie". Om de koningstukken goed te kunnen volgen, moet men behoorlijk voorbereid zijn en thuis in de engelsche geschiedenis. Maar hoe kon ik dit thans zijn, nu de stukken mij onverwacht op het lijf vielen? Gelukkig had ik vroeger kennis gemaakt met de vertaling van Burgersdijk. *„Am stillen Herd, in Winterzeit"* had ik deze gelezen en bestudeerd, zonder te droomen dat ik ze zoo spoedig en voortreffelijk zou zien uitvoeren. De herinnering was mij bijgebleven en kwam boven naarmate de tooneelen zich voor mij ontrolden. Het meest werd ik getroffen door het eerste stuk „Richard II"; het lot van den ongelukkigen koning, die tot krankzinnigheid gebracht, door zijn mededinger van den troon wordt gestooten en door moordenaarshanden omgebracht, maakt diepen indruk. Het verwonderde mij dat hier geen verwantschap werd opgemerkt met het droevig lot van Beierens laatsten koning — het enkele woord dat ik hierover tot een buurman richtte werd niet beantwoord — ook de dagbladen zwegen over deze overeenkomst. In Hendrik IV traden de tooneelen met Falstaff op den voorgrond, zij werden met onnavolgbare *vis comica* uitgevoerd. Van Hendrik VI werd het eerste gedeelte bijna geheel weggelaten, zoodat de maagd van Orleans en haar aanhang niet ten tooneele verschenen, noch van hare heldendaden werd gerept. Men weet hoe door Shakespeare

hare geschiedenis geheel anders wordt voorgesteld dan tegenwoordig als de gangbare wordt aangenomen. Bij hem is zij eene heks, onderworpen aan booze machten, die ten slotte haar verdiend loon op den brandstapel ontvangt. In Frankrijk wordt zij vereerd als eene heilige, die haar vaderland van den ondergang redde. Wat hier de waarheid is zal ik niet beslissen, maar mij komt de voorstelling van Shakespeare even geloofwaardig of ongeloofwaardig voor als de tegenwoordige traditie en ik beroep mij daarbij op de beschrijving in Scherr's *Menschliche Komoedie.*

In het derde deel van Hendrik VI treedt voor het eerst de latere Richard III op; eerst door dit stuk wordt het volgende, dat zijn naam draagt, begrijpelijk. Dit laatste zag ik vroeger te Amsterdam in den stadsschouwburg; wat mij toen duister bleef, werd nu duidelijk. De ontwikkeling van dit monster op den engelschen troon laat zich eerst verklaren, wanneer het ongelukkig lot van zijn vader is voorafgegaan. Want al die drama's vormen één geheel, dat niet straffeloos kan verbroken worden. De verschillende karakters der op elkander volgende koningen worden door den grooten dichter met zeldzame scherpte en klaarheid weergegeven en tegenover elkander gesteld: men gevoelt hierbij hoe men staat tegenover de grootste kunstgewrochten van het menschelijk genie.

Ook enkele blijspelen werden tot afwisseling gegeven; reeds noemde ik „De koopman van Venetie", een stuk dat, hoe treffend ook in vele bijzonderheden, mij in zijn geheel niet kan bekoren. De laffe minnehandel met de drie kistjes in het eerste bedrijf, het schandelijk gedrag van Jessica, de dochter van den jood, die zich door een christen laat ontvoeren en hem eerst het geld voor de huwelijksreis toewerpt — de onmogelijke uitspraak van den vrouwelijken rechter, waarbij aan elk jurist de haren moeten ten berge rijzen, het flauwe slottooneel met de ringen — zelfs de volmaakte uitvoering kon mij niet over deze bezwaren heenzetten. Beter beviel mij „Wat gij wilt", het blijspel waarin tweelingbroeder en zuster de hoofdrollen spelen; ook hierin komt veel onwaarschijnlijks voor, maar over het stuk ligt een waas van poëzie die alle bezwaren tot

zwijgen brengt. Eindelijk „Een snibbe getemd", zooals Burgersdijk het stuk noemt, dat ook ten onzent herhaaldelijk werd opgevoerd en door den tintelenden geest uitmunt.

De rij der wagnersche drama's werd geopend met *Tristan und Isolde*, de hoogste uitdrukking van *Leidenschaft und Liebe bis zum Tode.* Hoewel de prijzen der plaatsen waren verdubbeld, was het stampvol in den schouwburg bij al deze voorstellingen, terwijl de stukken van Shakespeare slechts door een klein publiek werden bijgewoond. Het meerendeel der eerste was saamgesteld uit Engelschen en Amerikanen, die van de opvoering der engelsche stukken in duitsche vertaling niet weten wilden. Wat hen echter tot de Wagnerdrama's voert is mij een raadsel gebleven, hoe ijverig ik ook door telkens na te vragen de oplossing zocht. De zwerm kwam van Bayreuth en had zich nu op München neergezet. Herhaaldelijk zat ik midden in eene rij van amerikaansche dames (want deze vormden de meerderheid) en nam ze aandachtig waar. Sommigen hadden den duitschen tekst voor zich en trachtten te vergeefs den zin te vatten, anderen den engelschen tekst, die natuurlijk niet met de voordracht overeenkwam, weer anderen de surrogaten van Wolzogen, boekjes die de voornaamste motieven in uittreksel bevatten. Bij de duisternis, die gedurende de voorstelling in de zaal heerschte, was het onmogelijk eenig boekje te lezen; toch hoorde ik steeds de blaadjes ijverig omslaan. Waar tekst en muziek voor hen een gesloten boek bleven, wat deden zij dan hier? Het zijn Cooks reizigers, die hun reisgeld betaalden voor zij weg gingen en nu, als schapen den herder, hun leidsman volgen, waarheen deze hen ook brengt. Diep zijn zij gehaat en verfoeid in de hotels en koffiehuizen, waar zij nooit een gift noch een goed woord voor de bedienden over hebben, maar altijd bevelen en het informatie-bureau bestormen. Dit vernam ik van menig hotelhouder uit eigen mond; gaarne zou hij zulk volk uit zijn huis verbannen, maar dit is onmogelijk met het oog op de grootte hunner inrichtingen, de toenemende concurrentie en de kortheid van het reisseizoen. Ongezellige gasten, die nooit met andere reizigers een woord wisselen, onder elkander slechts flauwheden verkoopen en aldus het

reisgenot van anderen bederven. Geografisch zijn zij zeer onregelmatig verspreid — in Zwitserland bij honderden, boven-Engadin maken zij ongenietelijk — in Tyrol zijn ze weinig doorgedrongen, in het Beiersche gebergte nog onbekend. Een Zuid-Duitscher haat ze nog meer dan de *berliner Juden*, en dat zegt wat. Natuurlijk zijn er gunstige uitzonderingen, maar veeljarige ondervinding gaf mij eene in het algemeen juiste beschrijving in de pen. Wagner is nu hun mode-artikel, Bayreuth is reeds verpest en München is aan de beurt. Hoe gunstig steekt hierbij af een reisgezelschap, dat ik hier leerde kennen en waarmede ik eenige dagen aangenaam verkeerde! Het was eene duitsche familie, op het eiland Madera gevestigd, een deftig heer met twee jonge dames, eene dochter en eene nicht. Voor eene maand hadden zij zich te München gevestigd, voornamelijk om de Wagner-voorstellingen bij te wonen. Dat is nog wat anders, dan hiervoor uit Nederland over te komen, waarheen men in 24 uren kan terugkeeren, terwijl zij dan nog eene lange zeereis moeten maken! Op Madera geen tooneel, noch concerten; doch zij hadden zich voorbereid door studie en gemeenschappelijke oefening, zoodat zij volkomen op de hoogte waren en evenmin als ik bij de voorstelling tekstboekje of partituur noodig hadden. De geest van den meester was op het stille eiland tot hen doorgedrongen, zij gingen naar de voorstellingen als tot den tempel. In dit opbouwend gezelschap woonde ik de uitvoeringen bij.

Onverkort werden de lange stukken gegeven — om zes uur begonnen, eindigde de voorstelling met korte tusschenpauze tegen half elf. De beste krachten van Duitschland waren saamgekomen om de hoofdrollen te vervullen. Gudehus en Vogl, oude mededingers maar met onverminderd jeugdig vuur begaafd, vervulden beurt om beurt de heldenrollen; Staudigl, Ternina, Moran-Olden, welbekende namen voor alle Wagner-vereerders, de vrouwenrollen. Achtereenvolgens mocht ik al de hoofdwerken bijwonen — na de *Tristan und Isolde* vier avonden gewijd aan *der Ring des Nibelungen* en ten slotte *die Meistersinger von Nürnberg*. Van eene nauwkeurige beschrijving der stukken zie ik af. Reeds handelde ik her-

haaldelijk hierover ook in dit tijdschrift, en ik heb naar mijn beste weten getracht mijne landgenooten met de beteekenis en waarde dezer toonscheppingen bekend te maken. Doch het is nu overbodig geworden. In grooten getale stroomen ook landgenooten naar Bayreuth en München; allen zijn vervuld van de heerlijkheid en spreken er over als bekeerden. Of zij tot den geest der werken zijn doorgedrongen? Ik hoor hen roemen: den klank van het verborgen orkest, de pracht van decoraties en costumes, de drie zuilengangen en het draaiende tooneel in *Parsifal* — zoo gaat het thans met Wagner als met Darwin. Vroeger werd de leer verfoeid en als kettersch verworpen — nu: geen redenaar, geen predikant, of te pas en te onpas wordt de theorie er bijgesleept en wijsheid daarover verkondigd, die dikwijls kant noch wal raakt. Dan zwijgt de ingewijde en beklaagt den meester meer bij zulk eene vereering dan bij de vroegere verkettering.

Voor enkele jaren woonde ik ook hier de Wagnervoorstellingen bij, zoodat eene vergelijking van toen en nu voor de hand ligt. Welnu, slechts vooruitgang kan ik constateeren. Zoo dikwijls wordt beweerd dat de wagnersche werken de zangers bederven en na korten tijd onbekwaam maken voor verdere uitvoeringen. Ten stelligste moet ik dit tegenspreken; ik vond hier oude bekenden zoowel onder de zangers als zangeressen, daaronder enkele die ik in den goeden tijd te Rotterdam had gehoord. Allen waren vooruitgegaan zoowel in zang als in dictie. Heerlijk was het inzetten, aanhouden en loslaten der tonen; geen geschreeuw, noch dat *vibrato*, zoo hinderlijk bij de fransche zangers. De overgang der tonen was onmerkbaar, de zuiverheid liet niets te wenschen over. Indien dit de invloed is van Bayreuth, dan kan hij niet genoeg geprezen worden, ook al kwam daar de school, waarvan de meester vroeger droomde, nooit tot stand. Niet minder viel de edele mimiek te prijzen, een hoofdelement in deze werken. Menig zanger staat verlegen bij de vele soms vrij lange tusschenspelen van het orkest en maakt dan een ongelukkig figuur. Daarvan nu kon hier geen sprake zijn. De overgave van den liefdedrank in *Tristan und Isolde*, het innige tooneel tusschen Siegmund en Sieglinde in *die Wal-*

küre werden meesterlijk weergegeven; alles overtreffend het slottooneel van dit drama, waar Brünhilde op de door vuur omringde rots slapende achterblijft. Waar de bovengenoemde zangers en zangeressen na jaren van medewerking nog al hun jeugdig vuur en kracht behouden hebben — eer vooruit dan terug zijn gegaan in de edele wedergave van hunne rollen, kan men slechts getuigen dat de invloed dezer voorstellingen ook op de uitvoerenden weldadig en verheffend werkt.

Een tweede even algemeene opmerking betreft de monteering. Met zorg wordt zij uitgevoerd en de voorschriften van den meester worden steeds nauwgezetter in acht genomen. Vroeger meende men bekortingen te moeten aanbrengen, waar de samenspraken wat lang waren uitgesponnen; tot mijne groote voldoening had men daarvan nu afgezien en werden de werken onverkort weergegeven, zooals zij in laatste lezing door den meester zelf waren vastgesteld. Daardoor waren nu heerlijke brokstukken hersteld, die men vroeger niet of zeer verkort hoorde; zooals het verhaal van Wotan in de *Walküre*, het begin van het tweegezang in *Tristan und Isolde*, de zwaard- en smeedliederen van Siegfried. De pracht der decoratie en de nauwkeurige werking der machinerie kwamen vooral uit in *Rheingold*, dat zonder eenige afbreking werd gegeven — hoe een directeur dit volvoeren kan is mij een raadsel. Het tooneel op den bodem van de rivier, waar de rijndochters om de rots, die het goud draagt, zweven, werd onmiddellijk gevolgd door het rijk der goden met Walhalla in het verschiet, en dit door de onderwereld, waar de *Nibelungen* huizen; tot slot het grootsch tafereel waar de goden over den regenboog naar Walhalla opklimmen, terwijl de rijndochters in de diepte klagen over het haar ontroofde goud.

Bij het aanhooren der wagnersche werken treft mij, meer dan bij de enkele lezing, hoe de muzikale waarde hooger staat dan de dramatische. In den regel is het drama voortreffelijk opgezet, maar blijft de uitwerking niet op gelijke hoogte. Voornamelijk trof mij dit bij *Tristan und Isolde*. Het eerste bedrijf is ook uit een zuiver dramatisch oogpunt een meesterwerk, de opzet voortreffelijk gedacht en logisch uitgewerkt. Doch bij het tweede bedrijf treedt verzwakking in en bij het

derde gaat de dramatische kracht geheel verloren. De ongelukkige koning Marke, die kalm toeziet dat zijn ridder hem zijn jonge vrouw ontvoert en daarbij lange toespraken houdt, maakt een treurig figuur. En dan het slot — die twee schepen, welke elkander nazeilen als in de *Africaine* van Meyerbeer, die wonderlijke schermutseling zonder reden, die muren, waarom de soldaten vechten, terwijl eene vrouw er over heen springt — van eene behoorlijke dramatische handeling kan daarbij geen sprake meer zijn. Te hooger stijgt echter de muzikale waarde; in geen zijner werken bereikt Wagner zulk eene aangrijpende werking. De stroomen van melodie, die hier onuitputtelijk vloeien, zoeken vergeefs hunne weerga; van uitputting of vermindering is hier geen sprake, het derde bedrijf is nog even rijk bewerkt als het eerste. De vermetelheid om den held gedurende het geheele bedrijf, gewond en ziek op een rustbed uitgestrekt, de voorstellingen zijner koortsachtige phantasie te laten voordragen, vindt hare verklaring niet bij de lectuur van het drama, maar wel bij de studie en het aanhooren der muziek. Dit drama, in ballingschap opgezet en uitgewerkt tot afwisseling van de trilogie, is het grootste bewijs voor de overweldigende kracht van des meesters genie. Hier voeren de eenvoudigste middelen tot de hoogst bereikbare uitwerking. De samenzang der beide gelieven in het tweede bedrijf, waarbij zij niet minder filosofeeren dan liefkoozen, is het langste maar tevens het innigste van alle mij bekende liefdeliederen. De climax op het einde wordt tot een jubelzang — plotseling afgebroken door het binnendringen des verraders — de melodie wordt eerst hervat aan het slot van het werk in den zwanenzang van Isolde.

Bij de opvoering van de *Ring des Nibelungen* trof mij, sterker dan te voren, een verschijnsel, dat de studie van den oorsprong van dit werk mij had geopenbaard. Zooals ik bij eene vorige gelegenheid meedeelde, werd het eerste gedeelte van de muzikale bewerking door den meester in ballingschap saamgesteld; veel later, kort voor en gedurende den bouw van den schouwburg te Bayreuth het overige. Het trof mij nu hoe zeer dit laatste gedeelte achterstaat bij het vorige. Bijna kan men de afbreking nagaan midden in *Sieg-*

fried, na den strijd met den draak. Het duo met Brünhilde aan het slot bereikt niet de hoogte der beide duo's uit *die Walküre*; *Gotterdämmerung*' geeft niet dien rijkdom aan motieven noch die heerlijke doorwerking als de vorige deelen. Ware het niet om de edele figuur van Brünhilde, het tooneel van Siegfried met de rijndochters, het verhaal vóór zijn dood en zijne uitvaart, ik liet dit drama van verraad en geweld, waarbij de held zulk een treurige rol vervult, liever rusten. Ook het onlogische slot kan geene bevrediging geven; het drama is niet uit, maar keert tot zijn oorsprong terug.

Ook in de *Meistersinger von Nürnberg* is het drama zwak gebouwd en bewijst de meester hier en daar de waarheid van zijne eigen uitspraak, dat bij eene gebrekkige handeling onmogelijk pakkende muzikale bewerking kan gevoegd worden. Want hier is het tooneel der ontvoering van Eva door den ridder zoo belachelijk, dat zelfs des meesters muziek haar niet goed kan maken; daarbij is de minnehandel van Sachs' leerknaap met Eva's vroegere min in hooge mate stuitend. Maar alles wordt hier goed gemaakt door Hans Sachs en zijne vakgenooten; hunne liederen en samenzangen vol geest en humor, prachtig geharmoniseerd. zoeken te vergeefs hun weerga — te recht werd aan hen de titel van het werk ontleend; daarbij treden de ridder en zijne geliefde op den achtergrond.

Bij het doorwandelen van München's straten zag ik eene nieuwe prachtige brug over de Isar tegenover de plaats, die de meester aanvankelijk voor zijn schouwburg had bestemd. Door de onverstandige handeling van den gemeenteraad verviel het plan en werd de schouwburg, na vergeefsche onderhandeling met Neurenberg, te Bayreuth gevestigd. Daarheen stroomen nu jaarlijks de duizenden vreemdelingen, die anders het stadje nooit zouden bezocht hebben. Nu komt München in de achterhoede; de schouwburg, hoe groot ook, kan nauwelijks aan de behoefte voldoen. Daarbij is de inrichting in vele opzichten gebrekkig, nauwe gangen, smalle trappen, van foyer of wandelplaats geen spoor. Dit eenvoudig opstel zal wel nooit onder de oogen van het gemeentebestuur komen of, al ware dit zoo, aan mijn raad zal weinig gewicht worden

gehecht. Maar ik kan niet nalaten uit te roepen: „volvoer alsnog het plan van den meester. Bouw den schouwburg naar zijne voorschriften volgens het model van den bouwmeester Semper, dat nog aanwezig is. Heerlijk zal hij prijken in de hoogte, aan de groene boorden van de Isar tegenover de schoone, nieuwe brug. Duizenden en nogmaals duizenden zullen jaarlijks opgaan naar dezen tempel om den meester in zijne werken te eeren. Te midden van zoovele kunstschatten van allerlei aard wordt de stad het doel der pelgrimstochten van allen, die de hooge kunst vereeren en liefhebben. Dan eerst wordt het woord van koning Lodewijk I tot waarheid: ik zal München tot de schoonste stad van Duitschland maken."

III

Weldra keer ik naar het vaderland terug om mijne gewone bezigheden te hervatten. Doch reeds zijn mijne gedachten vooruit en houden zich met de vaderlandsche toestanden bezig. Hoe staat het daar met de hooge kunst en hare beoefening? Over de beeldende kunst behoef ik niet te spreken; onze schilders houden het vaandel hoog in en buiten het vaderland; veilig kunnen zij met alle anderen in het strijdperk treden. Het rijksmuseum te Amsterdam opent dagelijks zijne poorten voor alle vereerders der kunst en bevat niet minder kostbare schatten dan de hoogste instellingen van het buitenland. Ook bij ons wordt veel gedaan om het gevoel voor deze kunst onder het volk te verspreiden: *Arti et Amicitiae* te Amsterdam, *Pulchri Studio* in de hofstad wedijveren in het houden van tentoonstellingen, in het verspreiden van afbeeldingen en andere middelen; zij trachten de kunst tot gemeen goed te maken voor allen, die vatbaar zijn voor hare indrukken. Veel heb ik aldus geleerd op de partieele tentoonstellingen van het haagsche genootschap, waar men onze schilders in hunne voortreffelijkheid en eigenaardigheden kon leeren kennen; ik hoop dat deze leerrijke tentoonstellingen door vele dergelijke worden gevolgd en steeds meer gewaardeerd. Ook in andere steden beproeven kunstvrienden door tijdelijke tentoonstellingen de voortbrengselen der vader-

landsche kunst te doen waardeeren, zelfs te Leiden — de stad der wetenschap waar het kunstgevoel slechts flauw gloeit — mochten wij in de nieuwe kunstzaal een tijdelijke expositie van moderne kunst genieten, in andere steden van gelijken rang wordt dat goede voorbeeld gevolgd.

Helaas, zoowel met de zuiver dramatische als met de muzikaal-dramatische kunst is het anders gesteld. Weldra wordt de nieuwe stadsschouwburg in de hoofdstad ingewijd; ik hoor dat zij aan alle eischen der nieuwere techniek voldoet. Wat geeft eene legerorganisatie waarbij schatten worden uitgegeven voor forten en wapens, zoolang de mannetjes ontbreken? Wat baat evenzoo een kunsttempel, wanneer geene krachten aanwezig zijn om daar naar waarde dienst te verrichten? Sedert de stukken van Shakespeare, in de vertaling van Burgersdijk, niet meer ten tooneele worden gevoerd, heb ik den schouwburg verlaten. Richard III, Macbeth, het Winteravondsprookje zijn de laatste stukken, die ik in het nederlandsch zag vertoonen. Reeds is dat eenige jaren geleden, sedert werden zij niet meer opgevoerd. Thans kan men zich verlustigen in vertaalde duitsche kluchten, in de onzedelijke producten van de fransche school, zoo geheel in strijd met onzen volksaard, of wel zich verdiepen in het mysticisme van Maeterlinck en de afgetrokken bespiegelingen van Ibsen. Noch het een, noch het ander kan mij op het tooneel bekoren. Immers, gelijk in de groote schouwburgen van Duitschland en Frankrijk, moet het tooneel een leerschool zijn voor schoone taal, keurige dictie en beschaafde voordracht. Hoe weinig bij ons aan die eischen wordt voldaan, behoef ik waarlijk niet in bijzonderheden aan te toonen.

Slechts eenmaal had ik in dit opzicht genot: het was bij de voorstelling van *Koning Oedipus* te Utrecht, het klassieke drama, waarin het noodlot als bestierder der menschelijke handelingen optreedt. Zal hierin verbetering komen? Geen licht daagt, wanneer men let op de droevige uitkomsten der tooneelschool, op het peil der kunstkritiek in onze dagbladen, die moest voorlichten en opbouwen, maar in die taak zoo zeer te kort schiet. En wat de muzikaal-dramatische kunst betreft, daarmede is het nog erger gesteld. Sedert de duitsche

opera te Rotterdam is verdwenen en daar het keurige gebouw door de kunst is verlaten, faalden alle pogingen om haar te verheffen. De nederlandsche opera van de Groot trachtte hare plaats in te nemen, maar het bleek spoedig hoe men hier met valsche munt in plaats van echt goud te doen had. Nu wordt zij door hare vroegere vrienden verlaten en haar in de hoofdstad de toegang tot den schouwburg ontzegd: eene andere zal daar hare plaats innemen. Maar welke waarborgen geeft deze, dat zij aan hoogere eischen kan voldoen? Is niet de nieuwe directeur de man, die ook de vroegere uitvoeringen leidde, welke mij door het gemis van artistieke opvatting niet anders dan ergernis gaven, zoodat ik nooit eene uitvoering tot het einde toe kon bijwonen? Ook de krachten zijn in hoofdzaak dezelfde als die aan de instelling van de Groot waren verbonden; hoe kan men daarvan iets beters verwachten, dan tot hiertoe werd gegeven? Onverklaarbaar is het mij, hoe kunstvrienden uit de hoofdstad — en ik weet hoe velen daar huizen — hierop hunne hoop en hun vertrouwen kunnen vestigen. Ik vrees, dat zij bedrogen zullen uitkomen en de eenige uitkomst zal zijn: twee slechte opera's in plaats van eene. Want terecht geeft de Groot den strijd niet op, voor zulk een mededinger behoeft hij niet te wijken.

In de hofstad blijft de fransche opera hare plaats handhaven, doch haar invloed op de muzikale ontwikkeling is gering. Hier zijn toch de hulpmiddelen zeer beperkt. De schouwburg voldoet lang niet meer aan de meest billijke eischen; het orkest staat niet op de hoogte van onzen tijd; de krachten zijn óf jeugdige, die zich slechts voorbereiden, óf versletene, die in de groote fransche schouwburgen zijn afgekeurd. Ook de stof is beperkt; het oude repertoire kan niet meer voldoen, de groote opera's van Meyerbeer en Halévy zijn slechts schaduwen van vroegere grootheid en voldoen niet meer aan de hedendaagsche ontwikkeling; te vergeefs wordt gestreefd naar vernieuwing en opfrissching. Het eenige nieuwe werk van beteekenis is de *Samson et Dalila* van Saint-Saens. Twee malen hoorde ik het werk en trachtte tot een onafhankelijk oordeel te komen. Maar in tegenspraak met de uitbundige lofredenen der haagsche dag-

bladen kon het mij niet voldoen. Het is zeker geen namaak van Wagner, veeleer navolging van Meyerbeer, meer in het bijzonder van diens *Prophète*, die echter veel rijker is aan melodie en schitterender van bewerking. Bij Saint-Saens is de donder de hoofdpersoon, de eenige die duidelijk spreekt. Trouwens bij een onbeduidenden tekst laat zich geene pakkende muzikale bewerking aanpassen; de groote meester van Bayreuth heeft naar waarheid dit woord gesproken. De valsche liefde van Dalila kan niet door bekoorlijke melodieën worden uitgedrukt; mat zijn hare betuigingen — hoe een held als Samson zich daardoor kan laten verleiden is onbegrijpelijk. Het slottooneel mist alle grootheid, de kortheid van het geheel vond ik de voornaamste verdienste. Veel hooger stelde ik *Le roi d'Ys* van Lalo, die in de laatste jaren niet meer werd opgevoerd. Het kan den bekwamen directeur niet gelukken met zulke gebrekkige krachten en beperkt repertoire het vaandel der kunst hoog te houden; reeds riep hij den duitschen meester te hulp en werden vertalingen van *Lohengrin* en *Tannhäuser* opgevoerd; slechts schaduwen dezer grootheid kon hij vertoonen, zijne krachten schieten te kort. Wel heeft hij de operetten verbannen, maar de goede *opéra comique* trekt geen publiek en de *grand opéra* is door Wagner vernietigd. Aldus kan ook hier van hooge kunst geen sprake zijn.

Het eenige wat overblijft is de Wagner-vereeniging, aan wier streven ik in dit tijdschrift reeds vele bladzijden wijdde. Doch hare taak is beperkt; nadat de poging om deze uit te breiden op financieële bezwaren is afgestuit, zal zij zich bepalen tot twee uitvoeringen van Wagnersche werken. Genoeg voor hem, die reeds tot de hoogste trappen der kunst is doorgedrongen, maar te weinig voor het publiek. Vooral voor het jongere, dat zijne opleiding nog moet ontvangen.

Elke uitvoering onder hoog artistieke leiding en met de beste duitsche krachten is een feest, maar de uitverkoren gasten zijn beperkt in aantal en behooren tot bepaalde kringen; voor andere blijven de deuren gesloten. In deze duisternis op kunstgebied zie ik geen licht gloren. Slechts één middel van uitkomst blijft over: nogmaals worde eene duitsche opera

gevestigd, hetzij te Rotterdam of te Amsterdam, maar dan moet zij door alle vrienden dezer kunst moreel en financiëel gesteund worden. Zulk eene samenwerking in onzen tijd van verdeeldheid op elk gebied is niet te wachten. Zoo blijft ons, warme vrienden der kunst, niets anders over dan ons op te sluiten in onze woning, daar de kunst aan te kweeken aan eigen haard door studie en gemeenschappelijke oefening. Maar eens in het jaar breken wij er uit. Dan trekken wij als tempelgangers naar Bayreuth, München, Dresden, waar ook de poorten der hooge kunst worden opengesteld. Dan genieten wij dubbel, doen brandstof op voor een geheel jaar; zij zal ons verwarmen en verlichten te midden der ons omringende duisternis. Zoo kunnen wij betere tijden afwachten; eenmaal toch wordt de roep „wachter wat is er van den nacht?" beantwoord met „de dageraad breekt aan, het licht verschijnt aan de kim!"

MUNCHEN, Augustus 1894. P. VAN GEER.

